

จิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐาน วัดสุทัศน์เทพวรารามราชวรมหาวิหาร

นายภัทรชนน ศักดิ์ศิริสัมพันธ์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปกรรมศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาทัศนศิลป์ ภาควิชาทัศนศิลป์

คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2562

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

COSMOLOGY SYSTEM OF THE MURAL PAINTING IN
WAT SUTHAT THEPWARAMRATCHAWORAMAHAWIHAN

Mr. Patchanon Saksirisampant

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Fine and Applied Arts in Visual Arts

Department of Visual Arts

FACULTY OF FINE AND APPLIED ARTS

Chulalongkorn University

Academic Year 2019

Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์	จิตรกรรมไตรภูมิโลกสัมพันธ์ วัตถุประสงค์เทพวรากรมราช วรมหาวิหาร
โดย	นายภัทรชนน ศักดิ์ศิริสัมพันธ์
สาขาวิชา	ทัศนศิลป์
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก	รองศาสตราจารย์ ดร.จีร้าวรรณ แสงเพชร

คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปกรรมศาสตรมหาบัณฑิต

..... คณบดีคณะศิลปกรรมศาสตร์
(ศาสตราจารย์ ดร.บุษกร บินทสันต์)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กิตติรินทร์ กิตติสกล)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(รองศาสตราจารย์ ดร.จีร้าวรรณ แสงเพชร)

..... กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย
(ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์)

ภัทรชนน ศักดิ์ศิริสัมพันธ์ : จิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์ฐาน วัดสุทัศน์เทพวรารามราช
 วรมหาวิหาร. (COSMOLOGY SYSTEM OF THE MURAL PAINTING INWAT
 SUTHAT THEPWARARAMRATCHAWORAMAHAWIHAN) อ.ที่ปรึกษาหลัก : รศ. ดร.
 จีราวรรณ แสงเพชร

ไตรภูมิโลกทัศน์ฐาน เป็นเรื่องราวที่กล่าวถึงโลกและจักรวาลตามคติพุทธศาสนา มีที่มาจาก
 พระไตรปิฎกและคัมภีร์ฉบับต่างๆ ซึ่งแพร่หลายในประเทศที่นับถือพุทธศาสนา สำหรับงานศิลปกรรมในประเทศ
 ไทยนั้นมักปรากฏเนื้อหาในภาพจิตรกรรมซึ่งพบหลักฐานตั้งแต่ครั้งหลังพุทธศตวรรษที่ 22 ทั้งในรูปแบบ
 จิตรกรรมฝาผนังและจิตรกรรมสมุดภาพ

โครงการวิทยานิพนธ์นี้เป็นการศึกษาเชิงวิเคราะห์จิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์ฐาน พระวิหารวัดสุทัศน์
 เทพวราราม กรุงเทพมหานคร ซึ่งเขียนขึ้นราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 24 นับเป็นจิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์ฐาน
 สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่มีรูปแบบเป็นเอกลักษณ์เฉพาะ โดยปรับเปลี่ยนตำแหน่งจิตรกรรมจากชนบทเดิมที่เขียน
 บนฝาผนังซึ่งเป็นมุมมองระนาบเดียวในลักษณะสองมิติ ให้กลายเป็นจิตรกรรมบนเสาศระวิหารทั้งสี่ด้าน จำนวน
 4 คู่ หรือ 8 ต้น รวมเป็นภาพจิตรกรรมบนเหลี่ยมเสาทั้ง 32 เหลี่ยม ลักษณะดังกล่าวนี้ทำให้เกิดมุมมองที่ต่าง
 ระนาบในพื้นที่สามมิติ ตลอดจนมีลำดับและองค์ประกอบที่ซับซ้อนมากขึ้น

จากผลการศึกษาพบว่าจิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์ฐานบนเสาศระวิหารวัดสุทัศน์เทพวรารามมี
 ความสัมพันธ์กับจิตรกรรมต้นแบบในอดีต ได้แก่ จิตรกรรมไตรภูมิในหอพระไตรปิฎกวัดระฆังโฆษิตารามซึ่งเขียน
 ขึ้นในสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ตอนต้น และสมุดภาพไตรภูมิฉบับต่างๆ ตั้งแต่สมัยอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์
 พุทธศตวรรษที่ 22-24 ทั้งในเรื่องการลำดับองค์ประกอบภาพ เนื้อหาเรื่องราว ตลอดจนรูปแบบของศิลปกรรม
 นอกจากนี้เนื้อหาของภาพจิตรกรรมดังกล่าวยังเชื่อมโยงกับวรรณกรรมพุทธศาสนา เช่น พระไตรปิฎก คัมภีร์
 อรรถกถา คัมภีร์หมวดโลกศาสตร์ ตลอดจนวรรณกรรมหมวดอื่นๆ เช่น วรรณกรรมบันเทิงคดี และปกรณ์มนิทาน

สาขาวิชา ทัศนศิลป์

ปีการศึกษา 2562

ลายมือชื่อนิสิต

ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาหลัก

6186724735 : MAJOR VISUAL ARTS

KEYWORD: Buddhist Cosmology, Thai Mural Painting, Wat Suthat Thepwararam

Patchanon Saksirisampant : COSMOLOGY SYSTEM OF THE MURAL PAINTING INWAT SUTHAT THEPWARARAMRATCHAWORAMAHAWIHAN. Advisor: Assoc. Prof. JEERAWAN SANGPETCH, Ph.D.

Tribhumi-Lokasanthana (Tiloka) is a subject of “Cosmology” according to the Buddhist scriptures, which are recognized in many Buddhist countries. In case of art in Thailand, this subject has regularly appeared in traditional mural painting and manuscript painting since around the early 17th century.

This Thesis Project involves the analytical study of the Cosmology mural painting or Tribhumi-Lokasanthana in *Wat Suthat Thepwararam, Bangkok, Thailand* which was painted in the temple (Vihara) around the Early Rattanakosin period (Bangkok, 19th century). This mural painting is considered to have a unique feature by presenting on the 8 square-pillars (4 pairs of pillars with different contents in 32 sides) instead of the wall as a traditional position. This transposition considerably changes the view of painting from 2 dimensional surface to 3 dimensional space with a complex order and composition.

The result of the study revealed that there is a correlation of order, composition, content, and style between the cosmology painting in *Wat Suthat, the Hotrai (Buddhist library) of Wat Rakhang-Kositaram* (Bangkok, before Wat Suthat), and *Illustrated Manuscript of Tribhum* in Ayutthaya, Thonburi, Rattanakosin period (c.17-19th century), moreover, the content in this painting is also correlated to Buddhist scripture such as Tipitaka, Attakatha, Lokasatra (Buddhist Cosmology), including other literatures and fables.

Field of Study: Visual Arts

Student's Signature

Academic Year: 2019

Advisor's Signature

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ “จิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐาน วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร” ของผู้วิจัย สำเร็จลุล่วงได้ด้วยดีนั้น ผู้วิจัยต้องขอขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ ดร. จีราวรรณ แสงเพชร อาจารย์ที่ปรึกษาซึ่งได้ถ่ายทอดวิชาความรู้ คอยชี้แนะแนวทางและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ศิลปะ ตลอดจนสนับสนุนปัจจัยต่างๆที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษา มาโดยตลอดหลักสูตร

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณผู้ทรงคุณวุฒิ ได้แก่ ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กิตติรินทร์ กิตติสกล กรรมการสอบวิทยานิพนธ์ และคณาจารย์ภาควิชาทัศนศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ได้ช่วยแนะนำแนวทางเพิ่มเติมในการจัดทำวิทยานิพนธ์ครั้งนี้

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณบัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยที่ได้สนับสนุนทุนการศึกษา ตลอดหลักสูตร และการจัดทำวิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปกรรมศาสตรมหาบัณฑิตในครั้งนี้

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร ตลอดจนพระอารามต่างๆใน กรุงเทพมหานครและปริมณฑล ที่อนุญาตให้ผู้วิจัยได้เข้าสำรวจและถ่ายภาพจิตรกรรมในพระวิหาร พระอุโบสถ ตลอดจนสถานที่สำคัญต่างๆ ภายในพระอาราม

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณครอบครัวที่คอยเป็นกำลังใจและสนับสนุนปัจจัยต่างๆ ทั้งทุนทรัพย์ อุปกรณ์การศึกษา ตลอดจนค่าใช้จ่ายในชีวิตประจำวันและในการทำวิทยานิพนธ์

ผู้วิจัยขอขอบคุณมิตรสหายที่มีส่วนช่วยในเรื่องการจัดทำภาพประกอบเนื้อหา ตลอดจนพิสูจน์อักษร ซึ่งช่วยให้การจัดทำวิทยานิพนธ์มีความสมบูรณ์มากขึ้น

สุดท้ายนี้ ผู้วิจัยขอระลึกถึงสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นโลกวิทูอันรู้แจ้งในความเป็นไปแห่งโลกและจักรวาล อีกทั้งขอระลึกถึงบูรพคณาจารย์ทุกท่านทั้งทางศิลปกรรมศาสตร์และอักษรศาสตร์ที่ได้ประสิทธิ์ประสาทผลงานอันเกี่ยวเนื่องกับโลกศาสตร์ในพุทธศาสนามีคุณค่าต่อพุทธศาสนิกชน นับเป็นมรดกทางภูมิปัญญาและวัฒนธรรมให้อนุชนรุ่นหลังได้ศึกษาเรียนรู้และอนุรักษ์สืบไป

ภัทรชนน ศักดิ์ศิริสัมพันธ์

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ค
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	ง
กิตติกรรมประกาศ.....	จ
สารบัญ.....	ฉ
สารบัญตาราง.....	ฐ
สารบัญภาพ.....	ท
บทที่ 1 บทนำ	1
1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
2. การศึกษาทางวิชาการในอดีตที่เกี่ยวข้อง	3
3. วัตถุประสงค์.....	5
4. ขอบเขตของโครงการ	5
5. วิธีดำเนินการวิจัย	6
6. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	6
บทที่ 2 วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับไตรภูมิโลกสันฐาน.....	7
1. วรรณกรรมขั้นต้น : พระไตรปิฎก.....	7
2. วรรณกรรมชั้นรอง.....	10
2.1 คัมภีร์อรรถกถา.....	10
2.2 คัมภีร์ฎีกา-ยุคหลังฎีกา	13
3. วรรณกรรมโลกศาสตร์.....	14
3.1 คัมภีร์โลกศาสตร์ภาษาบาลี.....	14
คัมภีร์โลกบัญญัติ.....	14

คัมภีร์โลกุบัติ-อรุณวดีสูตร	16
คัมภีร์โลกที่ปกสาร	17
คัมภีร์จักกวางที่ปณี.....	20
คัมภีร์โลกสัณฐานโชตรตนคัณฐี.....	22
3.2 คัมภีร์โลกศาสตร์ภาษาไทย	24
คัมภีร์ไตรภูมิภค (ไตรภูมิพระร่วง).....	24
คัมภีร์ไตรภูมิโลกวิจิตรภค	28
4. วรรณกรรมหมวดเบ็ดเตล็ด : นิทานปกรณัม.....	30
ปัญญาสชาดก.....	31
นิทานตันไตร - หิโตเปทศวัตถุปกรณัม.....	32
5. ภพภูมิในพุทธศาสนา.....	33
กามภูมิ 11	34
รูปภูมิ 16	36
อรุณภูมิ 4	37
สรุปประเด็นเรื่องวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับไตรภูมิโลกสัณฐาน	37
บทที่ 3 ศิลปกรรมเกี่ยวกับไตรภูมิโลกสัณฐานจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะในเอเชียใต้ และ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้.....	46
1. ศิลปะเอเชียใต้ - ศิลปะเอเชียตะวันออกเฉียงใต้	46
1.1 ศิลปะอินเดีย.....	46
1.2 ศิลปะลังกา	47
1.3 ศิลปะชวา (อินโดนีเซีย).....	49
1.4 ศิลปะขอม (กัมพูชา)	51
1.5 ศิลปะพม่า (เมียนมาร์)	53
1.6 ศิลปะลาว	56

สรุปประเด็นศิลปกรรมเกี่ยวกับไตรภูมิโลกัณฐานจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะในเอเชีย ใต้และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้	58
ภาพประกอบ : ศิลปะเอเชียใต้ - ศิลปะเอเชียตะวันออกเฉียงใต้	59
2. ศิลปะในประเทศไทย.....	69
2.1. สมัยก่อนอารยธรรมไทย (ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19).....	69
2.2. สมัยอารยธรรมไทย (พุทธศตวรรษที่ 19 - 24).....	70
ศิลปะสุโขทัย (ต้นพุทธศตวรรษที่ 19-20).....	71
ศิลปะล้านนา (พุทธศตวรรษที่ 19-23).....	72
ศิลปะอยุธยา (พุทธศตวรรษที่ 20-23).....	74
ศิลปะธนบุรี (ต้นพุทธศตวรรษที่ 24)	81
ศิลปะรัตนโกสินทร์ (พุทธศตวรรษที่ 24)	91
สรุปประเด็นศิลปกรรมเกี่ยวกับไตรภูมิโลกัณฐานจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะ ใน ประเทศไทย.....	97
ภาพประกอบ : ศิลปะในประเทศไทย	98
3. วัดสุทัศนเทพวราราม	124
3.1. ประวัติวัดสุทัศนเทพวราราม	124
3.2. โบราณวัตถุสถานที่สำคัญในพระอาราม	131
3.2.1 พระวิหาร	131
3.2.2 พระอุโบสถ.....	138
ภาพประกอบ : โบราณวัตถุสถานที่สำคัญในวัดสุทัศนเทพวราราม.....	142
3.2.3 ข้อมูลทั่วไปของจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐาน วัดสุทัศนเทพวราราม.....	152
ภาพประกอบ : จิตรกรรมเสภาพระวิหาร วัดสุทัศนเทพวราราม	163
สรุปประเด็นศิลปกรรมในวัดสุทัศนเทพวราราม	164
บทที่ 4 บทวิเคราะห์.....	165

1. รูปแบบศิลปะและระเบียบภาพจิตรกรรม : การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างจิตรกรรมไตรภูมิ โลกัณฐานวัดสุทัศน์เทพวรารามกับจิตรกรรมไตรภูมิหอพระไตรปิฎกวัดระฆังโฆสิตาราม และ สมุดภาพไตรภูมิ.....	165
จิตรกรรมชุดที่ 1 เสาคู่หน้าพระวิหาร, ยอดเสา, คอซอง (ศูนย์กลาง-ภาพรวมจักรวาล).....	168
1.1 เสาคู่หน้าสุดพระวิหาร (เสาด้านที่ 1 และ 2) : เขาพระสุเมรุ, ทวีปสี่.....	168
1.2 ยอดเสาพระวิหาร (3,4/5,6/7,8-ค) : เขาสัตตบริภัณฑ์และเขาจักรวาล	185
1.3 คอซองพระวิหาร (ง-W,E) : สวรรค์ชั้นดาวดึงส์-พุทธประวัติ	198
สรุปประเด็นวิเคราะห์และข้อเสนอของผู้วิจัย จิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานในพระวิหาร วัดสุทัศน์เทพวราราม ชุดที่ 1	199
1.1 เสาคู่หน้าสุดพระวิหาร (เสาด้านที่ 1 และ 2) : เขาพระสุเมรุ, ทวีปสี่.....	199
ก. เนื้อหาในภาพจิตรกรรม	199
ข. รูปแบบการเขียนภาพจิตรกรรม.....	203
ค. การลำดับจัดวางภาพจิตรกรรม	206
ง. ความสัมพันธ์กับในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกและสมุดภาพไตรภูมิ	208
จ. การแสดงมุมมองภาพจักรวาลในลักษณะสามมิติ	209
1.2 ยอดเสาพระวิหาร (3,4 /5,6 /7,8-ค) : เขาสัตตบริภัณฑ์และเขาจักรวาล.....	216
ก. เนื้อหาในภาพจิตรกรรม	216
ข. รูปแบบการเขียนภาพจิตรกรรม.....	218
ค. การลำดับจัดวางภาพจิตรกรรม	224
ง. ความสัมพันธ์กับในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกและสมุดภาพไตรภูมิ – จ. การแสดงมุมมองภาพจักรวาลในลักษณะสามมิติ	233
1.3 คอซองพระวิหาร : สวรรค์ชั้นดาวดึงส์-พุทธประวัติ.....	235
ก. เนื้อหาในภาพจิตรกรรม	235
ข. รูปแบบการเขียนภาพจิตรกรรม.....	236

ค. การลำดับจัดวางภาพจิตรกรรม - ง. ความสัมพันธ์กับจิตรกรรมหอ	
พระไตรปิฎกและสมุดภาพไตรภูมิ.....	239
จ. การแสดงมุมมองภาพจักรวาลในลักษณะสามมิติ	242
จิตรกรรมชุดที่ 2 เสากลุ่มกลางพระวิหาร (3,4,5,6-ก,ข): ชมพูทวีป (ป่าหิมพานต์และเมือง)	
.....	245
เสาด้านที่ 3 : เสาดั้งทิศตะวันออก (ขวามือพระประธาน).....	245
เสาด้านที่ 5 : เสาดั้งทิศตะวันออก (ขวามือพระประธาน).....	252
เสาด้านที่ 6 : เสาดั้งทิศตะวันตก (ซ้ายมือพระประธาน).....	259
เสาด้านที่ 4 : เสาดั้งทิศตะวันตก (ซ้ายมือพระประธาน).....	267
สรุปประเด็นวิเคราะห์และข้อเสนอของผู้วิจัย จิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐานในพระวิหาร	
วัดสุทัศนเทพวราราม ชุดที่ 2	274
ก. เนื้อหาในภาพจิตรกรรม.....	274
ข. รูปแบบการเขียนภาพจิตรกรรม.....	277
ค. การลำดับจัดวางภาพจิตรกรรม – ง. ความสัมพันธ์กับลำดับในจิตรกรรม	
หอพระไตรปิฎกและสมุดภาพไตรภูมิ	282
จ. การแสดงมุมมองภาพจักรวาลในลักษณะสามมิติ.....	296
ฉ. ความสอดคล้องและแตกต่างกับการศึกษาภาพเสาศระวิหารในอดีต	299
จิตรกรรมชุดที่ 3 เสาคู่ท้ายพระวิหาร (เสาที 7-8 ส่วนกลางเสาศระและเชิงเสาศระ (ก,ข)) : อบายภูมิ	
(เปตภูมิ นรกภูมิ เจริญภูมิ).....	307
เสาด้านที่ 7 : เสาดั้งทิศตะวันออก (ขวามือพระประธาน).....	307
เสาด้านที่ 8 : เสาดั้งทิศตะวันตก (ซ้ายมือพระประธาน).....	313
สรุปประเด็นวิเคราะห์และข้อเสนอของผู้วิจัย จิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐานในพระวิหาร	
วัดสุทัศนเทพวราราม ชุดที่ 3	323
ก. เนื้อหาในภาพจิตรกรรม.....	323
ข. รูปแบบการเขียนภาพจิตรกรรม.....	324

ค. การลำดับจัดวางภาพจิตรกรรม – ง. ความสัมพันธ์กับลำดับในจิตรกรรม หอ พระไตรปิฎกและสมุดภาพไตรภูมิ.....	326
จ. การแสดงมุมมองภาพจักรวาลในลักษณะสามมิติ.....	335
2. การวิเคราะห์เนื้อหาจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐาน วัดสุทัศน์เทพวราราม.....	342
2.1 การวิเคราะห์เนื้อหาภาพจิตรกรรมส่วนที่ยังไม่สามารถตีความได้	343
2.1.1 ช้างไอยราวรรณ : 3-E-ก.....	344
2.1.2 ครุฑโปกุกบินข้ามมหาสมุทร : 3-E-ข.....	348
2.1.3 หนุมาน พาลี สุครีพ ในเขาหิรัญบรรพต : 5-E-ก.....	351
2.1.4 พญานาคพันพิษใส่ต้นไม้และฝูงนก : 5-E-ข	353
2.1.5 เหล่าเทวดาและยักษ์หาแก้วในมหาสมุทร : 8-S-ข	355
ภาพประกอบ หัวข้อ 2.1	357
2.2 ข้อเสนอของผู้วิจัยในเนื้อหาภาพจิตรกรรมส่วนที่ผ่านการวิเคราะห์มาแล้วในอดีต	361
2.2.1 พระเจ้ามันธาตุราชเสด็จเหาะชมทวีปทั้งสี่ : 2-ข	362
2.2.2 โสปกะสามเนตรตักน้ำและปราบบัณฑิตระนาคราชที่สระโนนดาต : 3-N-ก.....	365
2.2.3 สุมณะสามเนตรล้วงเอาพระธาตุจากพญาสุละห์ตนาคราช : 7-S-ข.....	367
2.2.4 นิทานเรื่องสุนัขจิ้งจอกสู้ช้าง : 8-E-ก.....	370
2.2.5 พญาอังกูระออกไปค้าขาย : 8-E-ข.....	373
2.2.6 เรื่องนกยางเขนตกฟองที่หาดทราย : 8-W-ข	377
ภาพประกอบ หัวข้อ 2.2	381
บทที่ 5 บทสรุป.....	391
1. รูปแบบศิลปะและระเบียบภาพจิตรกรรม : ความสัมพันธ์กับจิตรกรรมต้นแบบ	391
2. เนื้อหาในภาพจิตรกรรม : การศึกษาส่วนที่ยังขาดหายและข้อเสนอเพิ่มเติม	396
บรรณานุกรม.....	399
ประวัติผู้เขียน.....	408

ภาคผนวก ก ศิลจารีกรัศเสาพระวิหารวัดสุทัศน์เทพวราราม..... 410

ภาคผนวก ข ภาพวิเคราะห์จิตรกรรมไตรภูมิโลกสี่นฐาน วัดสุทัศน์เทพวราราม..... 417

สารบัญตาราง

	หน้า
ตารางที่ 1 ตัวอย่างเนื้อหาโลกและจักรวาลที่ปรากฏในวรรณกรรมชั้นต้น (พระไตรปิฎก)	39
ตารางที่ 2 ตัวอย่างเนื้อหาโลกและจักรวาลที่ปรากฏในวรรณกรรมชั้นรอง (พระอรรถกถา)	40
ตารางที่ 3 ตัวอย่างเนื้อหาโลกและจักรวาลที่ปรากฏในวรรณกรรมชั้นรอง (ฎีกา-หลังฎีกา)	41
ตารางที่ 4 ตัวอย่างเนื้อหาโลกและจักรวาลที่ปรากฏในวรรณกรรมโลกศาสตร์ภาษาบาลี	42
ตารางที่ 5 สรุปตัวอย่างเนื้อหาโลกและจักรวาลที่ปรากฏในวรรณกรรมโลกศาสตร์ภาษาไทย	43
ตารางที่ 6 สรุปตัวอย่างเนื้อหาโลกและจักรวาลที่ปรากฏในวรรณกรรมหมวดเบ็ดเตล็ด	44
ตารางที่ 7 พระอดีตพุทธเจ้าในจิตรกรรมฝาผนังพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม	135
ตารางที่ 8 ตำแหน่งเนื้อหาเรื่องราวภาพไตรภูมิโลกสัณฐานและชาดกต่างๆในเสาพระวิหาร วัดสุทัศน เทพวราราม (เรียงตามลำดับหมายเลขศิลาจารึก)	162
ตารางที่ 9 สรุปและเปรียบเทียบข้อสันนิษฐานการลำดับภาพส่วนยอดเสาพระวิหาร จิตรกรรมชุดที่ 1	232
ตารางที่ 10 เปรียบเทียบลำดับเมืองในเสาพระวิหารและวรรณกรรมโลกศาสตร์	290
ตารางที่ 11 สรุปและเปรียบเทียบข้อสันนิษฐานการลำดับภาพจิตรกรรมชุดที่ 2	306
ตารางที่ 12 สรุปและเปรียบเทียบข้อสันนิษฐานการลำดับภาพจิตรกรรมชุดที่ 3	341
ตารางที่ 13 สรุปการวิเคราะห์เนื้อหาจิตรกรรมเสาพระวิหารส่วนที่ยังไม่สามารถตีความได้	387
ตารางที่ 14 ข้อเสนอของผู้วิจัยในเนื้อหาภาพจิตรกรรมส่วนที่เคยผ่านการวิเคราะห์มาแล้ว	390

สารบัญภาพ

	หน้า
ภาพที่ 1 ประติมากรรมหัวเสาพระเจ้าอโศก สมัยราชวงศ์โมริยะ	59
ภาพที่ 2 แผ่นหินอัมจันทร์ที่บันไดทางเข้าอาคารโพธิชระ สมัยอนุราชปุระ	59
ภาพที่ 3 แผ่นหินอัมจันทร์ สันนิษฐานว่าเป็นทางเข้าอาคารวภูทาเค สมัยโปโลนนารูวะ	60
ภาพที่ 4 สถูปรุวันเวลิเสยะ เมืองอนุราชปุระ	60
ภาพที่ 5 ภาพสลักสัตว์เรียงแถวที่ขึ้นส่วนแท่นวหลักชะ สถูปรุวันเวลิเสยะ	60
ภาพที่ 6 วหลักชะ สถูปกัณฐกเจติยะ ที่มหินตเล	61
ภาพที่ 7 หลักหินมหาเมรุ สถูปที่มหินตเล	61
ภาพที่ 8 หลักหินมหาเมรุ สถูปโทปาวาวะ	62
ภาพที่ 9 สัตตมหาปราสาท โปโลนนารูวะ	62
ภาพที่ 10 สถูปบุโรพุทโธ เกาะชวา	62
ภาพที่ 11 สถูปโปร่งบรรจุพระพุทธรูป และสถูปที่บองค์ประธานด้านหลัง	63
ภาพที่ 12 ผังของจันทิเชฐ แสดงการล้อมอาคารบริวารในผังสี่เหลี่ยม	63
ภาพที่ 13 จันทิเชฐ	63
ภาพที่ 14 ปราสาทนาคพัน กลางบารายพระชรรค์	64
ภาพที่ 15 ปราสาทนาคพันในมุมสูง แสดงตำแหน่งสระและทางน้ำไหลหัวสัตว์ในซุ้มประจำทิศ	64
ภาพที่ 16 ภาพหัวสัตว์รูปช้างประจำซุ้มทิศเหนือ	65
ภาพที่ 17 ภาพหัวสัตว์รูปสิงห์ประจำซุ้มทิศซุ้มทิศใต้	65
ภาพที่ 18 ปราสาทบายน นครธม	65
ภาพที่ 19 ปราสาทนครวัด เมืองพระนคร	65
ภาพที่ 20 จิตรกรรมฝาผนัง เจติยวิหารโลกะเทคพัน เมืองพุกาม	66
ภาพที่ 21 รายละเอียด ภาพพระพุทธรเจ้าแสดงยมกปาฏิหาริย์	66

ภาพที่ 22	รายละเอียด ภาพพระพุทธเจ้าเสด็จลงจากดาวดึงส์.....	66
ภาพที่ 23	จิตรกรรมพุทธประวัติตอนมหาสุบินนิมิต โบราณสถานหมายเลข 585 เมืองพุกาม	67
ภาพที่ 24	ภาพจักรวาลมมมมองแนวราบ เจดีย์วิหารกุตะพยา หมายเลข 845 เมืองพุกาม.....	67
ภาพที่ 25	ภาพสระอโนดาต โบราณสถานหมายเลข 101 เมืองสะเล.....	67
ภาพที่ 26	ข้อฟ้าสกัดตะบุรีพัน สิมวัดเชียงทอง หลวงพระบาง.....	68
ภาพที่ 27	สิมวัดเชียงทอง หลวงพระบาง	68
ภาพที่ 28	ข้อฟ้าสกัดตะบุรีพัน สิมวัดอาฮาม หลวงพระบาง	68
ภาพที่ 29	ใบเสมาสลักภาพพุทธประวัติตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จากเมืองฟ้าแดดสงยาง จ.กาฬสินธุ์.....	98
ภาพที่ 30	แผ่นศิลาสลักพุทธประวัติตอนยมกปาฏิหาริย์และเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พระวิหาร วัดสุทัศน์เทพวราราม.....	98
ภาพที่ 31	ปราสาทหินพิมาย จ.นครราชสีมา จากมุมสูง	99
ภาพที่ 32	ปราสาทหินพนมรุ้ง จ.บุรีรัมย์.....	99
ภาพที่ 33	กลุ่มเจดีย์ประธาน วัดมหาธาตุ อ.เมือง จ.สุโขทัย	100
ภาพที่ 34	พระพุทธบาทสำริด จากวัดเสด็จ จ.กำแพงเพชร.....	100
ภาพที่ 35	สัญลักษณ์พระอาทิตย์ในรอยพระพุทธบาทสำริด (รูปนกยูง).....	100
ภาพที่ 36	สัญลักษณ์พระจันทร์ในรอยพระพุทธบาทสำริด (รูปกระต่าย).....	100
ภาพที่ 37	แผ่นพระพุทธบาทประดับมุกจากวัดพระสิงห์ จ.เชียงใหม่	101
ภาพที่ 38	รายละเอียดภาพสวรรค์ชั้นพรหมในพระพุทธบาทประดับมุก.....	101
ภาพที่ 39	รายละเอียดภาพภูมิจักรวาลส่วนต่างๆ ของพระพุทธบาทประดับมุก	101
ภาพที่ 40	เขาพระสุเมรุและสัตตบริภัณฑ์ จิตรกรรมคอสอง วิหารน้ำแต้ม.....	102
ภาพที่ 41	สมุดภาพไตรภูมิฉบับล้านนา.....	102
ภาพที่ 42	เขาพระสุเมรุ วัดพระธาตุหริภุญชัย จ.ลำพูน.....	102
ภาพที่ 43	พระปรารักษ์ วัดมหาธาตุ จ.พระนครศรีอยุธยา (ภาพถ่ายสมัยรัชกาลที่ 5).....	103

ภาพที่ 44 พระปราสาทและเมรุทิศ-เมรุราย วัดไชยวัฒนาราม จ.พระนครศรีอยุธยา.....	103
ภาพที่ 45 ร่องรอยภาพปลาใหญ่พันเขาพระสุเมรุ.....	104
ภาพที่ 46 พระพุทธไสยาสน์หันพระบาทชนกัน (ตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์?).....	104
ภาพที่ 47 จิตรกรรมไตรภูมิ ผนังด้านทิศเหนือของพระตำหนัก	105
ภาพที่ 48 ภาพรวมจักรวาล มีเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ พระอาทิตย์ พระจันทร์.....	105
ภาพที่ 49 สระอโนดาตในป่าหิมพานต์	105
ภาพที่ 50 ภาพขุมนรกน้อยใหญ่.....	105
ภาพที่ 51 ป่าหิมพานต์และเรื่องเวสสันดรชาดก	105
ภาพที่ 52 ภาพรวมไตรภูมิ ผนังพระอุโบสถด้านทิศตะวันออก.....	106
ภาพที่ 53 ราหู-พระจันทร์ และบันไดที่เสด็จลงจากดาวดึงส์ (ติดเขาสัตตบริภัณฑ์).....	106
ภาพที่ 54 พระอาทิตย์ และพระพุทธเจ้าเสด็จขึ้นไปดาวดึงส์	106
ภาพที่ 55 พระพุทธเจ้าเทศนาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์	106
ภาพที่ 56 ด้านหน้าของตู้พระธรรมไตรภูมิ แสดงภาพรวมของสังฆฐานจักรวาล	107
ภาพที่ 57 ด้านข้างขวาของตู้ แสดงภาพแม่น้ำที่ไหลจากภูเขาไปยังกลุ่มเมืองต่างๆ.....	107
ภาพที่ 58 สมุดไตรภูมิ เลขที่ 6 (หน้าต้น).....	108
ภาพที่ 59 สมุดไตรภูมิ เลขที่ 8 (หน้าต้น).....	108
ภาพที่ 60 สมุดไตรภูมิ เลขที่ 6 (หน้าปลาย).....	109
ภาพที่ 61 สมุดไตรภูมิ เลขที่ 8 (หน้าปลาย).....	109
ภาพที่ 62 สมุดไตรภูมิ เลขที่ 7 (หน้าต้น).....	110
ภาพที่ 63 สมุดไตรภูมิ เลขที่ 7 (หน้าปลาย).....	110
ภาพที่ 64 สมุดไตรภูมิ เลขที่ 10	111
ภาพที่ 65 สมุดไตรภูมิ เลขที่ 10/ก (หน้าต้น).....	112
ภาพที่ 66 สมุดไตรภูมิ เลขที่ 10/ก (หน้าปลาย).....	113
ภาพที่ 67 หอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆษิตาราม.....	114

ภาพที่ 68	หอนอน (เรือนซ้ายฝั่งทิศใต้) หอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆสิตาราม.....	114
ภาพที่ 69	จิตรกรรมโดยรวมภายในหอนอน หอพระไตรปิฎก วัดระฆังฯ	115
ภาพที่ 70	จิตรกรรมเรื่องมฆมาณพ ตอนสร้างศาลาให้เป็นสาธารณประโยชน์.....	115
ภาพที่ 71	จิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐาน วัดระฆังโฆสิตาราม	116
ภาพที่ 72	การแบ่งส่วนจิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐาน วัดระฆังโฆสิตาราม.....	117
ภาพที่ 73	หน้าบันรูปพระอินทร์ประทับวิมาน พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระบรมมหาราชวัง.....	118
ภาพที่ 74	พระปราสาทวัดอรุณราชวราราม กรุงเทพฯ.....	118
ภาพที่ 75	รูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณที่ซุ้มเรือนธาตุพระปราสาทวัดอรุณฯ	118
ภาพที่ 76	จิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐาน วัดดุสิตาราม กรุงเทพฯ	119
ภาพที่ 77	พระอินทร์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จิตรกรรมวัดดุสิตาราม กรุงเทพฯ.....	119
ภาพที่ 78	ยมโลกและนรกภูมิ จิตรกรรมวัดดุสิตาราม กรุงเทพฯ.....	119
ภาพที่ 79	จิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐาน วัดราชสิทธาราม กรุงเทพฯ	120
ภาพที่ 80	พระพุทธรูปเจ้าแสดงเทศนาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จิตรกรรมวัดราชสิทธาราม	120
ภาพที่ 81	ยมโลกและนรกภูมิ จิตรกรรมวัดราชสิทธาราม	120
ภาพที่ 82	จิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐาน วัดไชยทิศ กรุงเทพฯ.....	121
ภาพที่ 83	ภาพพระเจดีย์จุฬามณีบนฉากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จิตรกรรมวัดไชยทิศ	121
ภาพที่ 84	จิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐาน วัดสระเกศ กรุงเทพฯ	122
ภาพที่ 85	พระอินทร์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จิตรกรรมวัดสระเกศ	122
ภาพที่ 86	ป่าหิมพานต์ ยมโลก และนรกภูมิ จิตรกรรมวัดสระเกศ.....	122
ภาพที่ 87	จิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐาน วัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ.....	123
ภาพที่ 88	พระพุทธรูปประทับในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จิตรกรรมวัดสุวรรณาราม	123
ภาพที่ 89	พระพุทธรูปเจ้าแสดงยมกปาฏิหาริย์ และเสด็จลงจากดาวดึงส์ จิตรกรรมวัดสุวรรณาราม..	123
ภาพที่ 90	วัดสุทัศนเทพวราราม.....	142
ภาพที่ 91	จิตรกรรมประกอบโคลงภาพพระราชพงศาวดารในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยนายวร	142

ภาพที่ 92 พระวิหาร วัดสุทัศนเทพวราราม	143
ภาพที่ 93 หน้าบันรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณที่หน้าบันประธาน พระวิหาร วัดสุทัศน์ฯ	143
ภาพที่ 94 หน้าบันรูปพระนารายณ์ทรงครุฑที่หน้าบันมุขเด็จ พระวิหาร วัดสุทัศน์ฯ	143
ภาพที่ 95 ซุ้มประตูทรงบันแถลงภายในติดบานประตูแกะสลักลวดลายวิจิตร.....	144
ภาพที่ 96 ซุ้มหน้าต่างทรงบันแถลง และฉลิมุขที่ฐานประทักษิณชั้นล่าง.....	144
ภาพที่ 97 พระระเบียงคดและพระพุทธรูปในพระระเบียงคด	144
ภาพที่ 98 พระพุทธรูปศรีศากยมุนี พระประธานในพระวิหาร ศิลปะสุโขทัย	145
ภาพที่ 99 ภาพรวมในจิตรกรรมในพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม.....	145
ภาพที่ 100 ตัวอย่างจิตรกรรมฝาผนังเรื่องพระอดีตพุทธเจ้า พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ.....	146
ภาพที่ 101 จิตรกรรมฝาผนังเรื่องพระที่ปึงกรพุทธเจ้า พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ	146
ภาพที่ 102 ตัวอย่างบานประตูทวารบาล พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ	147
ภาพที่ 103 ตัวอย่างบานหน้าต่างทวารบาล พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ	147
ภาพที่ 104 ตัวอย่างภาพกรอบกระจกรูปสัตว์หิมพานต์ พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ	147
ภาพที่ 105 ตัวอย่างลายกึ่งม้วนและเครื่องตั้งแบบเงินที่ผนังบานแฝด พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ.....	147
ภาพที่ 106 พระอุโบสถ วัดสุทัศนเทพวราราม.....	148
ภาพที่ 107 รูปพระอาทิตย์ หน้าบันพระอุโบสถทิศตะวันออก วัดสุทัศน์ฯ	148
ภาพที่ 108 รูปพระจันทร์ หน้าบันพระอุโบสถทิศตะวันตก วัดสุทัศน์ฯ.....	148
ภาพที่ 109 ซุ้มเสมาพระอุโบสถ	149
ภาพที่ 110 ลายสลักแผ่นเสมารูปช้างเอราวัณชูก้านดอกบัว	149
ภาพที่ 111 ซุ้มประตูทรงบันแถลงยอดมงกุฎ.....	149
ภาพที่ 112 ลายรดน้ำบานหน้าต่างรูปสวรรค์ชั้นดาวดึงส์	149
ภาพที่ 113 พระพุทธรูปโลกเชษฐ พระประธานพระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ.....	150
ภาพที่ 114 พระพุทธรูปและรูปพระอสีติมหาสาวกนั่งฟังธรรม พระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ	150
ภาพที่ 115 พุทธประวัติตอนประสูติ จิตรกรรมพระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ.....	150

ภาพที่ 116	พุทธประวัติตอนตรัสรู้และเทพชุมนุม จิตรกรรมพระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ	150
ภาพที่ 117	พระปัจเจกพุทธเจ้าที่เขาคันธมาทน์ จิตรกรรมพระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ	151
ภาพที่ 118	ตัวอย่างบานหน้าต่างรูปเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ พระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ.....	151
ภาพที่ 119	ตัวอย่างภาพกรอบกระจกเรื่องรามเกียรติ์ พระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ.....	151
ภาพที่ 120	ตัวอย่างภาพวรรณคดีที่ผนังบานประตู พระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ.....	151
ภาพที่ 121	แนวเสาร่วมในพระวิหารฝั่งตะวันออก พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ	163
ภาพที่ 122	แนวเสาร่วมในพระวิหารฝั่งตะวันตก พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ	163
ภาพที่ 123	ตัวอย่างแผ่นศิลาจารึกที่พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ	164
ภาพที่ 124	นาคในป่าหิมพานต์ (1-N-ข)	201
ภาพที่ 125	เหล่าอสูรทำลายอาศรมพระดาบสที่เชิงเขาจักรวาล (1-S-ข).....	201
ภาพที่ 126	การผลัดเปลี่ยนวาระพระอินทร์(มขมาณพ) (1-N-ค).....	202
ภาพที่ 127	พระอินทร์ที่ปกครองร่วมกับพระเจ้านันทราชดุมราช (2-S-ค)	202
ภาพที่ 128	พระเจ้านันทราชดุมราชจักรแก้วชมพูวิปสี (2-W-ข).....	202
ภาพที่ 129	การเขียนจิตรกรรมรูปแบบประเพณีผสมผสานรูปแบบเหมือนจริง (1-W-ค)	205
ภาพที่ 130	การใช้ปรากฏการณ์ธรรมชาติ-สถาปัตยกรรมแบ่งภาพ และสีวรรณะตรงข้าม (1-N-ก).....	205
ภาพที่ 131	ตัวอย่างภาพทิวทัศน์ แสดงทัศนียภาพที่มีระยะลึกและวัตถุร่วมสมัย.3 (2-W-ก).....	205
ภาพที่ 132	สีฐานทิวทัศน์จากสมุดไตรภูมิ (ธบ.10/ก B : 1).....	206
ภาพที่ 133	สีฐานทิวทัศน์จากหอพระไตรปิฎก (ฉากท้องฟ้าพื้นหลังเป็นสีแดง) (รข.1.2).....	206
ภาพที่ 134	สีฐานทิวทัศน์ในจิตรกรรมไตรภูมิ พระวิหารวัดไพชยนต์พลเสพย์ จ.สมุทรปราการ.....	206
ภาพที่ 135	นางสุชาดาเลือกคู่ เสาดันที่ 1 (1-W-ก).....	214
ภาพที่ 136	พระอินทร์และเทพอัปสร 4 องค์ในสระนันทาโบกขรณี (2-E-ก).....	214
ภาพที่ 137	ฉากสวนและสระในดาวดึงส์ในสมุดไตรภูมิธนบุรีหน้าต้น (ธบ. 10/ก : A (1ข))	214
ภาพที่ 138	วิมานชั้นด้านต่างๆ ในเขาพระสุเมรุ (รข.1.1).....	215
ภาพที่ 139	วิมานชั้นด้านต่างๆ ในเขาพระสุเมรุ (อย.8 : B(1)).....	215

ภาพที่ 140	วิมานชั้นด้านต่างๆ ในเขาพระสุเมรุ (ธบ.10/ก : B(1)).....	215
ภาพที่ 141	วิมานชั้นด้านต่างๆ ในเขาพระสุเมรุ (2-S-ค).....	215
ภาพที่ 142	ตัวอย่างวิมานในเขาสุคนธร (4-S-ค)	217
ภาพที่ 143	ขยายภาพที่ 142 เทวดาในวิมานชั้นบนสุด	217
ภาพที่ 144	วิมานท้าววิรุฬหกในสวรรค์จตุมหาราชิกาประจำทิศใต้ (ธบ.10/ก : A(3)).....	217
ภาพที่ 145	นาคในร่างมนุษย์ (สววมงกุฏนาค) (4-S-ค).....	217
ภาพที่ 146	นาคในร่างมนุษย์ (มนุษย์นาค) จิตรกรรมเทพชุมนุม พระที่นั่งพุทไธสวรรย์.....	217
ภาพที่ 147	สระจระเข้ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ.....	219
ภาพที่ 148	เขามอ วัดประยูรวงศาวาส กรุงเทพฯ	219
ภาพที่ 149	ตัวอย่างการเขียนภาพภูเขาศิวะที่ส่วนยอดเสาศระวิหาร (5-W-ค).....	219
ภาพที่ 150	ราหูครึ่งตัวในสมุดไตรภูมิอยุธยา เลขที่ 6 (อย.6 : A(2)).....	222
ภาพที่ 151	ราหูจับพระจันทร์ที่เขายุคนธร (3-W-ค).....	222
ภาพที่ 152	พญาชวन्हงส์บินแข่งพระอาทิตย์ที่เขายุคนธร (4-E-ค)	222
ภาพที่ 153	ภาพราหูไม่ถึงอาวุธ ในสมุดไตรภูมิ (อย.8 : B(1)).....	223
ภาพที่ 154	พระอาทิตย์ พระจันทร์ ในวิถีโคจรและราหูถือค้อน สมุดไตรภูมิ (ธบ.10/ก : A(2)).....	223
ภาพที่ 155	พระอาทิตย์ประกอบกับภาพหงส์สามตัว คอสองมุขโถงหน้าอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ ...	223
ภาพที่ 156	พระจันทร์ประกอบกับภาพราหู คอสองมุขโถงหน้าอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ	224
ภาพที่ 157	พระจันทร์ประกอบกับภาพราหูถือค้อน คอสองมุขโถงหลังอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ	224
ภาพที่ 158	ฉากวงเขาสัตตบริภัณฑ์ในมุมมองแนวราบในสมุดไตรภูมิ (ธบ.10 : A (4))	228
ภาพที่ 159	เสาส่วนครึ่งหลังพระวิหาร 4 เสา อันเปรียบเสมือนกลุ่มภูเขาล้อมรอบศูนย์กลางจักรวาล (แทนด้วยพระศรีศากยมณี).....	231
ภาพที่ 160	ภาพรวมจักรวาลในจิตรกรรม หอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆสิตาราม (รช.1)	233
ภาพที่ 161	ภาพรวมจักรวาลในจิตรกรรมสมุดภาพไตรภูมิ (ธบ.10/ก : B(1)).....	234
ภาพที่ 162	ภาพคอสองซึ่งมีเทวดาและวิมานอากาศ พื้นหลังเขียนลายดอกไม้ร่วง (ง-W).....	237

ภาพที่ 163	วิมานอากาศและลายดอกไม้ร่วงที่พื้นหลัง จิตรกรรมหอไตรวัดระฆังฯ (รข.1).....	237
ภาพที่ 164	เทวดาในคอสองพระวิหารที่มีหลายใบหน้าและสวมศิราภรณ์สามยอด (ง-W).....	238
ภาพที่ 165	เทวดาพรมจากจิตรกรรมพุทธประวัติ พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ กรุงเทพฯ.....	238
ภาพที่ 166	เทวดา วิมานอากาศ และลายดอกไม้ร่วง จิตรกรรมวัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ.....	238
ภาพที่ 167	พระพุทเจ้าเทศนาในดาวดึงส์ คอสองฝั่งตะวันออก (ง-E).....	240
ภาพที่ 168	พระพุทเจ้าเทศนาในดาวดึงส์ จากสมุดไตรภูมิ (ชบ.10/ก : A(8)-B(0)).....	240
ภาพที่ 169	เทวดานมัสการพระเจดีย์จุฬามณี คอสองฝั่งตะวันตก (ง-W).....	241
ภาพที่ 170	พระอินทร์เชิญพาน (ทางขวาของพระเจดีย์) (ง-W).....	241
ภาพที่ 171	พระอินทร์และพระมาลัยในพระจุฬามณีเจดีย์ จากสมุดไตรภูมิ (ชบ.10/ก : A(1ก))....	241
ภาพที่ 172	พระอินทร์สนทนารธรรมกับพระมาลัยที่เจดีย์จุฬามณี และนักสิทธิ์วิทยารเหาะมา สักการะพระเจดีย์ หอพระไตรปิฎกวัดระฆังฯ (รข.4).....	242
ภาพที่ 173	ตัวอย่างจิตรกรรมคอสองเมื่อพิจารณารวมกับกลุ่มเสาศระวิหาร (ง-E).....	243
ภาพที่ 174	จิตรกรรมพระอดีตพุทธเจ้าอโนมาทัสสี ตอนแสดงยมกปาฏิหาริย์และเทศนาในดาวดึงส์ พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ.....	244
ภาพที่ 175	เรื่องสังฆชาดก (5-N-ข).....	276
ภาพที่ 176	เรื่องมหาชนกชาดก (5-S-ข).....	276
ภาพที่ 177	ปลาใหญ่ 7 ชนิด (3-E-ข).....	277
ภาพที่ 178	นาค 4 กำเนิด (4-W-ข).....	277
ภาพที่ 179	แนวปรกการต้นไม้โขดหินก้อนเรื่องราวทิวาหนะกับช้างฉัททันต์ (3-W-ข,ก).....	278
ภาพที่ 180	การกั้นฉากเมืองโดยใช้ทั้งปรกการธรรมชาติและใช้แนวกำแพง (4-N-ก.2).....	278
ภาพที่ 181	ตัวอย่างภาพเรือสำเภา จากสมุททวาณิชชาดก (4-S-ข).....	278
ภาพที่ 182	สระโนนดาตแบบประเพณี หอไตรวัดระฆัง (รข.2C).....	280
ภาพที่ 183	สระโนนดาตแบบประเพณี สมุดไตรภูมิ (ชบ.10/ก: B(4)).....	280
ภาพที่ 184	สระโนนดาตแบบกึ่งประเพณีที่เสาศระวิหาร (3-N-ก).....	280

ภาพที่ 185	สระหิมพานต์แบบประเพณีในรูปวงกลม หอพระไตรปิฎกวัดระฆังฯ (รข.2B.1).....	280
ภาพที่ 186	ตัวอย่างสระकुण्डลในเสาศระวิหารที่เขียนรูปทรงอิสระและกึ่งเหมือนจริง (5-N-ก)...	280
ภาพที่ 187	ช้างคังโคยหัตถ์ ภายสีน้ำไหลเสาศระวิหารที่ 3 (3-S-ก)	281
ภาพที่ 188	ช้างคังโคยหัตถ์ จากสมุดตำราช้าง	282
ภาพที่ 189	ช้างคังโคยหัตถ์ หอไตรกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส วัดพระเชตุพนฯ	282
ภาพที่ 190	ทิวาหนชาดก จากพื้นน้ำทะเลไปยังป่าหิมพานต์ และเมืองในชมพูทวีป (3-W-ข).....	284
ภาพที่ 191	เรื่องทิวาหนชาดก ในหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง (รข.2A).....	284
ภาพที่ 192	เรื่องทิวาหนชาดกในสมุดไตรภูมิหน้าปลาย (ชบ.10/ก : B(2)).....	285
ภาพที่ 193	แผนภาพสรุปการเปรียบเทียบลำดับสระในสมุดภาพกับในภาพเสาศระวิหารที่ 3.....	286
ภาพที่ 194	แผนภาพสรุปการเปรียบเทียบลำดับสระในสมุดภาพกับในภาพเสาศระวิหารที่ 5.....	287
ภาพที่ 195	ตัวอย่างเขาหิมพานต์ซึ่งเขียนสีแตกต่างกันตามคติ (6-E-ก, 6-N-ก).....	288
ภาพที่ 196	วิมานบนยอดเขาไกรลาส ในสมุดไตรภูมิหน้าปลาย (ชบ.10/ก : B(3)).....	288
ภาพที่ 197	ภาพเขาจิตรกฐและกาฬกฐที่อยู่คู่กันในฉากสระอโนดาต (อย.6 : B(4)).....	289
ภาพที่ 198	ภาพเขาจิตรกฐและกาฬกฐที่อยู่คู่กันในเสาดันที่ 6 เหลี่ยมทิศใต้ (6-S-ก).....	289
ภาพที่ 199	ตัวอย่างเมืองชมพูทวีปในเสาที่ 4 และมัชฌิมประเทศ (พระบาทลังกา-โพธิ์บัลลังก์)....	290
ภาพที่ 200	โพธิ์บัลลังก์ เมืองชมพูทวีป และปัญจมหานทีจากสมุดไตรภูมิ (ชบ.10/ก : B(8)).....	291
ภาพที่ 201	พระพุทธรบาทและพุทธสถานในเกาะลังกาทวีปจากสมุดไตรภูมิ (ชบ.10/ก : B(9)).....	291
ภาพที่ 202	การไหลของแม่น้ำและตำแหน่งเมืองกับป่าหิมพานต์ในเสาดันที่ 4 (4-W,E-ก).....	293
ภาพที่ 203	เทวธรรมชาดก (4-S-ก.2)	294
ภาพที่ 204	สุวรรณกั๊กกฐชาดก (4-N-ก.2).....	294
ภาพที่ 205	ตัวอย่างภาพเสาศระวิหารที่ 3 ทิศใต้ (3-S)	298
ภาพที่ 206	ระดับส่วนในจิตรกรรมไตรภูมิโลกัสนฐาน วัดสระเกศ	298
ภาพที่ 207	ระดับส่วนในจิตรกรรมไตรภูมิโลกัสนฐาน วัดระฆังฯ	298
ภาพที่ 208	นักโทษชาวจีน และนินยบาลชาวแขก ในฉากนรกภูมิ (8-S-ก).....	325

ภาพที่ 209 เรือสำเภาจากเรื่องพญาอังกระไปค้าขาย (8-E-ข)	325
ภาพที่ 210 ภาพเตรียมงานภูมิในรูปนิทานและชาดกในฉากทิวทัศน์ป่าหิมพานต์ 8-N-ก).....	326
ภาพที่ 211 อาคารบ้านเรือนจากเรื่องเปรตสวนมะม่วง ลักษณะจีน-ฝรั่ง (7-N-ก.1).....	326
ภาพที่ 212 มิตต์วันทุกะเจอเวมานิกเปรต-เปรตจักรผัน (7-W-ข)	328
ภาพที่ 213 มิตต์วันทุกะเจอเวมานิกเปรต-เปรตจักรผัน สมุดไตรภูมิ (ชบ. 10/ก ; B(9ข)).....	328
ภาพที่ 214 พระดาบสโพธิสัตว์สนทนากับเปรตสวนมะม่วง (กิ่งฉันทชาดก, 7-N-ก.2).....	329
ภาพที่ 215 กาลกัญชिकासูร (เปรตหิวน้ำ, 7-E-ก)	329
ภาพที่ 216 เปรตสวนมะม่วง และกาลกัญชिकासูร-ค้นหาชกาเปรตจากสมุดไตรภูมิ (ชบ.10/ก: A(7))	329
ภาพที่ 217 เปรตเฝ้าสวนมะม่วงและเปรตถูกสุนัขกัดกินจากสมุดไตรภูมิ (ชบ. 10/ก ; B(2ก)).....	330
ภาพที่ 218 นางเวมานิกเปรตถูกสุนัขกัดกิน (กัณณมุนทะเปรต, 7-S-ก.2)	330
ภาพที่ 219 เมืองยมโลกและขุมนรกในเสาพระวิหาร จากบนลงล่าง (8-S-ก).....	332
ภาพที่ 220 เมืองยมโลกและขุมนรกในสมุดไตรภูมิ จากบนลงล่าง (ชบ.10/ก : A(6)).....	332
ภาพที่ 221 เรื่องอุลุกชาดกที่เสาพระวิหาร (8-N-ก.1)	334
ภาพที่ 222 เรื่องลฎุกิกชาดก วัดระฆังฯ (รช.2D.4)	334
ภาพที่ 223 เรื่องอุลุกชาดก (ซ้าย) และลฎุกิกชาดก(ขวา) (ชบ.10/ก : B(6)).....	334
ภาพที่ 224 เรื่องลฎุกิกชาดกที่เสาพระวิหาร (8-E-ก.1)	334
ภาพที่ 225 จตุทวารชาดก เสาพระวิหารต้นที่ 7 (7-W-ข.1).....	335
ภาพที่ 226 โสลกชาดก เสาพระวิหารต้นที่ 8 (8-N-ข).....	335
ภาพที่ 227 ช้างไอยราวรรณในเสาพระวิหาร วัดสุทัศน์เทพวราราม (3-E-ก)	357
ภาพที่ 228 ช้างไอยราพต(บนซ้าย) ในพระสมุดตำราแผนคชลักษณ์.....	358
ภาพที่ 229 ครุฑโปฏกเกาะหลังปลาในมหาสมุทร (3-E-ข)	358
ภาพที่ 230 หนุมาน พาลี สุครีพในเขาหิรัญบรรพต (5-E-ก).....	358
ภาพที่ 231 ภาพขยาย หนุมาน พาลี สุครีพในเขาหิรัญบรรพต (5-E-ก).....	359

ภาพที่ 232 หนุมานในถ้ำริมฝั่งสมุทร จากสมุทไตรภูมิ (ไม่เกี่ยวข้องกับเสาศระวิหาร)	359
ภาพที่ 233 พญานาคพันพิชไส้ต้นไม้และฝูงนก (5-E-ข)	359
ภาพที่ 234 ภูมิประเทศแผ่นดินล่อมเป็นสระน้ำในเรื่องพญานาคพันพิช (5-E-ข).....	359
ภาพที่ 235 เหล่าเทวดาและยักษ์หาแก้วในมหาสมุทร (8-S-ข)	360
ภาพที่ 236 เทวดา-ยักษ์หาแก้วในมหาสมุทร และฉกยมโลกที่เชิงเสา (8-S-ก,ข).....	360
ภาพที่ 237 พระเจ้ามันธาตุราชเสด็จชมทวีปสี่ด้วยรัตนะ (2-ก)	381
ภาพที่ 238 เรื่องโสปกาสสามเณรปราบบัณฑิตกาน้ำในสระอนดาต (3-N-ก).....	382
ภาพที่ 239 เรื่องโสณุตตระสามเณรล้างผอบพระบรมธาตุจากพญาวาสุละที่ตนคราช (7-S-ข).....	382
ภาพที่ 240 เรื่องสุนสามเณรมาอัญเชิญพระธาตุ จิตรกรรมวิหารพระนอน วัดพระเชตุพนฯ.....	382
ภาพที่ 241 สัตว์คล้ายหมูหันหน้าสู่กับข้าง (8-E-ก).....	383
ภาพที่ 242 ฝูงสุนัขจิ้งจอกและข้างจากเรื่องสุนัขจิ้งจอกสู้ข้าง (8-E-ก).....	383
ภาพที่ 243 เรื่องพญาอังกูระไปค้าขาย (8-E-ข)	383
ภาพที่ 244 เรื่องนกนางเขนตกฟองที่หาดทราย จากปักซีปกรณ์ (8-W-ข)	384
ภาพที่ 245 มุมพระระเบียงชั้นใน เขียนนทุกปกรณ์	384
ภาพที่ 246 มุมพระระเบียงชั้นนอก เขียนปิตาจปกรณ์.....	385
ภาพที่ 247 ตำแหน่งนิทานปกรณ์ ระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพน	385

บทที่ 1

บทนำ

จิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐาน วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร

1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ไตรภูมิโลกัณฐาน เป็นเรื่องราวที่กล่าวถึงโลกและจักรวาลตามคติพุทธศาสนา มีที่มาจากพระไตรปิฎก และคัมภีร์ฉบับต่างๆ ซึ่งแพร่หลายในประเทศที่มีหลักฐานการนับถือพุทธศาสนา ได้แก่ อินเดีย ศรีลังกา ขวา พม่า ลาว กัมพูชา รวมถึงประเทศไทย สำหรับในงานศิลปกรรมนั้นมักปรากฏเนื้อหาในภาพจิตรกรรมซึ่งทำหน้าที่เป็นสื่อหนึ่งในการอธิบายลักษณะัณฐานและองค์ประกอบต่างๆ ภายในจักรวาลอันเป็นลักษณะอุดมคติ ทั้งภูมิประเทศ สิ่งมีชีวิตที่อาศัยในแต่ละภพภูมิ ตลอดจนเป็นเครื่องเตือนใจพุทธศาสนิกชนให้ตระหนักถึงบาปบุญคุณโทษ โดยแสดงถึงผลของกรรมดีและกรรมชั่วแห่งสัตว์โลกทั้งหลาย นอกจากนี้ยังสะท้อนสภาพสังคม วิถีชีวิต และวัฒนธรรมในยุคสมัยที่สร้างสรรค์ผลงานอีกด้วย

จิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานในประเทศไทยที่เก่าแก่ที่สุดและยังปรากฏจนถึงปัจจุบันนี้มีอายุย้อนกลับไปถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย ราวพุทธศตวรรษที่ 23 โดยปรากฏบนฝาผนังด้านหนึ่งภายในพระอุโบสถหรืออาคารสำคัญของพระอาราม มีองค์ประกอบสำคัญของภาพได้แก่เขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์เป็นแกนกลาง เขจักรวาลกั้นขอบผนังฝั่งซ้ายและขวา ประกอบกับภาพสวรรค์ที่ช่วงบน ทวีปน้อยใหญ่ ป่าหิมพานต์ พิกพอสูรที่ช่วงกลาง ภาพเปรต นรกที่ช่วงล่าง ตลอดจนสอดแทรกนิทาน ซาดก หรือพุทธประวัติบางตอน รูปแบบการเขียนจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานดังกล่าวได้ส่งอิทธิพลต่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในพุทธศตวรรษที่ 24 ซึ่งมีการปรับเปลี่ยนคติครั้งสำคัญตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นต้นมา โดยเน้นเรื่องราวของพระอินทร์เป็นพิเศษอันแสดงนัยถึงสถานะใหม่ของผู้ปกครองบ้านเมืองในฐานะเป็นผู้ที่มาจาก การบำเพ็ญกุศลบารมีและอุปถัมภ์พุทธศาสนาอย่างใกล้ชิด รวมถึงบทบาทของกรุงรัตนโกสินทร์ (เมืองของพระอินทร์) อันเป็นราชธานีแห่งใหม่

นอกจากในจิตรกรรมฝาผนังแล้ว ยังปรากฏสมุดภาพไตรภูมิอันเป็นจิตรกรรมเขียนสีประกอบคำอธิบายบนสมุดข่อย โดยแสดงส่วนประกอบต่างๆภายในจักรวาลและภพภูมิอย่างครบถ้วน อีกทั้งสอดแทรกชาดก นิทาน และพุทธประวัติจำนวนหลายตอน และแสดงแผนที่เมืองสำคัญทางศาสนา และประวัติศาสตร์ สมุดภาพไตรภูมิปรากฏหลักฐานฉบับเก่าแก่ที่สุดในสมัยอยุธยา อายุราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 22 และได้เขียนอีกหลายฉบับต่อเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ในพุทธศตวรรษที่ 24-25¹

โครงการวิทยานิพนธ์นี้ผู้วิจัยประสงค์จะศึกษาภาพจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานใน**พระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพมหานคร** ซึ่งสันนิษฐานว่าเขียนขึ้นราวสมัยรัชกาลที่ 2-3² เป็นกรณีศึกษาจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่มีรูปแบบและเอกลักษณ์เฉพาะเพียงแห่งเดียวในประเทศไทย โดยปรับเปลี่ยนตำแหน่งภาพจิตรกรรมจากฉบับเดิมที่เขียนบนฝาผนังซึ่งเป็นมุมมองระนาบเดียวในลักษณะสองมิติ ให้กลายเป็นจิตรกรรมที่ปรากฏบนเสาพระวิหาร ทั้งสี่ด้านจำนวน 4 คู่ 8 ต้น รวมเป็นภาพจิตรกรรมบนเหลี่ยมเสาทั้ง 32 เหลี่ยม และจิตรกรรมประดับคอสองอันเป็นแนวคานเหนือเสาพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม ลักษณะดังกล่าวทำให้เกิดมุมมองที่ต่างระนาบกันในลักษณะสามมิติและมีองค์ประกอบที่ซับซ้อนมากขึ้น นอกจากนี้ เนื้อหาของภาพจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานของวัดสุทัศนเทพวรารามยังมีความเชื่อมโยงกับวรรณกรรมพุทธศาสนา เช่น พระไตรปิฎก คัมภีร์ชั้นอรรถกถา คัมภีร์หมวดโลกศาสตร์ ฯลฯ วรรณกรรมหมวดอื่น ตลอดจนจิตรกรรมฝาผนังที่เกิดขึ้นในยุคก่อนหน้า และสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา สมัยธนบุรี และสมัยรัตนโกสินทร์

จากความสำคัญดังกล่าวจึงเป็นที่มาของโครงการวิทยานิพนธ์ของผู้วิจัย โดยเป็นการศึกษาภาพจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานวัดสุทัศนเทพวรารามในประเด็นต่างๆ เพื่อแสดงให้เห็นถึงบทบาทของจิตรกรรมชุดดังกล่าวอันเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งที่สำคัญในการแสดงความเป็นศูนย์กลางจักรวาลของพุทธสถานกลางพระนคร อีกทั้งมีรูปแบบที่พัฒนาเจริญสูงสุด ในบรรดาจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานตั้งแต่อดีตจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

¹ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, **การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ**, วิทยานิพนธ์ปริญญาตรีบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552, หน้า 83-130.

² พระครูวิจิตรการโกศล (สัจด์ ญาณพโล), **ประวัติวัดสุทัศนเทพวราราม : พร้อมด้วยแผนที่ ภาพปูชนียวัตถุและถาวรวัตถุ**, กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, 2516, หน้า 84.

2. การศึกษาทางวิชาการในอดีตที่เกี่ยวข้อง

จิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์ฐานในพระวิหารวัดสุทัศนเทพวรารามนั้นปรากฏการสำรวจและศึกษาทางวิชาการมาแล้วในอดีต ทั้งภาพจิตรกรรมและแผ่นศิลาจารึกที่อธิบายเนื้อหาภาพ มีประวัติการศึกษาจากแหล่งต่างๆ ดังต่อไปนี้

2.1 งานอนุรักษ์จิตรกรรม กองโบราณคดี กรมศิลปากร

การศึกษาของงานอนุรักษ์จิตรกรรม กองโบราณคดี กรมศิลปากร ปรากฏในเอกสารรายงานชื่อ **ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสากภายในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรวิหาร**³ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในโครงการอนุรักษ์จิตรกรรมพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวรารามเมื่อ พ.ศ. 2524-2527⁴ เนื้อหารายงานมุ่งเน้นการนำเสนอข้อมูลเชิงกายภาพจากการสำรวจจิตรกรรมบนเสาศาพระวิหารทั้ง 8 ต้น โดยอธิบายองค์ประกอบส่วนต่างๆ อย่างละเอียด ทั้งจำนวนและลักษณะของสถาปัตยกรรม ฉากธรรมชาติ ยานพาหนะ วัตถุสิ่งของ ตลอดจนสิ่งมีชีวิตในกิริยาท่าทางต่างๆ ซึ่งนำมาจัดกลุ่มใส่หมายเลขกำกับในแต่ละเหลี่ยมเสาลงบนแผนผังประกอบ

นอกจากภาพจิตรกรรมแล้ว ยังได้ศึกษาเนื้อหาภายในผ่านแผ่นศิลาจารึกที่ประดับเชิงเสาทั้ง 32 แผ่น ซึ่งบรรยายสังขยานจักรวาล ชาดก นิทานต่างๆ และแสดงหมายเลขลำดับ โดยได้ถอดคำอ่านและศึกษาประกอบกับวรรณกรรมหรือคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง เช่น พระไตรปิฎก ไตรภูมิโลกวิจิตรนิคคยกถา ปัญญาสาชดก ฯลฯ อย่างไรก็ตามยังพบเนื้อหาอีกจำนวนหนึ่งที่ไม่สามารถตีความได้ชัดเจน สาเหตุอาจเป็นเพราะยังไม่พบวรรณกรรมที่มีเนื้อหาตรงกันกับในศิลาจารึกและภาพจิตรกรรม

ทั้งนี้ แม้ในรายงานจะมุ่งเน้นการนำเสนอข้อมูลเชิงกายภาพ แต่ก็ได้เสริมข้อคิดเห็นเบื้องต้นในบางประเด็น ได้แก่ การลำดับจัดวางองค์ประกอบในภาพรวมโดยคำนึงถึงโครงสร้างจักรวาลในคติไตรภูมิมากกว่าลำดับเลขศิลาจารึก และการแฝงความหมายของภาพบางประการเพื่อสื่อสารกับผู้ชม เช่น การแสดงภาพภพภูมิที่แตกต่างกันของสวรรค์-นรกเพื่อให้ผู้คนตระหนักถึงบาปบุญคุณโทษ หรือชาดกและนิทานในแต่ละเรื่องที่ให้คติธรรมในด้านต่างๆ

³ งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี กรมศิลปากร, **ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสากภายในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรวิหาร**, กรุงเทพฯ : งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี, 2528/2530?.

⁴ วรรณนิภา ณ สงขลา, **การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง พระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม**, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2531, หน้า 56 และ 61.

2.2 เสมอชัย พูลสุวรรณ

การศึกษาเรื่องสัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19-24 โดยศาสตราจารย์ ดร. เสมอชัย พูลสุวรรณ ในบทที่ 3⁵ ได้กล่าวถึงวิวัฒนาการของจิตรกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 24 ซึ่งปรับเปลี่ยนรูปแบบจากจิตรกรรมประเพณีที่สืบทอดมาจากสมัยอยุธยา โดยยกกรณีของวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และวัดสุทัศน์เทพวราราม

สำหรับจิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐานในพระวิหารวัดสุทัศน์เทพวรารามนั้น เน้นการอธิบายเชิงวิเคราะห์ ตลอดจนเสนอข้อคิดเห็นในประเด็นต่างๆ ได้ชัดเจนมากขึ้น ได้แก่ ระบบการจัดวางภาพซึ่งแสดงความสัมพันธ์ที่ต่อเนื่องกันระหว่างเสาแต่ละต้นรวมถึงแผ่นคอสองที่อยู่ด้านบน การวิเคราะห์ประเด็นดังกล่าวได้แบ่งจิตรกรรมออกเป็นส่วนๆ ตามระดับเสา ได้แก่ ส่วนยอดเสา กลางเสา และเชิงเสา พร้อมเขียนแผนผังประกอบ ซึ่งพบว่าแม้จะอธิบายลักษณะการลำดับภาพแต่ละระดับแตกต่างกัน แต่ก็มีหลักพิจารณาที่สำคัญร่วมกันประการหนึ่งคือการลำดับความสำคัญจากจุดศูนย์กลางไปยังสุดขอบรอบนอกตามโครงสร้างจักรวาลในคติไตรภูมิ

นอกจากนี้ยังได้วิเคราะห์ถึงการแสดงออกของภาพจิตรกรรมว่าเป็นการปรับเปลี่ยนจากรูปแบบประเพณีที่ระดับบนฝาผนังมาเป็นเสาร่วมในประธานของพระวิหารทั้ง 8 ต้น ทำให้เกิดเป็นภาพจักรวาลในมุมมองสามมิติซึ่งเอื้อต่อการจัดวางตำแหน่งองค์ประกอบของจักรวาลได้ถูกต้องตามคติไตรภูมิมากขึ้น อีกทั้งยังทำหน้าที่แสดงความหมายเฉพาะในการจำลองพื้นที่พระวิหารให้เป็นศูนย์กลางของจักรวาลได้อย่างชัดเจน และสอดคล้องกับภาพรวมของพระอารามในฐานะเป็นพุทธสถานกลางเมือง

⁵ เสมอชัย พูลสุวรรณ, สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539, หน้า 129-169.

2.3 สัจจรัตน์ สุขในมณี

การวิจัยเรื่อง **ศิลาจารึกในพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม : การศึกษาเชิงวิเคราะห์**⁶ โดย สัจจรัตน์ สุขในมณี เป็นการศึกษาเฉพาะข้อความในแผ่นศิลาจารึกเรื่องพระอดีตพุทธเจ้าที่ระดับเชิงผนังพระวิหาร และเรื่องไตรภูมิโลกัณฐานที่ประดับเชิงเสาพระวิหาร ซึ่งได้ถอดคำอ่านพร้อมกับศึกษาวิเคราะห์ที่มาของเนื้อหาประกอบกับวรรณกรรมและคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง สำหรับการศึกษาศิลาจารึกเรื่องไตรภูมิโลกัณฐานที่เสาพระวิหารนั้นได้ค้นพบวรรณกรรมที่มีเนื้อหาตรงกับข้อความในศิลาจารึกเพิ่มเติมมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่การศึกษาในอดีตของงานอนุรักษ์จิตรกรรมฯ กรมศิลปากรยังไม่สามารถตีความได้ อย่างไรก็ตามการวิเคราะห์เนื้อหาในภาพเสาพระวิหารและศิลาจารึกในการศึกษาครั้งนี้ยังมีบางส่วนที่ไม่สามารถสืบหาแหล่งที่มาจากวรรณกรรมอื่นเช่นเดียวกัน

3. วัตถุประสงค์

3.1 เพื่อศึกษารูปแบบศิลปะและระเบียบในการจัดวางภาพจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐาน วัดสุทัศนเทพวราราม ตลอดจนความสัมพันธ์กับงานศิลปกรรมที่เป็นต้นแบบ

3.2 เพื่อศึกษาอิทธิพลคติความเชื่อที่มีต่อภาพจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐาน วัดสุทัศนเทพวราราม รวมถึงความสัมพันธ์กับวรรณกรรมพุทธศาสนา

4. ขอบเขตของโครงการ

ภาพจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานในพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม, จิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานในหอพระไตรปิฎกวัดระฆังโฆสิตาราม และสมุดภาพไตรภูมิฉบับต่างๆ

⁶ สัจจรัตน์ สุขในมณี, **ศิลาจารึกในพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม : การศึกษาเชิงวิเคราะห์**, กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543.

5. วิธีดำเนินการวิจัย

5.1 ศึกษาข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับไตรภูมิโลกัณฐานจากวรรณกรรมพุทธศาสนา ตลอดจนแหล่งศิลปกรรมต่างๆที่คาดว่าจะเป็นตัวแบบ

5.2 ศึกษาข้อมูลของนักวิชาการในอดีต

5.3 ศึกษาข้อมูลภาคสนาม บันทึกภาพจิตรกรรม

5.4 รวบรวมข้อมูลทั้งหมดมาวิเคราะห์และเปรียบเทียบหลักฐาน

5.5 สรุปผลการวิจัย

6. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

6.1 องค์ความรู้เกี่ยวกับจักรวาลในอุดมคติพุทธศาสนาจากจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานในวัดสุทัศนเทพวราราม

6.2 ทราบถึงหลักฐานและที่มาของการออกแบบจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานในวัดสุทัศนเทพวราราม และช่วยในการกำหนดอายุภาพจิตรกรรมให้ชัดเจนแม่นยำมากยิ่งขึ้น

6.3 พุทธศาสนิกชนได้ตระหนักและเห็นคุณค่าของจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานในวัดสุทัศนเทพวราราม เพื่อช่วยกันอนุรักษ์ให้คงอยู่สืบไป

บทที่ 2

วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับไตรภูมิโลกัณฐาน

นับตั้งแต่สมัยโบราณ มนุษย์ต่างสงสัยถึงการอุบัติขึ้น การดำรงอยู่ และความเป็นไปของสรรพสิ่งในโลกและจักรวาล ครั้นมนุษย์ได้พัฒนาอารยธรรมจนเกิดลัทธิความเชื่อและศาสนาแล้ว สิ่งเหล่านี้จึงเข้ามามีบทบาทสำคัญในการพยายามอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้น โดยนำมาเชื่อมโยงเป็นส่วนหนึ่งกับหลักธรรม ปรัชญาและเรื่องราวเหตุการณ์ในแต่ละศาสนาตามที่ปรากฏเนื้อหาในคัมภีร์ต่างๆ ซึ่งนอกจากเป็นการตอบข้อสงสัยเกี่ยวกับกายภาพของพื้นที่ อาณาเขต และความเป็นไปของสรรพสิ่งแล้ว ยังบ่งบอกถึงตำแหน่งหรือสถานะทางศีลธรรมของแต่ละบุคคล เพื่อให้ผู้คนเข้าใจตัวตนและหลักคำสอนได้ชัดเจนมากขึ้น อีกทั้งเป็นแนวทางปฏิบัติในการเข้าสู่เป้าหมายสูงสุดของแต่ละศาสนา

ในพุทธศาสนานิกายเถรวาท พบการกล่าวถึงโลกและจักรวาลอยู่ในเหตุการณ์ทางศาสนาและหลักธรรมเช่นเดียวกัน โดยปรากฏหลักฐานในคัมภีร์ฉบับต่างๆ ซึ่งคัมภีร์ทางเถรวาทจะปรากฏเป็นระดับชั้นตั้งแต่คัมภีร์ชั้นแรกเริ่มอย่างพระไตรปิฎก คัมภีร์ชั้นรองซึ่งแต่งขึ้นเพื่ออธิบายขยายความหรือคัมภีร์เฉพาะทางที่รวบรวมเรื่องโลกและจักรวาลเป็นหมวดหมู่เดียวกัน รายละเอียดมีดังต่อไปนี้

1. วรรณกรรมชั้นต้น : พระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์สำคัญที่บันทึกคำสอนของพระพุทธองค์ของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท มีเนื้อความทั้งหมด 84,000 พระธรรมขันธ์ แบ่งเป็น 3 หมวดหลัก(ปิฎก)⁷ ดังนี้

- **พระวินัยปิฎก** ว่าด้วยระเบียบและข้อปฏิบัติ (สิกขาบท) ของภิกษุและภิกษุณี มี 21,000 พระธรรมขันธ์

- **พระสุตตันตปิฎก** ว่าด้วยเทศนาธรรมของพระพุทธเจ้าที่ตรัสให้เข้ากับเรื่องราวเหตุการณ์สถานที่ บุคคล รวมถึงบทประพันธ์ นิทานเรื่องเล่าและชาดก มี 21,000 พระธรรมขันธ์ โดยแยกย่อยออกเป็นอีก 5 หมวดหมู่ (นิกาย) ได้แก่ **ทีฆนิกาย** (พระสูตรขนาดยาว) **มัชฌิมนิกาย** (พระสูตรขนาดกลาง) **สังยุตตนิกาย** (พระสูตรประมวลเนื้อหาคล้ายกันมารวมในหมวดเดียวกัน) **อังคุตตรนิกาย** (พระสูตรเรียงตามจำนวนข้อธรรม) **ขุททกนิกาย** (พระสูตรเบ็ดเตล็ด รวมถึงชาดก)

⁷ สุชีพ ปุณฺณานุภาพ, พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน, พิมพ์ครั้งที่ 18, กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2554, หน้า 1.

- **พระอภิธรรมปิฎก** ว่าด้วยเทศนาธรรมที่เป็นหลักวิชาล้วน ไม่เกี่ยวข้องกับบุคคลหรือเหตุการณ์ใดๆ มี 42,000 พระธรรมชั้น

พระไตรปิฎกแต่เดิมถ่ายทอดด้วยการท่องจำเป็นมุขปาฐะ ต่อมาได้รจนาขึ้นเป็นลายลักษณ์อักษรช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 3-5⁸ สำหรับเรื่องราวของโลกและจักรวาลที่ปรากฏในพระไตรปิฎกพบว่าอยู่กระจัดกระจายตามหมวดต่างๆ โดยปรากฏทั้งเรื่องลักษณะรูปร่างสัดส่วน รวมถึงที่มาและความเป็นไปของสิ่งมีชีวิตและสถานที่ในภพภูมิต่างๆ ส่วนใหญ่แล้วใช้อธิบายในเชิงบรรยายหรืออุปมาประกอบกับหลักธรรมคำสอนเพื่อให้เข้าใจกระจ่างชัดขึ้น นอกจากนี้ยังแสดงถึงพระพุทธคุณในฐานะ “โลกวิทู” คือผู้รู้แจ้งสรรพสิ่งในจักรวาล มีตัวอย่างดังต่อไปนี้

- **มหาปรินิพพานสูตร** : กล่าวถึงการตั้งอยู่ของแผ่นดิน น้ำ ลม อากาศ และเหตุแห่งแผ่นดินไหวครั้งใหญ่ 8 ประการ โดยในพระสูตรนี้ว่าด้วยเหตุการณ์ปลงอายุสังขารและปรินิพพานของพระพุทธเจ้า⁹

- **อัคคัณฐสูตร** : กล่าวถึงเหตุกำเนิดของมนุษย์จนกระทั่งการแบ่งหน้าที่วรรณะในสังคม และได้กล่าวรวมถึงการกำเนิดวันคืน พระอาทิตย์ พระจันทร์ ดวงดาว ฤดูแล้ง และพืชผลด้วย พระสูตรนี้พระพุทธองค์ได้ตรัสอธิบายเรื่องชนชั้นวรรณะที่ไม่ได้เป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงนิพพาน¹⁰

- **เทวทูตสูตร** : กล่าวถึงนรกภูมิในแดนขุมต่างๆ และวิธีลงโทษแห่งสัตว์นรก โดยพระยายมจะสอบถามบุพกรรมแก่สัตว์โลกเมื่อครั้งยังมีชีวิต (เทวทูต 5) หากผู้ใดไม่เห็นเทวทูตเหล่านี้จะถูกลงโทษในนรกนั้นด้วยวิธีต่างๆ¹¹

- **ปหาราทสูตร** : กล่าวถึงสิ่งอัศจรรย์ 8 ประการที่ปรากฏในมหาสมุทรและเป็นที่รื่นรมย์ของหมู่สูร ซึ่งพระพุทธองค์ได้อุปมาถึงพระธรรมวินัยที่มีความอัศจรรย์และเป็นที่รื่นรมย์ของพระภิกษุ โดยพระพุทธองค์ได้ตรัสพระสูตรนี้แก่ท้าวปหาราทสูร¹²

⁸ สุชีพ ปุณฺณานุกาภ, พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน, 2554, หน้า 8-11.

⁹ พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค

¹⁰ พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค

¹¹ พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก

¹² พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก

- **อุพนิกาสูตร** : กล่าวถึงจำนวนจักรวาลในโลกธาตุขนาดเล็ก(หนึ่งพัน) ขนาดกลาง (หนึ่งล้าน) ขนาดใหญ่(แสนโกฏิหรือหนึ่งล้านล้าน) ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสตอบพระอานนท์ในเรื่อง พระสุรเสียงที่ทรงสามารถประกาศไปไกลในจักรวาลเหล่านั้น¹³

- **สุริยสูตร** : กล่าวถึงการแตกดับของจักรวาลเมื่อมีดวงทิตย์เพิ่มขึ้นที่ละดวง และค่อยๆแผดเผาจักรวาลให้มอดไหม้เมื่อครบ 7 ดวง โดยพระพุทธองค์ใช้อุปมาถึงเรื่องสังขารของสัตว์โลกที่ไม่เที่ยง ต้องเสื่อมสลาย¹⁴

- **วิมานวัตถุ** : กล่าวถึงเหตุที่เทพบุตรและเทพอัปสรองค์ต่างๆมีร่างกาย เครื่องนุ่งห่ม รถพาหนะ และวิมานสวรรค์ประเภทต่างๆอันสวยงามจากบุญกุศลที่เคยถวายรับใช้พระศาสนาและ ปฏิบัติชอบต่อผู้อื่นเมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์ โดยพระโมคคัลลานะเป็นผู้ตรัสถามเทวดาเหล่านั้น¹⁵

- **เปตวัตถุ** : กล่าวถึงเปรตประเภทต่างๆ โดยอธิบายถึงสภาพที่ต้องทุกข์ทรมานและ เหตุจากบาปที่เคยเบียดเบียนประทุษร้ายพระศาสนาและผู้อื่นเมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์ โดยมีทั้งภิกษุ หรือผู้อื่นๆเป็นผู้ตรัสถามเปรตเหล่านั้น¹⁶

- **เอระคาถาและเอรีคาถา** : กล่าวถึงพระภิกษุ ภิกษุณี และสามเณร ที่ได้แสดงคาถาสุภาสิต หรืออธิษฐานในแต่ละเหตุการณ์สถานที่ ซึ่งมีบางส่วนเกี่ยวข้องกับสถานที่ในโลกและจักรวาล เช่น *พระสุมนเถร*ปราบพญานาคด้วยฤทธิ์ที่สระอโนดาตในป่าหิมพานต์ หรือ *พระโมคคัลลานะ*ที่แสดงเขา พระสุเมรุ – ทวีปสี่ให้เป็นที่ประจักษ์แก่มนุษย์ด้วยวิโมกข์ เป็นต้น นอกจากนี้ยังรวมถึงคำสอนของ พระพุทธองค์เกี่ยวกับการปฏิบัติตนในเพศบรรพชิต¹⁷

- **ชาดก** : กล่าวถึงพระอดีตชาติของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมี 550 ชาติ โดยเสวยพระชาติเป็นทั้งมนุษย์ เทวดา สัตว์ต่างๆ ซึ่งในเรื่องราวของแต่ละชาติมีเนื้อหา สอนใจในเหตุการณ์ต่างๆ และเกี่ยวข้องกับสถานที่ในโลกและจักรวาลซึ่งพระโพธิสัตว์ได้อาศัยอยู่หรือ เสด็จไปยังที่เหล่านั้น ตัวอย่างเช่น *สุปปารกชาดก* อันว่าด้วยทะเล 6 ประเภทที่มีสีแสง แตกต่างกันจากแก้วรัตนะต่างๆ, *ฉัททันต์ชาดก* ซึ่งได้กล่าวถึงสัจฉานสระฉัททันต์และภูเขาที่ล้อมสระ

¹³ พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ดิกนิบาต

¹⁴ พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สัตตคณินบาต

¹⁵ พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ

¹⁶ พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เปตวัตถุ

¹⁷ พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เอระคาถา-เอรีคาถา

ฉันทันต์ในป่าหิมพานต์, *สังกัจจชาดก* ว่าด้วย ชุมนรกใหญ่ทั้ง 8 และชุมนรกละเอียดต่างๆ, *เนมิราชชาดก* ว่าด้วยชุมนรก ตลอดจนเขาสัตตบริภัณฑ์ นทีสีทันดร สวรรค์จาตุมหาราชและดาวดึงส์ที่เขาพระสุเมรุ ซึ่งพระเนมิราชโพธิสัตว์ได้ทรงรถพระมาตุลีไปชมสถานที่เหล่านั้นด้วยแรงอธิษฐานจิต¹⁸

จากตัวอย่างข้างต้นแสดงให้เห็นว่าเนื้อหาในคัมภีร์พระไตรปิฎกไม่ได้มุ่งเน้นความสำคัญของเรื่องโลกและจักรวาลอย่างละเอียดหรือเป็นหมวดหมู่เท่าใดนัก เหตุเพราะประเด็นหลักอยู่ที่การแสดงหลักธรรมคำสอนเสียมากกว่า เรื่องราวเหล่านี้จึงเป็นเพียงองค์ประกอบที่เสริมเนื้อหาหรืออุปมาสิ่งที่เป็นามธรรมให้กระจ่างชัดมากขึ้นเท่านั้น ไม่ได้เป็นแก่นสำคัญต่อการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงพระนิพพาน¹⁹

2. วรรณกรรมชั้นรอง

คัมภีร์ชั้นรองนี้พระภิกษุผู้เชี่ยวชาญพระบาลีได้ประพันธ์ขึ้นเพื่อใช้อธิบายขยายเนื้อความต่างๆ โดยแบ่งย่อยออกเป็นอีกหลายเล่มฉบับในหลายระดับ ได้แก่ **คัมภีร์อรรถกถา** (ชั้น 2) **คัมภีร์ฎีกา-อนุฎีกา** (ชั้น 3-4) ซึ่งคัมภีร์ในชั้นหลังจะทำหน้าที่ขยายเนื้อความต่างๆ ในคัมภีร์ชั้นก่อนหน้า นอกจากนี้ยังมี **คัมภีร์ปกรณ์วิเสส** และ **สัททาวีเสส** ที่อธิบายเกร็ดความรู้และคำศัพท์อันแต่งขึ้นในชั้นหลังตามมา อย่างไรก็ตามในที่นี้จะขอกกล่าวถึง **คัมภีร์ชั้นอรรถกถาและฎีกา** เป็นสำคัญ ซึ่งได้อธิบายขยายความเนื้อหาเรื่องโลกและจักรวาลได้ชัดเจนมากขึ้น โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

2.1 คัมภีร์อรรถกถา

คัมภีร์อรรถกถาเป็นคัมภีร์สำคัญอันดับที่ 2 ซึ่งอธิบายเนื้อหาเพิ่มเติมจากในพระไตรปิฎก โดยพระอรรถกถาจารย์ประพันธ์และเรียบเรียงขึ้นเป็นภาษาบาลีเช่นกัน ได้แก่พระพุทธโฆสะ ภิกษุชาวชมพูทวีป ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 10²⁰ ซึ่งเรื่องราวของโลกและจักรวาลในคัมภีร์ชั้นนี้ได้ขยายความในส่วนที่พระไตรปิฎกไม่ได้กล่าวไว้ให้ละเอียดชัดเจนและเป็นรูปธรรมมากขึ้น แต่ยังคงอยู่กระจัดกระจายหมวดหมู่เช่นเดียวกับพระไตรปิฎก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพระวินัยปิฎกและ

¹⁸ พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย นิบาตชาดก. ตามเนื้อเรื่องที่ปรากฏจริงในคัมภีร์มี 547 ชาดก

¹⁹ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, *การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ*, 2552, หน้า 23.

²⁰ สันนิษฐานว่าได้เรียบเรียงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 10 (ราว พ.ศ.956) อ้างใน สุชีพ ปุญญานุภาพ, *พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน*, 2554, หน้า 24.

พระสุตตันตปิฎก²¹ ทั้งนี้ ตัวอย่างพระสูตรหรือคัมภีร์ที่ได้ยกมาอธิบายในหัวข้อพระไตรปิฎกข้างต้น ล้วนมีการอธิบายขยายความด้วยพระอรรถกถาแทบทั้งสิ้น แต่อย่างไรก็ตามยังพบตัวอย่างเพิ่มเติมจากหมวดหมู่อื่นๆอีกด้วย ดังต่อไปนี้

- **เวรัญชกัณ ทวารรณนา** : มีเนื้อหาโดยรวมเกี่ยวกับการบัญญัติพระวินัย แต่ส่วนหนึ่งได้แสดงเรื่องของพระพุทธคุณในฐานะของผู้รู้แจ้งเรื่องโลกและจักรวาล หรือ “โลกวิทู” ได้แก่โลก 3 คือ สัตว์โลก โอกาสโลก สังขารโลก ตามที่อาคตสถาน(อ้างอิง)จากพระไตรปิฎก โดยสัตว์โลกคือสิ่งมีชีวิตทั้งหลายอันมีจิตหันเหไปไม่เที่ยงตรง, โอกาสโลกคือสถานที่อยู่อาศัยได้แก่ แผ่นดิน ป่า ภูเขา ทวีป พระอาทิตย์ พระจันทร์ ฯลฯ ซึ่งระบุถึงสัณฐานและขนาดขององค์ประกอบ แต่ละส่วน นอกจากนี้ยังตรัสถึงนิยามจักรวาลว่า จักรวาลหนึ่ง คือโลกธาตุหนึ่ง ระหว่างจักรวาลแต่ละแห่งเป็นที่ตั้งของโลกกันตนรก และจักรวาลนั้นไม่มีที่สุด โลกธาตุไม่มีที่สุด, ส่วน สังขารโลก คือสรรพสิ่งทั้งหลายอันปรุงแต่งขึ้นมาซึ่งต้องดำรงด้วยปัจจัยต่างๆ และต้องแตกดับสลายไป โดยแจกแจงเป็นหมวดธรรมเกี่ยวกับสภาวะหรือปัจจัยการปรุงแต่งจากจำนวนน้อยไปมากหรือหมวดหายาไปละเอียด เช่น โลก 2 คือ รูปและนาม, โลก 3 คือ เวทนา 3, โลก 8 คือ โลกธรรม 8, โลก 9 คือ สัตตาวาส 9 เป็นต้น²²

- **อรรถกถา มหาปทานสูตร** : กล่าวถึงมหาวิโลกนะ 5 ประการ ที่พระโพธิสัตว์แต่ละองค์ตรวจดูเมื่อจะลงไปประสูติเป็นพระพุทธเจ้า โดยในที่นี้ได้อธิบายถึงพระอดีตพุทธวิปัสสีและขยายความเรื่องของสัณฐานมัชฌิมประเทศ (สถานที่ตรัสรู้) ในชมพูทวีป ตลอดจนอธิบายสัณฐานโลกันตนรกระหว่างจักรวาล รวมทั้งเทวดาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา-ดาวดึงส์²³

- **อรรถกถา มหานิทานสูตร** : กล่าวถึงเรื่องปฏิจจสมุปบาท โดยส่วนหนึ่งพบการกล่าวขยายเรื่องชนบทในชมพูทวีป และเรื่องพระจักรพรรดิมันธาดราชผู้เป็นใหญ่ในโลกมนุษย์และเทวโลก นอกจากนี้ยังได้ยกตัวอย่างนิทานเรื่องพญาปลาอานนท์ผู้เป็นใหญ่ในหมู่ปลาทั้งหลาย²⁴

- **อรรถกถา อัคคัญสูตร** : กล่าวรายละเอียดเพิ่มเติมถึงพระอาทิตย์ พระจันทร์ ดวงดาวนักษัตรต่างๆ ที่ให้แสงสว่างแทนพรหม (จันทิมสุริยาทิปาตุภาววินณนา) ทั้งเรื่องการทำเนติ

²¹ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ, 2552, หน้า 23.

²² สมันตปาสาทิกา (อรรถกถาพระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ ปฐมภาค เวรัญชกัณธ์ บทว่า โลกวิทู)

²³ สุมังคลวิลาสินี (อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค)

²⁴ สุมังคลวิลาสินี (อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค)

สัญญาณ ขนาด รัศมี เส้นวิถีโคจรไปรอบเขาพระสุเมรุและในทวีปสี่ นอกจากนี้ยังกล่าวถึงฤดูกาลต่างๆ อันเป็นผลจากการโคจรของดวงดาวเหล่านี้²⁵

- **อรรถกถา โปตลียสูตร** : กล่าวถึงที่มาของแม่น้ำมहि โดยพรรณนาตั้งแต่เรื่องป่าหิมพานต์ภูเขาหิมพานต์ทั้ง 5 ที่ล้อมสระอโนดาต สระใหญ่ทั้ง 7 แล้วจึงกล่าวถึงการไหลของแม่น้ำจากสระอโนดาตไปยังเมืองมนุษย์โดยผ่านปรากฏการณ์ธรรมชาติต่างๆ เช่นแผ่นดินไหว ช่องเขา อุโมงค์ ก่อนจะแตกออกเป็นแม่น้ำปัญจมหานทีทั้ง 5 สาย ได้แก่ คงคา ยมุนา อจิรวดี สรภู และมहि²⁶

- **อรรถกถา ปหาราหสูตร** : กล่าวขยายเรื่ององค์ประกอบในจักรวาลเพิ่มเติม นอกจากเรื่องสิ่งวิเศษในมหาสมุทร ได้แก่ เรื่องพญานาคในมหาสมุทร ป่าหิมพานต์ สระอโนดาต-ภูเขาหิมพานต์ ที่มาของแม่น้ำปัญจมหานทีคล้ายคลึงกับโปตลียสูตร²⁷

- **อรรถกถา โลกสูตร** : เริ่มเรื่องด้วยการกล่าวถึงโลกทั้ง 3 ลักษณะที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ ได้แก่ โลกาสโลก สัตว์โลก และสังขารโลก จากนั้นกล่าวต่อถึงเรื่องพระพุทธเจ้าและสัตว์โลก (อริยบุคคล) ที่จะไม่อุบัติที่ไหนในจักรวาลนอกจากมีชัณมิประเทศในชมพูทวีป²⁸

- **อรรถกถา เสลสูตร** : กล่าวถึงโลกวิทูของพระพุทธเจ้าเช่นกัน คือ สังขารโลก สัตว์โลก และโลกาสโลก แต่ปรากฏรายละเอียดมากขึ้น โดยสัตว์โลกทรงตรัสถึงลักษณะจิตภายในของแต่ละสิ่งมีชีวิตที่แตกต่างกัน เช่น มีกิเลสมาก-น้อย มีสติปัญญาเรียนรู้ธรรมได้มาก-น้อย เป็นผู้ควรไม่ควรตรัสรู้ เป็นต้น ส่วนสังขารโลกจำแนกออกเป็นหมวดธรรมที่เกี่ยวกับการปรุงแต่งจากหมวดหยาบไปละเอียด และโลกาสโลก อธิบายเกี่ยวกับป่าหิมพานต์ในชมพูทวีป ได้แก่ ภูเขาหิมพานต์, สระอโนดาต-สระใหญ่ทั้ง 7 และกำเนิดแม่น้ำปัญจมหานทีคล้ายกับในโปตลียสูตร ตลอดจนกล่าวถึงสัญญาณและองค์ประกอบของจักรวาล ได้แก่ ตำแหน่งที่ตั้งและขนาดของแผ่นดิน น้ำ อากาศ เขาพระสุเมรุ(สิเนรุ)และเขาสัตตปริภันท์ มณฑลพระอาทิตย์-พระจันทร์ ทวีปสี่ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ภพอสูร นรก นอกจากนี้ ทรงตรัสเกี่ยวกับโลกาสโลกว่าจักรวาลหนึ่งคือโลกธาตุหนึ่ง มีโลกันตนรกตั้งอยู่ระหว่างจักรวาล รวมถึงเรื่องจักรวาล-โลกธาตุที่ไม่มีที่สุด²⁹

²⁵ สมังคลวิลาสินี (อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค)

²⁶ ปปัญจสุทนี (อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์)

²⁷ ปปัญจสุทนี (อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปันณาสก์)

²⁸ ปรมัตถทีปนี (อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน นันทวรรค)

²⁹ ปรมัตถโชติกา (อรรถกถา พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต)

2.2 คัมภีร์ฎีกา-ยุคหลังฎีกา

คัมภีร์ฎีกาเป็นคัมภีร์อันดับที่ 3 ซึ่งอธิบายเนื้อหาเพิ่มเติมจากในคัมภีร์อรรถกถา โดยพระฎีกาจารย์ประพันธ์ขึ้นเป็นภาษาบาลีเช่นกัน สันนิษฐานว่ารจนาดังแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 (ราว พ.ศ.1587) เป็นต้นมา³⁰ สำหรับเรื่องราวของโลกและจักรวาลในคัมภีร์ชั้นนี้ได้ขยายความในส่วนที่พระอรรถกถาไม่ได้กล่าวไว้ให้ละเอียดชัดเจนมากขึ้น แต่ส่วนใหญ่ปรากฏเนื้อหาเพิ่มเติมเพียงเล็กน้อย³¹ และยังอยู่กระจัดกระจายหมวดหมู่เช่นเดียวกัน ส่วนคัมภีร์ยุคหลังฎีกามีลักษณะคล้ายคลึงกับในคัมภีร์ฎีกาแต่รจนารขึ้นในภายหลัง โดยมีตัวอย่างดังต่อไปนี้

- **คัมภีร์ฎีกา : คัมภีร์สารัตถทีปนี** เป็นคัมภีร์ที่พระสารีบุตรเถระ ภิกษุชาวลังการจนารขึ้น สันนิษฐานว่ามีอายุช่วงพระเจ้าปรากรมพาทูที่ 1 แห่งลังกา (พ.ศ. 1696-1729) กล่าวถึงพุทธคุณความเป็นโลกวิทูของพระพุทธเจ้าเช่นเดียวกับในพระอรรถกถา อย่างไรก็ตามเนื้อหาในคัมภีร์ส่วนใหญ่เป็นการคัดมาจากในพระอรรถกถาของพระพุทธโฆสะ ตลอดจนนำเนื้อความในคัมภีร์ชั้นฎีกาอื่นมาประกอบด้วย³²

- **คัมภีร์หลังฎีกา : ชินาการฎีกา** เป็นคัมภีร์ที่พระพุทธรัชิตาจารย์ ภิกษุชาวลังการจนารขึ้นราว พ.ศ.1700 เพื่อขยายเนื้อความในคัมภีร์ชินาลังการอันว่าด้วยพระรัตนตรัยและพุทธประวัติ โดยได้เสริมเรื่องราวโลกและจักรวาลไว้ค่อนข้างมากใน**บทพรรณนาพุทธเขต 3 (พุทธเขตตวันณา)**³³ ได้แก่ จักรวาลหนึ่งหมื่นเป็นแดนประสูติ(ชาติเขต) จักรวาลหมื่นแสนโกฏิที่แผ่อานุภาพพระปริตร(อาณาเขต) และจักรวาลที่ไม่สิ้นสุดอันพุทธญาณรับรู้ได้(วิสัยเขต) และยังกล่าวถึงสัณฐานจักรวาล เขาพระสุเมรุ-สัตตบริภัณฑ์-เขาจักรวาล มหาสมุทร ทวีปสี่ ป่าหิมพานต์ ชมพูทวีป มนุษย์โลก เตร็จฉาน เปรด นรก-แดนทุกคติ สวรรค์ฉกามาจร และพรหมโลก ทั้งนี้ เนื้อหาหลายส่วนในคัมภีร์ดังกล่าวได้นำไปใช้อ้างอิงในคัมภีร์โลกศาสตร์ในยุคต่อมา เช่น โลกทีปกสาร จักกวาฬทีปนี เป็นต้น

³⁰ สุชีพ ปุญญานุภาพ, พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน, หน้า 24.

³¹ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ, 2552, หน้า 26.

³² สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัยปิฎก. เรื่องเดียวกัน, หน้า 27-28.

³³ พระพุทธรัชิตาจารย์, ชินาลังการฎีกา, พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560, หน้า 89-154.

3. วรรณกรรมโลกศาสตร์

คัมภีร์โลกศาสตร์ เป็นคัมภีร์ที่เกิดขึ้นจากพระภิกษุผู้ชำนาญพระคัมภีร์ได้รวบรวมหมวดธรรมเกี่ยวกับเรื่องโลกและจักรวาลที่กระจัดกระจายในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ชั้นต่างๆ มาเรียบเรียงขึ้นใหม่เป็นคัมภีร์เฉพาะทาง เรียกว่า “โลกศาสตร์” โดยจากหลักฐานคัมภีร์หมวดดังกล่าวของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น สันนิษฐานว่าเริ่มปรากฏในพุกาม³⁴ และแพร่หลายต่อมายังอาณาจักรข้างเคียง เช่น ล้านนา สยาม เขมร ฯลฯ ซึ่งส่วนมากประพันธ์หรือเรียบเรียงขึ้นเป็นภาษาบาลีและใช้อักษรแต่ละท้องถิ่นในการบันทึก โดยตัวอย่างคัมภีร์ที่สำคัญมีดังต่อไปนี้

3.1 คัมภีร์โลกศาสตร์ภาษาบาลี

คัมภีร์โลกบัญญัติ

คัมภีร์โลกบัญญัตินักวิชาการสันนิษฐานว่าเป็นคัมภีร์โลกศาสตร์ฉบับแรกที่เป็นภาษาบาลี ซึ่งประพันธ์หรือแปลมาจากต้นฉบับคัมภีร์ภาษาสันสกฤตชื่อ *โลกปราชญ์ปติ* ราวพุทธศตวรรษที่ 16 โดยพระสังฆธรรมโฆษเถระ พระภิกษุชาวพม่า(สะเทิม) และนอกจากนี้ยังไม่พบหลักฐานคัมภีร์ดังกล่าวในลังกาทวีป จึงสันนิษฐานว่าเป็นผลงานที่ประพันธ์หรือแปลขึ้นในดินแดนอื่นนอกเกาะลังกา³⁵ และเป็นไปได้ว่าแนวคิดเรื่องคัมภีร์โลกศาสตร์อาจรับแนวคิดมาจากพุทธศาสนาฝ่ายมหายานซึ่งใช้ภาษาสันสกฤตในการบันทึกคัมภีร์³⁶

คัมภีร์ฉบับนี้รจนาด้วยภาษาบาลี อักษรพม่า มีทั้งบทร้อยแก้วและร้อยกรอง แบ่งออกเป็น 16 กัณฑ์ แต่มีบางกัณฑ์ขาดหายไปได้แก่กัณฑ์ที่ 13 นอกจากนี้เนื้อหากัณฑ์อื่นอาจมีที่ซ้ำกันบ้าง และมีอีกหลายกัณฑ์ที่ไม่ได้กำกับลำดับหมายเลขไว้ โดยแต่ละกัณฑ์มีใจความดังนี้³⁷

³⁴ เศรษฐวิวัฒน์ อุทธา, *ไตรภูมิ : พิพิธศนาพุทธจักรวาลทัศน์*, กรุงเทพฯ : เอเธนส์พับลิชชิง, 2557, หน้า 41.

³⁵ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล, *การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ*, 2552, หน้า 34.

³⁶ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล, “วิวัฒนาการและประติมานวิทยาจิตรกรรมโลกสันฐานเบื้องหลังพระประธาน,” *เมืองโบราณ*, ปีที่ 29 ฉบับที่ 4 (ตุลาคม – ธันวาคม 2546) : หน้า 27.

³⁷ พระสังฆธรรมโฆษเถระ, *โลกบัญญัติ* แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง, กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2528, หน้า (4)-(5).

1. **จลกัณฑ์** ว่าด้วยสาเหตุของแผ่นดินไหว ขนาดของลมและแผ่นดิน นรกขุมต่างๆ รวมถึงพระรัศมีและสุรเสียงของพระพุทธรูปเจ้าที่มีมากประมาณกว่าพระสาวก
2. **ชมพุกัณฑ์** ว่าด้วยลักษณะต้นไม้หว่าอันเป็นไม้ประจำชมพูทวีป
3. **ฉชนพทกัณฑ์** ว่าด้วยที่มาของชนบทใหญ่ทั้ง 6 ในชมพูทวีป
4. **ยักขกัณฑ์** ว่าด้วยยักษ์เหวมตาและสาตาเคียร ถามปัญหาธรรมกับพระพุทธรูปเจ้า
5. **รูกาศีร์กัณฑ์** ว่าด้วยพญาช้างรูกาศีร์ ไกล่สระมันทากินีในป่าหิมพานต์
6. **จตุทีปกัณฑ์** ว่าด้วยสถูปฐานทวีปใหญ่ทั้งสี่ เกาะระหว่างทวีป และเรื่องครุฑกับนาค
7. **นคกัณฑ์** ว่าด้วยสถูปฐานเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ และเขาจักรวาล
8. **เทวโลกกัณฑ์** ว่าด้วยสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ บนเขาพระสุเมรุ จาตุมหาราชิกาบบนเขายุคนธร วิมานครุฑ นาค กลางเขาพระสุเมรุ และ เมืองอสูรใต้เขาพระสุเมรุ
9. **สุริยคณนกัณฑ์** ว่าด้วย สถูปฐานพระอาทิตย์ พระจันทร์ ดาวฤกษ์ และวิถีโคจร
10. **จันทกัณฑ์** ว่าด้วยเหตุที่ทำให้เกิดกลางวัน-กลางคืน-ฤดูกาล เหตุที่มีสัตว์และผู้เป็นใหญ่ในภพภูมิต่างๆ ตลอดจนว่าด้วยอายุและการอยู่อาศัยของมนุษย์ในทวีปทั้งสี่
11. **อุปัตติกัณฑ์** ว่าด้วยสัตว์ที่เกิดในนรกกับเทวโลกและปัจจัยที่ทำให้เกิด
12. **อายุกัณฑ์** ว่าด้วยอายุของสัตว์ที่เกิดในมนุษย์โลก อบายภูมิ เทวโลก โดยอธิบายความแตกต่างและเปรียบเทียบระหว่างอายุของมนุษย์โลกกับอบายภูมิ เทวโลก และระหว่างทวีปทั้งสี่ นอกจากนี้ยังว่าด้วยการนับกับ(ช่วงเวลา)ต่าง ๆ ในพรหมโลก

กัณฑ์ที่ 13 ขาดหายไป

14. **นิรยกัณฑ์** ว่าด้วยมหานรก (นรกใหญ่) ทั้ง 8 ขุม และอุสสทนรก (นรกรอง)
15. **เปตกัณฑ์** ว่าด้วยเปรตประเภทต่างๆ
16. **ติรัจฉานกัณฑ์** ว่าด้วยสัตว์เดรัจฉานประเภทต่างๆ ทั้งจตุบาท ทวีบาท ฯลฯ

นอกจากนี้ ยังมีกัณฑ์ที่ไม่ได้จัดอันดับ ได้แก่ **อสุรชาตวิภาคกัณฑ์** ว่าด้วยพิภพอสุรที่เชิงเขาพระสุเมรุ, **มนุสสวิภาคกัณฑ์** ว่าด้วยเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิ และรัตนะ 7 ประการที่พระเจ้าจักรพรรดิพึงมี, **เทววิภาคกัณฑ์** ว่าด้วยการจำแนกเทวดา(ภุมมเทวดา) เรื่องพระมหิศร(มเหศวร) ประลองฤทธิ์กับพระพุทเจ้า, **มารวิภาค** ว่าด้วยเรื่องพญามารและธิดาพญามาร มารจะได้เป็นพระอนาคตพุทเจ้า เรื่องการสร้างกรุงบรรจุพระบรมธาตุ พระอุคุตโปรดพญามาร พระเจ้าอโศก บุษบาพระสฤป, **จุลลวงส์ฎกัณฑ์** ว่าด้วยความเสื่อมถอยและเจริญรุ่งเรืองของกัป, **สังวัฎฎกัณฑ์** ว่าด้วยความพินาศของจักรวาลและการก่อกำเนิดใหม่, และ**ทุกขการณกัณฑ์** ว่าด้วยความเปลี่ยนแปลงของธาตุสี่ในโลก ตลอดจนเรื่องมหาสมุทรและเหตุที่ทำให้เกิดฝน

คัมภีร์โลกุบัติ-อรุณวตีสูต

คัมภีร์โลกุบัติ เป็นคัมภีร์ที่สันนิษฐานว่ารจนาโดย *พระสิริสมันตภัททะบัณฑิต* หรืออาจเป็น *พระอัคคบัณฑิตเถระ* ซึ่งเป็นพระภิกษุชาวพม่า ราวพุทธศตวรรษที่ 18³⁸ โดยรจนาด้วยภาษาบาลี อักษรพม่า (ต่อมามีการคัดลอกเป็นอักษรขอม³⁹) ปรากฏทั้งบทร้อยแก้วและร้อยกรอง โดยไม่มีการแบ่งกัณฑ์ เนื้อหาใจความในคัมภีร์เน้นถึงเรื่องการพินาศและการอุบัติใหม่ของโลกทั้ง 3 คือ สังขารโลก สัตว์โลก โอกาสโลก ได้แก่ สังขารโลกเกิดและดับด้วยมีอวิชชาเป็นปัจจัยเป็นต้น หากอวิชชาดับสนิทแล้วจะเข้าถึงนิพพาน, สัตว์โลกกล่าวถึงการจุติ(ตาย)-ปฏิสนธิ(เกิด)ของสัตว์โดยมีปัจจัยคือกรรมและผลกรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ส่วนโอกาสโลกกล่าวถึงการแตกดับของจักรวาลหรือกัปด้วยไฟ น้ำ ลม ที่พินาศไปถึงชั้นพรหมโลก และการก่อตัวของจักรวาลหรือกัปขึ้นใหม่ มีพระอาทิตย์ พระจันทร์ ดาวนักษัตร เขาพระสุเมรุและทวีปต่างๆ ตลอดจนฤดูกาล พืชผล มนุษย์และการตั้งวาระเกิดขึ้นเป็นลำดับ นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงรายละเอียดของสันฐานภูมิประเทศต่างๆ ในจักรวาล ได้แก่ ภูเขา ทวีป มหาสมุทร ป่าหิมพานต์ พระอาทิตย์ พระจันทร์ ดาวฤกษ์ เป็นต้น⁴⁰

³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 45-46.

³⁹ ฉบับที่กรมศิลปากรได้แปลเป็นภาษาไทยนั้นใช้ต้นฉบับจากอักษรขอม อ้างใน กรมศิลปากร, **โลกุบัติ อรุณวตีสูต ปฐมมุล ปฐมกัป และมุลตันไตรย**, กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2533, หน้า (4).

⁴⁰ สมพงษ์ ปรีชาจินดาวุฒิ, **การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องโลกุบัติ**, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527, หน้า 45-47.

ส่วนคัมภีร์อรุณวดีสูตร ไม่ปรากฏนามผู้ประพันธ์ ระบุว่าด้วยภาษาบาลี อักษรขอม ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 ลักษณะเป็นบทร้อยแก้วและร้อยกรองโดยไม่แบ่งกัณฑ์ เนื้อความกล่าวถึง พุทธประวัติของพระสิขีพุทธเจ้าจากตอนประสูติ ตรัสรู้ จนกระทั่งคราวเสด็จมายังเมืองอรุณวดี และได้พาพระอภิญญาเถระขึ้นไปยังสวรรค์ชั้นพรหมโลก และโปรดให้พระอภิญญาเถระได้แสดงธรรมและ ปาฏิหาริย์แก่หมู่พรหมนั้น พระอานนท์เมื่อได้ฟังเทศนานี้จากพระพุทธเจ้าจึงตรัสถามถึงพุทธานุภาพของพระองค์ที่มีมากกว่าสาวกพุทธานุภาพ พระพุทธองค์จึงได้ตรัสตอบโดยเทียบลำดับพลังของพระพุทธเจ้า กับสิ่งต่างๆ เช่นกำลังของช้างประเภทต่าง หรือกำลังของเทพชั้นล่างไปเทพชั้นสูง-พรหม ตลอดจนกำลังของพระอรหันต์ พระปัจเจกพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ และพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จากนั้นแสดงเรื่องของสังฆฐานและองค์ประกอบในจักรวาล ได้แก่ความกว้างยาวจักรวาล ลักษณะเขาพระสุเมรุ สัตตบริภัณฑ์ ทวีป มหาสมุทร สวรรค์ฉกามาพจร ชั้นพรหมโลก ต่อด้วยการพิเนาศ-การก่อตัวใหม่ของโลกคล้ายกับคัมภีร์โลกุปัตติ จากนั้นกล่าวถึงเรื่องการลงมาประสูติของพระโพธิสัตว์จากพรหมโลกมาชมิมประเทศในชมพูทวีป ซึ่งได้กล่าวระบุถึงเมืองต่างๆ ในแผ่นดินทั้ง 16 เมือง และกล่าวต่อถึงนรกภูมิขุมต่างๆ จนกระทั่งเรื่ององค์ประกอบในป่าหิมพานต์ สังฆฐานและวิถีพระอาทิตย์ พระจันทร์ เมฆ ดาวนักษัตร และจบด้วยเรื่องพุทธเขตทั้ง 3 ชาตียเขต อาณาเขต วิสัยเขต⁴¹

อนึ่งทั้งคัมภีร์โลกุปัตติและอรุณวดีสูตรได้ใช้อ้างอิงต่อมาในคัมภีร์ไตรภูมิพระร่วง พระราชนิพนธ์ของพระมหาดรรมราชาที่ 1 (พญาลิไทย) ซึ่งประพันธ์ขึ้นในปลายพุทธศตวรรษที่ 19 อีกด้วย โดยปรากฏอยู่ในหน้าบานแพนกของคัมภีร์⁴²

คัมภีร์โลกที่ปกสาร

คัมภีร์โลกที่ปกสาร เป็นคัมภีร์ที่รจนาโดยพระสังฆราชเมธังกร พระภิกษุชาวพุกาม ราวพุทธศตวรรษที่ 19⁴³ ที่เมืองมุตตมะ(เมาะตะมะ)หลังจากเดินทางไปศึกษาพระปริยัติธรรม

⁴¹ กรมศิลปากร, *โลกุปัตติ อรุณวดีสูตร ปฐมมุล ปฐมกัณฑ์ และมุลตันไตรย*, 2533, หน้า 71-102.

⁴² กรมศิลปากร, *วรรณกรรมสมัยสุโขทัย*, กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, 2528, หน้า 22.

⁴³ เกรียงศักดิ์ ไทยคุรุพันธ์, *โลกที่ปกสารปริจเฉทที่ 1 และ 2 : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์*, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522, หน้า 20.

ในสำนักเถระฝ่ายอรัญวาสีที่ลังกาทวีปแล้ว ครั้นต่อมาท่านได้มาจำพรรษาและดำรงตำแหน่งพระสังฆราชที่วัดอัมพวันในเมืองสุโขทัย อีกทั้งเป็นพระอาจารย์ของพญาสิทธิไทยผู้แต่งไตรภูมิภาคด้วย⁴⁴

คัมภีร์ฉบับนี้รจนาเป็นภาษาบาลี โดยแบ่งเนื้อหาออกเป็น 8 ปริเฉท ซึ่งคัดเนื้อหามาจากต้นฉบับทั้งพระไตรปิฎกและคัมภีร์ชั้นรองต่างๆ ตลอดจนสอดแทรกข้อคิดเห็นส่วนตัวประกอบด้วย ทั้งนี้ นักวิชาการได้วิเคราะห์ว่าเนื้อความที่ยกมาจากคัมภีร์ต่างๆ ได้ดัดแปลงจากบทร้อยแก้วของเดิมให้กลายเป็นบทร้อยกรองอีกชั้นหนึ่งด้วย⁴⁵ นอกจากนี้ในตอนท้ายของแต่ละปริเฉทได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายของเนื้อหาโดยเพื่อให้บุคคลเกิดความเลื่อมใสต่อการทำกุศลและสละสังเวชต่อการทำอกุศล (เพื่อความเลื่อมใสและความสังเวชของสาธุชน) รายละเอียดมีดังต่อไปนี้

ปณามคคาถา บทบูชาพระรัตนตรัย และที่มาของชื่อคัมภีร์โลกที่ปกสาร (ร้อยกรอง)

ปริเฉทที่ 1 สังขารโลกนิเทศ ว่าด้วยเรื่องสังขารโลกอันเป็นการปรุงแต่งสรรพสิ่งให้เกิดขึ้นด้วยปัจจัยต่างๆ โดยได้แจกแจงเป็นหมวดหมู่เกี่ยวกับปัจจัยการปรุงแต่งอย่างละเอียดจากจำนวนน้อยไปมาก ตั้งแต่สรรพสัตว์ นามรูป 2 เวทนา 3 อาหาร 4 อุปาทานชั้นท์ 5 อายตนะภายใน 6 วิญญาณฐิติ 7 โลกธรรม 8 สัตตवास 9 อายตนะภายใน-ภายนอก 10 อายตนะ 12 และธาตุ 18

ปริเฉทที่ 2 นiryacคตนิเทศ เริ่มต้นด้วยการกล่าวถึงสัตว์โลก (ในที่นี้เขียนว่าสัตตโลก) อันเป็นสิ่งที่ชีวิตผู้ติดข้องในอารมณ์(สิ่งยึดเหนี่ยวจิต) และได้แจกแจงหมวดหมู่ของสัตว์โลกจากจำนวนน้อยไปมาก ตามสภาวะหรือการกำเนิด เช่น 3 ประเภท (กามภูมิ-รูปภูมิ-อรุภูมิ) 4 ประเภท (เกิดจากไข่-จากครรภ์-จากเหงื่อ-จากผุดเกิด) 5 ประเภท (นรก-เปรต-เดรัจฉาน-มนุษย์-เทวดา) เป็นต้น และกล่าวต่อด้วยเรื่องลักษณะของนรกขุมต่างๆ การเกิดและอายุของสัตว์นรก บุพกรรมของสัตว์นรกประเภทต่างๆ และรูปแบบการเสวยทุกข์ในนรกตามกรรมเหล่านั้น

ปริเฉทที่ 3 ชื่อ เปตคตนิเทศ ว่าด้วยเรื่องเปรต การกำเนิดของเปรต และแสดงตัวอย่างเรื่องราวของเปรตประเภทต่าง ๆ เช่น ติโรกฐทาสูตร เปรตลานหิน เปรตจอมไถ เปรตยืมข้าวสาร ฯลฯ โดยอธิบายถึงรูปแบบการเสวยทุกข์และบุพกรรมเมื่อครั้งที่ยังเป็นมนุษย์

⁴⁴ พระสังฆราชเมธีจักร, **โลกที่ปกสาร** แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง, กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ, 2529, หน้า 250.

⁴⁵ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, **การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุทภาพไตรภูมิ**, 2552, หน้า 54.

ปริจเฉทที่ 4 ตีรจฉานคตินิเทศ ว่าด้วยเรื่องสัตว์เดรัจฉาน การกำเนิดของสัตว์เดรัจฉาน การจำแนกหมวดหมู่สัตว์ตามลักษณะต่างๆ เช่น ขนาด การกำเนิด จำนวนเท้า เป็นต้น นอกจากนี้ยังอธิบายถึงการเสวยทุกข์ของสัตว์เดรัจฉานที่มีภยอยู่ตลอดทั้งยามหลับและตื่น รวมถึงอธิบายลักษณะสัตว์สำคัญแต่ละประเภทได้แก่ นาค ปลาใหญ่ ช้างสิบทระกูล ม้า ราชสีห์ และโค

ปริจเฉทที่ 5 มนุสสคตินิเทศ ว่าด้วยเรื่องมนุษย์ เหตุที่ชื่อว่ามนุษย์ ประเภทของมนุษย์ที่มีหนึ่งเดียว แต่อาจจำแนกตามระดับความสามารถในการตรัสรู้ สาเหตุการปฏิสนธิ หรือวรรณะ นอกจากนี้ยังกล่าวถึงราชวงศ์ของพระพุทธเจ้า ราชวงศ์ในชมพูทวีปและลังกาทวีป การประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกา การสร้างสถูปบรรจุพระบรมธาตุในสมัยพระเจ้ากุณฑลคามินิอภัย เรื่องนางอโศกมาลินีและพระราชากุมารสาลี และจบด้วยเรื่องลักษณะของชาวทวีปอีก 3 แห่งที่เหลือ

ปริจเฉทที่ 6 เทวตาคตินิเทศ ว่าด้วยเรื่องเทวดา เหตุที่ได้ชื่อว่าเทวดา การจำแนกประเภทของเทวดาในสวรรค์ตามลักษณะต่างๆ เช่น อยู่บนแผ่นดิน-บนฟ้า, สมมติเทวดา(พระราชา)-อุปัติเทวดา(เทวดาและพรหม)-วิสุทธิเทวดา(พระพุทธเจ้า) จากนั้นกล่าวถึงบุญกรรมที่ทำให้ได้เกิดเป็นเทวดา อายุของเทวดา และรูปแบบการเสวยทิพยสมบัติของเทวดาทั้งที่อยู่บนสวรรค์และแผ่นดิน

ปริจเฉทที่ 7 โอกาสโลกนิเทศ ว่าด้วยเรื่องโอกาสโลกหรือจักรวาลอันเป็นสถานที่อยู่อาศัยโดยกล่าวถึงพุทธเขต 3 และต่อด้วยความพินาศของโลก และการก่อตัวขึ้นใหม่ของโลก นอกจากนี้ยังได้อธิบายสันฐานจักรวาล ได้แก่ เขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ เขาจักรวาล ทวีปมหาสมุทร ป่าหิมพานต์ พระอาทิตย์ พระจันทร์ ราหู เรื่องพระอินทร์-อสูร เรื่องการคำนวณระยะทางระหว่างสวรรค์ชั้นต่างๆจากดาวดึงส์ไปถึงชั้นพรหมอรูปรูมิ และเรื่องมาตราวัดระยะทางและเวลา

ปริจเฉทที่ 8 ปกิณณกนยสารนิเทศ ว่าด้วยเรื่องเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ เช่น บุคคลหาได้ยาก พระเจ้าจักรพรรดิ 3 ประเภท พระโพธิสัตว์ 3 ประเภท ปาฏิหาริย์ 4 ประเภทที่จะอยู่ไปตลอดกับ เรื่องประเภทของหมอก สายฟ้า ฝน คลื่นน้ำทะเล เรื่องอานิสงค์ของศีล

ปัจฉิมคาถา ว่าด้วยประวัติพระสังฆราชเมธังกร รวมถึงอาราธนาบุญกุศล

เนื้อหาจากคัมภีร์โลกที่ปกสารได้ส่งอิทธิพลต่อคัมภีร์โลกศาสตร์ยุคหลังที่รจนาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา เช่น จักกวาฬทีปนี (พุทธศตวรรษที่ 21), ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา (พุทธศตวรรษที่ 24) ซึ่งคัมภีร์เหล่านี้พบการอ้างอิงเนื้อหาถึงคัมภีร์โลกที่ปกสารอยู่หลายส่วน

อนึ่ง คัมภีร์โลกที่ปกสารในประเทศไทยมีการคัดลอกต่อมาหลายยุคสมัยและหลายฉบับ จากหลักฐานต้นฉบับโบราณในหอสมุดแห่งชาติทั้ง 18 ฉบับซึ่งจารด้วยทั้งอักษรมอญและขอมนั้นพบเพียง 4 ฉบับที่มีการระบุปีศักราช⁴⁶ ได้แก่

1. ฉบับล่องชาด สมัยกรุงธนบุรี พ.ศ. 2314
2. ฉบับล่องชาด สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 พ.ศ. 2353
3. ฉบับล่องชาด สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2362
4. ฉบับล่องชาด สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2363

จากหลักฐานดังกล่าวทำให้ทราบได้ว่าคัมภีร์โลกที่ปกสารได้เป็นที่รู้จักแพร่หลายในหมู่พระคณาจารย์สงฆ์หรือนักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น และอาจจะเชื่อมโยงกับบางเนื้อหาในจิตรกรรมไตรภูมิโลกสัตถฐานที่เสาพระวิหารวัดสุทัศนเทพวรารามก็เป็นได้

คัมภีร์จักกวางพิปนี

คัมภีร์จักกวางพิปนี เป็นคัมภีร์ที่ประพันธ์และเรียบเรียงขึ้นโดยพระสิริมังคลาจารย์ พระภิกษุชาวล้านนา ณ วัดสวนขวัญ เมืองเชียงใหม่ เมื่อปีมะโรง โทศก จ.ศ. 882 ตรงกับ พ.ศ. 2063⁴⁷ ในรัชกาลพระเมืองแก้ว คัมภีร์นี้รจนาด้วยภาษาบาลี ลักษณะเป็นบทร้อยแก้ว โดยรวบรวมเนื้อหาโลกและจักรวาลจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์ชั้นรองต่างๆ มาเรียบเรียงขึ้นใหม่เพื่อความเข้าใจง่าย⁴⁸ ซึ่งในนี้พบการระบุชื่อคัมภีร์ต่างๆที่ใช้อ้างอิงอย่างชัดเจนในทุกตำแหน่งตลอดเล่มทำให้สะดวกต่อการศึกษา อีกทั้งพบการวิเคราะห์เปรียบเทียบเนื้อหาระหว่างคัมภีร์แต่ละฉบับที่ใช้อ้างอิงด้วยว่าสอดคล้องหรือขัดแย้งกันอย่างไร

เนื้อหาในคัมภีร์แบ่งออกเป็น 6 กัณฑ์ โดยส่วนใหญ่มุ่งเน้นอธิบายเรื่องภูมิศาสตร์ ได้แก่ สันฐานและองค์ประกอบของวัตถุสถานในจักรวาลและภพภูมิต่างๆ มากกว่าคัมภีร์โลกที่ปกสาร

⁴⁶ พระสังฆราชเมธีกร, *โลกที่ปกสาร*, 2529, หน้า คำชี้แจง (5).

⁴⁷ พระสิริมังคลาจารย์, *จักกวางพิปนี* แปลโดย ทินกร ทองเสวต, กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ, 2523, หน้าคำนำ.

⁴⁸ ระบุวัตถุประสงคไว้ในปณามคาถา อ้างใน พระสิริมังคลาจารย์, *จักกวางพิปนี*, 2523, หน้า 1.

หรือคัมภีร์ฉบับอื่นๆที่กล่าวมาก่อนหน้านี้เน้นกล่าวถึงความเป็นไปของสรรพสิ่งในโลก⁴⁹ นอกจากนี้ยังกล่าวถึงถึงที่มาของศัพท์ที่ใช้เรียกสิ่งต่างๆในจักรวาล ซึ่งอธิบายถึงซึ่งถึงรากศัพท์เหล่านั้น รายละเอียดเนื้อหาของคัมภีร์จกกวาฬที่ปนี มีดังต่อไปนี้

ปณามคาถา บทบูชาพระรัตนตรัย และกล่าวถึงวัตถุประสงค์ของคัมภีร์ (ร้อยกรอง)

กัณฑ์ที่ 1 จกกวาฬสรูปาตินิทเทศ ว่าด้วยภาพรวมของจักรวาล ได้แก่ นิยามของคำ ว่าจักรวาล, โลก จากนั้นอธิบายลักษณะสัณฐานจักรวาลโดยรวม เช่น ความกว้าง เส้นรอบวง ความหนาของแผ่นดิน ผืนน้ำและลมที่รองแผ่นดิน ฯลฯ

กัณฑ์ที่ 2 ปัพพตนิทเทศ ว่าด้วยเรื่องลักษณะภูเขาน้อยใหญ่ตั้งแต่เขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ เขาคิณพพานต์ในชมพูทวีป (เช่น เขาล้อมสระอโนดาต, เขาล้อมสระฉัททันต์, เขาล้อมกรุงราชคฤห์) และเขาจักรวาล

กัณฑ์ที่ 3 ชลาสนิทเทศ ว่าด้วยเรื่องแหล่งน้ำ ทั้งมหาสมุทร 2 ประเภท (สีทสมุทร – อสีทสมุทร) เรื่องสระน้ำน้อยใหญ่ในป่าหิมพานต์ เรื่องแม่น้ำน้อยใหญ่ (กุนที-มหานที) และเรื่องน้ำต่าง ๆ (ชลาศัย) เช่น บ่อ ห้วย หนอง ระบาย ซอกเขา เหว ทราย พัง ฯลฯ

กัณฑ์ที่ 4 ทิปินิทเทศ ว่าด้วยเรื่องทวีป โดยเริ่มตั้งแต่ทวีปใหญ่(มหาทวีป)ทั้งสี่ ซึ่งเน้นชมพูทวีปเป็นพิเศษในเรื่องของกลุ่มเมืองใหญ่และชนบท นอกจากนี้กล่าวถึงศัพท์นิยามของนครประเภทต่างๆ การจัดสรรเมือง-ชนบท ลงท้ายด้วยเรื่องทวีปเล็ก (ปริตทวีป) ได้แก่ ลังกาทวีป และเกาะกลางทะเล

กัณฑ์ที่ 5 ภูมินิทเทศ ว่าด้วยเรื่องภูมิทั้ง 2 ได้แก่ *อบายภูมิ* อันมี นรก เตร็จฉาน เปรต และ *เทวภูมิ* อันมีเทวดาในฉกามาจรภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ ตลอดจนภุมมเทวดา อากาศัญญเทวดา และเรื่องพระอินทร์-อสูร โดยทั้ง 2 ภูมิได้อธิบายถึงนิยามศัพท์ การกำเนิด สถานที่และรูปแบบการเสวยทุกข์-สุขของแต่ละภพภูมิ

กัณฑ์ที่ 6 ปกณณกวินิจฉัย ว่าด้วยเรื่องข้อวินิจฉัยเบ็ดเตล็ด เช่น อายุของมนุษย์-เทวดา-สัตว์นรก-อริยบุคคล เรื่องอาหารหรือปัจจัยของสิ่งมีชีวิต เรื่องการคำนวณภพภูมิ เรื่องต้นไม้ เรื่องโลกในแต่ละนิยาม เรื่องความไม่สิ้นสุด 4 ประการ

⁴⁹ สุนทรื โชติติก, “แนวคิดเรื่องโลกศาสตร์ในคัมภีร์โลกที่ปกสารและจกกวาฬที่ปนี,” *วรรณวิทัศน์*, ปีที่ 11 (พฤศจิกายน 2554) : หน้า 63,66. อนึ่ง อาจเรียกได้ว่าเน้นเรื่องโอกาสโลกมากกว่าเรื่องสังขารโลกและสัตว์โลก

ปัจฉิมคาถา ว่าด้วยประวัติพระสิริมังคลาจารย์, อารามกุศลและพระพุทธคุณ

อนึ่ง คัมภีร์จกกวาททีปนีต้นฉบับแรกเริ่มเป็นภาษาบาลี อักษรล้านนา⁵⁰ ซึ่งต่อมา มีการคัดลอกอย่างแพร่หลาย และพบการจารคัมภีร์ด้วยอักษรขอมอีกด้วยดังที่ปรากฏหลักฐานคัมภีร์ ไບလานในหอสมุดแห่งชาติ 17 ฉบับ โดยพบบางฉบับที่มีการระบุปีศักราชที่อยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น⁵¹ (พุทธศตวรรษที่ 24) ได้แก่

1. ฉบับรตนน้ำแดง รัชกาลที่ 2 หมายเลข 6634 มี 10 ผูก
2. ฉบับรตนน้ำดำโท รัชกาลที่ 3 หมายเลข 6589 มี 10 ผูก
3. ฉบับรตนน้ำดำโท รัชกาลที่ 3 หมายเลข 8148 มี 10 ผูก

จากหลักฐานดังกล่าวทำให้ทราบได้ว่าคัมภีร์จกกวาททีปนีเป็นที่รู้จักแพร่หลาย ในหมู่พระคณาจารย์สงฆ์หรือนักปราชญ์ทั้งหลายตั้งแต่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแล้ว และอาจจะ เชื่อมโยงกับบางเนื้อหาในจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานที่เสาศระวิหารวัดสุทัศนเทพวรารามก็เป็นได้

คัมภีร์โลกัณฐานโชตรตนคัณฐี

คัมภีร์โลกัณฐานโชตรตนคัณฐี เป็นคัมภีร์ที่รจนาด้วยภาษาบาลี อักษรขอม ลักษณะเป็นบทร้อยแก้ว ไม่ปรากฏนามผู้ประพันธ์และช่วงเวลาแน่ชัด แต่สันนิษฐานว่าประพันธ์ขึ้น หลังจาก พ.ศ.2063 อันเป็นปีที่รจนาคัมภีร์จกกวาททีปนี⁵² เนื่องจากได้พบข้อความบางส่วนที่คัดลอก

⁵⁰ ฉบับอักษรล้านนาพบในภาคเหนือ เช่น ฉบับวัดบุพพาราม จ.เชียงใหม่ (พ.ศ.2081 ซึ่งเก่าแก่ที่สุด), ฉบับวัดสูงเม่น จ.แพร่, ฉบับวัดช้างค้ำ จ.น่าน เป็นต้น อ้างใน สดุดณ จังกาจิตต์, **จักรวาลทีปนี กัณฐีที่ 1 2 3**, วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาตะวันออก, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520, หน้า 15.

⁵¹ พระสิริมังคลาจารย์, **จกกวาททีปนี**, 2523, หน้า คำชี้แจง.

⁵² กรมศิลปากร, **โลกัณฐานโชตรตนคัณฐี** แปลโดยนายบุญเลิศ เสนานนท์, กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2543, หน้าคำชี้แจง.

มาจากคัมภีร์ดังกล่าว⁵³ อนึ่ง คัมภีร์ฉบับนี้ไม่เป็นที่รับรู้ในพม่าและลังกา จึงสันนิษฐานเป็นคัมภีร์ที่ประพันธ์ขึ้นและรับรู้กันเฉพาะในประเทศไทย⁵⁴

เนื้อหาในคัมภีร์แบ่งออกเป็น 5 ปริเฉท (บท) แต่ละปริเฉทแบ่งออกเป็น 2 หรือ 5 มาติกา (หัวข้อ) เนื้อหาส่วนใหญ่เน้นการอธิบายลักษณะสัณฐานองค์ประกอบและสถานที่ต่างๆ ในจักรวาลคล้ายคลึงกับจักรวาลทิปนีแต่มีเนื้อความกระชับกว่า โดยรายละเอียดมีดังนี้

ปณามคาถา บทบูชาพระรัถยตรัย (ร้อยแก้ว)

ปริเฉทที่ 1 ประกอบด้วย 5 มาติกา ได้แก่ อสงไขยกถา ว่าด้วยเรื่องจำนวนอสงไขย, กัปกถา ว่าด้วยเรื่องกัป, สังวัฏฏวิวัฏฏกถา ว่าด้วยกัป 4 ช่วงตั้งแต่จักรวาลพินาศลงจนก่อตัวขึ้นใหม่, กัปวินาสกถา ว่าด้วยการพินาศของกัป, และ สัตตสุริยกถา ว่าด้วยพระอาทิตย์ 7 ดวงที่ล้างจักรวาล

ปริเฉทที่ 2 ประกอบด้วย 2 มาติกา คือ จักรกวางกถา ว่าด้วยการก่อตัวใหม่ของจักรวาล และอธิบายสัณฐานจักรวาลโดยรวม และ สีเนรูกถา ว่าด้วยความสูงกว้างลึกของเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ เขาจักรวาล และประเภทของมหาสมุทรในจักรวาล รวมถึงปลาใหญ่ในมหาสมุทร

ปริเฉทที่ 3 ประกอบด้วย 2 มาติกา คือ จตุรมาททีปกถา ว่าด้วยลักษณะสัณฐานและผู้คนในมหาทวีปทั้งสี่ ได้แก่ ชมพูทวีป อุตตรกุรุทวีป ปุพพิเทหทวีป อมรโคยานทวีป โดยอธิบายเจาะจงเพิ่มเติมที่สองทวีปแรก และ หิมวันตกถา กล่าวถึงภูเขาหิมพานต์ สระหิมพานต์ ภูเขาล้อมรอบสระอโนดาตและฉัททันต์ หมู่ตระกูลสัตว์ต่างๆที่อาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ เช่น ราชสีห์ ม้า เป็นต้น

ปริเฉทที่ 4 ประกอบด้วย 1 มาติกา คือ จันทิมสุริยคติกถา ว่าด้วยลักษณะสัณฐานของพระจันทร์และพระอาทิตย์ ตลอดจนวิถีโคจรทั้งสามที่ทำให้เกิดเวลาต่างกันไปในทวีปทั้งสี่ และเรื่องพระจันทร์ พระอาทิตย์ ดาวเคราะห์ และดาวนักษัตรที่โคจรไปใน 12 ราศีทำให้เกิดวันเดือน ปี ฤดูกาลแตกต่างกัน ช่วงท้ายอธิบายเรื่องการเกิดฟ้าคะนอง และราหูจับพระอาทิตย์พระจันทร์

⁵³ ข้อเสนอโดย สุภาพรรณ ณ บางช้าง ตูโน รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล, การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุทภาพไตรภูมิ, 2552, หน้า 54. อย่างไรก็ตาม รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล เสนอว่าเนื้อหาบางส่วนที่คัดลอกมานั้นในจักรกวางทิปนีเองก็คัดลอกมาจากคัมภีร์ต้นทางเช่นกัน ทำให้การสันนิษฐานช่วงเวลาแต่งคัมภีร์นั้นอาจอยู่ก่อน พ.ศ. 2063 ก็เป็นไปได้

⁵⁴ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, วิวัฒนาการงานเขียนที่เป็นภาษาบาลีในประเทศไทย : ประเภทวิเคราะห์ธรรมในพระสุตตันตปิฎก, กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529, หน้า 486.

ปริเฉทที่ 5 ประกอบด้วย **5 มาติกา** คือ **สักคกถา** ว่าด้วยสวรรค์ชั้นดาวดึงส์และพิภพอสุร ตลอดจนเรื่องระยะห่างของสวรรค์แต่ละชั้น **นิรยถา** ว่าด้วยขุมนรกและสัตว์นรกในขุมต่างๆ **เปตวิสัยถา** ว่าด้วยเปรตประเภทต่างๆ และเรื่องเมืองอสุรประจำทิศ **ติรัจฉานถา** ว่าด้วยสัตว์เดรัจฉานประเภทต่างๆ ตามจำนวนเท้า และ **ปภินณกถา** ว่าด้วยหมวดเบ็ดเตล็ดทั่วไป เช่น ขนาดของผู้คนในแต่ละทวีป เรื่องการเสวยสุขในสวรรค์ เรื่องศีล สมาธิ ปัญญา เป็นต้น

ปัจฉิมถา อารธนากุศลจากการประพันธ์คัมภีร์ให้ผู้แต่งเองและสาธุชน

อย่างไรก็ตาม หลักฐานต้นฉบับคัมภีร์โลกสิद्धานโชตรตนคัมภีร์ที่พบในหอสมุดแห่งชาติมีอยู่หลายฉบับ โดยฉบับที่เก่าแก่ที่สุดได้แก่ ฉบับทองทิบ เลขที่ 5483, 10117, 10652 จำนวน 3 ผูก ซึ่งคัมภีร์ชุดนี้ได้ระบุชื่อผู้จาร ตลอดจนสถานที่และปีศักราชที่จาร ความว่า “**พระมหาปุณณจันทเถระ เป็นผู้จาร เมื่อ พ.ศ.2290 ที่วัดหนองหว้า เมืองเพชรบุรี**” ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ สมัยอยุธยาตอนปลาย⁵⁵ จึงสันนิษฐานได้ว่าคัมภีร์โลกสิद्धานฯ อาจประพันธ์ขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21-23⁵⁶ นอกจากนี้เนื้อหาหลายส่วนจากคัมภีร์ดังกล่าวได้ใช้อ้างอิงต่อมาในคัมภีร์ไตรภูมิโลกวิจยถากถาอีกด้วยซึ่งเรียบเรียงขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น⁵⁷ จึงทำให้ทราบถึงการรับรู้คัมภีร์คัมภีร์โลกสิद्धานโชตรตนคัมภีร์ที่แพร่หลายในหมู่พระคณาจารย์และนักปราชญ์ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย-ต้นกรุงรัตนโกสินทร์

3.2 คัมภีร์โลกศาสตร์ภาษาไทย

คัมภีร์ไตรภูมิถา (ไตรภูมิพระร่วง)

ไตรภูมิถา หรือไตรภูมิพระร่วง หรือไตรภูมิสังเขป⁵⁸ นับว่าเป็นคัมภีร์โลกศาสตร์ฉบับภาษาไทยที่เก่าแก่ที่สุดเท่าที่มีการค้นพบ โดยเป็นพระราชนิพนธ์ใน**พระมหาธรรมราชาที่ 1 (พญาลิไทย)** สมัยสุโขทัย ซึ่งช่วงเวลาที่ทรงนิพนธ์ได้ระบุในคัมภีร์แต่ยังมีความไม่แน่ชัด

⁵⁵ กรมศิลปากร, **โลกสิद्धานโชตรตนคัมภีร์**, 2543, หน้าคำชี้แจง.

⁵⁶ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล เสนอต่อไปว่าคัมภีร์โลกสิद्धานฯแม้อาจประพันธ์ขึ้นก่อน พ.ศ. 2063 แต่ก็ไม่ควรก่อนครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 20 เพราะมีเนื้อหาหลายส่วนของคัมภีร์ที่นำมาจากคัมภีร์โลกที่ปกสาร อ้างใน รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, **การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ**, 2552, หน้า 56.

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 54.

⁵⁸ ชื่อภาษาบาลีที่ปรากฏในคาถานามัสการ ความว่า “...อิทัง **ไตรภูมิสังเขป** ปวักขามิ ถลั อิศ...” ดูใน กรมศิลปากร, **วรรณกรรมสมัยสุโขทัย**, 2528, หน้า 21. ปัจจุบันนิยมเรียกชื่อคัมภีร์นี้ว่า**ไตรภูมิพระร่วง**เพื่อความเข้าใจที่ตรงกัน

จากการสันนิษฐานของนักวิชาการในข้อความหน้าบานแพนงของคัมภีร์ดังกล่าว ประกอบกับ ศิลจารึกหลักที่ 4 (วัดป่ามะม่วง) ซึ่งร่วมสมัยกัน สรุปได้ว่าทรงนิพนธ์ขึ้นในมหาศักราช 1267 หรือ พ.ศ.1888 อันเป็นปีที่ 6 ที่พระองค์ทรงเป็นอุปราชครองเมืองศรีสัชชนาลัย⁵⁹ นอกจากนี้ จากหน้าบานแพนงของคัมภีร์ยังได้กล่าวถึงวัตถุประสงค์ในการแต่งด้วย นั่นคือเพื่อเป็นพระธรรมสำหรับ เทศนาแก่พระราชมารดา⁶⁰ โดยอธิบายเกี่ยวกับความเป็นไปของสัตว์โลกในแต่ละภพภูมิจากอบายภูมิ ไปถึงพระนิพพาน ตลอดจนพรรณนาเรื่องสัจธรรม และองค์ประกอบต่างๆ ในจักรวาลด้วย ซึ่งเนื้อหาโลกและจักรวาลในไตรภูมิอภินิหารแบ่งออกเป็น 11 กัณฑ์ ลักษณะเป็นบทร้อยแก้ว และพบการอ้างอิงที่มาจากคัมภีร์ต่างๆ โดยระบุไว้ที่หน้าบานแพนงเช่นกัน เช่น ธรรมบท วิสุทฺธิมรรค โลกบัญญัติ อรุณวตีสสูตร ฯลฯ

อนึ่ง อันชื่อคัมภีร์ว่าไตรภูมินี้หมายความว่าถึงภพภูมิทั้ง 3 ตามระดับของจิต ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ และ อรูปภูมิ⁶¹แต่ละภูมิมิภูมิแยกย่อยลงไปอีก 31 ภูมิ รายละเอียดมีดังต่อไปนี้

ปณามคาถา - บานแพนง - อารัมภพจน์ ปณามคาถาว่าด้วยบทนมัสการพระรัตนตรัย (สำนวนร้อยกรอง ภาษาบาลี) บานแพนงกล่าวถึงที่มาและวัตถุประสงค์ของการแต่งคัมภีร์ และ อารัมภพจน์ อธิบายภพภูมิทั้งสามโดยรวม

1. ปฐมกัณฑ์ : นรกภูมิ ว่าด้วยนรกขุมต่างๆ ตั้งแต่ นรกใหญ่ นรกป่า(อุสุทฺถนรก) โลกกันตนรก และมหาอเวจีนรก โดยอธิบายบุพกรรมและรูปแบบการเสวยทุกข์ของสัตว์นรก (อยู่ในกามภูมิส่วนอบายภูมิ)

⁵⁹ จากศิลจารึกสุโขทัยหลักที่ 4 ระบุว่าทรงครองเมืองศรีสัชชนาลัย 22 ปี จนถึงมหาศักราช 1283 (พ.ศ. 1904) ดังนั้น พระองค์จึงต้องเริ่มครองเมืองศรีสัชชนาลัยเมื่อ มหาศักราช 1261 (พ.ศ. 1882) และในบานแพนงของคัมภีร์ไตรภูมิอภินิหารกล่าวว่า "...แลเจ้าพญาเลไทยได้เสวยราชสมบัติในเมืองสัชชนาลัยอยู่ได้ ๖ เข้าจึงได้สร้างไตรภูมิอภินิหารนี้..." นอกจากนี้ในช่วงต้นได้ระบุช่วงเวลาไว้ว่า "...เมื่อศักราชได้ ๒๓ ปี ปีระกาเดือน ๔..." ซึ่งปีที่ 6 นี้ หากนับจากปีที่ขึ้นรั้งตำแหน่งอุปราชแล้วจะตรงกับปีระกาเช่นกัน, ดูเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, **วรรณกรรมสมัยสุโขทัย**, 2528, หน้า 6-8.

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 22.

⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 24.

2. ทุตยักัณท์ : ตีรัจฉานภุมิ ว่าด้วยสัตว์เดรัจฉาน โดยได้จำแนกประเภท เช่น การกำเนิดสี่รูปแบบ⁶² ลักษณะจำนวนเท้า อธิบายการดำรงชีวิต และยกตัวอย่างหมวดหมู่สัตว์ เช่น ราชสีห์ ช้าง ปลา ครุฑ-นาค หงส์ ตลอดจนหนอนไต้เดือน และสัตว์ใช้งานเช่น วัว ควาย (อยู่ในกามภุมิส่วนอบายภุมิ)

3. ตติยักัณท์ : เปรตภุมิ ว่าด้วยเปรตประเภทต่างๆ ทั้งลักษณะร่าง ความเป็นอยู่ สถานที่ อายุ รูปแบบการเสวยทุกข์และบุญกรรมที่ทำให้เกิดเป็นเปรต (อยู่ในกามภุมิส่วนอบายภุมิ)

4. จตุตถักัณท์ : อสุรกายภุมิ ว่าด้วยอสูรจำพวกต่างๆ ทั้งทิพยอสูรที่ครองเมืองสี่ทิศ ใต้ เขาพระสุเมรุ และกาลกัญชिकासูรที่มีกายอันน่าเกลียด และกล่าววาระบุถึงราหูอสูรไล่จับพระอาทิตย์ และพระจันทร์ (อยู่ในกามภุมิส่วนอบายภุมิ)

5. ปัญจกัณท์ : มนุสสภุมิ ว่าด้วยการกำเนิดมนุษย์ การมาเกิดในภพมนุษย์ของ อริยบุคคลหรือบุคคลจากภพภูมิต่างๆ อธิบายลักษณะทวีปสี่รวมทั้งผู้คนในทวีปเหล่านั้น นอกจากนี้ยังกล่าวถึงเรื่องพระจักรพรรดิราช เรื่องทรัพย์สมบัติ บุญกิริยาวัตร เหตุมรณะ 4 ประการ (อยู่ในกามภุมิส่วนสุคติภุมิ)

6. ฉกัณท์ : ฉกามาพจรภุมิ ว่าด้วยสวรรค์ 6 ชั้น (ฉกามาพจร) ตั้งแต่จาตุมหาราชิกา ไปถึงปรนิมมิตวสวัตตี โดยอธิบายประเภทของเทวดา ลักษณะสถาน สถานที่ต่างๆ อายุของเจ้าปกครองเทวดาในสวรรค์แต่ละชั้น และบุญกรรมที่ทำให้ไปเกิดในฉกามาพจร (อยู่ในกามภุมิส่วนสุคติภุมิ)

7. สัตตมกัณท์ : รูปาวจรภุมิ ว่าด้วยสวรรค์ชั้นรูปพรหม 16 ชั้น (โสฬสพรหม) ตั้งแต่ชั้นปาริสัชชาภุมิไปจนถึงชั้นอกนิฐฐาสุทธาวาส โดยอธิบายลักษณะของพรหมแต่ละระดับตามฉานที่ได้ที่บำเพ็ญเพียรเมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์ และธรรมอันเป็นปัจจัยหล่อเลี้ยงพรหมนั้น (อยู่ในรูปภุมิ)

8. อัฏฐกัณท์ : อรูปาวจรภุมิ ว่าด้วยสวรรค์ชั้นอรูปพรหม 4 ชั้น ตั้งแต่อาภาส้านญายตนภุมิถึงชั้นเนวสัณญานาสนัญญายตนภุมิ โดยอธิบายลักษณะชั้นอรูปพรหมที่ไม่มีรูปกาย (อยู่ในอรูปภุมิ) นอกจากนี้ยังกล่าวเรื่องแสงฉัพพรรณรังสีทั้ง 6 ของพระพุทธเจ้าที่แผ่ไปทั่วจักรวาล

⁶² ได้แก่ อณฑชะ เกิดจากไข่, ขลามพุชชะ เกิดจากครรภ์, สังเสทชะ เกิดจากเหงื่อ, โอบปาติกะ จากผุดเกิด

9. นวมกัณฑ์ : อวินิโกครูป ว่าด้วยเรื่องอนิจจลักษณะของสัตว์ทั้ง 3 ภูมิ เรื่อง สันฐานภูเขาล้อมมหาสมุทร ต่างๆในจักรวาล เรื่องพระอาทิตย์ พระจันทร์ ดาวเคราะห์ต่างๆ เรื่อง สันฐานทวีปสี่ และเนินเขาจางที่ป่าหิมพานต์และเมืองส่วนต่างๆในชมพูทวีป

10. ทสมกัณฑ์ : โอกาสมหากาลปสุญตา-กัลปวินาศและอุบัติ ว่าด้วยเรื่องความ พิณาศด้วยน้ำ ไฟ ลม พรหมลงมาดูจำนวนดอกบัวอันเป็นนิมิตแทนจำนวนพระพุทธเจ้าในแต่ละกัลป และการก่อตัวใหม่ของจักรวาล มีมนุษย์ แผ่นดิน พระอาทิตย์ พระจันทร์ขึ้นใหม่

11. เอกาทสมกัณฑ์ : นิพพานกถา ว่าด้วยประเภทของนิพพาน และวิธีการปฏิบัติ เพื่อไปสู่พระนิพพาน

อวสานพจน์ กล่าวถึงช่วงเวลาที่ตั้งคัมภีร์ รวมทั้งที่มาและวัตถุประสงค์ของการ แต่งคัมภีร์คล้ายกับบานแพนกา และกล่าวเชิญชวนศาสนิกชนให้ศึกษาพระธรรมในคัมภีร์

อนึ่ง คัมภีร์ไตรภูมิกล่าวมีการคัดลอกต่อมาหลายยุคสมัย โดยฉบับที่ปรากฏใน หอสมุดแห่งชาติเป็นคัมภีร์ที่จารขึ้นด้วยอักษรขอม ภาษาไทย อายุราวต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ได้แก่ *ฉบับพิเศษ 1* ผูก (สันนิษฐานว่าสมัยอยุธยาตอนปลาย), *ฉบับพระมหาช่วย วัดปากน้ำ*⁶³ พ.ศ.2321 (สมัยปลายธนบุรี) และ *ฉบับพระมหาจันทร์ พ.ศ.2330* (สมัยต้นรัตนโกสินทร์) ซึ่งทั้งสองฉบับมีอย่างละ 10 ผูก⁶⁴ จากหลักฐานการคัดลอกคัมภีร์ดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าคัมภีร์ ไตรภูมิกล่าวฉบับนี้อาจไม่ค่อยเป็นที่แพร่หลายมากนัก อีกทั้งไม่ปรากฏการอ้างอิงเนื้อหาหรือระบุชื่อใน วรรณกรรมโลกศาสตร์ฉบับอื่นเลย แม้ในคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉัยในสมัยรัตนโกสินทร์ (พุทธศตวรรษ ที่ 24) ซึ่งเป็นภาษาไทยเช่นกัน นอกจากนี้ยังรวมถึงในสมุดภาพไตรภูมิฉบับต่างๆตั้งแต่สมัย อยุธยาตอนปลาย-ต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งมีลำดับเนื้อหาที่ตรงกันข้ามกับไตรภูมิกล่าว⁶⁵ ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์ดังกล่าวจึงอาจจะไม่ได้มีความเชื่อมโยงต่อมาถึงจิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐาน ที่พระวิหารวัดสุทัศนเทพวรารามเท่าใดนัก

⁶³ วัดกลางวรวิหาร จ.สมุทรปราการ

⁶⁴ กรมศิลปากร, *วรรณกรรมสมัยสุโขทัย*, 2528, หน้า คำชี้แจง (1).

⁶⁵ ลำดับจากเมืองนิพพานไปยังอรูปภูมิ รูปภูมิ กามภูมิ (ฉกามาพจร มนุสสภูมิ อบายภูมิ) และต่อด้วยพุทธประวัติ, *ดูรายละเอียดในบทที่ 3 หัวข้อ 2. ศิลปะในประเทศไทย*

คัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจยกถา

คัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจยกถาเป็นคัมภีร์ที่ประพันธ์ขึ้นสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ 1) พ.ศ.2326 โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระคณาจารย์สงฆ์ พระราชาคณะ ตลอดจนนักปราชญ์ราชบัณฑิตเรียบเรียงขึ้นเป็นคัมภีร์จำนวนที่ 1 มีความยาว 25 ผูก ครั้นเสร็จเรียบร้อย รัชกาลที่ 1 ทรงชำระตรวจสอบเนื้อความแล้วมีพระราชดำริว่าถ้อยคำสำนวนยังไม่เรียบร้อยสละสลวย และอีกทั้งเนื้อหายังคลาดเคลื่อนจากในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่างๆ ต่อมา พ.ศ.2345 จึงโปรดเกล้าฯ ให้ *พระยาธรรมปรีชา(แก้ว)* เจ้ากรมอาลักษณ์เรียบเรียงขึ้นใหม่อีกฉบับหนึ่งเป็นจำนวนที่ 2 ซึ่งขยายเนื้อความให้ยาวมากขึ้นเป็น 60 ผูก โดยมีพระพุทธรักษาจารย์และสมเด็จพระสังฆราชาธิบดีเป็นผู้ช่วยสอบชำระ ทั้งนี้คัมภีร์ 2 สำนวนดังกล่าวมีการเรียกขานกันหลายชื่อ เช่น “*เตภูมิกถา-ไตรภูมิกถา, ไตรภูมิวินิจยกถา-ไตรภูมิโลกวินิจย, ไตรโลกวินิจยกถา-ไตรโลกวินิจย*” แต่ส่วนมากนิยมเรียก “*ไตรภูมิฉบับหลวง*”⁶⁶

คัมภีร์ฉบับนี้ประพันธ์ขึ้นโดยใช้ภาษาไทย อักษรไทย มีลักษณะเป็นบทร้อยแก้ว ตลอดทั้งเล่ม โดยที่ต้นประโยคจะเริ่มด้วยคาถาภาษาบาลีก่อนแล้วจึงบรรยายเนื้อหาเป็นบทร้อยแก้ว ในสำนวนเทศนาโวหารต่อไปคล้ายคลึงกับรามหาเวสสันดรชาดก นอกจากนี้ยังเสริมด้วยการถามตอบปัญหาข้อสงสัยต่างๆ ในเนื้อหาแต่ละส่วนอีกด้วย ซึ่งเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์แสดงการอธิบายโลกและจักรวาลตามที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้ หรือ “โลกวิทู” ได้แก่ สังขารโลก สัตว์โลก และโอกาสโลกเช่นเดียวกับคัมภีร์โลกศาสตร์อื่นๆ แต่ได้เน้นเรื่องโอกาสโลกมากเป็นพิเศษโดยนำเนื้อหาจากคัมภีร์หลายเล่มมาประมวลเข้าด้วยกัน เช่น มงคลที่ปณี โลกที่ปกสาร จักกวาฬที่ปณี โลกสัณฐาน-โชตรตนคัมภีร์ จันทสุริยคติที่ปณี ฯลฯ แต่กลับไม่พบการอ้างอิงชื่อคัมภีร์ไตรภูมิภค (ไตรภูมิพระร่วง)⁶⁷

ในการศึกษาครั้งนี้จะกล่าวถึงคัมภีร์จำนวนที่ 2 เป็นสำคัญ ซึ่งมีเนื้อหาที่ค่อนข้างครอบคลุม โดยแบ่งออกเป็น 8 กถา อธิบายตั้งแต่การพิณาศและก่อตัวขึ้นใหม่ของจักรวาล ภูมิทั้งสาม องค์ประกอบและสถานที่ต่างๆ ในจักรวาล แล้วจบด้วยเรื่องพระนิพพาน รายละเอียดมีดังต่อไปนี้

⁶⁶ กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจยกถา) พระมหาธรรมปรีชา(แก้ว) เรียบเรียง*. กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, 2535, หน้า (1)-(3).

⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า (3).

คำปรารภ-คำนัมัสการพระรัตนตรัย คำปรารภว่าด้วยที่มาของการเรียบเรียงคัมภีร์
และคำนัมัสการพระรัตนตรัยว่าด้วยบทสรรเสริญพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ

1. โอกาสวินาสโลกกา ว่าด้วยโอกาสโลกโดยรวมที่ประกอบด้วย 8 โลก และกล่าวถึงความพินาศของโลกหรือจักรวาล และไฟประลัยกัลป์

2. โอกาสสังฆุหนโลก ว่าด้วยการกำเนิดของโลก, เรื่องปฐมกษัตริย์, น้ำและลมประลัยกัลป์ต่อจากกกาที่แล้ว, เรื่องกัปประเภทต่างๆ, จากนั้นว่าด้วยสังฆุหนโดยรวมในจักรวาล ได้แก่ แผ่นดิน-ภูเขา มหาสมุทรประเภทต่างๆและตำแหน่งที่ตั้ง คลื่นและปลาใหญ่, ทีปุกกา เรื่องทวิปน้อยใหญ่ทั้งสิ้น ซึ่งเจาะรายละเอียดไปที่ป่าหิมพานต์และกลุ่มเมืองในชมพูทวีป, เรื่องพระจักรพรรดิวัตร, เรื่องศาสนายุคพระศรีอารีย์ โดยในส่วนนี้มักแสดงนิทานหรือเหตุการณ์ตัวอย่างประกอบพร้อมด้วย

3. นิรียโลกกา ว่าด้วยนรกภูมิ ตั้งแต่เรื่องพญายมราชสอบถามเทวทูต 5 และอธิบายลักษณะของนรกชั้นต่างๆ ทั้งมหานรก(ขุมใหญ่), อุสสุทนรก(ขุมรอง), ยมโลก(ขุมเล็ก) ตำแหน่งที่ตั้งของนรก เรื่องบุพกรรมของนายนิรยบาล และเรื่องกฎแห่งกรรม

4. เปตโลกกา ว่าด้วยเปรต โดยอธิบายตั้งแต่สถานที่ที่อยู่อาศัย รวมถึงบุพกรรมและรูปแบบการเสวยทุกข์ของเปรต ได้แก่เปรต 12 ตระกูลหลัก และเปรตประเภทอื่นๆอีกจำนวนมาก

5. ตีรัจฉานโลกกา ว่าด้วยสัตว์เดรัจฉานจำพวกต่างๆ ได้แก่ อสรพิษ นาค ครุฑ ตลอดจนจณพญาสัตว์ต่างๆ เช่น ช้าง หงส์ ปลาใหญ่ และอธิบายเหตุที่ทำให้เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน

6. มนุสสโลกกา ว่าด้วยมนุษย์ ทั้งความหมายของคำ ประเภทมนุษย์ (คนพาล-บัณฑิต) และอธิบายเรื่องศีลธรรมต่างๆของมนุษย์ เช่น เรื่องบุคคลหายาก โทษของอธรรม เรื่องการข่มใจ อบายมุข 4 มิตรแท้-มิตรเทียม อานิสงค์การทำกุศล-เจริญวิปัสสนา การกำเนิดมนุษย์ และการถือไตรสรณคมน์ โดยในส่วนนี้มักแสดงนิทานหรือเหตุการณ์ตัวอย่างประกอบพร้อมด้วย

7. เทวโลกกา ว่าด้วยเทวโลกส่วนสวรรค์ชั้นกามาพจร 6 ชั้น โดยเริ่มจากเรื่องเบ็ดเตล็ดเช่น เรื่องมทิสรเทพบุตร วิมานอากาศ เรื่องพระอาทิตย์และพระจันทร์ ฤดูแล้ง วันเดือนปี เมฆฝนฟ้าคะนอง จากนั้นพรรณนาสถานที่ บุคคล และเหตุการณ์ต่างๆของสวรรค์แต่ละชั้น

8. พรหมโลกกา ว่าด้วยรูปภูมิ ได้แก่พรหมมีรูป 16 ชั้น โดยอธิบายถึงความสูง กุศลที่ ทำให้เกิดเป็นพรหมตามระดับฌานซึ่งแบ่งออกเป็น 4-5 ประการ และอรูปภูมิได้แก่พรหมไม่มีรูป 4 ชั้น โดยอธิบายการเจริญกรรมฐานและการบรรลุวิสุทธิญาณชั้นต่างๆ จนกระทั่งถึงพระนิพพาน

จากเนื้อหา คัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจยยกถา แสดงให้เห็นถึงการแสดงองค์ประกอบและความเป็นไปต่างๆของบุคคล สถานที่ เหตุการณ์ในจักรวาล ตลอดจนสอดแทรกหัวข้อธรรม และนิทานสอนใจอันเป็นแนวทางการปฏิบัติตนได้อย่างละเอียดลึกซึ้ง และด้วยเนื้อหาที่แสดงอย่างละเอียดเหล่านี้ ประกอบกับช่วงเวลาที่ยาวนานที่เรียบเรียง คัมภีร์ขึ้นในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว จึงนับได้ว่าเป็นไตรภูมิโลกวินิจยยกถาเป็นวรรณกรรมชิ้นสำคัญที่เชื่อมโยงกับจิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐานที่พระวิหารวัดสุทัศนเทพวรารามซึ่งเขียนขึ้นในช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกัน

อนึ่ง คัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจยยกถานับได้ว่าเป็นคัมภีร์โลกศาสตร์ระยะปลายที่ปรากฏในประเทศไทย⁶⁸ เนื่องจากตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นต้นมา (สมัยรัชกาลที่ 4) แนวคิดเรื่องโลกและจักรวาลได้ปรับเปลี่ยนไปเป็นแบบวิทยาศาสตร์ตามโลกสมัยใหม่ ส่วนแนวคิดโลกและจักรวาลตามคติพุทธ-พราหมณ์ได้ลดบทบาทความสำคัญลงไป

4. วรรณกรรมหมวดเบ็ดเตล็ด : นิทานปกรณัม

นอกจากวรรณกรรมพุทธศาสนาอันได้แก่คัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์ชั้นรอง และคัมภีร์โลกศาสตร์แล้ว ยังปรากฏวรรณกรรมหมวดหมู่อื่นๆ นอกสารบบ ได้แก่ นิทานปกรณัม โดยวรรณกรรมเหล่านี้มีเนื้อหาบางส่วนที่รับอิทธิพลมาจากกลุ่มวรรณกรรมพุทธศาสนาข้างต้น วรรณกรรมภาษาบาลี ตลอดจนวรรณกรรมทางศาสนาพราหมณ์และวรรณกรรมสันสกฤต อย่างไรก็ตาม เนื้อหาที่ปรากฏไม่ได้มุ่งเน้นที่เรื่องโลกและจักรวาลเท่าใดนัก แต่จะมุ่งเน้นเรื่องการแสดงอุทาหรณ์สอนใจหรือให้ความเพลิดเพลินสนุกสนาน

โดยปกติแล้วในวรรณกรรมพุทธศาสนาต่างๆ มักแทรกนิทานหรือเรื่องราวประกอบ การอธิบายหลักธรรมอยู่หลายส่วนในแต่คัมภีร์ เช่น ชาดก, นิทานซ้อนในชาดก หรือพระสูตรต่างๆ มีมหานิทานสูตรเป็นต้น ซึ่งวรรณกรรมในประเทศไทยในเวลาต่อมาได้นำมาปรับปรุงและพัฒนาเป็นวรรณกรรมเฉพาะเรื่อง หรือนำรูปแบบการประพันธ์ในคัมภีร์ต้นฉบับมาปรับปรุงเป็นนิทานชุดใหม่ นอกจากนี้ในงานศิลปกรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่งภาพไตรภูมิโลกสันฐานในประเทศไทยได้นำเนื้อหาบางส่วนจากวรรณกรรมดังกล่าวมาประกอบฉากด้วย มีตัวอย่างและรายละเอียดดังต่อไปนี้

⁶⁸ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล, การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ, 2552, หน้า 72.

ปัญญาสชาดก

ปัญญาสชาดก เป็นประชุมชาดกนอกพระไตรปิฎก จากชื่อมีความหมายว่าชาดกจำนวน 50 เรื่อง พระภิกษุชาวเชียงใหม่ได้เรียบเรียงขึ้นราว พ.ศ. 2000 - 2200⁶⁹ ซึ่งเป็นช่วงที่พระสงฆ์ไปศึกษาพระศาสนาที่ลังกาและแต่งคัมภีร์ขึ้นอย่างแพร่หลายโดยเอาแบบอย่างการประพันธ์จากพระไตรปิฎก อรรถกถา หรือปกรณ์ต่างๆ สำหรับปัญญาสชาดกได้นำเนื้อหาที่น่าสนใจมาปรับปรุงใหม่โดยเล่าเรื่องตามรูปแบบนิบาตชาดกหรืออรรถกถาชาดก ด้วยเหตุนี้จึงเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “ชาดกนอกนิบาต” ลักษณะคำประพันธ์เป็นบทร้อยแก้วสลับกับคาถาร้อยกรองภาษาบาลี เนื้อหาว่าด้วยการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ โดยแสดงคติธรรมสอนใจและให้ความสนุกสนานเพลิดเพลิน

ต้นฉบับคัมภีร์เดิมเป็นภาษาบาลีและล้านนา⁷⁰ ต่อมาได้เผยแพร่ไปยังดินแดนต่างๆ ทั้งพม่า ลาว กัมพูชา ฯลฯ ส่วนในประเทศไทยสันนิษฐานว่ารับปัญญาสชาดกมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ราวพุทธศตวรรษที่ 21-22 แต่คัมภีร์ได้อยู่กระจัดกระจายตามแหล่งต่างๆ ครั้นถึง พ.ศ. 2466 ได้รวบรวมคัมภีร์ต้นฉบับจากหอพระสมุด วัดระฆังโฆสิตาราม วัดอรุณราชวราราม และวัดปทุมคงคา ให้ครบถ้วนสมบูรณ์และจัดพิมพ์เป็นฉบับภาษาไทย⁷¹ อนึ่ง นิทานหลายเรื่องในปัญญาสชาดก ในวรรณกรรมไทยได้นำมาปรับปรุงใหม่เป็นนิทานร้อยกรองและบทละคร เช่น สมุทโฆษคำฉันท์ (สมุทโฆษชาดก), เรื่องพระสุนทร-มโนราห์ (สุนทรชาดก), สังข์ทอง (สุวรรณสังข์ชาดก) พระรถคำฉันท์ (รถเสนชาดก), เรื่องคาวี (พหลาคาวีชาดก) ฯลฯ รวมทั้งเป็นนิทานในคัมภีร์โลกศาสตร์ภาษาไทย ยุคหลัง ได้แก่ ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา⁷² ซึ่งวรรณกรรมเหล่านี้มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 23 - 24

⁶⁹ สุภาพรรณ ณ บางช้าง เสนอว่าปัญญาสชาดกอาจแต่งขึ้นในหลายสมัยตั้งแต่สมัยทวารวดี ล้านนา และยุคหลัง เช่นสมัยอยุธยา (พ.ศ.1800-2300) อีกทั้งพบการแต่งเนื้อหาเพิ่มเติมที่มากกว่า 50 เรื่อง อ้างใน สุภาพรรณ ณ บางช้าง, วรรณกรรมงานเขียนที่เป็นภาษาบาลีในประเทศไทย : ประเภทวิเคราะห์ธรรมในพระสุตตันตปิฎก, 2529, หน้า 19.

⁷⁰ สุภณิดา เชื้ออินตะ, การศึกษาเชิงวิเคราะห์บทบาทของพระอินทร์ในปัญญาสชาดกฉบับล้านนา, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาและวรรณกรรมล้านนา, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2544, หน้า 10.

⁷¹ กรมศิลปากร, **ปัญญาสชาดก ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ภาคหนึ่ง**, พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, 2499, พระนิพนธ์คำนำโดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ.

⁷² ได้แก่ในไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา ส่วนที่ปกถา ซึ่งพบเนื้อหาปัญญาสชาดกที่สำคัญได้แก่ เรื่องพระสมุทโฆษ, เรื่องพระสุนทร-มโนราห์ เป็นต้น ดูใน กรมศิลปากร, **วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2**, 2535, หน้า 193-201.

นิทานต้นไตร - หิโตปะเทศวัตถุปกรณ์

นิทานต้นไตร เป็นนิทานอุทานธรรมซึ่งได้รับอิทธิพลจาก “นิทานต้นไตรปาชยานะ” อันเป็นนิทานอุทานธรรม (Fable)⁷³ ภาษาสันสกฤตที่แพร่หลายในเอเชียใต้และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทั้งมณฑล ชวา ล้านนา ลาว และไทย⁷⁴ นิทานต้นไตรนี้ไม่ทราบช่วงเวลาและผู้แต่งที่แน่ชัด สำหรับฉบับภาษาไทยสันนิษฐานว่าแต่งขึ้นในช่วงสมัยอยุธยา โดยรับต้นฉบับจากนิทานต้นไตรสำนวนล้านนาราว พุทธศตวรรษที่ 21-22⁷⁵ ในทำนองเดียวกับปัญญาสชาดก ก่อนจะตกทอดมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ซึ่งปรากฏคัมภีร์ดังกล่าวที่หอหลวงในสมัยรัชกาลที่ 1⁷⁶ ทั้งนี้นิทานต้นฉบับในต้นไตรปาชยานะและนิทานต้นไตรสำนวนล้านนาจะแบ่งเป็นปกรณ์ย่อยอีก 4 ปกรณ์ ได้แก่ **นนทุกปกรณ์** **ปักซีปกรณ์** **มณฑุกปกรณ์** และ**ปีศาจปกรณ์** แต่ฉบับภาษาไทยปรากฏเพียง 3 ปกรณ์ คือ **นนทุกปกรณ์** **ปักซีปกรณ์** และ **ปีศาจปกรณ์** ลักษณะคำประพันธ์เป็นบทร้อยแก้ว ดำเนินเรื่องโดยมีนิทานหลัก 1 เรื่อง ได้แก่ นางต้นไตรเล่านิทานให้พระราชาฟังเพื่อลดมิถุนาภิภู ซึ่งนางต้นไตรจะยกนิทานเล่าซ้อนเข้ามาเรื่องหนึ่ง จากนั้นตัวละครในนิทานซ้อนก็จะเล่านิทานอีกเรื่องซ้อนต่อเนื่องกันไป

ส่วน*หิโตปะเทศวัตถุปกรณ์* เป็นนิทานที่ได้อิทธิพลจาก “นิทานหิโตปะเทศ”⁷⁷ อันเป็นนิทานภาษาสันสกฤตเช่นกัน⁷⁸ โดยนับว่าเป็นนิทานหิโตปะเทศฉบับภาษาไทยที่เก่าแก่ที่สุด ช่วงเวลา

⁷³ เรื่องสมมติในอดีตหรือเหตุการณ์พิเศษที่ใช้อยกเป็นกรณีตัวอย่างและให้คิดสอนใจกับเหตุการณ์ปัจจุบัน อ้างใน กุสุมา รักขมณี, *นิทานอุทานธรรมในวรรณคดีสันสกฤต*, นครปฐม : คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525, หน้า 16.

⁷⁴ มีต้นกำเนิดจากนิทานอุทานธรรมชื่อ “ปัญญาตันตระ” ของอินเดีย อ้างใน กุสุมา รักขมณี, *นิทานอุทานธรรมในวรรณคดีสันสกฤต*, 2525, หน้า 93.

⁷⁵ นิทานต้นไตรฉบับล้านนาคาดว่ารับมาจากต้นไตรปาชยานะราวต้นพุทธศตวรรษที่ 20 โดยระยะแรกอาจแต่งเป็นโคลงภาษาบาลี อ้างใน สยาม ภัทรานุประวัติ, “นิทานปักซีปกรณ์ฉบับล้านนา : ความสัมพันธ์กับฉบับสันสกฤตและไทย”, *ดำรงวิชาการ*, ปีที่ 4 ฉบับที่ 1 (2548), หน้า 44-45.

⁷⁶ หอพระสมุดวชิรญาณ, *ประชุมปกรณ์ภาคที่ 1-4* (ประชุมปกรณ์ภาคที่ 2 ปักซีปกรณ์), พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2465-2467, หน้าคำนำ.

⁷⁷ ผลงานโดยบัณฑิตนารายณะชาวเบงกอล มีต้นกำเนิดจากนิทานปัญญาตันตระเช่นกัน. สยาม ภัทรานุประวัติ, “หิโตปะเทศวัตถุปกรณ์: ร่องรอยของหิโตปะเทศฉบับสันสกฤตในประเทศไทย”, *ดำรงวิชาการ*, ปีที่ 1 ฉบับที่ 1 (2545), หน้า 421-422

⁷⁸ ในต้นฉบับตัวเขียนสมุดไทยนั้นได้พบข้อความอ้างถึงนิทานหิโตปะเทศฉบับสันสกฤต ความว่า “...ด้วยคำท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ หิโตปะเทศ เป็นภาษาสังกฤต...” อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 429.

ที่แต่งยังไม่ปรากฏแน่ชัด⁷⁹ ทั้งนี้ นิทานหิโตปเทศเดิมฉบับสันสกฤตจะแบ่งเป็น 4 ตอน ได้แก่ **การผูกมิตร การแตกมิตร การสงคราม และสันติภาพ** แต่ฉบับภาษาไทยพบแค่ตอนการผูกมิตร เท่านั้น และเพิ่มเรื่องนิทานขึ้นเป็น 16 เรื่องจากฉบับเดิมที่มีเพียง 9 เรื่อง ลักษณะเป็นบทร้อยแก้ว มีการเล่านิทานซ้อนนิทานคล้ายกับนิทานต้นไตร โดยมีนิทานหลัก 1 เรื่องคือวิสามานบัณฑิตสอน ราชศาสตร์ให้พระโอรสที่ไม่สนใจเรียนตำราหนังสือ อย่างไรก็ตาม เนื้อหาที่ปรากฏมีโครงเรื่องและ ตัวละครที่คล้ายคลึงกันกับฉบับสันสกฤต แต่ได้ปรับเปลี่ยนชื่อให้ดูเป็นภาษาบาลี รวมทั้ง สอดแทรกหลักธรรมทางพุทธศาสนาเพิ่มเข้าไปมากขึ้น ขณะที่ต้นฉบับจะเป็นไปเพื่อสร้างความสนุกสนานในการสอนเรื่องราวทางนิติศาสตร์หรือการปกครองอันเป็นเนื้อหาทางโลก⁸⁰

อนึ่ง เอกลักษณ์ของนิทานทั้งสองเรื่องส่วนใหญ่ตัวละครที่อยู่ในนิทานซ้อนจะ ผิดกันมาเล่าเรื่องโต้แย้งกัน และตัวละครเหล่านี้ส่วนใหญ่จะเป็นสัตว์เกือบทั้งหมด นอกจากนี้ยัง ค่อนข้างมุ่งแสดงเนื้อหาสอนใจมากกว่าแสดงการใช้สำนวนภาษาที่อลังการหรือให้ความสนุกสนาน⁸¹

5. ภพภูมิในพุทธศาสนา

ในวรรณกรรมพุทธศาสนาต่างๆที่ว่าด้วยโลกและจักรวาลล้วนแล้วมีเนื้อหากล่าวถึง ภพภูมิแต่ระดับซึ่งส่วนใหญ่อธิบายไปในทิศทางเดียวกัน การแบ่งระดับชั้นภพภูมิในทาง พุทธศาสนาโดยสรุปแล้วจะเป็นไปตามกรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล หรือตามระดับสภาวะจิตที่ สามารถตัดขาดจากกิเลสตัณหาได้ แบ่งเป็น 3 ภูมิใหญ่ คือ **กามภูมิ 11 รูปภูมิ 16 และ รูปภูมิ 4** ดังนี้

⁷⁹ หอพระสมุดวชิรญาณ, **หิโตปเทศวัตถุปกรณ์**, พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2469, หน้าคำนำ. ทั้งนี้จาก หน้าคำนำในลิลิตหิโตปเทศ(นิทานร้อยกรอง)ซึ่งแต่งในยุคหลัง มีการอ้างถึงต้นฉบับหิโตปเทศวัตถุปกรณ์ในห้องสมุด ของพระอมราภริกษิต (เกิด อมโร) ในช่วงรัชกาลที่ 3-4 นักวิชาการจึงสันนิษฐานว่าอาจเป็นผลงานประพันธ์หรือเป็น งานคัดลอกของท่าน ดังนั้นหิโตปเทศวัตถุปกรณ์จึงควรจะปรากฏในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นแล้วเป็นอย่างน้อย อ้างใน นิยะดา เหล่าสุนทร, **พินิจวรรณลักษณ์**, กรุงเทพฯ : ลายคำ, 2545, หน้า 174.

⁸⁰ สยาม ภัทรานุประวัติ, “หิโตปเทศวัตถุปกรณ์: ร่องรอยของหิโตปเทศฉบับสันสกฤตในประเทศไทย”, **ตำรงวิชาการ**, 2545, หน้า 430-434.

⁸¹ สยาม ภัทรานุประวัติ, “นิทานปักษีปกรณ์ฉบับล้านนา”, **ตำรงวิชาการ**, 2548, หน้า 45.

กามภูมิ 11

กามภูมิเป็นภพภูมิของผู้ที่ยังข้องแวะในกามคุณ คือกิเลสตัณหาต่างๆ อันทำให้เกิดรักโลภโกรธหลง ผู้ที่อาศัยในภพภูมินี้ยังไม่ยินดีในการบำเพ็ญทาน มีทั้งหมด 11 ภูมีย่อยประกอบด้วย

1. อบายภูมิ 4 คือ ดินแดนเสวยทุกข์ของผู้ที่ทำชั่ว ประกอบสิ่งอกุศล แบ่งออกเป็น

ก. นรกภูมิ ดินแดนนรก ตั้งอยู่ใต้แผ่นดินชมพูทวีปลงไปเบื้องล่าง เป็นที่พิพากษาและลงโทษสัตว์ผู้ทำอกุศลกรรม มีไฟนรกลุกโชนตลอดทั่ว ผู้มาอุบัติในภพนี้เรียกว่าสัตว์นรก มีนายนิรบาลเป็นผู้ลงโทษ มีทั้งหมด 456 ชุม แบ่งออกเป็น 3 ชุมใหญ่ ได้แก่

- **มหานรก 8 ชุม** เป็นนรกชุมใหญ่ตามลำดับชั้นบนลงไปชั้นล่าง แต่ละชั้นมีประตู่ 4 ทิศ ได้แก่ *สัตยชีพนรก กาลสตุตตนรก สังฆาฏนรก โรรูนรก มหาโรรูนรก ตาปนรก มหาตาปนรก มหาอเวจีนรก* และแต่ละชั้นเป็นที่ลงโทษของสัตว์นรกในรูปแบบแตกต่างกันตามบุพกรรมเดิมเมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์จากกรรมเบาไปกรรมหนัก

- **อุสสุทนรก 16 ชุม** เป็นนรกชุมรอง ตั้งอยู่ประจำทิศทั้งสี่ของชุมนรกใหญ่ ทั้งแปดชั้น ทิศละ 16 ชุม (รวมเป็น 128 ชุม) นับเป็นนรกบริวารชั้นใน เป็นที่ลงโทษของสัตว์นรกในรูปแบบต่างๆ แยกย่อยลงไปจากมหานรก

- **ยมโลกนรก 40 ชุม** เป็นนรกชุมย่อย ตั้งอยู่ประจำทิศทั้งสี่ของชุมนรกใหญ่ ทั้งแปดชั้น ทิศละ 10 ชุม (รวมเป็น 320 ชุม) นับเป็นนรกบริวารชั้นนอก โดยเป็นที่ตัดสินกรรมเหล่าสัตว์ของพญายมราช และเป็นที่ลงโทษของสัตว์นรกในรูปแบบต่างๆ เช่นกัน

นอกจากนี้ยังมี **โลกันตนรก** อันเป็นนรกชุมพิเศษ ตั้งอยู่ระหว่างช่องว่างของจักรวาลทั้ง 3 แห่ง เป็นสถานที่อันมืดมิดและลงโทษผู้มีอกุศลกรรมอันหนัก สัตว์นรกในภพนี้ต้องเกาะอยู่บนกำแพงจักรวาลไปตลอดชั่วกัปหนึ่ง

ข. เปตภูมิ ดินแดนของเปรต แบ่งเป็นชนิดต่างๆ จำนวนมากตามลักษณะบุพกรรมที่ก่อไว้ นับเป็นภพภูมิที่อยู่สูงกว่านรกภูมิ โดยอาศัยอยู่บนโลกมนุษย์ตามสถานที่ต่างๆ ทั้งภูเขา เกาะกลางมหาสมุทร และป่าหิมพานต์ ตัวอย่างเปรตที่สำคัญเช่น เวมานิกเปรต เปรตจักรผัน เปรตถูกสุนัขกัดกินเพราะนอกใจสามี เป็นต้น

ค. **ตรีจฉานภูมิ** ดินแดนของสัตว์เดรัจฉาน มีร่างกายและเคลื่อนที่ไปทางขวาง คือ กายขนานกับพื้น เป็นภพภูมิที่สูงขึ้นมาจากเปตภูมิ ประกอบด้วยสัตว์ที่มี 4 กำเนิด ได้แก่ *อัมตชะ* เกิดจากไข่, *ชลามพุชะ* เกิดจากครรภ์/น้ำ, *สังเสทชะ* เกิดจากเหงื่อไคล, *โอบปาติกะ* ผุดเกิดขึ้นมา⁸²

ง. **อสุรกายภูมิ** ดินแดนของอสูร แบ่งออกเป็น **ทิพยอสูร**หรืออสูรชั้นสูง เป็นอสูร เสวยทิพย์แบบเทวดาที่อยู่เชิงเขาพระสุเมรุทั้งสิ้นทิศ และ **กาลกัญชิกาสูร** คืออสูรชั้นล่าง ลักษณะ น่าเกลียดน่ากลัว บางครั้งจัดว่าเป็นพวกเปรต⁸³

2. **สุขคติภูมิ 7** คือ ดินแดนของผู้ที่เสวยสุขจากการทำดี ประกอบด้วย

ก. **มนุษย์ภูมิ** ดินแดนมนุษย์ อันเป็นภพภูมิที่สามารถประกอบทั้งกุศลและอกุศลกรรม อาศัยอยู่ในทวีปทั้งสี่ ซึ่งมีสี่ฐานไบหน้าแตกต่างกันไป ได้แก่ ชมพูทวีป อมรโคยานทวีป อุตรรุทวีป และบุพพิเทหทวีป โดยชมพูทวีปเป็นสถานที่กำเนิดของบุคคลอันวิเศษ ได้แก่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก และพระจักรพรรดิราช

ข. **ฉกามาพจรภูมิ** ดินแดนเทวโลกอันที่ประทับของเทวดาน้อยใหญ่ มีทั้งหมด 6 ชั้น จากลำดับล่างขึ้นบนตามบุญกุศลที่ทำไว้ตามบุญกรรมเดิม ได้แก่

- **จาตุมหาราชิกา** ที่ประทับของท้าวมหาราชทั้งสี่ คือท้าวธตรฐ (ทิศตะวันออก ปกครองคนธรรพ์) ท้าววิรุฬหก (ทิศใต้ ปกครองกุมภภัณฑ์) ท้าววิรุฬปักข์ (ทิศตะวันตก ปกครองนาค) ท้าวเวสสุวรรณ (ทิศเหนือ ปกครองยักษ์) ประทับอยู่ที่เขาขุคนธร (สัตตบริภัณฑ์ชั้นที่ 1) นอกจากนี้ยังเป็นชั้นโคจรของพระอาทิตย์ พระจันทร์ และดาวฤกษ์

- **ดาวดึงส์** ที่ประทับของพระอินทร์ (ท้าวสักกะ) บนยอดเขาพระสุเมรุ มีเมืองหลวงชื่อสุทิสสนนคร รายล้อมด้วยอุทยานสี่ทิศ ได้แก่ จิตรลดาวัน ปารุสกันวัน มิสกันวัน และนันทวัน แต่ละอุทยานมีสระโบกขรณีอยู่ประจำ ณ ที่นั้น

⁸² ลักษณะการเกิดทั้ง 4 แบบนี้ เป็นการอธิบายกำเนิดสัตว์โลกทุกภพภูมิ โดยสัตว์บางภพอาจมีกำเนิดเพียงรูปแบบเดียวหรือมากกว่าก็ได้ เช่น พรหม, เทวดา, สัตว์นรก มีกำเนิดเฉพาะผุดเกิดหรือโอบปาติกะ, หรือ เปรต เดรัจฉาน อสูร และมนุษย์ มีกำเนิดได้ทั้ง 4 แบบ แตกต่างกันตามประเภทและเหตุแห่งกรรมนั้น อังนักรมศิลป์, *วรรณกรรมสมัยสุโขทัย (ไตรภูมิพระร่วง)*, 2528, หน้า 24-28.

⁸³ พระสังฆราชเมธี, *โลกทิปการ*, 2529, หน้า 13.

- **ยามา** ที่ประทับของท้าวสุยาม จากสวรรค์ชั้นนี้ไปไม่เห็นแสงพระอาทิตย์และพระจันทร์ เพราะอยู่สูงขึ้นไป อาศัยแสงสว่างจากรศมีกายของเทวดา และดูวันคืนจากดอกไม้ทิพย์

- **ดุสิต** ที่ประทับท้าวของสันตดุสิต รวมทั้งที่อุปบัติของพระโพธิสัตว์ พุทธบิดา พุทธมารดา พระสาวก ที่รออาระลงไปประสูติ

- **นิมมานนรดี** ที่ประทับท้าวสุนิมมิต เทวดาในสวรรค์ชั้นนี้สามารถเนรมิตสิ่งต่างๆได้ตามที่ใจปรารถนา

- **ปรนิมมิตวสวัตตี** ที่ประทับของท้าววสวัตตี(ปกครองเทวดา) รวมถึงพญามาราชิราช (ปกครองมาร) สวรรค์ชั้นนี้ทิพย์สมบัติประเสริฐที่สุด เมื่อปรารถนาสิ่งใดจะมีผู้เนรมิตสิ่งนั้นมาให้ดังที่ปรารถนา

นอกจากนี้ยังมีเทวดาที่ประทับทั่วไปในวิมานอากาศ (อากาศัญญูเทวดา) ซึ่งอยู่ระดับเดียวกับสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และเทวดาที่ประทับอยู่ตามที่ต่างๆ ในจักรวาล เช่น บนพื้นดิน (ภุมเทวดา) มหาสมุทร (สมุทเทวดา) เป็นต้น

รูปภูมิ 16

รูปภูมิเป็นภพของผู้ที่หลุดพ้นจากกามคุณทั้งหลายแล้ว โดยอยู่สูงจากชั้นกามภูมิขึ้นไป ผู้ที่เกิดในภพนี้จะเป็น “พรหม” โดยยังคงมีรูปร่างซึ่งถือกำเนิดตามกุศลและระดับตามฌานที่ได้ฝึกปฏิบัติเมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์ แบ่งออกเป็น 4 ชั้นตามระดับฌานและ 16 ชั้นย่อยได้แก่

- **ชั้นปฐมฌานภูมิ** ประกอบด้วยฌาน 3 ระดับ (จากต่ำ-กลาง-สูง) ได้แก่ พรหมปารีสัชชาภูมิ พรหมบุโรหิตาภูมิ และมหาพรหมาภูมิ

- **ชั้นทุติยฌานภูมิ** ประกอบด้วยฌาน 3 ระดับ (จากต่ำ-กลาง-สูง) ได้แก่ ปริตรตาภาภูมิ อัปปมาณาภาภูมิ และอาภัสราภูมิ

- **ชั้นตติยฌานภูมิ** ประกอบด้วย ฌาน 3 ระดับ (จากต่ำ-กลาง-สูง) ได้แก่ ปริตตสุภาภูมิ อัปปมาณสุภาภูมิ และสุภิกิณฑาภูมิ

- **ชั้นจตุตถฌานภูมิ** ประกอบด้วย พรหม 2 กลุ่ม ได้แก่ พรหมได้เฉพาะจตุตถฌาน 2 ระดับ คือ เวหัพผลาภูมิ และ อสัณญีสัตตภาภูมิ อีกส่วนได้แก่ **ปัญจสุทธาวาสภูมิ** อันเป็นชั้นพิเศษของพรหมผู้ได้จตุตถฌานและอริยบุคคลเหนือชั้นอนาคามีขึ้นไป มี 5 ระดับ ประกอบด้วย อวิหาสุทธาวาสภูมิ อตปาสุทธาวาสภูมิ สุทัสสาสุทธาวาสภูมิ สุทัสสีสุทธาวาสภูมิ และอกนิฏฐสุทธาวาสภูมิ

อรุปภูมิ 4

อรุปภูมิเป็นภพของผู้ที่หลุดพ้นจากกามคุณทั้งหลายเช่นกันโดยอยู่เหนือชั้นรูปภูมิขึ้นไป ผู้ที่เกิดในภพนี้เป็นพรหมที่ไม่ยินดีในรูป เหลือเพียงเฉพาะดวงจิต ประกอบด้วย 4 ชั้นภูมิได้แก่

- อากาศาณัญญายตนภูมิ** พรหมที่เกิดจากฌานอันอาศัยอากาศอันไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์
- วิญญูณัญญายตนภูมิ** พรหมที่เกิดจากฌานอันอาศัยวิญญูณอันไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์
- อากาศัญญายตนภูมิ** พรหมที่เกิดจากฌานอันอาศัยความว่างเปล่าเป็นอารมณ์
- เนวสัณญานาสัณญายตนภูมิ** พรหมที่เกิดจากฌานอันอาศัยความประณีตยิ่ง (มีสัณญูบาบาง)

และพ้นเหนือจากชั้นอรุปภูมิขึ้นไปเป็นแดน**พระนิพพาน** อันเป็นสภาวะเหนือโลกและจักรวาล อันหลุดพ้นจากสังสารวัฏทั้งปวง

สรุปประเด็นเรื่องวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับไตรภูมิโลกสันฐาน

วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับไตรภูมิโลกสันฐานเหล่านี้ แสดงให้เห็นถึงความเป็น “โลกวิทู” หรือการรู้แจ้งเรื่องโลกและจักรวาลของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้แก่การแสดงโลกออกเป็น 3 นัย ได้แก่ สังขารโลก คือการปรุงแต่งเป็นสิ่งต่างๆ, สัตว์โลก คือสิ่งมีชีวิตที่มีรูปร่างและจิตใจ, และโอกาสโลก คือสถานที่ที่อยู่อาศัยได้แก่จักรวาล โดยปรากฏเนื้อหาดังกล่าวตั้งแต่วรรณกรรมชั้นต้นอย่างพระไตรปิฎก วรรณกรรมชั้นรองอย่างอรรถกถา-ฎีกาซึ่งยังมีเนื้อหาที่กระจัดกระจายกันหรือเป็นเพียงเรื่องประกอบเนื้อหาหลักอื่นๆ

อย่างไรก็ตามในสมัยต่อมาได้มีการรวบรวมเนื้อหาเรื่องโลกและจักรวาลที่กระจัดกระจายมาจัดเรียบเรียงขึ้นใหม่โดยพระภิกษุผู้ชำนาญพระบาลีเกิดเป็นวรรณกรรมโลกศาสตร์โดยเฉพาะ ซึ่งสันนิษฐานว่าในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เริ่มปรากฏในราวพุทธศตวรรษที่ 16 ได้แก่ คัมภีร์โลกบัญญัติโดยพระสังฆธรรมโฆษเถระ ภิกษุชาวพุกาม และกำเนิดคัมภีร์อีกหลายฉบับเผยแผ่ต่อมาในดินแดนใกล้เคียงทั้งล้านนา สยาม เขมร เป็นต้น ซึ่งส่วนใหญ่ใช้ภาษาบาลีในการรจนา เช่น โลกที่ปกสาร จักกภาพทีปนี ฯลฯ สำหรับในประเทศไทยปรากฏคัมภีร์ไตรภูมิพระร่วงเป็นวรรณกรรมโลกศาสตร์ภาษาไทยฉบับแรก โดยพญาลิไทย ราวพุทธศตวรรษที่ 19 และอีกฉบับที่สำคัญได้แก่คัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถาอันเรียบเรียงชำระใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ในพุทธศตวรรษที่ 24 นอกจากนี้ยังปรากฏวรรณกรรมเบ็ดเตล็ดที่อยู่นอกพระไตรปิฎก ได้แก่ ปัญญาสชาดก และนิทานปรกณัม (ต้นไตร-หิตโตเปทศวัตถุปรกณัม) ซึ่งได้เค้าโครงเรื่องราวมาจากชาดกในพระไตรปิฎก ตลอดจนนิทานในวรรณกรรมสันสกฤตปัญจตันตระ โดยทำหน้าที่เสริมเนื้อหาหลักธรรมต่างๆ เพื่ออธิบายให้เข้าใจได้ชัดเจนยิ่งขึ้น หรือแสดงเหตุการณ์ตัวอย่างเพื่อเป็นอุทาหรณ์สอนใจ ตลอดจนได้รับความสนุกสนานเพลิดเพลินด้วย

การอธิบายเรื่องราวในภพภูมิต่างๆ ในวรรณกรรมโลกศาสตร์ ปรากฏทั้ง 3 ภูมิใหญ่ 31 ภูมีย่อย ตั้งแต่กามภูมิ (อบายภูมิ-มนุษยภูมิ-เทวโลกฉกามาพจร), รูปภูมิ (พรหมมีรูป), และอรุภูมิ (พรหมไม่มีรูป) เพื่อแสดงให้เห็นถึงผลของการทำกรรมดี-กรรมชั่วของสัตว์โลกและเพื่อให้พุทธศาสนิกชนรู้สึกละอายใจและเกรงกลัวต่อการทำสิ่งบาปอกุศลทั้งหลาย นอกจากนี้ยังอธิบายถึงวิธีปฏิบัติและฝึกฝนตนให้อยู่ในทางกุศลทั้งกาย วาจา ใจ เพื่อให้บรรลุถึงพระนิพพานอันเป็นจุดหมายสูงสุดที่หลุดพ้นจากภพภูมิและการเวียนว่ายตายเกิดในจักรวาลนี้

ตารางสรุปวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับไตรภูมิโลกัสนฐาน

วรรณกรรมชั้นต้น : พระไตรปิฎก		
ตัวอย่างคัมภีร์	หมวดหมู่	เนื้อหา
มหาปรินิพพานสูตร	สุตตันตปิฎก (ที.ม.)	การตั้งอยู่ของแผ่นดิน น้ำ ลม อากาศ และเหตุแผ่นดินไหวใหญ่ 8 ประการ
อัคคัญญสูตร	สุตตันตปิฎก (ที.ปา)	การกำเนิดของมนุษย์, การแบ่งหน้าที่วรรณะในสังคม, การกำเนิดวันคืน, พระอาทิตย์ พระจันทร์ ดวงดาว, ฤดูกาล และพืชผล
เทวทูตสูตร	สุตตันตปิฎก (ม.อุ.)	นรกภูมิและวิธีลงโทษสัตว์นรก, พญายมตัดสินบุพกรรม (เทวทูต 5)
ปหาราทสูตร	สุตตันตปิฎก (ม.อุ.)	สิ่งอัศจรรย์ 8 ประการในมหาสมุทรอันเป็นที่รื่นรมย์ของหม้อสุร
จูฬนิกาสสูตร	สุตตันตปิฎก (อง.ติก.)	กล่าวถึงจำนวนจักรวาลในโลกธาตุตั้งแต่ขนาดเล็ก-กลาง-ใหญ่
สุริยสูตร	สุตตันตปิฎก (อง.สคตค.)	การแตกดับของจักรวาลเมื่อมีดวงอาทิตย์เพิ่มขึ้นครบ 7 ดวง
วิมานวัตถุ	สุตตันตปิฎก (ขุ.วิมาน.)	สาเหตุที่เทพบุตรและเทพอัปสรมีทิพยสมบัติต่างๆอันสวยงาม
เปตวัตถุ	สุตตันตปิฎก (ขุ.เปต.)	เปรตประเภทต่างๆ โดยแสดงรูปแบบการเสวยทุกข์และบุพกรรม เมื่อครั้งเป็นมนุษย์
เถรคาถา-เถรีคาถา	สุตตันตปิฎก (ขุ.เถร.-เถรี.)	พระภิกษุ ภิกษุณี และสามเณร ที่ได้แสดงคาถาสุภาสิตหรืออภิธิฤทธิในแต่ละเหตุการณ์และสถานที่ในจักรวาล
ชาดก	สุตตันตปิฎก (ขุ.ชา.)	พระอดีตชาติของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมี 550 ชาติ โดยแต่ละเรื่องนั้นเกี่ยวข้องกับฉากสถานที่ต่างๆในจักรวาล

ตารางที่ 1 ตัวอย่างเนื้อหาโลกและจักรวาลที่ปรากฏในวรรณกรรมชั้นต้น (พระไตรปิฎก)

วรรณกรรมชั้นรอง : คัมภีร์อรรถกถา		
คัมภีร์อรรถกถา (พระพุทโธมฺส, ราวพุทธศตวรรษที่ 10)	หมวดหมู่	เนื้อหา
เวรัญชกัณฑ์วรรณนา	วินัยปิฎก (วิ.มหา.อ.)	ในบท “โลกวิทู” แสดงเรื่องของพระพุทโธคุณใน ฐานะของผู้รู้แจ้งเรื่องโลกทั้ง 3 (สังขารโลก สัตว์ โลก โอกาสโลก)
อรรถกถา มหาปทานสูตร	สุตตันตปิฎก (ที.ม.อ.)	มหาวิโลกนะ 5 ประการ ที่พระโพธิสัตว์แต่ละองค์ ตรวจดูเมื่อจะลงไปประสูติเป็นพระพุทโธเจ้า, เรื่อง สัณฐานชมพูทวีปและโลกันตนรก, เทวดาในสวรรค์
อรรถกถา มหานิทานสูตร	สุตตันตปิฎก (ที.ม.อ.)	กล่าวขยายเรื่องชนบทในชมพูทวีป, พระจักรพรรดิ มันธัตราษผู้เป็นใหญ่ในโลกมนุษย์และเทวโลก, เรื่องพญาปลาอานนท์ผู้เป็นใหญ่ในหมู่ปลาทั้งหลาย
อรรถกถา อัคคัญสูตร	สุตตันตปิฎก (ที.ปา.อ.)	บท “จันทิมสุริยาธิปาตุภาววิณณา” กล่าวถึง ลักษณะสัณฐาน การโคจรของพระอาทิตย์- พระจันทร์- ดาวนักษัตร และฤดูกาลต่างๆ
อรรถกถา โปตลียสูตร	สุตตันตปิฎก (ม.ม.อ.)	สระและภูเขาในป่าหิมพานต์ รวมทั้งกำเนิด แม่น้ำปัญจมหานทีจากป่าเข้าสู่เมือง
อรรถกถา ปหาราหสูตร	สุตตันตปิฎก (ม.อุ.อ.)	กล่าวขยายเรื่องอื่นๆนอกจากเรื่องสิ่งพิเศษใน มหาสมุทรเช่น พญานาค ป่าหิมพานต์ ที่มาของ แม่น้ำปัญจมหานที
อรรถกถา โลกสูตร	สุตตันตปิฎก (ขุ.อุ.อ.)	กล่าวถึงโอกาสโลก สัตว์โลก สังขารโลกอย่าง คร่าวๆ, เรื่องอริยบุคคลที่จะไม่อุบัติที่ไหนใน จักรวาลนอกจากชมพูทวีป
อรรถกถา เสลสูตร	สุตตันตปิฎก (ขุ.สุ.อ.)	อธิบาย สัตว์โลก สังขารโลก โอกาสโลก อย่าง ละเอียด, โดยโอกาสโลกได้กล่าวถึงสัณฐานจักรวาล และทรงตรัสว่าจักรวาลหนึ่งก็คือโลกธาตุหนึ่ง, จักรวาลไม่มีที่สิ้นสุด

ตารางที่ 2 ตัวอย่างเนื้อหาโลกและจักรวาลที่ปรากฏในวรรณกรรมชั้นรอง (พระอรรถกถา)

วรรณกรรมชั้นรอง : คัมภีร์ฎีกา-หลังฎีกา		
คัมภีร์ฎีกา-หลังฎีกา	หมวดหมู่	เนื้อหา
รวมพุทธศตวรรษที่ 17-18		
สารัตถทีปนี : ฎีกา (พระสารีบุตรเถระ)	วินัยปิฎก (สารตถ.ฎีกา)	ความเป็นโลกวิทูของพระพุทธเจ้า (คัดจากพระอรธกถาและเพิ่มเติมเนื้อหาจากคัมภีร์ฎีกาเล่มอื่นๆ)
ชินการฎีกา : หลังฎีกา (พระพุทธรัชชิตาจารย์)	ขยายคัมภีร์ ชินาลังการ	ในบท “พุทธเขตตวิณณา 3” กล่าวถึงจักรวาลทั้ง 3 ส่วนที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า คือ ชาติเขต อาณาเขต วิสัยเขต, อธิบายสัณฐานและภพภูมิต่างๆในจักรวาล

ตารางที่ 3 ตัวอย่างเนื้อหาโลกและจักรวาลที่ปรากฏในวรรณกรรมชั้นรอง (ฎีกา-หลังฎีกา)

วรรณกรรมโลกศาสตร์ ภาษาบาลี	
คัมภีร์ฉบับภาษาบาลี	เนื้อหา
โลกบัญญัติ (พระสังฆธรรมโฆษเถระ, พุทธศตวรรษที่ 16 เก่าแก่ที่สุด)	แบ่งเป็น 16 กัณฑ์ เริ่มด้วยเรื่องแผ่นดิน ลม, นรกขุมต่างๆ และพรรณาสถานที่รวมถึงภพภูมิต่างๆในจักรวาล ได้แก่ ชมพูทวีป, สัตว์ในหิมพานต์, ทวีปสี่, เรื่องครุฑกับนาค, เขาพระสุเมรุและบริวาร, เทวโลก-อสูร, ดวงดาว, วันเวลา-ฤดูกาล, ผู้เป็นใหญ่และอายุของสัตว์ในแต่ละภพ, เรื่องอบายภูมิ และตอนปลายว่าด้วยเนื้อหาที่นอกลำดับ เช่น ภพอสูร, พระจักรพรรดิ, พญามาร, การเปลี่ยนแปลงของกัป, การพิनाศและเกิดใหม่ของจักรวาล
โลกูปัตติ (พระสิริสมันตภิกษุ/พระอัคคบัณฺฑิต, พุทธศตวรรษที่ 18)	ไม่แบ่งกัณฑ์ อธิบายเรื่องการพินาศและการอุบัติใหม่ของโลกทั้ง 3 คือ สังขารโลก (มีวิชาเป็นปัจจัยเป็นต้น) สัตว์โลก (การตาย-เกิดของสัตว์ด้วยปัจจัยกรรมดี-ชั่ว) และโอกาสโลก (จักรวาลแตกดับด้วยไฟ น้ำ ลม และก่อตัวขึ้นใหม่ มีพระอาทิตย์-พระจันทร์และเขาพระสุเมรุเป็นต้น)

วรรณกรรมโลกศาสตร์ ภาษาบาลี (ต่อ)	
อรุณวตีสูต (ไม่ปรากฏนามผู้แต่ง, พุทธศตวรรษที่ 17-18)	ไม่แบ่งกัณฑ์ กล่าวถึง ญาณของพระพุทธเจ้าที่มีกำลังมหาศาล โดยเปรียบเทียบกับสิ่งต่างๆ เช่นกำลังช้าง หรือกำลังของเทพและอริยบุคคล, อธิบายสัจฐาน-ภพภูมิต่างๆในจักรวาล และพุทธเขต 3
โลกทีปภสาร (พระสังฆราชเมธังกร, พุทธศตวรรษที่ 19)	แบ่งเป็น 8 ปริเฉท อธิบายเรื่องสังขารโลก สัตว์โลก(สัตตโลก) ซึ่งได้จำแนกประเภทตามนัยต่างๆ และอธิบายต่อไปตามแต่ภพภูมิ ได้แก่ นรก เปรต เดรัจฉาน มนุษย์ เทวดา และโอกาสโลกซึ่งกล่าวถึงการพิณาศจนถึงการเกิดใหม่ของจักรวาล, เรื่องพุทธเขต 3 นอกจากนี้ยังมีเรื่องเบ็ดเตล็ด เช่น พระโพธิสัตว์ ฝนฟ้าคะนอง อาณิสงค์ของศีล
จักกภาพทีปนี (พระสิริมังคลาจารย์, พ.ศ.2063)	แบ่งเป็น 6 กัณฑ์ เน้นเรื่องโอกาสโลก เริ่มจากเรื่องภาพรวมของจักรวาล, เขาพระสุเมรุ-สัตตบริภันท์-เขาจักรวาล และเขาในชมพูทวีป, มหาสมุทรแม่น้ำ และแหล่งน้ำ, ทวีปสี่ซึ่งเน้นที่ชมพูทวีป, อบายภูมิและเทวภูมิ, และเรื่องเบ็ดเตล็ด เช่น อายุของสัตว์โลก อาหาร นิยามคำว่าโลก เป็นต้น
โลกสัจฐานโชตร ตนคณฐี (ไม่ปรากฏนามผู้แต่ง, พุทธศตวรรษที่ 21-23)	แบ่งเป็น 5 ปริเฉท ว่าด้วยเรื่องจำนวนอสงไขย-กัป, การพิณาศและ ก่อตัวของจักรวาล, สัจฐานและองค์ประกอบโดยรวมในจักรวาล, ผู้คนในทวีปสี่-สัตว์และสถานที่ต่างๆในป่าหิมพานต์, วิธีของพระอาทิตย์ พระจันทร์ ดวงดาว ทำให้เกิดวันเดือนปี ฤดูกาล, ปรากฏการณ์ธรรมชาติ เช่น ฝนฟ้าคะนอง, ราหูและการเกิดคราส, เรื่องภพภูมิต่างๆ จากสวรรค์ ลงมายังอบายภูมิ และเรื่องเบ็ดเตล็ด เช่น ศีล สมာธิ ปัญญา เป็นต้น

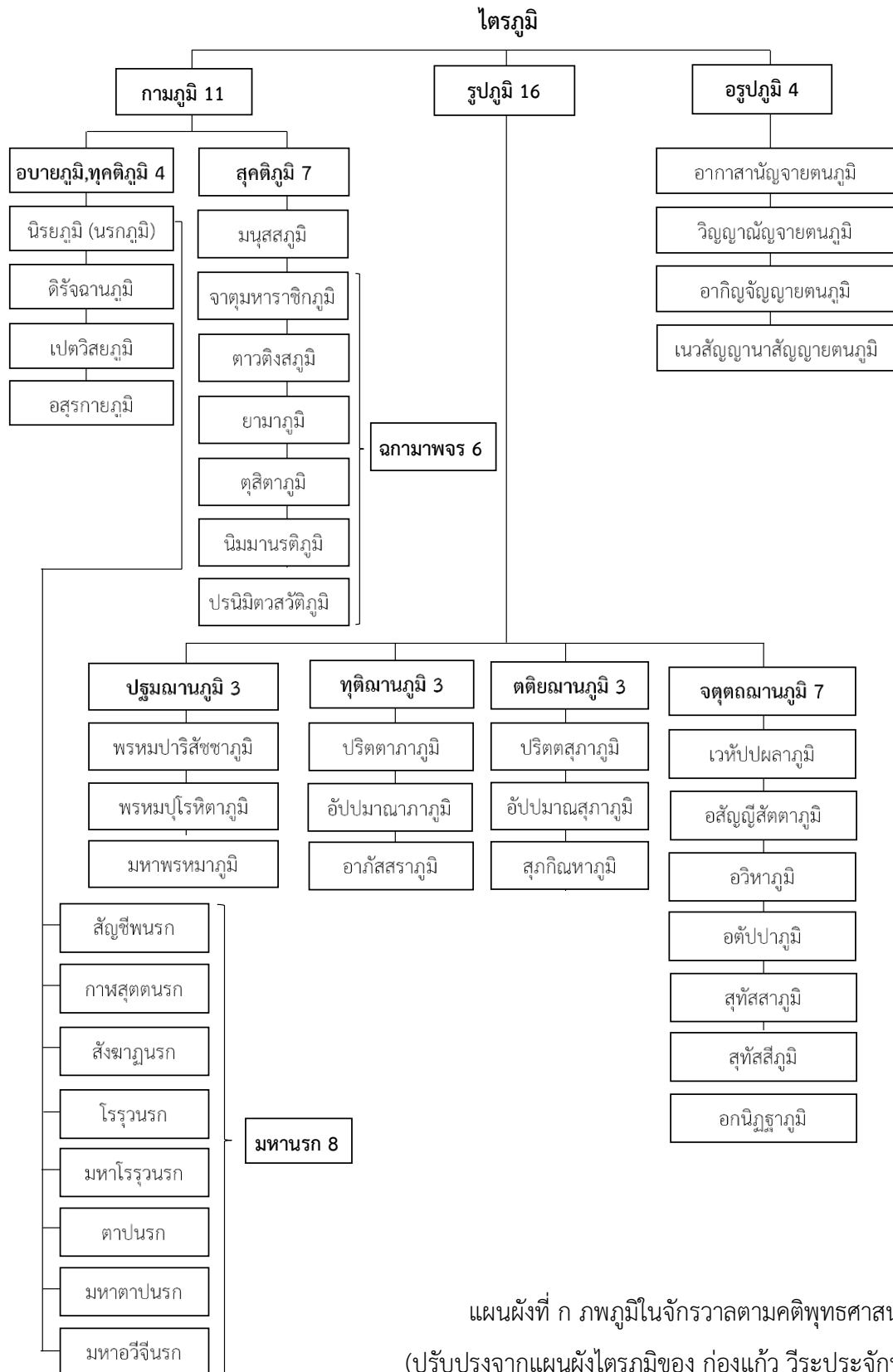
ตารางที่ 4 ตัวอย่างเนื้อหาโลกและจักรวาลที่ปรากฏในวรรณกรรมโลกศาสตร์ภาษาบาลี

วรรณกรรมโลกศาสตร์ ภาษาไทย	
คัมภีร์ฉบับภาษาไทย	เนื้อหา
ไตรภูมิกถา/ ไตรภูมิพระร่วง (พระมหาธรรมราชาที่ 1 พญาลิไทย, พ.ศ.1888)	แบ่งเป็น 11 กัณฑ์ ว่าด้วยภพภูมิต่างๆ เริ่มด้วยเรื่องนรกภูมิ, เตร็จฉาน, เปรต, อสูร, และต่อด้วยมनुสสภูมิ, สวรรค์ฉกามาพจร, รูปภูมิ และ อรูปภูมิ จากนั้นอธิบายเรื่องความอนิจจังของสัตว์โลก, พรรณนาสังฆฐาน จักรวาล, การพินาศและก่อต่อใหม่ของจักรวาล และปิดท้ายด้วย เรื่องพระนิพพาน
ไตรภูมิโลกวินิจยกถา (สำนวนที่ 2 พระมหา ธรรมปรีชา (แก้ว), พ.ศ. 2345)	แบ่งเป็น 8 กถา เริ่มด้วยเรื่องการพินาศและก่อต่อใหม่ของจักรวาล เรื่องโอกาสโลกอันว่าด้วยสังฆฐานจักรวาลส่วนต่างๆ ทั้งภูเขามหาสมุทร แผ่นดิน ทวีปทั้งสี่โดยเน้นที่ป่าหิมพานต์และเมืองในชมพูทวีป, เรื่อง พระจักรพรรดิ, จากนั้นอธิบายภพภูมิต่างๆ ตั้งแต่ นรกภูมิ เปรต เตร็จฉาน โลกมนุษย์ เทวโลก (ฉกามาพจร-ภพอสูร), พรหมโลก (รูปภูมิ - อรูปภูมิ) และการบรรลุวิสุทธิญาณชั้นต่างๆจนถึงพระนิพพาน

ตารางที่ 5 สรุปตัวอย่างเนื้อหาโลกและจักรวาลที่ปรากฏในวรรณกรรมโลกศาสตร์ภาษาไทย

วรรณกรรมหมวดเบ็ดเตล็ด : นิทานปกรณัม		
นิทาน	หมวดหมู่	เนื้อหา
ปัญญาชาดก (พระภิกษุเชียงใหม่ ,พ.ศ.2000-2200)	ชาดกนอก นิบาต	มีชาดกจำนวนมากกว่า 50 เรื่อง โดยนำนิทานท้องถิ่นมาปรับปรุงใหม่ในรูปแบบนิบาตชาดก ได้แก่ การบำเพ็ญเพียรของพระโพธิสัตว์ ให้คติสอนใจ และให้ความสนุกสนาน
ตันไตร (ไม่ปรากฏผู้แต่ง, ฉบับ ภาษาไทยสันนิษฐานว่า แต่ง สมัยอยุธยา พุทธศตวรรษที่ 22)	นิทาน อุทานรณ	นิทานฉบับภาษาไทยแบ่งได้ 3 ปกรณัม ได้แก่ นนทกปกรณัม ปักษีปกรณัม ปีศาจปกรณัม เริ่มเรื่องโดยนางตันไตรเล่านิทานและตัวละครในนิทานซ้อนจะเล่านิทานอีกเรื่องต่อเนื่องไป (เน้นสอนใจมากกว่าความอลังการเพลิดเพลิน)
หิโตปเทศวัตถุปกรณัม (ไม่ปรากฏผู้แต่ง, ไม่ ทราบเวลาที่แต่ง แต่ ปรากฏต้นฉบับใน สมัยต้นรัตนโกสินทร์ พุทธศตวรรษที่ 24)	นิทาน อุทานรณ	นิทานฉบับภาษาไทยที่เก่าแก่ที่สุด ปรากฏเพียงนิทานตอนการผูกมิตรจำนวน 16 เรื่อง(ซึ่งมากกว่าต้นฉบับ) ดำเนินเรื่องโดยวิสามานบัณฑิตเล่านิทาน และตัวละครในนิทานซ้อนจะเล่านิทานอีกเรื่องต่อเนื่องไป (เน้นสอนใจมากกว่าความอลังการเพลิดเพลิน)

ตารางที่ 6 สรุปตัวอย่างเนื้อหาโลกและจักรวาลที่ปรากฏในวรรณกรรมหมวดเบ็ดเตล็ด

แผนผังที่ ก ภพภูมิในจักรวาลตามคติพุทธศาสนา
 (ปรับปรุงจากแผนผังไตรภูมิของ ก่องแก้ว วีระประจักษ์)
 ที่มา : กรมศิลปากร, **วรรณกรรมสมัยสุโขทัย**, 2528, หน้า 9.

บทที่ 3

ศิลปกรรมเกี่ยวกับไตรภูมิโลกัณฐานจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะในเอเชียใต้ และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

จักรวาลในคติพุทธศาสนานอกจากจะปรากฏในงานวรรณกรรมอย่างพระไตรปิฎกและคัมภีร์โลกศาสตร์แล้ว ยังปรากฏในงานพุทธศิลป์ซึ่งมีต้นกำเนิดจากเอเชียใต้และส่งอิทธิพลต่อมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เช่นเดียวกัน โดยแบ่งออกเป็นยุคสมัยต่างๆ ได้ดังนี้

1. ศิลปะเอเชียใต้ - ศิลปะเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ศิลปกรรมในเอเชียใต้และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ยังไม่ปรากฏภาพจักรวาลทางพุทธศาสนาที่แสดงองค์ประกอบอย่างสมบูรณ์ มีเพียงภาพสัญลักษณ์หรือองค์ประกอบบางประการที่เกี่ยวข้องเท่านั้น รายละเอียดมีดังต่อไปนี้

1.1 ศิลปะอินเดีย

แม้ว่าอินเดียจะเป็นดินแดนกำเนิดพุทธศาสนา แต่ในปัจจุบันงานศิลปะอินเดียกลับพบหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับจักรวาลทางพุทธศาสนาไม่มากนัก ตัวอย่างที่สำคัญได้แก่ **ประติมากรรมหัวเสาพระเจ้าอโศก**จากเมืองสารนาถ สมัยราชวงศ์โมริยะ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 3-4 (ภาพที่ 1) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเสาศิลาพระเจ้าอโศกอันแสดงถึงหลักฐานการเผยแพร่และประดิษฐานพุทธศาสนา ลักษณะเป็นงานหินทรายขัดมัน แกะสลักรูปสิงโต 4 ตัวหันหลังชนกันและเทินธรรมจักรไว้ด้านบน (ธรรมจักรแตกชำรุดไป) ที่ได้สิงโตมีฐานกลมสลักภาพนูนต่ำรูปสัตว์ 4 ชนิดได้แก่ **โค ม้า สิงห์ ช้าง** โดยคั่นระหว่างภาพด้วยลายธรรมจักร (ภาพที่ ก,ข,ค,ง)

ภาพสัตว์ทั้งสี่ชนิดนี้ ในคติพุทธศาสนานับว่าเป็นสัญลักษณ์แห่งความมงคล แสดงพลังอำนาจทั้งทางโลกและทางธรรม อีกทั้งมีบทบาทในเหตุการณ์ต่างๆทางศาสนา⁸⁴ สำหรับกรณีหัวเสาพระเจ้าอโศกสันนิษฐานว่าแสดงถึงสัตว์ประจำทิศทั้ง 4 หรือพุทธธรรมที่แผ่ขยายไปไกลทั้ง 4 ทิศ⁸⁵ สัญลักษณ์ดังกล่าวนี้ในเวลาต่อมาได้ส่งอิทธิพลไปยังศิลปกรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมถึงประเทศไทย ตัวอย่างสำคัญเช่น ภาพหัวสัตว์บริเวณปากทางน้ำทั้งสี่ทิศของสระอโนดาตในงานจิตรกรรม

⁸⁴ Niherrajan Ray, "Animal Symbols in Maurya Art: Formal and Cultural Significance", *Bulletin of Tibetology*, Volume 13, Number 2, 20 July 1997, p 7.

⁸⁵ เชษฐ ติงสัญชสี, **ประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดียประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดีย และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : รูปแบบ พัฒนาการ ความหมาย**, พิมพ์ครั้งที่ 2, นนทบุรี : มิวเซียมเพรส, 2558, หน้า 49.

1.2 ศิลปะลังกา

ศรีลังกาเป็นดินแดนศูนย์กลางพุทธศาสนานิกายเถรวาทแห่งหนึ่งที่สำคัญ โดยปรากฏหลักฐานการประดิษฐานพุทธศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดราวพุทธศตวรรษที่ 3⁸⁶ และได้นับถือมาตลอดทุกยุคสมัย ด้วยเหตุนี้จึงเริ่มพบงานศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับคติจักรวาลทางพุทธศาสนาชัดเจนมากขึ้น ทั้งในงานประดับอาคาร ประติมากรรม และสถาปัตยกรรมในพุทธสถาน

ในงานศิลปกรรมที่ประดับในพุทธสถาน ส่วนใหญ่ยังคงแสดงภาพสัญลักษณ์มงคลหรือสัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์ ตัวอย่างแรกได้แก่**แผ่นอัมจันทร์** เป็นแผ่นหินรูปครึ่งวงกลมติดอยู่ที่พื้นหน้าบันไดของอาคารพุทธสถานต่างๆ มีลวดลายแบ่งออกเป็นแถวโค้ง โดยแกะสลักภาพสัตว์ประจำทิศหรือสัตว์มงคลสลัวงกับลายพรรณพฤกษา ปรากฏครั้งแรกในศิลปะสมัยอนูราชปุระราวพุทธศตวรรษที่ 4-16 (ภาพที่ 2) ซึ่งแผ่นอัมจันทร์สมัยนี้นิยมแกะสลักภาพสัตว์ประจำทิศ (ช้าง ม้า สิงห์ โค) ให้เรียงต่อเนื่องในแถวเดียวกัน และแกะสลักรูปหงส์แยกออกไปอีกแถวหนึ่ง ส่วนตรงกลางแกะสลักลายดอกบัว ต่อมาในศิลปะสมัยโปโลนนารูวะ ราวพุทธศตวรรษที่ 16-18 (ภาพที่ 3) ได้พัฒนารูปแบบให้ซับซ้อนและวิจิตรมากขึ้น โดยขยายแผ่นหินอัมจันทร์ให้เกินครึ่งวงกลม และแยกภาพสัตว์แต่ละชนิดให้อยู่คนละแถว ทั้งนี้ ภาพสัตว์ที่ปรากฏมีเพียงช้าง ม้า หงส์ ส่วนสิงห์กับโคแทบไม่ปรากฏ⁸⁷

สัญลักษณ์ต่างๆที่ปรากฏบนแผ่นอัมจันทร์ปัจจุบันยังไม่ทราบความหมายที่แน่ชัด โดยนักวิชาการได้ตั้งข้อสันนิษฐานแตกต่างกันไป เช่น คติความอุดมสมบูรณ์และเป็นมงคล คติสงสารวิฆ्न ซึ่งเกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิดและหลุดพ้น⁸⁸ รวมทั้งอาจแทนภาพสระอโนดาตที่สื่อถึงการชำระร่างกายและจิตใจก่อนเข้าสู่พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ภายในอาคาร โดยช้าง ม้า สิงห์ โค แทนทิศทั้งสี่ ส่วนหงส์แทนทิศเบื้องบน และดอกบัวสื่อถึงสระอโนดาต⁸⁹ อนึ่ง ภาพสัตว์มงคลที่ประดับพุทธสถานนี้ ยังปรากฏที่ฐานของ**วาลกทะเล**หรือซุ้มประตูที่ตั้งอยู่ประจำทิศทั้งสี่ของสถูป โดยในสมัยอนูราชปุระวาลกทะเลเป็นอาคารก่ออิฐและศิลาในผังสี่เหลี่ยมด้านบนก่อเป็นซุ้มปราสาทยอดเจาะช่องประดิษฐานรูปเคารพ บริเวณฐานแบ่งออกเป็นชั้นแถวซ้อนกัน และคั่นด้วยเส้นลวดบัวเจ็ดเส้น บางชั้นแกะสลัก

⁸⁶ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, **พุทธศิลป์ลังกา**, กรุงเทพฯ : มติชน, 2556, หน้า 5,9.

⁸⁷ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, **พุทธศิลป์ลังกา**, หน้า 125.

⁸⁸ Chandra Wikramagamage, **Entrances to the ancient buildings in Sri Lanka**, Polgasovita, Sri Lanka : Academy of Sri Lankan Culture, 1998, pp. 19-20.

⁸⁹ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, **พุทธศิลป์ลังกา**, หน้า 118.

ภาพสัตว์เรียงต่อเนื่องกัน เช่น ช้าง มกร หรือสัตว์ทั้งสี่ชนิดสลับกัน(ช้าง ม้า สิงห์ โค) ตัวอย่างเช่นที่
 สถูปปูวันเวลิเสยะ ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 4 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 5 (ภาพที่ 4-5)

การสร้างวาทลักษณะตลอดจนองค์สถูปในศิลปะลังกา ในทางสถาปัตยกรรมอาจสะท้อนถึง
 คติจักรวาลได้เช่นเดียวกัน โดยองค์สถูปประธานอาจหมายถึงพระพุทธรูปเจ้าซึ่งเป็นศูนย์กลางจักรวาล
 ส่วนวาทลักษณะนั้นหากพิจารณารูปทรงซุ้มปราสาทและชั้นฐาน ตลอดจนเส้นลวดบัวที่ประดับชั้นฐาน
 ทั้งเจ็ดเส้นแล้ว ก็อาจสื่อถึงเหลี่ยมเขาพระสุเมรุที่ล้อมรอบด้วยเขาสัตตบริภัณฑ์⁹⁰ ตัวอย่างเช่นที่สถูป
 กัณฐกเจติยะ(Kantaka Cetiya) สมัยอนุรாதปุระตอนต้นราวพุทธศตวรรษที่ 4-5 (ภาพที่ 6)

นอกจากนี้ ภายในสถูปลังกายังพบการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุที่เกี่ยวข้องกับคติจักรวาล
 ได้แก่ประติมากรรม**หลักหินมหาเมรุ** ซึ่งประดิษฐานในห้องกรูของสถูป โดยเริ่มพัฒนารูปแบบตั้งแต่
 สมัยอนุรாதปุระและชัดเจนขึ้นในสมัยโปโลนนารูวะ⁹¹ ลักษณะเป็นแท่งหินสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีเส้นนูน
 คาดแบ่งเป็นเจ็ดเส้น โดยสื่อถึงแท่งเขาพระสุเมรุที่มีเขาสัตตบริภัณฑ์ล้อมรอบ ส่วนบนของหลักหิน
 เป็นที่ประดิษฐานพระกรัณฑ์ทองคำทรงสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ สื่อถึงพระพุทธรูปเจ้าที่ประทับ
 ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์บนยอดเขาพระสุเมรุอันเป็นศูนย์กลางของจักรวาล ถัดลงมามีก้อนหิน 3 ก้อน
 รองรับหลักหินอันสื่อถึงเขาดรีกภูที่รองรับเขาพระสุเมรุ และส่วนล่างสุดรองรับด้วยแผ่นยัตระลชะ
 หรือครกบาตรอันเป็นแผ่นศิลาฤกษ์ในรูปตาดาราซึ่งบรรจุของมีค่าและสัญลักษณ์มงคลต่างๆ
 ลงไปซึ่งส่วนใหญ่เป็นประติมากรรมโลหะ⁹²

ทั้งนี้ หลักหินแต่ละแห่งจะมีรายละเอียดและองค์ประกอบแวดล้อมที่เสริมภูมิทัศน์ของ
 จักรวาลให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ตัวอย่างที่สำคัญเช่น หลักหินจากกรูสถูปโทปาวาวะ(Topavava) สมัยโปโลน
 นารูวะ ราวพุทธศตวรรษที่ 17 (ภาพที่ 8) ซึ่งพบการลงสีในแต่ละด้านที่แตกต่างกัน ได้แก่ ขาว
 (ตะวันออก) คราม(ใต้) แดง(ตะวันตก) เหลือง(เหนือ)⁹³ อันแทนสีประจำทิศของเขาพระสุเมรุ และพบ
 ประติมากรรมสำริดรูปเทวดาสีองค์ยืนประจำแต่ละด้าน โดยสื่อถึงท้าวจตุโลกบาลทั้งสี่ ส่วนอีก

⁹⁰ Roland Silva, *Religious architecture in early and mediaeval Sri Lanka: a study of the thupa, bodhimanda, uposathaghara and patimaghara*, Druk : Krips Repro Meppel, c1988, p.57.

⁹¹ จีรารัตน์ แสงเพ็ชร, *ระบบการจัดและการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุในประเทศไทย*, วิทยานิพนธ์
 ปริญญาตรีบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552, หน้า 77.

⁹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 76.

⁹³ Senarat Paranavitana, *The stupa in Ceylon*, Colombo : Colombo Museum, 1946, pp. 23-24.

ตัวอย่างเช่นหลักหินจากห้องกรูสตูบแห่งหนึ่งในมหินตเล⁹⁴(ภาพที่ 7) ซึ่งเขาตรีภูมอยู่ในรูปทรงกระบอกค้ำหลักหินไว้ และพบก้อนหินทรงสี่เหลี่ยมวางอยู่ประจำแต่ละด้านโดยอาจสื่อถึงทวีปใหญ่รอบเขาพระสุเมรุทั้งสี่ทิศ

งานสถาปัตยกรรมลังกาที่เกี่ยวข้องกับคติจักรวาล นอกจากสตูบแล้วยังปรากฏในอาคารรูปแบบอื่น ตัวอย่างที่สำคัญได้แก่**เนินกลางเมืองโปโลนนารูวะ**ซึ่งเป็นพื้นที่พระราชวังและวัดพระเชี้ยวแก้วสมัยโปโลนนารูวะ ภายในลานกลางเมืองพบอาคารบางแห่งที่อาจเกี่ยวข้องกับคติดังกล่าว ได้แก่ **สัตตมหาปราสาท (Satmahalprasada)** (ภาพที่ 9) เป็นอาคารเรือนธาตุทรงสี่เหลี่ยมชั้นซ้อนสูงลดหลั่นกัน 7 ชั้น (สัตตะ แปลว่าเจ็ด) โดยแต่ละชั้นจะมีซุ้มเทวดาประดับอยู่ทุกด้าน รูปแบบสัตตมหาปราสาทปัจจุบันยังไม่ทราบความหมายที่แน่ชัด แต่เป็นไปได้ว่าอาจเชื่อมโยงกับคติเขาพระสุเมรุที่มีเขาสัตตบริภัณฑ์ทั้ง 7 ชั้นล้อมรอบและลดหลั่นระดับลงไป

ศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับคติจักรวาลทางพุทธศาสนาจากเอเชียใต้ทั้งอินเดียและศรีลังกา ได้ส่งอิทธิพลทั้งคติและรูปแบบต่อมายังดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งปรากฏหลักฐานตั้งแต่ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 โดยนอกจากปรากฏในรูปแบบภาพสัญลักษณ์แล้ว ยังปรากฏภาพภูมิทัศน์จักรวาลที่มีองค์ประกอบชัดเจนและสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น โดยปรากฏในศิลปะประเทศต่างๆ ได้แก่ ขวา(อินโดนีเซีย) พม่า(เมียนมาร์) ขอม(กัมพูชา) ลาว และไทย มีรายละเอียดดังนี้

1.3 ศิลปะขวา (อินโดนีเซีย)

ดินแดนขวาซึ่งปัจจุบันเป็นส่วนหนึ่งในประเทศอินโดนีเซียนั้น ในอดีตเคยนับถือศาสนาพราหมณ์ฮินดูและพุทธศาสนานิกายมหายาน โดยในส่วนของพุทธศาสนาพบหลักฐานงานศิลปะที่เกี่ยวข้องกับคติจักรวาลปรากฏอย่างเด่นชัดในสถาปัตยกรรม ตัวอย่างสำคัญได้แก่ **บุโรพุทโธ**ในภาคกลางของเกาะขวา สร้างขึ้นสมัยราชวงศ์ไศเลนทร์ ราวพุทธศตวรรษที่ 14 สร้างด้วยศิลาก่อชั้นซ้อนสูงขึ้นไปคล้ายภูเขา (ภาพที่ 10) โดยฐานช่วงล่างเป็นผังสี่เหลี่ยมยกมุมซ้อน 6 ชั้น แต่ละชั้นมีทางเดินประทักษิณซึ่งถัดจากฐานชั้นล่างสุดขึ้นไปทั้ง 5 ชั้นก่อผนังกันรอบทิศซึ่งสลักภาพเล่าเรื่องตามคัมภีร์แตกต่างกันตามระดับ และเหนือผนังแต่ละชั้นก่อซุ้มประดิษฐานพระพุทธรูปนั่งโดยแสดงปางต่างกันในแต่ละด้าน ถัดขึ้นมาชั้นบนก่อฐานเชิงกลมซ้อน 3 ชั้น แต่ละชั้นก่อสตูบเจาะช่อง

⁹⁴ Roland Silva ระบุว่ามาจากสตูบ Giribhanda Cetiya (คีรีภันฑเจติยะ?) ดูใน Roland Silva, **Religious architecture in early and mediaeval Sri Lanka**, p.361, 440.

โปร่งภายในบรรจุพระพุทธรูปปางแสดงธรรมโดยรอบ และที่ฐานกลมชั้นบนสุดก่อสถูปที่ขนาดใหญ่ เป็นองค์ประธาน (ภาพที่ 11) ภายในมีห้องกรุ ปัจจุบันไม่ปรากฏสิ่งของที่บรรจุ

รูปแบบสถาปัตยกรรมของบุโรพุทโธ สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในแนวคติ**มณฑล (Mandala)**⁹⁵ อันเป็นการแสดงภูมิทัศน์ของจักรวาล พระพุทธเจ้า และเทพองค์ต่างๆที่ปรากฏในคติพุทธศาสนา มหายาน ซึ่งจากองค์ประกอบสถาปัตยกรรมที่ปรากฏสันนิษฐานได้ในหลายระบบ เช่น ระบบลำดับชั้นของพระพุทธเจ้าและสภาวะของสิ่งมีชีวิตทั้งสามระดับภพภูมิ⁹⁶ คือ **อรุปภูมิ** (ไม่มีรูปร่าง) โดยอาจแทนด้วยสถูปประธานที่ปิดทึบ และอาจสื่อถึง **พระอาทิพุทธเจ้า**ซึ่งอยู่ลำดับสูงสุด ถัดลงมาเป็น**รูปภูมิ** (รูปร่างที่บริสุทธิ์) แทนด้วยสถูปโปร่งบนฐานกลมที่บรรจุพระพุทธรูปปางแสดงธรรมภายใน ซึ่งแสดงสภาพระหว่างการมีรูปและไม่มีรูป รวมถึงอาจสื่อถึงพระไวโรจนพุทธะ ซึ่งเป็น**พระธยานิพุทธประจำทิศศูนย์กลาง**ส่วนถัดลงมาด้านล่างเป็น**กามภูมิ**(มีรูปร่าง) แสดงออกด้วย**ภาพสลักเล่าเรื่อง**จากในคัมภีร์ฉบับต่างๆ โดยลำดับเรื่องที่มีภูมิธรรมระดับสูงอยู่ชั้นบนไล่ลงไปถึงระดับทั่วไปที่ชั้นล่างสุด⁹⁷ นอกจากนี้ยังอาจแทนสัญลักษณ์ภาพพระพุทธรูปในซุ้มจรนำบนฐานสี่เหลี่ยมยกมุมซึ่งเผยองค์อย่างชัดเจนและยังแสดงปางต่างกันในแต่ละด้าน โดยอาจสื่อถึง**พระธยานิพุทธประจำทิศทั้งสี่**เนื่องจากวางตำแหน่งได้ถูกต้องตามคติ ได้แก่ พระอักษโยภยพุทธะ (ตะวันออก : ปางมารวิชัย) พระรัตนสัมภพพุทธะ (ใต้: ปางประทานพร) พระอมิตาภพุทธะ(ตะวันตก : ปางสมาธิ) และพระโฆสิติพุทธะ (เหนือ : ปางประทานอภัย) ซึ่งเสริมองค์ประกอบของพระธยานิพุทธให้ครบทั้ง 5 องค์ (รวมกับพระไวโรจนพุทธะ)

การสร้างพุทธสถานในรูปแบบมณฑลยังปรากฏที่**จันทิเซวู(Candi Sewu)** (ภาพที่ 13) ซึ่งเป็นพุทธสถานที่สร้างขึ้นสมัยราชวงศ์ไศเลนทร์เช่นเดียวกัน มีขนาดใหญ่รองลงมาจากบุโรพุทโธ และตั้งอยู่ที่ภาคกลางของเกาะชวา ลักษณะเป็นอาคารทรงวิมานยอดสถูป (จันทิ) โดยจันทิประธานเป็นอาคารในผังกากบาทและมีห้ายอด แบ่งห้องภายในออกเป็น 5 ห้อง แต่ละห้องสันนิษฐานว่าประดิษฐานรูปพระธยานิพุทธประจำทิศ⁹⁸ ล้อมรอบด้วยทางประทักษิณและจันทิบริวารจำนวนกว่า

⁹⁵ John N. Miksic, **Borobudur : golden tales of the Buddhas**, Singapore ; Jakarta : Periplus Editions, 1997, c1990, pp. 50-51.

⁹⁶ เชษฐ ติงส์กุลลี, **ศิลปะชวา**, กรุงเทพฯ : มติชน, 2558, หน้า 45,51.

⁹⁷ ประกอบด้วย ภัทรจารี-คันทวยุทธธร ลลิตวิศตระ-ชาตก-อวทาน และกรรมวิงศ์. ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 47-50.

⁹⁸ ศ.มจ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, **ศิลปะอินโดนีเซียสมัยโบราณ**, กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2518, หน้า 21-22.

240 หลัง⁹⁹แบ่งแถวเรียงกันทั้งพื้นที่ชั้นในและชั้นนอกในผังสี่เหลี่ยม (ภาพที่ 12) ทั้งนี้จันทิเชฐ แปลว่า จันทิหนึ่งพันหลัง โดยอาจสื่อถึงจันทิที่มีจำนวนมาก แม้ว่าในความจริงแล้วจะมีจำนวนไม่ถึง พันหลังก็ตาม

1.4 ศิลปะขอม (กัมพูชา)

อาณาจักรขอมโบราณโดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 พบหลักฐาน การนับถือศาสนาพราหมณ์ฮินดูและพุทธศาสนานิกายมหายานเช่นเดียวกัน สำหรับงานศิลปะ ที่เกี่ยวข้องกับคติจักรวาลส่วนใหญ่ปรากฏในงานสถาปัตยกรรมที่เป็นเทวสถานในศาสนา พราหมณ์-ฮินดู ซึ่งปรากฏตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนครจนกระทั่งสมัยพระนคร (พุทธศตวรรษที่ 12-18) โดยถือคติการจำลองสวรรค์หรือที่ประทับของเทพเจ้าที่ผู้สร้างอุทิศถวายในแต่ละนิกาย ได้แก่ ไศวนิกายที่นับถือพระศิวะหรือพระอิศวร ซึ่งนิกายนี้เทวสถานที่อยู่กลางเมืองหลวงพบการสร้าง ฐานสูงซ้อน 3-5 ชั้น เพื่อสื่อถึงศูนย์กลางอำนาจของอาณาจักร เปรียบดังพระอิศวรที่ประทับอยู่บน เขาไกรลาสหรือเขาพระสุเมรุอันเป็นศูนย์กลางจักรวาล¹⁰⁰ ตัวอย่างเช่นปราสาทบากอง กลางเมือง หริหระ ศิลปะพระโค พุทธศตวรรษที่ 15 ซึ่งก่อศิลาฐานซ้อนสูง 5 ชั้น ปราสาท องค์ประธานชั้น บนสุดประดิษฐานศิวลึงค์นามว่า “อินทเรศวร” ตามชื่อพระเจ้าอินทรวรมันที่ 1 ผู้สร้างถวาย

ส่วนไวยณพนิกายที่นับถือพระวิษณุหรือพระนารายณ์นั้น เทวสถานสร้างขึ้นในแนวคิด การจำลองสวรรค์เช่นกันแต่มีจำนวนน้อยกว่าไศวนิกาย ตัวอย่างที่สำคัญได้แก่ปราสาทนครวัด (ภาพที่ 19) ศิลปะนครวัด พุทธศตวรรษที่ 17 ตั้งอยู่ทางตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองพระนคร (เสียมเรียบ) เป็นปราสาทหินทรายขนาดใหญ่ โดยตั้งปราสาทประธานรวมกันเป็นกลุ่ม 5 หลัง บนฐาน ยกสูง 3 ชั้น โดยหลังกลางตั้งอยู่สูงสุด สื่อความหมายถึงเขาพระสุเมรุที่ล้อมรอบด้วยทวีปทั้งสี่¹⁰¹ ถัดออกมามีระเบียงคดหลายชั้นล้อมรอบซึ่งสลักภาพเทวดานานเกี่ยวกับพระวิษณุและเหตุการณ์ ร่วมสมัยในอาณาจักร ทั้งนี้ จากจารึกที่ภาพสลักในระเบียงคดด้านทิศใต้ของปราสาท พบพระนาม พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ผู้สร้างปราสาทแห่งนี้ว่า “บรมวิษณุโลก” อันหมายถึงที่ประทับของพระวิษณุ

⁹⁹ John N. Miksic, *Borobudur : golden tales of the Buddhas*, p. 52.

¹⁰⁰ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง และ ศานติ ภักดีคำ, *ศิลปะเขมร*, กรุงเทพฯ : มติชน, 2546, หน้า 76.

¹⁰¹ มาดแลน จีโต, *ประวัติเมืองพระนครของขอม (Histoire d'Angkor)*, ทรงแปลโดย มจ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพฯ : มติชน, 2546, หน้า 74.

สำหรับงานศิลปะที่เกี่ยวกับคติจักรวาลทางพุทธศาสนาปรากฏจำนวนไม่มากนัก มีเพียงสัญลักษณ์บางประการที่ปรากฏในสถาปัตยกรรม ตัวอย่างสำคัญเช่น **ปราสาทนาคพัน (Neak Pean)** (ภาพที่ 14-15) ทางตอนเหนือของเมืองเสียมเรียบ สร้างในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โดยเรียกในชื่อเกาะราชัยศรี รูปแบบศิลปะบายน รวตันทุทธศตวรรษที่ 18 เป็นพุทธสถานในนิกายมหายาน ตั้งอยู่กลางบารายพระขรรค์(ชัยตฎากะ) ซึ่งถือกันว่าเป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ประจำราชอาณาจักร โดยนักวิชาการสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นเพื่อจำลอง**สระอนวัตปา (Anavatapta)**¹⁰² หรือ**สระโนดาต**ซึ่งตามคติแล้วเป็นสระน้ำบริสุทธิ์ เป็นต้นกำเนิดแม่น้ำสำคัญทั้งสี่ทิศ อีกทั้งยังเป็นแหล่งน้ำสุดท้ายที่จะเหือดแห้งไปเมื่อถึงคราวสิ้นกัป¹⁰³ ด้วยเหตุนี้ปราสาทนาคพันจึงอาจสื่ออีกนัยหนึ่งถึงความยั่งยืนยาวนานของราชอาณาจักรด้วยเช่นกัน

ลักษณะสถาปัตยกรรมเป็นงานก่อศิลา ประกอบด้วยสระน้ำประธานขนาดใหญ่ทรงสี่เหลี่ยมจัตุรัส ตรงกลางสระเป็นที่ตั้งของอาคารประธานทรงปราสาทชั้นซ้อนโดยหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ผังด้านข้างสลักรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร รองรับด้วยฐานผังกลมประดับกลีบบัว ลดหลั่นระดับลงไปมีประติมากรรมพญานาค 2 ตัวขดโอบที่ชั้นฐานด้านล่างสุด ด้านหน้าปราสาทมีประติมากรรมม้าพลาหะอันเป็นอวตารหนึ่งของพระอวโลกิเตศวร¹⁰⁴ ถัดมาในแต่ละด้านของสระประธาน มีสระน้ำบริวารขนาดย่อมในรูปทรงเดียวกันประจำทั้งสี่ทิศซึ่งรับน้ำมาจากสระประธาน บริเวณรอยต่อระหว่างสระแต่ละด้านก่อซุ้มปราสาทขนาดย่อม ภายในสลักทางน้ำไหลรูปหัวสัตว์ต่างชนิดกัน สันนิษฐานว่าคล้ายกับสัญลักษณ์หัวสัตว์ปากทางแม่น้ำทั้งสี่ทิศตามคติ ได้แก่ ช้าง(ทิศเหนือ) สิงห์(ทิศใต้) ม้า(ทิศตะวันตก) และคน(ทิศตะวันออก ซึ่งคาดว่าปรับเปลี่ยนจากภาพโค)¹⁰⁵ (ภาพที่ 16-17)

นอกจากนี้ยังมีพุทธสถานที่สร้างในยุคสมัยเดียวกัน ได้แก่ **ปราสาทบายน** (ภาพที่ 18) ในเมืองนครธม ซึ่งพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สร้างอุทิศถวายพระพุทธเจ้า โดยอาคารประธานภายในประดิษฐานพระพุทธรูปนาคปรกปางสมาธิ และจัดผังอาคารวางในรูปวงกลมอันเป็นอาคารรูปแบบ

¹⁰² Madeleine Giteau, *The civilization of Angkor*, New York: Rizzoli, c1976, p.143.

¹⁰³ Ibid, p. 145.

¹⁰⁴ พระโพธิสัตว์อวตารเป็นม้าพลาหะมาช่วยเหลือผู้คนที่เรือแตกติดเกาะและกำลังถูกนางยักษ์ฉนิจับกิน. อ่านเพิ่มเติมใน Ibid, p. 143.

¹⁰⁵ ภภาพพล จันทร์วัฒนกุล, 30 ปราสาทขอมในเมืองพระนคร, พิมพ์ครั้งที่ 2, นนทบุรี : เมืองโบราณ, 2560, หน้า 491.

ใหม่ รองรับด้วยฐานซ้อนชั้นในผังกากบาท และมีปราสาทบริวารกว่า 50 หลังประดับบนปราสาทประธานรวมทั้งตั้งรายล้อมในแต่ละทิศ โดยปราสาทแต่ละหลังสลักใบหน้ามนุษย์ 4 ด้าน ซึ่งสันนิษฐานว่าอาจเป็นใบหน้าเทพธรรมาบาลหรือพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร¹⁰⁶ ทั้งนี้ รูปแบบปราสาทประธานในผังกลมดังกล่าว นักวิชาการสันนิษฐานว่าอาจเกี่ยวข้องกับแนวคิดมณฑล¹⁰⁷ที่มีพระพุทธเจ้าเป็นศูนย์กลางจักรวาล อีกทั้งการสร้างพุทธสถานบริเวณใจกลางเมืองและก่อฐานซ้อนชั้นคล้ายภูเขายังสามารถสื่อถึงศูนย์กลางของอาณาจักรและพระราชอำนาจเช่นเดียวกับคติการสร้างศาสนสถานต่างๆที่ผ่านมาในอดีต

1.5 ศิลปะพม่า (เมียนมาร์)

เมียนมาร์หรือพม่าเป็นดินแดนศูนย์กลางพุทธศาสนานิกายเถรวาทที่สำคัญแห่งหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยงานศิลปะที่เกี่ยวข้องกับคติจักรวาลพบอย่างแพร่หลายในจิตรกรรม ปรากฏหลักฐานเก่าแก่ที่สุดตั้งแต่สมัยอาณาจักรพุกาม ราวพุทธศตวรรษที่ 16-19 อันเป็นยุคสมัยที่พระมหากษัตริย์นิยมให้สร้างวัดวาอารามและสถาปัตยกรรมเจดีย์ขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยพุทธสถานแต่ละแห่งต่างมีขนาดใหญ่โตและประดับลวดลายตกแต่งอย่างวิจิตร สำหรับงานจิตรกรรมส่วนใหญ่ปรากฏบนฝาผนังและเพดานของเจดีย์วิหาร(กู่พญา)¹⁰⁸ ซึ่งเขียนภาพเล่าเรื่องราวหรือสัญลักษณ์ตามคัมภีร์พุทธศาสนา

ภาพจิตรกรรมที่เกี่ยวข้องกับคติจักรวาลในศิลปะพุกาม พบว่าเริ่มแสดงรายละเอียดองค์ประกอบส่วนต่างๆได้ชัดเจนและสมบูรณ์มากขึ้น โดยปรากฏลักษณะมุมมองภาพจักรวาล 2 รูปแบบ ได้แก่ **ภาพมุมมองแนวราบจากด้านบน**ซึ่งแสดงสันฐานเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ และเขาจักรวาลเป็นวงกลม โดยมีทิวทัศน์สี่และมหาสมุทรประจำแต่ละทิศ ส่วนอีกลักษณะเป็น **มุมมองแนวตั้งตัดขวางจากด้านข้าง** ซึ่งแสดงภาพเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์เป็นแท่งตรงลดหลั่นระดับลงไป และแทรกองค์ประกอบต่างๆที่สำคัญ เช่น พระอาทิตย์ พระจันทร์ ปลาในมหาสมุทรที่หนุนหรือเกี่ยวภูเขาไว้ ทั้งนี้สาเหตุที่ภาพจักรวาลในจิตรกรรมพุกามปรากฏองค์ประกอบ

¹⁰⁶ มาดแลน จีโต, *ประวัติเมืองพระนครของขอม*, หน้า 117.

¹⁰⁷ Madeleine Giteau, *The civilization of Angkor*, p.130.

¹⁰⁸ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, *ศิลปะพม่า*, กรุงเทพฯ, มติชน, 2557, หน้า 157.

อย่างชัดเจนตลอดจนแสดงออกหลายมุมมองนั้นสันนิษฐานว่าเพราะในช่วงเวลาดังกล่าวเริ่มปรากฏการณ์จักรวาลวิทยาขึ้นอันเป็นวรรณกรรมที่อธิบายเรื่องโลกและจักรวาลโดยเฉพาะ¹⁰⁹

อนึ่ง ภาพจักรวาลทั้ง 2 รูปแบบดังกล่าวปรากฏทั้งในลักษณะที่แสดงประกอบภาพเหตุการณ์พุทธประวัติ และแสดงประกอบกับภาพสัญลักษณ์อื่นๆ โดยมีรายละเอียดดังนี้

1. ภาพประกอบพุทธประวัติ ได้แก่ ตอนเสด็จโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โดยภาพจักรวาลที่ประกอบในฉากเหตุการณ์นี้เป็นแบบมุมมองแนวตั้งตัดขวาง มีเขาพระสุเมรุเป็นแกนกลาง ขนาบข้างด้วยแท่งเขาสัตตบริภัณฑ์ลดหลั่นระดับลงไป ภาพพุทธประวัติตอนดังกล่าวในจิตรกรรมหลายแห่งมักจะรวมอีก 2 เหตุการณ์เรียงต่อเนื่องเป็นชุดเดียวกัน คือ **ตอนพระพุทธเจ้าแสดงยมกปาฏิหาริย์ และตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์** ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกิดก่อนและหลังตามลำดับ ตัวอย่างเช่นจิตรกรรมฝาผนังทิศตะวันออกของเจดีย์วิหารโลกะเทคพัน (Loka-hteik-pan) (ภาพที่ 20) เมืองพุกาม ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 17 ซึ่งเป็นจิตรกรรมพุทธประวัติประกอบกับภาพจักรวาลที่มีขนาดใหญ่และสวยงามที่สุดแห่งหนึ่ง ลำดับภาพเรียงจากขวาไปซ้าย¹¹⁰ โดยปรากฏฉากยมกปาฏิหาริย์อยู่ทางขวา มีภาพพระพุทธเจ้ากำลังเหาะขึ้นไปบนอากาศ(ภาพที่ 21) ส่วนฉากเทศนาโปรดพุทธมารดาอยู่ตรงกลาง มีภาพพระพุทธเจ้าประทับบนบัลลังก์ในปราสาทและต้นปาริชาติเหนือเขาพระสุเมรุซึ่งเชื่อมต่อกับฉากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ผนังส่วนบน¹¹¹ และฉากเสด็จลงจากดาวดึงส์อยู่ทางซ้าย มีภาพพระพุทธเจ้าเสด็จลงบันไดที่พาดเฉียงลงมาพร้อมด้วยหมู่เทวดา (ภาพที่ 22) สำหรับองค์ประกอบของจักรวาลยังพบรายละเอียดสำคัญต่างๆ ได้แก่ ภาพเขาพระสุเมรุซึ่งเขียนเป็นแท่งเขาขนาดใหญ่ (ตำแหน่งอยู่ตรงกับช่องโค้งด้านล่าง) ส่วนเขาสัตตบริภัณฑ์เขียนอยู่ใต้ฉากพระพุทธเจ้าเสด็จขึ้นและลงจากสวรรค์ ลักษณะเป็นแท่งเขาขนาบข้างเขาพระสุเมรุในสัดส่วนที่ย่อลงมาโดยส่วนยอดเขียนวิมานเทวดา นอกจากนี้ยังปรากฏภาพพระอาทิตย์(ฝั่งซ้าย) พระจันทร์(ฝั่งขวา) และกลุ่มปลาใหญ่ในมหาสมุทรอยู่ส่วนล่างสุดบริเวณกลุ่มแท่งเขาสัตตบริภัณฑ์ทั้งสองฝั่ง

¹⁰⁹ เช่น โลกบัญญัติ โลกูปัตติ โลกที่ปกสาร ดูรายละเอียดในบทที่ 2 หัวข้อที่ 3 วรรณกรรมโลกศาสตร์

¹¹⁰ Claudine Bautze-Picron, *The Buddhist murals of Pagan : Timeless vistas of the cosmos*, Bangkok : Orchid Press, 2003, pp. 51-52.

¹¹¹ ประกอบด้วยเจดีย์จุฬามณี ธรรมศาลา สระโบกขรณีในอุทยาน ปราสาทไพชยนต์ บันชุกัมพลศิลาอาสนีใต้ไม้ปาริชาติ (ที่ประทับแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า) และมีเทวดาจำนวนมากมาร่วมชุมนุมสดับธรรม

นอกจากนี้ ยังพบภาพพุทธประวัติตอนอื่นที่มีภาพจักรวาลประกอบเหตุการณ์ ได้แก่ **ตอนทรงพระสุบินนิมิตก่อนตรัสรู้** ตัวอย่างที่สำคัญได้แก่ จิตรกรรมฝาผนังทิศเหนือของมุขตะวันตก โบราณสถานหมายเลข 585 (ภาพที่ 23) เมืองพุกาม อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งปรากฏองค์ประกอบภาพเหตุการณ์ดังกล่าวในกรอบวงกลม ภายในเขียนภาพพระพุทธรูปเจ้าบรรทมอยู่กลางผืนแผ่นดินใหญ่เป็นประธาน ใต้แผ่นดินต่อแกนเสาลงมาที่พื้นมหาสมุทรโดยมีภาพปลาใหญ่ม้วนพันอยู่ล้อมรอบภาพประธานด้วยทิวปั้งสี่(ภายในแสดงต้นไม้ประจำทิวป)และมหาสมุทรในมุมมองแนวราบ นอกจากนี้มีภาพหงส์สีขาวบินเข้ามาหาพระพุทธรูป ส่วนภายนอกวงกลมมีภาพหงส์ต่างสีบินโดยรอบ ภาพดังกล่าวสันนิษฐานว่าตรงกับเหตุการณ์มหาสุบิน 5 ประการ ในข้อที่ 1 และ 4¹¹²

2. ภาพประกอบร่วมกับสัญลักษณ์อื่นๆ โดยอาจแสดงเป็นส่วนเสริมให้กับภาพทางศาสนาหมวดต่างๆ ได้แก่ **ภาพจิตรกรรมชุดพระอดีตพุทธเจ้า** ซึ่งเขียนหลายจำนวนและเรียงต่อกันทั่วผนังอาคารตามแม่แบบลาย โดยบางแห่งจะแทรกภาพจักรวาลในมุมมองแนวราบ¹¹³ ร่วมกันกับภาพสระโนดาต ตัวอย่างเช่น จิตรกรรมฝาผนังทิศใต้ในห้องโถงของเจดีย์วิหารกุตตะพยา (Ku-tha-hpaya) หมายเลข 845 เมืองพุกาม อายุราวต้นพุทธศตวรรษที่ 19 ซึ่งแสดงภาพชุดพระอดีตพุทธเจ้าในช่องสี่เหลี่ยมตาราง โดยวางภาพจักรวาลให้อยู่ในช่องสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ทางซ้าย (ภาพที่ 24) ภายในแสดงภาพเขาพระสุเมรุตรงกลาง (ภาพชำรุด) ล้อมรอบด้วยเขาสัตตบริภัณฑ์ในรูปวงแหวนซ้อนกัน 7 วง แต่ละวงคั่นด้วยนทีสีทันดร ถัดออกมามีภาพโลณสมุทรและทิวปใหญ่ทั้งสี่พร้อมด้วยทิวปวิวารประจำแต่ละทิศ ภายในแต่ละทิวปมีภาพบุคคลสวมชุดทรงเครื่องประทับอยู่กับ

¹¹² Ibid, p. 36. มหาสุบิน 5 ประการ เป็นความฝันเกิดขึ้นในคืนก่อนที่พระโพธิสัตว์จะตรัสรู้เป็นพระพุทธรูปประกอบด้วย 1. เสด็จบรรทมหงายเหนือพื้นปฐพี มีเขาหิมพานต์เป็นหมอนรองหนุน พระหัตถ์ซ้ายเหยียดไปยังมหาสมุทรตะวันออก พระหัตถ์ขวาเหยียดไปยังมหาสมุทรตะวันตก พระบาทเหยียดไปยังมหาสมุทรทิศใต้ 2. มีหญิงคางอกขึ้นที่ พระนาภี(สะดือ)สูงยาวจรดท้องฟ้า 3. มีหนอนตัวขาวหัวดำไต่ขึ้นมาจากพระบาทจนถึงพระขานู(เข่า) 4. นกสีหมู่ต่างสีกันบินมาจากทิศทั้งสี่ เมื่อลงมาหมอบแทบเท้าพระพุทธรูปแล้วสีกายเปลี่ยนเป็นสีขาวทั้งสิ้น 5. เสด็จดำเนินไปบนภูเขาที่เต็มไปด้วยคูดมูล แต่ทรงไม่แปดเปื้อน, ปรากฏในพระสุตันตปิฎก คัมภีร์อังคุตตรนิกาย ปัญจก-ฉกนิบาต สุบินสูตร.

¹¹³ จิตรกรรมบางแห่งอาจใช้ภาพจักรวาลในมุมมองแนวตั้งตัดขวางก็ได้ ดูเพิ่มเติมใน เสมอชัย พูลสุวรรณ, **จิตรกรรมพุทธศาสนาสมัยพุกาม**, : รูปแบบและความหมายของศิลปะแห่งศรีทธา (เล่ม 1 ตัวบท), กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2559, หน้า 20-21.

ต้นไม้ประจำทวีป อย่างไรก็ตาม ตำแหน่งทวีปที่ปรากฏในจิตรกรรมนั้นพบว่าไม่ตรงตามคติ¹¹⁴ ส่วนบริเวณรอบนอกสุดล้อมด้วยกรอบวงกลมซึ่งอาจหมายถึงเขาจักรวาล ขณะที่ภาพสระอโนดาตปรากฏในผนังเดียวกันโดยจัดให้อยู่ในช่องสี่เหลี่ยมทางขวาล่าง แต่ภาพชำระค่อนข้างมากที่ส่วนกลางสระ จึงสังเกตได้เพียงแม่น้ำที่ขดเป็นวงกลมและไหลไปแต่ละทิศทางรวมถึงภาพสัตว์หิมพานต์

รูปแบบภาพจักรวาลลักษณะดังกล่าวยังปรากฏในจิตรกรรมแหล่งอื่นๆ เช่นที่ **โบราณสถานหมายเลข 101** เมืองสะเล (Sale) ซึ่งภาพจักรวาลกับสระอโนดาตเขียนในกรอบสี่เหลี่ยมเหนือขอบซุ้มประตูทางเข้าโดยแยกอยู่คนละฝั่ง สำหรับภาพจักรวาลแม้ว่าจะมีสภาพค่อนข้างชำรุดแต่ยังพอเห็นร่องรอยเขาสัตตบริภัณฑ์วงแหวน ภาพทวีปทั้งสี่ และมหาสมุทรล้อมรอบนอกด้วยเขาจักรวาล ส่วนภาพสระอโนดาต (ภาพที่ 25) มีสภาพค่อนข้างสมบูรณ์ โดยที่กลางสระปรากฏพญานาค ล้อมรอบด้วยยอดเขาหิมพานต์และทางน้ำรูปหัวสัตว์ประจำทิศได้แก่ โคน ม้า ช้าง สิงห์ (เรียงจากทิศเหนือวนขวาไปทิศตะวันตก) แม่น้ำที่ออกมาจากหัวสัตว์นั้นวนขดกันหลายชั้นก่อนไหลผ่านแผ่นดินแล้วลงไปยังทะเลตามแต่ทิศ โดยแผ่นดินที่อยู่รอบสระเป็นที่อาศัยของสัตว์ประจำทิศทั้งสี่ดังกล่าว รวมทั้งเป็นที่ตั้งของสระใหญ่ในหิมพานต์ด้วย

อนึ่ง รูปแบบการเขียนภาพจักรวาลทั้ง 2 รูปแบบ และสระอโนดาตในเวลาต่อมาได้ปรากฏที่ภาพไตรภูมิโลกทัศน์ของจิตรกรรมไทยเช่นเดียวกัน โดยมีรูปแบบที่ปรับเปลี่ยนไปบ้างตามความนิยมของช่างซึ่งจะกล่าวต่อไป ด้วยเหตุนี้จึงสันนิษฐานว่าภาพจักรวาลดังกล่าวในศิลปะพุกามอาจเป็นต้นแบบที่ส่งอิทธิพลให้กับงานศิลปกรรมในดินแดนข้างเคียงเช่น ล้านนา ล้านช้าง และส่งผ่านต่อมาถึงศิลปะในประเทศไทยด้วย¹¹⁵

1.6 ศิลปะลาว

ประเทศลาวเป็นอีกดินแดนหนึ่งที่รับวัฒนธรรมและศาสนาต่างๆ ทั้งพุทธและพราหมณ์จากดินแดนภายนอกมายาวนานตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 จนกระทั่งนับถือพุทธศาสนาเถรวาท

¹¹⁴ โดยชมพูทวีปไปอยู่ที่ทิศเหนือแทนทิศใต้(สี่ฐานวงรี) อุตระกฐทวีปไปอยู่ที่ทิศตะวันออกแทนทิศเหนือ(สี่ฐานสี่เหลี่ยม) บุพพิททวีปไปอยู่ที่ทิศใต้แทนทิศตะวันออก(สี่ฐานกลม) ส่วนอมรโคยานทวีปอยู่ถูกตำแหน่งอยู่แล้วคือทิศตะวันตก(สี่ฐานครึ่งวงกลม)

¹¹⁵ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล. “วิวัฒนาการและประติมานวิทยาจิตรกรรมโลกทัศน์บนเบื้องหลังพระประธาน,” **เมืองโบราณ**, 2546 : หน้า 31.

อย่างชัดเจนในราวพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา โดยงานศิลปกรรมที่เกี่ยวกับคติจักรวาลที่เด่นชัดที่สุดปรากฏในงานประดับสถาปัตยกรรม ได้แก่ **ช่อฟ้าสัตตะบุรีพัน** เป็นส่วนประดับกลางสันหลังคาของ **ลิมหรืออุโบสถ**อันแสดงถึงความเป็นศูนย์กลางจักรวาลให้กับอาคารและพระอาราม¹¹⁶ ลักษณะเป็นกลุ่มแท่งเสาในระดับความสูงแตกต่างกัน ที่ปลายเสาประดับวิมานเรือนยอดและยกฉัตรกางกั้น องค์ประกอบเหล่านี้แสดงถึงภาพจักรวาลในมุมมองแนวตั้งตัดขวางซึ่งเป็นรูปแบบที่อาจเกี่ยวเนื่องกับภาพจักรวาลในจิตรกรรมพุกามที่ปรากฏมาก่อนหน้าและส่งอิทธิพลให้กับงานศิลปะในดินแดนข้างเคียง¹¹⁷ โดยแกนกลางเป็นเขาพระสุเมรุซึ่งมีขนาดสูงสุด หนาข้างด้วยเขาสัตตบริภัณฑ์ที่ลดหลั่นระดับลงไปและกั้นขอบเขตด้วยเขาจักรวาลซึ่งหนาอยู่ที่ยุ่ที่ส่วนปลายทั้งสองข้าง ถัดลงมาที่ส่วนล่างสุดเป็นกรอบแผงยาวแผ่ราบไปกับสันหลังคาโดยประดับตกแต่งด้วยลวดลายต่างๆ

ตัวอย่างงานช่อฟ้าที่สำคัญ ได้แก่ **ลิมที่วัดเชียงทอง** เมืองหลวงพระบาง (ภาพที่ 26-27) ซึ่งพระอารามสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าไชยเชษฐา ราวต้นพุทธศตวรรษที่ 22 (พ.ศ.2102-2103)¹¹⁸ และได้บูรณปฏิสังขรณ์มาโดยตลอด ช่อฟ้าสัตตะบุรีพันที่วัดแห่งนี้นับได้ว่าแสดงองค์ประกอบได้สมบูรณ์ที่สุด มีเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ และเขาจักรวาลครบถ้วนตามคติ ส่วนแผงด้านล่างที่ติดกับสันหลังคาเปลี่ยนระดับคล้ายรูปหัวปลาคุ้โดยหันหน้าออกไปคนละทิศ โดยอาจหมายถึงคูปลาใหญ่ที่หมุนจักรวาลอยู่ และลายดังกล่าวแทบไม่ปรากฏบนช่อฟ้าของลิมแห่งอื่น นอกจากนี้ยังมีช่อฟ้าของ **ลิมวัดอาฮาม** ในหลวงพระบาง (ภาพที่ 28) โดยสร้างขึ้นในยุคหลังราวปลายพุทธศตวรรษที่ 24 (พ.ศ.2361) สมัยเจ้ามหาชีวิตมังธาตุราช ซึ่งเป็นช่วงฟื้นฟูพุทธศาสนาในหลวงพระบาง มีรูปแบบที่คล้ายคลึงกับช่อฟ้าวัดเชียงทองโดยแสดงองค์ประกอบภูเขาที่ครบถ้วนสมบูรณ์เช่นกัน แต่ไม่ปรากฏลายปลาใหญ่ที่แผงสันหลังคาด้านล่าง เป็นเพียงลวดลายประดับทั่วไป

¹¹⁶ วรลัญจก์ บุญยสุรัตน์, **ชื่นชมสถาปัตยกรรม วัดในหลวงพระบาง**, กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2555, หน้า 58.

¹¹⁷ ประภัสสร ชูวิเชียร, **ศิลปะลาว**, กรุงเทพฯ : มติชน, 2555, หน้า 54.

¹¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 110.

สรุปประเด็นศิลปกรรมเกี่ยวกับไตรภูมิโลกัณฐานจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะในเอเชียใต้และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

จากหลักฐานงานพุทธศิลป์ที่ปรากฏมาตั้งแต่ในศิลปะอินเดีย ลังกา จนกระทั่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น พบว่ามีการแสดงออกเกี่ยวกับคติโลกและจักรวาลมาโดยตลอด แม้ว่าในช่วงแรกเริ่มอย่างในศิลปะอินเดียและลังกาจะปรากฏภาพจักรวาลที่มีองค์ประกอบไม่สมบูรณ์ แต่ก็ได้แสดงสัญลักษณ์บางประการที่เกี่ยวข้อง เช่น ภาพสัตว์ประจำทิศประดับในเสาศิลา พระเจ้าอโศก แผ่นอัมจันทร์ หรือวาทลภทระ นอกจากนี้ยังปรากฏในคติการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุบนแท่งหินมหาเมรุ อันสื่อถึงพระพุทธรูปเจ้าผู้เป็นศูนย์กลางจักรวาล องค์ประกอบเหล่านี้มักปรากฏตามสถาปัตยกรรมและประติมากรรมในพุทธสถานต่างๆ

สมัยต่อมาในศิลปะเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คติและรูปแบบของการแสดงภาพจักรวาลได้ชัดเจนและพัฒนามากขึ้น โดยในงานสถาปัตยกรรมปรากฏในศาสนสถานของศิลปะชวาและศิลปะขอม ซึ่งปรากฏสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับจักรวาลด้วยเช่นกัน เช่น สัญลักษณ์สัตว์สี่ทิศรอบปราสาทนาคพัน หรือผังการประดับอาคารบริวารรอบอาคารประธานในแนวคิดมณฑลของบุโรพุทโธ หรือปราสาทบายัน ตลอดจนในแนวคิดการจำลองเขาพระสุเมรุหรือไกรลาสในปราสาทกลางเมืองในอาณาจักรขอมเช่นปราสาทบากอง อย่างไรก็ตามศาสนสถานเหล่านี้สร้างขึ้นในศาสนาพุทธมหายานและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ซึ่งมีแนวคิดหลายส่วนต่างจากพุทธศาสนาเถรวาท

สำหรับภาพจักรวาลในจิตรกรรม สันนิษฐานว่าเริ่มปรากฏในศิลปะพุกามราวพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา ซึ่งพบวิวัฒนาการในการสร้างสรรค์ภาพจักรวาลทั้งมุมมองแนวราบจากด้านบน และมุมมองแนวตั้งตัดขวาง โดยนอกจากใช้แสดงเป็นภาพเดี่ยวเชิงสัญลักษณ์แล้ว ยังใช้แสดงประกอบเหตุการณ์ทางศาสนาเช่นพุทธประวัติอีกด้วย รูปแบบภาพจักรวาลที่ปรากฏในศิลปะพุกามสันนิษฐานว่าอาจเป็นต้นแบบให้กับภาพจิตรกรรมจักรวาลในศิลปะดินแดนใกล้เคียงในยุคต่อมาเช่นเดียวกัน เช่น งานช่อฟ้าสัตตะบุรีพันประดับบนหลังคาสิมของศิลปะล้านช้างในประเทศไทยลาว หรือภาพไตรภูมิในจิตรกรรมและงานศิลปะแขนงอื่นๆของศิลปะล้านนา สุโขทัย อโยธยา สืบเนื่องจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ในประเทศไทยซึ่งจะกล่าวในลำดับถัดไป

ภาพประกอบ : ศิลปะเอเชียใต้ - ศิลปะเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ศิลปะอินเดีย

ภาพที่ 1 ประติมากรรมหัวเสาพระเจ้าอโศก สมัยราชวงศ์โมริยะ
ที่มา : F.R. Allchin, *The archaeology of early historic South Asia : the emergence of cities and states*,
c.1995, pp. 255-256

ศิลปะลังกา

ภาพที่ 2 แผ่นหินอัมจันทร์ที่บันไดทางเข้าอาคารโพธิชระ สมัยอนุราชปุระ
ที่มา : © Victoria and Albert Museum, London

ภาพที่ 3 แผ่นหินอัฒจันทร์ สันนิษฐานว่าเป็นทางเข้าอาคารวฤททาเค สมัยโปโลนนารูวะ
ที่มา : © Victoria and Albert Museum, London

4

5

ภาพที่ 4 สถูปรุวันเวลิเสยะ เมืองอนูราธปุระ

ที่มา : ห้องสมุด ศ.ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล “เจดีย์รุวันเวลิ” [ออนไลน์], แหล่งที่มา:

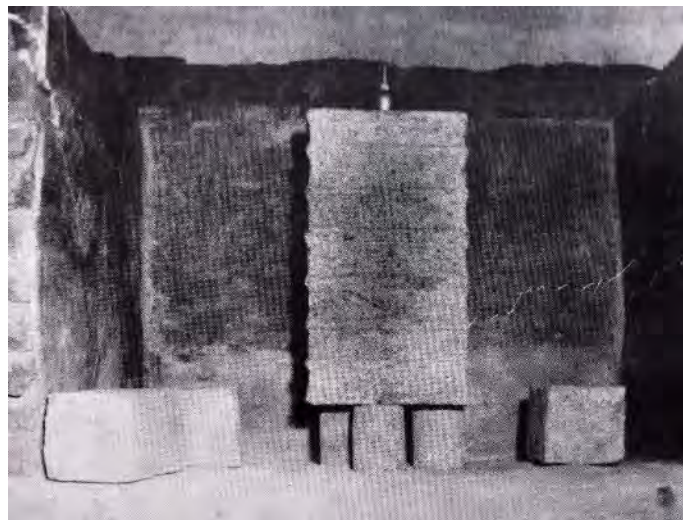
<http://www.thapra.lib.su.ac.th/supatlib> [16 มกราคม 2563]

ภาพที่ 5 ภาพสลักสัตว์เรียงแถวที่ขึ้นส่วนแท่นหลักทะ สถูปรุวันเวลิเสยะ

ที่มา : © Victoria and Albert Museum, London

ภาพที่ 6 วัฬกทชะ สฎุปลัณฐุกเจตียะ ที่มหินตเล
 ที่มา : Roland Silva, **Religious architecture in early and mediaeval Sri Lanka**,
 1988, plate 23.1, p.438.

ภาพที่ 7 หลั๊กหินมหาเมรุ สฎุปลัณฐุกเจตียะ ที่มหินตเล
 ที่มา : Roland Silva, **Religious architecture in early and mediaeval Sri Lanka**,
 1988, plate 25.2, p.440.

ภาพที่ 8 หลักหินมหาเมรุ สตูปโทปาวาวะ

ที่มา : S. Paranavitana, *The stupa in Ceylon*, 1946, plate V.

ภาพที่ 9 สัตตมหาปราสาท โปโลนนารูวะ

ที่มา : *Polonnaruva : the medieval capital of Sri Lanka*, 1991, p.11

ศิลปะชวา

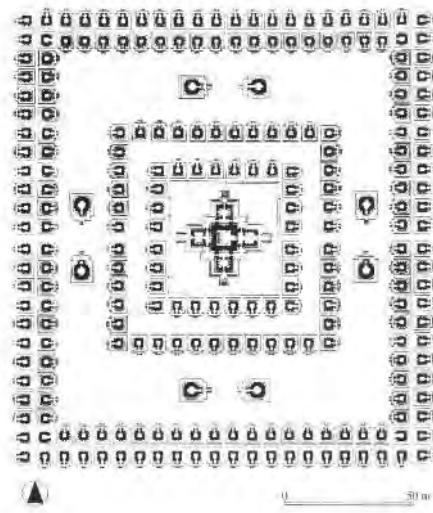

ภาพที่ 10 สตูปบุโรพุทโธ เกาะชวา

ที่มา : *Borobudur : golden tales of the Buddhas*, p.40.

12

ภาพที่ 11 สถูปโปร่งบรรจุพระพุทธรูป และสถูปที่บองค์ประธานด้านหลัง
ที่มา : Borobudur : golden tales of the Buddhas, p. 54.

ภาพที่ 12 ผังของจันทิเชวู แสดงการล้อมอาคารบริวารในผังสี่เหลี่ยม

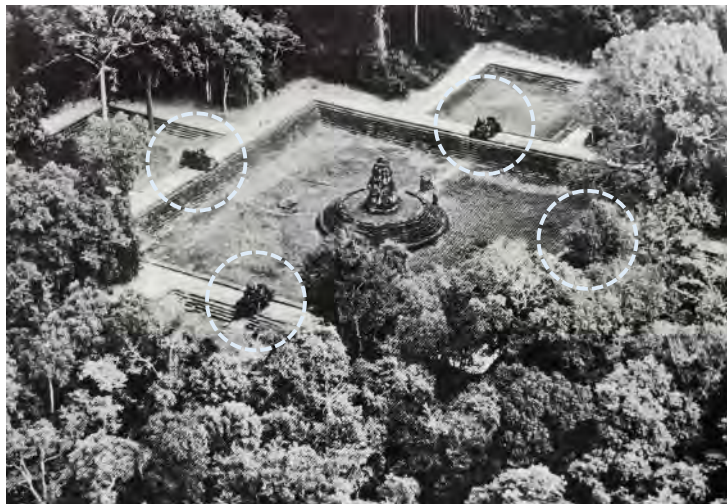
ภาพที่ 13 จันทิเชวู

ที่มา : Chihara, Daigoro, Hindu-Buddhist architecture in Southeast Asia,
1996, pl.61, p. 36.

ศิลปะขอม

ภาพที่ 14 ปราสาทนาคพัน กลางบารายพระขรรค์

ภาพที่ 15 ปราสาทนาคพันในมุมมองสูง แสดงตำแหน่งสระและทางน้ำไหลหัวสัตว์ในซุ้มประจำทิศ

ที่มา : ห้องสมุด ศ.ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, “ปราสาทนาคพัน” [ออนไลน์], แหล่งที่มา:

<http://www.thapra.lib.su.ac.th/supatlib> [16 มกราคม 2563]

ภาพที่ 16 ภาพหัวสัตว์รูปช้างประจำซุ้มทิศเหนือ
 ภาพที่ 17 ภาพหัวสัตว์รูปสิงห์ประจำซุ้มทิศซุ้มทิศใต้
 ที่มา : ภาพพล จันทรวัฒน์กุล, 30 ปราสาทขอมในเมืองพระนคร, 2560, หน้า 494-495.

ภาพที่ 18 ปราสาทบายอน
 นครธม
 ที่มา : Claude Jacques,
Angkor, 1999, p.151

ภาพที่ 19 ปราสาทนครวัด
 เมืองพระนคร
 ที่มา : Claude Jacques,
Angkor, 1999, p. 119

ศิลปะพม่า

ภาพที่ 20 จิตรกรรมฝาผนัง เจตียวิหารโลกะเทคพัน เมืองพุกาม
แสดงพุทธประวัติตอนพระพุทธเจ้าเทศนาในดาวดึงส์

ที่มา : Michael Freeman, **Ancient Pagan : Buddhist plain of merit**, 2013, p. 242.

ภาพที่ 21 รายละเอียด ภาพพระพุทธเจ้าแสดงยมกปาฏิหาริย์
ภาพที่ 22 รายละเอียด ภาพพระพุทธเจ้าเสด็จลงจากดาวดึงส์

ที่มา : Claudine Bautze-Picron, **The Buddhist murals of Pagan**, 2003, p.51-52.

ภาพที่ 23 จิตรกรรมพุทธประวัติตอนมหาสุบินนิมิต โบราณสถานหมายเลข 585 เมืองพุกาม
ที่มา : เสมอชัย พูลสุวรรณ, **จิตรกรรมพุทธศาสนาสมัยพุกาม (เล่ม 2)**, 2559, หน้า 138.

ภาพที่ 24 ภาพจักรวาลมุมมองแนวราบ เจดีย์วิหารกุตะพะยา หมายเลข 845 เมืองพุกาม
ที่มา : เสมอชัย พูลสุวรรณ, **จิตรกรรมพุทธศาสนาสมัยพุกาม (เล่ม 2)**, 2559, หน้า 35.

ภาพที่ 25 ภาพสระอโนดาต โบราณสถานหมายเลข 101 เมืองสะเล
ที่มา : เสมอชัย พูลสุวรรณ, **จิตรกรรมพุทธศาสนาสมัยพุกาม (เล่ม 2)**, 2559, หน้า 36.

ศิลปะลาว

ภาพที่ 26 ซ่อฟ้าสัตตะบุรีพัน
สิมวัดเชียงทอง หลวงพระบาง
ที่มา : Denise Heywood.,
Ancient Luang Prabang,
c.2005, หน้า 46,

ภาพที่ 27 สิมวัดเชียงทอง
หลวงพระบาง
ที่มา : Denise Heywood.,
Ancient Luang Prabang,
c.2005, pp. 46, 54.

ภาพที่ 28 ซ่อฟ้าสัตตะบุรีพัน
สิมวัดอาฮาม หลวงพระบาง
ที่มา : Denise Heywood.,
Ancient Luang Prabang,
c.2005, p. 45.

2. ศิลปะในประเทศไทย

ประเทศไทยปรากฏหลักฐานการนับถือพุทธศาสนามาตั้งแต่สมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ เช่นเดียวกับดินแดนข้างเคียง และเจริญรุ่งเรืองอย่างชัดเจนตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11¹¹⁹ ทั้งพุทธศาสนาเถรวาท พุทธศาสนamahayan ซึ่งอยู่ควบคู่กับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู อย่างไรก็ตาม ศิลปกรรมที่ปรากฏในช่วงก่อนอารยธรรมไทย (ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19) พบหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับคติโลกและจักรวาลทางศาสนาไม่ชัดเจนเท่าใดนัก ต่อมาเมื่อเข้าสู่สมัยอารยธรรมไทย (พุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา) จึงเริ่มปรากฏงานศิลปกรรมในคติดังกล่าวชัดเจนมากขึ้นและสืบทอดต่อเนื่องมาอีกหลายยุคสมัย โดยมีรายละเอียดดังนี้

2.1. สมัยก่อนอารยธรรมไทย (ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19)

ดังที่กล่าวมาแล้วว่าในสมัยก่อนอารยธรรมไทยนั้นหลักฐานศิลปกรรมเกี่ยวกับคติโลกและจักรวาลทางศาสนาปรากฏค่อนข้างไม่ชัดเจนนัก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะแนวคิดการสร้างงานศิลปะในหัวข้อดังกล่าวยังไม่นิยมแสดงออกมาโดยตรงหรือยังไม่ได้เน้นให้ปรากฏเป็นรูปธรรม แต่จะปรากฏผ่านภาพเล่าเรื่องทางศาสนา รวมถึงแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ในสถาปัตยกรรม อีกทั้งศาสนาในช่วงเวลาดังกล่าวมีความหลากหลายทำให้แนวคิดเรื่องโลกและจักรวาลแสดงออกไม่เหมือนกันด้วย ทั้งพุทธศาสนาเถรวาท-มหายาน หรือศาสนาพราหมณ์ไศวนิกาย-ไวศณพนิกาย

สำหรับเรื่องโลกและจักรวาลที่ปรากฏผ่านภาพเล่าเรื่องทางศาสนาจะเป็นไปในฐานะฉากสถานที่ประกอบภาพเหตุการณ์ ได้แก่ใน**ศิลปะทวารวดี** (ราวพุทธศตวรรษที่ 11-16) อย่างไรก็ตามองค์ประกอบส่วนใหญ่ยังคงปรากฏเพียงภาพบุคคลโดยให้พระพุทธรูปเจ้าเป็นประธานภาพแวดล้อมด้วยบุคคลกลุ่มต่างๆ ส่วนองค์ประกอบจักรวาลอย่างเขาพระสุเมรุ สัตตบริภัณฑ์ ทวีป หรือป่าหิมพานต์ ยังไม่ปรากฏชัดเจน ตัวอย่างเช่น **ภาพสลักนูนต่ำเรื่องพุทธประวัติตอนแสดงยมกปาฏิหาริย์ในเมืองสาวัตถี-เสด็จโปรดพุทธมารดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ที่ฐานชุกชีพระศรีศากยมุนีในพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม**¹²⁰ (ภาพที่ 30) ซึ่งแบ่งภาพออกเป็น 2 ตอน และเล่าเรื่องต่อเนื่องจากส่วนล่าง(ฉากเมืองมนุษย์)ขึ้นไปส่วนบน(สวรรค์ชั้นดาวดึงส์) โดยเน้นภาพพระพุทธรูปเจ้าขนาดข้าง ด้วยกลุ่มบุคคลเป็นส่วนใหญ่ เช่น กษัตริย์ เทวดา พระสาวก เดียรธีย์ ฯลฯ และแทบไม่ปรากฏฉาก

¹¹⁹ ผาสุข อินทราวุธ, **สุวรรณภูมิ จากหลักฐานโบราณคดี**, กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2548, หน้า 105.

¹²⁰ ดูรายละเอียดที่หัวข้อโบราณวัตถุสถานในวัดสุทัศนเทพวราราม

สถานที่ที่สื่อถึงเมืองมนุษย์และสวรรค์, อีกตัวอย่างได้แก่ภาพสลักบนใบเสมาจากเมืองฟ้าแดดสงยาง อ.กมลาไสย จ.กาฬสินธุ์ เรื่องพุทธประวัติตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์ (ภาพที่ 29) ซึ่งภาพที่ปรากฏส่วนใหญ่เป็นกลุ่มเทวดาที่ขนบข้างพระพุทธรูป และใช้เพียงริ้วเมฆที่พื้นหลังเพื่อสื่อถึงฉากสวรรค์

ส่วนการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ในงานสถาปัตยกรรมได้แก่คติการออกแบบศาสนสถานทั้งในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ โดยจำลองจักรวาลอันมีพระพุทธรูปเจ้า-เทพเจ้าเป็นศูนย์กลางประทับในเขาพระสุเมรุหรือเขาไกรลาส¹²¹ ตัวอย่างสำคัญได้แก่ปราสาทในศิลปะร่วมแบบเขมรอันเกี่ยวเนื่องกับราชวงศ์มหิธรปุระ (พุทธศตวรรษที่ 16-18) เช่น ปราสาทหินพิมาย จ.นครราชสีมา (ภาพที่ 31) ซึ่งสร้างในคติพุทธศานามหายานแบบวัชรยาน โดยปราสาทประธานภายในประดิษฐานพระพุทธรูปปางนาคปรกเป็นศูนย์กลาง ล้อมรอบด้วยระเบียงคดและซุ้มประตูโคปุระเพื่อกำหนดขอบเขตสวรรค์ บริเวณหน้าปราสาททางทิศใต้มีสะพานนาคนิวกากบาทอันเปรียบเสมือนทางเดินเชื่อมระหว่างโลกมนุษย์และสวรรค์¹²² หรือที่ ปราสาทหินพนมรุ้ง จ.บุรีรัมย์ (ภาพที่ 32) ซึ่งสร้างขึ้นในคติศาสนาพราหมณ์ฝ่ายไศวนิกาย โดยตั้งอยู่บนยอดเขาและหันหน้าไปทางทิศตะวันออกอันเปรียบเสมือนพระอิศวรประทับบนเขาไกรลาส ปราสาทประธานประดิษฐานศิวลึงค์เป็นศูนย์กลาง ล้อมรอบด้วยระเบียงคดกับซุ้มโคปุระ กำหนดขอบเขตสวรรค์ และมีบันไดทอดลงมาจากปราสาทถึงพื้นด้านล่าง ซึ่งคั่นด้วยสะพานนาคนิวกากบาทที่ซาลาบันไดอันเปรียบเสมือนทางเดินเชื่อมจากโลกมนุษย์สู่สรวงสวรรค์เช่นเดียวกัน

2.2. สมัยอารยธรรมไทย (พุทธศตวรรษที่ 19 - 24)

นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา กลุ่มอาณาจักรต่างๆที่เกิดขึ้นใหม่ต่างหันมานับถือพุทธศาสนาเถรวาท ทำให้คติในการสร้างงานพุทธศิลป์ปรากฏไปในทิศทางเดียวกันรวมถึงคติเรื่องโลกและจักรวาล อีกทั้งยังมีอิทธิพลจากวรรณกรรมโลกศาสตร์ที่ประพันธ์ขึ้นอย่างแพร่หลายในช่วงเวลานี้ด้วย โดยศิลปกรรมเกี่ยวกับโลกและจักรวาลในสมัยอารยธรรมไทยมีตัวอย่างและรายละเอียดดังนี้

¹²¹ วัชชัย องค์กรวิเวทย์ และ วิไลรัตน์ ยั่งรอด, คู่มือท่องเที่ยว-เรียนรู้ : ปราสาทหินพิมาย พนมรุ้ง เมืองตำตาเมือง เขาพระวิหาร, กรุงเทพฯ : มิวเซียมเพรส, 2550, หน้า 16.

¹²² รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, ปราสาทขอมในดินแดนไทย : ความเป็นมาและข้อมูลด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ, พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ : มติชน, 2551 หน้า 42.

ศิลปะสุโขทัย (ต้นพุทธศตวรรษที่ 19-20)

อาณาจักรสุโขทัยปรากฏหลักฐานการนับถือพุทธศาสนาเถรวาทอย่างแพร่หลายตลอดจนเป็นแหล่งกำเนิดวรรณกรรมโลกศาสตร์ภาษาไทยอย่างไตรภูมิภิกขา (ไตรภูมิพระร่วง) แต่ทว่างานศิลปกรรมเกี่ยวกับคติโลกและจักรวาลที่หลงเหลือมาถึงปัจจุบันกลับมีค่อนข้างน้อย ส่วนที่ยังปรากฏให้เห็นอยู่ได้แก่ในงานสถาปัตยกรรม เช่น **วัดมหาธาตุ อ.เมือง จ.สุโขทัย** อันเป็นพุทธสถานกลางเมืองและที่ประดิษฐานพระอัฐิของราชวงศ์พระร่วง โดยบริเวณกลุ่มเจดีย์กลางพระอาราม (ภาพที่ 33) สันนิษฐานว่าสร้างและต่อเติมกันมาหลายยุคสมัยจากในระยะแรกราวพุทธศตวรรษที่ 18¹²³ สร้างขึ้นเป็นทรงปราสาทอิทธิพลศิลปะขอม 5 หลัง ได้แก่ปราสาทประธานเชื่อมทางถนนกับปราสาทบริวารประจำทิศ 4 หลัง ต่อมาช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 19 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 20 (ราวสมัยรัชกาลพญาเลอไท-รัชกาลพญาลิไท)¹²⁴ ได้สร้างเจดีย์ทรงยอดดอกบัวตูม(พุ่มข้าวบิณฑ์) ครอบทับปราสาทประธาน อีกทั้งอาจสร้างเจดีย์ห้ายอดประจำมุมทั้งสี่เพิ่มเติมและก่อฐานไพทีเชื่อมกลุ่มเจดีย์ทั้งหมดด้วย รูปแบบการสร้างกลุ่มเจดีย์ชุดนี้นักวิชาการสันนิษฐานว่าอาจสัมพันธ์กับคติจักรวาลและคัมภีร์ไตรภูมิภิกขาอันแต่ขึ้นในรัชสมัยพญาลิไทนี้เอง โดยที่เจดีย์องค์ประธานเปรียบเสมือนเขาพระสุเมรุซึ่งเป็นศูนย์กลางจักรวาล และเจดีย์บริวารหมายถึงทวีปน้อยใหญ่ทั้งสี่ที่อยู่ประจำแต่ละทิศ¹²⁵ หรือไม่อาจสื่อถึงพระเจดีย์จุฬามณีในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุและเป็นศูนย์กลางจักรวาลเช่นเดียวกัน¹²⁶

นอกจากงานสถาปัตยกรรมแล้ว ยังปรากฏหลักฐานคติจักรวาลในงานศิลปวัตถุ ได้แก่ **แผ่นพระพุทธรูปสำริดจากวัดเสด็จ จ.กำแพงเพชร**¹²⁷ (ภาพที่ 34) ซึ่งเป็นรอยพระพุทธรูปบาทจำหลักลายเส้นและตัวอักษรในรูปทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า อายุราวพุทธศตวรรษที่ 20 (พ.ศ.1970)¹²⁸ บริเวณรอบจำหลักภาพพระอดีตพุทธเจ้า พระสาวก และเทพธรรมบาล ส่วนตรงกลางพระพุทธรูปบาทจำหลักลดทอนลายในรูปทรงวงกลม ภายในสุดปรากฏลายธรรมจักรล้อมรอบด้วยลายวงแหวนซ้อนกัน 7

¹²³ ธวัชชัย องค์กรวิเวทย์ และ วิไลรัตน์ ยังรอด, **คู่มือท่องเที่ยว-เรียนรู้ : สุโขทัย คริสต์ชนาลัย**, กรุงเทพฯ : มิวเซียมเพรส, 2551, หน้า 40.

¹²⁴ สันติ เล็กสุขุม, **ศิลปะสุโขทัย**, พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2549, หน้า 47.

¹²⁵ ธนธร กิตติกานต์, **มหาธาตุ**, กรุงเทพฯ : มติชน, 2557, หน้า 152.

¹²⁶ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, **ศิลปกรรมโบราณในอาณาจักรสุโขทัย**, นนทบุรี : มิวเซียมเพรส, 2561, หน้า 46.

¹²⁷ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

¹²⁸ นันทนา ชูติวงศ์, **รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์**, กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2533, 49.

ชั้น และลายคลื่นน้ำ จึงสื่อถึงภาพจักรวาลในมุมมองแนวราบอันมีเขาพระสุเมรุล้อมรอบด้วยเขา สัตตบริภัณฑ์และมหาสมุทร¹²⁹ นอกจากนี้ยังประดับด้วยภาพสัญลักษณ์มงคลต่างๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกับ คติไตรภูมิเช่นกัน ได้แก่ พระอาทิตย์ (นกกยูงในวิมาน ภาพที่ 35), พระจันทร์และดวงดาว (กระต่ายใน วิมาน ภาพที่ 36), ถัดออกมารอบนอกแนววงแหวนภูเขาชั้นแรก แสดงภาพสัตว์เกี่ยวกับน้ำเช่น ครุฑ นาค เต่า ปลา, พืชพรรณต่างๆ เช่น ดอกบัว, รูปเทวดา เช่น พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ, รอบนอกชั้น ถัดมาแสดงเครื่องบริวารของพระสงฆ์ เครื่องสูง-รัตนะของพระเจ้าจักรพรรดิ ตลอดจนสัตว์หิมพานต์ และถัดออกมารอบนอกสุดปรากฏภาพวิมานเทวดาซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของเทวโลกและพรหมโลก¹³⁰

ศิลปะล้านนา (พุทธศตวรรษที่ 19-23)

ในดินแดนภาคเหนือของประเทศไทยนับถือพุทธศาสนามาตั้งแต่สมัยทวารวดีใน พุทธศตวรรษที่ 13-14 โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองลำพูน ครั้นสถาปนาเมืองเชียงใหม่และอาณาจักร ล้านนาขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 19 (พ.ศ.1839) พุทธศาสนาก็ยังเจริญรุ่งเรืองสืบมา อีกทั้งในช่วงเวลาดังกล่าวมีคณะสงฆ์ได้เดินทางไปศึกษาศาสนาที่ลังกาทวีปและกลับมาแต่งคัมภีร์ต่างๆขึ้นจำนวนมาก รวมทั้งคัมภีร์โลกศาสตร์¹³¹ ทำให้พุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น

สำหรับงานศิลปกรรมเกี่ยวกับคติโลกและจักรวาล พบหลักฐานทั้งในงานจิตรกรรม ประติมากรรม และงานประณีตศิลป์ต่างๆ ซึ่งมีรูปแบบที่ชัดเจนมากขึ้น โดยผลงานชิ้นที่สำคัญที่นับได้ว่าเป็นตัวอย่างในยุคแรกเริ่มและความสมบูรณ์ได้แก่ **รอยพระพุทธรบาทไม้ประดับมุก จากวัดวัดพระสิงห์ จ.เชียงใหม่**¹³² (ภาพที่ 37) อายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ 20¹³³ โดยแสดงภาพ ธรรมจักรรายล้อมด้วยมงคล 108 ประการ ในรูปแบบแผนผังจักรวาลและภพภูมิต่างๆตามคติ โดยลำดับจากบนไปล่าง¹³⁴ ตั้งแต่สวรรค์ชั้นพรหมโลกอันแสดงด้วยภาพวิมานและพรหมที่ส่วนบน ของพระบาท (ภาพที่ 38) และเทวโลกชั้นฉกามาพจรจนถึงโลกมนุษย์ที่ส่วนล่างของพระบาท

¹²⁹ สันนิษฐานว่าเป็นภาพจักรวาลมุมมองแนวราบที่เก่าแก่ที่สุดในศิลปะไทย อ้างใน รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล.

“วิวัฒนาการและประติมานวิทยาจิตรกรรมโลกสี่ฐานเบื้องหลังพระประธาน,” **เมืองโบราณ**, 2546 : หน้า 29.

¹³⁰ นันทนา ชุตินวงศ์, **รอยพระพุทธรบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์**, หน้า 49.

¹³¹ ได้แก่ จักกวาฬทีปนี (ดูบทที่ 2 หัวข้อวรรณกรรมโลกศาสตร์), มังคลัตถทีปนี ชินกาลมาลีปกรณ์ เป็นต้น

¹³² ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เชียงใหม่

¹³³ นันทนา ชุตินวงศ์, **รอยพระพุทธรบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์**, หน้า 43.

¹³⁴ เป็นรูปแบบที่พัฒนาขึ้นในสมัยสุโขทัย โดยปรับเปลี่ยนจากศิลปะพุกาม อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 42-43.

(ภาพที่ 39) ซึ่งแสดงภาพเทวดา-มนุษย์-สัตว์ต่างๆ ร่วมกับฉากเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ ในมุมมองแนวตั้งตัดขวางเป็นแท่ง อีกทั้งมีพระอาทิตย์-พระจันทร์ ทวีปสี่ โดยให้ชมพูทวีป อยู่ใจกลาง ภายในแสดงภาพป่าหิมพานต์และพระเจ้าจักรพรรดิครองทวีป ด้านล่างสุดประดับ ชื่อจารึกพระอติตพุทธเจ้าซึ่งเป็นคติการทำพระพุทธรูปที่นิยมแพร่หลายในล้านนา

ขณะที่ในงานจิตรกรรมฝาผนังปรากฏอยู่บ้างเล็กน้อยที่ผนังคอสองของ วิหารน้ำแต้ม วัดพระธาตุลำปางหลวง จ.ลำปาง (ภาพที่ 40) อายุราวพุทธศตวรรษที่ 22-24¹³⁵ ซึ่งแสดงรูปเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ และภาพพระอาทิตย์-พระจันทร์ แต่มีสภาพไม่สมบูรณ์ โดยสันนิษฐานว่าแผ่นคอสองอาจชำรุดและถูกสลับตำแหน่งกับภาพอื่นๆ ในคราวบูรณปฏิสังขรณ์ในช่วงเวลาหนึ่ง¹³⁶ นอกจากนี้ยังปรากฏ**สมุดภาพไตรภูมิ**ซึ่งอธิบายส่วนต่างๆ ของจักรวาล (ภาพที่ 41) แต่มีลำดับค่อนข้างสับสนรวมทั้งแทรกเนื้อหาศาสตร์อื่นๆ ด้วย สันนิษฐานว่าเขียนขึ้นใน พุทธศตวรรษที่ 24¹³⁷

สำหรับในงานประติมากรรมพบว่าปรากฏน้อยมาก มีตัวอย่างเดียวที่ปรากฏ อย่างชัดเจนคือ**ประติมากรรมจักรวาลจำลอง วัดพระธาตุหริภุญไชย จ.ลำพูน** (ภาพที่ 42) ซึ่งไม่ปรากฏผู้สร้างและช่วงเวลาที่สร้าง¹³⁸ ลักษณะทางศิลปกรรมตั้งอยู่บนฐานเขียงและฐานลูกแก้วอกไก่ แล้วซ้อนฐานกลีบบัวคูณลายลดหลั่นขึ้นไป 7 ชั้นรองรับปราสาทจำลองที่ชั้นบนสุด ลักษณะดังกล่าวนี้สันนิษฐานว่าสื่อถึงปราสาทไพชยนต์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่เขาพระสุเมรุ ซึ่งล้อมรอบด้วยเขาสัตตบริภัณฑ์ตามคติไตรภูมิ

¹³⁵ ยังสรุปเวลาที่แน่ชัดไม่ได้ อ้างใน ภาณุพงษ์ เลหาสม, **จิตรกรรมฝาผนังล้านนา**, กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2541, หน้า 33.

¹³⁶ สันติ เล็กสุขุม, **จิตรกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 3 : ความคิดเปลี่ยน การแสดงออกก็เปลี่ยนตาม**, กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2548, หน้า 298.

¹³⁷ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, **สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม** จัดพิมพ์เนื่องในโอกาส พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 12 สิงหาคม 2547, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2547, หน้า 4.

¹³⁸ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล เสนอว่ารูปแบบปราสาทจำลองนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับปราสาทจำลองที่มูมร้างล้อมรอบองค์ พระธาตุหริภุญไชยซึ่งตามประวัติสร้างขึ้นในสมัยพุทธศตวรรษที่ 21 ดังนั้นแล้วประติมากรรมจักรวาลจำลองนี้จึงอาจสร้างร่วมยุคสมัยกัน อ้างใน รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, **การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ**, 2552, หน้า 372.

ศิลปะอยุธยา (พุทธศตวรรษที่ 20-23)

บริเวณภาคกลางของประเทศไทยในอดีตเคยเป็นแหล่งวัฒนธรรมเก่าแก่ตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ทั้งวัฒนธรรมทวารวดีและวัฒนธรรมขอมซึ่งนับถือพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ฮินดู ครั้นเมื่อสถาปนาอาณาจักรอยุธยาขึ้นเมื่อปลายพุทธศตวรรษที่ 19 (พ.ศ.1893) ศาสนาทั้งสองก็ยังคงปรากฏสืบเนื่องมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งพุทธศาสนาเถรวาทซึ่งมีบทบาทสำคัญต่อผู้คนในสังคมมาตลอดยุคสมัย

หลักฐานศิลปกรรมเกี่ยวกับโลกและจักรวาลที่ปรากฏในสมัยอยุธยา พบได้ทั้งในงานสถาปัตยกรรม จิตรกรรม และประณีตศิลป์ สำหรับงาน **สถาปัตยกรรม** ปรากฏในการวางแผนผังพระอาราม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยอยุธยาตอนต้น (พุทธศตวรรษที่ 20) ที่นิยมสร้าง **พระปราสาท** เป็นประธานของพระอารามซึ่งประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุไว้ภายใน สันนิษฐานว่าสื่อถึงคติพระพุทธรเจ้าและเขาพระสุเมรุอันเป็นศูนย์กลางจักรวาลโดยแสดงออกในรูปของพุทธสถานกลางเมือง อีกทั้งยังเป็นสัญลักษณ์แสดงออกถึงศูนย์รวมอำนาจและศรัทธาของบ้านเมือง¹³⁹ ลักษณะดังกล่าวนี้อาจพัฒนาสืบเนื่องมาจากแนวคิดและรูปแบบของปราสาทในศิลปะขอมโบราณที่สร้างศาสนสถานจำลองสวรรค์ทางคติศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนามหายานกลางราชธานี¹⁴⁰ ดังที่กล่าวมาแล้ว (หัวข้อ 1.4) ตัวอย่างพระปราสาทในศิลปะอยุธยา ได้แก่ พระปราสาทวัดมหาธาตุ จ.พระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 43) นอกจากนี้ยังมีพระปราสาท-เมรุทิศเมรุราย วัดไชยวัฒนาราม จ.พระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 44) ซึ่งสร้างในสมัยอยุธยาตอนปลายคราวยุคพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ.2173)¹⁴¹ อันสื่อถึงศูนย์กลางของจักรวาลและพระราชอำนาจทางการปกครองเช่นกัน

สำหรับงาน **จิตรกรรม** นับได้ว่าเป็นยุคสมัยแรกในศิลปะไทยที่ภาพไตรภูมิโลกทัศน์ฐานก่อตัวขึ้นอย่างเป็นรูปธรรมชัดเจน โดยปรากฏทั้งในรูปแบบจิตรกรรมฝาผนังและสมุดภาพ สำหรับหลักฐาน **จิตรกรรมฝาผนัง** ที่เก่าแก่ที่สุดและยังหลงเหลือมาจนปัจจุบันนี้ ปรากฏในสมัยอยุธยาตอนปลาย ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 22 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 23 ในพื้นที่ของอาคารที่มีผนังขนาดใหญ่และมีหลังคาคลุม เช่น พระวิหาร พระอุโบสถ ตำนานสำคัญของพระสงฆ์ ตัวอย่าง

¹³⁹ เสมอชัย พูลสุวรรณ, สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24, 2539, หน้า 11.

¹⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 14.

¹⁴¹ **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 64 พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)** พิมพ์ในงานปลงศพคุณหญิงปฏิภาณพิเศษ (ลมุน อมาตยกุล) ณ วัดประยูรวงศาวาส, พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2479, หน้า 302.

สำคัญได้แก่ **พระอุโบสถ วัดช่องนนทรี กรุงเทพฯ** สันนิษฐานว่าเขียนขึ้นราวสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2199-2231)¹⁴² เนื่องจากรูปแบบอาคารเจาะช่องหน้าต่างและประตูแบบเป็นซุ้มโค้งแหลมซึ่งเป็นที่ยอมรับในสมัยนั้น¹⁴³ โดยภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถเขียนเรื่องทศชาติชาดกที่ผนังด้านข้าง และภาพมารผจญที่ผนังสกัดหน้าอันจะเป็นแบบแผนที่สืบทอดต่อมาในจิตรกรรมฝาผนังยุคหลัง ส่วนภาพที่เกี่ยวข้องกับคติจักรวาลมีตำแหน่งอยู่ผนังสกัดหลังพระประธาน แสดงเรื่องพุทธประวัติตอนโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์บนเขาพระสุเมรุในมุมมองแห่งเขา และขนานข้างด้วยภาพจิตรกรรมพระพุทธรูปเจ้าสี่องค์ในซุ้มเรือนแก้ว ทั้งนี้ แม้ภาพจิตรกรรมจะมีสภาพชำรุดไปมากแล้ว แต่ยังคงแสดงร่องรอยองค์ประกอบบางประการที่เกี่ยวข้องกับภาพจักรวาล เช่น ภาพปลาใหญ่ที่เกี่ยวข้องระหวัดแห่งเขาพระสุเมรุ (ภาพที่ 45) และถัดขึ้นไปด้านบนยังปรากฏภาพพระพุทธรูปเจ้าในปางไสยาสน์หันพระบาทชนกัน (ภาพที่ 46) สันนิษฐานว่าเป็นตอนที่พระพุทธรูปเจ้าทำยมกปาฏิหาริย์อีกครั้งก่อนเสด็จลงจากดาวดึงส์ซึ่งอาจสัมพันธ์กับภาพจิตรกรรมด้านล่าง¹⁴⁴

ตัวอย่างจิตรกรรมไตรภูมิโลกัสนฐานลำดับถัดมาได้แก่ **ตำหนักพระพุทธรูปโฆษาจารย์ วัดพุทธไสยาสน์ จ.พระนครศรีอยุธยา** สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระเพทราชา (พ.ศ.2231-2246) เพื่อถวายเป็นที่ประทับของสมเด็จพระพุทธรูปโฆษาจารย์¹⁴⁵ ตำหนักแห่งนี้ตั้งอยู่นอกเขตพุทธาวาส ลักษณะอาคารเป็นรูปแบบก่อสองชั้นและเจาะช่องประตูหน้าต่างเป็นซุ้มยอดแหลมที่ชั้นล่าง สำหรับจิตรกรรมประดับที่ชั้นสอง แสดงเรื่องทศชาติชาดก, เรื่องสมเด็จพระพุทธรูปโฆษาจารย์ไปลังกาที่ผนังด้านข้าง เรื่องมารผจญที่ผนังทิศใต้ และเรื่องจักรวาลไตรภูมิที่ผนังทิศเหนือ (ภาพที่ 47) โดยมีสภาพค่อนข้างลบเลือนเช่นกัน แต่ยังคงเหลือร่องรอยที่แสดงองค์ประกอบจักรวาลในส่วน

¹⁴² แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, **วัดช่องนนทรี**, กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2525, หน้า 8-9.

¹⁴³ อย่างไรก็ตาม รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล ได้เสนอข้อสันนิษฐานที่แตกต่างไป โดยพิจารณาาร่วมกับรูปแบบอาคารพระอุโบสถที่มีฐานโค้งสำเภาเรือ สันนิษฐานว่าควรเป็นศิลปกรรมระยะหลังกว่าสมัยสมเด็จพระนารายณ์ฯ คือราวสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง กลางพุทธศตวรรษที่ 23 อ้างใน รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล. “วิวัฒนาการและประติมานวิทยาจิตรกรรมโลกัสนฐานเบื้องหลังพระประธาน”, **เมืองโบราณ**, 2546 : หน้า 32. ขณะที่ เสมอชัย พูลสุวรรณ ได้เสนอว่าจิตรกรรมวัดช่องนนทรีอาจเขียนขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เนื่องจากการก่อซุ้มโค้งแหลมพระอุโบสถมีรูปแบบเดียวกับซุ้มโค้งแหลมที่วัดไชยวัฒนาราม ตลอดจนจิตรกรรมลายก้านขดในเมรุทิศ-เมรุรายที่เหมือนกับจิตรกรรมลายก้านขดของวัดช่องนนทรี อ้างใน เสมอชัย พูลสุวรรณ, **สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24**, 2539, หน้า 82.

¹⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 86,95.

¹⁴⁵ กลุ่มอนุรักษ์จิตรกรรมและประติมากรรม, **อนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง**, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2551, หน้า 111-112,

ต่างๆได้ค่อนข้างครบถ้วน ได้แก่ *ภาพรวมจักรวาล*ที่ช่วงบนของผนัง ประกอบด้วยสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ บนเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ เขาจักรวาลในรูปทรงแท่งภูเขาอันเป็นมุมมองแนวตั้งตัดขวาง ขนาบข้างด้วยพระอาทิตย์ พระจันทร์บนเส้นวิดิโคจร ตลอดจนภาพวิมานเทวดาที่อยู่ขอบบนสุดของผนังซึ่งรวมฉากกับดาวดึงส์ (ภาพที่ 48) ถัดลงมาช่วงกลางผนังแสดงฉาก *ป่าหิมพานต์ในชมพูทวีป* โดยมี *สระอโนดาต*อยู่ทางฝั่งซ้ายใกล้ขอบประตู (ภาพที่ 49) และสายแม่น้ำที่ไหลไปในส่วนต่างๆของป่าหิมพานต์แล้วแตกออกเป็น *แม่น้ำปัญจมหานที*ทางฝั่งขวา โดย *ป่าหิมพานต์*ส่วนนี้ได้ใช้เป็นฉากประกอบร่วมกับเรื่อง *เวสสันดรชาดก* (ภาพที่ 51) นอกจากนี้ยังพบการเขียนภาพ *นรกภูมิ* ทั้งผนังช่วงล่างทางซ้าย โดยแสดงเป็นขุมนรกน้อยใหญ่ในรูปทรงสี่เหลี่ยมตามคติ (ภาพที่ 50)

ตัวอย่างจิตรกรรมไตรภูมิโลกัสนฐานที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งได้แก่ **พระอุโบสถ วัดเกาะแก้วสุทธาราม จ.เพชรบุรี** ซึ่งแม้ว่าจะไม่ปรากฏช่วงเวลาการสร้างพระอาราม แต่ปรากฏช่วงเวลาเขียนจิตรกรรมที่ชัดเจนคือ พ.ศ.2277¹⁴⁶ ตรงกับสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ จิตรกรรมในพระอุโบสถเขียนพุทธประวัติในชุดสัตตมหาสถานและอัชฌมหาสถานที่ยังดำรงด้านข้าง¹⁴⁷ ส่วนผนังสกัดหลัง (ด้านหลังพระประธาน)เขียนภาพมารผจญ และผนังสกัดหน้า (ตรงข้ามพระประธาน)เขียนภาพไตรภูมิ ลักษณะตำแหน่งและเนื้อหาดังกล่าวเป็นรูปแบบที่ผิดแปลกไปจากจิตรกรรมฝาผนังที่พบเห็นทั่วไป¹⁴⁸ สำหรับภาพไตรภูมิในพระอุโบสถแห่งนี้ ใช้ประกอบกับเหตุการณ์ พุทธประวัติตอนแสดงยมกปาฏิหาริย์ เสด็จโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในชุดอัชฌมหาสถานซึ่งต่อเนื่องมาจากภาพเหตุการณ์ปราบเดียรถีย์ในผนังด้านข้างทิศใต้ โดยแสดงภาพเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ และเขาจักรวาลในมุมมองแท่งเสาเช่นกัน (ภาพที่ 52) ส่วนภาพสวรรค์เขียนเป็นภาพรวมทั้งหมดแทนการเน้นเฉพาะสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โดยฉากดาวดึงส์เขียนเฉพาะองค์ประกอบสำคัญ เช่น พระพุทธเจ้า พระอินทร์ พระพรหม ประทับอยู่

¹⁴⁶ ปรากฏตัวหนังสือเขียนบอกปีที่สร้างไว้บนผนังทิศใต้ อ่างใน น. ณ ปากน้ำ และ แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, **วัดเกาะแก้วสุทธาราม**, กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2529, หน้า 7.

¹⁴⁷ สัตตมหาสถาน คือสถานที่ 7 แห่งที่พระพุทธเจ้าไปประทับหลังตรัสรู้, ส่วน อัชฌมหาสถาน คือสถานที่ 8 แห่งที่พระพุทธเจ้าแสดงปาฏิหาริย์

¹⁴⁸ นักวิชาการเคยสันนิษฐานว่าอาจมีการเปลี่ยนทิศพระประธานในอดีตจากหันหน้าทางทิศตะวันตกเป็นตะวันออก เนื่องจากเปลี่ยนทางสัญจรจากแม่น้ำมาเป็นถนนในสมัยรัชกาลที่ 5 ทำให้ภาพมารผจญและไตรภูมิสลับกัน อย่างไรก็ตามในภายหลังมีการเสนอข้อสันนิษฐานใหม่ว่าเป็นการกำหนดภาพจิตรกรรมตั้งแต่แรกสร้างโดยเฉพาะอันกล่าวถึงพุทธประวัติในมหาสถาน 2 ชุดดังกล่าว อ่างใน พิษณุ สุ่มจินดา และนิพัทธ์พร เฟ็งแก้ว, **เพชรในเพชรบุรี**, พิมพ์ครั้งที่ 6, กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วน เอ็ม แอนด์ เอ็ม เลเซอร์พริ้น, 2560, หน้า 51-59.

บนข้างเอราวัณเหนือเขาพระสุเมรุ มีต้นปาริชาติและพระเจดีย์จุฬามณีขนาบอยู่ด้านข้าง (ภาพที่ 55) นอกจากนี้ยังมีภาพพระอาทิตย์ พระจันทร์ ราหู (ภาพที่ 53-54) และหมู่ดวงดาวตามที่ปรากฏอยู่จริงบนท้องฟ้า ภาพไตรภูมิโลกัณฐานของวัดเกาะแก้วสุทธารามสันนิษฐานว่าอาจเป็นการพยายามสื่อถึงการแสดงปาฏิหาริย์เปิดภพภูมิต่างๆในโลกในคราวเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ด้วย¹⁴⁹อย่างไรก็ตามจิตรกรรมช่วงล่างได้ลบเลือนไปเสียมากแล้ว ทำให้ไม่สามารถเห็นภาพฉากภพภูมิมนุษย์ในชมพูทวีป หรือนรกภูมิซึ่งควรเป็นฉากร่วมกับเหตุการณ์ดังกล่าว

ภาพจิตรกรรมที่ได้กล่าวมานี้ นับได้ว่าเป็นหลักฐานเก่าแก่ที่ยังหลงเหลืออยู่ของภาพไตรภูมิโลกัณฐานบนผนังอาคารสำคัญของพระอาราม โดยมีอายุอยู่ในช่วงสมัยราชวงศ์ปราสาททองจนถึงบ้านพลูหลวง (ปลายพุทธศตวรรษที่ 22-23) ซึ่งแสดงหน้าที่ของภาพจิตรกรรมแตกต่างกันไปได้แก่ ใช้ประกอบเรื่องราวชาดก ดังเช่นในเวสสันดรชาดกซึ่งประกอบฉากป่าหิมพานต์ที่ตำหนักพระพุทโธษาจารย์ หรือใช้ประกอบเหตุการณ์พุทธประวัติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเหตุการณ์เทศนาโปรดพุทธมารดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์และแสดงปาฏิหาริย์เปิดโลก เช่นในจิตรกรรมวัดช่องนนทรีและวัดเกาะแก้วสุทธาราม โดยพบว่าตำแหน่งการเขียนภาพไตรภูมิโลกัณฐานไม่ได้จำเป็นจะต้องอยู่หลังพระประธานเสมอไป สามารถปรับเปลี่ยนตำแหน่งได้ตามวัตถุประสงค์และการวางแผนคิดหลักของจิตรกรรมในสถานที่นั้นๆ

อนึ่ง ภาพไตรภูมิโลกัณฐานที่ปรากฏในฝาผนังมีนักวิชาการได้สันนิษฐานว่าเป็นการเน้นถึงภพในกามภูมิเป็นหลัก¹⁵⁰ เนื่องจากไม่ปรากฏภาพเทวดาชั้นพรหมในรูปภูมิและอรุปีที่ชัดเจน¹⁵¹ และในฉากกามภูมิเองส่วนใหญ่ก็ยังเน้นเฉพาะสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จตุมหาราชิกา ลงมาที่กลุ่มภูเขาแกนกลางจักรวาล ป่าหิมพานต์และเมืองในชมพูทวีป และสิ้นสุดที่ภาพนรกภูมิ ลักษณะดังกล่าวนี้จะสืบเนื่องต่อไปในการเขียนภาพไตรภูมิโลกัณฐานของศิลปะรัตนโกสินทร์

¹⁴⁹ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, “วิวัฒนาการและประติมานวิทยาจิตรกรรมโลกัณฐานเบื้องหลังพระประธาน”, **เมืองโบราณ**, 2546 : หน้า 38.

¹⁵⁰ เสมอชัย พูลสุวรรณ, **สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24**, 2539, หน้า 114.

¹⁵¹ ในภาพไตรภูมิโลกัณฐานหลายแห่งจะเขียนภาพวิมานอากาศซึ่งเบื้องต้นอาจสังเกตว่าเป็นชั้นพรหม อย่างไรก็ตามวิมานเหล่านี้ในจิตรกรรมฝาผนังแต่ละแห่งเขียนจำนวนน้อยแตกต่างกัน และไม่มีจำนวนที่สัมพันธ์กับชั้นพรหมรูปภูมิ (16) และอรุภูมิ (4) ด้วยเหตุนี้ เสมอชัย พูลสุวรรณจึงเสนอว่าภาพวิมานที่ลอยในอากาศนั้นเป็น “อากาศัญฐเทวดา” หรือเทวดาที่ประทับในวิมานซึ่งตามคติแล้วอยู่ระดับเดียวกับสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 114.

สำหรับภาพไตรภูมิโลกัณฐานที่ปรากฏใน**งานประณีตศิลป์** ได้แก่ ผู้พระไตรปิฎก ลายรดน้ำ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา อายุราวสมัยอยุธยาตอนปลาย¹⁵² ซึ่งบานตู้ ด้านหน้าแสดงภาพรวมจักรวาลเหมือนกับในจิตรกรรมฝาผนัง ได้แก่ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์บน เขาพระสุเมรุ เขาสุตตปรีภันท์ เขาจักรวาล พร้อมด้วยหมู่วิมาน เทวดา พระอาทิตย์ พระจันทร์ ส่วนช่วงล่างแสดงป่าหิมพานต์ สระโนดาตและสระหิมพานต์น้อยใหญ่ ซึ่งแบ่งฉากกันด้วยเส้นสินเทา (ภาพที่ 56) ขณะที่ด้านข้างของตู้แสดงแม่น้ำปัญจมหานทีที่กระทบภูเขาและแตกเป็น แม่น้ำปัญจมหานทีโดยไหลผ่านเมืองต่างๆ (ภาพที่ 57) ซึ่งโดยรวมแล้วนับว่าภาพจักรวาลในตู้ลายรดน้ำ ชั้นนี้มีรายละเอียดที่สมบูรณ์อย่างมาก

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานภาพไตรภูมิโลกัณฐานที่สำคัญอย่างมากอีกประการหนึ่ง ได้แก่**สมุดภาพไตรภูมิ**อันเป็นจิตรกรรมเขียนสีประกอบคำอธิบายบนสมุดไทย โดยเป็นคัมภีร์ ศักดิ์สิทธิ์ของราชสำนักและมีขนาดใหญ่กว่าสมุดไทยทั่วไป เนื้อหาแสดงสถานที่ต่างๆภายในจักรวาล และภพภูมิทางพุทธศาสนาอย่างครบถ้วน ตลอดจนสถานที่จริงไปประวัติศาสตร์ ส่วนใหญ่มักเขียนบน หน้ากระดาษทั้งสองด้าน เรียกว่า **หน้าต้น** และ**หน้าปลาย** รายละเอียดมีดังนี้

สมุดภาพไตรภูมิที่ปรากฏหลักฐานในสมัยอยุธยา ได้แก่ **สมุดไตรภูมิ เลขที่ 6**¹⁵³ ชื่อ ไตรภูมิโลกัณฐาน (ภาพที่ 58,60) ซึ่งนักวิชาการสันนิษฐานว่าเขียนขึ้นราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 22-กลางพุทธศตวรรษที่ 23¹⁵⁴ ตามประวัติระบุว่าได้มาจากหอหลวงก่อนนำมาเก็บรักษาที่ หอพระสมุดวชิรญาณ¹⁵⁵ โดยเขียนด้วยภาษาไทย อักษรไทยย่อกำกับภาพอย่างสังเขปตลอดทั้งเล่ม¹⁵⁶ เนื้อหาเรื่องราวแต่ละฉากมักเขียนให้กระชับจบในหนึ่งคู่หน้า (เรียกว่า “เพนิก”) ลักษณะภาพ จิตรกรรมเป็นอย่างสมัยอยุธยา เช่น รูปทรงวิมานปราสาท มงกุฎเทวดาที่ยังไม่สูงชลุต สตรีไว้ผมทรง ไชตง (มวยสูง) ฯลฯ ซึ่งไม่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยาปลาย ช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 23

¹⁵² สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะอยุธยา : งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน, พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2550, หน้า 201.

¹⁵³ ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

¹⁵⁴ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ, 2552, หน้า 104-105.

¹⁵⁵ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยา-กรุงธนบุรี เล่มที่ 1 จัดพิมพ์เนื่องในโอกาส พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2542, หน้า 4 (บทนำ).

¹⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 5 (บทนำ).

เช่นที่ตำหนักพระพุทโธชาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ หรือวัดปราสาท จ. นนทบุรี¹⁵⁷ อย่างไรก็ตาม สมุดไตรภูมิฉบับนี้มีสภาพชำรุดไม่สมบูรณ์ โดยมีหลายหน้าขาดหายไปพอสมควรรวมถึงบานแพนกที่ อาระบุปีศักราชไว้

นอกจากนี้ยังปรากฏ**สมุดไตรภูมิ เลขที่ 8**¹⁵⁸ ชื่อแผนที่ไตรภูมิ (ภาพที่ 59,61) โดยเป็น เอกสารมรดกของนายจิติรี บุตรพระจักรพรรดิพงษ์(เจ้ากรมจาด) และนางจิบ ได้ถวายให้กับ หอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อวันที่ 28 เมษายน รัตนโกสินทร์ศก 127 (พ.ศ. 2451)¹⁵⁹ เอกสารเขียนด้วย ภาษาไทย อักษรไทยกำกับภาพอย่างสังเขปตลอดทั้งเล่ม ทั้งนี้มีสภาพชำรุดค่อนข้างมากเช่นเดียวกัน โดยมีภาพและข้อความบางส่วนขาดหายไปและไม่ปรากฏศักราชที่เขียนแน่ชัด นักวิชาการสันนิษฐาน ว่าสมุดเล่มนี้อาจเขียนขึ้นในสมัยอยุธยา ราวพุทธศตวรรษที่ 23¹⁶⁰

เนื้อหาและลักษณะการลำดับภาพของสมุดไตรภูมิของทั้งสองเล่มนั้น จากการ เปรียบเทียบแล้วพบว่ามีความคล้ายกัน โดยใน**หน้าต้น**อธิบายภาพโดยรวมของจักรวาล ทั้งสามภพภูมิ เริ่มจากเมืองพระนิพพาน, พระอริยบุคคลสี่ประเภท, พรหมอรูปภูมิ 4 ชั้น, พรหมรูป ภูมิ 16 ชั้น, สวรรค์คามาพจรในกามภูมิ 6 ชั้น – เขาพระสุเมรุในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์, วิถีโคจร พระอาทิตย์-พระจันทร์-ดาวพระเคราะห์ และฉากเขาจักรวาล, สวรรค์จตุมหาราชิกาและ เขาสัตตบริภัณฑ์ในมুমมองแห่งเขา 7 ชั้น, กามภูมิส่วนมนุษย์ภูมิ โดยแสดงมหาสมุทร ทวีปสี่ใน มุมมองแนวราบจากด้านบน และเขาพระสุเมรุในมุมมองวงแหวน 7 วง, พิภพอสุไรใต้เขาพระสุเมรุ, นรกภูมิโดยแสดงมหานรก 8 ชุม, โลกัณฑ์นรกที่ขอบจักรวาล, เปรตประเภทต่างๆ, และปิดท้ายด้วย พุทธประวัติตอนต่างๆ โดยองค์ประกอบทั้งหมดกำหนดให้อยู่ใน**แนวตั้ง**

¹⁵⁷ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, **การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ**, 2542, หน้า 105.

¹⁵⁸ ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

¹⁵⁹ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, **สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยา-กรุงธนบุรี เล่มที่ 1**, 2542, หน้า 5-6 (บทนำ).

¹⁶⁰ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวั่งเจริญ สันนิษฐานว่าสมุดไตรภูมิเลขที่ 8 อยู่ในสมัยอยุธยา เนื่องจากภาพจิตรกรรมและ เนื้อหาที่ปรากฏในเล่ม อย่างไรก็ตาม รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล เสนอว่าไม่สามารถระบุช่วงเวลาที่ได้แน่ชัด อาจเป็นทั้งได้ สมัยอยุธยาหรือต้นรัตนโกสินทร์ โดยพบร่องรอยร่างเส้นลงสีภาพในยุคหนึ่ง และการแก้ไขภาพกับการลงสีเพิ่มเติมใน อีกยุคหนึ่ง จึงสันนิษฐานว่าอาจเขียนในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 23-ก่อนกลางพุทธศตวรรษที่ 25 หรือ สมัยปลายอยุธยา-รัตนโกสินทร์ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 6 (บทนำ) และรุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, **การศึกษาเชิง วิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ**, 2552, หน้า 113.

ส่วนใน**หน้าปลาย** อธิบายรายละเอียดของ**ชมพูทวีปและภูมิประเทศต่างๆ**ทั้งในคัมภีร์ และที่ปรากฏอยู่จริงอันแสดงเมืองสำคัญทางศาสนาและประวัติศาสตร์ โดยเริ่มต้นจากแผนที่แสดงเมืองสำคัญต่างๆในโลกความเป็นจริง จากนั้นแสดงภาพรวมจักรวาล (เขาพระสุเมรุ-เขาสัตตบริภัณฑ์-เขาจักรวาลแบบแท่งเขา ร่วมกับภาพทวีปสี่), ป่าหิมพานต์ (ชาดก สัตว์ประเภทต่างๆ และ สระหิมพานต์), เวสสันดรชาดก 13 กัณฑ์, บรรดาเมืองในชมพูทวีปและเมืองในสุวรรณภูมิ, มหาสมุทร เกาะลังกา, และปิดท้ายด้วยทศชาติชาดก โดยองค์ประกอบทั้งหมดกำหนดให้อยู่ในแนวนอน

ทั้งนี้ จากที่ได้กล่าวมาแล้วว่าสมุดภาพไตรภูมิทั้งสองฉบับค่อนข้างมีสภาพชำรุดไม่สมบูรณ์ รายละเอียดส่วนต่างๆจึงปรากฏไม่ชัดเจนเท่าที่ควรหรือไม่ปะติดปะต่อกันเมื่อเทียบกับสมุดภาพไตรภูมิในสมัยหลังซึ่งเป็นรูปแบบที่สืบทอดต่อเนื่องกันมาและยังคงสภาพที่สมบูรณ์กว่า ดังนั้นแล้วรายละเอียดต่างๆภายในสมุดภาพไตรภูมิจะยกไปอธิบายที่หัวข้อ**ศิลปะธนบุรี**

อนึ่ง สมุดไตรภูมิในสมัยอยุธยาซึ่งปรากฏฉบับอื่นๆ นอกเหนือจากที่กล่าวมาข้างต้น ได้แก่**สมุดไตรภูมิเลขที่ 7** ชื่อไตรภูมิโลกสันฐาน¹⁶¹ (ภาพที่ 62-63) เขียนด้วยอักษรขอม ภาษาไทย ไม่ปรากฏศักราชที่เขียนเช่นกัน นักวิชาการได้สันนิษฐานว่ามีอายุราวสมัยอยุธยา¹⁶² อย่างไรก็ตาม รูปแบบการลำดับภาพในสมุดฉบับนี้แตกต่างไปจากสมุดเลขที่ 6 และเลขที่ 8 พอสมควร เนื่องจากแม้ในหน้าต้นจะมีองค์ประกอบที่คล้ายคลึงกันคือแสดงภพภูมิทั้งสามตั้งแต่เมืองพระนิพพานมาถึงนรกภูมิ แต่ในหน้าปลายได้เริ่มลำดับองค์ประกอบจากภาพเมืองต่างๆ เช่นเมืองลังกาและชมพูทวีป ก่อนจะเข้ามายังฉากป่าหิมพานต์โดยแทรกนิทานชาดกจำนวนมาก นอกจากนี้ยังกล่าวถึงดินแดนอุดรกรุงทวีป และปิดท้ายด้วยภาพโลกกัณฑ์นรกที่ขอบจักรวาล ลักษณะสมุดหน้าปลายดังกล่าวจึงเป็นระบบภาพอีกชุดหนึ่งที่แตกต่างไปจากสมุดไตรภูมิสองเล่มข้างต้นอันเริ่มด้วยภาพรวมจักรวาลและป่าหิมพานต์

¹⁶¹ ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

¹⁶² พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ สันนิษฐานว่าสมุดไตรภูมิเลขที่ 7 อยู่ในสมัยอยุธยา ด้วยเหตุผลฝีมือช่างและตัวอักษร อย่างไรก็ตาม รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล เสนอว่าด้วยรูปแบบเครื่องทรงตัวละครในสมุดภาพนั้นคล้ายคลึงกับจิตรกรรมฝาผนังสมัยปลายอยุธยาอย่างวัดเกาะแก้วสุทธาราม หรือวัดใหญ่สุวรรณาราม ในกลางพุทธศตวรรษที่ 23 ตลอดจนตัวอักษรที่ปรากฏนั้นบางตัวนิยมเขียนในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ด้วยเหตุนี้สมุดดังกล่าวจึงควรมีอายุในช่วงปลายอยุธยา หรือช่วงหลังอยุธยา-ต้นรัตนโกสินทร์ อ้างใน คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, **สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอม ภาษาไทย** จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสมหามงคลสมัยที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ทรงเจริญพระชนมพรรษา 80 พรรษา 5 ธันวาคม 2550, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2552, หน้า 8. และรุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, **การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ**, 2552, หน้า 109-110.

ศิลปะธนบุรี (ต้นพุทธศตวรรษที่ 24)

กรุงธนบุรีแม้จะเป็นราชธานีในช่วงเวลาสั้นๆ เพียง 15 ปี (พ.ศ.2310-2325) แต่ได้พบว่าได้มีการฟื้นฟูพุทธศาสนา¹⁶³ ตลอดจนงานศิลปกรรมและวรรณกรรมที่ชำระสูญหายจากคราวเสียกรุงศรีอยุธยาบ้างแล้ว โดยหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับคติไตรภูมิโลกัณฐานมีดังต่อไปนี้

สมุดภาพไตรภูมิ

สมุดไตรภูมิในสมัยธนบุรีมีรูปแบบที่สืบทอดต่อมาจากสมุดไตรภูมิสมัยอยุธยา โดยในสมัยนี้ปรากฏช่วงเวลาเขียนไว้ชัดเจน ได้แก่ **สมุดไตรภูมิเลขที่ 10** ชื่อตำราภาพไตรภูมิฉบับหลวง¹⁶⁴ (ภาพที่ 64) ซึ่งสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้เขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ.2319 โดยตราสั่งพญาศรีธรรมมาธิราชจัดสมุดเนื้อดีให้ช่างเขียนภาพในสำนักสมเด็จพระสังฆราช โดยระบุปีศักราช ชื่อผู้เขียนภาพและชื่ออาลักษณ์เขียนคำบรรยายไว้ที่หน้าบานแพนก เนื้อหาเขียนด้วยภาษาไทย อักษรไทยอธิบายเนื้อหาโดยสังเขป และมีคาถาภาษาบาลีอักษรขอมกำกับอยู่ตลอดทั้งเล่ม ซึ่งเป็นพระราชดำริที่ให้พระสังฆราชเป็นผู้กำหนดเรื่องราวตามในพระบาลีและให้คัดคาถาบาลีประกอบ ส่วนภาพจิตรกรรมพบการร่างเส้นและลงสีบางส่วนที่ยังไม่เสร็จสมบูรณ์ ทั้งนี้ สภาเอกสารก่อนข้างชำระ สันทบเปื่อยยุ่ย และมีร่องรอยผ่านการอนุรักษ์แบบโบราณ เช่น เย็บหน้าสมุดด้วยด้ายหรือใช้ผ้าทากาวตามสันสมุดที่ด้านหลังเพื่อไม่ให้หน้าหลุดออกจากกัน¹⁶⁵

ลักษณะการลำดับภาพเหมือนกันกับสมุดไตรภูมิเลขที่ 6 และ 8 อย่างไรก็ตาม สมุดไตรภูมิฉบับนี้ ปรากฏเฉพาะส่วนหน้าต้นที่แสดงผังภพภูมิจักรวาลสามภพในแนวตั้งจากเมืองพระนิพพาน พระอริยบุคคลสี่ประเภท อรูปภูมิ รูปภูมิ กามภูมิ (ฉกามาพจร มนุสสภูมิ อบายภูมิ)

¹⁶³ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงสถาปนาวัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) เป็นพระอารามหลวง ได้อาราธนาพระสงฆ์ทั้งฝ่ายคันถธุระและวิปัสสนาธุระมาจำพรรษา ต่อมา พ.ศ.2312 โปรดเกล้าฯ ให้สังคายนาพระไตรปิฎกโดยอัญเชิญจากเมืองนครศรีธรรมราชพร้อมอาราธนาพระอาจารย์ศรีซึ่งเคยจำพรรษาอยู่วัดพนัญเชิงที่กรุงเก่า โปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช และเป็นประธานชำระพระไตรปิฎกจนแล้วเสร็จสมบูรณ์ที่วัดบางหว้าใหญ่แห่งนี้ อ่างใน **ประวัติวัดระฆังโฆสิตาราม และประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)**, พระนคร : โรงพิมพ์ประสานมิตรการพิมพ์, 2504, หน้า ง.-จ.

¹⁶⁴ ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

¹⁶⁵ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, **สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยา-กรุงธนบุรี เล่มที่ 2**, 2542, หน้า 6 (บทนำ).

และพุทธประวัติเท่านั้น ไม่ปรากฏเนื้อหาหน้าปลายอันแสดงภาพแผนที่และส่วนขยายชมพูทวีป ทั้งนี้ เนื้อหาเรื่องราวแต่ละฉากมักเขียนให้เกินเพนิกมาอีกหนึ่งหน้าหรือมากกว่านั้น

อนึ่ง ยังปรากฏสมุดภาพไตรภูมิอีกฉบับที่มีลักษณะคล้ายคลึงสมุดไตรภูมิเลขที่ 10 ได้แก่ **สมุดไตรภูมิเลขที่ 10/ก** ชื่อแผนที่ไตรภูมิ¹⁶⁶ ซึ่งตามประวัติระบุว่าเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนูพร้อม ณ นคร) ถวายให้กับหอพระสมุดเมื่อปีชวด พ.ศ. 2443¹⁶⁷ เอกสารเขียนด้วยอักษรไทย ภาษาไทย และมีคาถาภาษาบาลีอักษรขอมกำกับเช่นเดียวกัน ส่วนภาพจิตรกรรมเขียนเส้นลงสีค่อนข้างสมบูรณ์ แต่สภาพเอกสารมีรอยชำรุดโดยเฉพาะส่วนสันทบเปื่อยยุ่ยทำให้ข้อความโดยรอบลบเลือนไปบางส่วน อย่างไรก็ตามนับว่ายังแข็งแรงกว่าสมุดไตรภูมิเล่มอื่น

สมุดไตรภูมิเลขที่ 10/ก นี้พบปีศักราชระบುವัวที่หน้าบานแพนกคือ พ.ศ.2319 เช่นเดียวกับสมุดเลขที่ 10 จึงสันนิษฐานว่าสมุดไตรภูมิเล่มนี้เป็นฉบับคัดลอก อย่างไรก็ตามข้อความหลังจากนั้นได้ขาดเว้นช่วงและเปลี่ยนเนื้อหาเป็นเรื่องไตรภูมิไป ทำให้ไม่ทราบชื่อผู้เขียนคัดลอก และช่วงเวลาที่เกิดลอก แต่ทั้งนี้สมุดไตรภูมิเลขที่ 10/ก ก็ควรที่จะเขียนขึ้นหลัง พ.ศ. 2319¹⁶⁸ โดยรุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล ได้สันนิษฐานว่ารูปแบบศิลปะในสมุดภาพค่อนข้างปรับเปลี่ยนคลี่คลายมากขึ้นจากสมุดเลขที่ 10 โดยใกล้เคียงกับรูปแบบจิตรกรรมในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 24 คือ สมัยรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ 2-3 เช่นการใช้สีเขียวในใบไม้ที่คล้ายคลึงกับจิตรกรรมฝาผนัง วัดใหม่เทพนิมิตร กรุงเทพฯ หรือฉากลับแลในปราสาทซึ่งมีลวดลายคล้ายกับในจิตรกรรมฝาผนัง วัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพฯ¹⁶⁹

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าสมุดไตรภูมิเลขที่ 10/ก มีเนื้อหาและภาพจิตรกรรมที่สมบูรณ์เด่นชัด อันประกอบด้วยหน้าต้นและหน้าปลาย โดยหน้าต้นเขียนในแนวตั้งจากบนลงล่าง แสดงเรื่องภพภูมิทั้งสามและพุทธประวัติ (ภาพที่ 65) ส่วนหน้าปลายเขียนในแนวนอนจากซ้ายไปขวา แสดงแผนที่โบราณกับส่วนขยายชมพูทวีปซึ่งเป็นลักษณะแบบแผนเดียวกันกับสมุดไตรภูมิสมัยอยุธยา

¹⁶⁶ ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

¹⁶⁷ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, **สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยา-กรุงธนบุรี เล่มที่ 2**, 2542, หน้า 6 (บทนำ).

¹⁶⁸ พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ สันนิษฐานว่าสมุดไตรภูมิเลขที่ 10/ก อาจเขียนขึ้นนราวปลายพุทธศตวรรษที่ 23 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 24 โดยพิจารณาจากสภาพเอกสารและอักษรวิธี อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 7 (บทนำ).

¹⁶⁹ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล, **การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ**, 2552, หน้า 125.

(ภาพที่ 66) และเนื่องด้วยในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยจะใช้สมุดไตรภูมิเป็นส่วนหนึ่งของการวิเคราะห์เปรียบเทียบกับระเบียบลำดับภาพจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานของวัดสุทัศนเทพวราราม จึงขอจำแนกโครงสร้างและลำดับขององค์ประกอบส่วนต่างๆภายในสมุดไตรภูมิทั้งหน้าต้นและหน้าปลายซึ่งสืบทอดแบบแผนที่คล้ายคลึงกันมาตั้งแต่สมุดไตรภูมิฉบับสมัยอยุธยา รายละเอียดมีดังต่อไปนี้

สมุดหน้าต้น : เรียงแนวตั้งจากบนลงล่าง (ภพภูมิระดับสูงไปต่ำ) แทนรหัสด้วยอักษร A¹⁷⁰

- พระนิพพาน : แสดงในรูปของเมืองที่สวยงาม มีปราสาท สระโบกขรณี และหมู่ปักษาชาติ
- พระอริยบุคคล 8 ประเภท : โสดาปัตติมรรค-โสดาปัตติผล, สกทาคามิมรรค-สกทาคามีผล, อนาคามิมรรค-อนาคามีผล, อรหัตตมรรค-อรหัตตผล
- ลมอชฎากาศ : ลมโถงที่พัดเหนือจักรวาลชั้นอรุณภูมิอันแผ่ไปโดยรอบทั้ง 8 ทิศ
- อรุณภูมิ 4 ชั้น : จากเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ - อากาสนัญญายตนภูมิ
- รูปภูมิ ปัญจสุทธาวาส 5 ชั้น : จากอกนิขสุทธาวาส - อวิหาสุทธาวาส
- รูปภูมิ 4 ชั้นฌาน : จตุตถฌานภูมิ 2 - ตติยฌานภูมิ 3 และลมประลัยกัลป์ - ทุติยฌานภูมิ 3 และน้ำประลัยกัลป์ - ปฐมฌานภูมิ 3 และไฟประลัยกัลป์ (ไฟ น้ำ ลม ประลัยกัลป์เกิดขึ้นในคราวสิ้นจักรวาล โดยธาตุแต่ละชนิดจะทำลายจักรวาลไปสูงถึงชั้นพรหมรูปภูมิแตกต่างกัน)
- กามภูมิ สวรรค์ฉกามาพจร 6 ชั้น : โดยเรียงต่อเนื่องจากชั้นปรนิมมิตวสวัตติลงมาจนถึงดาวดึงส์ (1)¹⁷¹ โดยในฉกาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์แบ่งเป็น สุทสนนคร (1ก) และสวนในดาวดึงส์ (1ข) ซึ่งตั้งอยู่บนเขาพระสุเมรุ และต่อแท่งเขายาวลงไปถึงพิภพอสุร
- กามภูมิ วิถีโคจรของดวงดาว : เส้นทางของพระอาทิตย์ พระจันทร์ ดาวฤกษ์ และราหูขนานด้วยเขาจักรวาล (2) โดยเขาจักรวาลเขียนยาวลงไปถึงพิภพอสุร และปรากฏอีกครั้งในฉากโลกันตนรก

¹⁷⁰ ตัวอักษรสำหรับระบุตำแหน่งของสมุดไตรภูมิเพื่อสะดวกต่อการใช้วิเคราะห์เปรียบเทียบกับจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานของวัดสุทัศนเทพวราราม โดยการวิเคราะห์จิตรกรรมดูรายละเอียดในบทที่ 4 บทวิเคราะห์, หัวข้อที่ 1 รูปแบบศิลปะและระเบียบภาพจิตรกรรม

¹⁷¹ ตัวเลขสำหรับระบุตำแหน่งส่วนรายละเอียดภายในสมุดไตรภูมิ

- กามภุมิ สวรรค์ชั้นจตุรหาราชิกา (ต่อจากดาวดึงส์) : แสดงวิมานทำวจุโลกบาลอยู่บน
เขายุคนธร อันเป็นเขาสัตตบริภัณฑ์ชั้นแรก (3)

- กามภุมิ เขาสัตตบริภัณฑ์ชั้นต่อมาอีก 6 ลุก (อิลินธร-อัสกัณ) : แสดงในรูปแห่งภูเขาตลัน
ระดับลงไปอันเป็นมมมมองแนวตั้ง มีวิมานครุฑบนไม้จิว (ฉิมพลี) และสระที่ช่วงกลางเขา (3)

- กามภุมิ ส่วนมนุสสุภุมิ : แสดงสัญญาณทวีปทั้งสี่และทวีปบริวารที่แตกต่างกันในมมมมอง
แนวราบ ในแต่ละแห่งมีชาวทวีปอยู่คู่กับต้นไม้ประจำทวีป โดยตั้งอยู่ประจำทิศรอบเขาพระสุเมรุและ
เขาสัตตบริภัณฑ์ ซึ่งเขาสัตตบริภัณฑ์แสดงในรูปวงภูเขาอันเป็นมมมมองแนวราบ และถัดลงมาที่เชิงเขา
พระสุเมรุ แสดงวิมานนาคและเขาดรีกภูที่หนีบเขาพระสุเมรุไว้ (4)

- กามภุมิ ส่วนพิภพอสุรุ : จอมอสุรุที่ปกครองเมืองอสุรุประจำทั้งสี่ทิศใต้เขาพระสุเมรุ
กลางพิภพมีสระโบกขรณีคล้ายกับในดาวดึงส์ (5)

- กามภุมิ เมืองยมโลก-นรกภุมิ : พญายมราชที่กำลังตัดสินบุญกรรมของสัตว์โลก และถัดลง
ไปเป็นนมหานรกขุมต่างๆ ทั้ง 8 ชั้นขุม จากสัญญาชีพนรก-มหาวเวจินรก และโดยรอบมหานรกแต่ละชั้น
แสดงขุมนรกทรงต่างๆ แยกย่อยลงไป นอกจากนี้ถัดออกจากเขาจักรวาลไปมีโลกันตนรกซึ่งเป็น
สัตว์นรกปีนเกาะกำแพงจักรวาลอยู่ (6)

- กามภุมิ ส่วนเปตภุมิ : แสดงสภาพของเปรตประเภทต่างๆตามบุญกรรมที่ได้ทำไว้ (7)

- พุทธประวัติ : แสดงเหตุการณ์สำคัญ ได้ประสูติ, พบเทวทูตทั้งสี่, ทรงพระสุบิน(พระอินทร์
ดีดพิณถวาย), นางสุชาดาถวายข้าวมธุปายาส/พราหมณ์โสดถียะถวายหญ้าคา, ทรงลอยถาด,
मारผจญ-ตรัสรู้, ปาฏิไภย และเสด็จเทศนาพุทธมารดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (8) ทั้งนี้ในสมุตไตรภุมิ
บางเล่มอาจไม่ได้แสดงเหตุการณ์ที่กล่าวมาครบทุกเรื่อง (ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะเอกสารบางเล่ม
ชำระสูญหาย) ตลอดจนมีบางส่วนไม่ได้เรียงเรื่องราวตามพุทธประวัติ เช่น แสดงเหตุการณ์เทศนาใน
ดาวดึงส์ก่อนเหตุการณ์ตรัสรู้ (สมุตเลขที่ 8, 10/ก) หรือแสดงเหตุการณ์ตอนทรงลอยถาดพร้อมกับ
ปาฏิไภย (สมุตเลขที่ 10, 10/ก) เป็นต้น อนึ่ง ในสมุตเลขที่ 10/ก ได้แสดงภาพพุทธประวัติต่อเนื่อง
มาที่หน้าปลาย โดยเชื่อมติดกับภาพแผนที่โบราณ

**สมุดหน้าปลาย : เรียงนวนอนจากซ้ายไปขวา (จากต้นชมพูทวีปไปยังปลายทวีป) :
แผนรหัสด้วยอักษร B**

- แผนที่โบราณ : แสดงเมืองที่ปรากฏในโลกความเป็นจริง ได้แก่จากเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกของจีนลงมายังสุวรรณภูมิ (เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทั้งแผ่นดินใหญ่และหมู่เกาะ) (0)

- ภาพรวมจักรวาล : แสดงองค์ประกอบสำคัญต่างๆที่ปรากฏในจักรวาลโดยเฉพาะอย่างยิ่งส่วนกามภูมิจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ลงมา ได้แก่ เขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ เขาจักรวาล ในรูปแท่งเขา(มummongแนวตั้ง) ร่วมกับภาพทวีปสี่(มummongแนวราบ) พิภพอสุรัสได้เขาพระสุเมรุ นอกจากนี้ยังปรากฏพระอาทิตย์ พระจันทร์ ราหู และเส้นวิถีโคจรโดยอยู่ขนานกับเขาพระสุเมรุ (1) ซึ่งผู้วิจัยคิดเห็นว่าภาพส่วนนี้เป็นการสรุปย่อองค์ประกอบและสัณฐานของจักรวาลจากสมุดหน้าต้น

- พื้นน้ำทะเล ชายป่าหิมพานต์ : แสดงองค์ประกอบส่วนขยายมายังชมพูทวีป โดยเชื่อมต่อมาจากภาพรวมจักรวาล ปรากฏนิทานชาดกเรื่องต่างๆในฉกมหาสมุทรต่อเนื่องมาถึงชายป่าหิมพานต์ เช่น กากี, ทิวาหนะ และเหล่านาคที่มาคลอดลูกในถ้ำ (2) ส่วนถัดต่อเข้ามาเป็น ฉากป่าหิมพานต์ช่วงต้น ซึ่งแสดงสถานที่ เรื่องราว และสิ่งมีชีวิตต่างๆ ได้แก่ เรื่องเปรตสวนมะม่วง, เวมานิกเปรต, เรื่องวิทยากรแย่งนารีผลในป่าหิมพานต์, หมู่บ้านทั้ง 6 แห่งในป่าหิมพานต์, ราชสีห์สี่ตระกูล (2ก) อนึ่ง ตั้งแต่ฉากดังกล่าวปรากฏภาพแม่น้ำไหลผ่านสถานที่ต่างๆในหิมพานต์

- ป่าหิมพานต์ก่อนสระอโนดาต : แสดงสิ่งมีชีวิตและสระสำคัญในหิมพานต์ซึ่งตามคติมีทั้งหมด 7 สระ ในส่วนนี้แสดง 2 สระคือ บันทมลทนและฉัททันต์ แต่ละสระมีช้างประจำอยู่ โดยสระบันทมลทนได้เขียนคำอธิบายเรื่อง ช้างสิบตระกูล ส่วนสระฉัททันต์มี ช้างฉัททันต์ (อยู่ในช้างสิบตระกูลเช่นกัน), นอกจากนี้มีนิทานเรื่องพระสุธนตามมโนราห์และวิมานพระอิศวร (3)

- สระอโนดาต : แสดงภาพสระขนาดใหญ่โดยมีภูเขารูปปากกา 5 ลูกปิดปากสระ ปากทางน้ำรูปหน้าสัตว์ประจำทิศทั้งสี่ (ช้าง ม้า สิงห์ โค) โดยเป็นที่อาศัยของสัตว์ทั้ง 4 ประเภทแบ่งตามทิศของปากทางน้ำรูปสัตว์นั้น และมีแม่น้ำขดวนล้อมรอบสระหลายชั้น (4)

- ป่าหิมพานต์หลังสระอโนดาต : แสดงสิ่งมีชีวิตและสระสำคัญในหิมพานต์ในส่วนที่เหลือต่อมาได้แก่ กาลสระ มันทากินิสระ น้ามสระ และสีหะปาปตะสระ โดยมีช้างสิบตระกูลส่วนที่เหลืออยู่ประจำสระนั้น ได้แก่ ปิงคหัตถี เหมหัตถี อุโบสถหัตถี นอกจากนี้ยังปรากฏภาพเทวดามาเล่นพ้อนรำตลอดจนนิทานต่างๆ เช่น เล็กราชสีห์เป็นพญาสัตว์, พรานบุญจับนางมโนราห์ (5)

- ป่าหิมพานต์ช่วงปลาย : แสดงการไหลของแม่น้ำที่ไหลมาจากปากโคทางทิศใต้ของสระอโนดาต โดยผ่านเกาะแก่งธรรมชาติกลายเป็นชื่อแม่น้ำต่างๆ ได้แก่ แผ่นหิน (กัณหคงคา), เขาอากาศ (น้ำพุ่งขึ้นกลางอากาศเป็นอากาศคงคา), ดิยัคพะโปกขรณี (น้ำกระทบลงบนพื้นจนเกิดเป็นสระ) ระหว่างแม่น้ำช่วงนี้ปรากฏนิทานต่างๆ เช่นกัน ได้แก่ เรื่องอายุกนิกรินรี (ภัลลาคติกาต), เมฆลากับรมสุร, นาคขอน้ำจากกบ, หมิผูกเวรกับไม้สะคร้อ (6)

- ปลายสุดป่าหิมพานต์ : แสดงการไหลของแม่น้ำต่อมาได้แก่แผ่นหิน (พหลคงคา), อุโมงค์ (อุมังคงคา), เขาแนวขวางหรือตึรัจฉานบรรพตชื่อวิษณะ ซึ่งแตกเป็นแม่น้ำปัญจมหานที 5 สาย : คงคา ยมุนา อจิรวดี สรภู มหิ) โดยสอดแทรกนิทานต่างๆ ได้แก่ กาคูกเวรกับนกเค้าช่างเหยียบลูกนกไส้ (7) จากนั้นแสดงเรื่องเวสสันดรชาดก 13 กัณฑ์ : โดยยังคงอยู่ในป่าหิมพานต์ซึ่งแม่น้ำทั้งห้าสายที่แตกออกมาจากส่วนที่แล้วได้จัดระเบียบใหม่ให้แบ่งฉากออกเป็นสองส่วนด้านล่างลำดับกัณฑ์แบบเวียนเป็นวงวนโดยกัณฑ์ท้ายจะขึ้นต้นก่อนเนื่องจากเกี่ยวข้องกับป่าหิมพานต์ และกัณฑ์ต้นจะอยู่ช่วงหลังเนื่องจากมีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับเมืองซึ่งเป็นฉากสำคัญในลำดับถัดไป (7ก)

- เมืองในชมพูทวีป : แสดงชื่อกลุ่มเมืองสำคัญทั้งในมัชฌิมประเทศ (เมืองชั้นใน) และปัจฉิมประเทศ (เมืองชั้นนอก) โดยที่ศูนย์กลาง (สีสปฐพี) แสดงโพธิบัลลังก์และสัตตมหาสถานล้อมรอบอันเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติ (8) นอกจากนี้ยังปรากฏต่อเนื่องมายังดินแดนสุวรรณภูมิ ได้แก่ล้านนา ล้านช้าง พุกาม เขมร สยาม โดยแสดงเมืองต่างๆ และพุทธสถานสำคัญต่างๆ

- เกาะลังกาหรือสิงหลทวีป : แสดงพุทธสถานสำคัญต่างๆเช่นเดียวกัน โดยต่อเนื่องมาจากดินแดนสุวรรณภูมิและค้นด้วยมหาสมุทร บริเวณกลางเกาะมีเขาสุมนภูอันประดิษฐานพระพุทธรูป (9) และถัดมานั้นเป็นมหาสมุทรอันแสดงนิทานเรื่องเลือกปลาอานนท์เป็นพญา (9ก) และเรื่องมิตตวันทูกะเจอเปรตจักรผัน (9ข)

- ทศชาติชาดก : แสดงตั้งแต่เรื่องเตมียชาดก – เวสสันดรชาดก (บางฉบับแสดงไม่ครบสิบได้แก่ฉบับเลขที่ 6, เลขที่ 8) (10)

สมุดภาพไตรภูมิเหล่านี้จึงนับได้ว่าแสดงภพภูมิจักรวาลทางพุทธศาสนาได้ครบถ้วนทั้งสามภพโดยไล่ลำดับจากระดับสูงสุดมาต่ำสุดคือพระนิพพานมาสู่โลกกันตนรก และแสดงภูมิประเทศที่ปรากฏในโลกจริงอันได้แก่ เมื่อสุวรรณภูมิ ลังกาทวีป ซึ่งได้ผนวกองค์ประกอบรวมกับป่าหิมพานต์และเมืองในชมพูทวีปอันเป็นภูมิประเทศในอุดมคติพุทธศาสนาได้อย่างสอดคล้องแยบยล ลักษณะดังกล่าวสันนิษฐานว่าอาจเป็นการบ่งบอกถึงสถานะของดินแดนต่างๆที่ได้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของ

ดินแดนพุทธศาสนาโดยมีชมพูทวีปเป็นศูนย์กลาง นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงเรื่องราวของพระพุทธเจ้าทั้งพุทธประวัติและทศชาติชาดกในช่วงท้ายเล่มของสมุดอีกด้วย รูปแบบการเขียนภาพจักรวาลในสมุดไตรภูมิดังกล่าวนี้ปรากฏมาตั้งแต่ฉบับอยุธยาและคัดลอกต่อเนื่องมาในสมัยธนบุรีจนกระทั่งสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยแม้จะปรับเปลี่ยนรูปแบบศิลปะ แต่ลำดับองค์ประกอบต่างๆยังคงแบบแผนเดิมไว้อย่างเคร่งครัด นอกจากนี้นักวิชาการได้สันนิษฐานว่าภาพไตรภูมิโลกสันฐานในจิตรกรรมฝาผนังของพระอารามอาจมีต้นแบบมาจากจิตรกรรมสมุดไตรภูมิ ตลอดจนเรื่องราวทศชาติและพุทธประวัติก็อาจได้แบบอย่างมาจากสมุดไตรภูมิเช่นเดียวกัน¹⁷² โดยคัดเลือกบางฉากตอนหรือองค์ประกอบที่สำคัญมาปรับใช้กับบริบทของแต่ละสถานที่

หอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆสิตาราม

นอกจากสมุดไตรภูมิแล้ว การศึกษาครั้งนี้ได้ใช้จิตรกรรมไตรภูมิที่หอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆสิตารามในการวิเคราะห์เปรียบเทียบกับจิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐานวัดสุทัศนเทพวรารามด้วยเช่นกัน โดยมีประวัติและรายละเอียดของหอพระไตรปิฎกกับภาพจิตรกรรมดังต่อไปนี้

หอพระไตรปิฎกในวัดระฆังโฆสิตารามเดิมเป็นตำหนักของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 เมื่อครั้งยังดำรงพระยศเป็นพระราชวรินทร์ เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา เมื่อพระชนมายุ 32 พรรษา ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ต่อมาโปรดให้ยกตำหนักและหอประทับนั่งมาถวายเป็นเสนาสนะสงฆ์ทางตะวันตกหลังพระอุโบสถเก่า (ปัจจุบันคือพระวิหารน้อย) วัดบางหว้าใหญ่ (นามเดิมของวัดระฆัง) ในคราวเป็นแม่ทัพเสด็จไปทำศึกที่โคราช ลักษณะเป็นอาคารมุงจาก ฝาสำหรับวัด กั้นห้องด้วยกระแจะ¹⁷³

ครั้นถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ภายหลังจากที่รัชกาลที่ 1 ได้ทรงสังคายนาชำระพระไตรปิฎกที่วัดนิพพานาราม (วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์) เมื่อพ.ศ.2331 ต่อมาได้ทรงระลึกถึงพระตำหนักและหอประทับที่เคยถวายพระอาราม จึงมีพระราชดำริจะบูรณปฏิสังขรณ์ให้สวยงามขึ้น โดยโปรดเกล้าฯ ให้ขุดสระในบริเวณที่เคยขุดพระขึงเสียงดี¹⁷⁴ และรื้อตำหนักจากจุดเดิมมาปลูกกลางสระเรียงเป็นเรือนแฝดสามหลังแล้วยกสถานะให้เป็นหอพระไตรปิฎก พร้อมทั้งบูรณปฏิสังขรณ์โดยเปลี่ยนหลังคา

¹⁷² ธนิต อยุธยา, “สถานจิตรกรรมฝาผนัง”, *วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนังของไทย*, พระนคร : กรมศิลปากร, 2502, หน้า 45.

¹⁷³ *ประวัติวัดระฆังโฆสิตาราม และประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)*, 2504, หน้า จ.

¹⁷⁴ ระฆังที่ขุดพบท้ายอุโบสถหลังเก่า สันนิษฐานว่าปัจจุบันอยู่ที่หอระฆังในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

เป็นมุงกระเบื้อง ฝาเรือนเปลี่ยนเป็นลูกปะกนไม้สักและเขียนภาพจิตรกรรม นอกจากนี้ประตู หน้าต่างด้านในเขียนลายรดน้ำ ส่วนประตูกกลางของเรือนด้านนอกกับซุ้มชานเรือนแกะสลักลวดลาย สัตว์และธรรมชาติ เมื่อบูรณปฏิสังขรณ์เสร็จเรียบร้อยแล้ว ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลและ ปลุกต้นจันทน์ทั้ง 8 ทิศโดยรอบ พร้อมกับอุทิศให้เป็นหอพระไตรปิฎก ต่อมาผู้คนบางส่วนเรียกว่า “ตำหนักจันทน์”¹⁷⁵ ปัจจุบันตำหนักหอพระไตรปิฎกย้ายจากกลางสระน้ำมาอยู่บริเวณทิศตะวันตกเฉียงใต้ของพระอุโบสถและพระวิหารโดยหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ทั้งนี้ไม่ปรากฏช่วงเวลาย้าย ตำหนักที่แน่ชัด¹⁷⁶ (ภาพที่ 67)

ภายในหอพระไตรปิฎกแบ่งห้องออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่ หอนอน (หอซ้าย) - หอเขียน (หากลาง) - หอนั่ง (หอขวา) ประดับด้วยภาพจิตรกรรมโดยมีเนื้อหาเรื่องราวทั้งใน ศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา ได้แก่ *หากลาง*เขียนภาพรามเกียรติ์ในตอนสำคัญ เช่น ศีกพรหมาศ สุกรีพลอนตันรัง สันนิษฐานว่าเป็นฝีมือพระอาจารย์นาค¹⁷⁷, หอนั่งเขียนภาพเทพชุมนุม โดยปรากฏ ที่ขอบผนังด้านบนสุดซึ่งแสดงเทพชั้นต่างๆ เช่น พรหม ครุฑ นาค และพระอินทร์ที่ผนังท้ายสุดของ หอนั่ง ด้านล่างเขียนภาพต้นไม้และพัตยศ ลักษณะภาพจิตรกรรมเป็นแบบประเพณี คือเน้น การเขียนสีตัดเส้นในลวดลายภาพบุคคลและภาพต้นไม้โขดหินธรรมชาติต่างๆ รวมทั้งใช้เส้นสีเทา แบ่งฉากภาพ ทั้งนี้ที่ปรากฏค่อนข้างหลากหลายเป็นพหุรงค์

สำหรับเนื้อหาที่เกี่ยวกับพุทธศาสนาส่วนสำคัญปรากฏในหอนอน (ภาพที่ 68) ซึ่งเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังเต็มพื้นที่ โดยส่วนที่สำคัญที่สุดอยู่ที่ผนังทิศเหนือ ซึ่งมีจิตรกรรมอยู่ สามหัวข้อสำคัญ ได้แก่ *ภาพไตรภูมิ (ซ้าย)*, *พระอินทร์และพระมาลัยที่พระเจดีย์จุฬามณี กับเรื่อง พระภิกษุปลงอสุภะในฉากต้นไม้ธรรมชาติอย่างอุดมคติ (บานประตูกกลาง)*, และ *เรื่องมฆมาณพหรือ ประวัติพระอินทร์ตอนสร้างศาลาที่พัก (ขวา)* (ภาพที่ 69) โดยครอบคลุมไปถึงผนังทิศตะวันออกอัน แสดงเรื่องสงครามพระอินทร์และอสูรขณะที่ผนังส่วนที่เหลือรอบหน้าต่างเขียนภาพธรรมชาติ และ

¹⁷⁵ ประวัติวัดระฆังโฆสิตาราม และประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี), 2504, หน้า ๑๗.

¹⁷⁶ สันติ เล็กสุขุม สันนิษฐานว่าหอไตรฯควรย้ายในช่วงหลังพ.ศ. 2458 เนื่องจากในลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระ ยานริศรานูวัตติวงศ์ที่ถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานูวัตติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *สารสนสมเด็จ เล่ม 1*, กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2505, หน้า 33-34, อ้างถึง ใน สันติ เล็กสุขุม, *จิตรกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 3 : ความคิดเปลี่ยน การแสดงออกก็เปลี่ยนตาม*, 2548, หน้า 64.

¹⁷⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานูวัตติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง ราชานุภาพ, *ศิลปกรรมและช่างไทยจากสารสนสมเด็จ*, โรงพิมพ์อักษรบริการ, 2512, หน้า 10.

ผนังช่วงบนเขียนกองทัพยักษ์และลิงสี่ตัวพาหนะ ทั้งนี้จิตรกรรมในหอนอนไม่ปรากฏนามผู้เขียนที่แน่ชัด อาจเป็นช่างท้องถิ่นธนบุรี¹⁷⁸ โดยรูปแบบจิตรกรรมจัดองค์ประกอบขนาดเล็กเพื่อเล่าเรื่องราวและฝีมือเรียบเฉยเมื่อเทียบกับผนังรามเกียรติ์ในหอกกลางของพระอาจารย์นาคที่เขียนภาพเหตุการณ์ขนาดใหญ่และมีพลังซึ้งซึ้งกว่า

ภาพไตรภูมิโลกสัตถฐานที่ปรากฏในหอนอนของหอพระไตรปิฎกวัดระฆังฯ เขียนเต็มผนังทิศเหนือฝั่งซ้าย โดยจากการพิจารณาเนื้อหาเรื่องราวในภาพเบื้องต้นนั้น สามารถแบ่งออกเป็น 3-4 กลุ่มใหญ่ โดยในที่นี้ผู้วิจัยจะใช้รหัสตัวอักษรในการระบุตำแหน่งเพื่อสะดวกต่อการวิเคราะห์เปรียบเทียบกับสมุดไตรภูมิและจิตรกรรมไตรภูมิโลกสัตถฐานที่วัดสุทัศน์ฯ ในบทที่ 4 รายละเอียดดังนี้ (ดูภาพที่ 71-72 ประกอบ)

1. ภาพรวมจักรวาล อยู่ด้านบนทางซ้ายสุดของผนัง แสดงภาพเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ เขาจักรวาล ทวีป มหาสมุทร พิภพอสุร วิมานกลางอากาศ พระอาทิตย์ ราหู แทนด้วย **รข.1** ทั้งนี้ ภาพจักรวาลแสดงเพียงครึ่งฉากทางด้านขวาเท่านั้น

2. ป่าหิมพานต์ อยู่ช่วงครึ่งล่างของผนัง แสดงภูมิประเทศต่างๆในป่าหิมพานต์ตั้งแต่ม้วนต้นถึงส่วนปลาย แทนด้วย **รข.2** โดยแบ่งออกเป็นส่วนย่อย 4 ส่วน ได้แก่

รข. 2A ชายป่าหิมพานต์ อยู่ทางขวาของผนังต่อเนื่องมาจากภาพรวมจักรวาล โดยปรากฏองค์ประกอบและนิทานบางเรื่อง เช่นเรื่องทิวาหนะ ภาพครุฑจุดนาค นาคคลอดลูกในถ้ำ เป็นต้น อนึ่ง ตั้งแต่ฉากดังกล่าวปรากฏภาพแม่น้ำไหลผ่านสถานที่ต่างๆในหิมพานต์ ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าแม่น้ำดังกล่าวจัดองค์ประกอบโดยตัดตอนเมื่อสุดผนังและเริ่มต้นขึ้นใหม่ทางด้านล่าง คล้ายการอธิบายแบบขึ้นบรรทัดใหม่

รข. 2B ป่าหิมพานต์ช่วงต้น อยู่ทางซ้ายล่างของผนังก่อนถึงสระอโนดาต (ถัดลงมาจาก รข. 2A) แสดงภาพหมู่บ้านและสระโบกขรณีต่างๆในป่าหิมพานต์แต่ไม่ได้ระบุชื่อแน่ชัด มีช้างจำนวนหนึ่งยืนอยู่ใกล้กับสระเหล่านั้น

¹⁷⁸ อย่างไรก็ตาม การกำหนดเรื่องราวในหอไตรฯ ควรเป็นทางราชสำนักเนื่องจากเป็นพระราชดำริของรัชกาลที่ 1 ในทำนุบำรุงพระศาสนา อีกทั้งในคราวบูรณะปฏิสังขรณ์หอไตรฯครั้งนี้ รัชกาลที่ 2 เมื่อครั้งยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรได้ทรงเป็นแม่กองด้วย อ้างใน พิภพ บุษราคัมวดี และคณะ เรียบเรียง, 100 ปี เพื่อ หริพิทักษ์ : ชีวิตและงาน, พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ: หอศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553, หน้า 68, 288.

รข. 2C สระอโนดาต อยู่ส่วนกลางของผนังช่วงล่าง และถือเป็นบริเวณกลาง ป่าหิมพานต์ มีเขารูปปากกาปิดสระ, ปากทางน้ำรูปหัวสัตว์ทั้งสี่ทิศ (ช้าง, ม้า, สิงห์, โค) แต่ละทิศ มีสัตว์ประเภทนั้นๆอาศัยอยู่

รข. 2D ป่าหิมพานต์ช่วงปลาย อยู่ช่วงหลังสระอโนดาตไปจนถึงเชิงผนังด้านล่างสุด (ถัดลงมาจาก รข. 2B และ 2C) แสดงนิทานและสัตว์ในธรรมชาติต่างๆเช่น เมขลาและรามสูร , หมูนก, ช้าง, ฯลฯ โดยช่วงปลายสุดแสดงภาพเขาดิรัจฉานบรรพตและแม่น้ำที่แตกออกมาเป็น ปัญจมหานทีทั้ง 5 สาย

3. เวสสันดรชาดก อยู่ด้านบนทางขวาสุดของผนัง แสดงกัณฑ์สำคัญ เช่น กัณฑ์ฉกษัตริย์ (ปรากฏภาพพระเจ้าสุทนต์ พระนางผุสดี พระเวสสันดร พระนางมัทรี กัณหา ซาลี) แทนด้วย **รข.3**

4. พระอินทร์สนทนาศรรณกับพระมาลัย ในฉากพระเจดีย์จุฬามณีที่ดาวดึงส์ และมีนักสิทธิ์วิทยากรเหาะมาสักการะ (ผนังช่วงบนของบานประตูหอนอน) แทนด้วย **รข.4**

จากการจำแนกองค์ประกอบของจิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐานในหอพระไตรปิฎก วัดระฆังฯ พบว่ามีรูปแบบศิลปะและลำดับองค์ประกอบหลายส่วนที่คล้ายคลึงกับในสมุดภาพไตรภูมิ ส่วนหน้าปลาย ทั้งการเริ่มเรื่องราวด้วยภาพรวมจักรวาล การเริ่มต้นและปิดท้ายฉากป่าหิมพานต์ และการเลือกเรื่องราวเวสสันดรชาดก ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานเบื้องต้นว่าจิตรกรรมดังกล่าว มีความเชื่อมโยงกันจากสื่อในสมุดภาพถ่ายทอดมาสู่จิตรกรรมฝาผนัง และด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงเกิดข้อสันนิษฐานว่าศิลปกรรมทั้งสองแห่งอาจจะเป็นต้นแบบที่พัฒนาต่อไปยังจิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐานวัดสุทัศนเทพวรารามทั้งรูปแบบและการลำดับภาพ ซึ่งจะอธิบายที่บทวิเคราะห์ต่อไป

อนึ่ง เนื่องจากวัดระฆังโฆสิตารามเป็นพระอารามที่มีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยธนบุรี โดยเคยเป็นที่จำพรรษาของสมเด็จพระสังฆราชตลอดจนพระเถรานุเถระสำคัญ อีกทั้งยังเป็นสถานที่สังคายนาพระไตรปิฎก ดังนั้นแล้ววัดระฆังฯจึงเป็นศูนย์กลางพระศาสนาในช่วงเวลานั้น ตลอดจนเป็นแหล่งรวมศิลปวิทยาการด้านต่างๆ รวมถึงงานช่างศิลปกรรม ทั้งช่างจากอยุธยา ช่างท้องถิ่นธนบุรี หรือช่างนครศรีธรรมราช และด้วยความเป็นแหล่งศูนย์กลางของศิลปวิทยานี้เองจึงได้ส่งผลต่อเนื่องสู่งานศิลปกรรมยุคหลัง ซึ่งปรากฏประจักษ์พยานจากหอพระไตรปิฎกที่มีการปลูกสร้างและปฏิสังขรณ์ใหม่ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์โดยกลุ่มครูช่างที่มากฝีมือ ตลอดจนพัฒนาไปสู่งานศิลปกรรมชั้นสูงหลังจากนั้นอีกหลายยุคสมัยสืบมาในสมัยรัชกาลที่ 2 และ รัชกาลที่ 3¹⁷⁹

¹⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 288.

ศิลปะรัตนโกสินทร์ (พุทธศตวรรษที่ 24)

ครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเป็นราชธานีใน พ.ศ. 2325 ทรงได้ฟื้นฟูบ้านเมืองในด้านต่างๆ ให้กลับมารุ่งเรืองเหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยา ทั้งด้านการเมืองการปกครอง กฎหมาย ตลอดจนพระศาสนาและศิลปวิทยาการ โดยโปรดเกล้าฯ ให้ชำระวรรณกรรมสำคัญทั้งทางธรรมและทางโลก เช่น สังคายนาพระไตรปิฎก (พ.ศ.2331)¹⁸⁰ ตลอดจนคัมภีร์มหาวงศ์ ไตรภูมิโลกวิจิตรยถกถา พระราชนิพนธ์บทละครรามเกียรติ์ อุณรุท เป็นต้น นอกจากนี้ยังได้สถาปนาและปฏิสังขรณ์พระอารามรวมทั้งวัดอุสถานต่างๆ ในพระนครเพื่อความสงบร่มเย็นมั่นคงของแผ่นดินอีกครั้ง

ในศิลปกรรมสมัยรัตนโกสินทร์นอกจากฟื้นฟูรูปแบบและคตินิยมต่างๆ ต่อเนื่องมาจากสมัยอยุธยาแล้ว นักวิชาการสันนิษฐานว่าได้ปรากฏคติบางประการที่กลายมาเป็นแบบเฉพาะของยุคสมัย ได้แก่ การเน้นบทบาทของ “พระอินทร์” ผู้ปกครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ให้มีความสำคัญมากขึ้นจากในอดีตและเพิ่มเติมจากคติเทวราชา ซึ่งตามคติได้กล่าวว่าพระอินทร์เดิมเป็นมนุษย์ชื่อมฆมาณพผู้ประกอบในกุศลวัตรบท 7¹⁸¹ และได้สร้างศาลาที่พักเพื่อประโยชน์สาธารณะร่วมกับสหายอีก 32 คน ครั้นจตุตถภพเต็มได้ไปอุบัติเป็นพระอินทร์ก็ได้เป็นเทวดาที่อุปถัมภ์พุทธศาสนา และเมื่อถึงกาลแล้วก็จะสิ้นบุญไปตามกรรมโดยมีพระอินทร์องค์ใหม่มาอุบัติแทน¹⁸² คติดังกล่าวนี้ได้ตอบรับและสร้างความชอบธรรมให้กับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในการขึ้นครองราชย์เป็นปฐมกษัตริย์กรุงรัตนโกสินทร์ เนื่องจากแต่เดิมพระองค์เป็นสามัญชนที่รับราชการในแผ่นดินอยุธยา และทรงบำเพ็ญกุศลบารมีจากการบำรุงพระศาสนาเรื่อยมา เช่น การยกตำแหน่งเดิมของพระองค์ถวายเป็นเสนาสนะสงฆ์ให้กับวัดระฆังโฆสิตาราม เมื่อได้ขึ้นครองราชย์แล้วก็ยังทรงทำนุบำรุงพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง ทั้งการสังคายนาพระไตรปิฎกและชำระวรรณกรรมพุทธศาสนาต่างๆ จำนวนมาก ตลอดจนจัดระเบียบสงฆ์ให้ประพฤติปฏิบัติตามพระวินัย¹⁸³

¹⁸⁰ ได้ทรงสังคายนาชำระพระไตรปิฎกที่วัดนิพพาราม ซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ (วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ในปัจจุบัน) โดยมีสมเด็จพระสังฆราชศรีเป็นประธาน อ้างใน **ประวัติวัดระฆังโฆสิตารามและประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)**, 2504, หน้า ช-ช.

¹⁸¹ กุศล 7 ประการที่ควรหมั่นทำอยู่เสมอ คือ บำรุงมารดา, บำรุงบิดา, อ่อนน้อมถ่อมตนต่อผู้ใหญ่ในตระกูล, กล่าววาจาสัตย์, วาจาไม่หยาบ, วาจาไม่ส่อเสียด, ไม่พึงโกรธและระงับความโกรธนั้น

¹⁸² ชาตรี ประภิตนนทการ, **การเมืองในสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1**, กรุงเทพฯ : มติชน, 2558, หน้า 90.

¹⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 91.

คติพระอินทร์จึงเป็นแนวคิดธรรมราชาอันเกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนา โดยได้ปรับปรุงขึ้นใหม่ตามบริบทของผู้ปกครองราชอาณาจักรที่มาจากการบำเพ็ญบุญกุศล และตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรม ซึ่งแตกต่างจากคติเทวราชาในศาสนาพราหมณ์ที่พระเจ้าแผ่นดินคือเทพอวตารลงมาปราบทุกข์เข็ญ นอกจากนี้ด้วยนามของราชธานีกรุงรัตนโกสินทร์เองก็มีความหมายสื่อถึงเมืองแก้วของพระอินทร์ ดังนั้นแล้วอุดมการณ์ในการสร้างบ้านแปงเมืองสมัยรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 1 จึงค่อนข้างเกี่ยวเนื่องกับเรื่องราวของพระอินทร์และพระพุทธรูปเป็นพิเศษ โดยได้ปรากฏสืบมาถึงสมัยรัชกาลที่ 2 และตอกย้ำให้เด่นชัดมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3¹⁸⁴ ซึ่งคิดดังกล่าวในช่วงระยะเวลา 3 รัชกาลได้สะท้อนให้เห็นอย่างเป็นรูปธรรมในงานศิลปะและสถาปัตยกรรมต่างๆ เช่น จิตรกรรมเรื่องขมมานพสร้างศาลาในหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง (ภาพที่ 70) รูปพระอินทร์ประทับวิมานที่หน้าบันพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในพระบรมมหาราชวัง (ภาพที่ 73) หรือรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณที่ซุ้มจรณะนำเรือนธาตุของพระปรางค์วัดอรุณราชวราราม¹⁸⁵ (ภาพที่ 75) ตลอดจนการสร้างวัดมหาสุทธารามกลางพระนครต่อจากสมัยรัชกาลที่ 1 และเปลี่ยนนามเป็นวัดสุทัศนเทพวรารามซึ่งเป็นชื่อที่เกี่ยวข้องกับสุทัศนนครในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

สำหรับงานศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับคติไตรภูมิโลกสันฐาน ปรากฏอย่างชัดเจนทั้งในงานสถาปัตยกรรมและจิตรกรรม ตัวอย่างงานสถาปัตยกรรมได้แก่ **พระปรางค์วัดอรุณราชวราราม** (ภาพที่ 74) ซึ่งสร้างครอบพระปรางค์องค์เดิมในสมัยรัชกาลที่ 2-3 ให้เป็นพระมหาธาตุสำหรับพระนคร องค์พระปรางค์ประธานมีขนาดใหญ่กว่าพระปรางค์ทั่วไป ชั้นฐานประดับด้วยรูปยักษ์ ลิง และเทวดาแบก ประกอบกับสัญลักษณ์รูปพระอินทร์ที่ซุ้มเรือนธาตุตั้งที่กล่าวมาข้างต้น และแวดล้อมด้วยพระปรางค์บริวารประจำสี่มุมกับพระมณฑปประจำสี่ด้าน จากรูปแบบสถาปัตยกรรมดังกล่าว นักวิชาการสันนิษฐานว่าสื่อถึงเขาพระสุเมรุศูนย์กลางจักรวาลที่แวดล้อมด้วยทวีปทั้งสี่¹⁸⁶ หรืออาจสื่อถึงพระเจดีย์จุฬามณีอันเป็นเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์¹⁸⁷

¹⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 70.

¹⁸⁵ รูปพระอินทร์ที่ซุ้มจรณะนำเรือนธาตุพระปรางค์พบว่าได้ทรงจักรที่พระหัตถ์ข้างหนึ่งซึ่งเป็นอาวุธของพระนารายณ์ จึงเป็นไปได้ว่าอาจมีการผสมความเชื่อระหว่างเทพทั้งสององค์ ทั้งนี้การประดับซุ้มจรณะนำด้วยรูปเทวดานับว่าเป็นรูปแบบเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์ที่ปรับเปลี่ยนจากการประดับซุ้มด้วยพระพุทธรูปอันเป็นแบบแผนจากสมัยอยุธยา อ้างใน สันติ เล็กสุขุม, **ข้อมูลกับมุมมอง : ศิลปะรัตนโกสินทร์**, กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2548, หน้า 141-142.

¹⁸⁶ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, **พุทธศิลป์สมัยรัตนโกสินทร์ : พัฒนาการของงานช่างและแนวคิดที่ปรับเปลี่ยน**, กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2556, หน้า 44.

¹⁸⁷ ธนธร กิตติกานต์, **มหาธาตุ**, 2557, หน้า 265.

สำหรับในงานจิตรกรรมปรากฏภาพไตรภูมิโลกัณฐานบนฝาผนังตามอาคารสำคัญในพระอารามต่างๆ ซึ่งมีแบบแผนสืบเนื่องต่อจากสมัยอยุธยา โดยส่วนใหญ่พบโครงสร้างและองค์ประกอบภาพที่เน้นส่วนกามภูมิจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ลงมายังชมพูทวีปจนกระทั่งสิ้นสุดที่อบายภูมิ และมีตำแหน่งตั้งอยู่หลังพระประธาน ตัวอย่างจิตรกรรมที่สำคัญได้แก่ **พระอุโบสถ วัดคูหาสวรรค์ กรุงเทพมหานคร** ซึ่งพระอารามและภาพจิตรกรรมสันนิษฐานว่าเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1¹⁸⁸ และอาจผ่านการบูรณปฏิสังขรณ์บางส่วนในสมัยรัชกาลที่ 3¹⁸⁹ โดยจิตรกรรมเขียนเรื่องพุทธประวัติและทศชาติชาดก สำหรับภาพไตรภูมิโลกัณฐานแห่งนี้นับได้ว่าเป็นตัวอย่างที่แสดงองค์ประกอบได้อย่างสมบูรณ์ที่สุด¹⁹⁰ มีลักษณะตามแบบแผนจิตรกรรมประเพณี (ภาพที่ 76) โดยผนังส่วนบนแสดงเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ เขาจักรวาล ในรูปแท่งเขามุมมองแนวตั้งลดหลั่นระดับลงไป หนาบข้างด้วยพระอาทิตย์ พระจันทร์ ราหู และเทวดาในวิมานอากาศ พื้นหลังเป็นฉากท้องฟ้าโดยใช้สีแดงเป็นหลัก ทั้งนี้ยอดเขาพระสุเมรุเป็นฉากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์โดยมี พระอินทร์ประทับในปราสาทไพชยนต์ มีพระเจดีย์จุฬามณีและต้นปาริชาติหนาบข้าง (ภาพที่ 77) บริเวณกลางผนังเขียนภาพทวีปทั้งสี่ในมุมมองแนวราบบนฉากน้ำทะเล และขยายภาพป่าหิมพานต์ในชมพูทวีปที่ช่วงล่างโดยให้สระอโนดาตอยู่ตรงกลาง มีแม่น้ำพาดผ่านในแนวขวางตลอด โดยแวดล้อมไปด้วยสัตว์ประเภทต่างๆ เช่น ช้าง โค เทวดานางฟ้า ใช้สีเขียวและขาวเป็นหลัก และถัดลงมาบริเวณเชิงผนังด้านล่างสุดเขียนภาพนรกภูมิ เมืองยมโลก และเปรตประเภทต่างๆ ซึ่งเลือกใช้สีแดงหม่นคล้ำ (ภาพที่ 78)

นอกจากนี้ยังปรากฏภาพไตรภูมิโลกัณฐานรูปแบบดังกล่าวที่ฝาผนังหลังพระประธานของ **พระอุโบสถ วัดราชสิทธิาราม กรุงเทพมหานคร** (ภาพที่ 79) ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นพระอารามเก่าตั้งแต่สมัยอยุธยาที่ได้สถาปนาขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 1 และบูรณปฏิสังขรณ์อีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ 3¹⁹¹ ดังนั้นภาพจิตรกรรมจึงอาจเขียนในช่วงเวลาดังกล่าวและมีรูปแบบประเพณีเช่นกัน ซึ่งโดยภาพรวมเขียนเรื่องพุทธประวัติและเวสสันดรชาดก สำหรับผนังไตรภูมิช่วงบนแสดงภาพกลุ่มแท่งภูเขาหนาบด้วยพระอาทิตย์ พระจันทร์ ราหู วิมานอากาศในฉากท้องฟ้าซึ่งใช้พื้นหลังสีแดงและ

¹⁸⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ศิลปกรรมและช่างไทยจากศาสนสมเด็จ*, 2512, หน้า 11.

¹⁸⁹ เจ้าพระยาวิจิตรวงศ์วุฒิไกร, *ตำนานพระอารามหลวง*, พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473, หน้า 6.

¹⁹⁰ เสมอชัย พูลสุวรรณ, *สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24*, 2539, หน้า 114.

¹⁹¹ เจ้าพระยาวิจิตรวงศ์วุฒิไกร, *ตำนานพระอารามหลวง*, 2473, หน้า 24.

สีครามเข้มพร้อมกับมีลายดอกไม้ร่วง บนยอดเขาพระสุเมรุแสดง ภาพพระพุทธรูปเจ้าแสดงเทศนาโปรดเหล่าเทวดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์¹⁹² (ภาพที่ 80) ถัดลงมาแสดงภาพทิวปี่และพื้นน้ำทะเลที่ผนังช่วงกลางคล้ายคลึงกับที่วัดดุสิตาราม แต่กลับไม่แสดงภาพป่าหิมพานต์โดยข้ามฉากลงไปที่เมืองยมโลก นรก และเปรตต่างๆ ในอบายภูมิซึ่งใช้สีครามเข้มและแดงเป็นพื้นหลังเช่นกัน (ภาพที่ 81) นอกจากนี้ยังพบเส้นสีเทาแบ่งภาพค่อนข้างมาก เช่นฉากระหว่างท้องฟ้ากลางผนัง (ดาวดึงส์) และมุมผนัง (เทพชุมนุม) หรือฉากระหว่างยมโลกกับกลุ่มแห่งภูเขา-มหาสมุทร

ตัวอย่างจิตรกรรมไตรภูมิที่สำคัญถัดมาได้แก่ **พระอุโบสถ วัดไชยทิศ กรุงเทพฯ** (ภาพที่ 82) ซึ่งสันนิษฐานว่าเขียนขึ้นหรือบูรณะซ่อมแซมในสมัยรัชกาลที่ 3¹⁹³ โดยภาพรวมเขียนเรื่องพุทธประวัติและชาดก ลักษณะภาพค่อนข้างเป็นแบบประเพณี สำหรับผนังไตรภูมิช่วงบนแสดงภาพกลุ่มแห่งภูเขา พระอาทิตย์(สัญลักษณ์นกยูง) พระจันทร์(สัญลักษณ์กระทาย) ราหู วิมานอากาศในฉากท้องฟ้าพื้นหลังสีแดงและมีลายดอกไม้ร่วง ทั้งนี้เป็นที่น่าสังเกตว่าพระอาทิตย์และพระจันทร์มีเส้นวิถึโคจร 3 เส้น ซึ่งเป็นลักษณะที่เคยปรากฏมาแล้วในอดีตตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย – รัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่นจิตรกรรมที่ตำหนักพระพุทธรูปโฆษาจารย์วัดพุทไธศวรรย์ (ภาพที่ 48) หรืออุโบสถวัดโบสถ์สามเสน กรุงเทพฯ¹⁹⁴ นอกจากนี้บนยอดเขาพระสุเมรุเขียน ภาพพระเจดีย์จุฬามณีและพระมาลัยในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์¹⁹⁵ มีเทวดาจำนวนมากเหาะมาสักการะ (ภาพที่ 83) ถัดลงไปแสดงภาพทิวปี่ทั้งสี่บนพื้นน้ำทะเลสีขาวและป่าหิมพานต์สีเขียวโดยมีสระโนดาตตรงกลางและแม่น้ำไหลผ่านตลอดฉากจากขวาไปซ้าย (หมู่บ้านในหิมพานต์-แม่น้ำปัญจมหานที 5 สาย) ขณะที่ภาพอบายภูมิไม่ปรากฏเนื่องจากผนังช่วงล่างแทนที่ด้วยประตูพระอุโบสถ และผนังข้างประตูเขียนนิทานชาดก ซึ่งเป็นรูปแบบการจัดวางภาพที่แตกต่างจากแบบแผนทั่วไป

¹⁹² อภิวันท์ อดุลยพิเชษฐ์, **จิตรกรรมฝาผนังวัดราชสิทธิาราม**, กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2557, หน้า 127.

¹⁹³ จากเอกสารที่พระอารามระบุกับกรมการศาสนาระบุว่าสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ราวพ.ศ.2370, ที่มากรมการศาสนา, **ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 2**, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2526, หน้า 66, อ้างถึงในสันติ เล็กสุขุม, **จิตรกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 3 : ความคิดเปลี่ยนแปลง การแสดงออกก็เปลี่ยนแปลง**, 2548, หน้า 28.

¹⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 32.

¹⁹⁵ วิไลรัตน์ ยังรอด, **การศึกษาภาพภูมิจักรวาลจากภาพจิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในเขตกรุงเทพมหานคร**, วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2540, หน้า 95-96.

จิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานแห่งสำคัญต่อมาได้แก่ **พระอุโบสถ วัดสระเกศ กรุงเทพฯ** (ภาพที่ 84) ซึ่งเป็นพระอารามเก่าสมัยอยุธยาที่สถาปนาใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 1 และบูรณะปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาล 3¹⁹⁶ ส่วนจิตรกรรมได้รับการบูรณะในช่วงเวลาเดียวกัน เนื้อหาโดยรวมเขียนภาพทศชาติชาดก ทั้งนี้มีร่องรอยการเขียนซ่อมอีกคราวหนึ่งราวสมัยรัชกาลที่ 7¹⁹⁷ ดังนั้นรูปแบบศิลปะจึงค่อนข้างสมจริง อย่างไรก็ตามภาพไตรภูมิโลกัณฐานที่วัดสระเกศนับได้ว่าเป็นจิตรกรรมอีกแห่งที่ยังคงโครงสร้างและองค์ประกอบที่สมบูรณ์ตามคติไตรภูมิคล้ายคลึงกับวัดคูสิดาราม โดยผนังช่วงบนแสดงภาพกลุ่มแห่งภูเขา¹⁹⁸ ขนาบด้วยพระอาทิตย์ พระจันทร์ ราชู วิมาน อากาศในฉากท้องฟ้าซึ่งใช้พื้นหลังสีแดง ที่ยอดเขาพระสุเมรุเป็นฉากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์โดยมี พระอินทร์ประทับในปราสาทไพชยนต์ (ภาพที่ 85) บริเวณกลางผนังเขียนภาพทวีปทั้งสี่บนฉากพื้นน้ำทะเล และขยายภาพป่าหิมพานต์ในส่วนถัดลงมาซึ่งแสดงภาพสระอโนดาตอยู่ตรงกลาง มีแม่น้ำพาดผ่านในแนวขวางตลอดจากขวาไปซ้าย (หมู่บ้านในหิมพานต์-แม่น้ำปัญจมหานที) โดยแวดล้อมไปด้วยสัตว์ประเภทต่างๆ เช่น ช้าง โค เทวดานางฟ้า ใช้สีเขียวและครามเป็นหลัก และถัดลงมาบริเวณเชิงผนังด้านล่างสุดเขียนภาพนรกภูมิ เมืองยมโลก และเปรตประเภทต่างๆ ซึ่งเลือกใช้สีแดงหม่นคล้ำ (ภาพที่ 86)

สำหรับตัวอย่างสุดท้ายได้แก่จิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานใน **พระอุโบสถ วัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ** (ภาพที่ 87) ซึ่งเป็นพระอารามสมัยอยุธยาที่สถาปนาใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 1 และบูรณะปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 เช่นเดียวกัน¹⁹⁹ จิตรกรรมภายในเขียนภาพพุทธประวัติและทศชาติชาดก ลักษณะเป็นแบบกึ่งประเพณี สำหรับภาพไตรภูมิพบว่ามีรูปแบบและการแสดงออกที่เปลี่ยนไปบางประการ โดยได้ใช้เป็นฉากประกอบกับพุทธประวัติ 3 เหตุการณ์ ได้แก่ พระพุทธเจ้าแสดงยมกปาฏิหาริย์ เสด็จโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และเสด็จลงจากดาวดึงส์ (ภาพที่ 88-89) นอกจากนี้ยังได้ลดทอนบางองค์ประกอบจากในอดีตออกไปโดยคงเหลือไว้แต่เพียงองค์ประกอบหลักสำคัญได้แก่ ผนังช่วงบนเป็นกลุ่มเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ และเขาจักรวาล โดยบนยอดเขาพระสุเมรุแสดงพระพุทธเจ้าเทศนาในดาวดึงส์

¹⁹⁶ เจ้าพระยาวิจิตรวงศ์วุฒิไกร, ตำนานพระอารามหลวง, 2473, หน้า 27.

¹⁹⁷ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, งานช่างสมัยพระนั่งเกล้า, กรุงเทพฯ: มติชน, 2551, หน้า 39.

¹⁹⁸ ยกเว้นเขาจักรวาลที่เขียนเป็นทิวเขาขนาบแนบไปกับฉากพื้นน้ำทะเล ซึ่งเป็นลักษณะที่เปลี่ยนไปจากแห่งภูเขาอย่างประเพณี

¹⁹⁹ เจ้าพระยาวิจิตรวงศ์วุฒิไกร, ตำนานพระอารามหลวง, 2473, หน้า 30.

ขนาดข้างด้วยพระอาทิตย์และพระจันทร์ ซึ่งใช้พื้นหลังสีแดงและสีครามเข้ม อีกทั้งใช้เส้นสีเทาแบ่งฉากเวลาดาเหาะมาชุมนุมคล้ายกับที่วัดราชสิทธิาราม ถัดลงมาส่วนกลางผนังได้ตัดภาพทวีปสีออก และป่าหิมพานต์ถูกแทนที่ด้วยภาพเมืองซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นเมืองสวรรค์และสังกัสสะตามเหตุการณ์พุทธประวัติดังกล่าว โดยมีภาพบันไดเงิน ทอง แก้วพาดผ่านลงมาจากฉากดาวดึงส์ และมีภาพพระพุทธรูปเจ้าทรงกระทำยมกปาฏิหาริย์ร่วมพื้นที่เดียวกันกับตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์ นอกจากนี้ภาพยมโลก เปรต นรกภูมิที่เชิงผนังก็ถูกลดทอนหายไปเช่นเดียวกันโดยแทนที่ด้วยภาพเวสสันดรชาดกซึ่งเล่าเรื่องต่อเนื่องกับจิตรกรรมระหว่างช่องหน้าต่าง

จิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐานในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจากพระอารามต่างๆ ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ นับได้ว่าแสดงภาพจักรวาลที่มีรูปแบบคล้ายคลึงกันทั้งเรื่องการจัดวางองค์ประกอบ การใช้เส้นสี ตำแหน่งที่ปรากฏในอาคาร ตลอดจนการนำเสนอเรื่องราว ทั้งนี้พบว่าเมืององค์ประกอบบางส่วนที่แตกต่างกันไปบ้าง ได้แก่ ภาพบุคคลประธานที่ประทับในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์บนยอดเขาพระสุเมรุซึ่งมี 3 รูปแบบ ได้แก่ *พระอินทร์ประทับในปราสาท*, *พระพุทธรูปประทับในปราสาท*, และ*พระมาลัยประทับในพระเจดีย์จุฬามณี*²⁰⁰ โดยบุคคลดังกล่าวนับได้ว่าเกี่ยวข้องกับสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ทั้งหมด ตั้งแต่พระอินทร์ที่เป็นเทวดาปกครองดาวดึงส์โดยในอดีตเป็นผู้เคยบำเพ็ญกุศลและสร้างสาธารณประโยชน์, ส่วนพระพุทธรูปเจ้าเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติตอนเสด็จขึ้นไปโปรดพุทธมารดาและแสดงปาฏิหาริย์เปิดโลกทั้งสามเมื่อเสด็จลงจากดาวดึงส์, ขณะที่พระมาลัยเป็นเรื่องราวของพระเถระที่ท่องดินแดนนรกจากนั้นขึ้นมาสักการะพระเจดีย์จุฬามณีในดาวดึงส์และพบกับพระศรีอาริยมตไตรย²⁰¹ มีเนื้อหาเกี่ยวกับการกล่าวแจ้งถึงผลของบุญและบาปของสัตว์โลก ลักษณะดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงการให้ความสำคัญของพระอินทร์ตลอดจนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ของคนไทยในหลากหลายบทบาท โดยคติและรูปแบบเหล่านี้เคยปรากฏอยู่บ้างแล้วจากสมัยอยุธยา²⁰² และได้แสดงออกสืบมาอย่างเข้มแข็งและชัดเจนยิ่งขึ้นในยุคสมัยรัตนโกสินทร์

²⁰⁰ วิไลรัตน์ ยั่งรอด, การศึกษาภาพภูมิจักรวาลจากภาพจิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในเขตกรุงเทพมหานคร, 2540, หน้า 95-96.

²⁰¹ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล. “วิวัฒนาการและประติมานวิทยาจิตรกรรมโลกสันฐานเบื้องหลังพระประธาน, ”เมืองโบราณ, , 2546 : หน้า 41.

²⁰² ฉากพระอินทร์ประทับในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และพระมาลัยไปสักการะพระเจดีย์จุฬามณีปรากฏมาแล้วในจิตรกรรมตำหนักพระพุทธรูปโฆษาจารย์วัดพุทธโสธรวรยศ จ.อยุธยา ส่วนพระพุทธรูปประทับในดาวดึงส์นั้นได้ปรากฏมาแล้วในจิตรกรรมวัดเกาะแก้วสุทธาราม จ.เพชรบุรี อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 38,40.

สรุปประเด็นศิลปกรรมเกี่ยวกับไตรภูมิโลกัณฐานจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศไทย

ศิลปะในประเทศไทยก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ยังปรากฏคติจักรวาลไม่ชัดเจนเท่าใดนัก โดยปรากฏเป็นส่วนประกอบของคติทางสถาปัตยกรรมหรือภาพเล่าเรื่องทางศาสนาบ้างเล็กน้อย ครั้นถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมาคติดังกล่าวปรากฏชัดเจนขึ้น สำหรับในสถาปัตยกรรมได้แสดงการจำลองศูนย์กลางจักรวาลของอาคารประธานในพุทธสถานต่างๆ ได้แก่พระเจดีย์มหาธาตุกลางเมืองตั้งแต่สมัยสุโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์ ส่วนในงานศิลปกรรมพบว่าเริ่มแสดงผังภูมิจักรวาลเพื่อใช้เป็นสัญลักษณ์มงคลทางศาสนาและความเป็นศูนย์กลางจักรวาลเช่นกัน ได้แก่ รอยพระพุทธรูปบาทของล้านนาและสุโขทัย ราวพุทธศตวรรษที่ 20-21

สำหรับภาพจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานในภาคกลางจากหลักฐานแรกเริ่มได้ปรากฏในสมัยอยุธยา ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 22 - กลางพุทธศตวรรษที่ 23 ตามอาคารสำคัญของพระอารามเช่น อุโบสถ วิหาร ตำหนักสงฆ์ โดยแสดงตำแหน่งตามการวางเรื่องราวของแต่ละสถานที่ ไม่จำเป็นต้องอยู่หลังพระประธาน นอกจากนี้จิตรกรรมไตรภูมิยังทำหน้าที่ประกอบเนื้อหาชาดกและพุทธประวัติ เช่นเรื่องเวสสันดรชาดกในฉากป่าหิมพานต์ที่ตำหนักพระพุทธรูปโฆษาจารย์วัดพุทไธสวรรย์ หรือพุทธประวัติตอนเทศนาดาวดึงส์ที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม นอกจากนี้จิตรกรรมฝาผนังแล้ว ยังมีจิตรกรรมในสมุดไตรภูมิซึ่งสันนิษฐานเกิดขึ้นในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน โดยแสดงภาพภูมิทั้งสามอย่างครบถ้วนตลอดจนแสดงแผนที่โบราณที่เชื่อมโยงกับดินแดนในอุดมคติทางพุทธศาสนา ซึ่งแตกต่างจิตรกรรมฝาผนังที่ส่วนใหญ่เน้นเฉพาะฉากกามภูมิมานาเสนอ

รูปแบบภาพจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานได้สืบเนื่องต่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ในพุทธศตวรรษที่ 24 โดยพบว่าในช่วงเวลานี้งานศิลปกรรมต่างๆ ได้เน้นคติพระอินทร์อันเกี่ยวข้องกับสถานะผู้ปกครองบ้านเมืองที่มาจากการบำเพ็ญกุศล ตลอดจนชื่อของราชธานีแห่งใหม่ โดยพบว่าภาพจิตรกรรมไตรภูมิบางส่วนได้แสดงออกพร้อมพื้นที่เดียวกันกับเรื่องราวพระอินทร์ เช่นที่หอพระไตรปิฎกวัดระฆังโฆษิตาราม นอกจากนี้ในจิตรกรรมไตรภูมิหลังพระประธานได้เน้นฉากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์บนเขาพระสุเมรุ โดยปรากฏบุคคลและเหตุการณ์ต่างๆ แตกต่างกันไป ทั้งพระอินทร์ประทับวิมาน พุทธประวัติตอนเทศนาและเสด็จลงจากดาวดึงส์ ตลอดจนเรื่องพระมาลัยชมสวรรค์ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการให้ความสำคัญของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ในหลายบทบาท โดยสืบทอดเนื้อหาและรูปแบบจากสมัยอยุธยาแล้วแสดงออกอย่างชัดเจนยิ่งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์

ภาพประกอบ : ศิลปะในประเทศไทย
ศิลปะสมัยก่อนอารยธรรมไทย

ภาพที่ 29 ใบเสมาสลักภาพพุทธประวัติตอนเสด็จลงจาก
สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จากเมืองฟ้าแดดสงยาง จ.กาฬสินธุ์
ที่มา : จีราวรรณ แสงเพชร

ภาพที่ 30 แผ่นศิลาสลักพุทธประวัติตอนยมกปาฏิหาริย์และ
เสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม
ที่มา : ผู้วิจัย

ภาพที่ 31 ปราสาทหินพิมาย จ.นครราชสีมา จากมุมสูง
ที่มา : จีราวรรณ แสงเพชร

ภาพที่ 32 ปราสาทหินพนมรุ้ง จ.บุรีรัมย์
ที่มา : กรมศิลปากร, ปราสาทพนมรุ้ง, 2531, หน้า 30.

ศิลปะสมัยอารยธรรมไทย

ศิลปะสุโขทัย

ภาพที่ 33 กลุ่มเจดีย์ประธาน
วัดมหาธาตุ อ.เมือง จ.สุโขทัย
ที่มา : จีราวรรณ แสงเพชร

ภาพที่ 34 พระพุทธรูปสำริด
จากวัดเสด็จ จ.กำแพงเพชร
ที่มา : กรมศิลปากร, แผ่นดินไทยใน
อดีต, 2561, หน้า 95.

35

36

ภาพที่ 35 สัญลักษณ์พระอาทิตย์ในรอยพระพุทธรูปสำริด (รูปนกยูง)
ภาพที่ 36 สัญลักษณ์พระจันทร์ในรอยพระพุทธรูปสำริด (รูปกระต่าย)

ศิลปะล้านนา

38

39

ภาพที่ 37 แผ่นพระพุทธรูปประดับมุกจากวัดพระสิงห์ จ.เชียงใหม่
ที่มา : สุรพล ดำริห์กุล. **มรดกช่างศิลป์ไทย**, 2542, หน้า 386.
ภาพที่ 38 รายละเอียดภาพสวรรค์ชั้นพรหมในพระพุทธรูปประดับมุก
ภาพที่ 39 รายละเอียดภาพภูมิจักรวาลส่วนต่างๆ ของพระพุทธรูปประดับมุก

ภาพที่ 40 เขาพระสุเมรุและสัตตบริภัณฑ์ จิตรกรรมคอสอง วิหารน้ำแต้ม
วัดพระธาตุลำปางหลวง จ.ลำปาง
ที่มา : สันติ เล็กสุขุม, **จิตรกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 3**, 2548, หน้า 298.

ภาพที่ 41 สมุดภาพไตรภูมิฉบับล้านนา
ที่มา : กรมศิลปากร, **สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม**, 2547,ภาพที่ 26-27.

ภาพที่ 42 เขาพระสุเมรุ วัดพระธาตุหริภุญชัย จ.ลำพูน
ที่มา : สันติ เล็กสุขุม. **งานช่างคำช่างโบราณ**, 2553, หน้า 35.

ศิลปะอยุธยา

ภาพที่ 43 พระปรางค์ วัดมหาธาตุ จ.พระนครศรีอยุธยา (ภาพถ่ายสมัยรัชกาลที่ 5)
ที่มา : มหาธาตุ, 2534, หน้า 360.

ภาพที่ 44 พระปรางค์และเมรุทิศ-เมรุราย วัดไชยวัฒนาราม จ.พระนครศรีอยุธยา
ที่มา : จีราวรณ แสงเพชร

พระอุโบสถ วัดช่องนนทรี กรุงเทพฯ

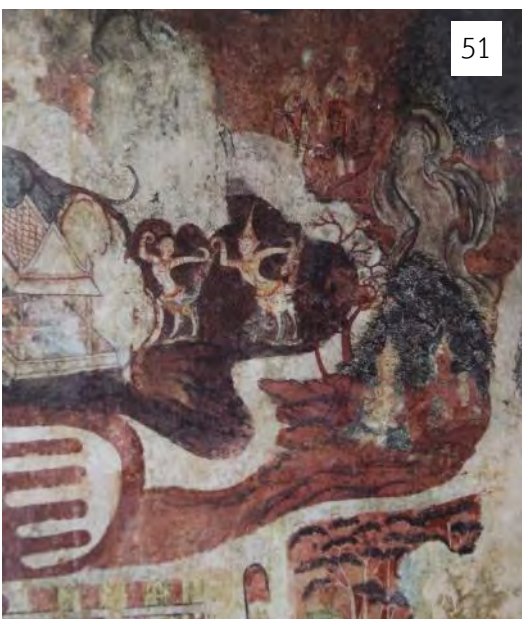
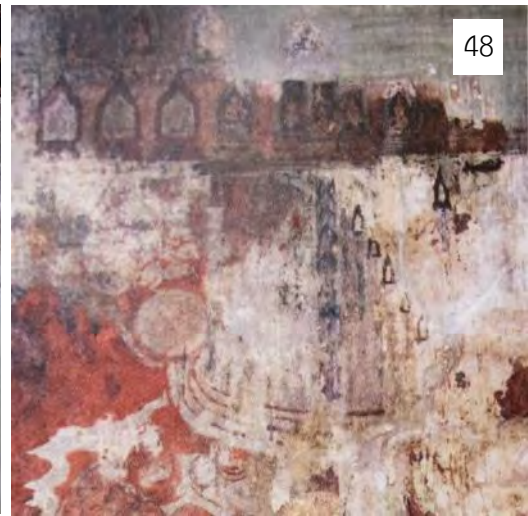

ภาพที่ 45 ร่องรอยภาพปลาใหญ่พันเขาพระสุเมรุ
ที่มา : เสมอชัย พูลสุวรรณ. *สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยฯ*, 2539, น.88-89.

ภาพที่ 46 พระพุทธไสยาสน์หันพระบาทชนกัน (ตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์?)
ที่มา : เสมอชัย พูลสุวรรณ. *สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยฯ*, 2539, น.88-89.

ตำหนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธโสธรวรย์ จ.พระนครศรีอยุธยา

51

ภาพที่ 47 จิตรกรรมไตรภูมิ ผนังด้านทิศเหนือของ
พระตำหนัก

ภาพที่ 48 ภาพรวมจักรวาล มีเขาพระสุเมรุ
เขาสัตตบริภัณฑ์ พระอาทิตย์ พระจันทร์

ภาพที่ 49 สระอโนดาตในป่าหิมพานต์

ภาพที่ 50 ภาพขุมนรกน้อยใหญ่

ภาพที่ 51 ป่าหิมพานต์และเรื่องเวสสันดรชาดก

ที่มา : กลุ่มอนุรักษ์จิตรกรรมและประติมากรรม,
อนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง, 2551, หน้า 115-116.

และ จีรวรรณ แสงเพชร

วัดเกาะแก้วสุทธาราม จ.เพชรบุรี

52

55

53

54

ภาพที่ 52 ภาพรวมไตรภูมิ ผนังพระอุโบสถ
ด้านทิศตะวันออก

ภาพที่ 53 ราหู-พระจันทร์ และบันไดที่เสด็จ
ลงจากดาวดึงส์ (ติตเขาสัตตปริภันท์)

ภาพที่ 54 พระอาทิตย์ และพระพุทเจ้า
เสด็จขึ้นไปดาวดึงส์

ภาพที่ 55 พระพุทเจ้าเทศนาในสวรรค์ชั้น
ดาวดึงส์

ที่มา : นิพัทธ์พร เฟ็งแก้ว, “สรรพปัญญาจากตำราดาว”, สารคดี,
ปีที่ 17 ฉบับ 203 (ม.ค. 2545), หน้า 104.

ตู้พระธรรม พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา

56

57

ภาพที่ 56 ด้านหน้าของตู้พระธรรมไตรภูมิ แสดงภาพรวมของสันฐานจักรวาล
ภาพที่ 57 ด้านข้างขวาของตู้ แสดงภาพแม่น้ำที่ไหลจากภูเขาไปยังกลุ่มเมืองต่างๆ

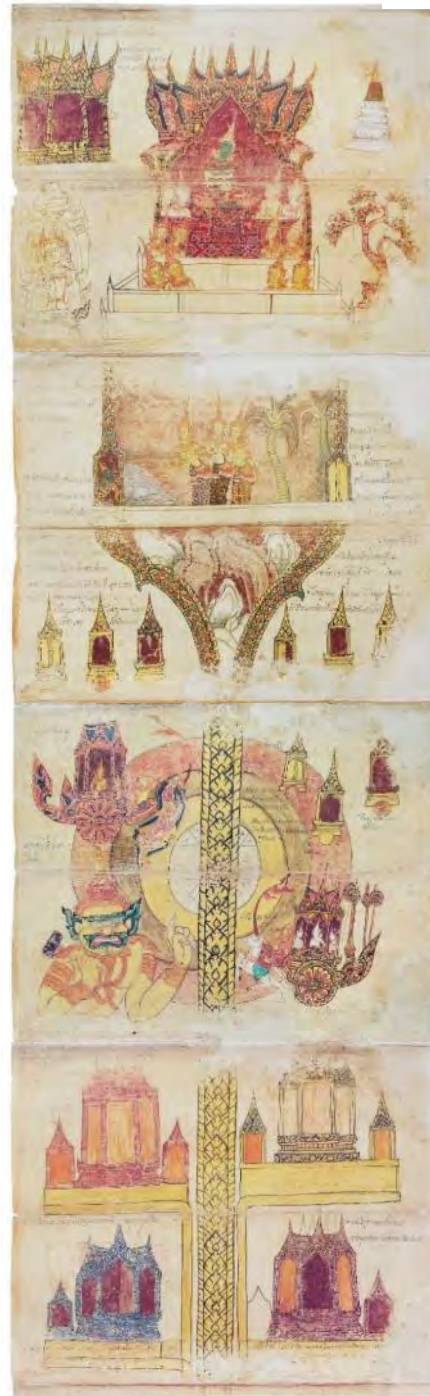
ที่มา : เจนจิรา โสพล

สมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ 6 และ เลขที่ 8 หน้าต้น

58

59

ภาพที่ 58 สมุดไตรภูมิ เลขที่ 6 (หน้าต้น)

ภาพที่ 59 สมุดไตรภูมิ เลขที่ 8 (หน้าต้น)

ที่มา : กรมศิลปากร, สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยา-กรุงธนบุรี เล่ม 1,

กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2542.

สมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ 6 และ เลขที่ 8 หน้าปลาย

ภาพที่ 60 สมุดไตรภูมิ เลขที่ 6 (หน้าปลาย)

ภาพที่ 61 สมุดไตรภูมิ เลขที่ 8 (หน้าปลาย)

ที่มา : กรมศิลปากร, สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยา-กรุงธนบุรี เล่ม 1,
กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2542.

สมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ 7

62

63

ภาพที่ 62 สมุดไตรภูมิ เลขที่ 7 (หน้าต้น)
ภาพที่ 63 สมุดไตรภูมิ เลขที่ 7 (หน้าปลาย)

ที่มา : กรมศิลปากร, สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอม ภาษาไทย, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2552,

ศิลปะธนบุรี

สมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ 10

ภาพที่ 64 สมุดไตรภูมิ เลขที่ 10

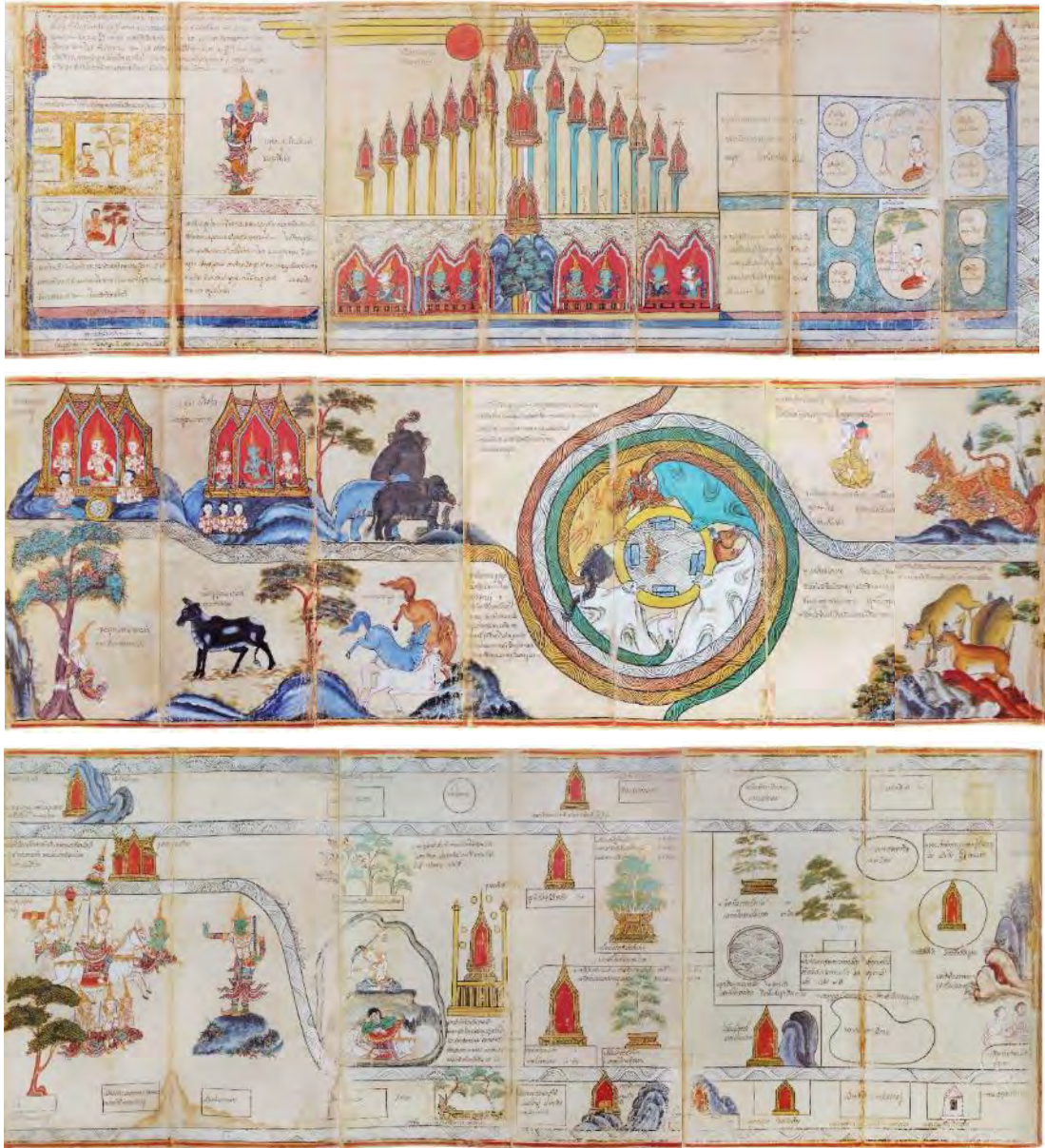
ที่มา : กรมศิลปากร, สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยา-กรุงธนบุรี เล่ม 2, 2542.

สมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ 10/ก

ภาพที่ 65 สมุดไตรภูมิ เลขที่ 10/ก (หน้าต้น)

ที่มา : กรมศิลปากร, สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยา-กรุงธนบุรี เล่ม 2, 2542.

ภาพที่ 66 สมุดไตรภูมิ เลขที่ 10/ก (หน้าปลาย)

ที่มา : กรมศิลปากร, สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยา-กรุงธนบุรี เล่ม 2, 2542.

วัดระฆังโฆสิตาราม

ภาพที่ 67 หอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆสิตาราม

ที่มา: ผู้วิจัย

ภาพที่ 68 หอนอน (เรือนซ้ายฝั่งทิศใต้) หอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆสิตาราม

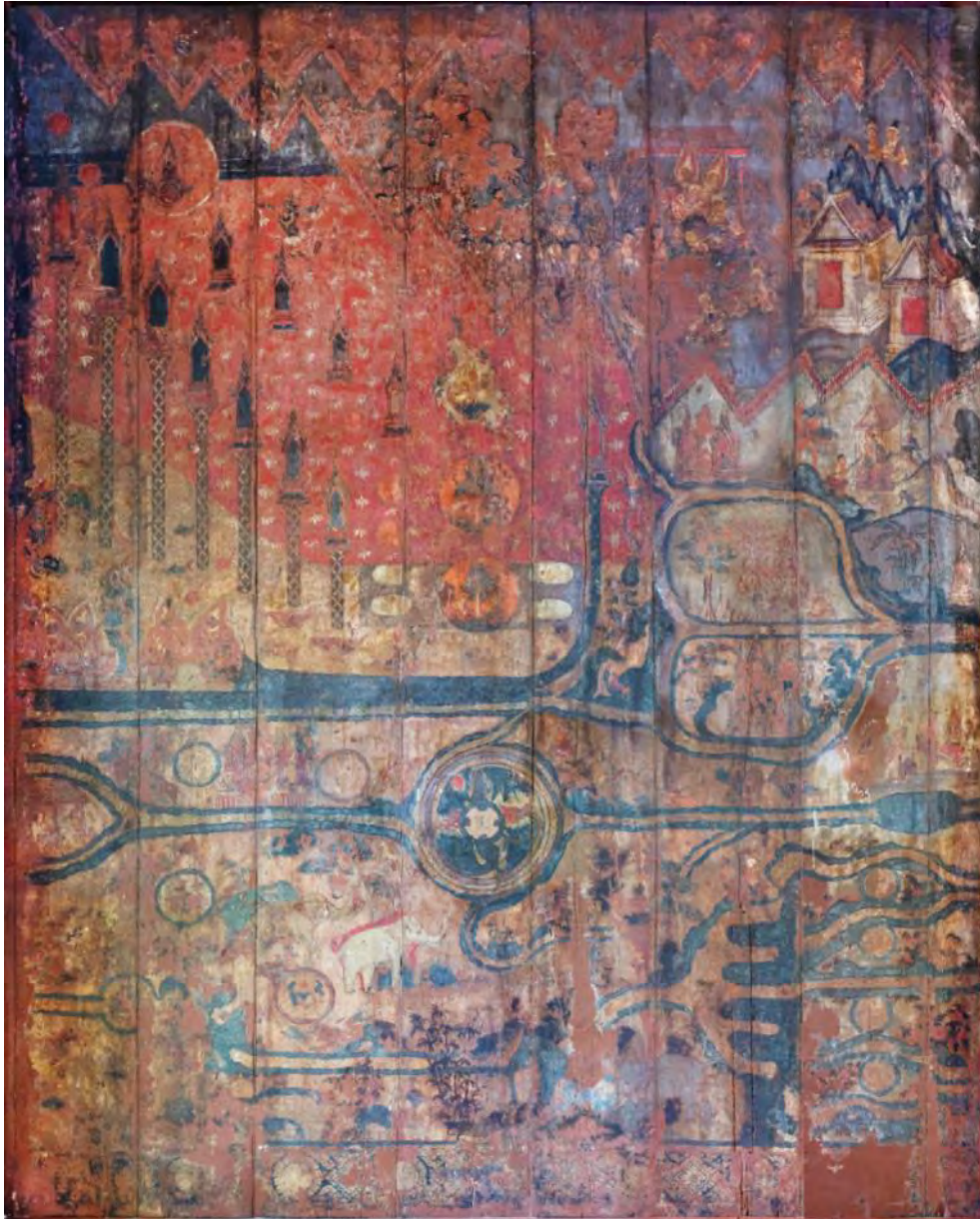
ที่มา: ผู้วิจัย

ภาพที่ 69 จิตรกรรมโดยรวมภายในหอนอน หอพระไตรปิฎก วัดระฆังฯ
ประกอบด้วยเรื่องไตรภูมิ (ซ้าย) ภาพพระมัลลย์ พระสงฆ์ปลงอสุภะ (กลาง) และเรื่องมฆมาณพ (ขวา)
ที่มา: ผู้วิจัย

ภาพที่ 70 จิตรกรรมเรื่องมฆมาณพ ตอนสร้างศาลาให้เป็นสาธารณประโยชน์
ที่มา: ผู้วิจัย

ภาพที่ 71 จิตรกรรมไตรภูมิโลกสี่นฐาน วัดระฆังโฆสิตาราม
ที่มา: ผู้วิจัย

ภาพที่ 72 การแบ่งส่วนจิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์ฐาน วัดระฆังโฆสิตาราม
ประกอบด้วย รข.1 : ภาพรวมจักรวาล ทางซ้ายสุดของผนัง

รข. 2 : ป่าหิมพานต์ โดยแบ่งย่อยได้อีก 3 ส่วนย่อย ได้แก่

2A : ชายป่าหิมพานต์ (ต่อเนื่องจากภาพรวมจักรวาล)

2B : ป่าหิมพานต์ช่วงต้น

2C : สระอนาคต กลางป่าหิมพานต์

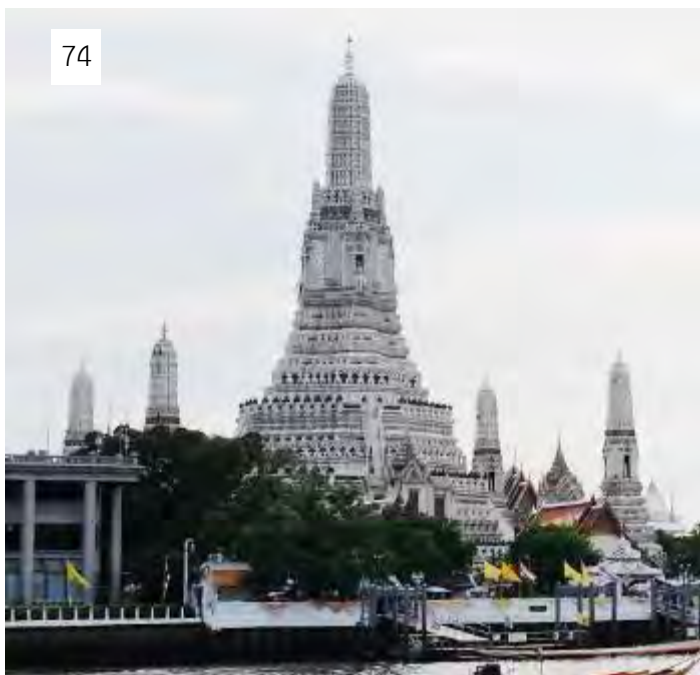
2D : ป่าหิมพานต์ช่วงปลาย

รข. 3 : เวสสันดรชาดก ทางบนขวา

ศิลปะรัตนโกสินทร์

ภาพที่ 73 หน้าบันรูปพระอินทร์ประทับวิมาน พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระบรมมหาราชวัง
ที่มา : สถาปัตยกรรมวัดโพธิ์, 2552, ภาพที่ 4-47.

74

75

ภาพที่ 74 พระปรางค์วัดอรุณราชวราราม กรุงเทพฯ
ภาพที่ 75 รูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณที่ซุ้มเรือนธาตุพระปรางค์วัดอรุณฯ
ที่มา : ผู้วิจัย

วัดดุสิตาราม กรุงเทพฯ

ภาพที่ 76 จิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐาน วัดดุสิตาราม กรุงเทพฯ
แสดงเขาพระสุเมรุ สัตตบริภัณฑ์ ทวีปสี่ ป่าหิมพานต์

77

ภาพที่ 77 พระอินทร์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จิตรกรรมวัดดุสิตาราม กรุงเทพฯ

78

ภาพที่ 78 ยมโลกและนรกภูมิ จิตรกรรมวัดดุสิตาราม กรุงเทพฯ

วัดราชสิทธิาราม กรุงเทพฯ

ภาพที่ 79 จิตรกรรมไตรภูมิโลกสัตถฐาน วัดราชสิทธิาราม กรุงเทพฯ
ที่มา: อภิวันท์ อุดุลยพิเชษฐ์, จิตรกรรมฝาผนังวัดราชสิทธิาราม, 2557, หน้า 110

80

81

ภาพที่ 80 พระพุทธเจ้าแสดงเทศนาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จิตรกรรมวัดราชสิทธิาราม
ภาพที่ 81 ยมโลกและนรกภูมิ จิตรกรรมวัดราชสิทธิาราม
ที่มา: ผู้วิจัย

วัดไชยทิศ กรุงเทพฯ

ภาพที่ 82 จิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐาน วัดไชยทิศ กรุงเทพฯ
ที่มา: น. ณ ปากน้ำ, วัดไชยทิศ, 2534, หน้า 62.

ภาพที่ 83 ภาพพระเจดีย์จุฬามณีบนฉววรรค์ชั้นดาวดึงส์ จิตรกรรมวัดไชยทิศ
ที่มา: สันติ เล็กสุขุม, จิตรกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 3, 2548, หน้า 32.

วัดสระเกศ กรุงเทพฯ

ภาพที่ 84 จิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐาน วัดสระเกศ กรุงเทพฯ

85

ภาพที่ 85 พระอินทร์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จิตรกรรมวัดสระเกศ

86

ภาพที่ 86 ป่าหิมพานต์ ยมโลก และนรกภูมิ จิตรกรรมวัดสระเกศ

วัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ

ภาพที่ 87 จิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐาน วัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ

88

89

ภาพที่ 88 พระพุทธเจ้าประทับในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จิตรกรรมวัดสุวรรณาราม

ภาพที่ 89 พระพุทธเจ้าแสดงยมกปาฏิหาริย์ และเสด็จลงจากดาวดึงส์ จิตรกรรมวัดสุวรรณาราม

3. วัดสุทัศนเทพวราราม

3.1. ประวัติวัดสุทัศนเทพวราราม

วัดสุทัศนเทพวราราม เป็นพระอารามหลวงชั้นเอก ชนิดราชวรมหาวิหาร ตั้งอยู่เลขที่ 146 แขวงเสาชิงช้า เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร สร้างขึ้นช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ มีประวัติการก่อสร้างยาวนานถึง 40 ปี จากสมัยรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 และคาบเกี่ยวบางส่วนมาถึงสมัยรัชกาลที่ 4 โดยมีลำดับการก่อสร้างดังนี้

สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ 1)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นครองราชย์และสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีในพ.ศ.2325 ได้มีพระราชปณิธานจะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ส่วนหนึ่งคือการสร้างและปฏิสังขรณ์พระอารามต่างๆ ในพระนครให้เหมือนครั้งสมัยอยุธยา สำหรับพระอารามแห่งนี้สร้างขึ้นเมื่อปลายรัชกาล โดยโปรดเกล้าฯให้สร้างในตำแหน่งกลางพระนครให้สูงเท่าวัดพนัญเชิง²⁰³ ในบริเวณที่เคยเป็นหนองบึงใหญ่มาก่อน

พระอารามแรกเริ่มขุดฐานรากอาคาร²⁰⁴ตามพระฤกษ์ราวเดือน 3 จุลศักราช 1169 (พ.ศ.2350)²⁰⁵ และโปรดเกล้าฯให้พระพิเรนทรเทพขึ้นไปอัญเชิญพระโตหรือพระพุทธรูปองค์ใหญ่หน้าตัก 3 วา จากพระวิหารหลวงวัดมหาธาตุเมืองสุโขทัยลงมาประดิษฐาน ได้ชะลอองค์พระมาถึงพระนครราวเดือน 5 จุลศักราช 1170 (พ.ศ.2351)²⁰⁶ และสมโภชองค์พระที่หน้าตำหนักแพเป็นเวลาหลายวัน ต่อมาในเดือน 6 ปีเดียวกัน อัญเชิญองค์พระขึ้นทางประตูท่าช้าง โดยเรือประตูดอกเนื่องจากตั้งไม่ตรงกับถนนและองค์พระมีขนาดใหญ่กว่าประตู (ต่อมาจึงเรียกท่าช้างว่าท่าพระอีกชื่อหนึ่ง) เมื่อองค์พระเข้ามาในพระนครแล้วจึงชักเคลื่อนเป็นกระบวนแห่ไปตามทางสถลมารค รัชกาลที่ 1 ได้เสด็จพระราชดำเนินร่วมในกระบวนด้วยโดยไม่สวมฉลองพระบาท เหตุเพราะพระวิริยอุตสาหะและพระราชศรัทธาในพุทธศาสนาอย่างมากแม้ว่าจะทรงพระประชวรอยู่

²⁰³ จดหมายเหตุความทรงจำฯ ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไปยกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพธิ์), นนทบุรี : ศรีปัญญา, 2552, หน้า 545.

²⁰⁴ จากหมายรับสั่งกระทรวงวังฉบับต่างๆสมัยรัชกาลที่ 1 ที่อ้างในพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระบุถึงอาคารที่ประดิษฐานองค์พระว่าเป็นพระอุโบสถ. ดูใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 257.

²⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 257, 260.

²⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 258, 260.

กระบวนอัญเชิญองค์พระเมื่อมาถึงบริเวณพระอาราม ได้ทำร่วมตั้งองค์พระไว้ริมถนนเสาชิงช้า และเริ่มพระฤกษ์ก่อฐานอาคารในเดือน 6 จุลศักราช 1170 เช่นเดียวกัน²⁰⁷ โดยรัชกาลที่ 1 มีพระราชดำรัสว่าพระพุทธรูปองค์ใหญ่นี้มิได้ตรงตามพุทธลักษณะอย่างในพระไตรปิฎกและ คัมภีร์อรุณกถา อีกทั้งองค์พระชำรุดทรุดโทรมจากสภาพที่ถูกทิ้งร้างในซากปรักหักพังและเพลิงป่า จึงโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปให้สมบูรณ์และถูกต้องตามพระคัมภีร์ หลังจากบูรณะองค์ พระเสร็จสิ้นแล้ว ได้ยกขึ้นประดิษฐานราวปีจุลศักราช 1171 (พ.ศ.2352) บนฐานชุกชีในอาคารที่ ก่อสร้างใหม่²⁰⁸ เมื่อประดิษฐานพระพุทธรูปเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ทรงพระโสมนัสและออกพระโอษฐ์ใน ลักษณะที่ว่า “**เพียงได้ยกพระขึ้นถึงที่สิ้นธุระแล้ว**”²⁰⁹ ต่อมาในเดือน 7 และ 8 พระบาทสมเด็จพระ พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระประชวรหนักขึ้น และสวรรคตเมื่อเดือน 9 จุลศักราช 1171 (พ.ศ.2352)

การก่อสร้างพระอารามในรัชกาลที่ 1 โดยสรุปแล้วจึงยังปรากฏไม่มากนักเนื่องจากสร้างขึ้น ในปลายรัชกาล มีเพียงการก่อฐานรากอาคาร ปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปองค์ใหญ่และอัญเชิญ ประดิษฐานเท่านั้น ซึ่งพระพุทธรูปองค์นี้คนทั่วไปมักเรียกว่า**พระโต** (ต่อมาได้ถวายนามว่า**พระศรีสาก พระศรีศากยุมินี**ในยุคหลัง) ส่วนชื่อของพระอารามจากเอกสารหมายรับสั่งบางฉบับในสมัยรัชกาลที่ 1 ออกชื่อว่า**วัดมหาสุทธาวาส**²¹⁰ นอกจากนี้ยังมีชื่อเรียกอื่นๆแตกต่างกันไป ได้แก่ **วัดเสาชิงช้า วัด พระโต วัดพระใหญ่** จนกระทั่งมีการถวายนามพระอารามใหม่ในสมัยหลังดังที่จะกล่าว ในลำดับต่อไป

²⁰⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพธิ์)**, หน้า 257,260.

²⁰⁸ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชวินิจฉัยว่า เมื่อองค์พระมาถึงพระอารามอาจไม่ได้อัญเชิญขึ้น ประดิษฐานทีเดียว เพราะต้องรื้อบูรณปฏิสังขรณ์องค์พระ รวมถึงก่อสร้างพื้นอาคารและฐานพระที่ทำใหม่นี้ โดยอาจ ใช้เวลานานข้ามปีจนถึง จ.ศ.1171 (พ.ศ. 2352) อันเป็นปีสุดท้ายในรัชกาลที่ 1. ดูเพิ่มใน เรื่องเดียวกัน, น. 262.

²⁰⁹ จดหมายเหตุความทรงจำฯ, ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 545.

²¹⁰ ยิ้ม ปันทยางกูร และคณะ, **ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระ พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช**, กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี, 2525, หน้า 86.

สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2)

ครั้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเมื่อพ.ศ. 2352 ทรงพระราชดำริว่า พระอารามที่ประดิษฐานพระโตหรือพระพุทธรูปใหญ่ที่วัดเสาชิงช้ายังก่อสร้างไม่เสร็จสิ้นจากรัชกาลก่อน จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระอารามต่อมาโดยก่อพระวิหารขึ้นต่อจากที่ส่วนสร้างค้างไว้²¹¹ จากชั้นฐานขึ้นไปผนังอาคารจนกระทั่งยกเครื่องบนเกือบแล้วเสร็จแต่ยังไม่สมบูรณ์ทั้งหมด เนื่องจากยังไม่ได้ยกช่อฟ้าใบระกาทางหงส์ขึ้นประดับ²¹²

สำหรับพระโตหรือพระพุทธรูปองค์ใหญ่ที่ประดิษฐานภายในพระวิหาร รัชกาลที่ 2 ได้ทอดพระเนตรแล้วดำริว่าพระเศียรขนาดเล็กเกินไปไม่สมส่วนกับพระวรกาย จึงโปรดเกล้าฯ ให้ช่างถอดออกแล้วหล่อพอกพระเศียรใหญ่ขึ้น ส่วนนี้พระหัตถ์ที่ไม่เสมอกัน ก็โปรดเกล้าฯ ให้ต่อนิ้วพระหัตถ์จนเสมอกัน²¹³

นอกจากนี้ ราวจุลศักราช 1175 (พ.ศ.2356)²¹⁴ รัชกาลที่ 2 มีพระราชดำริให้ช่างเขียนแบบลายบานประตูสำหรับพระอารามแล้วยกเข้าไปให้ทอดพระเนตร ทรงพระราชศรัทธาแกะสลักบานประตูร่วมกับกรมหมื่นจิตรภักดี ทั้งนี้ จากพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้กล่าวในลักษณะคล้ายคลึงกัน มีใจความว่าโปรดเกล้าฯ ให้แกะสลักบานประตูสำหรับพระวิหารจากไม้แผ่นเดียว โดยให้กรมหมื่นจิตรภักดีเป็นนายงานออกแบบเมื่อทำเสร็จแล้วได้ยกเข้ามาให้ทอดพระเนตรในท้องพระโรง รัชกาลที่ 2 ทรงลงฝีพระหัตถ์แกะบานประตูก่อนแล้วจึงส่งให้คณะช่างทำต่อไป

การก่อสร้างพระอารามในสมัยรัชกาลที่ 2 จึงนับได้ว่าเริ่มเกิดเป็นรูปธรรมมากขึ้น ทั้งพระวิหารที่ก่อสร้างต่อจากรัชกาลที่ 1 จนเกือบแล้วเสร็จ พระศรีศากยมุนีที่ปรับแก้

²¹¹ สันนิษฐานว่าหมายถึงอาคารแรกสร้างของพระอาราม ซึ่งจากหมายรับสั่งในสมัยรัชกาลที่ 1 ออกชื่อเป็นพระอุโบสถ แต่พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 กลับเรียกชื่ออาคารที่ก่อสร้างค้างไว้ว่า “พระวิหาร” ดูเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์, พิมพ์ครั้งที่ 9, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2546, หน้า 197-198.

²¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 197-198.

²¹³ กัณฐิกา ศรีอุดม และคณะ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) กรุงเทพฯ : สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2553, หน้า 152.

²¹⁴ จดหมายเหตุความทรงจำฯ, ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไผ่กาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพธิ์), หน้า 547.

พุทธลักษณะเพิ่มเติม และบานประตูพระวิหารที่ทรงร่วมฝีพระหัตถ์แกะสลักอันเป็นผลงานชิ้นเอกที่สำคัญล้ำค่ามาจนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้ การก่อสร้างพระอารามในรัชกาลนี้ยังไม่สามารถระบุงเวลาได้แน่ชัดว่าเกิดขึ้นในช่วงต้นหรือปลายรัชกาล²¹⁵ อย่างไรก็ตามการก่อสร้างพระอารามก็ยังไม่ทันเสร็จสมบูรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เสด็จสวรรคตเสียก่อนในเดือน 8 พ.ศ. 2367

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ในพ.ศ.2367 ทรงพระราชดำริว่าพระอารามแห่งนี้ที่สร้างจากสมัยรัชกาลที่ 2 ยังไม่เสร็จสมบูรณ์ดี ครั้นถึงรัชกาลนี้จึงตั้งพระราชปณิธานว่า “จะต้องทำเสียให้เป็นวัดขึ้นให้ได้”²¹⁶ โดยในจุลศักราช 1196 (พ.ศ.2377)²¹⁷ โปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาเป็นแม่กองดูแลการก่อสร้างพระอารามโดยรวมทั้งเขตพุทธาวาสและสังฆาวาส ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร์ดูแลการก่อสร้างพระอุโบสถรวมถึงพระระเบียงรอบพระวิหาร สำหรับพระอุโบสถได้โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นณรงค์หริรักษ์หล่อพระพุทธรูปหน้าตัก ราว 2 วาเศษ สำหรับเป็นพระประธาน เมื่อหล่อองค์พระแล้วเสร็จได้อัญเชิญมาประดิษฐานเมื่อเดือน 1 จุลศักราช 1199 (พ.ศ. 2380)²¹⁸ ต่อมาราว พ.ศ.2382 โปรดเกล้าให้หล่อพระประธานสำหรับศาลาการเปรียญ โดยหล่อจากล็กฝืนที่บุกจับมาได้จากหัวเมืองได้แล้วนำมาเผาเสีย²¹⁹ เมื่อแรกสร้างต่างเรียกองค์พระว่า “พระกล็กฝืน”

²¹⁵ จากจดหมายเหตุจดหมายเหตุความทรงจำฯ, ระบุว่าได้เริ่มแกะสลักบานประตูราว จ.ศ.1175 (พ.ศ.2356) ซึ่งเป็นช่วงต้นรัชกาล จึงสันนิษฐานว่าโครงสร้างอาคารพระวิหารนั้นได้ดำเนินการต่อมาตั้งแต่ก่อนหน้านั้นแล้ว อย่างไรก็ตามจากพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ระบุว่าเมื่อมีพระราชดำริให้สร้างพระอารามต่อในปีมะเมียจัตวาศก (จ.ศ.1184 /พ.ศ.2365) ซึ่งเป็นช่วงปลายรัชกาล

²¹⁶ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พิมพ์ครั้งที่ 7, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2547, หน้า 143.

²¹⁷ กรมศิลปากร, พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน เทศนาพระราชประวัติและพระบรมราชประวัติ, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2557, หน้า 98 และ 101.

²¹⁸ จดหมายเหตุความทรงจำฯ, ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพธิ์), หน้า 559.

²¹⁹ กรมศิลปากร, ตำนานวัตถุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางสาวนภา วังสีไพจิตร, กรุงเทพฯ : ประชาช่าง, 2511, หน้า 32.

ครั้นจุลศักราช 1205 (พ.ศ.2386) โปรดเกล้าฯให้เกณฑ์บรรดาขุนนางข้าราชการร่วมจาริกแผ่นศิลาติดพระอุโบสถในเดือน 1²²⁰ ต่อมาในเดือน 2 โปรดเกล้าฯให้กำหนดผูกพัทธสีมาพระอุโบสถ²²¹และอัญเชิญพระบรมธาตุจากพระบรมมหาราชวังมาบรรจุที่พระประธานในอุโบสถพร้อมทั้งปิดทององค์พระในเดือน 4 ต่อมาในเดือน 8 โปรดเกล้าฯอาราธนาพระธรรมไตรโลก²²²จากวัดเกาะแก้วลังการาม (วัดสัมพันธวงศ์) มาเป็นเจ้าอาวาสองค์แรก นอกจากนี้ยังได้นิมนต์พระสงฆ์จากวัดพระเชตุพน วัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ จำนวนทั้งสิ้น 300 รูป มาประจำที่พระอารามด้วย²²³

ในปีถัดมาจุลศักราช 1206 (พ.ศ.2387) โปรดเกล้าฯให้ให้เกณฑ์บรรดาขุนนางข้าราชการร่วมจาริกแผ่นศิลาติดพระวิหาร และยกบานประตูพระอุโบสถในเดือน 8 ต่อมาในเดือน 11-12 โปรดเกล้าฯหล่อพระเจดีย์ประดับเหนือซุ้มเสมาพระอุโบสถ และในปีเดียวกันยังโปรดเกล้าฯให้สร้างเศวตฉัตร 9 ชั้นถวายพระประธานในพระอาราม²²⁴ รวมถึงสร้างสัตตมหาสถานบริเวณทิศตะวันออกของพระอาราม โดยปลูกต้นไม้โพธิ์ ไทร จิก เกต หล่อพระพุทธรูปทองแดง ก่อแท่นประดิษฐานและสลักเก๋งจีนศิลา²²⁵

จุลศักราช 1208 (พ.ศ.2389) เดือน 6 โปรดเกล้าฯ อัญเชิญพระพุทธรูปสำหรับสัตตมหาสถาน 5 องค์ จากพระบรมมหาราชวังมาประดิษฐานยังพระอาราม²²⁶ ปีต่อมาจุลศักราช 1209 (พ.ศ.2390) เดือน 7 โปรดเกล้าฯให้หลวงเทพนิมิตจางวางช่างหล่อ หล่อม้าสำริด 2 ตัวประดับที่พระวิหาร (ปัจจุบันมีทั้งหมด 8 ตัว ที่มุ่มฐานพระวิหารชั้นลานประทักษิณและฐานไฟที่ชั้นแรก)

²²⁰ พลตรี หม่อมราชวงศ์ ศุภวัฑฒ์ เกษมศรี และคณะ, **ประชุมหมายรับสั่ง ภาค 4 ตอนที่ 2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ. 1203-1205**, กรุงเทพฯ : สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2536, หน้า 216-217.

²²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 241-249.

²²² ได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระพิมลธรรม ต่อมาเลื่อนเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณในสมัยรัชกาลที่ 4

²²³ กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี**, หน้า 143.

²²⁴ หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 อ้างใน จิตรศักดิ์ แต่งเจนนิกิจ, **การศึกษาการออกแบบและคติสัญลักษณ์ในกรณีของงานสถาปัตยกรรม วัดสุทัศนเทพวราราม**, วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2541, หน้า 18-20.

²²⁵ พระครูวิจิตรการโกศล, **ประวัติวัดสุทัศนเทพวราราม**, 2516, หน้า 16.

²²⁶ หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 อ้างใน จิตรศักดิ์ แต่งเจนนิกิจ, **การศึกษาการออกแบบและคติสัญลักษณ์ในกรณีของงานสถาปัตยกรรม วัดสุทัศนเทพวราราม**, หน้า 20.

ครั้งพระอารามส่วนต่างๆก่อสร้างแล้วเสร็จสมบูรณ์ รัชกาลที่ 3 พระราชทานนามพระอารามว่า**วัดสุทัศนเทพวราราม**²²⁷ โดยในจุลศักราช 1209 (พ.ศ.2390) โปรดเกล้าฯฉลองสมโภชพระอารามเป็นเวลา 3 วัน ซึ่งตรงกับช่วงวิสาขบูชา โดยพระสงฆ์สวดพระพุทธรูป รับพระราชทานฉันทภัตตาหาร อีกทั้งมีมหรสพรื่นเริงจากวันขึ้น 13 ค่ำ - 15 ค่ำ เดือน 6²²⁸ และในวันวิสาขบูชานี้เอง มีการเวียนเทียนสมโภชบูชาพระอารามด้วย

การก่อสร้างพระอารามในรัชกาลที่ 3 นับได้ว่าสร้างวัดอุสถานต่างๆจำนวนมากทั้งเขตพุทธาวาสและสังฆาวาส โดยใช้ระยะเวลาสร้างราว 13 ปี จาก พ.ศ.2377 - 2390 และหากนับรวมระยะเวลาจากสมัยรัชกาลที่ 1 แล้วก็ใช้เวลานานถึง 40 ปี ตั้งแต่การขุดฐานรากพระวิหารจนถึงสมโภชพระอาราม พ.ศ.2350 - 2390 อย่างไรก็ตาม พระอารามยังคงมีการก่อสร้างเพิ่มเติมอยู่ต่อเนื่องแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จสวรรคตไปแล้วใน พ.ศ. 2394

สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4)

ในรัชสมัยนี้ ปรากฏการก่อสร้างและประดิษฐานวัดอุสถานในพระอารามเพิ่มเติมบางส่วน ได้แก่ การอัญเชิญ**พระพุทธรูปศาสดา**²²⁹จากวัดประดิษฐานที่มุขหน้าพระอุโบสถเมื่อ พ.ศ.2396 ภายหลัง พ.ศ.2407²³⁰ ได้อัญเชิญย้ายไปประดิษฐานที่พระวิหารวัดบวรนิเวศวิหาร แล้วสร้างพระพุทธรูปและรูปพระอสีติมหาสาวกจำนวน 80 องค์กำลังนั่งประชุมฟังธรรมเทศนาทดแทนให้ในพระอุโบสถ

²²⁷ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, หน้า 143. อย่างไรก็ตาม จากจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทเทวี และหมายรับสั่งฉบับต่างๆ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ออกชื่อพระอารามว่า **วัดสุทัศนเทพวราราม**

²²⁸ หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 อ้างใน จิตรศักดิ์ แต่งเจนนิกิจ, การศึกษาการออกแบบและคติสัญลักษณ์ในกรณีของงานสถาปัตยกรรม วัดสุทัศนเทพวราราม, หน้า 21.

²²⁹ พระศรีศาสดา เป็นพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยที่หล่อสร้างในคราวเดียวกับพระพุทธรูปชินราช และพระพุทธรูปชินสีห์ ซึ่งเดิมประดิษฐานอยู่ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จ.พิษณุโลก ต่อมาได้ย้ายลงมายังวัดบางอ้อยช้าง จ.นนทบุรี ก่อนย้ายมาที่วัดประดิษฐานที่วัดบวรนิเวศวิหาร โดยสมเด็จพระเจ้าบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค) อันเป็นวัดที่สถาปนาขึ้น

²³⁰ วัดราชประดิษฐานสถิตมหาสีมาราม, เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่างๆซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง นับเป็นประชุมพงศาวดารภาคที่ 25, กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริตติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2557, หน้า 103.

ส่วนงานอาคารสถาน โปรดเกล้าฯให้สร้างศาลาโรงธรรมริมกำแพงทิศตะวันตกและทิศใต้ของเขตพุทธาวาสในจุลศักราช 1216 (พ.ศ.2397) ฉลองศาลาดินริมกำแพงทิศตะวันออกในจุลศักราช 1220 (พ.ศ.2401)²³¹ และสร้างศาลาลอย 4 หลังทางทิศเหนือของพระอารามสำหรับเป็นพลับพลาเปลื้องเครื่องและทอดพระเนตรพระราชพิธีสำคัญอย่างพิธีโล้ชิงช้าเป็นต้น (ไม่ปรากฏศักราช) ปีต่อมาจุลศักราช 1221 (พ.ศ.2402)²³² โปรดเกล้าฯให้ปิดทองและปรับปรุงบานหน้าต่างพระวิหารโดยปั้นปูนน้ำมันลายเครื่องต้นไม้และสัตว์เสริมทับลงไปบนบานหน้าต่างด้านนอกบางส่วนซึ่งเดิมเป็นงานแกะสลักลายแก้วชิงดวงทั่วทั้งบาน

นอกจากนี้ รัชกาลที่ 4 ยังได้พระราชทานนามพระพุทธรูปประธานในพระอาราม ได้แก่ พระประธานในพระวิหาร พระราชทานนามว่า **พระพุทธรศรีศากยมุณี** และพระประธานในพระอุโบสถ พระราชทานนามว่า **พระพุทธรตรีโลกยเชษฐ**²³³ ส่วนพระประธานในศาลาการเปรียญ พระราชทานนามว่า **พระพุทธรเสขฐมุณี**²³⁴ ซึ่งทั้ง 3 ชื่อนี้เป็นชื่อที่เรียกขานสืบมาจนกระทั่งปัจจุบัน (ปัจจุบันชื่อพระประธานในวิหารเขียนว่า พระพุทธรศรีศากยมุณี และในอุโบสถเขียนว่า พระพุทธรตรีโลกเชษฐ์)

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) วัดสุทัศน์ต่างๆ ในพระอารามได้ชำรุดทรุดโทรมลง จึงโปรดเกล้าฯให้บูรณปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่โดยกรมโยธาธิการเป็นผู้ดำเนินการบูรณะทั้งพระวิหารและพระระเบียงคดเมื่อพ.ศ. 2438 ต่อมาพ.ศ. 2442 บูรณะพระอุโบสถ ตลอดจนศาลาโรงธรรมและสิ่งก่อสร้างอื่นๆ²³⁵ จากนั้นมาในรัชสมัยหลังได้มีการบำรุงรักษาพระอารามอยู่เสมอ ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล (รัชกาลที่ 8) ได้เสด็จพระราชดำเนินมาสักการะพระศรีศากยมุณี พระองค์ตรัสชมพระอารามแห่งนี้ว่าเป็นที่สงบเงียบน่าอยู่ ซึ่งภายหลังพระองค์เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชจึงได้นำพระบรมราชสรีรังคารมาบรรจุในพระอารามที่ฐานชุกชีพระศรีศากยมุณีเมื่อ พ.ศ. 2493²³⁶ ด้วยเหตุนี้ วัดสุทัศน์เทพวรารามจึงเป็นพระอารามประจำรัชกาลที่ 8 สืบมาจนถึงปัจจุบัน

²³¹ พระครูวิจิตรการโกศล, **ประวัติวัดสุทัศน์เทพวราราม**, 2516, หน้า 19.

²³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 19.

²³³ กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี**, พิมพ์ครั้งที่ 7, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2561, หน้า 289.

²³⁴ พระครูวิจิตรการโกศล, **ประวัติวัดสุทัศน์เทพวราราม**, 2516, หน้า 18.

²³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23,37.

²³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 78.

3.2. โบราณวัตถุสถานที่สำคัญในพระอาราม

เนื่องจากวัดสุทัศนเทพวรารามเป็นพระอารามที่ตั้งอยู่บริเวณใจกลางเมือง จึงมีขนาดและอาณาเขตกว้างใหญ่ โดยทิศเหนือจรดถนนบำรุงเมือง ทิศตะวันออกจรดถนนอุณากรรณ ทิศใต้จรดซอยสระสรง และทิศตะวันตกจรดถนนตีทอง เป็นพื้นที่ทั้งหมด 25 ไร่ 2 งาน ประกอบด้วยโบราณวัตถุและโบราณสถานต่างๆ โดยในที่นี้จะกล่าวถึงวัตถุสถานที่สำคัญในเขตพุทธาวาส ดังนี้

3.2.1 พระวิหาร

พระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม (ภาพที่ 92) ตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาส เป็นอาคารหลังแรกที่สร้างในพระอารามตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 1 จนแล้วเสร็จในสมัยรัชกาลที่ 3 ลักษณะอาคารเป็นแบบไทยประเพณี มีขนาดสูงใหญ่ในผังสี่เหลี่ยม กว้าง 23.48 เมตร ยาว 26.35 เมตร²³⁷ ตั้งอยู่บนฐานไพทีซึ่งยกฐานซ้อนสูงสองชั้นจากพื้นลานประทักษิณ ล้อมรอบด้วยระเบียงคด และวางแกนในแนวทิศเหนือ-ใต้ โดยหันหน้าไปทางทิศเหนือ พระวิหารใช้เป็นที่ประกอบศาสนกิจทั่วไป ตลอดจนในพิธีสำคัญของบ้านเมือง เช่นพิธีเสกน้ำในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก มีส่วนประกอบต่างๆ ดังนี้

เครื่องบนพระวิหาร เป็นหลังคาเครื่องไม้แบบจั่วเปิด มุงกระเบื้องเคลือบสีเหลือง ขอบสีเขียว ตกแต่งหน้าจั่วด้วยช่อฟ้าใบระกาหางหงส์ ที่หน้าบันประธานทั้งด้านหน้าและด้านหลังประดับรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณผูกลายกระหนกล้อมรอบ (ภาพที่ 93) ถัดลงมาใต้ช่อหลังคาประธานมีมุขเด็จทั้งด้านหน้าและด้านหลัง ลักษณะเป็นหลังคาโถง หน้าบันทั้งสองด้านประดับรูปพระนารายณ์ทรงครุฑผูกลายกระหนกล้อมรอบ (ภาพที่ 94) ที่ได้หน้าบันมุขเด็จประดับลายสำหรับรวงผึ้ง ทั้งนี้ เครื่องหลังคาส่วนที่ยื่นออกจากผนังพระวิหารทั้งสี่ด้าน รองรับด้วยเสาก่ออิฐถือปูนทรงย่อมุมไม้สิบสองจำนวน 36 ต้นประดับหัวเสาบัวแฉกและมีคันทวยค้ำยันชายคา

ผนังพระวิหารภายนอก (ภาพที่ 95) เป็นงานก่ออิฐถือปูนประดับฐานสิงห์บัวลูกแก้วอกไก่ โดยแอ่นท้องสำเภาตามแบบประเพณี เหนือชั้นฐานที่ผนังด้านข้างปรากฏซุ้มหน้าต่างทรงบันแถลงด้านละ 5 ซุ้ม คั่นด้วยเสายกเก็จ ภายในซุ้มติดบานหน้าต่างไม้แกะสลักลายแก้วชิงดวงเสริมปูนปั้นรูปเครื่องต้นไม้และหมู่สัตว์ ส่วนที่ผนังสกัดด้านหน้าและหลังปรากฏซุ้มประตูทรงบันแถลงอยู่ด้านละ 3 ซุ้ม โดยซุ้มกลางมีขนาดใหญ่กว่าอีกสองซุ้มด้านข้าง ภายในซุ้มติดบานประตูแกะสลักไม้ลงรักปิดทองเป็นภาพธรรมชาติ ประกอบด้วยภูเขา ต้นไม้ เครือเถาดอกผลต่างๆ และภาพสัตว์น้อย

²³⁷ พระครูวิจิตรการโกศล, ประวัติวัดสุทัศนเทพวราราม, 2516, หน้า 81.

1. **พระพุทธรศิศากยมุนี** (ภาพที่ 98) เป็นพระพุทธรูปประธานของพระวิหารหน้าตักกว้างราว 3 วา 1 คืบ²⁴⁰ (บางแห่งว่า 3 วา 4 นิ้ว สูง 4 วา) หล่อด้วยโลหะและลงรักปิดทอง พุทธศิลป์แบบสุโขทัย ราวพุทธศตวรรษที่ 20 ปางมารวิชัย ประทับนั่งขัดสมาธิราบ จีวรห่มเฉียง ปลายสังฆาฏิเชี่ยวชาญตะขาบยาวจรดพระนภี นิ้วพระหัตถ์ยาวเสมอกัน ที่พระกโบริ(ศอก)ข้างขวาทำหมอนกลมรองหนุน ประทับบนฐานชุกชีซึ่งตกแต่งด้วยลายใบเทศปูนปั้นปิดทองประดับกระจก นับได้ว่าเป็นพระพุทธรูปหล่อที่มีขนาดใหญ่ที่สุดองค์หนึ่ง แต่เดิมประดิษฐานที่พระวิหารหลวง วัดมหาธาตุเมืองสุโขทัย และได้ย้ายมาประดิษฐานยังกรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งนับได้ว่าเป็นปูชนียวัตถุลำดับแรกที่ประดิษฐานในพระอาราม มีการบูรณปฏิสังขรณ์องค์พระในสมัยรัชกาลที่ 1 และซ่อมแปลงในสมัยรัชกาลที่ 2 โดยพอกส่วนพระพักตร์ให้ใหญ่ขึ้น²⁴¹

2. **ศิลาจำหลักภาพพุทธประวัติ** (ภาพที่ 30) เป็นแผ่นศิลาทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า สูง 2.4 เมตร ติดอยู่ด้านหลังฐานชุกชีพระศิศากยมุนีโดยตีกรอบลายใบเทศปิดทองประดับกระจก ล้อมรอบ ตัวภาพเป็นประติมากรรมนูนต่ำปิดทอง ศิลปะทวารวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-15²⁴² ปัจจุบันยังไม่ทราบประวัติความเป็นมาและช่วงเวลาที่น่ามาประดิษฐานในพระวิหารอย่างชัดเจน เนื้อหาว่าด้วยพุทธประวัติโดยแบ่งเป็นเหตุการณ์สองตอน ได้แก่ ภาพตอนล่างแสดงเหตุการณ์ **ยมกปาฏิหาริย์** เป็นภาพพระพุทธเจ้าประทับนั่งห้อยพระบาทบนบัลลังก์ใต้ต้นคัมภีระทมิฬ (มะม่วง) ที่ตรงกลางภาพ ขนาบข้างด้วยพระอินทร์และพระพรหมขณะถือแส้ พร้อมด้วยเทพชุมนุมที่กำลังพนมมือสักการะ โดยพระพุทธเจ้าได้กระทำยมกปาฏิหาริย์จำเนกองค์เป็นคู่อริยาบถต่างๆ ทั้งยืน นั่ง นอน ขึ้นที่ช่วงบนของภาพ ซึ่งเป็นการโปรดเหล่าสาวกและเดียรฉัตรที่อยู่ช่วงล่างของภาพ ถัดขึ้นมาภาพตอนบนแสดงเหตุการณ์ **โปรดพุทธมารดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์** โดยพระพุทธเจ้ากำลังเทศนาโปรดหมู่เทวดา มีพระอินทร์ พระพรหม และเทพชุมนุมอยู่ในอิริยาบถที่คล้ายคลึงกับภาพตอนล่าง ที่เบื้องขวาล่างของพระพุทธรูปองค์ปรากฏภาพพระนางสิริมหามายา พระพุทธมารดาซึ่งได้ไปบังเกิดเป็นเทพบุตรในสวรรค์ชั้นดุสิต (ในภาพสลักยังคงปรากฏเป็นรูปสตรี)

²⁴⁰ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ**, พระนคร : กรมศิลปากร, 2496, หน้า 53.

²⁴¹ เรื่องซ่อมแปลงพระพักตร์พระศิศากยมุนีสมัยรัชกาลที่ 2 นี้ มีข้อสันนิษฐานว่าการพอกพระพักตร์อาจเป็นเพียงพอกรักเสริมเข้าไปมากกว่าการหล่อโลหะ โดยอาจเป็นไปได้ว่าเพราะต้องการขยายสัดส่วนพระเศียรที่ดูเล็กกลงไปเมื่อประดิษฐานบนฐานชุกชีที่ยกระดับสูงชันมากกว่าในสมัยสุโขทัย ซึ่งฐานองค์พระไม่สูงมากนักทำให้มุมมองพระเศียรจึงดูสมส่วนกัน อ่างโน ฝ่ายศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร, **งานวันพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประจำปี 2552 "พระนั่งเกล้าฯ กับความเป็นศูนย์กลางจักรวาลของวัดสุทัศน์"**, กรุงเทพฯ : ฝ่ายศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552, หน้า 87.

²⁴² ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, **ศิลปะในประเทศไทย**, พิมพ์ครั้งที่ 13, กรุงเทพฯ : มติชน, 2550, หน้า 34, 51.

3. ภาพจิตรกรรม (ภาพที่ 99) ปรากฏภาพเล่าเรื่องเต็มพื้นที่ตั้งแต่ฝาผนัง เสา คอสอง บานประตู บานหน้าต่าง ตลอดจนบานแพนและ²⁴³ สันนิษฐานว่าเขียนขึ้นราวสมัยรัชกาลที่ 3 ต่อ เรื่องถึงรัชกาลที่ 4 และมีการบูรณะซ่อมแซมในสมัยต่อมา²⁴⁴ โดยเป็นรูปแบบกึ่งประเพณี กล่าวคือ บางส่วนยังคงแสดงลักษณะอุดมคติแบบโบราณซึ่งแสดงภาพมุมมองสูง (Bird's eye view) และใช้ การตัดเส้นเขียนสีไม่ลงน้ำหนักแสงเงา มักปรากฏบนภาพคน สัตว์ วิมานปราสาท บ้านเรือน สิ่งก่อสร้าง ตลอดจนเส้นคลื่นน้ำ ขณะที่บางส่วนได้เกิดรูปแบบใหม่โดยใช้วิธีการเขียนภาพแบบ เหมือนจริง ได้แก่ภาพธรรมชาติ เช่น เมฆ ท้องฟ้า ภูเขา โขดหิน และต้นไม้ ซึ่งภาพธรรมชาติเหล่านี้ ส่วนหนึ่งได้นำมาใช้เป็นแนวแบ่งฉากตอนหรือเรื่องราวต่างๆ แทนเส้นสินเทาอีกด้วย ทั้งนี้ ภาพรวม ของจิตรกรรมพระวิหารนับได้ว่าเขียนด้วย**สีพูนรงค์ที่ค่อนข้างคล้ำ**และออกไปทางวรรณะเย็นเช่น สีเขียว สีคราม อันเป็นสีฉากพื้นหลัง แต่องค์ประกอบหลักของภาพที่อยู่กระจายตามตำแหน่งต่างๆ มักใช้สีคู่ตรงข้ามในวรรณะอุ่น-ร้อน เช่น แดง น้ำตาล ทอง-เหลือง ซึ่งทำให้ตัดสีกันเกิดเป็นความโดดเด่น²⁴⁵ นอกจากนี้ยังปรากฏอาคาร สิ่งของเครื่องใช้ รวมถึงพาหนะที่มีอิทธิพลจากต่างประเทศ เช่น ศาลาเก๋ง เครื่องถ้วยแจกันจีน เรือสำเภา เรือกำปั่นฝรั่ง ชาวต่างชาติ ฯลฯ ซึ่งสะท้อนภาพวิถีชีวิต และสังคมในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์²⁴⁶ โดยภาพจิตรกรรมในพระวิหารมีหัวข้อเรื่องราวที่แตกต่างกัน ตามตำแหน่ง ดังนี้

- **จิตรกรรมฝาผนัง (ภาพที่ 100) เขียนเรื่องประวัติพระอิตตพุทธเจ้า 27 พระองค์** ทั้ง 4 ด้าน โดยเขียนเต็มพื้นที่ตั้งแต่เชิงผนังระดับขอบล่างหน้าต่างจรดปลายผนัง มีแผ่นจารึกศิลา อธิบายกำกับ 28 แผ่น ซึ่งประดับบนแถบหน้ากระดานลายเทศเขียนสีที่เชิงผนังนั้น ลำดับเริ่มเรื่อง ตั้งแต่ผนังสกัดทิศเหนือทางซ้ายมือแล้วไล่ลำดับมาทางขวาเป็นทักษิณาวรรตรอบพระวิหาร จนกระทั่ง บรรจบกันที่ผนังด้านข้างทางทิศตะวันตก²⁴⁷ โดยเนื้อหาและการลำดับตามตารางและแผนภาพดังนี้

²⁴³ ผนังที่อยู่ติดประตูหรือหน้าต่าง เมื่อเปิดบานประตูหรือหน้าต่างแล้วจะบังส่วนนี้ไป

²⁴⁴ สันติ เล็กสุขุม, **จิตรกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 3 : ความคิดเปลี่ยนแปลง การแสดงออกก็เปลี่ยนตาม**, 2548, น. 298.

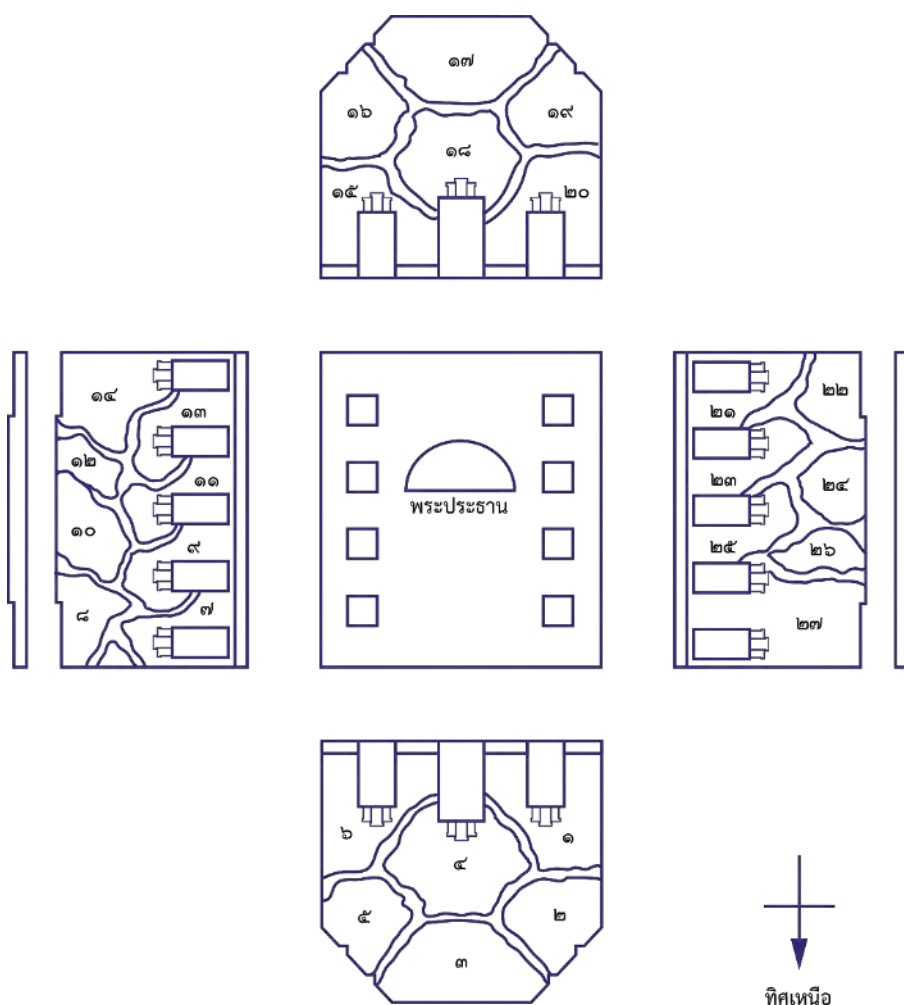
²⁴⁵ ศิลป์ พีระศรี, “วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนังของไทย” ใน **บทความ ข้อเขียน และงานศิลปกรรมของ ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี**, กรุงเทพฯ : หอศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545, หน้า 121-122

²⁴⁶ อย่างไรก็ตาม ภาพจิตรกรรมได้บูรณะครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ทำให้มีภาพของวิถีชีวิตหรือการแต่งตัวของผู้คน ในสมัยนั้น ได้แก่ภาพขุนนางที่สวมชุดราชปะแตน รวมถึงการเขียนภาพคนแบบลงน้ำหนักแสงเงาแทรกอยู่

²⁴⁷ ลัดดากร เนียมประพันธ์, **การวิเคราะห์จิตรกรรมฝาผนังเรื่องอดีตพระพุทธเจ้าในวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม**, สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2555, หน้า 7.

ตำแหน่งภาพ	พระอดีตพุทธเจ้า	พระโพธิสัตว์	กัป	
ผนังสกัดหน้า : ทิศเหนือ	1. พระตันหังกร	สุทัศนจักรพรรดิ	สารมณฑกัป	
	2. พระเมธีกร	โสมนัสพราหมณ์		
	3. พระสรณังกร	ยศวาพราหมณ์		
	4. พระทีปังกร	สุเมธดาบส		
	5. พระโกณฑัญญะ	จักรพรรดิวิชิตาวิ	สารกัป	
	6. พระมังคละ	สุรจิพราหมณ์	สารมณฑกัป	
ผนังด้านข้าง : ทิศตะวันออก	7. พระสุนนะ	อตุลนาคราช		
	8. พระเรวตะ	อติเทวพราหมณ์		
	9. พระโสภิตะ	สุชาติพราหมณ์		
	10. พระอโนมาทสสี	ยักษเสนา	วรกัป	
	11. พระปทุมะ	พญาไกรสรราชสีห์		
	12. พระนารทะ	วลียดาบส		
	13. พระปทุมุตตระ	ชฎิลคหบดี	สารกัป	
	14. พระสุเมธ	อูตรมานพ	มณฑกัป	
ผนังสกัดหลัง : ทิศใต้	15. พระสุชาติ	จาตุทปิจักรพรรดิ		
	16. พระปิยทสสี	กัสสปพราหมณ์	วรกัป	
	17. พระอถกทสสี	สุทนต์พราหมณ์		
	18. พระธรรมทสสี	พระอินทร์		
	19. พระสิทธัตถะ	มงคลพราหมณ์	สารกัป	
	20. พระติสสะ	สุชาติดาบส	มณฑกัป	
ผนังด้านข้าง : ทิศตะวันตก	21. พระปุสสะ	พระเจ้าวิชิตาวิ		
	22. พระวิปัสสี	อตุลนาคราช		สารกัป
	23. พระสิชี	พระเจ้าอรินทมะ		มณฑกัป
	24. พระเวสสภู	พระเจ้าทสสนะ		
	25. พระกกุสันธะ	พระเจ้าเขมะ		ภัทรกัป
	26. พระโกนาคมนะ	พระเจ้าปพพตะ		
	27. พระกัสสปะ	โชติपालะมานพ		
(ผนังพระอุโบสถ)	พระโคตมะ (ปัจจุบัน)	พระอชิตะ(พระเมตไตรย)		

ตารางที่ 7 พระอดีตพุทธเจ้าในจิตรกรรมฝาผนังพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม

แผนผังที่ ข ตำแหน่งภาพพระอดีตพุทธเจ้าในพระวิหาร
(ปรับปรุงจากแผนผังของกองโบราณคดี กรมศิลปากร)

จิตรกรรมพระอดีตพุทธเจ้าในพระวิหารวัดสุทัศน์ฯ แสดงเนื้อหาเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธวงศ์ ตามคัมภีร์ทางพุทธศาสนาเถรวาท²⁴⁸ โดยกล่าวถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ต่างๆในอดีตที่ได้อุบัติขึ้นมาบนโลกในแต่ละวาระ ตั้งแต่สี่สงไขยแสนกัป²⁴⁹ ที่แล้วในสารมณฑกัปจนถึงภัทรกัปเป็น

²⁴⁸ จากแผ่นศิลาจารึกในฝาผนังพระวิหารแผ่นที่ 1 ได้ระบุว่านำเนื้อหาพุทธวงศ์มาจากคัมภีร์ 2 เล่มได้แก่

สัมปิณฑนิทาน และวิสุทธชนวิลาสินี

²⁴⁹ **กัปหรือมหากัป** คือช่วงเวลาในโลกธาตุหรือจักรวาลหนึ่งกำเนิดขึ้นจนกระทั่งดับสูญ ซึ่งจะหมุนเวียนกันไปตามวาระ โดยในแต่ละกัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น(อสุณยุกัป)จะปรากฏจำนวนแตกต่างกัน หากในกัปนั้นมีพระพุทธเจ้าองค์เดียวเรียก **สารกัป** สององค์เรียก **มณฑกัป** สามองค์เรียก **วรกัป** สี่องค์เรียก **สารมณฑกัป** และห้าองค์เรียก **ภัทรกัป** อ้างใน จีราวรรณ แสงเพชร, **ศิลปะไทย เรียนให้รู้ ดูให้เข้าใจ**, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2560, หน้า 91.

จำนวน 27 องค์ โดยพระพุทธเจ้า 24 องค์(นับตั้งแต่พระพุทธที่ปึงกรองค์ที่ 4 จนถึงพระพุทธกัสสปะองค์ที่ 27) ได้มีพุทธทำนายแก่พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีในชาติต่างๆก่อนมาตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน (พระศากยมุนีโคตมะ) (ภาพที่ 101) ส่วนพระพุทธเจ้า 3 องค์แรก แม้ยังไม่มีพุทธทำนายแก่พระโพธิสัตว์ แต่ก็อยู่ในสารมณฑกัปอันเป็นห้วงเวลาเดียวกันกับพระพุทธที่ปึงกร

จิตรกรรมฝาผนังที่ปรากฏนี้ มีองค์ประกอบของภาพเป็นภูมิประเทศที่แบ่งคั่นด้วยลำน้ำ ทำให้เกิดเป็นช่องที่มีขนาดใกล้เคียงกัน(ในศิลาจารึกเรียกว่าห้อง) ภายในเขียนประวัติพระอดีตพุทธเจ้าลงไปช่องละองค์ โดยเรื่องราวพระพุทธเจ้าแต่ละองค์จะแสดงฉากเหตุการณ์สำคัญที่คล้ายคลึงกัน ได้แก่ประสูติ พบเทวทูตสี่ เสด็จออกมหาภิเนษกรรมและตัดพระโมลี มารผจญและตรัสรู้ แสดงธรรมเทศนา ฯลฯ และจบที่ฉากพุทธทำนายแก่พระโพธิสัตว์²⁵⁰ คติการเขียนภาพเล่าเรื่องประวัติพระอดีตพุทธเจ้าเริ่มปรากฏอย่างเด่นชัดตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 โดยนอกจากที่พระวิหารวัดสุทัศน์ฯแล้ว ยังปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังของพระอารามแห่งอื่นที่สร้างในยุคสมัยใกล้เคียงกันได้แก่พระวิหารน้อยวัดกัลยาณมิตร และอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาส

ทั้งนี้ จากแผ่นศิลาจารึกแผ่นสุดท้าย(แผ่นที่ 28)ของพระวิหาร มีข้อความส่วนหนึ่งระบุว่าภาพจิตรกรรมพุทธประวัติของพระพุทธเจ้าโคตมะองค์ปัจจุบันได้เขียนต่อไว้ที่ผนังเหนือหน้าต่าง ในพระอุโบสถ แสดงให้เห็นถึงการนำเสนอเรื่องราวของพระพุทธเจ้าศากยมุนีโคตมะของพระอารามที่มีเนื้อหาตั้งแต่อดีตอันไกล (ทูเรนิทาน) จนถึงสมัยพุทธกาลก่อนตรัสรู้อันเป็นเรื่องราวไม่ไกลนัก (อวิทูเรนิทาน) และหลังจากตรัสรู้จนถึงปรินิพพานอันเป็นเรื่องราวอันไกล (สันติเกนิทาน)

- **จิตรกรรมเสาและคอสอง** เขียนเรื่องโลกสันฐานทั้ง 4 เหลี่ยมเสา จำนวน 8 ต้นรวมทั้งหมด 32 เหลี่ยมเสา มีแผ่นศิลาจารึกประดับกำกับทุกเหลี่ยมเสาจำนวน 32 แผ่นและเขียนภาพเต็มพื้นที่ตั้งแต่ระดับขอบล่างหน้าต่างจรดปลายเสา โดยแบ่งพื้นที่เป็น 3 ส่วนได้แก่ เเชิงเสากลางเสา และยอดเสา ถัดมาเหนือปลายเสาของแต่ละแนวเสาทับด้วยแผงคอสองซึ่งเขียนภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (สำหรับรายละเอียดภาพจิตรกรรมเสาพระวิหารโดยละเอียดจะขออธิบายเป็นลำดับถัดไปในหัวข้อที่ 3.2.3)

²⁵⁰ ลัดดากร เนียมประพันธ์, การวิเคราะห์จิตรกรรมฝาผนังเรื่องอดีตพระพุทธเจ้าในวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม, 2555, หน้า 10, 12-38.

- **จิตรกรรมบานประตู** (ภาพที่ 102) เป็นภาพเขียนสีส่วนบานด้านใน เขียนภาพหมู่เทวดาและยักษ์อสูร โดยบานประตูกลางของผนังสกัดด้านหน้า(ทิศเหนือ)และด้านหลัง(ทิศใต้) เขียนภาพหมู่ยักษ์อสูร ส่วนบานประตูขนาบข้างของทั้งสองผนังเขียนภาพหมู่เทวดา ซึ่งภาพบานประตูแต่ละคู่จะหันหน้าเข้าหากัน และเขียนลายช่อดอกพุดตานประดับพื้นหลัง ปัจจุบันภาพชุดนี้ยังไม่สามารถตีความระบุได้ว่าเป็นเทพองค์ใดหรือยักษ์อสูรตนใด²⁵¹

- **จิตรกรรมบานหน้าต่าง**²⁵² (ภาพที่ 103) เป็นภาพเขียนสีส่วนบานด้านใน ปรากฏภาพเทพนพเคราะห์ที่ผนังทิศตะวันตกจำนวน 5 คู่ ได้แก่ พระอาทิตย์-พระจันทร์, พระอังคาร-พระพุธ, พระพฤหัสบดี-พระศุกร์, พระเสาร์-พระราหู, พระเกตุ-พระมฤตยู? และเทพในศาสนาพราหมณ์ฮินดูที่ผนังทิศตะวันออกอีก 5 คู่ ได้แก่ พระอินทร์-พระอัคนี, พระนารายณ์-เทวดา (ระบุไม่ได้), พระพิรุณ-พระพาย(หรือพระโสม), พระพาย(หรือพระโสม)-พระอิศวร, พระยม-พระไพสพ ทั้งนี้ พื้นหลังของบานหน้าต่างปรากฏลายช่อดอกพุดตานเขียนสี

- **จิตรกรรมส่วนอื่นๆ** ได้แก่ จิตรกรรมบานแฝดซึ่งเขียนภาพเครื่องตั้งแบบเงิน โดยแบ่งเป็นช่องสี่เหลี่ยมขนาดเท่ากัน (ภาพที่ 105) ปรากฏทั้งที่บานแฝดประตูและที่หน้าต่าง ภายในปรากฏภาพเครื่องถ้วยแจกันใส่ดอกไม้และผลไม้มงคลบนถาดม้วน(เครื่องเรือนเงิน) และอีกส่วนได้แก่จิตรกรรมภาพสัตว์หิมพานต์บนกระดานติดกรอบไม้ปิดทองอย่างฝรั่ง (ภาพที่ 104) โดยติดอยู่เหนือกรอบประตูและหน้าต่างทุกบานจำนวน 48 กรอบ ปรากฏภาพสัตว์หิมพานต์ประเภทต่างๆ ทั้ง จดุมบาท ทวิบาท สัตว์ปีก และสัตว์ผสม

3.2.2 พระอุโบสถ

พระอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม (ภาพที่ 106) ตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาส เป็นอาคารที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 3 นับได้ว่าเป็นอุโบสถหลังหนึ่งที่ยาวที่สุดในประเทศไทย ลักษณะอาคารเป็นแบบไทยประเพณี มีขนาดสูงใหญ่ในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า เฉพาะส่วนประธานกว้าง 22.6 เมตร ยาว 72.25 เมตร²⁵³ ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของพระวิหารโดยยกฐานไฟที่ขึ้นสองชั้นและก่อกำแพงแก้วล้อมรอบ

²⁵¹ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, **เทวะประติมานในงานจิตรกรรม : ศึกษาเฉพาะกรณีเทพผู้พิทักษ์อุโบสถและวิหารสมัยรัตนโกสินทร์**, วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศาสตร์ศิลปะ, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2540, หน้า 67-70.

²⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 71-77.

²⁵³ พระครูวิจิตรการโกศล, **ประวัติวัดสุทัศนเทพวราราม**, 2516, หน้า 71.

ซึ่งที่เหนือฐานชั้นแรกจะคั่นด้วยซุ้มเสมาสลักกับเกยและซุ้มประตูเป็นระยะ วางแกนในแนวทิศ ตะวันออก-ตะวันตกโดยหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ใช้ในพิธีสังฆกรรมต่างๆของพระภิกษุสงฆ์ มี ส่วนประกอบต่างๆ ดังนี้

เครื่องบนพระอุโบสถ เป็นหลังคาเครื่องไม้แบบจั่วปิด ประดับด้วยช่อฟ้าใบระกา หางหงส์ มุงกระเบื้องเคลือบสีเขียวขอบสีเหลืองและแดง หน้าบันทิศตะวันออกประดับ **ภาพพระอาทิตย์ทรงรถ** ประกอบลายช่อพุดตานใบเทศ(ภาพที่ 107) ส่วนหน้าบันทิศตะวันตกประดับ **ภาพพระจันทร์ทรงรถ** ประกอบลวดลายแบบเดียวกัน (ภาพที่ 108) ทั้งนี้ เครื่องหลังคาที่ยื่นออกจาก ผนังพระอุโบสถทั้งสี่ด้านรองรับด้วยเสาสี่เหลี่ยมกลมมุมไม้ประดับลวดลายใดๆอันเป็นลักษณะ พระราชนิยมในสมัยรัชกาลที่ 3 จำนวน ทั้งหมด 68 ต้น

ผนังพระอุโบสถภายนอก เป็นงานก่ออิฐถือปูนประดับฐานสิงห์บัวลูกแก้วอกไก่ โดยแอ่นท้องสำเภาตามแบบประเพณี ที่ผนังด้านข้างปรากฏซุ้มหน้าต่างทรงบันแถลงยอดมงกุฎ ด้าน ละ 13 ซุ้ม ภายในซุ้มติดบานหน้าต่างไม้เขียนลายรดน้ำรูปพระอินทร์ประทับในวิมานบนหลังช้าง เอรಾವัดพร้อมด้วยเทพบริวาร ส่วนซุ้มประตูอยู่ที่ผนังสกัดด้านหน้าและหลังด้านละ 2 ซุ้ม มีรูปแบบ และเทคนิคเดียวกัน ภายในซุ้มติดบานประตูไม้เขียนลายรดน้ำรูปพระอินทร์ในวิมานและเทพบริวาร ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ด้านล่างสุดมีหมู่ยักษ์อสูรกำลังเข้ามาถวายสักการะ (ภาพที่ 111-112)

ชั้นฐานพระวิหาร หรือ ฐานไพที เป็นงานก่ออิฐถือปูนซ้อนลดหลั่นกัน 2 ชั้น มี บันไดทางขึ้นลงทั้งสี่ด้าน โดยฐานแต่ละชั้นก่อกำแพงแก้วเป็นผนังกันล้อมรอบ พื้นปูด้วยแผ่นศิลา โดยฐานไพทีชั้นล่างเป็นฐานสิงห์ ระหว่างกำแพงแก้วคั่นด้วยซุ้มเสมา เกย และซุ้มประตูสลักกันเป็น ระยะ โดยซุ้มเสมามีทั้งหมด 8 ซุ้ม เกย 8 เกย และซุ้มประตู 8 ซุ้ม อนึ่ง ในซุ้มเสมามีแผ่นเสมาสลัก ลายช้างเอราวัณชูก้านดอกบัว (ภาพที่ 109-110)

ภายในพระอุโบสถ เป็นห้องโถงขนาดใหญ่ ระดับพื้นเท่ากับฐานไพทีชั้นบน ก่อผนัง ยาวตลอดแนวโดยไม่มีมีเสาร่วมในประธาน ผนังสกัดหน้าและหลังก่อสูงจากฐานขึ้นไปจรดช่อซึ่งสูง กว่าผนังด้านยาวที่ก่อสูงจรดแผ่นผ้าของหลังคากันสาด ภายในพระอุโบสถประกอบด้วยปูชนียวัตถุ และงานศิลปกรรมที่สำคัญ ดังนี้

- **พระพุทธรีโลกเชษฐ** (ภาพที่ 113) เป็นพระประธานในพระอุโบสถ หน้าตัก กว้าง 10 ศอก 8 นิ้ว (บางแห่งว่ากว้าง 3 วา 17 นิ้ว และสูง 4 วา 18 นิ้ว)หล่อโลหะลงรักปิดทอง พุทธศิลป์แบบรัตนโกสินทร์สมัยรัชกาลที่ 3 ปางมารวิชัย ประทับนั่งขัดสมาธิราบ จีวรห่มเฉียงปลาย

สังฆาฏิเป็นเขี้ยวตะขาบยาวจรดพระนาภี นิ้วพระหัตถ์ยาวเสมอกัน ประดิษฐานบนฐานชุกชีซึ่งตกแต่งด้วยลายใบเทศปูนปั้นปิดทองประดับกระจก และตั้งซ้อนอยู่บนฐานปัทมศิลาทรงสี่เหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสอง

- **พระพุทธรูปและรูปพระอสีติมหาสาวกนั่งฟังธรรม** (ภาพที่ 114) เป็นชุดพระปฏิมาซึ่งสร้างขึ้นทดแทนพระพุทธรูตศาสดาซึ่งถูกอัญเชิญย้ายไปวัดบวรนิเวศวิหาร ประกอบด้วยพระพุทธรูปองค์ประธานเขียนเส้นลงสี พุทธศิลป์แบบพระราชนิยมรัชกาลที่ 4 ซึ่งต่อรัศมีตรงจากพระเศียรและไม่มีอุษณิษะโดยอยู่ในท่าประทับนั่ง และแวดล้อมด้วยรูปพระอสีติสาวกเขียนเส้นลงสีจำนวน 80 องค์ แต่ละองค์สลักชื่อลงแผ่นศิลาและติดบนองค์พระ

- **จิตรกรรมฝาผนัง** แบ่งออกเป็น 2 เรื่องราวใหญ่ โดยบนผนังเหนือระดับหน้าต่างเขียนเรื่อง **พุทธประวัติของพระพุทธเจ้าโคตมะองค์ปัจจุบัน** ซึ่งต่อเนื่องมาจากเรื่องพระอดีตพุทธเจ้าในพระวิหารดังกี่กล่าวมาแล้ว ลักษณะเป็นการเขียนภาพเล่าเรื่องราวอย่างละเอียดยาวต่อเนื่องตามเนื้อหาในคัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา โดยเริ่มเรื่องราวจากผนังทิศเหนือในตอนประสูติ (ภาพที่ 115) นอกจากนี้ยังปรากฏฉากตอนสำคัญอื่นๆ ได้แก่ ตอนมารผจญหรือพระพุทธเจ้าตรัสรู้ (ผนังทิศตะวันออกตรงข้ามกับพระประธาน, ภาพที่ 116) ตอนพระพุทธเจ้าแสดงยมกปาฏิหาริย์เสด็จขึ้นไปโปรดพุทธมารดาบนดาวดึงส์ และเสด็จลงมาয়โลกมนุษย์ (ผนังทิศใต้ใกล้กับองค์พระประธาน) หรือตอนทรงโปรดช้างนาฬาคีรี (ผนังทิศตะวันตกหลังพระประธาน)

ส่วนจิตรกรรมด้านล่างที่ผนังระหว่างหน้าต่างเขียนเรื่อง**พระปัจเจกพุทธเจ้า** ซึ่งมีเนื้อหาค่อนข้างซ้ำกัน คือเป็นพระจักรพรรดิ พราหมณ์ พ่อค้า หรือบุคคลอาชีพต่างๆ ที่เบื่อหน่ายทางโลกและเสด็จออกบวช โดยในบางผนังอาจเขียนเรื่องพระปัจเจกพุทธเจ้า 2 องค์ แบ่งเรื่องด้วยภาพแม่น้ำหรือปรากฏการณ์ธรรมชาติ โดยจัดองค์ประกอบภาพพระปัจเจกในผนังทิศเหนือ ทิศใต้และทิศตะวันตกเมื่อได้ตรัสรู้แล้วให้เหาะไปยังเขาคันธมาทน์ในป่าหิมพานต์ตามเนื้อเรื่อง ซึ่งปรากฏภาพอยู่ที่ผนังทิศตะวันออกใต้ฉากมารผจญ ประกอบด้วยพระปัจเจกพุทธเจ้าชุมนุมกันในศาลา มีหมู่ช้างฉัททันต์คอยปรนนิบัติ และมีภาพหมู่สัตว์หิมพานต์ต่างๆ เช่น ราชสีห์ คชสีห์ หงส์ ครุฑ นาค นกทัณตีมา กิรและกินรี ดาบสฤๅษี เทวดา และยักษ์อสูร เป็นต้น (ภาพที่ 117)

- **จิตรกรรมบานประตูและหน้าต่าง** (ภาพที่ 118) เป็นภาพเขียนสีส่วนบานด้านใน เขียนภาพเทพเจ้าองค์ต่างๆ ในศาสนาพราหมณ์ฮินดู²⁵⁴ ได้แก่ พระอิศวรทรงกรณียกิจต่างๆ ที่บานประตูด้านหน้าภาพคู่ของเทพเจ้าองค์สำคัญที่บานประตูหลัง และภาพพระนารายณ์อวตารสีบปางหรือทรงกรณียกิจต่างๆ, พระพิฆเนศ, พระพรหมองค์ต่างๆ และกลุ่มเทพชั้นรองลงมาที่บานหน้าต่างทั้งสองฝั่ง โดยพื้นหลังภาพเขียนด้วยทิวทัศน์ในธรรมชาติ

- **จิตรกรรมส่วนอื่นๆ** ได้แก่จิตรกรรมบานแฝดของช่องประตูและหน้าต่าง ซึ่งแบ่งเป็นช่องสี่เหลี่ยมและเขียนภาพตัวละครหรือฉากสำคัญในวรรณคดีเรื่องต่างๆ เช่น อุณรุท อิเหนา สมุทโฆษ พระสุธน สังข์ทอง สังข์ศิลป์ชัย ไสวต คาวี ฯลฯ (ภาพที่ 119) และอีกส่วนหนึ่งได้แก่จิตรกรรมฉากสู้รบ(ภาพจับ)ในเรื่องรามเกียรติ์บนกระดานติดกรอบไม้ปิดทองอย่างฝรั่ง โดยติดอยู่เหนือกรอบประตูและหน้าต่างทุกบาน จำนวน 90 ภาพ (ภาพที่ 120)

²⁵⁴ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, **ทေးประติมานในงานจิตรกรรม : ศึกษาเฉพาะกรณีเทพผู้พิทักษ์อุโบสถและวิหารสมัยรัตนโกสินทร์**, หน้า 82-119.

ภาพประกอบ : โบราณวัตถุสถานที่สำคัญในวัดสุทัศนเทพวราราม

ภาพที่ 90 วัดสุทัศนเทพวราราม

ภาพที่ 91 จิตรกรรมประกอบโคลงภาพพระราชพงศาวดารในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยนายวร
เขียนจำลองเหตุการณ์สมโภชพระศรีศากยมุณีจากเมืองสุโขทัยมายังหน้าท่าช้าง กรุงเทพฯ
เมื่อครั้งสมัยรัชกาลที่ 1 ที่มา : โคลงภาพพระราชพงศาวดาร, 2526, หน้า 96.

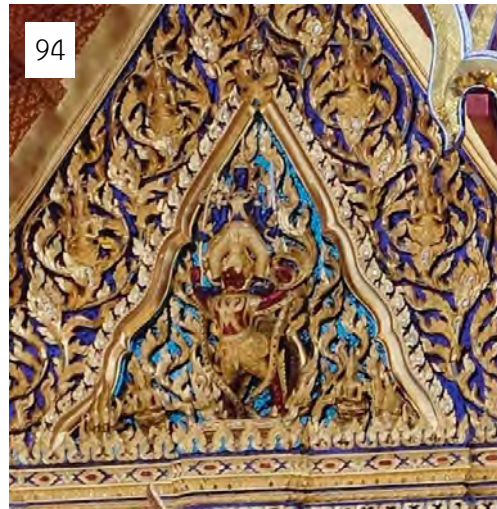
พระวิหาร วัดสุทัศน์เทพวราราม

ภาพที่ 92 พระวิหาร วัดสุทัศน์เทพวราราม

93

94

ภาพที่ 93 หน้าบันรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณที่หน้าบันประธาน พระวิหาร วัดสุทัศน์ฯ

ภาพที่ 94 หน้าบันรูปพระนารายณ์ทรงครุฑที่หน้าบันมุขเด็จ พระวิหาร วัดสุทัศน์ฯ

95

96

ภาพที่ 95 ชุ่มประตูทรงบันแถลงภายในติดบานประตูแกะสลักลวดลายวิจิตร

ภาพที่ 96 ชุ่มหน้าต่างทรงบันแถลง และถะจันทน์ฐานประทักษิณชั้นล่าง

ภาพที่ 97 พระระเบียงคดและพระพุทธรูปในพระระเบียงคด

98

30

99

ภาพที่ 98 พระพุทธศรีศากยมุนี พระประธานในพระวิหาร ศิลปะสุโขทัย
 จากภาพที่ 30 ศิลปะจำหลักภาพพุทธประวัติ ตอนแสดงยมกปาฏิหาริย์
 และโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ศิลปะทวารวดี
 ภาพที่ 99 ภาพรวมในจิตรกรรมในพระวิหารวัดสุทัศน์เทพวราราม

ภาพที่ 100 ตัวอย่างจิตรกรรมฝาผนังเรื่องพระอดีตพุทธเจ้า พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ
 ในห้องนี้เขียนเรื่องพระที่ปังกรพุทธเจ้าที่ผนังทิศเหนือ (ตรงข้ามพระประธาน)
 ซึ่งใช้แม่น้ำแบ่งคั่นฉากตอนของพุทธประวัติแต่ละองค์

ภาพที่ 101 จิตรกรรมฝาผนังเรื่องพระที่ปังกรพุทธเจ้า พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ

ภาพที่ 102 ตัวอย่างบานประตูทวารบาล พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ
ภาพที่ 103 ตัวอย่างบานหน้าต่างทวารบาล พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ

ภาพที่ 104 ตัวอย่างภาพกรอบกระจกรูปสัตว์หิมพานต์ พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ
ภาพที่ 105 ตัวอย่างลายก้ามปูและเครื่องตั้งแบบจีนที่ผนังบานแผละ พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ

พระอุโบสถ วัดสุทัศนเทพวราราม

ภาพที่ 106 พระอุโบสถ วัดสุทัศนเทพวราราม

107

108

ภาพที่ 107 รูปพระอาทิตย์ หน้าบันพระอุโบสถทิศตะวันออก วัดสุทัศน์ฯ

ภาพที่ 108 รูปพระจันทร์ หน้าบันพระอุโบสถทิศตะวันตก วัดสุทัศน์ฯ

ภาพที่ 109 ซุ้มเสมาพระอุโบสถ
ภาพที่ 110 ลายสลักแผ่นเสมารูปช้างเอราวัณชูก้านดอกบัว

ภาพที่ 111 ซุ้มประตูทรงบันแถลงยอดมงกุฎ
ภาพที่ 112 ลายรดน้ำบานหน้าต่างรูปสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

113

114

ภาพที่ 113 พระพุทธตรีโลกเชษฐ์ พระประธานพระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ
ภาพที่ 114 พระพุทธรูปและรูปพระอสีติมหาสาวกนังพังธรรม พระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ

115

116

ภาพที่ 115 พุทธประวัติตอนประสูติ จิตรกรรมพระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ
ภาพที่ 116 พุทธประวัติตอนตรัสรู้และเทพชุมนุม จิตรกรรมพระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ

ภาพที่ 117 พระปัจเจกพุทธเจ้าที่เขาคันธมาทน์ จิตรกรรมพระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ
ภาพที่ 118 ตัวอย่างบานหน้าต่างรูปเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ พระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ

ภาพที่ 119 ตัวอย่างภาพกรอบกระจกเรื่องรามเกียรติ์ พระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ
ภาพที่ 120 ตัวอย่างภาพวรรณคดีที่ผนังบานแฝด พระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ

3.2.3 ข้อมูลทั่วไปของจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐาน วัดสุทัศน์เทพวราราม

จิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานวัดสุทัศน์เทพวราราม ปรากฏอยู่บนเสาภายในพระวิหารซึ่งเป็นเสาสี่เหลี่ยมกลมเรียงต่อกันเป็นแถว ประกอบด้วยเสาฝั่งตะวันออก 4 ต้น และเสาฝั่งตะวันตก 4 ต้น รวมทั้งหมด 8 ต้น 32 เหลี่ยมเสา (ภาพที่ 121-122) เสาแต่ละต้นมีหน้าตัดเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดกว้างและยาว 1.6 เมตร สูง 16.27 เมตร²⁵⁵ โดยเขียนภาพจิตรกรรมเต็มพื้นที่ตั้งแต่ระดับเชิงเสาจรดปลายเสา และมีแผ่นศิลาจารึกอธิบายเนื้อหา ลักษณะเป็นแผ่นหินขัดเรียบ จารึกด้วยอักษรไทย ภาษาไทย อายุราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 24²⁵⁶ โดยประดับอยู่ที่ส่วนล่างสุดของเชิงเสาแต่ละเหลี่ยมในแถบลายหน้ากระดานเขียนสีจำนวน 32 แผ่น (ภาพที่ 123) นอกจากนี้ ถัดขึ้นไปเหนือแนวเสาพระวิหารของแต่ละฝั่งมีแผงคอสองทอดแนวยาวจากหน้าพระวิหารไปท้ายพระวิหาร ขนาดกว้าง 2.45 เมตร ยาว 22.38 เมตร²⁵⁷ เขียนภาพจิตรกรรมเต็มพื้นที่เช่นเดียวกันกับจิตรกรรมฝาผนัง

จากรูปแบบภาพจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานบนเสาพระวิหารตลอดจนข้อความแผ่นศิลาจารึกในแต่ละเหลี่ยมเสาสามารถแบ่งออกเป็น 3 ระดับ โดยจำแนกได้ดังต่อไปนี้ (แผนผังที่ ง)

1. ส่วนยอดเสา ว่าด้วยภูเขาส่วนที่เป็นแกนกลางจักรวาล ได้แก่ เขาพระสุเมรุ (สวรรค์ชั้นดาวดึงส์) เขาสัตตบริภัณฑ์ทั้ง 7 ลูก และภูเขากำหนดขอบเขตจักรวาล ได้แก่ เขาจักรวาล
2. กลางเสา ว่าด้วยมหาสมุทร เกาะกลางทะเล มักแสดงภาพสัตว์ ชาดก และนิทานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับน้ำ
3. เชิงเสา ว่าด้วยภาคพื้นดิน ทวีป ป่าหิมพานต์-เมืองมนุษย์ในชมพูทวีป โดยแสดงภาพสิ่งมีชีวิตและนิทานชาดกเช่นกัน รวมถึงพิภพเบื้องล่างซึ่งมี พิภพอสูร (ใต้เขาพระสุเมรุ) และนรกภูมิ (ใต้ชมพูทวีป)

²⁵⁵ วรณิภา ฌ สงขลา, การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังพระวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2531, หน้า 56.

²⁵⁶ งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสายาวในพระวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวรารามราชวรวิหาร, 2528/2530, หน้า 2.

²⁵⁷ วรณิภา ฌ สงขลา, การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังพระวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม, 2531, หน้า 56.

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้เขียนจะอธิบายภาพเสาศระวิหารโดยใช้รหัสตัวอักษรและตัวเลขกำหนดตำแหน่ง ได้แก่

- **ลำดับต้นเสา** แทนด้วยตัวเลข 1-8 โดยวางเป็นคู่เสาในฝั่งตรงข้ามกัน จากหน้าพระวิหารไปท้ายพระวิหาร (แผนผังที่ ค)

- **ทิศเหลี่ยมเสา** แทนด้วยอักษรภาษาอังกฤษ ได้แก่ N (เหนือ), S (ใต้), E (ตะวันออก), W (ตะวันตก),

- **ระดับเสา** แทนด้วยอักษรภาษาไทย ได้แก่ ก (เชิงเสา), ข (กลางเสา), ค (ยอดเสา), ง (คอสอง)

ตัวอย่างเช่น : 1-N-ค หมายถึง เสาที่ 1 ทิศเหนือ ระดับยอดเสา

5-S-ก หมายถึง เสาที่ 5 ทิศใต้ ระดับเชิงเสา

***หมายเหตุ :** ถ้าไม่ระบุส่วนใดคือกล่าวถึงส่วนนั้นทั้งหมด ตัวอย่างเช่น

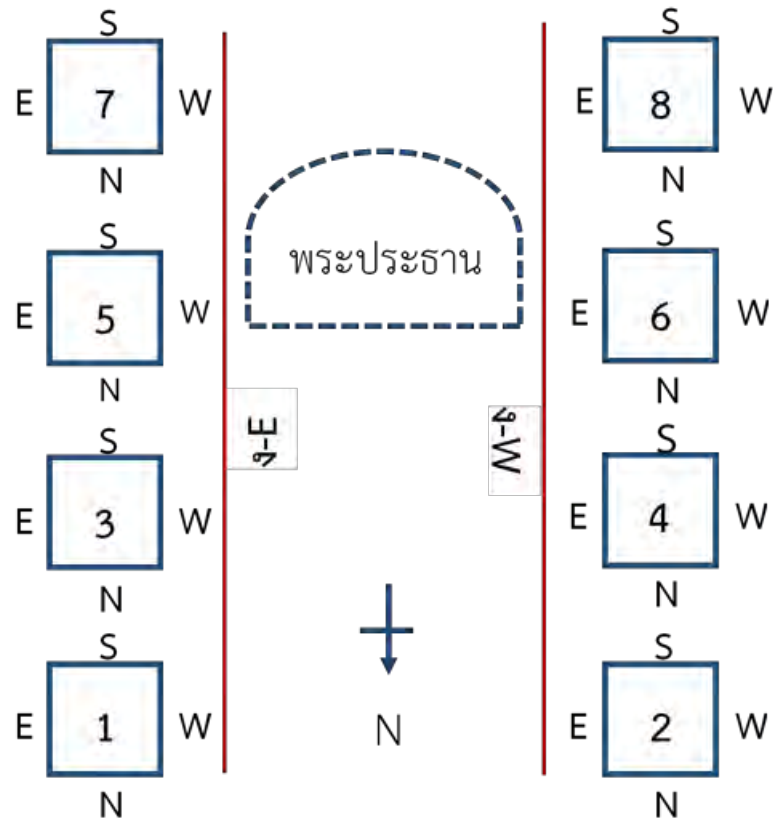
1-ค หมายถึง เสาต้นที่ 1 ส่วนยอดเสาทั้งสี่เหลี่ยมทิศ หรือ

1-N หมายถึง เสาต้นที่ 1 เหลี่ยมทิศเหนือทั้งหมดตั้งแต่ยอดเสาถึงเชิงเสา

เนื้อหาไตรภูมิโลกัณฐานที่ปรากฏในเสาศระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม สามารถศึกษาเบื้องต้นได้จากแผ่นศิลาจารึกที่ประดับส่วนเชิงเสาดังกล่าว ซึ่งบางส่วนมีเนื้อหาที่ต่อเนื่องกันทั้งหมดตลอดทั้งเสา บางส่วนมีเนื้อหาแยกออกจากกันตามระดับตำแหน่งและการจัดวางภาพในแต่ละเหลี่ยมเสาโดยในข้อความศิลาจารึกจะระบุชัดเจนว่าเป็นส่วนใด ทั้งเชิงเสา กลางเสา และยอดเสา²⁵⁸ ทั้งนี้ศิลาจารึกทั้ง 32 แผ่น ได้กำกับหมายเลขลำดับเนื้อหาเวียนขวารอบพระวิหารโดยเริ่มจากเสาต้นหน้าสุดของแนวเสาศิลาจารึกตะวันออก (เสาที่ 1 ขวามือพระประธาน) ไปยังเสาต้นหลังสุดที่ท้ายพระวิหาร (เสาที่ 7 ขวามือพระประธาน) จากนั้นเวียนขวามายังเสาท้ายพระวิหารที่อยู่ฝั่งตรงข้ามและเรียงลำดับมายังเสาน้ำสุดพระวิหารตามแนวเสาศิลาจารึกตะวันตก (เสาต้นที่ 2 ซ้ายมือพระประธาน)²⁵⁹ (ดูแผนผังที่ จ)

²⁵⁸ ดูข้อความศิลาจารึกทั้งหมดได้ที่ ภาคผนวก ก ศิลาจารึกที่เสาศระวิหาร วัดสุทัศนเทพวราราม

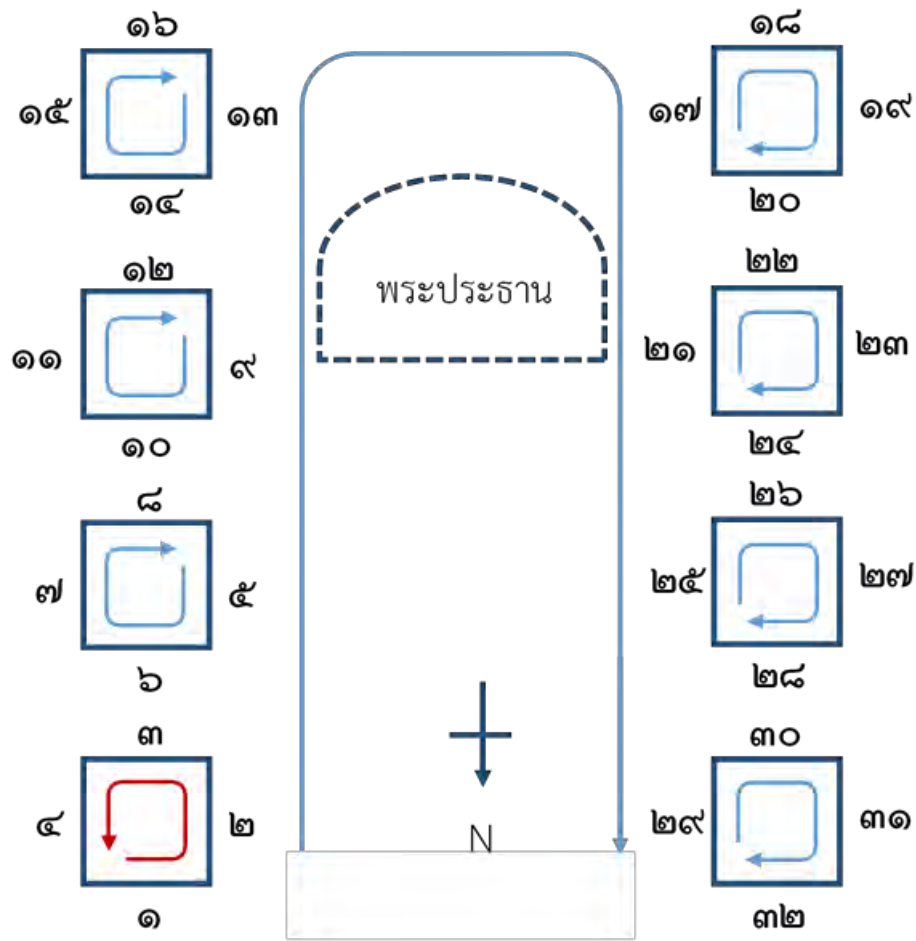
²⁵⁹ จากการวิเคราะห์ภาพเสาศระวิหารนั้นพบว่าไม่ได้เรียงลำดับเวียนขวาตามศิลาจารึกซึ่งจะอธิบายต่อไปในบทที่ 4

แผนผังที่ ค การกำหนดรหัสของตำแหน่งหมายเลขและทิศทางบนเสาพระวิหารทั้ง 8 ต้น

แผนผังที่ ง การกำหนดรหัสระดับของเสาพระวิหารแต่ละเหลี่ยมเสา

แผนผังที่ จ ตำแหน่งและลำดับภาพไตรภูมิโลกสี่ฐานในเสาศระวิหารวัดสุทัศน์ฯ
ตามหมายเลขแผ่นศิลาจารึกซึ่งเวียนขวารอบพระวิหาร

ภาพจิตรกรรมไตรภูมิโลกสี่ฐานวัดสุทัศน์เทพวราราม อธิบายลักษณะสี่ฐาน
ภพภูมิ และส่วนประกอบต่างๆ ของจักรวาล ทั้งสวรรค์ นรก ภูเขาสำคัญ มหาสมุทร ทวีปสี่
ป่าหิมพานต์ เมืองมนุษย์ ดังที่ในแผ่นศิลาจารึกเขียนกำกับในประโยคต้นของทุกเหลี่ยมเสาว่า
“เรื่องโลกย์สี่ฐานเหลี่ยมนี้...” โดยเน้นส่วนที่เป็นกามภูมิตั้งแต่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ลงมาถึงอบายภูมิ
เช่นเดียวกับจิตรกรรมฝาผนังไตรภูมิแห่งอื่นๆ ได้แก่ เทวดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ หมู่อสูร โลกมนุษย์
(สุขคติภูมิ) เปרט สัตว์นรกและเดรัจฉาน (อบายภูมิ) นอกจากนี้ยังสอดแทรกเรื่องราวชาดก
และนิทานต่างๆ อันให้คติสอนใจแก่พุทธศาสนิกชนที่เข้ามาสักการะในพื้นที่พระวิหาร

อย่างไรก็ตาม จากการวางองค์ประกอบของภาพไตรภูมิโลกสัมภูฐานลงบนเสาศาพระวิหารทั้ง 8 ต้นตลอดจนแผ่นคองสองพระวิหาร ทำให้กลายเป็นจิตรกรรมจักรวาลในรูปแบบพิเศษไม่เหมือนจิตรกรรมไตรภูมิทั่วไป โดยสามารถเปิดมุมมองภาพสัมภูฐานของจักรวาลได้รอบด้านเป็นสามมิติซึ่งแตกต่างจากจิตรกรรมไตรภูมิโลกสัมภูฐานแห่งอื่นที่อยู่บนฝาผนังในระนาบเดียว อีกทั้งยังมีพื้นที่สูงใหญ่อย่างมาก ทำให้สามารถสอดแทรกเนื้อหาเรื่องราวต่างๆ ได้อย่างอิสระเต็มที่

สำหรับรายละเอียดเนื้อหาที่ปรากฏในจิตรกรรมไตรภูมิโลกสัมภูฐานเสาศาพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าประกอบด้วยเรื่องราวสัมภูฐานจักรวาล ชาตค และนิทาน โดยมีที่มาจากพระไตรปิฎก คัมภีร์โลกศาสตร์ ตลอดจนวรรณกรรมพุทธศาสนาและหมวดหมู่อื่นๆ ซึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์มีการชำระและเรียบเรียงเรียบเรียงคัมภีร์ขึ้นจำนวนมาก โดยคัมภีร์โลกศาสตร์ที่โดดเด่นในยุคสมัยนี้ ได้แก่ **คัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจยยกถา** ของพระยาธรรมปรีชา(แก้ว) ตลอดจนคัมภีร์อื่นๆที่มีการคัดลอกในสมัยเดียวกัน เช่น **โลกทีปภสาร จักกภาพทีปนี** ฯลฯ²⁶⁰ ซึ่งสันนิษฐานว่าคัมภีร์เหล่านี้เป็นแหล่งอ้างอิงสำคัญต่อการเขียนภาพโลกสัมภูฐานในวัดสุทัศนเทพวราราม นอกจากนี้เนื้อหาชาตคและนิทานพบว่ามีจำนวนมากว่าในจิตรกรรมไตรภูมิทั่วไป โดยจากการศึกษาที่ผ่านมาพบว่ามีจำนวนรวมกันทั้งหมด 42 เรื่อง มาจากวรรณกรรมต่างๆ²⁶¹ ได้แก่

- **นิบาตชาตค 31 เรื่อง** โดยแบ่งเป็นหมวดหมู่ขนาดต่างๆ ดังนี้

เอกนิบาต 6 เรื่อง : กุลาวกชาตค(๑-๔)²⁶², กากชาตค(๖), มุสิกชาตค(๑๗)
โสลกชาตค(๒๐), นพปานชาตค(๒๕), เทวธรรมชาตค(๒๖)

ทुकนิบาต 5 เรื่อง : ทธิวาหนชาตค(๕), กุมภิลชาตค/สูงสมารชาตค(๑๗),
สุกรชาตค(๑๗), คุณชาตค(๑๗), สิงคาลชาตค(๑๙)

ติกนิบาต 3 เรื่อง : อุลูกชาตค(๒๐), สุวรรณกัฏฐชาตค(๒๕),
มันธาตุราชชาตค(๒๙-๓๒)

จตุกกนิบาต 3 เรื่อง : ชัมพูกชาตค(๑๗) กากาติชาตค(๒๒) พาเวรัฐฐชาตค(๒๓)

²⁶⁰ ดูประวัติในบทที่ 2 วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับไตรภูมิโลกสัมภูฐาน, หัวข้อ 3 วรรณกรรมโลกศาสตร์

²⁶¹ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี กรมศิลปากร, **ภาพไตรภูมิและชาตคที่เสาศาภายในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร**, กรุงเทพฯ : งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี , 2528/2530?. และ สัจจรัตน์ สุขโฉมณี, **ศิลาจารึกในพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม** : การศึกษาเชิงวิเคราะห์, กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543.

²⁶² หมายเลขในแผ่นศิลาจารึก

ปัญญาชนิบาต 2 เรื่อง : ลัญจิกชาดก(๑๙), สุสันธิชาดก(๒๔)

สัตตกนิบาต 1 เรื่อง : ทัพพบุปผกชาดก(๑๗)

ทสกนิบาต 3 เรื่อง : สังขชาดก(๑๐), ขตบั้งทิตชาดก(๑๗), จตุทวารชาดก(๑๓)

เอภาทสนิบาต 1 เรื่อง : สุปรากชาดก(๘)

ทวาทสนิบาต 1 เรื่อง : สมุททวาทนิชชาดก(๒๖)

เตรสนิบาต 1 เรื่อง : ชวนหังสชาดก(๒๕)

ติงสตินิบาต 2 เรื่อง : ปิ่นทรกชาดก(๙), กิงฉันทชาดก(๑๔)

อสีตินิบาต 1 เรื่อง : กุณาลชาดก(๑๐)

มหานิบาต 2 เรื่อง : มหาชนกชาดก(๑๒), ตาบสตีแมงมุมในมโหสถชาดก (๒๐)

- ปัญญาสชาดก 2 เรื่อง ได้แก่ สุธนชาดก(๒๑) และสุวรรณกัจฉปชาดก(๒๘)

- พระสูตรต่างๆ 3 เรื่อง ได้แก่

- ปุณโณวาทสูตร เรื่องพระมหาบุญเถระ(๒๑)

- เปตวัตถุ ได้แก่เรื่องเวมานิกเปรตนอกใจสามี (กัณณมุนทเปรต, ๑๖)

เรื่องเปรตเปลือยในวิมานกลางเกาะ (ขัลลาภียะเปรต, ๑๕)

- ธรรมนิทาน / นิทานปรณัม 6 เรื่อง²⁶³ ได้แก่

- โสปากสามเณรตักน้ำที่สระอนดาต(๖)

- ครุฑโปลุกบินข้ามสมุทร(๗)

- พญานาคพันพิษในมหาสมุทร(๑๑)

- พญาปลาอานนท์(๑๔)

- สุมณะสามเณรล้างพระธาตุพญาสุละที่ตนาคราช(๑๖)

- นกยางเขนตกฟองที่หาดทราย(๑๙)

เนื้อหาส่วนต่างๆที่ปรากฏในจิตรกรรมเสาศาพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม
ทั้ง 8 ตัน 32 เหลี่ยมเสาศา ปรากฏตามตารางดังต่อไปนี้

²⁶³ ดูในบทที่ 4 หัวข้อที่ 2 การวิเคราะห์เนื้อหาจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐาน วัดสุทัศนเทพวราราม

ตำแหน่งภาพ ในเสาศระวิหาร	เชิงเสา (ก)	กลางเสา (ข)	ยอดเสา (ค)
เสาด้านที่ 1 (ทิศตะวันออก ขวามือพระประธาน)			
1-N (เสา 1 ทิศเหนือ) เลขศิลาจารึก ๑	เทวดาตกสวรรค์มา อุบัติเป็นอสูรในพิภพ อสูรใต้เขาพระสุเมรุ (กุลาวกชาติกทั้งเสา)	นาคในป่าหิมพานต์ (ว่ายน้ำในมหาสมุทร)	พระอินทร์(มขมาณพ) โยนพระอินทร์องค์เก่า และเทวดาตกจาก สวรรค์ชั้นดาวดึงส์
1-W (เสา 1 ทิศตะวันตก) เลขศิลาจารึก ๒	นางสุชาดาเลือกคู่ พระอินทร์แปลงกาย เป็นยักษ์แก่ปากกลับ สวรรค์	อสูรยกทับไล่ตามพระ อินทร์ (ฉากพื้นน้ำ ทะเล)	พระอินทร์จัดทัพ และลงไปรบกับสัมภร อสูรกันกลางท้องฟ้า (เทवासुरสงคราม)
1-S (เสา 1 ทิศใต้) เลขศิลาจารึก ๓	พระนารทดาบส สาปสัมภรอสูรเป็นเวป จิตติ	เหล่าอสูรทำลาย อาศรมดาบสที่หาด ทรายเชิงเขาจักรวาล	อสูรรบพระอินทร์แพ้ และโดนจับมัดด้วย โซ่ทิพย์ในฉากสวรรค์
1-E (เสา 1 ทิศตะวันออก) เลขศิลาจารึก ๔	อสูรจัดทัพขึ้นไป ดาวดึงส์	กลุ่มเทวดารบกับอสูร ในฉากพื้นน้ำทะเล	กลุ่มเทวดารบกับอสูร และรบกับครุฑ
เสาด้านที่ 3 (ทิศตะวันออก ขวามือพระประธาน)			
3-W (เสา 3 ทิศตะวันตก) เลขศิลาจารึก ๕	ช้างฉัททันต์ และ สระฉัททันต์	ทิวาहनชาติก (ชายแลกกของวิเศษ)	เขายุคนธร ราหูจับพระจันทร์
3-N (เสา 3 ทิศเหนือ) เลขศิลาจารึก ๖	สระอโนดาต และ สามเนรมิตกน้ำ- ปราบพญานาค	กากชาติก (กาวิดน้ำ)	เขายุคนธร
3-E (เสา 3 ทิศตะวันออก) เลขศิลาจารึก ๗	ช้างไอยราวรรณ และ สระรีถการ	- ปลาใหญ่ 7 ชนิดใน มหาสมุทร - ครุฑบินข้ามสมุทร	เขายุคนธร
3-S (เสา 3 ทิศใต้) เลขศิลาจารึก ๘	ช้างสิบตระกูล และ สระกัณณมณฑะ	สุปปารกชาติก (สุปปารกถันหนเรือ)	เขายุคนธร

ตำแหน่งภาพ ในเสาศระวิหาร	เชิงเสา (ก)	กลางเสา (ข)	ยอดเสา (ค)
เสาด้านที่ 5 (ทิศตะวันออก ขวามือพระประธาน)			
5-W (เสา 5 ทิศตะวันตก) เลขศิลาจารึก ๙	ช้างรูปาศีรี และ สรระมันทาภินี	ป้อนทรกษัตริย์ (ครุฑจักษุ)	เขาสินธ
5-N (เสา 5 ทิศเหนือ) เลขศิลาจารึก ๑๐	กษัตริย์และ สรระกษัตริย์	สังฆชาต (สังฆพราหมณ์ออกเรือ ไปค้าขาย)	เขากรรณ
5-E (เสา 5 ทิศตะวันออก) เลขศิลาจารึก ๑๑	พญาลิง ในเขาศรีสุบรรพต	พญานาคพันพิศไส ตันไม้ และ นกริม ชายฝั่ง	เขาสุทัศน์
5-S (เสา 5 ทิศใต้) เลขศิลาจารึก ๑๒	ราชสีห์ 4 ตระกูล และ สรระสีห์ปาดะ	มหาชนกษัตริย์ (พระมหาชนกออกเรือ ไปค้าขาย)	เขามินทร์
เสาด้านที่ 7 (ทิศตะวันออก ขวามือพระประธาน)			
7-W (เสา 7 ทิศตะวันตก) เลขศิลาจารึก ๑๓	จตุทวารชาต, มิตตวิ นทุกชาต (มิตตวิ นทุกชาต ทำร้ายแม่แล้ว ออกเรือไปค้าขาย)	จตุทวารชาต, มิตตวิ นทุกชาต (ฉากถูก ลอยแพกลางทะเล, พบ นางวิมานิกเปรต และ เป็นเปรตจักรผัน)	เขาวินันต
7-N (เสา 7 ทิศเหนือ) เลขศิลาจารึก ๑๔	กิงฉันทชาต (เปรตมือจอบเฝ้าสวน มะม่วง)	เรื่องปลาอานนท์ แอบกินปลาบริวาร	เขาสักก
7-E (เสา 7 ทิศตะวันออก) เลขศิลาจารึก ๑๕	กาลกัญชีกาสุรเปรต (เปรตหิวน้ำ)	ชลลาภียะเปรต (เวมานิกเปรตเปลือย ในวิมาน)	เขจักรวาล
7-S (เสา 7 ทิศใต้) เลขศิลาจารึก ๑๖	นางเวมานิกเปรตถูก สุนัขกัดกิน	เรื่องสามเณรล้วงผอบ พระบรมธาตุจากพญา สุละนาคราช	เขจักรวาล

ตำแหน่งภาพ ในเสาพระวิหาร	เชิงเสา (ก)	กลางเสา (ข)	ยอดเสา (ค)
เสาต้นที่ 8 (ทิศตะวันตก ซ้ายมือพระประธาน)			
8-E (เสา 8 ทิศตะวันออก) เลขศิลาจารึก ๑๗	ชาดก,นิทาน 6-7 เรื่อง - ทัก พ บุป ผ ชา ด ก , กุมภิลชาดก, สุนัข จิ้งจอกสู้ช้าง, มุสิก ชาดก, ชัมพุกชาดก?, สุกรชาดก, คุณชาดก	พญาอังกูระออกเรือไป ค้าขาย (ฆตบัณฑิต ชาดก)	เขาสักกัณ
8-S (เสา 8 ทิศใต้) เลขศิลาจารึก ๑๘	ยมโลก และ นรกภูมิ	เรื่องอสุรราหู ยักษ์ เทวดา หาแก้วใน มหาสมุทร	เขากักรवाल
8-W (เสา 8 ทิศตะวันตก) เลขศิลาจารึก ๑๙	- สิงคาลชาดก (ราชสีห์กับสุนัขจิ้งจอก) - ลมุกกิกชาดก (ช้างเหยียบไข่นกไส้)	เรื่องนกนางเขนตก ฟองไข่ที่หาดทราย	เขากักรवाल
8-N (เสา 8 ทิศเหนือ) เลขศิลาจารึก ๒๐	- เรื่องดาบสติแมงมุม - อุลุกชาดก (กาผูกเวรนกเค้า)	โสลกชาดก (วิบากกรรมของ มิตตพินทุกะ)	เขาวินันตกะ
เสาต้นที่ 6 (ทิศตะวันตก ซ้ายมือพระประธาน)			
6-E (เสา 6 ทิศตะวันออก) เลขศิลาจารึก ๒๑	- ยอดเขาไกรลาส - สุธนชาดก(พระสุธน ตามมโนราห์)	พระมหาบุญเหาะมา ช่วยเรือพ่อค้า (ปุณณโณวาทสูตร)	เขาสินธรร
6-S (เสา 6 ทิศใต้) เลขศิลาจารึก ๒๒	- ยอดเขาจิตรภูฏและ ยอดเขากาฬภูฏ - ที่อยู่เทวดา ยักษ์	กาทิชาดก (เรื่องนางกาทิ)	เขากักรवाल
6-W (เสา 6 ทิศตะวันตก) เลขศิลาจารึก ๒๓	- ยอดเขาคันธมาทน์ - พระปัจเจกพุทธเจ้า ในเขานันทมูล	พาเวรุชาดก (เรื่องกาเสื่อมลาม สักการะ)	เขาสุทัคนะ

6-N (เส้า 6 ทิศเหนือ) เลขศิลาจารึก ๒๔	- ยอดเขาสุทัศน์ภูฏ - วิทยากรแย่งนาฬิผล	สุสันธิชาตก (เรื่องนางสุสันธิ)	เขานมินทร์
เส้าต้นที่ 4 (ทิศตะวันตก ซ้ายมือพระประธาน)			
4-E (เส้า 4 ทิศตะวันออก) เลขศิลาจารึก ๒๕	- โปธิบัลลังก์ - เมืองโสฬสมหานคร (พาราณสี สิวัดถิ เวสาลี ราชคฤห์) - แม่น้ำปัญจมหานที - นพปานชาตกในป่า หิมพานต์ (พญาลิงเป่า ลำอ้อเป็นปล้อง)	สิงหลทวีป (ลังกา)	เขายุคนธร ชวนหังสชาตก (พญาหงส์บินแข่ง พระอาทิตย์)
4-S (เส้า 4 ทิศใต้) เลขศิลาจารึก ๒๖	- เทวธรรมชาตก (มหิสสาสะกุมารตอ ปัญหา) ในป่าหิมพานต์ - เมืองโสฬสมหานคร (มิลิลา อาหวิ โกสัมพี อุชเชนี) - แม่น้ำปัญจมหานที	สมุทรวาณิชาตก (พ่อค้าวางแผนหนี ออกจากเกาะ)	เขายุคนธร
4-W (เส้า 4 ทิศตะวันตก) เลขศิลาจารึก ๒๗	- ฉากหิมพานต์ - เมืองโสฬสมหานคร (ตักสิลา จัมปา กะ สาคละ สูงสูมารคิริ) - แม่น้ำปัญจมหานที	นาคสี่ตระกูลกำเนิด	เขายุคนธร
4-N (เส้า 4 ทิศเหนือ) เลขศิลาจารึก ๒๘	- เมืองโสฬสมหานคร (กบิลพัสดุ์ สาเกต มัททราช อินทปัตถ์) - แม่น้ำปัญจมหานที - สุวรรณกัฏฐกชาตก (พญาช้างเหยียบบุทอง)	สุวรรณกัฏฐกชาตก (พญาเต่าทองช่วย พ่อค้าเรือแตก)	เขายุคนธร

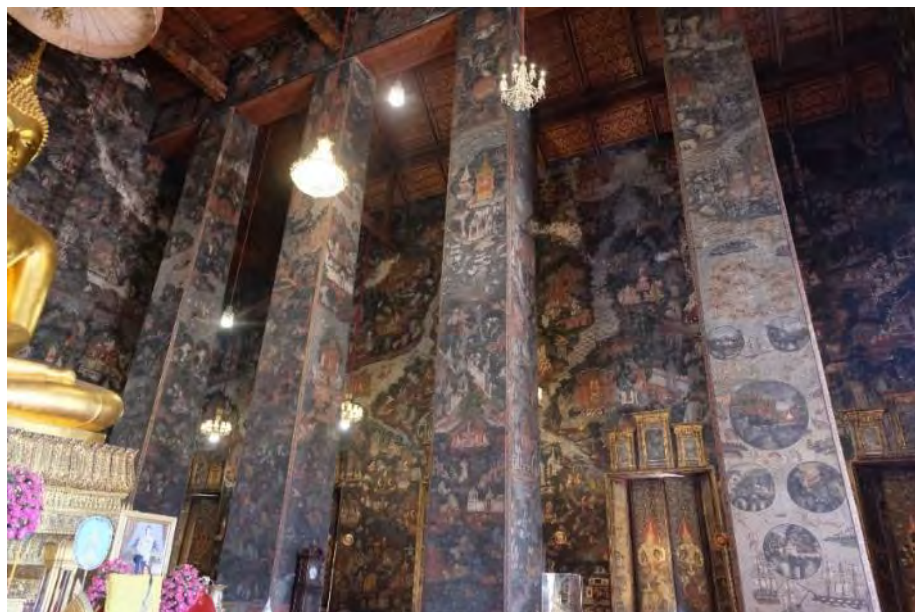
ตำแหน่งภาพ ในเสาศระวิหาร	เชิงเสา (ก)	กลางเสา (ข)	ยอดเสา (ค)
เสาด้านที่ 2 (ทิศตะวันตก ซ้ายมือพระประธาน)			
2-E (เสา 2 ทิศตะวันออก) เลขศิลาจารึก ๒๙	บุพพวิเทหทวีป (สี่ฐานกลม)	พระเจ้ามโหตราช ทรงช้างแก้วเหาะมา ชมทวีป	พระอินทร์พาเทพ อัปสรมาเที่ยว สระนันทาโบกขรณี (เขาพระสุเมรุ)
2-S (เสา 2 ทิศใต้) เลขศิลาจารึก ๓๐	- ชมพูทวีป (สี่ฐานรี) -พระเจ้ามโหตราช เหาะจากชมพูทวีป	-พระเจ้ามโหตราช ทรงจักรแก้ว -พระเจ้ามโหตราช ทรงราชรถขึ้นไป สวรรค์	พระเจ้ามโหตราช ตบสุวรรณคฑาตั้งส์ (เขาพระสุเมรุ)
2-W (เสา 2 ทิศตะวันตก) เลขศิลาจารึก ๓๑	อมรโคยานทวีป (สี่ฐานจันทร์เสี้ยว)	พระเจ้ามโหตราช ทรงจักรแก้วเหาะมา ชมทวีป	พระอินทร์ทรง เอราวัณพาเทพบริวาร มาเที่ยวสวนจิตรลดา (เขาพระสุเมรุ)
2-N (เสา 2 ทิศเหนือ) เลขศิลาจารึก ๓๒	อุตรรุทวีป (สี่ฐานสี่เหลี่ยม)	พระเจ้ามโหตราช ทรงม้าแก้วเหาะมา ชมทวีป	พระอินทร์พานางฟ้า มาเที่ยวสวนนันทวัน อุทยาน (เขาพระสุเมรุ)

ตารางที่ 8 ตำแหน่งเนื้อหาเรื่องราวภาพไตรภูมิโลกสี่ฐานและชาดกต่างๆในเสาศระวิหาร
วัดสุทัศนเทพวราราม (เรียงตามลำดับหมายเลขศิลาจารึก)

ภาพประกอบ : จิตรกรรมเสาศระวิหาร วัดสุทัศนเทพวราราม

ภาพที่ 121 แนวเสาร่วมในพระวิหารฝั่งตะวันออก พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ

ภาพที่ 122 แนวเสาร่วมในพระวิหารฝั่งตะวันตก พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ

ภาพที่ 123 ตัวอย่างแผ่นศิลาจารึกที่พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ
อธิบายเนื้อหาจิตรกรรมในแต่ละเหลี่ยมเสาโดยประดับอยู่ที่เชิงเสาพระวิหาร

สรุปประเด็นศิลปกรรมในวัดสุทัศนเทพวราราม

จากหลักฐานศิลปกรรมที่ปรากฏในวัดสุทัศนเทพวราราม พบว่ามีการใช้นามพระอารามและสัญลักษณ์ที่สื่อความหมายถึงสุทัศนนครอันเป็นศูนย์กลางของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์และจักรวาลตามคติไตรภูมิซึ่งสอดคล้องกับตำแหน่งพระอารามที่อยู่กึ่งกลางพระนคร โดยแสดงออกทั้งทางสถาปัตยกรรม ได้แก่ พระวิหารอันมีสัญลักษณ์พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณที่หน้าบันประธานและยกฐานพระวิหารสูงซึ่งสันนิษฐานว่าสื่อถึงเขาพระสุเมรุ พระอุโบสถอันมีสัญลักษณ์พระอาทิตย์ พระจันทร์บนหน้าบันทั้งสองฝั่งซึ่งมีตำแหน่งถูกต้องตามแนวทิศตะวันออก-ตะวันตก ตลอดจนสัญลักษณ์รูปช้างเอราวัณแกะสลักบนใบเสมา และภาพลายรดน้ำบานประตูและหน้าต่าง รูปพระอินทร์ทรงเอราวัณในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ส่วนภาพจิตรกรรมได้แก่ในพระวิหารที่เขียนภาพไตรภูมิโลกสัตถฐานบนเสาพระวิหารอันแสดงจักรวาลตามคติพุทธศาสนา รวมทั้งภาพเทพนพเคราะห์และจอมเทวดาทั้งหลายบนบานหน้าต่างอันมีอิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์ นอกจากนี้ จิตรกรรมยังได้เล่าเรื่องของพระพุทธเจ้าในอดีตจากวาระต่างๆ ตามคัมภีร์พุทธวงศ์ในฝาผนังพระวิหาร และเรื่องราวพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันในฝาผนังพระอุโบสถตามคัมภีร์พระปฐมสมโพธิกถา ตลอดจนเรื่องราวพระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์ต่างๆ ที่ผนังระหว่างช่องหน้าต่างในพระอุโบสถซึ่งเป็นเนื้อหาที่ปรากฏในจิตรกรรมเพียงไม่กี่แห่ง

บทที่ 4 บทวิเคราะห์

การศึกษาจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานวัดสุทัศนเทพวรารามครั้งนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาเรื่องรูปแบบภาพจิตรกรรมที่ปรากฏในเสาพระวิหารทั้ง 8 ต้น โดยมีความสัมพันธ์กับจิตรกรรมในอดีต ได้แก่จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆังโฆสิตารามและจิตรกรรมสมุดภาพไตรภูมิ นอกจากนี้ยังได้ศึกษาเนื้อหาของจิตรกรรมเพิ่มเติมจากการศึกษาในอดีตโดยมีความสัมพันธ์กับวรรณกรรมพุทธศาสนาและวรรณกรรมอื่นๆที่เกี่ยวข้อง รายละเอียดมีดังต่อไปนี้

1. รูปแบบศิลปะและระเบียบภาพจิตรกรรม : การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานวัดสุทัศนเทพวรารามกับจิตรกรรมไตรภูมิหอพระไตรปิฎกวัดระฆังโฆสิตารามและสมุดภาพไตรภูมิ

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานของวัดสุทัศนเทพวรารามแสดงภาพจักรวาลอย่างมีเอกลักษณ์พิเศษโดยวางตำแหน่งอยู่บนเสาพระวิหารทั้ง 8 ต้น ทำให้เกิดมุมมองภาพต่างระนาบกันในลักษณะสามมิติ อีกทั้งมีระบบลำดับองค์ประกอบภาพที่ละเอียดซับซ้อนกว่าจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานแห่งอื่น ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงเกิดข้อสันนิษฐานว่าภาพจิตรกรรมดังกล่าวอาจพัฒนารูปแบบและเนื้อหาจากศิลปกรรมต้นแบบในอดีตและสืบทอดมาจนร่วมยุคสมัยเดียวกัน โดยการวิเคราะห์ครั้งนี้ผู้วิจัยได้เริ่มจากการแบ่งภาพจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานบนเสาพระวิหารวัดสุทัศนเทพวรารามออกเป็น 3 ชุด (แผนผังที่ 1,2,3) ได้แก่

จิตรกรรมชุดที่ 1 : ศูนย์กลางและภาพรวมของจักรวาล (สวรรค์ ภพอสูร ทวีปสี่ ภูเขา) : ภาพจิตรกรรมเขียนอยู่ในตำแหน่งเสาคู่หน้าพระวิหาร และส่วนยอดเสาจำนวน 8 ต้น ในพระวิหาร

1.1 เสาคู่หน้าสุดในพระวิหาร : เสาต้นที่ 1 และ 2 ทั้งต้นเสา

1.2 ส่วนยอดเสาทั้งพระวิหาร : เสาต้นที่ 3,4/ 5,6/ 7,8 (ค)

1.3 คอสองพระวิหาร : คานเหนือเสาฝั่งตะวันตกและตะวันออก (ง-W, ง-E)

จิตรกรรมชุดที่ 2 : ชมพูทวีป (ป่าหิมพานต์และกลุ่มเมือง) : ภาพจิตรกรรมเขียนอยู่ในตำแหน่งกลางเสาและเชิงเสาพระวิหารต้นที่ 3, 4, 5, 6

เสากลุ่มกลางพระวิหาร : เสาต้นที่ 3,4,5,6 ส่วนกลางเสาและเชิงเสา (ก,ข)

จิตรกรรมชุดที่ 3 : ภายภูมิ (เปรต นรก เตร็จฉานภูมิ) : ภาพจิตรกรรมเขียนอยู่ในตำแหน่งกลางเสาและเชิงเสาพระวิหารต้นที่ 7, 8

เสาคู่ท้ายสุดในพระวิหาร : เสาต้นที่ 7 และ 8 ส่วนกลางเสาและเชิงเสา (ก,ข)

การแบ่งภาพจิตรกรรมเสภาพระวิหารในลักษณะดังกล่าว เป็นการจำแนกเนื้อหาและองค์ประกอบภาพที่ใกล้เคียงกันมาจัดเป็นกลุ่มชุดเพื่อให้สะดวกต่อการวิเคราะห์ โดยใช้เกณฑ์ “คู่เสา” และ “กลุ่มเสา” ที่อยู่ตรงข้ามกันเนื่องจากในแต่ละคู่เสาและกลุ่มเสาแสดงภูมิประเทศ และเนื้อหาภูมิโดยรวมทั้งเหมือนกัน นอกจากนี้ยังได้ใช้เกณฑ์ “ระดับเสา”²⁶⁴ ทั้งสามระดับที่อยู่ในจิตรกรรมแต่ละเหลี่ยมเสภาพระวิหาร โดยทั้งนี้มีเสภาพระวิหารจำนวนหนึ่งแสดงเนื้อหาสถานที่ในระดับยอดเสา กลางเสา และเชิงเสา เป็นคนละส่วนไม่เกี่ยวเนื่องกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระดับยอดเสาที่ค่อนข้างมีภูมิประเทศแยกส่วนชัดเจนจากระดับกลางและเชิงเสา จึงจำเป็นต้องนำมาจัดกลุ่มใหม่ให้เหมาะสมและสะดวกต่อการวิเคราะห์ ซึ่งรายละเอียดทั้งหมดจะอธิบายในลำดับต่อไป

เมื่อกำหนดแบ่งภาพจิตรกรรมเสภาพระวิหารแล้ว จึงนำมาเปรียบเทียบกับภาพจิตรกรรมต้นแบบเพื่อสืบหาความสัมพันธ์ทั้งในด้านรูปแบบ การลำดับภาพ และเนื้อหา โดยในการวิเคราะห์ครั้งนี้ผู้วิจัยได้ใช้หลักฐาน 2 ส่วน ในการเปรียบเทียบความสัมพันธ์กับจิตรกรรมเสภาพระวิหาร ได้แก่

1. สมุดภาพไตรภูมิ²⁶⁵ สมุดไตรภูมิแสดงองค์ประกอบส่วนต่างๆในจักรวาลอย่างละเอียด และมีระบบการลำดับที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะซึ่งอาจคล้ายคลึงกับจิตรกรรมเสภาพระวิหารวัดสุทัศน์ โดยสมุดภาพไตรภูมิที่ใช้ประกอบการวิเคราะห์ครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ใช้โดยหลัก 2 เล่ม ได้แก่ **สมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา เลขที่ 8 และสมุดภาพไตรภูมิสมัยธนบุรี หมายเลข 10/ก** เนื่องจากมีองค์ประกอบและลำดับภาพที่คล้ายคลึงกัน อีกทั้งยังคงสภาพได้ค่อนข้างสมบูรณ์ไม่ขาดชำรุดมากนัก เพื่อแสดงให้เห็นถึงระบบระเบียบและแนวคิดในการออกแบบภาพจักรวาลที่สืบทอดมาตั้งแต่ศิลปะสมัยอยุธยา ธนบุรี มาจนถึงรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตาม หากบางองค์ประกอบในจิตรกรรมเสภาพระวิหารไม่ปรากฏในสมุดทั้ง 2 เล่มดังกล่าวแล้ว อาจนำสมุดภาพเล่มอื่นที่มีองค์ประกอบคล้ายคลึงกันมาร่วมพิจารณาเสริม เช่น **สมุดภาพไตรภูมิ สมัยอยุธยา เลขที่ 6, สมุดภาพไตรภูมิสมัยธนบุรี เลขที่ 10** เป็นต้น

อย่างไรก็ตามในการวิเคราะห์ครั้งนี้ผู้วิจัยจะขอกำหนดการเรียกชื่อสมุดภาพเป็นรหัสย่อเพื่อความสะดวกในการอธิบายดังต่อไปนี้

²⁶⁴ รายละเอียดองค์ประกอบส่วนต่างๆและการเรียกรหัสในจิตรกรรมเสภาพระวิหาร ดูในบทที่ 3 หัวข้อที่ 3.2.3 ข้อมูลทั่วไปของจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐาน วัดสุทัศน์เทพวราราม

²⁶⁵ ภาพจากสมุดไตรภูมิที่ใช้ในการวิเคราะห์ครั้งนี้ อ้างใน คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, **สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยา-กรุงธนบุรี** จัดพิมพ์เนื่องในโอกาส พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธ.ค.2542, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2542.

- ชื่อสมุดภาพ ได้แก่
- สมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา ใช้อักษรย่อ อย.
- สมุดภาพไตรภูมิสมัยธนบุรี ใช้อักษรย่อ ธบ.

โดยหากจะระบุว่ามีมาจากเล่มใด จะต่อด้วยเลขที่สมุดนั้น เช่น สมุดภาพไตรภูมิธนบุรี เลขที่ 10 คือ ธบ.10

- หน้าสมุด โดยหน้าต้น ใช้อักษรย่อ A, หน้าปลาย ใช้อักษรย่อ B ซึ่งการระบุเรียกหน้า จะใช้เครื่องหมายทวิภาค (:) คั่นหลังจากเรียกรหัสเลขสมุดแล้ว

- ตำแหน่งภาพ²⁶⁶ : ใช้ตัวเลขกำกับ เช่น ส่วนแรกสุดของสมุดภาพ ใช้ (1)

ตัวอย่างการอธิบาย - สมุดไตรภูมิธนบุรี เลขที่ 10/ก หน้าต้น ใช้รหัสย่อว่า ธบ.10/ก : A

- สมุดไตรภูมิอยุธยา เลขที่ 6 และ สมุดไตรภูมิธนบุรี เลขที่ 10 หน้าปลาย ใช้รหัสย่อว่า อย.6, ธบ.10 : B

2. จิตรกรรมไตรภูมิ หอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆสิตาราม ซึ่งเป็นจิตรกรรมฝาผนังที่สันนิษฐานว่าพัฒนารูปแบบมาจากสมุดไตรภูมิเนื่องจากปรากฏองค์ประกอบที่ใกล้เคียงกันมาก และสันนิษฐานว่าเป็นจุดเชื่อมโยงวิวัฒนาการที่สำคัญของจิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์จากต้นฉบับในสมุดภาพไตรภูมิถ่ายทอดมาสู่จิตรกรรมฝาผนัง จนกระทั่งพัฒนามาสู่จิตรกรรมที่เสาศระวิหารวัดสุทัศน์ โดยในการวิเคราะห์ครั้งนี้ ผู้วิจัยได้แบ่งกลุ่มตามเนื้อหาและองค์ประกอบ รวมทั้งใช้การเรียกรหัสตำแหน่งต่างๆบนภาพจิตรกรรมเช่นกัน²⁶⁷ ได้แก่

- ส่วนภาพรวมจักรวาล (รข.1) : ทางซ้ายผนัง
- ชายป่าหิมพานต์ (รข.2A) : ทางขวาผนัง
- ป่าหิมพานต์ช่วงต้น (รข.2B) : เียงผนังด้านซ้าย
- สระโนนดาด (รข.2C) : เียงผนังตรงกลาง
- ป่าหิมพานต์ช่วงปลาย (รข.2D) : เียงผนังด้านขวา

²⁶⁶ รายละเอียดและองค์ประกอบต่างๆในสมุดไตรภูมิ ดูบทที่ 3 หัวข้อที่ 2. ศิลปกรรมเกี่ยวเนื่องกับไตรภูมิโลกทัศน์ฐานในประเทศไทย, ศิลปะอยุธยา และ ศิลปะธนบุรี (สมุดภาพไตรภูมิ)

²⁶⁷ รายละเอียดองค์ประกอบต่างๆในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎก วัดระฆังฯ ดูบทที่ 3 หัวข้อที่ 2. ศิลปกรรมเกี่ยวเนื่องกับไตรภูมิโลกทัศน์ฐานในประเทศไทย, ศิลปะธนบุรี (วัดระฆังโฆสิตาราม)

โดยทั้งนี้หากต้องการระบุตำแหน่งที่เจาะจงลงไปอีก จะใช้จุดทศนิยมตามด้วยหมายเลข เช่น **รขม.1.1** หมายถึง **เขาพระสุเมรุและพิภพอสุร** ซึ่งลำดับเลขจะเรียงลำดับไปตามการวิเคราะห์ เปรียบเทียบกับภาพจิตรกรรมเสภาพระวิหารวัดสุทัศน์ฯ

อนึ่ง การแบ่งภาพจิตรกรรมเสภาพระวิหารเป็น 3 ชุด ยังส่งผลให้เกิดลำดับภาพโดยรวม ในลักษณะเป็นคู่หรือกลุ่มเสาจากหน้าพระวิหารไปท้ายพระวิหาร ซึ่งดูขัดแย้งไปจากการลำดับภาพ ตามแผ่นศิลาจารึกที่เชิงเสาซึ่งกำหนดภาพรวมให้เวียนขวารอบพระวิหาร²⁶⁸ อย่างไรก็ตาม การเปรียบเทียบกับศิลปกรรมต้นแบบทั้งจากสมุดภาพไตรภูมิและจิตรกรรมหอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆสิตารามจะเป็นวิธีพิสูจน์การลำดับภาพเสภาพระวิหารที่แสดงเป็นคู่เสาดังกล่าว หรือไม่ อาจเป็นไปตามหลักฐานศิลปกรรมต้นแบบทั้งสองแห่งในรูปแบบใดรูปแบบหนึ่ง²⁶⁹

การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของจิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐานวัดสุทัศน์เทพวราราม กับจิตรกรรมในหอพระไตรปิฎกวัดระฆังโฆสิตารามและสมุดภาพไตรภูมิ มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

จิตรกรรมชุดที่ 1 เสาคู่หน้าพระวิหาร, ยอดเสา, คอสอง (ศูนย์กลาง-ภาพรวมจักรวาล)

1.1 เสาคู่หน้าสุดพระวิหาร (เสาด้านที่ 1 และ 2) : เขาพระสุเมรุ, ทวีปสี่

เสาด้านที่ 1 : เสาฝั่งทิศตะวันออก (ขวามือพระประธาน)

เสาด้านที่ 1 เหลี่ยมทิศเหนือ (1-N) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๑

1-N-ค (เสาด้านที่ 1 ทิศเหนือ ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสภาพระวิหาร : พระอินทร์และเทพบริวารองค์เก่าถูกมขมาณพและ สหายโยนตกลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในฉากมีวิมานปราสาทซึ่งสันนิษฐานว่าเป็น ปราสาทไพชยนต์ในสุทัศน์นคร ซึ่งล้อมรอบด้วยกำแพงและตั้งอยู่บนภูเขา ภายในมี เทวดากายสีเขี้ยวคือพระอินทร์นั่งประทับและขนานข้างด้วยหมู่เทพบริวาร

²⁶⁸ ดูรายละเอียดบทที่ 3 หัวข้อที่ 3.2.3 ข้อมูลทั่วไปของจิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐาน วัดสุทัศน์เทพวราราม, ทั้งนี้ ผู้วิจัยยังคงใช้ระบบการเวียนขวาเฉพาะที่ปรากฏในแต่ละต้นเสา และการลำดับเนื้อหาตามศิลาจารึกแต่ละแผ่น ประกอบการวิเคราะห์อยู่เนื่องจากส่วนใหญ่ยังมีลำดับภาพที่ร้อยเรียงต่อเนื่องกันอย่างสมเหตุสมผล รวมทั้งต้องการ ทราบรายละเอียดของสถานที่ บุคคล และเหตุการณ์ต่างๆ ที่ปรากฏในภาพจิตรกรรม โดยเนื้อความในศิลาจารึก ทั้งหมด ดูที่ภาคผนวก ก ศิลาจารึกที่เสภาพระวิหารวัดสุทัศน์เทพวราราม.

²⁶⁹ ภาพประกอบการวิเคราะห์อย่างละเอียด ดูในภาคผนวก ข ภาพวิเคราะห์จิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐาน วัดสุทัศน์เทพวราราม

ถัดออกมานอกปราสาทมีหมู่เทวดาที่สิ้นบุญแล้วร่วงตกลงจากสวรรค์ โดยพื้นหลังเป็นบรรยากาศท้องฟ้าและเขียนริ้วเมฆแบบกิ่งเหมือนจริง

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้ ปรากฏเพียงสัญญาณเขาพระสุเมรุที่มีวิมานซ้อนกันสามชั้นในฉากภาพรวมจักรวาล โดยวิมานชั้นบนสุดอาจหมายถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ภายในเป็นพื้นว่างไม่มีภาพเทวดา ส่วนวิมานสองชั้นล่างอาจเป็นครุฑและนาคประทับ²⁷⁰ (รช.1.1)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้ มีเพียงแสดงภาพฉากสถานที่ต่างๆของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ในสมุดหน้าต้น เช่น วิมานไพชยนต์ จุฬามณีเจดีย์ ไม้ปาริชาติ ธรรมศาลา และฉากภาพรวมจักรวาลในสมุดหน้าปลายซึ่งแสดงภาพเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์-เขาจักรวาล ทวีปสี่ พระอาทิตย์ พระจันทร์ โดยสัญญาณเขาพระสุเมรุซ้อนวิมานสามชั้นเช่นกัน ทั้งนี้จะพบว่าในสมุด ฉบ.10/ก หน้าปลาย ที่วิมานชั้นบนสุดของเขาพระสุเมรุได้แทรกภาพใบหน้าพระอินทร์ลงไปด้วย จึงสื่อถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตามคติ (อย.8,ฉบ.10/ก : A(1ก),B(1))

1-N-ข (เสาดันที่ 1 ทิศเหนือ ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : หมู่ขนาดและปลาว่ายน้ำและพายเรือในฉากพื้นน้ำทะเล โดยนาคมีทั้งแบบกายครึ่งบนเป็นมนุษย์ครึ่งล่างเป็นนาค และนาคที่เป็นรูปงูเต็มตัว ถัดลงไปด้านล่างมีแนวป่าและโขดหินกันแบ่งกับส่วนเชิงเสา (ภพอสูร) ทั้งนี้จากแผ่นศิลาจารึกระบุว่า เป็นนาคที่อยู่ในป่าหิมพานต์

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพนาคว่ายน้ำสันนิษฐานว่าตรงกับภาพหมู่ขนาดใน วิมาน 2 หลังที่ฉากถ้ำชายป่าหิมพานต์และติดพื้นน้ำทะเล (รช.2A.1)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : สันนิษฐานว่าอาจตรงกับ ภาพพิภพนาคในวิมานที่อยู่เชิงเขาพระสุเมรุในสมุดหน้าต้นซึ่งอยู่ติดกับฉากน้ำทะเล หรืออาจตรงกับเรื่องเหล่า นาคหนีครุฑมาตลอดลูกในถ้ำที่ชายป่าหิมพานต์จากสมุดหน้าปลาย ซึ่งปรากฏภาพสัตว์น้ำและวิมานนาคประทับทั้งในพื้นน้ำทะเลต่อจากฉากภาพรวมจักรวาล และใน

²⁷⁰ รายละเอียดส่วนนี้จะอธิบายเปรียบเทียบองค์ประกอบในเสาพระวิหารดันที่ 2 ส่วนยอดเสา (2-S,W,N,E-ค)

ถ้าบริเวณชายป่าหิมพานต์ โดยลักษณะและตำแหน่งภาพวิมานนาคคล้ายคลึงกับใน
จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก (อย.8, ธบ.10/ก : A(4), B(2))

1-N-ก (เสาดันที่ 1 ทิศเหนือ ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : พระอินทร์และบริวารองค์เก้าที่หมดบุญในสวรรค์ขึ้น
ดาวดึงส์แล้วตกลงมาอยู่ยังพิภพอสุรที่เชิงเขาพระสุเมรุ โดยต่อเนื่องจากส่วน
ยอดเสาในภาพเขียนแสดงบ้านเมืองเป็นทิพย์คล้ายภาพดาวดึงส์ที่ยอดเสาแต่มี
รายละเอียดมากกว่า โดยปรากฏภาพปราสาทราชวังหลัง ป้อมปราการ กำแพงเมือง
ล้อมรอบ และประดับต้นแคฝอยอันเป็นไม้ประจำพิภพ (ปรากฏในคำอธิบาย
แผ่นจารึก แต่จิตรกรรมแสดงออกไม่ค่อยชัดเจน) โดยในปราสาทประธานมี
ท้าวอสุรตนหนึ่งประทับอยู่ สันนิษฐานว่าเป็นท้าวสัมภโรสุร ส่วนตำแหน่งหลังถัดลง
มา มีภาพหญิงทรงเครื่องสูงศักดิ์นั่งประทับ สันนิษฐานว่าเป็นนางสุชาดาธิดาของท้าว
อสุร โดยในฉากปราสาทอสุรนี้แวดล้อมด้วยหมู่เสนาสูรและนางกำนัล

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพพิภพอสุรในฉากภาพรวมจักรวาลที่ริมผนัง
ด้านซ้าย โดยมีอสุรนั่งประทับอยู่ 2 คู่ หรือ 4 คน ล้อมด้วยกรอบลายที่เชิงเขา
พระสุเมรุ (รข.1.1)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : พิภพอสุรที่เชิงเขาพระสุเมรุ ปรากฏทั้งในสมุดหน้าตัน
ในฉากต่อจากทวีปสี่ และสมุดหน้าปลายที่ฉากภาพรวมจักรวาล โดยเขียนภาพ
ท้าวอสุรประจำทิศทั้งประทับในวิมาน(หน้าตัน)และในกรอบลาย(หน้าปลาย)
แต่ละทิศมีพญาอสุรปกครอง 2 ตน (รวมแล้วมีทั้งหมด 4 คู่ หรือ 8 ตน) ตรงกลาง
แผ่นดินมีไม้แคฝอยประจำพิภพ โดยองค์ประกอบที่สัมพันธ์กับหอพระไตรปิฎก
จะอยู่ในสมุดหน้าปลาย (อย.8, ธบ.10/ก : A(5),B(1)) ทั้งนี้ภาพอสุรในสมุดไตรภูมิ
จะกล่าวถึงกายภาพทั่วไปในเมืองอสุร แต่ในภาพเสาพระวิหารจะเน้นเจาะจง
เฉพาะสัมภโรสุรและบริวารที่ตกสวรรค์ตามเนื้อเรื่องพระอินทร์กับอสุร

หมายเหตุ : ภาพเสาเหลี่ยมนี้เน้นเล่าเรื่องชาตกหรือนิทานประกอบฉากเขาพระสุเมรุ

โดยลำดับจากบนลงล่าง

เสาดันที่ 1 เหลี่ยมทิศตะวันตก (1-W) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๒

1-W-ก (เสาดันที่ 1 ทิศตะวันตก ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากปราสาทราชวังของสัมภรอสูร โดยช่วงล่าง-ช่วงกลางของฉากมีเหล่าอสูรเดินทางมาประชุมกันที่หน้าพระลานให้นางสุชาดาเลือกคู่ คราวนั้นพระอินทร์แปลงองค์เป็นยักษ์แก่ลงมาที่ประชุม นางสุชาดาเมื่อเห็นยักษ์แก่ก็รู้ว่าเป็นพระอินทร์แปลงกายและระลึกอดีตชาติของตนได้จึงเลือกเป็นคู่ครอง โดยปรากฏภาพทั้งสองจับมือโอบเอวกันอยู่ที่กลางพระลาน จากนั้นยักษ์แก่แปลงกายกลับเป็นพระอินทร์อุ้มนางสุชาดาเหาะขึ้นไปยังดาวดึงส์ โดยปรากฏอยู่เหนือปราสาทอสูรซึ่งอยู่ช่วงบน ถัดขึ้นไปมีฉากต้นไม้กั้นแบ่งออกจากฉากพื้นน้ำทะเล

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้ ส่วนฉากพิภพอสูรมืออสูรประทับ 2 คู่ 4 ตน ที่เชิงเขาพระสุเมรุในฉากภาพรวมจักรวาล (รข.1.1 ดู 1-N-ก ประกอบ)

จิตรกรรมสมุทไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้ ส่วนฉากพิภพอสูรมืออสูรประทับ 4 คู่ 8 ตน ที่เชิงเขาพระสุเมรุ ปรากฏทั้งในสมุทหน้าด่านและหน้าปลาย (อย.8, ธบ.10/ก : A(5),B(1) ดู 1-N-ก ประกอบ)

1-W-ข (เสาดันที่ 1 ทิศตะวันตก ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากพื้นน้ำทะเล ท้าวสัมภรอสูรขณะทรงราชรถและยกทัพอสูรตามพระอินทร์ขึ้นไปยังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โดยเป็นลำดับต่อเนื่องจากเรื่องนางสุชาดาเลือกคู่ที่เชิงเสา

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

จิตรกรรมสมุทไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

1-W-ค (เสาดันที่ 1 ทิศตะวันตก ระดับยอดเสاء)

จิตรกรรมเสاءพระวิหาร : ฉากปราสาทไพชยนต์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ช่วงบนสุด ภายในมีพระอินทร์ประทับพร้อมด้วยหมู่เทพบริวาร ล้อมรอบด้วยกำแพงและตั้งอยู่บนภูเขา ที่หน้าปราสาทเหล่าเทวดากำลังเตรียมพญาช้างเทวสมิทธิให้พระอินทร์ และยกทัพเทวดาลงไปรบกับหมู่อสูรในฉากถัดลงมาซึ่งเป็นภาพทัพเทวดาและอสูรสู้รบกัน มีพื้นหลังเป็นบรรยากาศท้องฟ้าและเขียนริ้วเมฆแบบกิ่งเหมือนจริง

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้ ส่วนภาพดาวดึงส์อยู่ในภาพเขาพระสุเมรุที่มีวิมานซ้อน 3 ชั้น ในฉากภาพรวมจักรวาล โดยสันนิษฐานดาวดึงส์อยู่ชั้นบนสุด (รข.1.1 ดู 1-N-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้ ส่วนฉากดาวดึงส์อยู่ในภาพสถานที่ต่างๆในดาวดึงส์ที่สมุดหน้าตัน และภาพเขาพระสุเมรุที่มีวิมานซ้อน 3 ชั้น ในฉากภาพรวมจักรวาลที่สมุดหน้าปลาย โดยดาวดึงส์อยู่วิมานชั้นบนสุด (อย.8,รข.10/ก : A(1ก),B(1) ดู 1-N-ค ประกอบ)

หมายเหตุ : ภาพเสاءเหลี่ยมนี้นั้นเล่าเรื่องชาตกหรือนิทานประกอบฉากเขาพระสุเมรุ โดยลำดับจากล่างขึ้นบน

เสาดันที่ 1 เหลี่ยมทิศใต้ (1-S) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๓

1-S-ค (เสาดันที่ 1 ทิศใต้ ระดับยอดเสاء)

จิตรกรรมเสاءพระวิหาร : ฉากวิมานปราสาทในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ 3 หลังบนภูเขา แต่ละหลังมีเทวดาและเทพธิดาประทับ ถัดลงมาเป็นพื้นลานกว้างและมีกำแพงล้อมรอบ สันนิษฐานว่าเดิมอาจเป็นฉากท้าวสัมภร่อสูรถูกจับล่ามโซ่ทิพย์หลังจากรบแพ้พระอินทร์ตามเนื้อหาในแผ่นศิลาจารึก และวิมานหลังบนสุดที่มีเทพธิดาประทับนั้น สันนิษฐานว่าเป็นสุธรรมมาเทวสถานสถานที่ที่ท้าวอสูรถูกนำตัวมาให้พระอินทร์ อย่างไรก็ตามสภาพจิตรกรรมปัจจุบันมีร่องรอยการลงสีทับลงไปทำให้กลายเป็นฉากโล่งว่างแทบไม่เห็นเหตุการณ์ดังกล่าว เหลือเพียงร่องรอย

ภาพเทวดาบางส่วน นอกจากนี้เมื่อพันกำแพงถล่มมาปรากฏภาพบุคคลสองกลุ่ม กลุ่มแรกอยู่ด้านบน ปรากฏภาพพระอินทร์ขณะทรงช้างเทวสมิทธิและยกทัพเทวดารบกับทัพสัมภरोสูร ส่วนอีกกลุ่มอยู่ถล่มมา เป็นทัพพระอินทร์กำลังปล่อยเหล่าอสูรลงจากดาวดึงส์ โดยภาพจิตรกรรมทั้งสองเหตุการณ์ยังมีสภาพดี ทั้งนี้ เมื่อเปรียบเทียบภาพกับวรรณกรรมแล้ว ฉากทัพพระอินทร์ปล่อยอสูรจะเป็นตอนจบของสงคราม โดยสัมภरोสูรและพระอินทร์ได้ให้สัจจะว่าจะไม่รบต่อกันอีก²⁷¹

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : *ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้* ส่วนภาพดาวดึงส์อยู่ในภาพเขาพระสุเมรุที่มีวิมานซ้อน 3 ชั้น ในฉากภาพรวมจักรวาล โดยสันนิษฐานดาวดึงส์อยู่ชั้นบนสุด (รข.1.1 ดู 1-N-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : *ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้* ส่วนฉากดาวดึงส์อยู่ในภาพสถานที่ต่างๆในดาวดึงส์ที่สมุดหน้าต้น และภาพเขาพระสุเมรุที่มีวิมานซ้อน 3 ชั้น ในฉากภาพรวมจักรวาลที่สมุดหน้าปลาย โดยดาวดึงส์อยู่วิมานชั้นบนสุด (อย.8,รข.10/ก : A(1ก),B(1) ดู 1-N-ค ประกอบ)

1-S-ข (เสาดันที่ 1 ทิศใต้ ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากเกาะแก่งต่างๆในพื้นน้ำทะเล มีเหล่าอสูรกำลังไล่รื้อทำลายอาคารดาบสที่หาดทรายเชิงเขาจักรวาล ทั้งนี้ ภาพเหตุการณ์ส่วนดังกล่าวไม่ได้ต่อเนื่องกับส่วนยอดเสา โดยจากในเนื้อเรื่องตามวรรณกรรมเป็นเหตุการณ์เล่าย้อนความถึงพวกอสูรที่เข้าใจว่าดาบสเหล่านี้คอยช่วยเหลือเทวดาเมื่อครั้งที่อสูรและเทวดายังทำสงครามกันจึงไปไล่รื้อทำลายอาคารเสีย และเป็นต้นเหตุที่สัมภरोสูรถูกดาบสสาปซึ่งเป็นเหตุการณ์ต่อมาที่เชิงเสา

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : *ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้*

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : *ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้*

²⁷¹ กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจฉกถา), 2535, หน้า 1,014-1,021.

1-S-ก (เสาดันที่ 1 ทิศใต้ ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากปราสาทราชวังในพิภพอสุร มีกำแพงและป้อมปราการล้อมรอบ ถัดขึ้นไปมีฉากต้นไม้โขดหินกั้นแบ่งออกจากฉากพื้นน้ำทะเล โดยภาพทางขวาสันนิษฐานว่าเป็นฉากสัมภรอสูรเตรียมทัพขึ้นไปรบกับเทวดาที่ดาวดึงส์ ซึ่งเชื่อมโยงกับฉากดาวดึงส์ที่ยอดเสา (1-S-ค) ส่วนภาพทางซ้ายสันนิษฐานว่าเป็นเหตุการณ์ก่อนหน้าซึ่งเชื่อมโยงกับฉากเรืออาศรมดาบสที่ส่วนกลางเสา²⁷² (1-S-ข) คือพระนารทดาบสมายังเมืองอสุรและทูลขออย่าทำร้ายดาบสอีกแต่ทำวอสูรไม่ยอมยกโทษให้ พระนารทดาบสจึงลงโทษทำวอสูรโดยสาปให้เป็นมีจิตประหวังกลัวอยู่เสมอ และได้ชื่อใหม่คือเวปปจิตติหรือโพบจิตราสูร

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้ ส่วนฉากพิภพอสุร มีอสุรประทับ 2 คู่ 4 คน ที่เชิงเขาพระสุเมรุในฉากภาพรวมจักรวาล (รข.1.1 ดู 1-N-ก ประกอบ)

จิตรกรรมสมุทไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้ ส่วนฉากพิภพอสุรมีอสุรประทับ 4 คู่ 8 คน ที่เชิงเขาพระสุเมรุ ปรากฏทั้งในสมุทหน้าดินและหน้าปลาย (อย.8, ธบ.10/ก : A(5),B(1) ดู 1-N-ก ประกอบ)

หมายเหตุ : ภาพเสาเหลี่ยมนี้เน้นเล่าเรื่องชาดกหรือนิทานประกอบฉากเขาพระสุเมรุ

โดยลำดับจากบนลงล่าง

เสาดันที่ 1 เหลี่ยมทิศตะวันออก (1-E) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๔

1- E-ก (เสาดันที่ 1 ทิศตะวันออก ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากเมืองในพิภพอสุร มีปราสาทราชวัง ล้อมรอบด้วยกำแพงและป้อมปราการ โดยเหล่าอสุรกำลังจัดทัพจะขึ้นไปตีสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โดยผ่านฉากป่าและกลุ่มช่างที่ช่วงบน ซึ่งสันนิษฐานว่าใช้เป็นฉากธรรมชาติกั้นระหว่างภพอสุรและพื้นน้ำทะเล

²⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 1,025.

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : *ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้* ส่วนฉากพิภพอสูรมือสูร
ประทับ 2 คู่ 4 ตน ที่เชิงเขาพระสุเมรุในฉากภาพรวมจักรวาล (รฆ.1.1
 ดู 1-N-ก ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : *ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้* ส่วนฉากพิภพอสูรมือสูร
ประทับ 4 คู่ 8 ตน ที่เชิงเขาพระสุเมรุ ปรากฏทั้งในสมุดหน้าตันและหน้าปลาย
 (อย.8, ธบ.10/ก : A(5),B(1) ดู 1-N-ก ประกอบ)

1-E-ข (เสาดันที่ 1 ทิศตะวันออก ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากพื้นน้ำทะเล มีปลา เงือก สัตว์น้ำต่างๆ และหม่อสูร
กำลังสู้รบกับเทวดากลุ่มหนึ่ง โดยเนื้อหาต่อเนื่องมาจากส่วนเชิงเสา

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : *ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้*

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : *ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้*

1-E-ค (เสาดันที่ 1 ทิศตะวันออก ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากวิมานปราสาทซ้อนกัน 2 ชั้น ได้วิมานชั้นบนมีหม่อ
สูรสู้รบกับเทวดากลุ่มหนึ่ง โดยหนึ่งในนั้นมีเทวดากายสีเขียวจึงสื่อถึงพระอินทร์-
 สวรรค์ ชั้นดาวดึงส์ ส่วนวิมานชั้นล่างที่ด้านข้างมีสูรสู้รบกับนักษัตรอีกกลุ่มหนึ่ง²⁷³
 สันนิษฐานว่าเป็นชั้นด้านปราการครุฑก่อนถึงดาวดึงส์ โดยจากภาพตั้งแต่ส่วนเชิง
 เสาถึงยอดเสานี้เมื่ออ่านประกอบกับแผ่นศิลาจารึกแล้วจึงสื่อถึงเรื่องวิสัย
ของเทวดาและอสูรที่จะต้องสู้รบกัน โดยอสูรจะฝ่าชั้นด้านต่างๆ เช่น นาค ครุฑ
 ท้าวจตุโลกบาล เมื่อถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ได้รับกับท้าวอีสาน ท้าววรุณ ท้าวปชาบดี
 และพระอินทร์ อย่างไรก็ตาม ภาพส่วนยอดเสาของเหลี่ยมนี้อยู่ในมุมแคบ ดังนั้นจึง
 ไม่ได้เขียนลำดับชั้นวิมานหรือใส่รายละเอียดชัดเจนมากเท่าใดนัก

²⁷³ ศึกษาพร้อมกับข้อมูลการสำรวจจิตรกรรมโดยกรมศิลปากร คูโน งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี
 กรมศิลปากร, ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสภายในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร,
 2528/2530?, 46-47.

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้ ส่วนภาพดาวดึงส์อยู่ในภาพเขาพระสุเมรุที่มีวิมานซ้อน 3 ชั้น ในฉากภาพรวมจักรวาล โดยสันนิษฐานดาวดึงส์อยู่ชั้นบนสุด (รข.1.1 ดู 1-N-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้ ส่วนฉากดาวดึงส์อยู่ในภาพสถานที่ต่างๆในดาวดึงส์ที่สมุดหน้าต้น และภาพเขาพระสุเมรุที่มีวิมานซ้อน 3 ชั้น ในฉากภาพรวมจักรวาลที่สมุดหน้าปลาย โดยดาวดึงส์อยู่วิมานชั้นบนสุด (อย.8,รข.10/ก : A(1ก),B(1) ดู 1-N-ค ประกอบ)

หมายเหตุ : ภาพเสาสเหลี่ยมนี้เน้นเล่าเรื่องชาดกหรือนิทานประกอบฉากเขาพระสุเมรุ
โดยลำดับจากล่างขึ้นบน

เสาต้นที่ 2 : เสาฝั่งทิศตะวันตก (ซ้ายมือพระประธาน)

เสาต้นที่ 2 เหลี่ยมทิศใต้ (2-S) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๓๐²⁷⁴

2-S-ก (เสาต้นที่ 2 ทิศใต้ ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ช่วงล่างสุดเป็นฉากป่า สันนิษฐานว่าเป็นฉากป่าหิมพานต์ มีกลุ่มคนสูงศักดิ์ขึ้นเหาะในอากาศ ซึ่งจากศิลาจารึกระบุว่า เป็นพระเจ้ามณฑลราช ทรงจักรแก้วกำลังเหาะขึ้นไปในอากาศพร้อมด้วยบริวาร (ในแผ่นศิลาจารึกเขียนว่าชื่อ “พระเจ้าสัทมณฑลราช”)²⁷⁵

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

²⁷⁴ เสาต้นที่ 2 นี้ตามหมายเลขศิลาจารึกเริ่มที่ ๒๙ เหลี่ยมทิศตะวันออก (2-E) แต่จากเนื้อเรื่องมณฑลราชชาดกที่ปรากฏนั้นมีจุดเริ่มต้นและสิ้นสุดของเหตุการณ์ที่หมายเลข ๓๐ เหลี่ยมทิศใต้ (2-S) ในการสันนิษฐานขั้นต้นจึงขอเริ่มจากเหลี่ยมนี้ (ดูรายละเอียดที่หัวข้อสรุปประเด็นวิเคราะห์และข้อเสนอของผู้วิจัยจิตรกรรมชุดที่ 1, ข้อ 1.1 (ค.))

²⁷⁵ ดูรายละเอียดการวิเคราะห์เนื้อหาเพิ่มเติมในบทที่ 4 หัวข้อที่ 2 การวิเคราะห์เนื้อหาจิตรกรรมฯ, ข้อ 2.2.1

2-5-ข (เสาดันที่ 2 ทิศใต้ ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ภาพชมพูทวีปบนฉากพื้นน้ำทะเล สันฐานทวีปและใบหน้าผู้คนเหมือนเรือนเกวียน (ทรงรี) มีต้นหว่า เป็นไม้ประจำทวีป โดยปรากฏภาพทวีปประธานอยู่ตรงกลาง และล้อมรอบด้วยทวีปบริวาร 5 ทวีป ภายในกลุ่มทวีปนี้เขียนภาพทิวทัศน์ มีปราสาทราชวัง กำแพงป้อมปราการ บ้านเรือนแบบไทย ประเพณี รวมถึงต้นไม้ ภูเขาหิน ธรรมชาติต่างๆ เนื้อส่วนทวีปขึ้นไปเป็นภาพพระเจ้านันดาตราชทรงราชรถขึ้นไปยังเชิงเขาพระสุเมรุร่วมกับบริวาร นอกจากนี้ในฉากพื้นทะเลยังเขียนภาพสัตว์น้ำและสัตว์ผสมต่างๆตามจินตนาการของช่าง

(**ข้อสังเกต :** ภาพชมพูทวีปเขียนที่เหลี่ยมเสาทิศใต้ และให้สีพื้นทวีปและมหาสมุทรเป็นเขียวซึ่งอาจแทนสีของนิลสาคร ลักษณะทั้ง 2 ประการนี้ค่อนข้างสอดคล้องกับคติไตรภูมิ)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพทวีปใหญ่ในฉากภาพรวมจักรวาลโดยตั้งอยู่บนพื้นน้ำทะเลถัดจากเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ มาทางขวา ซึ่งในผนังหอไตรนี้เขียนเพียงสองทวีปได้แก่ บุพพิเทททวีปและชมพูทวีป สำหรับชมพูทวีปตั้งอยู่ทางมุมล่าง เขียนภาพสันฐานทวีปเป็นทรงกลมซึ่งไม่ตรงตามคติ แต่ล้อมรอบด้วยทวีปบริวารซึ่งเขียนเป็นทรงรีตามคติ ภายในทวีปเขียนรูปผู้คนขนานต้นไม้ประจำทวีปซึ่งต่างจากในเสาพระวิหารที่เขียนภาพทิวทัศน์เมือง และพื้นทะเลเขียนสีเข้มเฉพาะส่วนที่ตีกรอบล้อมรอบทวีป (ปกติน้ำทะเลในจิตรกรรมหอไตรานี้ใช้สีขาว) (รช.1.2) ส่วนเรื่องพระเจ้านันดาตราชไม่ปรากฏ

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพทวีปใหญ่ทั้งสี่ทิศตั้งบนน้ำทะเลอยู่ขนานข้างเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ โดยส่วนชมพูทวีปตั้งอยู่ทางมุมล่างขวา (ตำแหน่งคล้ายกับที่หอไตรวัดระฆัง) ซึ่งเขียนภาพสันฐานทวีปกับใบหน้าผู้คนเป็นทรงรี ภายในมีชาวทวีปนั่งคู่กับไม้หว่าประจำทวีป และล้อมรอบด้วยทวีปบริวารเช่นเดียวกัน นอกจากนี้ยังเขียนสีพื้นมหาสมุทรฝั่งชมพูทวีปเป็นพื้นสีเขียวอมครามรูปแบบเหล่านี้พบทั้งในสมุดหน้าตัน(ฉากทวีปสี่-มนุสสุภูมิ) และหน้าปลาย(ฉากภาพรวมจักรวาล) (อย.8, ฐ.10/ก : A(4),B(1)) ส่วนเรื่องพระเจ้านันดาตราชไม่ปรากฏ

2-S-ค (เสาดันที่ 2 ทิศใต้ ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาศระวิหาร : ส่วนบนสุดเขียนฉากวิมานปราสาทในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โดยพระอินทร์กำลังจับพระเจ้ามันธาตุราชโยนลงจากสวรรค์ (เขียนเป็นกายสีเขียว ทั้งคู่) ถัดลงมาสันนิษฐานว่าเขียนฉากปรากฏการณ์ต่างๆ ที่รักษาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โดยในเหลี่ยมนี้มี 3 ชั้น ได้แก่ นาค ครุฑ และยักษ์ ประทับในวิมานพร้อมด้วยบริวาร (เรียงลำดับจากล่างขึ้นบน)

(หมายเหตุ : 1. ภาพเหลี่ยมนี้เน้นเล่าเรื่องชาดกประกอบฉากทวีปสี่และสวรรค์

โดยลำดับจากล่างขึ้นบน

2. ปรากฏการณ์ต่างๆ ที่รักษาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตามคติหรือคัมภีร์มีทั้งหมด 5 ด้าน ได้แก่ นาค ครุฑ กุมภภัณฑ์ ยักษ์ และสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา แต่ที่ภาพเสาศระวิหาร พบว่าเขียนเหลือ 3 ชั้นด้าน ทั้งนี้อาจเป็นเพราะพื้นที่ผนังที่จำกัด และภาพที่อยู่สูง พ้นสายตาผู้ชมไปมาก จึงอาจไม่จำเป็นต้องเขียนภาพตรงตามคตินัก และอาจเขียนภาพเพียงให้ผู้ชมพอรับรู้ได้ อีกทั้งเพื่อความกลมกลืนกับองค์ประกอบเสาศระโดยรวม)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ปรากฏเพียงสัณฐานเขาพระสุเมรุที่มีวิมานซ้อนกัน สามชั้นในฉากภาพรวมของจักรวาล โดยวิมานชั้นบนสุดอาจหมายถึงภพดาวดึงส์ (ดูที่ 1-N-ค) วิมานชั้นถัดลงมาภายในมีครุฑกำลังกางปีก และวิมานชั้นล่างสุดภายใน ว่างเปล่าเช่นกันซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นวิมานนาคตามคติ (รสม.1.1)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้โดยตรง แต่แสดงภาพสถานที่ต่างๆในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ในสมุดหน้าต้น (อย.8,รช.10/ก : A(1ก) ดูคำอธิบายเพิ่มเติมที่ 1-N-ค) ส่วนภาพชั้นปรากฏการณ์ต่างๆของดาวดึงส์ที่เสาศระวิหารอาจใกล้เคียงกับภาพชั้นพิภพนาคและครุฑซึ่งประทับวิมานที่เชิงเขาพระสุเมรุ โดยวิมานครุฑอยู่ชั้นบน วิมานนาคอยู่ชั้นล่าง ปรากฏทั้งในสมุดหน้าต้นและหน้าปลาย (ในภาพหน้าปลายจะใกล้เคียงกับที่หอพระไตรปิฎก) ทั้งนี้ไม่ปรากฏปรากฏการณ์ยักษ์และกุมภภัณฑ์ (อย.8,รช.10/ก : A(3,4) และ B(1))

เสาดันที่ 2 เหลี่ยมทิศตะวันตก (2-W) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๓๑

2-W-ก (เสาดันที่ 2 ทิศตะวันตก ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ภาพอมรโคยานทวิปบนฉากพื้นน้ำทะเล สันฐานทวิปและใบหน้าผู้คนเหมือนพระจันทร์ครึ่งซีก (ครึ่งวงกลม) มีต้นกระทุ้มเป็นไม้ประจำทวิป โดยปรากฏภาพทวิปประธานอยู่ด้านบน มีทวิปบริวาร 3 ทวิป และเกาะต่างๆอยู่ด้านล่าง ภายในกลุ่มทวิปเขียนภาพทิวทัศน์ มีปราสาทราชวัง กำแพง ป้อมปราการ บ้านเรือนแบบจีน และต้นไม้ โขดหิน ธรรมชาติต่างๆ นอกจากนี้ในฉากพื้นทะเล ยังเขียนภาพสัตว์น้ำและสัตว์ผสมต่างๆตามจินตนาการของช่าง รวมถึงเรือสำเภาจีน-กำปั่นฝรั่ง

(ข้อสังเกต : ภาพอมรโคยานทวิปเขียนที่เหลี่ยมเสาทิศตะวันตก และให้สีพื้นทวิปและมหาสมุทรเจือสีขาวอมครามซึ่งอาจแทนสีขาวผลึก (ผลึกสาคร) ลักษณะทั้ง 2 ประการนี้ค่อนข้างสอดคล้องกับคติไตรภูมิ)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏองค์ประกอบนี้ เนื่องจากภาพฉากรวมจักรวาลปรากฏเพียงครึ่งเดียว ทำให้มีเพียงภาพชมพูทวิปและบุพพิเทหทวิป (รช.1.2)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพทวิปใหญ่ทั้งสี่ทิศตั้งบนน้ำทะเลอยู่ขอบข้างเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ โดยส่วนอมรโคยานทวิปตั้งอยู่ทางมุมล่างซ้าย ซึ่งเขียนภาพสันฐานทวิปและใบหน้าผู้คนเป็นครึ่งวงกลม ภายในมีชาวทวิปนั่งคู่กับไม้กระทุ้มประจำทวิป และล้อมรอบด้วยทวิปบริวารเช่นเดียวกัน ทั้งนี้ สีพื้นมหาสมุทรเขียนเป็นสีน้ำตาลอมแดงซึ่งแตกต่างจากจิตรกรรมเสาพระวิหาร รูปแบบเหล่านี้พบทั้งในสมุดหน้าตัน (ฉากทวิปสี่-มนุสสุภูมิ) และหน้าปลาย(ฉากภาพรวมจักรวาล) (อย.8, ฐบ.10/ก : A(4),B(1))

2-W-ข (เสาดันที่ 2 ทิศตะวันตก ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากพื้นน้ำทะเล พระเจ้ามันธาตุราชทรงจักรแก้วเหาะไป
ชมอมรโคยานทวีปพร้อมด้วยบริวาร

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

2-W-ค (เสาดันที่ 2 ทิศตะวันตก ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ส่วนบนสุดเขียนสวนจิตรลดาวนุทยานในสวรรค์ชั้น
ดาวดึงส์ พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณไปประพาสอุทยานพร้อมด้วยเทพบริวาร (ภาพ
ค่อนข้างชำรุด เหลือเพียงภาพต้นไม้ โขดหิน และวิมาน) ถัดลงมาสันนิษฐานว่าเขียน
ฉากปรกาการด้านต่างๆ ที่รักษาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โดยในเหลี่ยมนี้อีก 3 ชั้น ได้แก่
ชั้นนาค ยักษ์ และครุฑ ประทับในวิมานพร้อมด้วยบริวาร (เรียงจากล่างขึ้นบน)

(หมายเหตุ : 1. ภาพสวนจิตรลดานี้ตั้งอยู่ในตำแหน่งทิศตะวันตก ซึ่งตามคติแล้ว
ควรอยู่ทางทิศตะวันออก

2.ปรกาการด้านต่างๆ ที่รักษาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตามคติมีทั้งหมด 5 ด้าน ได้แก่ นาค
ครุฑ กุมภภัณฑ์ ยักษ์ และสวรรค์จาตุมหาราชิกา ดูหมายเหตุประกอบที่ 2-S-ค
ข้อ 2)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ปรากฏเพียงสัณฐานเขาพระสุเมรุที่มีวิมานซ้อนกัน
สามชั้นในฉากภาพรวมของจักรวาล โดยวิมานชั้นกลางภายในมีภาพครุฑ และวิมาน
ชั้นล่างสุดสันนิษฐานว่าเป็นวิมานนาคตามคติ (รท.1.1 ดู 2-S-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้โดยตรง แต่ใกล้เคียงกับฉากสวน
และสระในดาวดึงส์ในสมุดหน้าต้น โดยมีข้อความระบุทั้งชื่อสวนจิตรลดาวนุและ
สระนันทาโบกขรณี อย่างไรก็ตามในภาพจิตรกรรมกลับเขียนภาพสวนและสระ
รวมรวมเป็นฉากเดียวกัน (อย.8, ธบ.10/ก : A(1ข)), ส่วนภาพชั้นปรกาการต่างๆ
ของดาวดึงส์ที่เสาพระวิหารนั้นใกล้เคียงกับภาพชั้นวิมานครุฑ(บน) วิมานนาค(ล่าง)
ที่เชิงเขาพระสุเมรุ ปรากฏทั้งในสมุดหน้าต้นและหน้าปลาย (อย.8,ธบ.10/ก :
A(3,4) และ B(1) ดู 2-S-ค ประกอบ)

เสาต้นที่ 2 เหลี่ยมทิศเหนือ (2-N) ตรงกับ *แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๓๒*

2-N-ก (เสาต้นที่ 2 ทิศเหนือ ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ภาพอุตรกรูทวิปบนฉากพื้นน้ำทะเล สันฐานทวิปและใบหน้าผู้คนเป็นสี่เหลี่ยม มีต้นกล้วยพฤษเป็นไม้ประจำทวิป โดยปรากฏภาพทวิปประธานอยู่ตรงกลาง ล้อมรอบด้วยทวิปบริวาร 5 ทวิป และเกาะแก่งต่างๆ ภายในกลุ่มทวิปเขียนภาพทิวทัศน์ มีปราสาทราชวัง กำแพงป้อมปราการ บ้านเรือนแบบจีนปนฝรั่ง และต้นไม้ ไซดหิน ธรรมชาติต่างๆ นอกจากนี้ในฉากพื้นทะเลยังเขียนภาพสัตว์น้ำและสัตว์ผสมต่างๆตามจินตนาการของช่าง รวมถึงเรือสำเภาจีนกำปั่นฝรั่ง

(ข้อสังเกต : ภาพอุตรกรูทวิปเขียนที่เหลี่ยมเสาทิศเหนือซึ่งถูกต้องตามคติไตรภูมิ ส่วนพื้นภูมิประเทศเจือสีแดงอิฐที่ไซดหิน ซึ่งอาจใช้แทนสีของปิตสาคกร (เหลืองทอง) ขณะที่ พื้นสีน้ำทะเลกลับสีเป็นสีครามซึ่งยังดูไม่ชัดเจนตามคติ)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏองค์ประกอบนี้ เนื่องจากภาพฉากรวมจักรวาลปรากฏเพียงครึ่งเดียว ทำให้มีเพียงภาพชมพูทวิปและบุพพิเททวิป (รสม.1.2)

จิตรกรรมสมุทไตรภูมิ : ภาพทวิปใหญ่ทั้งสี่ทิศตั้งบนน้ำทะเลอยู่ขนานข้างเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ โดยส่วนอุตรกรูทวิปตั้งอยู่ทางมุมบนซ้าย ซึ่งเขียนภาพสันฐานทวิปกับใบหน้าผู้คนเป็นสี่เหลี่ยม ภายในมีชาวทวิปนั่งคู่กับไม้กล้วยพฤษประจำทวิป และล้อมรอบด้วยทวิปบริวาร นอกจากนี้ยังเขียนสีพื้นมหาสมุทรเป็นสีเหลืองทอง รูปแบบเหล่านี้พบทั้งในสมุดหน้าตัน (ฉากทวิปสี่-มนุสสุภูมิ) และหน้าปลาย(ฉากภาพรวมจักรวาล) (อย.8, ธบ.10/ก : A(4),B(1))

2-N-ข (เสาดันที่ 2 ระดับเชิงเสา ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากพื้นน้ำทะเล พระเจ้ามณฑาตุราชทรงม้าแก้วเหาะไป
ชมอุตรกुरुทวีปพร้อมด้วยบริวาร

จิตรกรรมหอประไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

2-N-ค (เสาดันที่ 2 ทิศเหนือ ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ส่วนบนสุดเขียนสวณันวันอุทยานในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์
พระอินทร์พานางเทพอัปสรไปประพาสอุทยานและเที่ยวเก็บดอกไม้มาชมเล่น
ถัดลงมาสันนิษฐานว่าเขียนฉากรากการ ด้านต่างๆ ที่รักษาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์
โดยในเหลี่ยมนี้มี 3 ชั้น ได้แก่ ชั้นนาค ครุฑ และยักษ์ ประทับในวิมานพร้อม
ด้วยบริวาร เรียงลำดับจากล่างขึ้นบน

(หมายเหตุ : 1. ภาพสวณันวันอุทยานนี้ตั้งอยู่ในตำแหน่งทิศเหนือซึ่งตรง
ตามคติไตรภูมิ

2. ปรากฏารด้านต่างๆ ที่รักษาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตามคติมีทั้งหมด
5 ด้าน ได้แก่ นาค ครุฑ กุมภัณฑ์ ยักษ์ และสวรรค์จาคุมหาราชิกา ดูหมายเหตุ
ประกอบที่ 2-S-ค ข้อ 2)

จิตรกรรมหอประไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพสวณและสระในดาวดึงส์ ส่วนชั้น
ปรากฏารต่างๆ ของดาวดึงส์ปรากฏเพียงสันฐานเขาพระสุเมรุที่มีวิมานซ้อนกัน
สามชั้นในฉากภาพรวมของจักรวาล โดยวิมานชั้นกลางภายในมีภาพครุฑ และวิมาน
ชั้นล่างสุดสันนิษฐานว่าเป็นวิมานนาคตามคติ (รณ.1.1 ดู 2-S-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้โดยตรง มีเพียงแต่แสดงฉากสวณ
และสระในดาวดึงส์ในสมุดหน้าตัน โดยมีข้อความระบุทั้งชื่อสวณจิตรลดาวันและ
สระนันทาโบกขรณี (อย.8, ธบ.10/ก : A(1ข) ดูคำอธิบายที่ 2-W-ค ประกอบ)
ส่วนภาพชั้นปรากฏารต่างๆ ของดาวดึงส์ที่เสาพระวิหารนั้น ใกล้เคียงกับภาพชั้นวิมาน
ครุฑ(บน) วิมานนาค(ล่าง) ที่เชิงเขาพระสุเมรุ ปรากฏทั้งในสมุดหน้าตันและ
หน้าปลาย (อย.8,ธบ.10/ก : A(3,4) และ B(1) ดู 2-S-ค ประกอบ)

เสาดันที่ 2 เหลี่ยมทิศตะวันออก (2-E) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๒๙

2-E-ก (เสาดันที่ 2 ทิศตะวันออก ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ภาพบุพพิเทหทวีปบนฉากพื้นน้ำทะเล สันฐานทวีปและใบหน้าผู้คนเป็นพระจันทร์เต็มดวง (ทรงกลม) มีต้นซีกเป็นไม้ประจำทวีป โดยปรากฏภาพทวีปประธานอยู่ตรงกลาง ล้อมรอบด้วยทวีปบริวาร 5 ทวีป และเกาะแก่งต่างๆ ภายในทวีปเขียนภาพปราสาทราชวัง กำแพงป้อมปราการ บ้านเรือนแบบจีนปนฝรั่งและต้นไม้ โขดหิน ธรรมชาติต่างๆ นอกจากนี้ในฉากพื้นทะเลยังเขียนภาพสัตว์น้ำและสัตว์ผสมต่างๆตามจินตนาการของช่าง รวมถึงเรือกำปั่นฝรั่ง
(**ข้อสังเกต :** ภาพบุพพิเทหทวีปเขียนที่เหลี่ยมเสาทิศตะวันออก และให้สีพื้นทวีปและมหาสมุทรเป็นสีครามออกเทาหมอกซึ่งอาจแทนสีน้ำนม (ซีรสาคร) ลักษณะทั้ง 2 ประการนี้ค่อนข้างสอดคล้องตามคติไตรภูมิ)

จิตรกรรมห่อพระไตรปิฎก : ภาพทวีปใหญ่ในฉากภาพรวมจักรวาลโดยตั้งอยู่บนพื้นน้ำทะเลถัดจากเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ มาทางขวา ซึ่งในผนังห่อไตร่นี้เขียนเพียงสองทวีป ได้แก่ บุพพิเทหทวีปและชมพูทวีป สำหรับ บุพพิเทหทวีปตั้งอยู่เหนือชมพูทวีป เขียนสันฐานทวีปประธานและบริวารเป็นทรงกลมตามคติ ภายในทวีปเขียนรูปผู้คนขนานต้นไม้ประจำทวีป ทั้งนี้กลับพบว่าทวีปไม่ตั้งอยู่บนน้ำทะเล แต่ลอยอยู่กลางอากาศ (รสม.1.2)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพทวีปใหญ่ทั้งสี่ทิศตั้งบนน้ำทะเลอยู่ขนานข้างเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ โดยส่วน บุพพิเทหทวีปตั้งอยู่ทางมุมบนขวาเหนือชมพูทวีป (ตำแหน่งคล้ายกับที่ห่อไตร่วัดระฆัง) ซึ่งเขียนภาพสันฐานทวีปกับใบหน้าผู้คนเป็นทรงกลม ภายในมีชาวทวีปนั่งคู่กับไม้ไม้ซีกประจำทวีป และล้อมรอบด้วยทวีปบริวารเช่นเดียวกัน ส่วนสีพื้นมหาสมุทรเขียนด้วยสีขาวหรือครามอ่อน รูปแบบดังกล่าวพบทั้งในสมุดหน้าตัน(ฉากทวีปสี่-มนุสสุภูมิ) และหน้าปลาย(ฉากภาพรวมจักรวาล) (อย.8, ธบ.10/ก : A(4),B(1))

2-E-ข (เสาดันที่ 2 ทิศตะวันออก ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากพื้นน้ำทะเล พระเจ้ามันธาตุราชทรงช้างแก้วเหาะไป
ชมบุพพิเททวิปพร้อมด้วยบริวาร

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

2-E-ค (เสาดันที่ 2 ทิศตะวันออก ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ส่วนบนสุดเขียนสระนันทาโบกขรณีในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์
พระอินทร์ไปประพาสเที่ยวในอุทยานกับนางเทพอัปสร 4 องค์ ถัดลงมาสันนิษฐาน
ว่าเขียนฉากปรกการด่านต่างๆ ที่รักษาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โดยในเหลี่ยมนี้มี 4 ชั้น
ได้แก่ นาค ยักษ์ ครุฑ และเทวดาในวิมานพร้อมบริวาร เรียงลำดับจากล่างขึ้นบน

หมายเหตุ : 1. ภาพสวนนันทาโบกขรณีนี้ตั้งอยู่ในตำแหน่งทิศตะวันออกซึ่งตามคติ
ไตรภูมิแล้วควรอยู่ทางทิศเหนือ

2. ปรกการด่านต่างๆ ที่รักษาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตามคติมีทั้งหมด 5 ด่าน ได้แก่ นาค
ครุฑ กุมภภัณฑ์ ยักษ์ และสวรรค์จำตุมหาราชิกา ดูหมายเหตุที่ 2-S-ค ข้อ 2)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพสวนและสระในดาวดึงส์ ส่วนชั้น
ปรกการต่างๆ ของดาวดึงส์ปรากฏเพียงสันฐานเขาพระสุเมรุที่มีวิมานซ้อนกัน
สามชั้นในฉากภาพรวมของจักรวาล โดยวิมานชั้นกลางภายในมีภาพครุฑ และวิมาน
ชั้นล่างสุดสันนิษฐานว่าเป็นวิมานนาคตามคติ (รท.1.1 ดู 2-S-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้โดยตรง มีเพียงแต่แสดง
ฉากสวนและสระในดาวดึงส์ในสมุดหน้าตัน โดยมีข้อความระบุทั้งชื่อสวนจิตรลดา
วันและสระนันทาโบกขรณี (อย.8, ฐบ.10/ก : A(1ข) ดู 2-W,N-ค ประกอบ)
สำหรับภาพสระนันทาโบกขรณีได้เขียนภาพพร้อมระบุข้อความว่ามีชายา
พระอินทร์ทั้งสามได้แก่ นางสุนันทา นางสุจิตรา นางสุธรรมา กำลังยืนตำทอนางนก
กระยางในสระ (อดีตชาตินางสุชาดา ภรรยาอีกคนของพระอินทร์) ส่วนภาพ
ชั้นปรกการต่างๆ ของดาวดึงส์ที่เสาพระวิหารนั้นใกล้เคียงกับภาพชั้นวิมานครุฑ(บน)
วิมานนาค(ล่าง) ที่เชิงเขาพระสุเมรุ ปรากฏทั้งในสมุดหน้าตันและหน้าปลาย
(อย.8, ฐบ.10/ก : A(3,4) และ B(1) ดู 2-S-ค ประกอบ)

1.2 ยอดเสาศาพระวิหาร (3,4/5,6/7,8-ค) : เขาสัตตบริภัณฑ์และเขาจักรวาล

ส่วนยอดเสาคู่ที่ 2 : เสาต้นที่ 3 และ 4 : เขายุคนธร

ยอดเสาด้านที่ 3 (3-ค) : เสาฝั่งทิศตะวันออก (ขวามือพระประธาน)

3-W-ค (เสาด้านที่ 3 เหลี่ยมทิศตะวันตก ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาศาพระวิหาร : เขายุคนธร ปรากฏภาพวิมาน 3 หลังเรียงลดหลั่นกันบนภูเขา โดยวิมานชั้นบนสุดภายในเขียนภาพเทวดากายสีเขียวหนึ่งองค์ขนานข้างด้วยเทพบริวาร พื้นหลังรอบวิมานเขียนภาพคล้ายหมู่ดาว โดยจัดแบ่งเป็นกลุ่ม ถัดลงมาตรงกลางเขียนภาพพราหมณ์พระจันทร์ (แผ่นศิลาจารึกระบุว่าอสุรินทรอาหุจับพระจันทร์) โดยราหูปรากฏเพียงใบหน้าและแขนกำลังอมพระจันทร์ซึ่งเขียนเป็นภาพวงกลมสีขาว ด้านข้างราหูขนานด้วยวิมานอีกสองหลัง แต่ละหลังเขียนเทวดากายสีขาวภายใน ทั้งนี้ภาพดังกล่าวอยู่คู่กับภาพพระอาทิตย์ในเหลี่ยมเสาด้านตรงข้าม (4-E-ค)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากภาพรวมจักรวาล แสดงภาพภูเขาแบบแท่งและมีวิมานอยู่ในยอดเขา โดยเขายุคนธรอยู่ในแท่งเขาลูกแรกถัดจากเขาพระสุเมรุ ส่วนเขาอิสินธร กรวิก สุกตนะ เนมินธร วินันตกะ และอัสดัน อยู่ถัดออกมาตามลำดับโดยไล่ลดหลั่นระดับลงไป ทั้งนี้ สีของเขาสัตตบริภัณฑ์เขียนเป็นสีเดียวกันคือสีน้ำตาลอ่อนแทรกลายกาบซ้อนคล้ายรูปก้อนหินแบบอุดมคติ (รขม.1.3) นอกจากนี้ยังมีภาพยักษ์ราหูไล่ตามพระอาทิตย์ซึ่งแสดงออกแบบเต็มตัวแต่ไม่ปรากฏพระจันทร์เนื่องจากข้อจำกัดพื้นที่ซึ่งแสดงได้แค่เพียงครึ่งฉาก (รขม.1.4)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพเขายุคนธรจากสมุดหน้าต้น ซึ่งเป็นที่ตั้งของวิมานท้าวจตุโลกบาลทั้งสี่ในสวรรค์ชั้นจตุมหาราชิกา คือ ท้าวธตรฐ (ทิศตะวันออก) ท้าววิรุฬหก (ทิศใต้) ท้าววิรูปักษ์ (ทิศตะวันตก) ท้าวกุเวร (ทิศเหนือ) บนแท่งเขาซึ่งต่อเนื่องกับฉากเขาสัตตบริภัณฑ์ที่ด้านล่าง(จะกล่าวต่อไปใน 5-W-ค) และถัดจากเขายุคนธรขึ้นไปปรากฏภาพวิถีโคจรของพระอาทิตย์ พระจันทร์ ดาวพระเคราะห์ที่เป็นวงกลม และราหูซึ่งมีทั้งแบบเต็มตัว(ธบ.10/ก) และครึ่งตัว (อย.8) นอกจากนี้ยังปรากฏเขาสัตตบริภัณฑ์ที่ฉากภาพรวมจักรวาลในสมุดหน้าปลายซึ่งแสดงเป็นคู่แท่งเขาขนานข้างเขาพระสุเมรุ โดยเขายุคนธรตั้งอยู่

คู่ในสุด ส่วนเขาอิสินธร กรวิก สุทัศน์ะ เนมินธร วินันตกะ อัศกัณ อยู่เป็นคู่ถัดออกมาตามลำดับและลดหลั่นระดับลงไป ทั้งนี้ ที่เหนือภาพภูเขาปรากฏภาพวิถีโคจรของพระอาทิตย์ พระจันทร์ และราหู(แสดงแบบเต็มตัว) เช่นเดียวกับในสมุดหน้าดั้น (อย.8 และรบ.10/ก : A(2-3), B(1))

3-N-ค (เสาดันที่ 3 เหลี่ยมทิศเหนือ ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขายุกนธร ปรากฏภาพวิมาน 4 หลังเรียงลดหลั่นกันบนภูเขาสามชั้น โดยชั้นบนและชั้นล่างมีอย่างละหลัง ส่วนชั้นกลางมีสองหลัง ภายในวิมานแต่ละหลังเขียนภาพเทวดานั่งประทับอยู่ ยกเว้นวิมานล่างเป็นครุฑประทับ ถัดลงมา มีหมู่สัตว์ต่างๆ ได้แก่ ช้าง เสือ กวาง ตามต้นไม้โขดหิน

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากภาพรวมจักรวาล โดยเขายุกนธรอยู่ในแท่งเขาลูกแรกถัดจากเขาพระสุเมรุ (รฆ.1.3 ดู 3-W-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพเขายุกนธรจากสมุดหน้าดั้น ซึ่งเป็นที่ตั้งของท้าวจตุโลกบาลทั้งสิ้น นอกจากนี้ยังตรงกับภาพรวมจักรวาลในสมุดหน้าปลายซึ่งมีเขาสัตตบริภัณฑ์ขนาดข้างเขาพระสุเมรุ โดยเขายุกนธรอยู่คู่ในสุด (อย.8 และรบ.10/ก : A(2-3), B(1) ดู 3-W-ค ประกอบ)

3-E-ค (เสาดันที่ 3 เหลี่ยมทิศตะวันออก ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขายุกนธร ปรากฏภาพวิมาน 5 หลังเรียงลดหลั่นกันบนภูเขาสามชั้น โดยมีสองหลังอยู่ชั้นบนสุด อีกหลังหนึ่งอยู่ชั้นกลาง และอีกสองหลังอยู่ชั้นล่าง ภายในวิมานแต่ละหลังสันนิษฐานว่าเขียนภาพเทวดานั่งประทับ ช่วงล่างสุดมีต้นไม้และโขดหิน

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากภาพรวมจักรวาล โดยเขายุกนธรอยู่ในแท่งเขาลูกแรกถัดจากเขาพระสุเมรุ (รฆ.1.3 ดู 3-W-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพเขายุกคนธจากสมุดหน้าต้น ซึ่งเป็นที่ตั้งของ ท้าวจตุโลกบาลทั้งสี่ นอกจากนี้ยังตรงกับภาพรวมจักรวาลในสมุดหน้าปลายซึ่งมี เขาสัตตบริภัณฑ์ขนานข้างเขาพระสุเมรุ โดยเขายุกคนธอยู่คู่ในสุด (อย.8 และ ธบ.10/ก : A(2-3), B(1) ดู 3-W-ค ประกอบ)

3-S-ค (เสาดันที่ 3 เหลี่ยมทิศใต้ ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขายุกคนธ ปรากฏภาพวิมาน 5 หลังเรียงลดหลั่นกัน บนภูเขา สามชั้น โดยหลังหนึ่งอยู่ชั้นบนสุด ขนานข้างด้วยวิมานสองหลังในชั้นกลาง และอีกสองหลังอยู่ชั้นล่าง ภายในวิมานแต่ละหลังสันนิษฐานว่าเขียนภาพเทวดา นั่งประทับ(ลบเลือนบางส่วน) ช่วงล่างสุดมีต้นไม้และโขดหิน

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากภาพรวมจักรวาล โดยเขายุกคนธอยู่ในแท่งเขาลูกแรกถัดจากเขาพระสุเมรุ (รช.1.3 ดู 3-W-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพเขายุกคนธจากสมุดหน้าต้น ซึ่งเป็นที่ตั้งของ ท้าวจตุโลกบาลทั้งสี่ นอกจากนี้ยังตรงกับภาพรวมจักรวาลในสมุดหน้าปลายซึ่งมี เขาสัตตบริภัณฑ์ขนานข้างเขาพระสุเมรุ โดยเขายุกคนธอยู่คู่ในสุด (อย.8 และ ธบ.10/ก : A(2-3), B(1) ดู 3-W-ค ประกอบ)

ยอดเสาดันที่ 4 (4-ค) : เสาฝั่งทิศตะวันตก (ซ้ายมือพระประธาน)

4-E-ค (เสาดันที่ 4 ทิศตะวันออก ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขายุกคนธ ปรากฏภาพวิมาน 5 หลังเรียงลดหลั่นกัน บนภูเขาสามระดับ โดยยอดชั้นบนสุดมีวิมานหลังเดียวภายในเขียนเทวดานั่งประทับ ขนานข้างด้วยวิมานสองหลังในชั้นถัดมา ภายในเขียนภาพครุฑและยักษ์ นั่ง ประทับ²⁷⁶ และถัดลงมาอีกชั้นมีวิมานอีกสองหลัง แต่ละหลังเขียนนาคในร่างมนุษย์

²⁷⁶ ตามคติไตรภูมินั้น เขาสัตตบริภัณฑ์ทั้ง 7 เป็นที่อาศัยของบุคคลประเทศต่างๆ ทั้งเทพคนธรรพ์ ยักษ์ กุมภัณฑ์ ครุฑ นาค อ่างใน กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจฉยถา), 2535, หน้า 86-87, 634.

นั่งประทับ²⁷⁷ ส่วนช่วงล่างสุดเขียนรูปพระอาทิตย์และมีหงส์ตัวหนึ่งกำลังบินตามในฉากมีต้นไม้และโขดหินประกอบโดยทั่ว จากแผ่นศิลาจารึกระบุชื่อหงส์ว่า “ขวนะหงส์” จึงมาจากเรื่องขวนหงส์ชาดก ซึ่งว่าด้วยพระโพธิสัตว์เป็นพญาหงส์บินไปช่วยหงส์ผู้น้องทั้งสองที่แอบไปบินแข่งกับพระอาทิตย์จนหมดกำลัง และภายหลังตนจึงได้ลองบินแข่งกับพระอาทิตย์ ซึ่งสถานที่ตามเนื้อหาในคัมภีร์หรือชาดกเกิดขึ้นที่เขาคุณธรรเช่นกัน นอกจากนี้ภาพดังกล่าวยังอยู่คู่กับภาพราหูจับพระจันทร์ในเหลี่ยมเสาดตรงข้ามอีกด้วย (3-W-ค) จึงนับได้ว่าเป็นเจตนาในการวางเนื้อหาภาพกับสถานที่ได้อย่างเหมาะสมเนื้อเรื่อง และยังสามารถตอบรับกับคติและองค์ประกอบภาพรวมของจักรวาลได้อีกด้วย

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากภาพรวมจักรวาลโดยเขายุคนธรอยู่ในแท่งเขาลูกแรกถัดจากเขาพระสุเมรุ (รข.1.3 ดู 3-W-ค ประกอบ) ส่วนเรื่องขวนหงส์ชาดกไม่ปรากฏ

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพเขายุคนธรจากสมุดหน้าต้น ซึ่งเป็นที่ตั้งของท้าวจตุโลกบาลทั้งสี่ นอกจากนี้ยังตรงกับภาพรวมจักรวาลในสมุดหน้าปลายซึ่งมีเขาสัตตบริภัณฑ์ขนาดข้างเขาพระสุเมรุ โดยเขายุคนธรอยู่ในสุด (อย.8 และ ธบ.10/ก : A(2-3), B(1) ดู 3-W-ค ประกอบ) ส่วนเรื่องขวนหงส์ชาดกไม่ปรากฏ

4-S-ค (เสาด้านที่ 4 ทิศใต้ ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขายุคนธร ปรากฏภาพวิมาน 4 หลังเรียงลดหลั่นกันบนภูเขาและโขดหิน โดยชั้นบนสุดมีวิมานหลังเดียว ภายในเขียนภาพเทวดานั่งประทับและขนาดข้างด้วยเทพบริวารสี่องค์ ถัดลงมามีวิมานสองหลัง แต่ละหลังเขียนภาพครุฑ ส่วนอีกหลังอยู่ด้านล่างสุด ภายในเขียนภาพมุนษยนาคประทับ

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากภาพรวมจักรวาลโดยเขายุคนธรอยู่ในแท่งเขาลูกแรกถัดจากเขาพระสุเมรุ (รข.1.3 ดู 3-W-ค ประกอบ)

²⁷⁷ ภาพนาคในวิมานส่วนยอดเสามักแสดงด้วยภาพมุนษย์ทรงเครื่องและสวมมงกุฎยอดนาค ในที่นี้ขอเรียกว่า “มุนษยนาค”

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพเขายุกนธจากสมุดหน้าตัน ซึ่งเป็นที่ตั้งของ ท้าวจตุโลกบาลทั้งสี่ นอกจากนี้ยังตรงกับภาพรวมจักรวาลในสมุดหน้าปลายซึ่งมี เขาสัตตบริภัณฑ์ขนาบข้างเขาพระสุเมรุ โดยเขายุกนธอยู่คู่ในสุด (อย.8 และ ฐ.10/ก : A(2-3), B(1) ดู 3-W-ค ประกอบ)

4-W-ค (เสาดันที่ 4 ทิศตะวันตก ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขายุกนธ ปราบภูภาพวิมาน 3 หลังเรียงลดหลั่นและ เหลื่อมกันบนภูเขาสามระดับ โดยวิมานชั้นบนสุดและชั้นล่างสุดภายในสันนิษฐานว่า เขียนภาพเทวดาประทับ ส่วนชั้นกลางเขียนภาพครุฑ ช่วงล่างสุดมีพญาลิงถวายของที่อาศรมดาบส และอสูรหน้ากระหม่อมในฉากโขดหินและต้นไม้

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากภาพรวมจักรวาล โดยเขายุกนธอยู่ในแท่งเขาลูกแรกถัดจากเขาพระสุเมรุ (รฆ.1.3 ดู 3-W-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพเขายุกนธจากสมุดหน้าตัน ซึ่งเป็นที่ตั้งของ ท้าวจตุโลกบาลทั้งสี่ นอกจากนี้ยังตรงกับภาพรวมจักรวาลในสมุดหน้าปลายซึ่งมี เขาสัตตบริภัณฑ์ขนาบข้างเขาพระสุเมรุ โดยเขายุกนธอยู่คู่ในสุด (อย.8 และ ฐ.10/ก : A(2-3), B(1) ดู 3-W-ค ประกอบ)

4-N-ค (เสาดันที่ 4 ทิศเหนือ ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขายุกนธ ปราบภูภาพวิมาน 3 หลังเรียงลดหลั่นกันบน ภูเขา โดยชั้นบนสุดมีวิมานหลังเดียว ขนาบข้างด้วยวิมานอีกสองหลังในชั้นถัดมา โดยหลังขวาภายในเขียนภาพเทวดานั่งประทับ หลังซ้ายปราศไม่ชัดเจน ส่วนช่วง ล่างสุดเป็นฉากภูเขาและต้นไม้ มีครุฑกำลังไหว้พระดาบสที่อาศรม อสูรนั่งบนโขด หิน และพระดาบสนั่งบนโขดหินใกล้กับคู่นาคริมสระน้ำ

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากภาพรวมจักรวาล โดยเขายุกนธอยู่ในแท่งเขาลูกแรกถัดจากเขาพระสุเมรุ (รฆ.1.3 ดู 3-W-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพเขายุกคนธรรจากสมุดหน้าตัน ซึ่งเป็นที่ตั้งของ ท้าวจตุโลกบาลทั้งสี่ นอกจากนี้ยังตรงกับภาพรวมจักรวาลในสมุดหน้าปลายซึ่งมี เขาสัตตปริภันท์ขนาบข้างเขาพระสุเมรุ โดยเขายุกคนธรรอยู่คู่ในสุด (อย.8 และ ฐ.10/ก : A(2-3), B(1) ดู 3-W-ค ประกอบ)

ส่วนยอดเสาคู่ที่ 3 : เสาต้นที่ 5 และ 6 : เขาอิสินธร กรวิก สุกษณะ เนมินธร

ยอดเสาต้นที่ 5 (5-ค) : เสาฝั่งทิศตะวันออก (ขวามือพระประธาน)

5-W-ค (เสาต้นที่ 5 ทิศตะวันตก ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขาอิสินธร ปรากฏภาพวิมาน 3 หลังเรียงลดหลั่นกัน บนภูเขา โดยวิมานชั้นบนสุดภายในเขียนภาพเทวดาหนึ่งองค์ ถัดลงมาขนาบข้าง ด้วยวิมานอีกสองหลัง หลังหนึ่งเขียนภาพครุฑ อีกหลังหนึ่งเขียนภาพมนุษย์ขนาด และช่วงล่างสุดมีพระดาบสประทับบอาศรมในฉากโขดหินและต้นไม้

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาสัตตปริภันท์ในฉากภาพรวมจักรวาล โดย เขาอิสินธรอยู่ในแท่งเขาลูกที่สอง ถัดจากเขาพระสุเมรุ (รฆ.1.3 ดู 3-W-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพภูเขาสัตตปริภันท์ในสมุดหน้าตัน ซึ่งแสดงภาพภูเขา แบบแท่งขนาบข้างเขาพระสุเมรุและถัดต่อจากเขายุกคนธรรโดยลดหลั่นระดับลงไป ได้แก่ อิสินธร กรวิก สุกษณะ เนมินธร วินันตกะ อัศกัณ โดยบนแท่งเขามีวิมานที่ ประทับของเทวดา และปรากฏสีภูเขาแตกต่างกันตามสีของรัศมีในเหลี่ยมเขา พระสุเมรุแต่ละทิศ นอกจากนี้ยังตรงกับ ภาพรวมจักรวาลในสมุดหน้าปลาย ซึ่งแสดง ภาพเขาสัตตปริภันท์ในลักษณะแท่งเขาขนาบข้างเขาพระสุเมรุและลดหลั่นระดับ เช่นเดียวกัน (จากอิสินธร-อัศกัณ และปิดท้ายด้วยเขาจักรวาล) โดยเขียนแท่งเขา ทั้งในรูปแบบให้มีสีแตกต่างกันตามคติ(ฐ.10/ก) และแบบเขียนสอดลวดลาย (อย.8) ทั้งนี้ในสมุดไตรภูมิทั้งสองหน้าได้วาง ภาพเขาอิสินธรอยู่ในแท่งเขาลูกที่สอง ถัดจากเขาพระสุเมรุ (อย.8 และ ฐ.10/ก : A(2-3), B(1)

5-N-ค (เสาดันที่ 5 ทิศเหนือ ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขากรวิก ปรางค์ภาพวิมาน 3 หลังเรียงลดหลั่นกัน บนภูเขา โดยวิมานชั้นบนสุดภายในเขียนภาพเทวดา ถัดลงมาขนบข้างด้วยวิมานอีกสองหลัง หลังหนึ่งเขียนภาพครุฑ อีกหลังหนึ่งเขียนภาพมนุษย์นาค

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากรวมจักรวาล โดยเขากรวิกอยู่ในแท่งเขาลูกที่สามถัดจากเขาพระสุเมรุ (รข.1.3 ดู **3-W-ค** ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดภาพไตรภูมิ : ภาพเขากรวิกในฉากรวมจักรวาลจากสมุดหน้าต้นและหน้าปลาย โดยตั้งอยู่ในแท่งเขาคูที่สามถัดจากเขาพระสุเมรุ (อย.8 และ ธบ.10/ก : A(2-3), B(1) ดู **5-W-ค** ประกอบ)

5-E-ค (เสาดันที่ 5 ทิศตะวันออก ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขาสุทศนะ ปรางค์ภาพวิมาน 3 หลังเรียงลดหลั่นกัน บนภูเขา โดยชั้นบนสุดเขียนวิมานหนึ่งหลัง ถัดลงมาขนบข้างด้วยวิมานอีกสองหลัง หลังหนึ่งสันนิษฐานว่าเขียนภาพครุฑ อีกหลังอาจเขียนภาพเทวดาหรือมนุษย์นาค (ภาพลบเลือนบางส่วน) ช่วงล่างสุดเป็นฉากต้นไม้และโขดหินมีกลุ่มเทวดานางฟ้ามาเที่ยวเล่น

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากรวมจักรวาล โดยเขาสุทศนะอยู่ในแท่งเขาลูกที่สี่ถัดจากเขาพระสุเมรุ (รข.1.3 ดู **3-W-ค** ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดภาพไตรภูมิ : ภาพเขาสุทศนะในฉากรวมจักรวาลจากสมุดหน้าต้นและหน้าปลาย โดยตั้งอยู่ในแท่งเขาคูที่สี่ถัดจากเขาพระสุเมรุ (อย.8 และ ธบ.10/ก : A(2-3), B(1) ดู **5-W-ค** ประกอบ)

5-S-ค (เสาดันที่ 5 ทิศใต้ ระดับยอดเสاء)

จิตรกรรมเสาศระวิหาร : เขาเนมินธร ปรากฏภาพวิมาน 3 หลังเรียงลดหลั่นกัน บนภูเขา โดยชั้นบนสุดเขียนวิมานหนึ่งหลัง ภายในเขียนภาพเทวดา ถัดลงมา ขนาบข้างด้วยวิมานอีกสองหลัง หลังหนึ่งเขียนภาพครุฑและอีกหลังเขียนภาพ มนุษยนาค ช่วงล่างสุดมีต้นไม้และโขดหิน

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากภาพรวมจักรวาล โดยเขาเนมินธรอยู่ในแท่งเขาลูกที่ห้าถัดจากเขาพระสุเมรุ (รข.1.3 ดู 3-W-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดภาพไตรภูมิ : ภาพเขาเนมินธรในฉากภาพรวมจักรวาลจากสมุด หน้าต้นและหน้าปลาย โดยตั้งอยู่ในแท่งเขาคู่ที่ห้าถัดจากเขาพระสุเมรุ (อย.8 และ ฐ.10/ก : A(2-3), B(1) ดู 5-W-ค ประกอบ)

ยอดเสาดันที่ 6 (6-ค) : เสาดังทิศตะวันตก (ซ้ายมือพระประธาน)

6-E-ค (เสาดันที่ 6 ทิศตะวันออก ระดับยอดเสاء)

จิตรกรรมเสาศระวิหาร : เขาอิสินธร ปรากฏภาพวิมาน 6 หลังเรียงลดหลั่นกัน บนภูเขาสามชั้น แต่ละหลังมีต้นไม้ประดับ โดยวิมานชั้นบนสุดภายในเขียน ภาพเทวดา ถัดลงมาขนาบข้างด้วยวิมานอีกสองหลัง หลังหนึ่งเขียนภาพครุฑ อีกหลังหนึ่งเขียนภาพมนุษยนาค และวิมานชั้นล่างสุดมี 3 หลัง โดยหลังกลาง ภายในเขียนภาพเทวดา(หรือยักษ์)กายสีเขียว ส่วนอีกสองหลังด้านข้างว่างเปล่า

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากภาพรวมจักรวาล โดยเขาอิสินธรอยู่ในแท่งเขาลูกที่สองถัดจากเขาพระสุเมรุ (รข.1.3 ดู 3-W-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดภาพไตรภูมิ : ภาพเขาอิสินธรในฉากภาพรวมจักรวาลจากสมุด หน้าต้นและหน้าปลาย โดยตั้งอยู่ในแท่งเขาคู่ที่สองถัดจากเขาพระสุเมรุ (อย.8 และ ฐ.10/ก : A(2-3), B(1) ดู 5-W-ค ประกอบ)

6-S-ค (เสาดันที่ 6 ทิศใต้ ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขากรวิก ปรากฏภาพวิมานหลังหนึ่งบนภูเขา มีต้นไม้ประดับล้อมรอบ ภายในเขียนภาพเทวดานั่งประทับ (**หมายเหตุ :** ส่วนถัดลงมาเป็นวิมานครุฑจากเรื่องกาคาติชาตค ซึ่งเชื่อมโยงกับส่วนกลางเสา จะอธิบายใน 6-S-ข)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากภาพรวมจักรวาล โดยเขากรวิกอยู่ในแท่งเขาลูกที่สามถัดจากเขาพระสุเมรุ (รข.1.3 ดู 3-W-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดภาพไตรภูมิ : ภาพเขากรวิกในฉากภาพรวมจักรวาลจากสมุดหน้าต้นและหน้าปลาย โดยตั้งอยู่ในแท่งเขาคูที่สามถัดจากเขาพระสุเมรุ (อย.8 และ ฅบ.10/ก : A(2-3), B(1) ดู 5-W-ค ประกอบ)

6-W-ค (เสาดันที่ 6 ทิศตะวันตก ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขาสุทัศน์ะ ปรากฏภาพวิมาน 3 หลังเรียงสลับเหลื่อมกันบนภูเขา ในฉากมีต้นไม้ประดับโดยทั่ว ภายในวิมานสันนิษฐานว่าเป็นภาพเทวดาครุฑนั่งประทับ

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากภาพรวมจักรวาล โดยเขาสุทัศน์ะอยู่ในแท่งเขาลูกที่สี่ถัดจากเขาพระสุเมรุ (รข.1.3 ดู 3-W-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดภาพไตรภูมิ : ภาพเขาสุทัศน์ะในฉากภาพรวมจักรวาลจากสมุดหน้าต้นและหน้าปลาย โดยตั้งอยู่ในแท่งเขาคูที่สี่ถัดจากเขาพระสุเมรุ (อย.8 และ ฅบ.10/ก : A(2-3), B(1) ดู 5-W-ค ประกอบ)

6-N-ค (เสาดันที่ 6 ทิศเหนือ 6 ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขานมินธ ปรากฏภาพวิมานหลังหนึ่งบนภูเขา มีต้นไม้ประดับล้อมรอบ ภายในเขียนภาพเทวดานั่งประทับ ด้านล่างเขียนภาพฝูงช้าง (**หมายเหตุ :** ส่วนถัดลงมาเป็นวิมานครุฑในเกาะกลางทะเลจากเรื่องสุสันธิชาตค ซึ่งเชื่อมโยงกับส่วนกลางเสา จะอธิบายใน 6-N-ข)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากภาพรวมจักรวาล โดยเขาเนมินธรอยู่ในแท่งเขาลูกที่ห้าถัดจากเขาพระสุเมรุ (รช.1.3 ดู 3-W-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดภาพไตรภูมิ : ภาพเขาเนมินธรในฉากภาพรวมจักรวาลจากสมุดหน้าต้นและหน้าปลาย โดยตั้งอยู่ในแท่งเขาคู่ที่ห้าถัดจากเขาพระสุเมรุ (อย.8 และ ฉบ.10/ก : A(2-3), B(1) ดู 5-W-ค ประกอบ)

ส่วนยอดเสาคู่ที่ 4 : เสาต้นที่ 7 และ 8 : เขาวินันตกะ อัศกัณ และเขาจักรวาล

ยอดเสาต้นที่ 7 (7-ค) : เสาฝั่งทิศตะวันออก (ขวามือพระประธาน)

7-W-ค (เสาต้นที่ 7 ทิศตะวันตก ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขาวินันตกะ ปรากฏภาพวิมาน 3 หลังเรียงลดหลั่นกัน บนภูเขา โดยวิมานชั้นบนสุดภายในเขียนภาพเทวดาหนึ่งองค์ ถัดลงมาขว้างด้วยวิมานอีกสองหลัง แต่ละหลังมีต้นไม้ประดับและเขียนภาพเทวดานั่งประทับ

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากภาพรวมจักรวาล โดยเขาวินันตกะอยู่ในแท่งเขาลูกที่หกถัดจากเขาพระสุเมรุ (รช.1.3 ดู 3-W-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดภาพไตรภูมิ : ภาพเขาวินันตกะในฉากภาพรวมจักรวาลจากสมุดหน้าต้นและหน้าปลาย โดยตั้งอยู่ในแท่งเขาคู่ที่หกถัดจากเขาพระสุเมรุ (อย.8 และ ฉบ.10/ก : A(2-3), B(1) ดู 5-W-ค ประกอบ)

7-N-ค (เสาต้นที่ 7 ทิศเหนือ ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขาอัศกัณ ปรากฏภาพวิมาน 3 หลังเรียงลดหลั่นกัน บนภูเขา โดยวิมานชั้นบนสุดภายในเขียนภาพเทวดาหนึ่งองค์ ถัดลงมาขว้างด้วยวิมานอีกสองหลัง แต่ละหลังมีต้นไม้ประดับ ภายในวิมานสันนิษฐานว่าเป็นภาพเทวดา-ครุฑนั่งประทับ

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากภาพรวมจักรวาล โดยเขาอัสกัณอยู่ในแท่งเขาลูกที่ห้าถัดจากเขาพระสุเมรุ (รข.1.3 ดู 3-W-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดภาพไตรภูมิ : ภาพเขาอัสกัณในฉากภาพรวมจักรวาลจากสมุดหน้าต้นและหน้าปลาย โดยตั้งอยู่ในแท่งเขาคู่ที่ห้าถัดจากเขาพระสุเมรุ (อย.8 และ ฉบ.10/ก : A(2-3), B(1) ดู 5-W-ค ประกอบ)

7-E-ค (เสาด้านที่ 7 ทิศตะวันออก ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขาจักรวาล ปรากฏภาพวิมาน 5 หลังเรียงลดหลั่นกัน บนภูเขาสามชั้น แต่ละหลังมีต้นไม้ประดับและสันนิษฐานว่าภายในเขียนภาพเทวดานั่งประทับ ถัดลงมาช่วงล่างสุดเขียนแนวต้นไม้และโขดหิน

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาจักรวาลที่สุดขอบฉากภาพรวมจักรวาลทางขวามือต่อจากชุดเขาสัตตบริภัณฑ์และภาพทิวป์ ลักษณะเป็นแท่งเขาเขียนสีเขียวล้วนและมีวิมานประดับบนยอด และยังทำหน้าที่เป็นแนวกั้นฉากภาพรวมจักรวาลซึ่งเชื่อมต่อกับเส้นแนวขอบแผ่นดินที่ด้านล่างฉากอีกด้วย(รข.1.3)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพเขาจักรวาลซึ่งปรากฏทั้งในสมุดหน้าต้นและหน้าปลาย โดยในหน้าต้นปรากฏเป็นแท่งเขาประดับยอดวิมานร่วมกับวิมานเทวดาในกลุ่มดาวพระเคราะห์-พระอาทิตย์-พระจันทร์-ราหู โดยเขียนสีภูเขาด้วยสีคราม (ฉบ.10/ก ส่วน อย.8 ภาพลบเลื่อนปรากฏเพียงยอดวิมาน) ทั้งนี้เขาดังกล่าวตั้งอยู่ริมขอบสมุดภาพและทอดตัวยาวลงไปถึงพิภพอสุร (A(5)) ส่วนในสมุดหน้าปลายปรากฏภาพเขาจักรวาลที่ริมฉากภาพรวมจักรวาลทั้งสองฝั่งต่อจากเขาสัตตบริภัณฑ์และภาพทิวป์สีเขียวเขียนสีภูเขาด้วยสีคราม(ฉบ.10/ก) หรือสีแสด (อย.8). (อย.8 และ ฉบ.10/ก : A(2), B(1))

7-S-ค (เสาด้านที่ 7 ทิศใต้ ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขาจักรวาล ปรากฏภาพวิมาน 3 หลังเรียงลดหลั่นกัน บนภูเขา โดยวิมานชั้นบนสุดภายในเขียนภาพเทวดาหนึ่งองค์ ถัดลงมาขนาดข้างด้วยวิมานอีกสองหลัง แต่ละหลังมีต้นไม้ประดับ ภายในวิมานสันนิษฐานว่าเป็นภาพเทวดา-ครุฑนั่งประทับ

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาจักรวาลที่สุขุขอบฉากภาพรวมจักรวาลทางขวามือต่อจากชุดเขาสัตตบริภัณฑ์และภาพทวีป (รข.1.3 ดู 7-E-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพเขาจักรวาลในสมุดหน้าตันซึ่งอยู่ร่วมกับฉากภาพกลุ่มดาวพระเคราะห์และขนานบิรมหน้าสมุดยาวถึงภาพพิภพอสูร และสมุดหน้าปลายในสุขุขอบฉากภาพรวมจักรวาล (อย.8 และ รบ.10/ก : A(2), B(1) ดู 7-E-ค ประกอบ)

ยอดเสาด้านที่ 8 (8-ค) : เสาฝั่งทิศตะวันตก (ซ้ายมือพระประธาน)

8-N-ค (เสาด้านที่ 8 ทิศเหนือ ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขาวินันตกะ ปรางค์ภาพวิมาน 6 หลังเรียงลดหลั่นกันบนภูเขาสามชั้น โดยวิมานชั้นบนสุดภายในเขียนภาพเทวดาหนึ่งองค์ ถัดลงมาขนานข้างด้วยวิมานอีกสองหลัง แต่ละหลังมีต้นไม้ประดับและภายในเขียนภาพเทวดานั่งประทับ ส่วนวิมานชั้นล่างสุดเขียนเป็นแนวยาวต่อเนื่อง 3 หลัง แต่ละหลังมีต้นไม้ประดับและเขียนภาพเทวดานั่งประทับเช่นกัน

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากภาพรวมจักรวาลโดยเขาวินันตกะอยู่ในแท่งเขาคู่ที่หกถัดจากเขาพระสุเมรุ (รข.1.3 ดู 3-W-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดภาพไตรภูมิ : ภาพเขาวินันตกะในฉากภาพรวมจักรวาลจากสมุดหน้าตันและหน้าปลาย โดยตั้งอยู่ในแท่งเขาคู่ที่หกถัดจากเขาพระสุเมรุ (อย.8 และ รบ.10/ก : A(2-3), B(1) ดู 5-W-ค ประกอบ)

8-E-ค (เสาด้านที่ 8 ทิศตะวันออก ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขาอัศกัณ ปรางค์ภาพวิมาน 3 หลังเรียงลดหลั่นกันบนภูเขา แต่ละหลังมีต้นไม้ประดับ โดยวิมานชั้นบนสุดภายในเขียนภาพเทวดาหนึ่งองค์ ถัดลงมาขนานข้างด้วยวิมานอีกสองหลัง แต่ละหลังภายในเขียนภาพยักษ์นั่งประทับช่วงล่างสุดมีพระดาบสประทับอาศรมในฉากโศดหินและต้นไม้

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากภาพรวมจักรวาล โดยเขาอัสสัมอยู่ในแท่งเขาลูกที่ห้าถัดจากเขาพระสุเมรุ (รข.1.3 ดู 3-W-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดภาพไตรภูมิ : ภาพเขาอัสสัมในฉากภาพรวมจักรวาลจากสมุดหน้าต้นและหน้าปลาย โดยตั้งอยู่ในแท่งเขาคู่ที่ห้าถัดจากเขาพระสุเมรุ (อย.8 และ ฉบ.10/ก : A(2-3), B(1) ดู 5-W-ค ประกอบ)

8-S-ค (เสาด้านที่ 8 ทิศใต้ ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขาจักรวาล ปรากฏภาพวิมาน 3 หลังเรียงลดหลั่นกันบนภูเขา โดยวิมานชั้นบนสุดภายในเขียนภาพเทวดาหนึ่งองค์ ถัดลงมาขนาบข้างด้วยวิมานอีกสองหลัง แต่ละหลังมีต้นไม้ประดับ และสันนิษฐานว่าภายในเป็นภาพเทวดานั่งประทับ

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาจักรวาลที่สุดขอบฉากภาพรวมจักรวาลทางขวามือต่อจากชุดเขาสัตตบริภัณฑ์และภาพทิวป์ (รข.1.3 ดู 7-E-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพเขาจักรวาลในสมุดหน้าต้นซึ่งอยู่ร่วมกับฉากภาพกลุ่มดาวพระเคราะห์และขนาบริมหน้าสมุดยาวถึงภาพพิภพอสุร และสมุดหน้าปลายในสุดขอบฉากภาพรวมจักรวาล (อย.8 และ ฉบ.10/ก : A(2), B(1) ดู 7-E-ค ประกอบ)

8-W-ค (เสาด้านที่ 8 ทิศตะวันตก ระดับยอดเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เขาจักรวาล ปรากฏภาพวิมาน 3 หลังเรียงลดหลั่นกันบนภูเขา หลังเรียงสลับเหลื่อมกันบนภูเขา ในฉากมีต้นไม้ประดับโดยทั่ว ภายในวิมานสันนิษฐานว่าเป็นภาพเทวดา-ครุฑนั่งประทับ

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพเขาจักรวาลที่สุดขอบฉากภาพรวมจักรวาลทางขวามือต่อจากชุดเขาสัตตบริภัณฑ์และภาพทิวป์ (รข.1.3 ดู 7-E-ค ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพเขาจักรวาลในสมุดหน้าต้นซึ่งอยู่ร่วมกับฉากภาพกลุ่มดาวพระเคราะห์และขนาบริมหน้าสมุดยาวถึงภาพพิภพอสุร และสมุดหน้าปลายในสุดขอบฉากภาพรวมจักรวาล (อย.8 และ ฉบ.10/ก : A(2), B(1) ดู 7-E-ค ประกอบ)

1.3 คอสองพระวิหาร (ง-W,E) : สวรรค์ชั้นดาวดึงส์-พุทธประวัติ

- คอสองทิศตะวันออก (ง-E) : ขวามือพระประธาน

จิตรกรรมคอสอง : บริเวณกลางแผ่นคอสองเขียนฉากพระพุทธเจ้าแสดงธรรมโปรดเทวดา ขนาบข้างด้วยเทวดาที่ประทับวิมานอากาศ (อากาศัญญุเทวดา) และหมู่เทวดาที่กำลังเหาะมาสักการะ พื้นหลังเขียนลายดอกไม้ร่วง ฉากดังกล่าวสันนิษฐานว่าเป็นพุทธประวัติตอนแสดงธรรมโปรดพุทธมารดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ทั้งนี้ภาพเทวดาที่ปรากฏทั้งในวิมานและที่เหาะมาในอากาศ พบว่าบางองค์มีมากกว่าหนึ่งใบหน้าและสวมมงกุฎสามยอด จึงอาจจะเป็นไปได้ว่าเป็นภาพของเทวดาชั้น “พรหม” ร่วมด้วย

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้ ปรากฏเฉพาะภาพวิมานเทวดาที่ลอยอยู่กลางอากาศในฉากภาพรวมจักรวาลเหนือกลุ่มเขาสัตตบริภัณฑ์ ทั้งนี้ ที่พื้นหลังฉากเขียนลายดอกไม้ร่วงเช่นเดียวกัน (รข.1.5)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ปรากฏในชุดภาพพุทธประวัติตอนต่างๆในสมุดหน้าต้นต่อเข้าช่วงหน้าปลาย (ถัดต่อจากภาพอบายภูมิ) โดยเขียนภาพพระพุทธเจ้าหรือใช้สัญลักษณ์ดอกบัวประทับในปราสาทกำลังแสดงเทศนาหมู่เทวดาและเทพธิดาที่มาประชุมฟังธรรม (อย. 8 : A(8) และ ฅบ. 10/ก : B (0)) ส่วนวิมานเทวดาปรากฏเป็นส่วนหนึ่งในฉากสวนและสระในดาวดึงส์ โดยที่ด้านข้างของสวนและสระดังกล่าว มีภาพวิมาน 2 หลัง ขนาบข้างอยู่โดยมีคำบรรยายประกอบ ใจความว่ามีเทวดาในวิมานลอยกลางอากาศตั้งแต่เขาพระสุเมรุไปจรดจักรวาล โดยได้ชื่อว่าดาวดึงส์ (อย. 6 : A และ ฅบ. 10/ก : A (1ข))

- คอสองทิศตะวันตก (ง-W) : ซ้ายมือพระประธาน

จิตรกรรมคอสอง : บริเวณกลางแผ่นคอสองเขียนฉากเทวดาสักการะเจดีย์จุฬามณี ขนาบข้างด้วยอากาศัญญุเทวดาและหมู่เทวดาที่กำลังเหาะมาสักการะ ซึ่งบางองค์อาจเป็นพรหมเพราะมีหลายหน้าและสวมมงกุฎสามยอดเช่นเดียวกับในแผ่นคอสองตะวันออก พื้นหลังเขียนลายดอกไม้ร่วง ทั้งนี้บริเวณทางขวาของคอสอง มีภาพพระอินทร์เชิญพานเหาะออกไปจากพระเจดีย์ จึงอาจเป็นไปได้ว่าเป็นพุทธประวัติตอนพระอินทร์ประดิษฐานพระโมลีในคราวที่เจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกบวชและปลงพระเกศาโยนขึ้นบนอากาศ

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้โดยตรง แต่ปรากฏภาพนักสิทธิ์วิทยากรเหาะมาสักการะพระเจดีย์จุฬามณีที่แนวผนังเหนือประตูหอนอน (อยู่ถัดจากผนังไตรภูมิไปทางขวา) โดยฉากพระจุฬามณีเจดีย์อยู่ทางซ้ายของผนัง มีพระอินทร์กำลังสนทนาธรรมกับพระมาลัย (รช.4) ส่วนวิมานเทวดาอยู่ในฉากภาพรวมจักรวาลเหนือกลุ่มเขาสัตตบริภัณฑ์ (ตัวเทียบเดียวกับคอสองฝั่งตะวันออก รช.1.5)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้โดยตรง แต่ปรากฏภาพพระเจดีย์จุฬามณีอยู่เป็นส่วนหนึ่งในฉากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์จากสมุดหน้าต้น โดยในฉากปรากฏพระอินทร์สนทนาธรรมกับพระมาลัยเช่นเดียวกับในหอพระไตรปิฎก (ปรากฏเฉพาะในเล่มรช.10/ก) (อย. 8 : A(1ก) และ รช. 10/ก : A(1ก)) ส่วนวิมานเทวดาปรากฏเป็นส่วนหนึ่งในฉากสวนและสระในดาวดึงส์ (ตัวเทียบเคียงกับคอสองฝั่งตะวันออก อย. 6 : A และ รช.10/ก : A (1ข))

สรุปประเด็นวิเคราะห์และข้อเสนอของผู้วิจัย จิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์ฐานในพระวิหาร
วัดสุทัศนเทพวราราม ชุดที่ 1

1.1 เสาคู่หน้าสุดพระวิหาร (เสาต้นที่ 1 และ 2) : เขาพระสุเมรุ, ทวีปสี่

ก. เนื้อหาในภาพจิตรกรรม

จิตรกรรมในเสาต้นที่ 1 อธิบายถึงเรื่องพระอินทร์กับอสูร (กุลาวกชาดก) ซึ่งว่าด้วยการอุปบัติของตำแหน่งพระอินทร์(มขมมาณพ) กำเนิดอสูร(สัมภรอสูร) และสงครามเทวดากับอสูร เหตุการณ์ดังกล่าวเขียนครอบคลุมตลอดจากส่วนยอดเสาถึงเชิงเสา โดยเกี่ยวข้องกับฉากเขาพระสุเมรุอันเป็นศูนย์กลางจักรวาล ส่วนเสาต้นที่ 2 อธิบายถึงพระเจ้ามณฑราธิราชเสวยมหาสมบัติในทวีปทั้งสี่และสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จึงเกี่ยวข้องกับฉากทวีปสี่ที่ช่วงกลาง-เชิงเสา (2-ข,ก) และสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ยอดเสา (2-ค) โดยได้เสริมภาพสวนและสระในดาวดึงส์เข้ามาด้วย

ภาพจิตรกรรมเสภาพระวิหารคูหน้าสุดจึงมุ่งอธิบายถึงเนื้อหาเหตุการณ์ในฉาก **ภพสวรรค์-ภพอสูร** ซึ่งได้เน้นเจาะจงไปที่เรื่องราวของ **สวรรค์ชั้นดาวดึงส์และความเป็นศูนย์กลางจักรวาล** นอกจากนี้ยังแสดงภาพรวมของจักรวาลผ่านภาพทวีปใหญ่ทั้งสี่และทวีปบริวาร ซึ่งปรากฏลักษณะสัญญาณภูมิประเทศและผู้คนแต่ละทวีป (ดูแผนผังที่ 1.1ก, หัวข้อ จ.)

จากเรื่องราวในภาพเสภาพระวิหารทั้งสองต้น ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นการอธิบายถึง **วาระอันผลัดเปลี่ยนเวียนไปของผู้ปกครองแต่ละสถานที่** ได้แก่ทิพยสมบัติของเทวดา-อสูรอย่างพระอินทร์(มขมาณพ)และสัมภรอสูร(เวปจิตติ) ในเสาด้านที่ 1 (ภาพที่ 126), หรือราชสมบัติของพระจักรพรรดิอย่างพระเจ้ามณฑาตุราชซึ่งครองทั้งทวีปสี่ไปจนถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ร่วมกับพระอินทร์ (ท้าวสักกะ) ในเสาด้านที่ 2 (ภาพที่ 128) โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องพระอินทร์ที่ปรากฏในเสาทองสองต้นจะสังเกตได้ว่าล้วนแล้วเป็นพระอินทร์ในอดีตที่เคยเกิดขึ้นมาแล้วหลายวาระสมัย ได้แก่ **พระอินทร์ทั้ง 36 องค์** ที่ผลัดกันมาอุบัติและจติในภพดาวดึงส์จากเรื่องมณฑาตุราชชาดกในเสาด้านที่ 2 (2-S-ค ภาพที่ 127)²⁷⁸ และพระอินทร์ในยุคสมัยที่รู้จักกันมากที่สุดคือ **มขมาณพหรืออดีตชาติของพระพุทธเจ้าศากยมนินโคตมะ** เมื่อครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์ ในเสาด้านที่ 1 (1-N-ค)

อนึ่ง จากเสภาพระวิหารต้นที่ 1 ที่ว่าด้วยเรื่องราวพระอินทร์และอสูร ได้พบว่า ส่วนกลางเสาของเหลี่ยมทิศเหนือ (1-N-ข ภาพที่ 124) มีกลุ่มนาคว่ายน้ำในฉากทะเลและฉากป่าเหนือเมืองอสูร จากแผ่นศิลาจารึกได้ระบุว่า เป็นภาพนาคจากป่าหิมพานต์ ซึ่งตามคติไตรภูมิแล้วป่าหิมพานต์เป็นสถานที่ในชมพูทวีปซึ่งอยู่คนละแห่งกับเขาพระสุเมรุ จากการจัดวางภาพดังกล่าว ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าอาจเป็นเจตนาที่แฝงนัยให้เสาด้านที่ 1 เชื่อมโยงกับจิตรกรรมชุดหลัง (ชุดที่ 2,3) **อันมุ่งเน้นแสดงภูมิประเทศหรือเรื่องราวที่ประกอบกับป่าหิมพานต์ ชมพูทวีป และโลณสมุท** โดยเฉพาะ (จะกล่าวต่อไปในจิตรกรรมชุดที่ 2) โดยเฉพาะโลณสมุทนั้นยังพบอีกว่าในเหลี่ยมทิศใต้ (1-S-ข ภาพที่ 125) ได้แสดงภาพอสูรทำลายอาศรมพระดาบสที่เชิงเขาจักรวาลซึ่งตามคติเขาจักรวาลจะอยู่ล้อมรอบแผ่นดินและโลณสมุทด้วยเช่นกัน รวมทั้งในเสาด้านที่ 2 **อันแสดงภาพทวีปสี่ที่เชิงเสา** (2-ก) โดยตามคติไตรภูมิแล้วระบุว่าอยู่ในโลณสมุทเช่นกันในทิศทั้งสี่ถัดจาก

²⁷⁸ เนื้อหาจากในอรรถกถาชาดก ซึ่งในจิตรกรรมปรากฏเฉพาะตอนท้ายของเรื่องที่พระเจ้ามณฑาตุราชตกสวรรค์ด้วยอำนาจกิเลสและความชราภาพ จากอรรถกถา พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ดิกนิบาตชาดก สังกัป, ตูรายละเอียดเพิ่มเติมในบทที่ 4 หัวข้อที่ 2. การวิเคราะห์เนื้อหาจิตรกรรม, ข้อ 2.2.1

เขาสัตตบริภัณฑ์²⁷⁹ (ซึ่งในที่นี้เขาสัตตบริภัณฑ์ได้ย้ายไปอยู่ยอดเสาพระวิหารแทนเนื่องจากข้อจำกัดของพื้นที่และต้องการกำหนดขอบเขตจักรวาลโดยจะอธิบายต่อไปในหัวข้อสรุปที่ 1.2 ค)

จากการนำเรื่องราวเกี่ยวกับสวรรค์และทวีปทั้งสี่มาแสดงที่เสาคู่หน้าพระวิหาร ผู้วิจัยคิดเห็นว่าเป็นการเปิดเรื่องราวโลกทัศน์ฐานที่ทำให้เข้าใจภาพรวมได้ดีและได้รับรู้ภาพความอลังการของจักรวาล อีกทั้งเนื้อหาเรื่องราวดังกล่าวสอดคล้องกับแนวคิดหลักของพระวิหารและพระอารามที่ว่าด้วยพระอินทร์และสุทิสนนครในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์อีกด้วย

ภาพที่ 124 นาคในป่าหิมพานต์ (1-N-ข)

ภาพที่ 125 เหล่าอสูรทำลายอาศรมพระดาบสที่เชิงเขาจักรวาล (1-S-ข)

²⁷⁹ กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจฉยถา), 2535, หน้า 95.

126

127

ภาพที่ 126 การผลัดเปลี่ยนวาระพระอินทร์(มขมาณพ) (1-N-ค)
ภาพที่ 127 พระอินทร์ที่ปกครองร่วมกับพระเจ้านันทราช (2-S-ค)

ภาพที่ 128 พระเจ้านันทราชทรงจักรแก้วขมทวีปสี่ (2-W-ข)

ข. รูปแบบการเขียนภาพจิตรกรรม

การเขียนภาพจิตรกรรมในเสาคู่หน้าพระวิหาร เป็นรูปแบบประเพณีผสมผสานรูปแบบเหมือนจริง โดยรูปแบบประเพณียังปรากฏในภาพบุคคล ได้แก่ กษัตริย์, เทวดา-นางฟ้า, อสูร, ชาวบ้านทั่วไป รวมทั้งอาคารบ้านเรือน ปราสาทราชวัง วิมาน การเขียนลูกคลื่นบนผิวพื้นน้ำทะเล ซึ่งล้วนแล้วยังคงเป็นการเขียนสีและตัดเส้น ตลอดจนถึงทัศนียภาพแบบมุมสูง (Bird eye's view) เป็นส่วนใหญ่ ส่วนรูปแบบที่เขียนเหมือนจริงแล้ว ได้แก่ ต้นไม้ โขดหิน ซึ่งพบการลงแสงเงาและไล่ระดับสี ขณะที่ฉากพื้นหลังที่เป็นท้องฟ้าหันมาใช้สีครามแทนสีแดงอันเป็นรูปแบบประเพณีในอดีต และได้เขียนริวก่อนเมฆแบบกึ่งเหมือนจริงลงไปด้วย (1-W-ค ภาพที่ 129, เทียบกับ รข.1.2 ภาพที่ 133) นอกจากนี้ยังพบการใช้ภาพธรรมชาติหรือสถาปัตยกรรมเป็นปรากฏแบ่งฉากภาพแทนเส้นสันทา เช่น การใช้กลุ่มต้นไม้โขดหินแบ่งฉากระหว่างเมืองอสูรกับพื้นน้ำทะเล, หรือกำแพงเมืองล้อมขอบเขตพิภพอสูรในเสาดันที่ 1 (1-N-ก ภาพที่ 130) ตลอดจนถึงพบองค์ประกอบอื่นๆ อันแสดงถึงยุคสมัยที่เขียนจิตรกรรมสมัยรัชกาลที่ 3²⁸⁰ เช่น สำเภาจีน เรือกำปั่นฝรั่ง หรือการแทรกภาพบ้านเรือนแบบจีนและฝรั่งลงไปซึ่งสังเกตได้จากภาพทิวสีในเชิงเสาดันที่ 2 ซึ่งพบว่าเขียนเป็นภาพทิวทัศน์เมืองโดยใช้ทัศนียภาพในมุมสายตาปกติ (Human eye's view) ที่มีระยะหน้าดวงตาลึกเข้าไประยะหลังคล้ายภาพแบบตะวันตก (2-W-ก ภาพที่ 131)

อนึ่ง ในเสาคู่หน้าพระวิหารนั้นพบว่าแม้บรรยากาศโดยรวมจะใช้สีวรรณะเย็นซึ่งปรากฏในฉากธรรมชาติได้แก่โขดหินต้นไม้ในป่าซึ่งใช้สีเขียว น้ำตาล, ส่วนฉากมหาสมุทรกับท้องฟ้าใช้สีคราม โดยค่อนข้างให้น้ำหนักเข้มแต่แสดงบรรยากาศที่ร้อนชื้นสบายตา ขณะที่สีวรรณะอุ่นและร้อนปรากฏในบุคคลและฉากประธานที่เป็นแบบประเพณี ได้แก่ปราสาทราชวังซึ่งใช้สีน้ำตาล พื้นหลังปราสาทสีแดง และปิดทอง โดยสันนิษฐานว่าเป็นการตัดสีกับฉากธรรมชาติเพื่อผลักดันภาพประธานให้มีความโดดเด่นขึ้นมา

²⁸⁰ นอกจากภาพจีนแล้ว ภาพตะวันตกก็เริ่มเป็นที่นิยมตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เช่นกัน ซึ่งอาจสะท้อนถึงความทันสมัยหรือเป็นความพึงพอใจของช่างเขียนตลอดจนเจ้านายหรือพระสงฆ์ที่เป็นผู้กำหนดภาพ อ้างใน สันติ เล็กสุขุม, จิตรกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 3 : ความคิดเปลี่ยน การแสดงออกก็เปลี่ยนตาม, 2548, หน้า 165.

นอกจากนี้ยังพบการเขียนภาพทิวทัศน์ที่เชิงเสาด้านที่ 2 ที่มี**สีฐานและสีพื้นทิว** น้ำทะเล รวมทั้งใบหน้าผู้คนที่เข้าไปตามในคัมภีร์ และเน้นรายละเอียดภายในทิวทัศน์เป็นภาพทิวทัศน์ บ้านเมือง ซึ่งแตกต่างจากรูปแบบประเพณีที่มักแสดงภาพสีฐานทิวทัศน์โดยมีชาวทิวทัศน์นั่งอยู่คู่กับต้นไม้ **ประจำทิวทัศน์**ภายในดังที่ปรากฏในจิตรกรรมหอไตรวัดระฆังและสมุดไตรภูมิ (รช.1.2 ภาพที่ 133, ธบ.10/ก : B(1) ภาพที่ 132) ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าฉากทิวทัศน์บ้านเมืองในภาพทิวทัศน์อาจเป็น รูปแบบที่นิยมในจิตรกรรมไตรภูมิโลกสีฐานสมัยรัชกาลที่ 3 โดยตัวอย่างที่สำคัญอีกแห่งได้แก่ ภาพทิวทัศน์ในจิตรกรรมพระวิหารวัดไพชยนต์พลเสพย์ จ.สมุทรปราการ²⁸¹ (ภาพที่ 134) ซึ่งค่อนข้าง ร่วมสมัยและอาจรับอิทธิพลการเขียนภาพทิวทัศน์ดังกล่าวมาจากวัดสุทัศน์ฯ แต่เขียนเป็นเพียงทิวทัศน์ ทั่วไปภายในสีฐานทิวทัศน์เท่านั้นไม่ได้แบ่งสีทิวทัศน์หรือเขียนใบหน้าผู้คนที่ตามในคัมภีร์ ด้วยเหตุนี้จึงนับ ได้ว่าภาพทิวทัศน์ได้มีการปรับเปลี่ยนครั้งสำคัญจากรูปแบบประเพณีในมุมมองสองมิติมาเป็นรูปแบบ ใหม่ในมุมมองสามมิติทั้งด้านการเขียนทัศนียภาพลวงตาและตำแหน่งภาพที่ตั้งอยู่บนเสาพระวิหารทั้ง สี่ด้าน ก่อนที่จะส่งรูปแบบดังกล่าวกลับไปยังจิตรกรรมมุมมองสองมิติอีกครั้งหนึ่ง และจากรูปแบบ ภาพจิตรกรรมเสาคู่หน้าพระวิหารที่ผสมผสานกันระหว่างแบบประเพณีและแบบเหมือนจริงนี้ ผู้วิจัย จึงสันนิษฐานว่า**ควรเขียนขึ้นช่วงกลางรัชกาลที่ 3** (อาจตั้งแต่วราว พ.ศ.2377 ตามประวัติของ พระอาราม²⁸²) ซึ่งเป็นช่วงปลายของการเขียนภาพไตรภูมิโลกสีฐานแบบจิตรกรรมประเพณี ก่อนที่จะพัฒนาและเปลี่ยนแปลงรูปแบบศิลปะในสมัยรัชกาลที่ 4

²⁸¹ วัดไพชยนต์พลเสพย์ สร้างขึ้นในช่วงปลายรัชกาลที่ 2 (พ.ศ.2362) ในคราวขุดคลองลัดที่นครเขื่อนขันธ์ อ่างใน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2**, 2546, เรื่องที่ 78. อย่างไรก็ตามจากภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระวิหารวัดไพชยนต์ฯแสดงรูปแบบประเพณีที่ผสมผสานกับรูปแบบ เหมือนจริงอย่างมาก ด้วยเหตุนี้จึงสันนิษฐานว่าภาพจิตรกรรมควรเขียนขึ้นในช่วงรัชกาลที่ 3-4 เช่นเดียวกัน.

²⁸² กรมศิลปากร, **เทศนาพระราชประวัติและพระบรมราชประวัติ**, 2557, หน้า 98 และ 101.

129

130

131

ภาพที่ 129 การเขียนจิตรกรรมรูปแบบประเพณีผสมผสานรูปแบบเหมือนจริง (1-W-ค)
 ภาพที่ 130 การใช้ปรากฏการณ์ชาติ-สถาปัตยกรรมแบ่งภาพ และสีวรรณะตรงข้าม (1-N-ก)
 ภาพที่ 131 ตัวอย่างภาพทวีป แสดงทัศนียภาพที่มีระยะลึกและวัตถุร่วมสมัย.3 (2-W-ก)

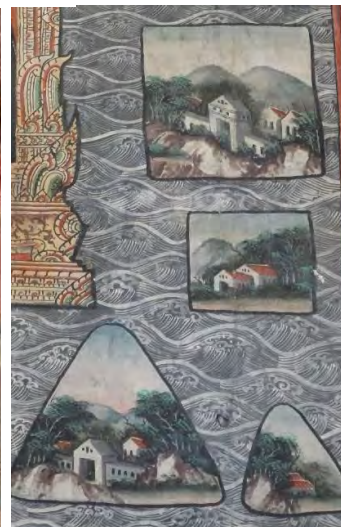
132

133

134

ภาพที่ 132 สันฐานทวิปจากสมุดไตรภูมิ (ธบ.10/ก B : 1)

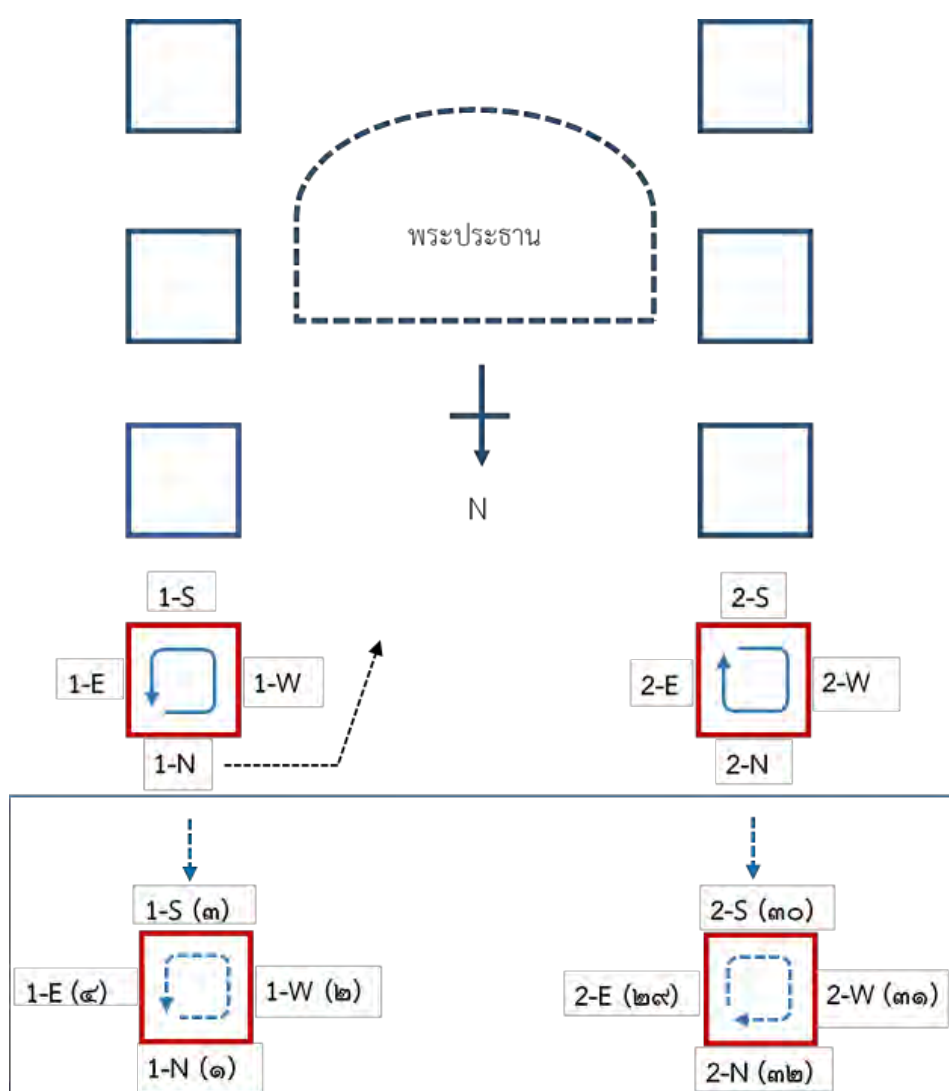
ภาพที่ 133 สันฐานทวิปจากหอพระไตรปิฎก (ฉกทท้องฟ้าพื้นหลังเป็นสีแดง) (รธ.1.2)

ภาพที่ 134 สันฐานทวิปในจิตรกรรมไตรภูมิ พระวิหารวัดไพชยนต์พลเสพย์ จ.สมุทรปราการ

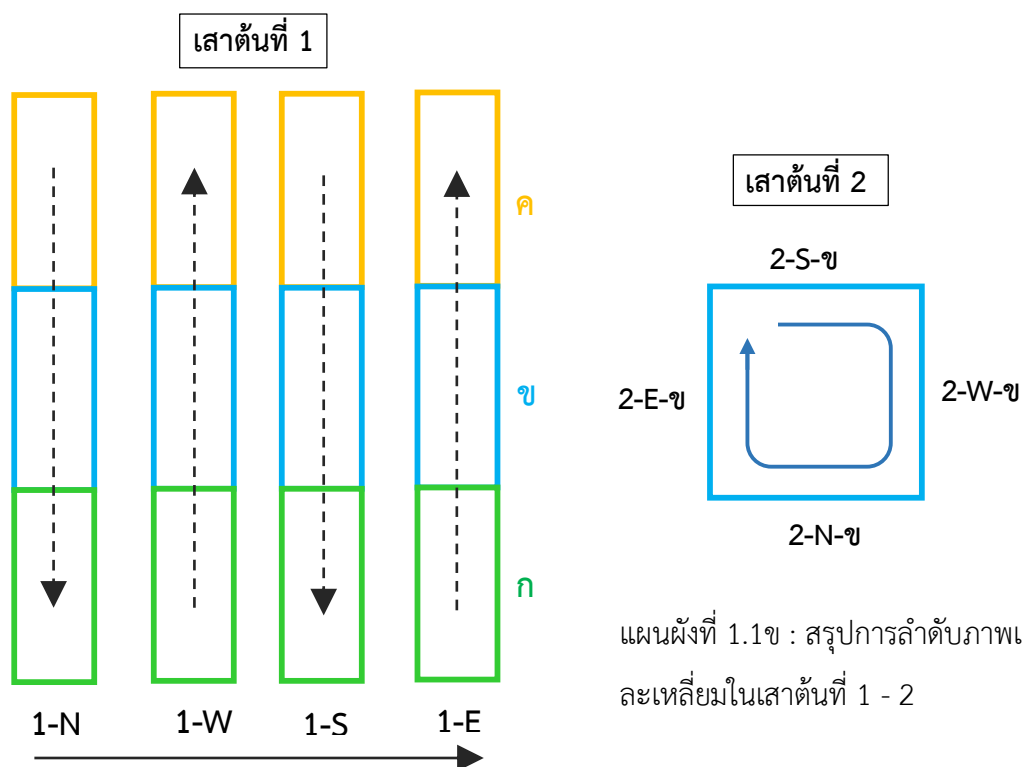
ค. การลำดับจัดวางภาพจิตรกรรม

การลำดับภาพจิตรกรรมในเสาพระวิหารต้นที่ 1 และ 2 มีความพิเศษกว่าเสาต้นอื่นๆ โดยในเสาต้นที่ 1 พบว่าในภาพรวมได้ลำดับเหลี่ยมเสาแบบเวียนซ้าย โดยเริ่มเรื่องจากเหลี่ยมทิศเหนือ (1-N) ไปยังทิศตะวันตก (1-W) ตามลำดับเลขในแผ่นศิลาจารึกที่ ๑,๒ ซึ่งต่างจากเสาพระวิหารต้นอื่นที่จะเวียนไปทางขวาและส่วนใหญ่เริ่มต้นจากเหลี่ยมด้านที่หันเข้าหาศูนย์กลางพระวิหาร การที่เสาที่ต้น 1 มีลำดับที่แตกต่างจากเสาต้นอื่นๆนั้น สาเหตุอาจเพราะเป็นเจตนาในการนำทางเข้าสู่พื้นที่โลกสันฐานในตำแหน่งกลางพระวิหารเบื้องหน้าพระศรีศากยมุนี (ดูแผนผังที่ 1.1) ขณะที่รายละเอียดการลำดับภาพภายในแต่ละเหลี่ยมของเสาต้นที่ 1 พบว่ามีลำดับจากบนลงล่างสลับกับล่างขึ้นบน โดยในเหลี่ยมแรกสุดทางทิศเหนือเป็นลำดับจากบนลงล่างเช่นเดียวกับในเหลี่ยมทิศใต้ (1-N,S-ค,ข,ก) ขณะที่ลำดับจากล่างขึ้นบนปรากฏในเหลี่ยมทิศตะวันตกและตะวันออก (1-W,E-ก,ข,ค) (ดูแผนผังที่ 1.1ข)

สำหรับเสาต้นที่ 2 แม้ลำดับเสาพระวิหารในศิลาจารึกจะกำหนดให้เริ่มในเหลี่ยมทิศตะวันออก (2-E แผ่นจารึกที่ ๒๙) ซึ่งหันหน้าเข้าสู่ศูนย์กลางพื้นที่ และกำหนดลำดับเวียนขวาตามปกติ แต่ด้วยเนื้อหาเรื่องราวในเสาด้านนี้ (มณฑตราชชาดก) พบว่ามีจุดเริ่มเรื่องอยู่ที่ฉากชมพูทวีปในเหลี่ยมทิศใต้ (2-S) จึงทำให้ควรเริ่มพิจารณาการลำดับจากเหลี่ยมทิศดังกล่าว โดยข้อพิสูจน์การเวียนขวารอบต้นเสาจากเหลี่ยมทิศใต้นั้น สังเกตได้จากฉากส่วนกลางเสา (2-S-ก,ข) ซึ่งเป็นภาพพระเจ้ามณฑตราชและบริวารเหาะจากชมพูทวีปไปชมพูทวีปทั้งสี่โดยหันหน้าไปตามเข็มนาฬิกา (แผนผัง 1.1ข) ขณะที่ส่วนเชิงเสาและยอดเสาแสดงองค์ประกอบอย่างหนึ่งเรียบ

แผนผังที่ 1.1 : การลำดับเสาคู่ที่ 1 (เสาต้นที่ 1 และ 2) ตามที่ผู้วิจัยสันนิษฐาน และ เปรียบเทียบกับการลำดับภาพเสาตามเลขศิลาจารึก (กรอบสี่เหลี่ยม)

ง. ความสัมพันธ์กับในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกและสมุดภาพไตรภูมิ

ภาพจิตรกรรมเสาคู่หน้าพระวิหารต้นที่ 1 และ 2 อันมุ่งเน้นภพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตลอดจนความเป็นศูนย์กลางและภาพรวมของจักรวาล เมื่อเปรียบเทียบกับหลักฐานต้นแบบในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆังโฆสิตารามแล้วจะสัมพันธ์กับฉากภาพรวมจักรวาลซึ่งอยู่ทางซ้ายสุดของผนัง (รข.1) ประกอบด้วยเขาพระสุเมรุ-เขาสัตตบริภัณฑ์-เขาจักรวาล ในมุมมองแนวตั้งเป็นแท่งเขา รวมถึงพิภพอสุรและทวีป แต่ปรากฏเพียงครึ่งฉากเนื่องจากข้อจำกัดของพื้นที่ ขณะที่เมื่อเทียบกับสมุดภาพไตรภูมิแล้วจะตรงกับช่วงแรกของสมุดหน้าปลาย (อย.8, ฉบ.10/ก : B(1)) ซึ่งมีองค์ประกอบในลักษณะเดียวกันกับจิตรกรรมหอพระไตรปิฎก แต่เขียนสมบูรณ์เต็มฉาก นอกจากนี้ยังปรากฏองค์ประกอบบางส่วนที่สอดคล้องกันในช่วงกลางของสมุดหน้าต้น ซึ่งไล่ลำดับภพภูมิจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์(ในกลุ่มฉกามาพจร 6 ชั้น) ลงมาโลกมนุษย์ที่แสดงภาพทวีปสี่และมหาสมุทร จนกระทั่งลงมาถึงพิภพอสุร (อย.8, ฉบ.10/ก : A(1,3,4,5))

จากการเปรียบเทียบภาพเสภาพระวิหารต้นที่ 1 และ 2 กับจิตรกรรมหอพระไตรปิฎก และสมุดไตรภูมินั้น ผู้วิจัยพบว่ามีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องอยู่ในชุดเดียวกันภายใต้แนวคิดศูนย์กลางและภาพรวมจักรวาล จึงทำให้สะท้อนถึงลำดับภาพเสภาพระวิหารที่แสดงเป็นคู่เสามากกว่าลำดับที่เวียนขวารอบพระวิหารตามแผ่นศิลาจารึก ซึ่งข้อสันนิษฐานนี้จากการศึกษาในอดีตได้แก่ งานอนุรักษ์จิตรกรรม กองโบราณคดี กรมศิลปากร และ เสมอชัย พูลสุวรรณ ได้ให้ข้อสังเกตไว้เช่นเดียวกัน โดยผู้วิจัยจะขอยกประเด็นดังกล่าวไปอธิบายร่วมกับเรื่องการวางองค์ประกอบภาพภูเขาที่ส่วนยอดเสภาพระวิหารในหัวข้อสรุปการวิเคราะห์ที่ 1.2, ข้อ ค.

อย่างไรก็ตาม รายละเอียดและลำดับเหตุการณ์ในแต่ละเหลี่ยมเสาของจิตรกรรมเสภาพระวิหารทั้งสองต้นไม่ได้เป็นไปตามจิตรกรรมต้นแบบทั้งสองแห่งเสียทีเดียว เนื่องจากในหลักฐานทั้งสองแห่งแสดงภาพรวมจักรวาลเป็นฉากหนึ่งเรียบไม่ประกอบเรื่องราว ด้วยเหตุนี้จึงเป็นไปได้ว่าต้องอาศัยการเล่าเรื่องตามวรรณกรรมและคัมภีร์เสริมเข้ามาค่อนข้างมาก เช่น ไตรภูมิลोकวินิจัย อรรถกถาชาดก เพื่อให้เกิดลำดับภาพเคลื่อนไหวในทุกเหลี่ยมเสา ตลอดจนเพื่ออธิบายความเป็นมาของเนื้อหาเรื่องราวให้ผู้ชมเข้าใจด้วย โดยเลือกเรื่องราวที่เหมาะสมกับฉากสถานที่ตามคติไตรภูมิตือ เรื่องพระอินทร์กับบ่อสุร(กุลาวกชาดก) ในฉากเขาพระสุเมรุของเสาด้านที่ 1 และ มันทธาตราชชาดกในฉากทวีปสี่และเขาพระสุเมรุของเสาด้านที่ 2 ดังที่กล่าวมาแล้วในหัวข้อ ก.

จ. การแสดงมุมมองภาพจักรวาลในลักษณะสามมิติ

จากการวางองค์ประกอบภาพในคู่เสาหน้าพระวิหาร พบว่ามีจุดนากำหนดให้แสดงมุมมองภาพจักรวาลแบบสามมิติอย่างชัดเจน โดยในเสาด้านที่ 1 ได้สมมติเสาทั้งต้นให้เป็นดั่งแท่งเขาพระสุเมรุ โดยกำหนดภาพเมืองสุทิสสนครในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ไว้ที่ยอดเสาทั้งสี่ด้าน (1-ค) ซึ่งสอดคล้องกับในคติไตรภูมิตู่ว่าสวรรค์ชั้นดาวดึงส์อยู่บนยอดเขาพระสุเมรุ ส่วน ภาพพิภพอสุรกำหนดให้อยู่ที่เชิงเสาทั้งสี่ด้าน (1-ก) ซึ่งสอดคล้องกับในคติไตรภูมิตู่ว่าพิภพอสุรอยู่ที่เชิงเขาพระสุเมรุ ส่วนพื้นที่กลางเสาเป็นฉากน้ำทะเลซึ่งเป็นแบบแผนบังคับของเสภาพระวิหารทุกต้นอยู่แล้ว โดยในเสาด้านนี้ได้แสดงเหตุการณ์การสู้รบพระอินทร์กับบ่อสุรหรือตัวละครอื่นๆตามเนื้อเรื่อง ตลอดจนแสดงภาพสัตว์น้ำต่างๆในมหาสมุทร เช่น ปลาและนาค (1-ข)

ขณะที่เสาด้านที่ 2 แสดงตำแหน่งภาพทวีปทั้งสี่ที่เชิงเสา (2-ก) ซึ่งวางตำแหน่งในแต่ละ เหลี่ยมเสาได้ถูกทิศทางตามคติไตรภูมิตู ได้แก่ ชมพูทวีปทางทิศใต้ อมรโคยานทวีปทางทิศ

ตะวันตก อุตรรุทวิปทางทิศเหนือ และบุพพวิเททวิปทางทิศตะวันออก²⁸³ นอกจากนี้การวางทิศทางภาพตามคติยังรวมถึงสวนและสระในดาวดิงส์ที่ส่วนยอดบนสุดของเสา (2-ค) คือสวนนันทวันอุทยานในเหลี่ยมทิศเหนือ (2-N-ค) แต่ทั้งนี้พบว่ามีภาพบางส่วนวางตำแหน่งผิดทิศทางจากคติ ได้แก่ สวนจิตรลดาวันอุทยานซึ่งอยู่ในเหลี่ยมเสาทิศตะวันตกแทนที่จะเป็นทิศตะวันออกตามคติ (2-W-ค) และสระนันทวันโบกขรณีซึ่งอยู่ในเหลี่ยมทิศตะวันตกแทนที่จะเป็นทิศเหนือ (2-E-ค) ซึ่งตามคติอยู่ร่วมกับนันทวันอุทยาน (เสาทั้งสองต้นดูแผนผัง 1.1ก)

จากการที่ภาพสวนและสระในสวรรค์ชั้นดาวดิงส์ในส่วนบนสุดของเสาต้นที่ 2 วางตำแหน่งไม่ตรงทิศตามคตินั้น ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าอาจเป็นการปรับเปลี่ยนองค์ประกอบตามความสำคัญของเนื้อหา หรือต้องการแสดงนัยบางประการในภาพจิตรกรรม โดยการนำภาพสวนจิตรลดาไปวางตำแหน่งเหลี่ยมตะวันตก (2-W-ค) แทนคติเดิมที่ควรเป็นทิศตะวันออกอาจเป็นเพราะสวนจิตรลดาในบริบทนี้ไม่ได้แสดงเนื้อหาเรื่องราวที่สำคัญมากนัก ปรากฏเพียงฉากพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณและพาเทพบริวารประพาสอุทยาน ด้วยเหตุนี้จึงเปลี่ยนตำแหน่งมาไว้ในเหลี่ยมเสาทิศตะวันตกซึ่งอยู่เหลี่ยมเสาพระวิหารรอบนอก (ดูแผนผัง 1.1ก)

ขณะที่ภาพสระนันทาโบกขรณีซึ่งวางในเหลี่ยมทิศตะวันออก (2-E-ค) ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นลำดับภาพที่ขยายรายละเอียดต่อมาจากภาพสวนนันทวันอุทยานที่อยู่เหลี่ยมทิศเหนือ และเป็นที่น่าสังเกตว่าภาพสระนันทวันอาจแสดงนัยที่เชื่อมโยงกับภาพเสาพระวิหารในผังตรงข้าม (เสาต้นที่ 1 เหลี่ยม 1-W-ก ดูแผนผัง 1.1ก) อันแสดงภาพพระอินทร์พานางสุชาดาในชาติธิดาสัมภอรสูรกลับขึ้นไปเป็นชายายังดาวดิงส์ (ภาพที่ 135) เนื่องจากในคติไตรภูมิสระนันทวันค่อนข้างมีบทบาทสำคัญที่สุดในบรรดา สวนและสระทั้งสี่ของดาวดิงส์ โดยเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์นางสุชาดาในชาติที่เกิดเป็นนางนกรกระยาง ซึ่งพระอินทร์เคยพามาอยู่อาศัยในสระแห่งนี้แล้วถูกชายาอีก 3 นางรุมบริภาษคำทอถึงบุพกรรมเก่า อย่างไรก็ตาม ภาพสระนันทาโบกขรณีในจิตรกรรมเสาพระวิหารไม่ได้เขียนเหตุการณ์ดังกล่าว ปรากฏเพียงภาพพระอินทร์ประพาสสระกับเทพธิดา 4 องค์ (ภาพที่ 136) ซึ่งเป็นไปได้ว่าอาจจะหมายถึงนางสุชาดาที่กลับไปอยู่กับพระอินทร์พร้อมกับชายาครบทั้ง 4 องค์แล้วก็เป็นได้ ดังนั้นแล้ว ภาพเสาพระวิหารเหลี่ยม 1-W-ก และ 2-E-ค จึงอาจมีนัยของเนื้อหาในภาพที่เชื่อมโยงคู่กัน และอาจเป็นเหตุผลในการสลับย้ายกับตำแหน่งกับภาพสวนจิตรลดา

²⁸³ ประเด็นมุมมองภาพแบบสามมิติของเสาพระวิหารต้นที่ 1 และ 2 ได้ปรากฏข้อสังเกตมาแล้วในงานศึกษาของ ศ.ดร. เสมอชัย พูลสุวรรณ อังโน เสมอชัย พูลสุวรรณ, สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539, หน้า 144,146.

อุทยานให้ไปอยู่ที่เหลี่ยมตะวันตกแทน อย่างไรก็ตาม เนื่องจากภาพสระนั้นทิวทัศน์ตลอดจนภาพสวนและสระในเหลี่ยมด้านอื่นๆอยู่ที่จุดบนสุดของเสาพระวิหารซึ่งมีความสูงมากเกินกว่าจะมองเห็นรายละเอียดด้วยตาเปล่าได้ ด้วยเหตุนี้ภาพจิตรกรรมส่วนดังกล่าวจึงเขียนให้เห็นพอสังเขปหรือเป็นสัญลักษณ์ให้พอรับรู้ว่ามีมาจากเนื้อหาใด

นอกจากนี้จากการเปรียบเทียบกับสมุดภาพไตรภูมิ จะพบว่าในสมุดไตรภูมิหน้าต้นปรากฏภาพสวนและสระในดาวดิงส์อยู่ 2 แห่งคือ สวนจิตรลดาและสระนันทาโบกขรณี พร้อมกับเรื่องราวของนกกะยางสุชาดาและชายาทั้งสาม (รช.10/ก : A(1ข) ภาพที่ 137) จึงสันนิษฐานว่าสมุดไตรภูมิอาจเป็นอิทธิพลหนึ่งต่อการคัดเลือกองค์ประกอบภาพสวนและสระในดาวดิงส์ของเสาพระวิหารด้วย

ในส่วนถัดลงมาของยอดเสาต้นที่ 2 (2-ค) ยังปรากฏภาพ วิมานนาค ครุฑ และยักษ์ ในระดับชั้นที่ต่างกัน (ในที่นี้ผู้วิจัยได้อธิบายเรียงจากล่างขึ้นบน) จากการสันนิษฐานโดยงาน อนุรักษจิตรกรรม กองโบราณคดี กรมศิลปากร อธิบายว่าเป็น “สวรรค์ชั้นจตุมหาราชิกา” ซึ่งเป็นสวรรค์ชั้นที่ 1 ในฉกามาพจรภาพก่อนถึงดาวดิงส์ในชั้นที่ 2²⁸⁴ อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยกลับมีความเห็นต่างออกไปเล็กน้อย เนื่องจากภาพสวรรค์ชั้นจตุมหาราชิกาควรมีภาพที่สื่อถึงผู้ปกครอง(ท้าวจตุโลกบาล)ที่ชัดเจนกว่านี้หรือควรจะจัดวางภาพท้าวจตุโลกบาลดังกล่าวให้ตรงทิศตามคติในแต่ละเหลี่ยมเสา เช่น ท้าวธรรฐควรประจำอยู่เหลี่ยมทิศตะวันออก ควรมีสัญลักษณ์คือพินและมีคณธรรพ์เป็นบริวาร แต่ในภาพเสาพระวิหารกลับไม่ปรากฏลักษณะดังกล่าวเลย

ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าวิมานเหล่านี้ควรจะเป็น “ด่านชั้นปราการของสวรรค์ชั้นดาวดิงส์” ที่ใช้ป้องกันหมู่สูรมากกว่า เนื่องจากในคติไตรภูมิพระอินทร์ได้ตั้งกองกำลังไว้ 5 ด่าน ได้แก่ นาค ครุฑ กุมภภัณฑ์ ยักษ์ และสวรรค์จตุมหาราชิกา²⁸⁵ (ลำดับจากด่านชั้นล่างไปชั้นบน) ซึ่งค่อนข้างใกล้เคียงกับในจิตรกรรมเสาพระวิหารที่พบ 3 ชั้นด่าน คือ นาค ครุฑ และยักษ์ ดังกล่าว (ตัวอย่าง 2-S-ค ภาพที่ 141) โดยเหตุที่เขียนภาพด่านปราการในเสาพระวิหารเขียนไม่สมบูรณ์ตามคตินั้น ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเพราะมีพื้นที่ค่อนข้างจำกัด อีกทั้งอยู่สูงพ้นระดับสายตาไปมากเช่นเดียวกับภาพสวนและสระในดาวดิงส์ ด้วยเหตุนี้ภาพด่านปราการดังกล่าวจึงอาจเขียนให้เห็นพอสังเขปหรือ

²⁸⁴ กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสายภายในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร, 2528/2530?, หน้า 228-230.

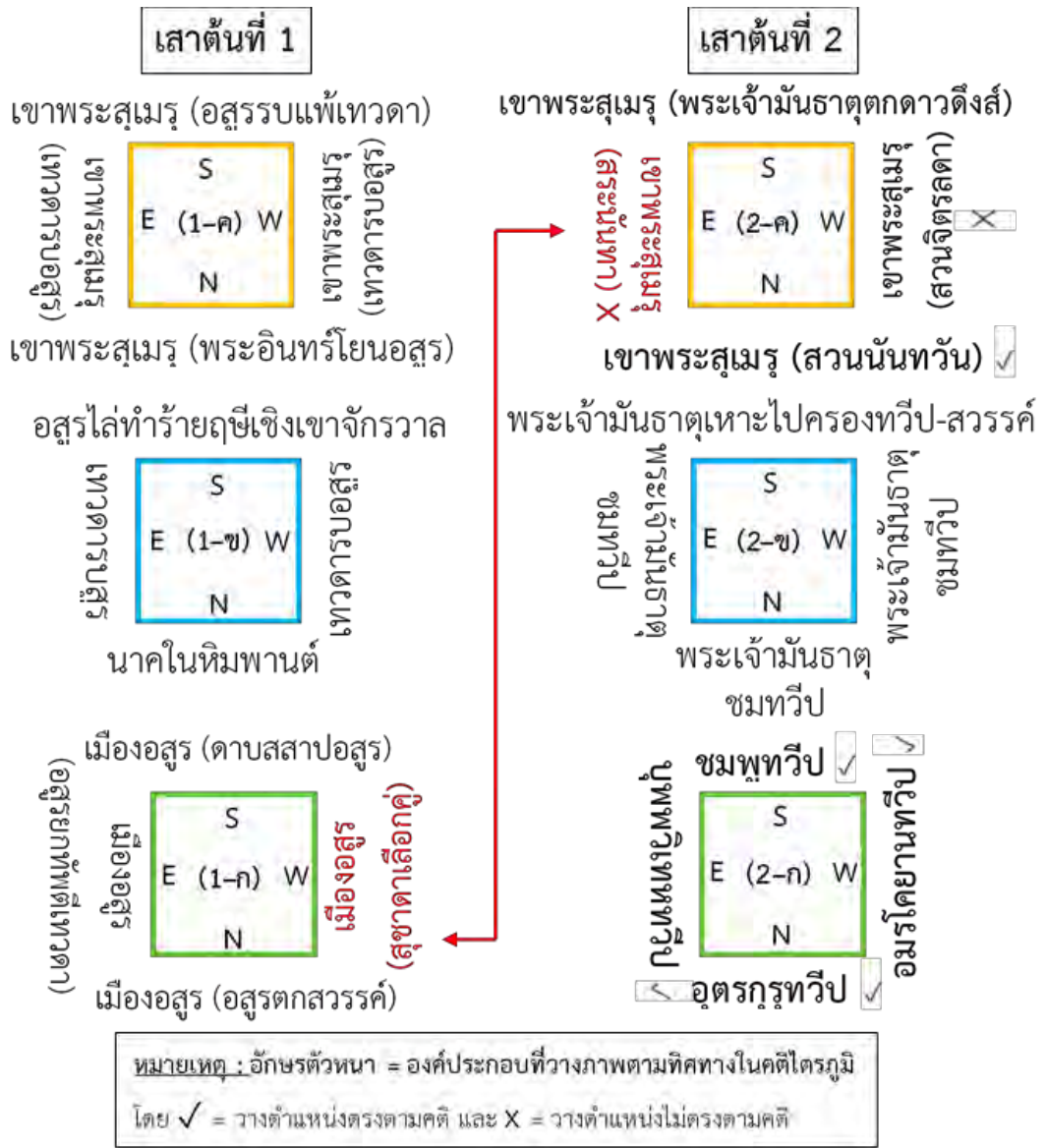
²⁸⁵ กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวิจิตร), 2535, หน้า 925-927.

เป็นสัญลักษณ์พอให้รับรู้ได้เท่านั้น นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกและสมุดไตรภูมิอันมีวิมานนาค-ครุฑที่ด้านเชิงเขาพระสุเมรุชั้นล่างก่อนถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ยอดเขาอีกด้วย (รช.1.1 ภาพที่ 138 และ อย.8, ธบ.10/ก : B(1) ภาพที่ 139-140) อนึ่ง ภาพด้านปรากฏดังกล่าว **ปรากฏทั้งสี่ด้านรอบเสา** โดยพบว่าแต่ละเหลี่ยมเสาจัดวางองค์ประกอบให้แยกเป็นเอกเทศไม่ร้อยเรียงต่อเนื่อง แต่พยายามรักษาระดับวิมานแต่ละชั้นให้อยู่ในระดับเดียวกัน

ลักษณะการจัดวางภาพปรากฏสวรรค์บนเหลี่ยมเสาทั้งสี่ดังกล่าวจึงเป็นการแสดง จิตรกรรมมุมมองสามมิติเช่นเดียวกัน โดยเปรียบเสมือนด้านปรากฏที่อยู่รอบแท่งเขาพระสุเมรุโดยมีสวรรค์ชั้นดาวดึงส์อยู่ด้านบนสุด นอกจากนี้ หากมองรวมไปถึงภาพวิปัสน์ที่ส่วนเชิงเสา (2-ก) จะสามารถมองเสาต้นที่ 2 ทั้งหมดเปรียบเสมือนภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์บนแท่งเขาพระสุเมรุที่ล้อมรอบด้วยด้านปรากฏชั้นต่างๆ และมีทิวป็นใหญ่ทั้งสี่รายล้อมรอบนอก ซึ่งจุดนี้เองที่เป็นหนึ่งในการแสดงภาพรวมของจักรวาลด้วยมุมมองสามมิติที่ชัดเจนยิ่งขึ้นจากเสาต้นที่ 1 ที่เน้นเพียงเฉพาะแท่งเขาพระสุเมรุอันเกี่ยวเนื่องกับเรื่องราวพระอินทร์และท้าวอสุรี อีกทั้งยังเป็นเอกลักษณ์อันโดดเด่นของภาพไตรภูมิโลกสัตถฐานในพระวิหารวัดสุทัศน์ฯที่จิตรกรรมไตรภูมิบนฝาผนังสองมิติไม่สามารถทำได้²⁸⁶

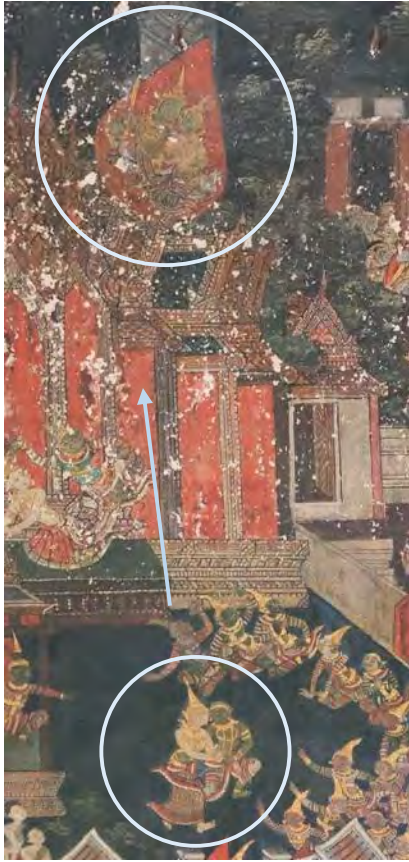
อนึ่ง การวางลำดับตำแหน่งภาพดังกล่าว ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า **องค์ประกอบภาพส่วนที่มีความสำคัญมากที่สุดจะอยู่ที่เหลี่ยมด้านใน** ซึ่งหันหน้าเข้าสู่ศูนย์กลางพื้นที่โลกสัตถฐานหน้าพระประธาน ดังเช่นเรื่องนางสุชาดาเลือกคู่ (1-W-ก) และสรณันทาโบกขรณี (2-E-ค) ดังที่กล่าวมาแล้ว ขณะที่ภาพส่วนที่มีความสำคัญรองลงมาจะอยู่ที่เหลี่ยมรอบนอกเสาพระวิหาร ได้แก่ ภาพสวนจิตรลดาวันอุทยานในเสาต้นที่ 2 เหลี่ยมทิศตะวันตก (2-W-ค) ดังที่กล่าวมาแล้ว หรือภาพอสุรยกทัพรบเทวดาในยอดเสาต้นที่ 1 เหลี่ยมทิศตะวันออก (1-E-ค) ซึ่งเป็นส่วนที่อธิบายพฤติกรรมทั่วไปของพวกเทวดาและอสุรีที่ขบขู่รบโดยไม่ได้เสริมเหตุการณ์พิเศษ เช่นเรื่องนางสุชาดาเลือกคู่ (1-W-ก) หรือเรื่องพระดาบสสาปท้าวสัมภโรสุรี (1-S-ก) เป็นต้น

²⁸⁶ เสมอชัย พูลสุวรรณ. สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24. 2539, หน้า 144.

แผนผังที่ 1.1ก : สรุปลองค์ประกอบเสาคู่หน้าพระวิหาร (เสาดันที่ 1 และ 2) โดยในอักษรสีแดงคือองค์ประกอบที่สันนิษฐานว่าอาจมีนัยเชื่อมโยงกันจากเนื้อหาภาพเรื่องนางสุชาดา (เสาดันที่ 1) และสระนันทาโบกขรณี (เสาดันที่ 2)

135

136

ภาพที่ 135 นางสุชาดาเลือกคู่ เสาต้นที่ 1 (1-W-ก)
 ภาพที่ 136 พระอินทร์และเทพอัปสร 4 องค์ในสระนันทา
 โบกขรณี (2-E-ก)
 (ชายาทั้ง 4 รวมถึงนางสุชาดา?)

137

ภาพที่ 137 ฉากสวนและสระ
 ในดาวดึงส์ในสมุทไตรภูมิธนบุรี
 หน้าต้น (ธป. 10/ก : A (1ข))
 โดยระบุชื่อสวนจิตรลดาอุทยาน
 และสระนันทาโบกขรณีซึ่งเขียน
 รวมฉากกัน

ภาพที่ 138 วิมานชั้นด้านต่างๆ ในเขาพระสุเมรุ (รช.1.1)

ภาพที่ 139 วิมานชั้นด้านต่างๆ ในเขาพระสุเมรุ (อย.8 : B(1))

ภาพที่ 140 วิมานชั้นด้านต่างๆ ในเขาพระสุเมรุ (รช.10/ก : B(1))

ภาพที่ 141 วิมานชั้นด้านต่างๆ ในเขาพระสุเมรุ (2-S-ค)

1.2 ยอดเสาศระวิหาร (3,4 /5,6 /7,8-ค) : เขาสัตตบริภัณฑ์และเขাজักรवाल

ก. เนื้อหาในภาพจิตรกรรม

ภาพจิตรกรรมส่วนยอดเสาศระวิหาร (ค) ปรากฏตั้งแต่เสาดันที่ 3,4 /5,6 /7,8 ซึ่งแสดงเขาสัตตบริภัณฑ์ ได้แก่ เขายุกนธร อิลินธร กรวิก สุกษณะ เนมินธ วินันตกะ อัศกัณ จากคติไตรภูมินั้นอยู่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ 7 ชั้นอันมีระดับความสูงลดหลั่นกันลงไป นอกจากนี้ยังแสดงภาพเขাজักรवाल ซึ่งตามคติจะอยู่ล้อมรอบแผ่นดินและมหาสมุทรที่สุขุขอบเขตจักรवाल

อนึ่ง ในยอดเสาศระวิหารคู่ที่ 2 (เสาดันที่ 3-ค และ 4-ค) ที่แสดงภาพยอดเขายุกนธร ซึ่งตามคติไตรภูมิเป็นวิมานประทับของท้าวจตุโลกบาลทั้ง 4 ในสวรรค์ชั้นจตุมหาราชิกา ได้แก่ ท้าวธตรฐ (ทิศตะวันออก) ท้าววิรุฬหก (ทิศใต้) ท้าววิรุฬปักข์ (ทิศตะวันตก) ท้าวเวสสุวรรณ (ทิศเหนือ) โดยจากการศึกษาของงานอนุรักษ์จิตรกรรมฯ กรมศิลปากร²⁸⁷ ระบุว่าภาพเทวดาในวิมานเหล่านี้เป็นท้าวมหาราชทั้งสี่ดังกล่าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเสาดันที่ 4 ที่มีภาพเทวดาบนวิมานและบริวารประทับล้อมรอบ ซึ่งควรจะเป็นท้าวมหาราชทั้ง 4 ดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม จากการตรวจสอบภาพเทวดาในวิมานที่ยอดเสาศระวิหารดังกล่าวทั้งสองต้นนั้น ผู้วิจัยกลับพบว่าไม่ได้แสดงรูปสัญลักษณ์ที่สื่อถึงท้าวมหาราชทั้ง 4 ที่ชัดเจนมากพอ ตัวอย่างเช่น เสาดันที่ 4 เหลี่ยมทิศใต้ (4-S-ค ภาพที่ 142-143) โดยตามคติแล้วทิศดังกล่าวควรเป็นที่ประทับของท้าววิรุฬหกอันเป็นใหญ่ในหมู่กุมภัณฑ์และแสดงออกในรูปร่างคล้ายยักษ์ (เปรียบเทียบกับสมุทไตรภูมิ ฉบ.10/ก : A(3) ภาพที่ 144) แต่ในที่นี้กลับแสดงเป็นเทวดาทั่วไปไม่ใช่ภาพกุมภัณฑ์ อีกทั้งวิมานที่อยู่ระดับล่างก็เป็นวิมานของครุฑและมนุษย์นาค (และยักษ์ในเหลี่ยมอื่น) ซึ่งไม่ได้เกี่ยวข้องกับท้าววิรุฬหกแต่อย่างใด

²⁸⁷ งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสาศระวิหารหลวง วัดสุทัศน์เทพวรารามราชวรวิหาร, 2528/2530?, หน้า 201,207,213, 219.

142

143

ภาพที่ 142 ตัวอย่างวิมานใน
เขายุกนธร (4-S-ค)
(กลุ่มเทวดาชั้นบน ครุฑกับ
นาคชั้นล่าง)

ภาพที่ 143 ขยายภาพที่ 142
เทวดาในวิมานชั้นบนสุด

144

ภาพที่ 144 วิมานท้าววิรุฬหกในสวรรค์จตุมหาราชิกาประจำทิศใต้ (สบ.10/ก : A(3))

145

146

ภาพที่ 145 นาคในร่างมนุษย์ (สวมนงกฤษณาค) (4-S-ค)

ภาพที่ 146 นาคในร่างมนุษย์ (มนุษย์นาค) จิตรกรรมเทพชุมนุม พระที่นั่งพุทไธสวรรย์

ข. รูปแบบการเขียนภาพจิตรกรรม

ลักษณะการเขียนภาพภูเขาแต่ละเหลี่ยมเสापพบว่าที่ยอดเขาเขียนเป็น **กลุ่มวิมานในรูปแบบแบบประเพณี** ซึ่งเป็นประธานภาพ โดยเขียนสีตัดเส้นด้วยสีวรรณะอุ่น-ร้อน ได้แก่ สีน้ำตาล และให้พื้นหลังเป็นสีแดง ซึ่งแต่ละเหลี่ยมเสามีจำนวนแตกต่างกันไปตั้งแต่ 3 หลัง, 5 หลัง, 6 หลัง และแบ่งเป็นระดับชั้นตั้งแต่ชั้นเดียว, 2 ชั้น, 3 ชั้น (ตัวอย่างภาพที่ 149,151,152) ภายในวิมานแต่ละแห่งเป็นที่ประทับของบุคคลระดับต่างๆ โดยชั้นบนสุดเป็นของเทวดา ชั้นถัดลงมา เป็นของครุฑ, ยักษ์ และ มนุษยนาค (เทวดาสวมมงกุฏนาค²⁸⁸ ดูภาพที่ 145-146 หัวข้อ ก.) โดยตั้งอยู่บนภูเขา **รูปทรงคล้ายเขามอซึ่งเขียนสีลงแสงเงาในรูปแบบเหมือนจริง** และระดับภาพกลุ่มต้นไม้หรือหมู่สัตว์ต่างๆ ล้อมรอบซึ่งใช้สีวรรณะอุ่น-เย็น เช่น สีน้ำตาล เขียว ซึ่งสันนิษฐานว่าเพื่อตัดสีให้ภาพประธานดูโดดเด่นขึ้นมา รวมทั้งพื้นหลังที่เป็นฉากท้องฟ้าซึ่งใช้สีครามเช่นกัน โดยพบว่าแต่ละเหลี่ยมให้น้ำหนักสีเข้ม-อ่อนต่างกัน ตลอดจนบางเหลี่ยมเขียนเมฆประดับ ซึ่งเป็นเมฆแบบกิ่งสมจริงและสลับปลายรีวคล้ายคลึงกับในศิลปะจีน (5-W-ค ภาพที่ 149)

ลักษณะภาพภูเขาในจิตรกรรมเสापพระวิหาร (ดูตัวอย่างภาพ 5-W-ค) ผู้วิจัยมีข้อสังเกต 147 **การจัดวางโขดหินคล้ายคลึง** 148 **มอที่ปรากฏอยู่จริง** ซึ่งเป็นหินก่อจำลองรูปภูเขาที่นิยมประดับภูมิทัศน์ของพระราชวังและพระอารามอย่างแพร่หลายในสมัยรัชกาลที่ 2-3²⁸⁹ อันมีที่มาจากการจัดสวนกระบวนจีน **ประกอบกับรูปทรงภูเขาจากแนวคิด “หยดเทียนซีฝิ่ง”**²⁹⁰ ตัวอย่างสำคัญที่ปรากฏในปัจจุบัน เช่น *สระจระเข้ในวัดพระเชตุพนฯ* (ภาพที่ 147) และ *เขามอหรือเขาเต่าวัดประยุรวงศาวาส กรุงเทพฯ* (ภาพที่ 148) นอกจากนี้ **เขามอดังกล่าวมักนิยมประดับด้วยสลูปะเจดีย์และอาคารทรงวิหาร-ศาลาลงบนส่วนยอดอันเปรียบเสมือนเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์** ซึ่งดูคล้ายคลึงกับภาพวิมานที่อยู่บนยอดภูเขาในภาพไตรภูมิโลกสันฐาน อย่างไรก็ตาม **แนวคิดการประดับวิมานบนยอดภูเขานั้นปรากฏในจิตรกรรมประเพณีอยู่แล้ว** โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาพแห่งภูเขาในฉากจักรวาลที่เป็นมุมมองตั้งตัดขวาง ดังที่ปรากฏในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆังและสมุดภาพไตรภูมิ (รชม.1, ธบ.10/ก : B(1) ภาพที่ 160-161 หัวข้อ ง.-จ..)

²⁸⁸ รูปแบบหนึ่งของการแสดงออกภาพนาค โดยปรากฏในจิตรกรรมเทพชุมนุมซึ่งอยู่ร่วมกับภาพเทวดา ครุฑ และยักษ์ เช่นที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ กรุงเทพฯ (ภาพที่ 146 หัวข้อ ก.)

²⁸⁹ สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, **ประยุรวงศานุสรณ์ : โครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขามอวัดประยุรวงศาวาส**, กรุงเทพฯ : สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556, หน้า 80-83.

²⁹⁰ แนวคิดโดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อันมาจากหยดเทียนซีฝิ่งที่ทรงจุดขณะประทับในห้องสรงพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน น้ำตาเทียนเหล่านี้เมื่อหยดทับถมกันเป็นเวลานานจึงมีลักษณะคล้ายภูเขา อังไฉ เรื่องเดียวกัน, หน้า 84.

147

148

ภาพที่ 147 สระจระเข้ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ

ภาพที่ 148 เขามอ วัดประยูรวงศาวาส กรุงเทพฯ

ภาพที่ 149 ตัวอย่างการเขียนภาพภูเขาที่ส่วนยอดเสาพระวิหาร (5-W-ค)

อนึ่ง จากประวัติเชาของพระอารามทั้งสองแห่งระบุว่าสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ราวช่วงหลังพ.ศ. 2370 เป็นต้นมา²⁹¹ และในประวัติของวัดสุทัศน์ฯเองก็ปรากฏช่วงเวลาสร้างพระอารามต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่ใกล้เคียงกันราวพ.ศ.2377²⁹² ดังนั้น เชาและจิตรกรรมเสาพระวิหารวัดสุทัศน์ฯจึงค่อนข้างร่วมสมัยกัน²⁹³ และอาจมีรูปแบบบางประการที่เชื่อมโยงกันก็เช่นได้เช่นการจัดวางโขดหินที่กล่าวมาข้างต้น

นอกจากนี้ ในเสาพระวิหารต้นที่ 3 และ 4 พบภาพพระจันทร์ (3-W-ค) และพระอาทิตย์ (4-E-ค) ซึ่งอยู่ในตำแหน่งเหลี่ยมเสาคู่ตรงข้ามกัน (ดูแผนผัง 1.2ก) ผู้วิจัยได้พบว่ามีรายละเอียดพิเศษในภาพดังกล่าว โดยภาพพระจันทร์ปรากฏร่วมกับพระราหูที่กำลังจับอมพระจันทร์อยู่ (ภาพที่ 151) ส่วนภาพพระอาทิตย์ปรากฏร่วมกับเรื่องชวตังสชาติก โดยมีภาพพญาหงส์ตัวหนึ่งกำลังบินแข่งกับพระอาทิตย์ (ภาพที่ 152) อนึ่ง ลักษณะการเขียนภาพพระราหูในเสาพระวิหารนั้นพบว่าเป็นภาพอสุรีที่ไม่เต็มตัวมีแต่ใบหน้าและมือ ซึ่งเป็นรูปแบบหนึ่งของการเขียนภาพราหูที่ปรากฏตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว ดังเช่นในสมุดไตรภูมิเลขที่ 6 (อย.6 : A(2) ภาพที่ 150) ซึ่งภาพราหูมีเพียงครึ่งตัว

รูปแบบการเขียนภาพพระอาทิตย์และพระจันทร์ที่เสริมเรื่องราวประกอบ ผู้วิจัยพบว่าย่างปรากฏในจิตรกรรมแหล่งอื่นเช่นเดียวกัน ได้แก่ จิตรกรรมที่คอสองของมุขโองหน้าพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งจากประวัติการบูรณะปฏิสังขรณ์พระอุโบสถครั้งใหญ่ในรูปแบบปัจจุบันอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ราวช่วงพ.ศ.2375-2390²⁹⁴ ซึ่งร่วมสมัยกับจิตรกรรมพระวิหารวัดสุทัศน์เทพวราราม ในแผ่นคอสองมุขหน้าเขียนภาพเรื่องพระมาลัยขมสวรรค์โดยส่วนหนึ่งแสดงภาพพระอาทิตย์และพระจันทร์วางคู่กันในฝั่งตรงข้าม ภายในคอสอง

²⁹¹ เชาอมสระจระเข้วัดพระเชตุพนฯ สันนิษฐานว่าสร้างในช่วงบูรณะพระอารามครั้งใหญ่ตั้งแต่ราว พ.ศ. 2375 อ่างใน ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, กรุงเทพฯ : คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, 2554, หน้า 61,68. ส่วนเชาหรือเขาเต่าวัดประยูรวงศาواسันนิษฐานว่าสร้างหลังจากพ.ศ.2371 อันเป็นปีสถาปนาพระอาราม อ่างใน สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, ประยูรวงศานุสรณ์, 2556, หน้า 84.

²⁹² กรมศิลปากร, เทศนาพระราชประวัติและพระบรมราชประวัติ, 2557, หน้า 98 และ 101.

²⁹³ อย่างไรก็ดีตาม ระบบการลำดับภาพไตรภูมิโลกสันฐานวัดสุทัศน์ฯที่เชื่อมโยงกับศิลปกรรมต้นแบบทั้งในหอพระไตรปิฎกวัดระฆังและสมุดไตรภูมิเป็นการสืบทอดขนบแบบแผนตั้งแต่สมัยอยุธยา ธนบุรี และต้นรัตนโกสินทร์ ดังนั้นแล้วเป็นไปได้ว่าภาพไตรภูมิโลกสันฐานของวัดสุทัศน์ฯอาจเริ่มกำหนดระบบภาพรวมตั้งแต่สมัยก่อนหน้าที่เริ่มก่อสร้างพระวิหาร ซึ่งจากประวัติเป็นช่วงรัชกาลที่ 2 อ่างใน พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, 2546, หน้า 197-198.

²⁹⁴ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, 2554, หน้า 61-62.

ฝั่งพระอาทิตย์ปรากฏภาพหงส์สามตัวอยู่ข้างซ้ายมือ (ภาพที่ 155) จากภาพดังกล่าวเมื่อเทียบกับเนื้อหาเรื่องชวนทั้งสชาติกแล้วจะพบว่าตัวละครในเรื่องที่บินแข่งพระอาทิตย์มี 3 ตัวได้แก่ พญาชวนะหงส์(พระโพธิสัตว์) และพระอนุชาของพญาหงส์อีก 2 ตัว²⁹⁵ ซึ่งค่อนข้างสอดคล้องกับภาพจิตรกรรมคอสอง ขณะที่ฝั่งพระจันทร์พบภาพพราหุอยู่ทางซ้ายมือเช่นกัน โดยเป็นอสูรไม่ถืออาวุธใดๆ(ภาพที่ 156) ภาพพระจันทร์นี้ยังปรากฏที่คอสองมุขโถงหลังพระอุโบสถอีกส่วนหนึ่ง โดยมี ภาพพราหุอยู่ทางซ้ายมือเช่นกันแต่ถืออาวุธค้อนไว้ที่มือด้วย (ภาพที่ 157) ซึ่งลักษณะภาพพราหุที่แตกต่างกัน 2 แบบ ปรากฏต้นแบบในสมุดภาพไตรภูมิทั้งฉบับอยุธยา เลขที่ 8 ที่แสดงภาพ พราหุไม่ถืออาวุธ (อย.8 : B(1) ภาพที่ 153), และฉบับธนบุรี เลขที่ 10/ก ซึ่งมีภาพพระอาทิตย์-พระจันทร์ซักรถอยู่ในวิถีโคจร และพราหุถือค้อนเป็นอาวุธ (ธบ.10/ก : B(2) ภาพที่ 154) อย่างไรก็ตามในสมุดไตรภูมิเองก็ไม่ปรากฏชนแบบแผนที่ต้องให้มีภาพพญาหงส์ต้องอยู่คู่กับพระอาทิตย์และพราหุอยู่คู่กับพระจันทร์แต่อย่างใด

จากจิตรกรรมแผ่นคอสองของมุขโถงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ เมื่อเปรียบเทียบกับจิตรกรรมเสาศระวิหารวัดสุทัศน์ฯแล้ว จะพบว่าภาพพระอาทิตย์และพระจันทร์มีเรื่องราวหรือองค์ประกอบย่อยแทรกอยู่เหมือนกันได้แก่ภาพพระพราหุและภาพพญาหงส์ ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่ารูปแบบการแทรกเรื่องราวดังกล่าวอาจเป็นความนิยมของศิลปินต่อการการแสดงภาพพระอาทิตย์และพระจันทร์ในงานจิตรกรรมช่วงเวลาดังกล่าว ซึ่งสันนิษฐานว่าปรากฏเพียงช่วงระยะสั้นๆ ในสมัยรัชกาลที่ 3

ทั้งนี้ จะสังเกตได้ว่ามีองค์ประกอบหนึ่งที่จิตรกรรมเสาศระวิหารไม่สามารถแสดงได้คือเส้นวิถีโคจรของพระจันทร์และพระอาทิตย์เหมือนอย่างจิตรกรรมในอดีตทั้งหอพระไตรปิฎกและสมุดไตรภูมิ เนื่องจากพื้นผนังเสาศระวิหารเป็นพื้นที่ต่างระนาบ ทำให้ไม่สามารถแสดงความต่อเนื่องกันของเส้นสายวิถีโคจรได้ จึงเป็นข้อจำกัดประการหนึ่งในงานจิตรกรรมมุมมองสามมิติของเสาศระวิหารวัดสุทัศน์เทพวราราม

²⁹⁵ กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวิจิตร), 2535, หน้า 219-223.

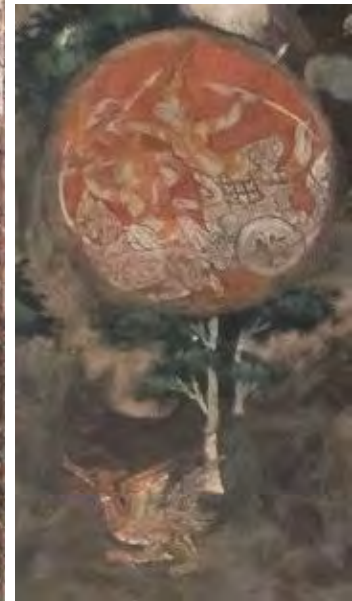
ภาพที่ 150 ราหูครึ่งตัวในสมุดไตรภูมิอุทธยา เลขที่ 6 (อย.6 : A(2))

151

152

ภาพที่ 152 (ขยาย 4-E-ค)

ภาพที่ 151 ราหูจับพระจันทร์ที่เขายคุนธร (3-W-ค)

ภาพที่ 152 พญาชวนหงส์บินแข่งพระอาทิตย์ที่เขายคุนธร (4-E-ค)

153

154

ภาพที่ 153 ภาพราหูไม่ถืออาวุธ ในสมุดไตรภูมิ (อย.8 : B(1))

ภาพที่ 154 พระอาทิตย์ พระจันทร์ ในวิถีโคจรและราหูถือค้อน สมุดไตรภูมิ (ธบ.10/ก : A(2))

ภาพที่ 155 พระอาทิตย์ประกอบด้วยภาพหงส์สามตัว คอสองमुख โถงหน้าอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ

ภาพที่ 156 พระจันทร์ประกอปกกับภาพราหู คอสองमुखโงงหน้าอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ

ภาพที่ 157 พระจันทร์ประกอปกกับภาพราหูถือค้อน คอสองमुखโงงหลังอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ

ค. การลำดับจัดวางภาพจิตรกรรม

ตามปกติในจิตรกรรมไตรภูมินั้น ภาพเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ เขาจักรวาล และทวีปสี่มักแสดงองค์ประกอบที่อยู่รวมฉากเดียวกัน ซึ่งปรากฏตัวอย่างทั้งในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกและสมุดภาพไตรภูมิ แต่ทว่าภาพเขาสัตตบริภัณฑ์และเขาจักรวาลที่เสาศาพระวิหารของวัดสุทัศน์ฯ ไม่ได้บรรจุร่วมกับฉากเขาพระสุเมรุและทวีปสี่ที่เสาคู่หน้า แต่กระจายองค์ประกอบไปยังส่วนยอดเสาทุกต้นต่อเนื่องไปจนถึงท้ายพระวิหาร โดยแสดงลำดับเป็นคู่เสาที่อยู่ฝั่งตรงข้ามกัน²⁹⁶

²⁹⁶ ศึกษาประกอบกับคำบรรยายภาพในแผ่นศิลาจารึกที่เชิงเสาศาพระวิหาร

ได้แก่ 3,4-ค : ยุคนธร / 5,6-ค : อีสินธร, กรวิก, สุทัสนะ, เนมินธร/ 7,8-ค : วินันตกะ, อัสกัณ, เจ้าจักรวาล (แผนผังที่ 1.2ก) ซึ่งได้เรียงลำดับภาพภูเขาตามอย่างคติไตรภูมิ โดยนอกจากเป็นการแก้ปัญหาเรื่องภาพรวมของจักรวาลไม่ให้อะไรจุกองค้ประกอบที่เสาคู่หน้าพระวิหารแล้ว ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเหตุผลที่สำคัญคือเพื่อกำหนดพื้นที่ของพระวิหารให้สื่อความหมายถึงอาณาเขตทั้งหมดในจักรวาลแห่งหนึ่ง

การอธิบายลำดับภาพเสาพระวิหารส่วนยอดเสารวมทั้งเสาคู่หน้าพระวิหาร ได้ปรากฏการศึกษาทางวิชาการในอดีตเช่นกัน ได้แก่ 1.งานอนุรักษ์จิตรกรรม กองโบราณคดี กรมศิลปากร²⁹⁷ ซึ่งได้ตั้งข้อสังเกตต่อภาพจิตรกรรมเสาพระวิหารว่าไม่ได้ดำเนินเรื่องราวตามลำดับ “หมายเลขในแผ่นศิลาจารึก” ที่กำหนดให้เวียนขวารอบพระวิหาร แต่แสดงออกเป็นคู่เสาตามคติไตรภูมิจากหน้าพระวิหารไปท้ายพระวิหารซึ่งได้เริ่มอธิบายในกรณีของภาพส่วนยอดเสา โดยกำหนดภาพเขาพระสุเมรุที่เสาคู่หน้า (ต้นที่ 1 และ 8) ทุกด้านรวมเป็นแปดด้าน, ส่วนเสาคู่ที่ 2 (ต้นที่ 2 และ 7) ได้เขียนเขายุคนธรทุกด้านรวมเป็นแปดด้านเช่นกัน, จากนั้นเขียนภูเขาสัตตบริภัณฑ์ ส่วนที่เหลือต่อจากเขายุคนธรในเสาคู่ที่ 3 (เสาด้านที่ 3 และ 6) และคู่ที่ 4 (เสาด้านที่ 4 และ 5) ได้แก่ เขาอีสินธรจนกระทั่งถึงเขาอัสกัณ ซึ่งในเสาคู่ที่ 4 ที่รอบนอกเหลี่ยมเสาพระวิหารได้วางตำแหน่งภาพเจ้าจักรวาลปิดส่วนท้ายสุด ทั้งนี้ในการศึกษาดังกล่าวได้อธิบายต่อไปว่าเมื่อจบภาพเจ้าจักรวาลแล้ว ภาพจะวนลำดับกลับมาเริ่มใหม่ที่หน้าพระวิหารในส่วนกลางเสาและเชิงเสาโดยเริ่มต้นจากภาพพิภพอสุรและทวีปสี่ ตลอดจนภาพมหาสมุทรและชมพูทวีปในเสากลุ่มหลัง ซึ่งผู้วิจัยจะขอยกไปอธิบายต่อในหัวข้อสรุปการวิเคราะห์จิตรกรรมชุดที่ 2 และ 3

อนึ่ง ในการศึกษาของงานอนุรักษ์จิตรกรรมฯ กรมศิลปากรพบว่ายังกำหนดเสาพระวิหารแบบแถวตอนลึกและเวียนขวารอบพระวิหารอยู่ โดยยึดโยงตามลำดับหมายเลขในแผ่นศิลาจารึกของแต่ละเหลี่ยมเสา (ดูแผนผัง 1.2ข ประกอบ) ด้วยเหตุนี้ในการอธิบายเลขเสาพระวิหารที่กล่าวมาข้างต้นในย่อหน้าที่แล้วจึงแตกต่างจากการอธิบายลำดับเสาพระวิหารของผู้วิจัยที่กำหนดเสาพระวิหารเป็นคู่ตรงข้าม

²⁹⁷ งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสาภายในพระวิหารหลวง วัดสุทัศน์เทพวรารามราชวรวิหาร, 2528/2530?, หน้า 20 และ 253.

2. การศึกษาสัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19-24 โดย **เสมอชัย พูลสุวรรณ**²⁹⁸ ได้อธิบายเรื่องการวางระบบภาพในส่วนของจิตรกรรมเสาศระวิหารวัดสุทัศน์ฯ ไว้ว่า บริเวณยอดเสาศระวิหารมีความสัมพันธ์กันเป็นคู่เสาโดยลำดับจากหน้าพระวิหารไปท้ายพระวิหาร ซึ่งเป็นการกำหนดความสำคัญของปริมณฑลในผังจักรวาลของพระวิหาร “จากศูนย์กลางจักรวาลชั้นในไปยังปริมณฑลและสุดขอบเขตจักรวาลชั้นนอกสุด” โดยแบ่งกลุ่มออกเป็น 4 ส่วนและกำกับแต่ละส่วนด้วยตัวอักษร ได้แก่ เขาพระสุเมรุที่เสาคู่ที่ 1 หน้าพระวิหาร (ก), เขายุกนคร ซึ่งเป็นเขาลูกแรกในสัตตบริภัณฑ์ที่เสาคู่ที่ 2 (ข), เขาสัตตบริภัณฑ์ส่วนที่เหลือตั้งแต่อิสิณธร-อัสดกัณในเสาคู่ที่ 3 รวมทั้งเหลี่ยมเสารอบในของเสาคู่ที่ 4 ท้ายพระวิหาร (ค), จนกระทั่งสุดขอบเขตด้วยเขาจักรวาลที่เหลี่ยมเสารอบนอกของเสาคู่ที่ 4 ท้ายพระวิหาร (ง) (ดูแผนผังที่ 1.2ค) นอกจากนี้ ยังกล่าวต่อไปว่าในเสาแต่ละต้นแสดงความเคลื่อนไหวต่อเนื่องโดยส่วนใหญ่จะกำหนดทิศทางเวียนทางขวารอบต้นเสา สังเกตได้อย่างชัดเจนจากเสาครึ่งหลังพระวิหารในคู่ที่ 3 และคู่ท้ายพระวิหาร (ค,ง)

จากการอธิบายระบบภาพเสาศระวิหารที่ส่วนยอดโดยการศึกษาทางวิชาการในอดีต ผู้วิจัยมีความเห็นที่สอดคล้องกันหลายประการ ทั้งความสัมพันธ์ที่เป็นคู่เสาและลำดับภาพจากหน้าพระวิหารไปท้ายพระวิหารด้วยแนวคิดศูนย์กลางไปยังปริมณฑลและสุดท้ายขอบจักรวาล อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยได้มีข้อคิดเห็นเพิ่มเติมว่าการลำดับภาพเสาศระวิหารมีรายละเอียดและนัยพิเศษที่เฉพาะเจาะจงลงไป โดยพบว่าในยอดเสาศระวิหารส่วนครึ่งหน้าพระวิหารได้วางภาพภูเขาเป็นคู่เสาที่ค่อนข้างนิ่งเรียบและซ้ำองค์ประกอบเหมือนกันในแต่ละเหลี่ยมเสา ได้แก่ เสาคู่ที่ 1 และ 2 (เสาด้านที่ 1,2 / 3,4 ดูแผนผัง 1.2ก) อันวางภาพเขาพระสุเมรุและเขายุกนครตามลำดับ ขณะที่ยอดเสาศระวิหารครึ่งหลังพระวิหารนั้นวางภาพภูเขาเป็นคู่เสาที่มีองค์ประกอบไม่ซ้ำกันและมีความเคลื่อนไหว ได้แก่ เสาคู่ที่ 3 และ 4 (เสาด้านที่ 5,6 / 7,8) ที่วางภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ส่วนที่เหลือตั้งแต่เขาอิสิณธร-อัสดกัณและไปจรดถึงเขาจักรวาลโดยตำแหน่งภาพภูเขาในเสาทั้งสองคู่ดังกล่าวมีลักษณะวางไขว้หรือขนานในมุมเหลี่ยมและตรงข้ามกัน (ดูแผนผังที่ 1.2ก โดยพิจารณาพร้อมกับเส้นโยง)

²⁹⁸ เสมอชัย พูลสุวรรณ, สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24, 2539, หน้า 138.

จากลักษณะการวางภาพยอดเสาส่วนครึ่งหลังพระวิหารดังที่กล่าวมา ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าอาจเป็นความพยายามสื่อถึงภูเขาสัตตบริภัณฑ์และเขาจักรวาล “ที่มีนัยในมุมมองของวงภูเขา” ซึ่งเป็นการแสดงภาพกลุ่มเขาดังกล่าวตามคติอีกรูปแบบหนึ่งซึ่งพบในสมุดไตรภูมิ (รช.10 : A(4) ภาพที่ 158) อันแสดงพื้นที่ภูเขาที่ให้ความรู้สึกว่ามีระยะด้านหน้าและหลังล้อมรอบเป็นขอบเขตซึ่งแตกต่างกับภาพในมุมมองแห่งภูเขาอันเป็นมุมมองตามรูปรงเสาพระวิหารที่ค่อนข้างจะให้ความรู้สึกแยกเป็นแต่ละส่วนไป (มุมมองภาพแบบแห่งภูเขาจะอธิบายต่อไปในหัวข้อ ง.-จ.)

นอกจากนี้ในเสาแต่ละต้นของส่วนยอดเสาชุดครึ่งหลังพระวิหารจะไล่ลำดับแบบเวียนขวา โดยเริ่มจากเหลี่ยมที่หันเข้าหาพระศรีศากยมุณีแล้วเวียนขวาออกไปรอบนอก (ดูแผนผัง 1.2ก) อันมีนัยเปรียบเสมือนการเรียงลำดับวงเขาไปที่ละชั้นตามคติไตรภูมิจากสัตตบริภัณฑ์ชั้นในมาสู่สัตตบริภัณฑ์ชั้นนอกสุด และปิดท้ายสุดขอบเขตด้วยภาพเขาจักรวาลในเหลี่ยมเสารอบนอกของเสาต้นที่ 7 และ 8 (ดูแผนผังที่ 1.2ก เสาคู่ที่ 4) ซึ่งให้มุมมองของภาพในสถานที่ที่อยู่ใกล้ศูนย์กลางแล้วขยับออกไปยังสถานที่ห่างไกลลับสายตาไป ทั้งนี้ในตำแหน่งภาพยอดเสาส่วนครึ่งหลังพระวิหาร ผู้วิจัยพบว่าตั้งอยู่ล้อมรอบองค์พระศรีศากยมุณีซึ่งเป็นพระประธานของพระวิหาร ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าเหตุที่ภาพยอดเสาส่วนครึ่งหลังพระวิหารมีองค์ประกอบไม่ซ้ำกันและมีลำดับเคลื่อนไหวชัดเจนมากกว่าเสาส่วนครึ่งหน้าพระวิหารนั้น นอกจากจะเป็นการแก้ปัญหาเรื่องการจัดวางภาพภูเขา สัตตบริภัณฑ์และเขาจักรวาลให้ลงตัวกับพื้นที่เสาพระวิหารแล้ว อาจเป็นเพราะต้องการแสดงนัยของภาพกลุ่มเขาดังกล่าวในมุมมอง “วงเขา” ที่กำลังล้อมรอบพระศรีศากยมุณีซึ่งนับได้ว่าเป็นประธานหรือศูนย์กลางจักรวาลเช่นเดียวกับเขาพระสุเมรุ เนื่องจากภาพเขาพระสุเมรุในบริบทของเสาพระวิหารวัดสุทัศน์ฯ ไม่ได้ถูกล้อมรอบด้วยเขาสัตตบริภัณฑ์และเขาจักรวาลเหมือนอย่างจิตรกรรมไตรภูมิโลกัสนฐานแห่งอื่นด้วยข้อจำกัดของตำแหน่งและพื้นที่ที่ถูกกำหนดบังคับให้อยู่เสาคู่หน้าพระวิหาร ด้วยเหตุนี้ข้อสันนิษฐานของการจัดองค์ประกอบภาพภูเขาที่ยอดเสาส่วนครึ่งหลังพระวิหารดังกล่าวจึงอาจเป็นการ “ทดแทน” การแสดงภาพศูนย์กลางจักรวาลที่ล้อมรอบด้วยเขาบริวารแวดล้อมต่างๆ (ภาพที่ 159)

อนึ่ง ในยอดเสาต้นที่ 8 ผู้วิจัยได้พบข้อสังเกตว่า ลำดับภาพไม่ได้เริ่มจากเหลี่ยมเสาด้านในที่ติดกับพระประธาน (เหลี่ยมทิศตะวันออก 8-E-ค)²⁹⁹ เหมือนเสาต้นอื่นๆ แต่ควรเริ่มจากเหลี่ยมทิศเหนือ (8-N-ค) เนื่องจากหากพิจารณาลำดับภาพภูเขาตามคติไตรภูมินั้น เขาวินันตกะที่อยู่

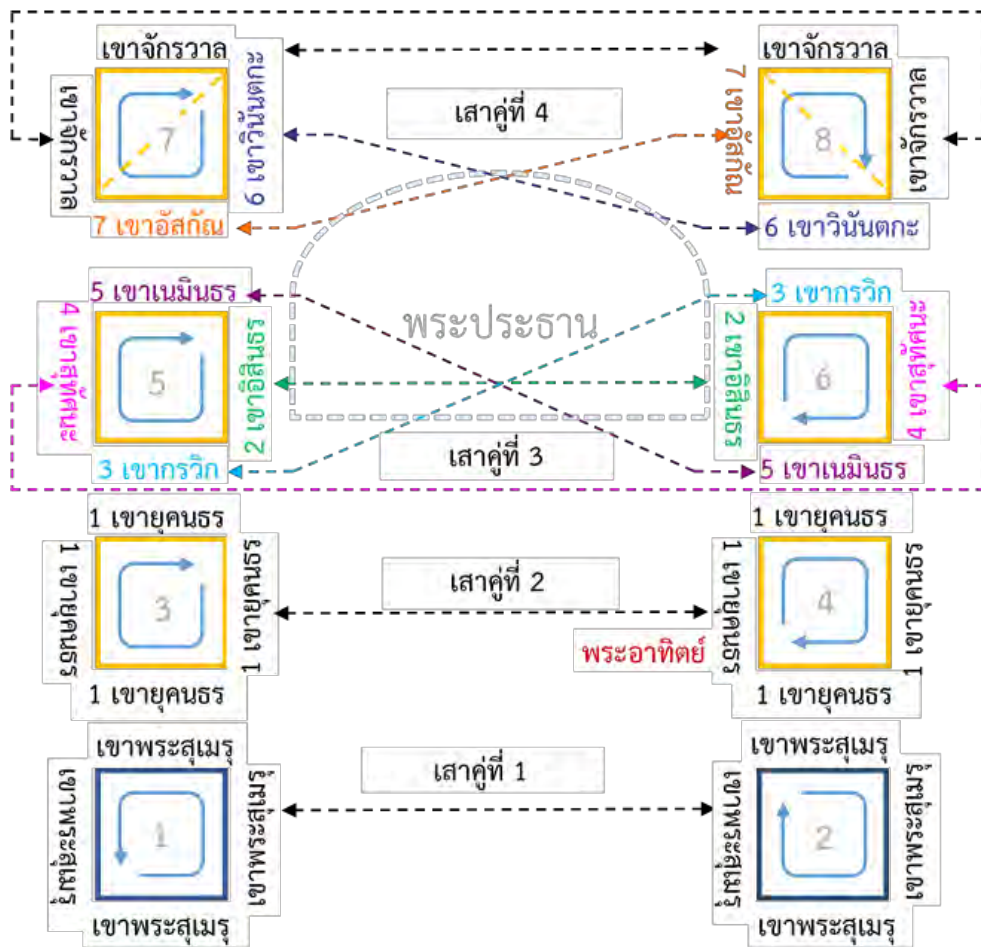
²⁹⁹ จากลำดับเลขในแผ่นศิลาจารึกของเสาต้นที่ 8 ได้กำหนดเริ่มที่เหลี่ยมทิศตะวันออก 8-E (หมายเลข ๑๗)

เหลี่ยมทิศเหนือต้องมาก่อนเขาสักกัณในเหลี่ยมทิศตะวันออก อีกทั้งที่เหลี่ยมเสารอบนอก (8-S,W-ค) ถูกกำหนดบังคับขอบเขตด้วยภาพเขากักรวาล ด้วยเหตุนี้ การลำดับภาพในเสาต้นที่ 8 จึงจำเป็นต้องเริ่มที่เหลี่ยมเสาทิศเหนือเพื่อไม่ให้ระบบการจัดวางภาพภูเขาโดยรวมของส่วนยอดเสาพระวิหารผิดเพี้ยน แล้วจึงเวียนขวารอบเสาต่อไปตามปกติ (ดูแผนผัง 1.2ก เสาที่ 8)

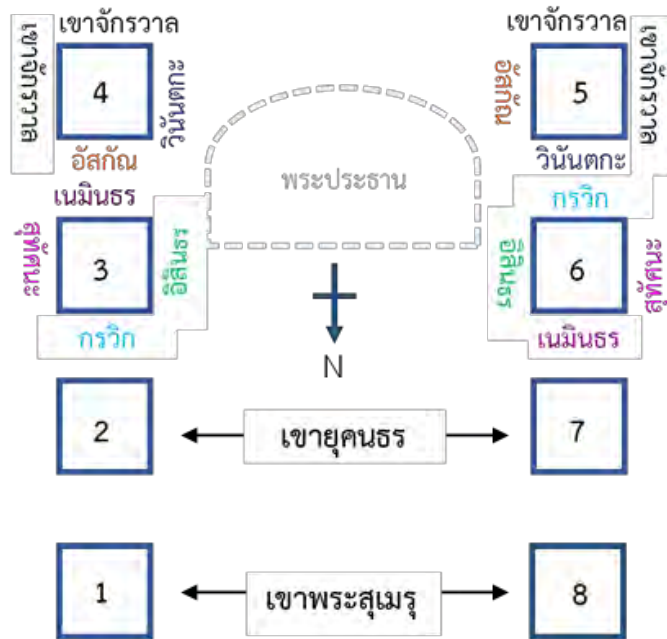
การวางภาพกลุ่มภูเขาเป็นคู่เสาดังที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ได้เป็นข้อพิสูจน์หนึ่งที่สำคัญถึงวิธีการลำดับภาพเสาพระวิหารส่วนยอดเสาที่มีลำดับเป็นคู่เสาจากหน้าพระวิหารไปหลังพระวิหาร ซึ่งไม่ได้ลำดับเวียนขวารอบพระวิหารตามอย่างแผ่นศิลาจารึก (แผนผังที่ จ) โดยในจิตรกรรมส่วนหนึ่งที่ช่วยยืนยันระบบการจัดวางดังกล่าวได้อย่างชัดเจนนั้นได้แก่ ภาพราหูจับพระจันทร์ที่อยู่คู่ตรงข้ามกับพญาชวนะหงส์บินแข่งพระอาทิตย์ เสาคู่ที่ 2 (ภาพที่ 151-152 หัวข้อ ข., ดูแผนผัง 1.2ก)

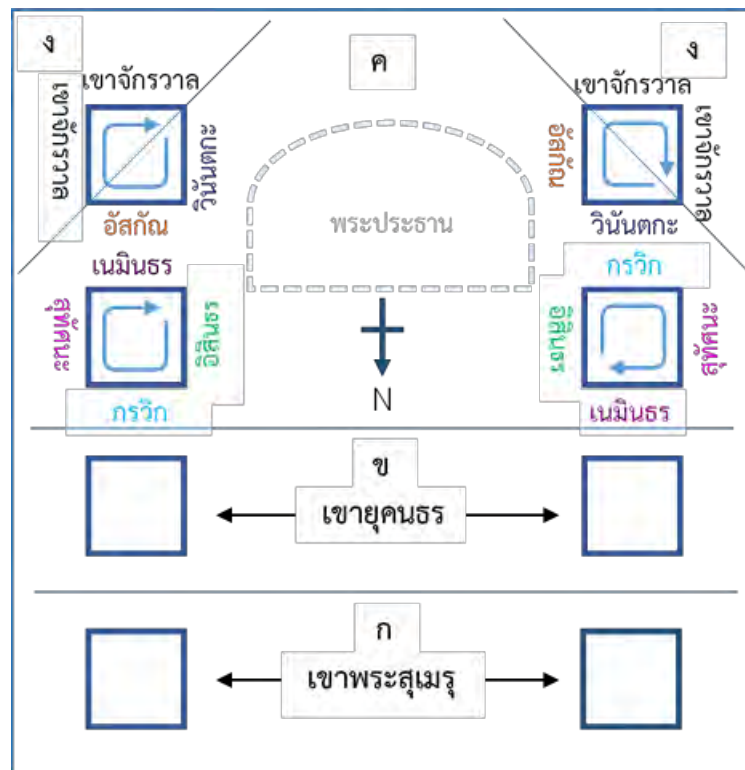
ภาพที่ 158 ฉากวงเขาสัตตบริภณท์ในมุมมองแนวราบในสมุดไตรภูมิ (ชบ.10 : A (4))

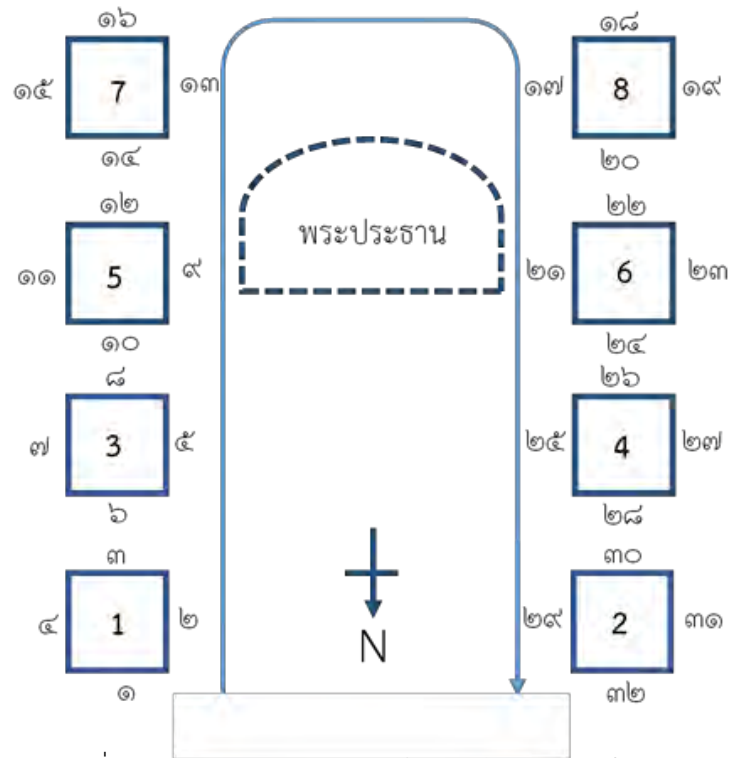
แผนผังที่ 1.2ก : การจัดองค์ประกอบโดยรวมของเจ้าพระสุเมรุ กลุ่มเขาสัตตบริภัณฑ์ และเจ้าจักรวาลที่ส่วนยอดเสาพระวิหารโดยผู้วิจัย

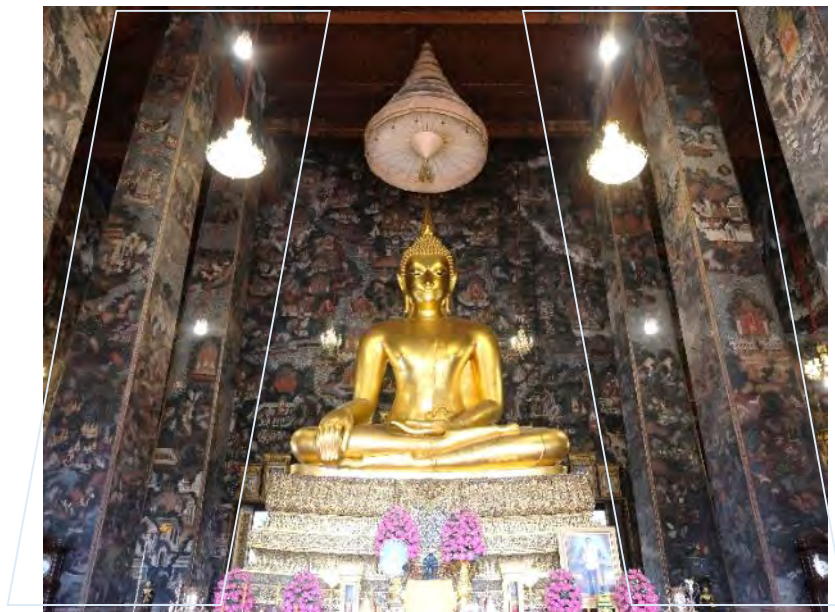
แผนผังที่ 1.2ข : การจัดองค์ประกอบโดยรวมของเขาศัตตบริภัณฑ์และ
เจ้าจักรวาลที่ส่วนยอดเสาพระวิหาร ตามคำอธิบายของงานอนุรักษ์จิตรกรรมฯ กรมศิลปากร

แผนผังที่ 1.2ค : การจัดองค์ประกอบโดยรวมของเขาศัตตบริภัณฑ์และ
เจ้าจักรวาลที่ส่วนยอดเสาพระวิหารตามคำอธิบายของ เสมอชัย พูลสุวรรณ

แผนผังที่ จ (จากบทที่ 3) ตำแหน่งและลำดับภาพไตรภูมิโลกสัตถฐานในเสาศระวิหารวัดสุทัศน์ฯ ตามหมายเลขแผ่นศิลาจารึกซึ่งเวียนขวารอบพระวิหาร

ภาพที่ 159 เสาศวกริ่งหลังพระวิหาร 4 เสาศ อันเปรียบเสมือนกลุ่มภูเขาล้อมรอบศูนย์กลางจักรวาล (แทนด้วยพระศรีศากยมณี)

ข้อสันนิษฐานการวางระบบภาพจิตรกรรมชุดที่ 1 (ส่วนยอดเสา)		
ข้อสันนิษฐานโดยงาน อนุรักษ์จิตรกรรมฯ กรมศิลปากร	ข้อสันนิษฐานโดย เสมอชัย พูลสุวรรณ	ข้อสันนิษฐานโดย ผู้วิจัย
<p>- พบการตั้งข้อสังเกตถึงวิธีเรียงลำดับภาพเสาพระวิหารที่ไม่ได้เป็นไปตามหมายเลขศิลาจารึก แต่การกำหนดหมายเลขเสาพระวิหารยังเป็นลักษณะเวียนขวารอบพระวิหารอยู่</p> <p>- การลำดับภาพเสาพระวิหารนั้นอธิบายว่าส่วนยอดเสากำหนดเป็นคู่เสาที่อยู่ตรงข้ามกัน แล้วไล่เรียงจากหน้าพระวิหารไปท้ายพระวิหาร</p> <p>- เมื่อลำดับส่วนยอดเสาสิ้นสุดที่ท้ายพระวิหารแล้ว จะวนกลับมานับลำดับองค์ประกอบส่วนกลางและเชิงเสาหน้าพระวิหารใหม่อีกครั้ง</p>	<p>- อธิบายการกำหนดภาพส่วนยอดเสาพระวิหารว่าลำดับเป็นคู่เสาในฝั่งตรงข้ามโดยแบ่งออกเป็น 4 ชั้น ส่วน และกำหนดตำแหน่งด้วยตัวอักษร (ก-ข-ค-ง) ซึ่งไล่ลำดับจากหน้าพระวิหารไปท้ายพระวิหารเช่นเดียวกัน</p> <p>ภายใต้แนวคิด“ลำดับจากศูนย์กลางไป ยังสุดขอบเขตจักรวาล”</p> <p>- เสาพระวิหารแต่ละต้นมีลำดับเวียนขวาโดยรอบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเสาคู่ที่ 3 และคู่ที่ 4 (ค,ง)</p>	<p>- มีความคิดเห็นสอดคล้องกับข้อสันนิษฐานในอดีตทั้งสอง โดยภาพส่วนยอดเสาลำดับเป็นคู่เสาในฝั่งตรงข้ามจากหน้าวิหารไปท้ายวิหาร</p> <p>- เสาแต่ละต้นนั้นส่วนใหญ่มีลำดับเวียนขวาและเริ่มจากเหลี่ยมที่หันหน้าเข้าหาศูนย์กลางพื้นที่โลกสถฐานหน้าพระศรีศากยมุนี</p> <p>- ทั้งนี้ ได้มีข้อเสนอเพิ่มเติมว่าองค์ประกอบเสาส่วนครึ่งหน้าพระวิหารค่อนข้างซ้ำและนิ่งเรียบ ขณะที่ส่วนครึ่งหลังพระวิหารมีความหลากหลายและเคลื่อนไหวมากกว่า</p> <p>ซึ่งอาจมีนัยแสดงภาพภูเขาในมุมมอง“วงเขา”ที่ล้อมรอบพระศรีศากยมุนีที่ละชั้นในฐานะประธานจักรวาลแทนเขาพระสุเมรุซึ่งในบริบทนี้ตั้งอยู่เสาคู่หน้าพระวิหารทำให้ไม่สามารถแสดงเป็นแกนประธานจักรวาลได้</p>

ตารางที่ 9 สรุปและเปรียบเทียบข้อสันนิษฐานการลำดับภาพส่วนยอดเสาพระวิหาร จิตรกรรมชุดที่ 1

ง. ความสัมพันธ์กับในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกและสมุดภาพไตรภูมิ -

จ. การแสดงมุมมองภาพจักรวาลในลักษณะสามมิติ

ลักษณะการวางภาพเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ และเขาจักรวาล ในแต่ละเหลี่ยมของส่วนยอดเสาศระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม เมื่อพิจารณาร่วมกับรูปทรงของเสาศระวิหารทั้งหมดที่เป็นแท่งทรงสี่เหลี่ยมแล้ว ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าเป็นการพยายามแสดงออกถึงภาพ "แท่งภูเขา" ซึ่งเป็นมุมมองภาพจักรวาลแนวตั้งตามอย่างจิตรกรรมไตรภูมิในอดีต (ตัวอย่างภาพที่ 121) นอกเหนือจากมุมมองเขาวงแหวนในแนวราบ (อธิบายในหัวข้อ ค.) และมุมมองภาพแท่งภูเขาของพระวิหารวัดสุทัศน์แม้จะปรากฏเช่นเดียวกับในจิตรกรรมต้นแบบทั้งในหอพระไตรปิฎกวัดระฆังฯ (รช.1 ภาพที่ 160) และ สมุดภาพไตรภูมิ (ตัวอย่างใน ธป. 10/ก : B(1) ภาพที่ 161) แต่ได้แสดงออกมาในรูปแบบสามมิติตามรูปทรงของต้นเสาศระวิหารทั้งสี่เหลี่ยมด้านตั้งนั้นแล้ว ภาพไตรภูมิโลกทัศน์ฐานของพระวิหารวัดสุทัศน์ฯ จึงได้สะท้อนวิธีการวางองค์ประกอบจักรวาลแบบใหม่ให้เหมาะสมกับบริบทสถานที่แต่ยังคงรักษาคติไตรภูมิเดิมไว้ได้อย่างสมบูรณ์

ด้วยองค์ประกอบที่กล่าวมาทั้งหมดจึงนับได้ว่าการออกแบบภาพเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ ตลอดจนเขาจักรวาลที่เสาศระวิหารวัดสุทัศนเทพวรารามได้แสดงมุมมองสามมิติในแบบ "แท่งภูเขา" ซึ่งอยู่บนเสาศระวิหารแต่ละต้น ขณะเดียวกันก็ได้แสดงภาพแบบมีนัยของ "วงเขา" ที่อาจทำหน้าที่ล้อมรอบพระประธานในฐานะศูนย์กลางจักรวาล ซึ่งเป็นมุมมองภาพในอีกรูปแบบหนึ่งที่แสดงความเคลื่อนไหวและเป็นลำดับตามคติอีกด้วย

ภาพที่ 160 ภาพรวมจักรวาลในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆสิตาราม (รช.1)

จากภาพที่ 122 แนวเสาร่วมในพระวิหารฝั่งตะวันตก พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ

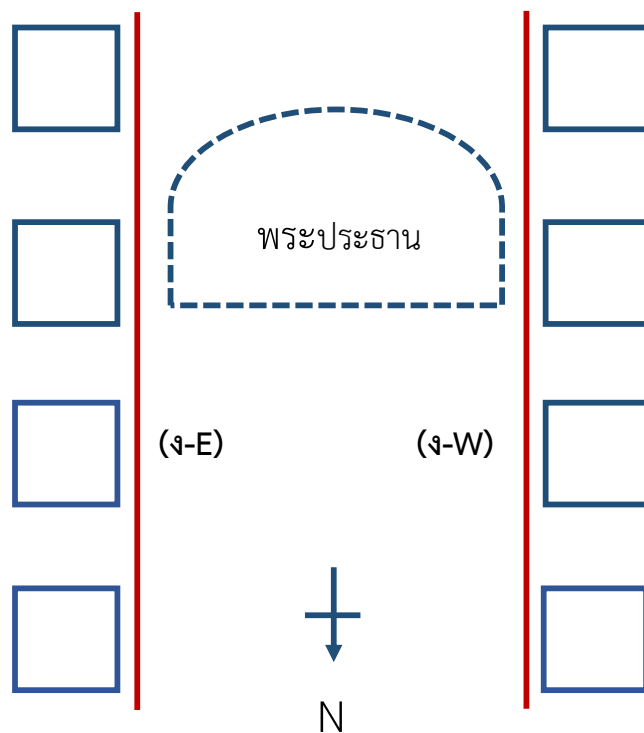

ภาพที่ 161 ภาพรวมจักรวาลในจิตรกรรมสมุดภาพไตรภูมิ (สบ.10/ก : B(1))

1.3 คอซองพระวิหาร : สวรรค์ชั้นดาวดึงส์-พุทธประวัติ

ก. เนื้อหาในภาพจิตรกรรม

คอซองพระวิหารเป็นองค์ประกอบที่อยู่ถัดขึ้นไปเหนือแนวเสาพระวิหารทั้งสองฝั่ง ซึ่งแสดงภาพเกี่ยวกับพุทธประวัติและสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เช่นกัน (ดูแผนผังที่ 1.3) ที่บริเวณกลางคอซองแสดงภาพพระพุทธรูปเจ้าเทศนาโปรดพุทธมารดาและเทวดาในฝั่งตะวันออก(ง-E) ส่วนคอซองตะวันตก(ง-W) เป็นภาพพระจุฬามณีเจดีย์ โดยทั้งสองฝั่งขนานบข้างด้วยภาพเทวดาในวิมานอากาศ (อากาศัญฐเทวดา ซึ่งตามคติอยู่ระดับเดียวกับสวรรค์ชั้นดาวดึงส์) ตลอดจนหมู่เทวดาที่กำลังหะมาสักการะ

แผนผังที่ 1.3 คอซองฝั่งทิศตะวันออกและทิศตะวันตก (ง-E และ ง-W)

ข. รูปแบบการเขียนภาพจิตรกรรม

จิตรกรรมคอสองทั้งฝั่งตะวันตกและฝั่งตะวันออก แสดงภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์และวิมานเทวดาตามแบบประเพณีอย่างชัดเจนทั้งฝั่งภาพพุทธประวัติและพระเจดีย์จุฬามณี โดยยังคงเขียนภาพด้วยวิธีตัดเส้นลงสี นอกจากนี้ที่พื้นหลังของคอสองได้เขียนลายดอกไม้ร่วงประดับโดยทั่วอันเป็นอีกเอกลักษณ์หนึ่งในงานจิตรกรรมฝาผนังแบบประเพณี ซึ่งผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า ลวดลายดังกล่าวทำหน้าที่ช่วยสร้างระยะและมิติของพื้นหลังให้ชัดเจนมากขึ้นในฐานะเป็นบรรยากาศท้องฟ้า อีกทั้งเพื่อไม่ให้จิตรกรรมเหลือพื้นที่โล่งว่างมากเกินไป (ตัวอย่างที่ ง-W ภาพที่ 162)

การเขียนลายดอกไม้ร่วงที่พื้นหลังของคอสองพระวิหาร มีลักษณะเป็นกลีบคั่วและหันข้างซึ่งคล้ายคลึงกับลายดอกไม้ร่วงในฉากภาพรวมจักรวาลจากหอพระไตรปิฎกวัดระฆังอย่างมาก (รช.1 ภาพที่ 163) ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าจิตรกรรมคอสองวัดสุทัศนฯ มีรูปแบบที่เชื่อมโยงมาจากจิตรกรรมประเพณีในอดีตจากหอพระไตรปิฎกวัดระฆังฯ อีกทั้งแทบไม่ปรากฏลายดอกไม้ร่วงในลักษณะดังกล่าวในพระอารามแห่งอื่น³⁰⁰ อย่างไรก็ตามในจิตรกรรมคอสองได้หันมาใช้สีพื้นหลังเป็นสีครามเข้ม ซึ่งเป็นวัสดุสีที่นิยมใช้กันมากขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ 3 แทนสีแดงซึ่งเป็นสีที่เคยโดดเด่นในอดีตตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงระยะแรกของสมัยรัตนโกสินทร์³⁰¹ ดังเช่นในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆังฯ (ภาพเดียวกัน) นอกจากนี้ การใช้สีครามในภาพคอสองพระวิหารมีความสอดคล้องกับสีบรรยากาศท้องฟ้าของส่วนยอดเสาพระวิหารซึ่งใช้สีครามเช่นกัน

อนึ่ง ในภาพกลุ่มเทวดาที่หะมาสักการะและเทวดาประทับในวิมานอากาศทั้งคอสองฝั่งพุทธประวัติและฝั่งพระเจดีย์จุฬามณีมีบางส่วนที่เขียนหลายใบหน้าและสวมศิราภรณ์สามยอด (ง-W ภาพที่ 164) ซึ่งเป็นรูปแบบของเทวดาชั้นพรหม (รูปภูมิ) อันเป็นเทพในระดับชั้นสูงขึ้นไป ซึ่งพรหมในจิตรกรรมประเพณีมักแสดงด้วยรูปลักษณะดังกล่าว ดังเช่นจิตรกรรมพุทธประวัติในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ (ภาพที่ 165) ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าภาพคอสองอาจเจตนาแสดงเทวดาชั้นพรหมที่ลงมายังดาวดึงส์เพื่อสักการะพระพุทธเจ้าและพระเจดีย์จุฬามณี ซึ่งหากพิจารณา

³⁰⁰ การเขียนลายดอกไม้ร่วงร่วมกับภาพไตรภูมิโลกทัศน์ฐานในสมัยรัตนโกสินทร์นั้นยังปรากฏอยู่บ้างเช่น จิตรกรรมพระอุโบสถวัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ ซึ่งบูรณะในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยอยู่ที่ฉากเทวดาหะมาสักการะพระพุทธเจ้าในดาวดึงส์ซึ่งใช้พื้นหลังทั้งสีแดง (กลางผนัง) และสีคราม(มุมผนัง) โดยฉากสีครามได้เขียนลายดอกไม้ร่วงกลีบคั่วรูปแบบเดียวกัน (ภาพที่ 166)

³⁰¹ สุรศักดิ์ เจริญวงศ์, “สีโบราณของไทย”, วารสารศิลป์ พีระศรี, ปีที่ 3, ฉบับที่ 2 (2559), หน้า 49.

ภาพจิตรกรรมคอสองร่วมกับเสาศระวิหารแล้ว ภาพจักรวาลในพระวิหารวัดสุทัศน์ฯจะพออนุโลมให้เรียกได้ว่าเป็น “ไตรภูมิ” เนื่องจากแสดงภาพเทวดาชั้นรูปภูมิร่วมด้วย ขณะที่ภาพเสาศระวิหารเป็นชั้นกามภูมิในระดับต่ำลงไป นอกจากนี้ ภาพเทวดาคัลยาพรหมในวิมานอากาศเมื่อพิจารณาร่วมกับภาพประธานของคอสองที่เป็นสวรรค์ดาวดึงส์แล้วจะขัดแย้งกับคติไตรภูมิที่วิมานพรหมควรอยู่ระดับสูงขึ้นไปหลายชั้น ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าภาพวิมานดังกล่าวอาจเป็นการทับซ้อนกันระหว่างอากาศัญฐเทวดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์และวิมานพรหมชั้นรูปภูมิในพื้นที่เดียวกัน เพื่อพยายามแสดงองค์ประกอบของภพภูมิจักรวาลให้ได้สมบูรณ์มากที่สุดบนเงื่อนไขข้อจำกัดของพื้นที่

ภาพที่ 162 ภาพคอสองซึ่งมีเทวดาและวิมานอากาศ พื้นหลังเขียนลายดอกไม้ร่วง (ง-W)

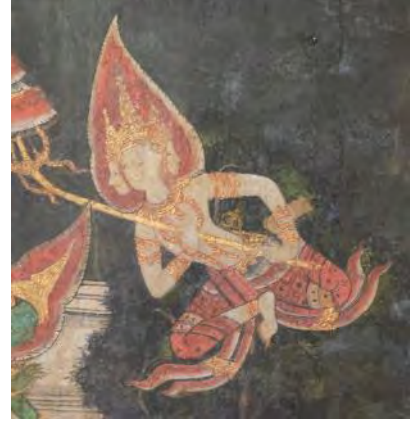

ภาพที่ 163 วิมานอากาศและลายดอกไม้ร่วงที่พื้นหลัง จิตรกรรมหอไตรวัดระฆังฯ (รข.1)

164

165

ภาพที่ 164 เทวดาในคอสองพระวิหารที่มีหลายใบหน้าและสวมศิราภรณ์สามยอด (ง-W)

ภาพที่ 165 เทวดาพรหมจากจิตรกรรมพุทธประวัติ พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ กรุงเทพฯ

ภาพที่ 166 เทวดา วิมานอากาศ และลายดอกไม้ร่วง จิตรกรรมวัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ

ค. การลำดับจัดวางภาพจิตรกรรม - ง. ความสัมพันธ์กับจิตรกรรมหอพระไตรปิฎก และสมุดภาพไตรภูมิ

จิตรกรรมส่วนคอสองทั้งสองฝั่งไม่ได้มีลำดับต่อเนื่องจากเสาพระวิหารโดยตรง เป็นเพียงภาพพุทธประวัติตอนเทศนาดาวดึงส์กลางผนังคอสองฝั่งตะวันออกและภาพพระเจดีย์จุฬามณีกลางผนังคอสองฝั่งตะวันตก (ภาพที่ 167,169) อันเป็นคู่ตรงข้ามและหันหน้าเข้าสู่จุดศูนย์กลางพื้นที่โลกัสนฐาน

อย่างไรก็ตาม คอสองแต่ละฝั่งต่างปรากฏการเคลื่อนไหวภายในตัวเอง ได้แก่ภาพเทวดาและพรหมที่เหาะจากริมซ้ายและริมขวาของคอสองมายังเหตุการณ์หรือองค์ประกอบประธานที่จุดศูนย์กลางคอสอง คือภาพพระพุทธเจ้าเทศนาดาวดึงส์และพระจุฬามณีเจดีย์ดังกล่าว องค์ประกอบภาพจิตรกรรมคอสองนี้ แม้จะไม่ได้มีลำดับภาพที่สัมพันธ์กับจิตรกรรมต้นแบบทั้งหอพระไตรปิฎก วัตรระฆังฯ และสมุดภาพไตรภูมิ แต่มีความใกล้เคียงกันในเรื่องลักษณะการเขียนภาพ โดยในหอพระไตรปิฎกปรากฏตรงกับภาพวิมานอากาศที่ลอยอยู่เหนือกลุ่มเขาสัตตบริภัณฑ์ในฉากภาพรวมจักรวาลซึ่งมีลายดอกไม้ร่วงบนพื้นหลังดังที่กล่าวมาแล้ว (รข.1 ภาพที่ 160, หัวข้อ ข.) และภาพนักสิทธิ์วิทยารเหาะมาสักการะพระจุฬามณีเจดีย์โดยมีพระมาลัยสนทนารธรรมกับพระอินทร์ เหนือกรอบประตูหอนอนของหอพระไตรปิฎก (รข.4 ภาพที่ 172)

ส่วนในสมุดภาพไตรภูมิปรากฏตรงกับภาพพุทธประวัติตอนเสด็จเทศนาในดาวดึงส์ในสมุดหน้าต้นต่อเข้าหน้าปลายซึ่งเขียนภาพปราสาทและเทวดาสักการะคล้ายคลึงกัน (ธบ.10/ก : A(8)-B(0)) ภาพที่ 168) ขณะที่ภาพพระจุฬามณีเจดีย์อยู่ในฉากดาวดึงส์ที่สมุดหน้าต้นซึ่งแตกต่างกับภาพคอสองเล็กน้อยโดยที่สมุดไตรภูมิประกอบกับเรื่องพระอินทร์สนทนารธรรมกับพระมาลัย (ธบ.10/ก : A(1ก) ภาพที่) ส่วนคอสองวัดสุทัศน์ฯไม่ปรากฏเรื่องพระมาลัย มีเพียงภาพพระอินทร์อัญเชิญพาน (ภาพที่ 171) ซึ่งสันนิษฐานว่าอาจเป็นพุทธประวัติตอนอัญเชิญพระโมลีของเจ้าชายสิทธัตถะหลังจากทรงออกผนวชและปลงพระเกศาขว้างขึ้นกลางอากาศเพื่ออธิษฐาน³⁰² (ภาพที่ 170) เนื่องจากภาพดังกล่าวควรอยู่ในพุทธประวัติเพื่อให้สอดคล้องกับภาพพระพุทธเจ้าเทศนาดาวดึงส์ที่คอสองฝั่งตรงข้ามรวมทั้งพระศรีศากยมุนี อนึ่ง ภาพพระอินทร์ดังกล่าวแตกต่างจากในจิตรกรรมไตรภูมิทั่วไปที่จะประทับในปราสาทหรือเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าในคราวเทศนาดาวดึงส์ จึงนับได้ว่าเป็นการปรับปรุงเนื้อหาพระอินทร์ให้พิเศษออกไปตามบริบทของศิลปกรรมในพระวิหาร

³⁰² จีรวรรณ แสงเพชร, ศิลปะไทย เรียนให้รู้ ดูให้เข้าใจ, 2560 หน้า 128.

ภาพที่ 167 พระพุทธเจ้าเทศนาในดาวดิ่งส์ คอสองฝั่งตะวันออก (ง-E)

ภาพที่ 168 พระพุทธเจ้าเทศนาในดาวดิ่งส์ จากสมุดไตรภูมิ (ธบ.10/ก : A(8)-B(0))

ภาพที่ 169 เทเวदानมัสการพระเจดีย์จุฬามณี คอสองฝั่งตะวันตก (ง-W)

ภาพที่ 170 พระอินทร์เชิญพาน (ทางขวาของพระเจดีย์) (ง-W)

ภาพที่ 171 พระอินทร์และพระมาลัยในพระจุฬามณีเจดีย์ จากสมุดไตรภูมิ (ธบ.10/ก : A(1ก))

ภาพที่ 172 พระอินทร์สนทนารธรรมกับพระมาลัยที่เจดีย์จุฬามณี และนักสิทธิ์วิทยารเหาะมา
สักการะพระเจดีย์ หอพระไตรปิฎกวัดระฆังฯ (รข.4)

จ. การแสดงมุมมองภาพจักรวาลในลักษณะสามมิติ

จิตรกรรมคอสองพระวิหารทั้งสองฝั่งเป็นภาพที่อยู่บนผนังเพียงระนาบเดียว ทำให้ไม่สามารถแสดงมุมมองสามมิติด้วยตัวเองได้ อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาภาพคอสองร่วมกับกลุ่มแท่งเสาพระวิหารที่อยู่ด้านล่างแล้ว จะปรากฏมุมมองคล้ายกับภาพฉากพุทธประวัติในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่อยู่เหนือเขาพระสุเมรุและกลุ่มสัตตบริภัณฑ์ (ตัวอย่างที่ ง-E ภาพที่ 173) ซึ่งเป็นรูปแบบภาพไตรภูมิโลกสัมมฐานที่เคยปรากฏมาแล้วในจิตรกรรมฝาผนัง ตัวอย่างเช่นที่ *วัดราชสิทธิาราม กรุงเทพฯ* (ภาพที่ 79) ซึ่งเป็นฉากภาพพระพุทธเจ้าบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และ *วัดไชยทิศ กรุงเทพฯ* ซึ่งเป็นฉากพระจุฬามณีเจดีย์ประกอบกับเรื่องพระมาลัย (ภาพที่ 83) โดยหากภาพส่วนคอสองถูกกำหนดอย่างเจตนาให้สื่อความหมายร่วมกับเสาพระวิหารแล้ว **ภาพพุทธประวัติและสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ในแผ่นคอสองจะมีรูปแบบที่พัฒนาจากมุมมองสองมิติให้กลายเป็นมุมมองแบบสามมิติ** นอกจากนี้ยังช่วยส่งเสริมความหมายเชิงสัญลักษณ์ให้กับพระศรีศากยมุนีตลอดจนพระวิหารในฐานะศูนย์กลางจักรวาล³⁰³ อีกทั้งยังเติมเต็มหน้าที่ของภาพไตรภูมิโลกสัมมฐานในพระวิหารให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นในฐานะสถานที่ประกอบเหตุการณ์ทั้งชาดกเรื่องต่างๆในเสาพระวิหาร และพุทธประวัติเกี่ยวกับภพภูมิสวรรค์ในคอสอง

³⁰³ เสมอชัย พูลสุวรรณ ได้เสนอเพิ่มเติมว่าภาพคอสองทั้งสองฝั่งเกี่ยวเนื่องกับภาพเขาพระสุเมรุที่อยู่เสาคู่หน้าพระวิหารโดยทำหน้าที่ช่วยเสริมความหมายของศูนย์กลางจักรวาลบริเวณพระศรีศากยมุนีให้สมบูรณ์มากขึ้น เนื่องจากเสาพระวิหารรอบองค์พระประธานนั้นแสดงเพียงภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ซึ่งไม่สามารถสื่อถึงศูนย์กลางจักรวาลได้ชัดเจนมากพอ อังโน เสมอชัย พูลสุวรรณ. *สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24*, 2539, หน้า 146.

อนึ่ง นอกจากจิตรกรรมคอสองพระวิหารที่แสดงภาพพุทธประวัติตอนเทศนาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์แล้ว ยังปรากฏแผ่นศิลาสลักภาพพุทธประวัติที่ท้ายฐานชุกชีพระศรีศากยมุนี (ภาพที่ 30) รวมทั้งบางส่วนของจิตรกรรมฝาผนังเรื่องพระอดีตพุทธเจ้า เช่นผนังพระพุทเจ้าอโนมาทสี่ ห้องที่ 10 (ภาพที่ 174) ที่แสดงเหตุการณ์ยมกปาฏิหาริย์ (ล่าง) ต่อเนื่องถึงตอนเทศนาดาวดึงส์ (บน) ในรูปแบบคล้ายคลึงกัน ซึ่งผู้วิจัยมีข้อคิดเห็นว่าหลักฐานศิลปกรรมทั้งสองส่วนได้แสดงความหมายเชิงสัญลักษณ์เพื่อส่งเสริมและตอกย้ำความเป็นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ศูนย์กลางจักรวาลให้กับพระศรีศากยมุนีและพื้นที่พระวิหารร่วมกับจิตรกรรมคอสองและเสาศาพระวิหารทั้งแปดต้นด้วยเช่นกัน

ภาพที่ 173 ตัวอย่างจิตรกรรมคอสองเมื่อพิจารณาพร้อมกับกลุ่มเสาศาพระวิหาร (ง-E)
ที่มา : จิตรกรรมภาพสัตว์หิมพานต์ พระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม, 2562, หน้า 59

จากภาพที่ 79 การแสดงจักรวาลโดยรวมแบบสองมิติบนฝาผนังหลังพระประธานของวัดราชสีหธาราม กรุงเทพฯ
(พระพุทเจ้าบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์)

จากภาพที่ 83 การแสดงจักรวาลโดยรวมแบบสองมิติบนฝาผนังหลังพระประธาน
วัดไชยทิศ กรุงเทพฯ (พระจุฬามณีเจดีย์)

จากภาพที่ 30 ศิลากำหลักภาพพุทธประวัติ
ตอนยมกปาฏิหาริย์และโปรดพุทธมารดา
ในดาวดึงส์ ฐานชุกชีพระศรีศากยมุนี

ภาพที่ 174 จิตรกรรมพระอดีตพุทธเจ้าอโนมาทัสสี
ตอนแสดงยมกปาฏิหาริย์และเทศนาในดาวดึงส์
พระวิหารวัดสุทัศนฯ

จิตรกรรมชุดที่ 2 เสากลุ่มกลางพระวิหาร (3,4,5,6-ก,ข): ชมพูทวีป (ป่าหิมพานต์และเมือง)³⁰⁴

เสาดันที่ 3 : เสาฝั่งทิศตะวันออก (ขวามือพระประธาน)

เสาดันที่ 3 เหลี่ยมทิศตะวันตก (3-W) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๕

3-W-ก (เสาดันที่ 3 ทิศตะวันตก ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากป่าหิมพานต์ เขียนภาพพญาช้างฉัททันต์กายสีขาวยืนในหมู่ช้างสิบตระกูล พร้อมด้วยช้างบริวารกายสีต่างๆอาศัยอยู่รอบสระฉัททันต์ (ศิลาจารึกเขียนว่า “ฉัตทันต์สระ”) โดยสระอยู่มุมล่างซ้าย ลักษณะภาพทิวทัศน์ธรรมชาติเขียนเหมือนจริง มีต้นไม้และโขดหินโดยทั่ว

จิตรกรรมห่อพระไตรปิฎก : ภาพช้างกายสีต่างๆยืนอยู่ใกล้กลุ่มสระโบกขรณี (ไม่มีชื่อสระ) ที่ผนังส่วนครึ่งล่างในฉากป่าหิมพานต์ช่วงก่อนสระอโนดาต โดยหนึ่งในนั้นปรากฏภาพพญาช้างกายสีขาวยืนอยู่ระหว่างสระอโนดาตเยื้องมาทางซ้ายล่าง กับสระโบกขรณีแห่งหนึ่งในบริเวณเดียวกัน (รสม.2B.1)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพพญาช้างฉัททันต์ (กายสีขาว) ในฉากป่าหิมพานต์ช่วงก่อนสระอโนดาตจากสมุดหน้าปลาย (อย.6, อย.8 และ ฐบ.10/ก : B (3)) ยืนอยู่ใกล้สระฉัททันต์ (มีเฉพาะ อย.6, ฐบ.10/ก) โดยเขียนระบุว่า “ฉัตตันตสระ” ทั้งนี้ใกล้ๆ สระมีภาพพรานนั่งถือเหยียบบนโขดหินลูกหนึ่ง โดยคำบรรยายระบุว่าชื่อ “ไสอุดร” จึงสันนิษฐานว่าอาจเกี่ยวข้องกับเรื่องฉัททันตชาดกด้วย

3-W-ข (เสาดันที่ 3 ทิศตะวันตก ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เรื่องทิวาหนะ (ทิวาหนชาดก) ซึ่งกินพื้นที่ทั้งส่วนพื้นน้ำทะเลและแผ่นดิน โดยช่วงบนแสดงฉากพื้นทะเล มีชายผู้หนึ่งสำเภาแตกมาติดเกาะแล้วแย่งลูกแก้ววิเศษจากหมูที่เกาะนั้นลอยเหาะมายังฉากชายป่าหิมพานต์ซึ่งอยู่ถัดลงมา โดยได้นำลูกแก้วไปหลอกแลกของวิเศษสามอย่างได้แก่ พริก กลอง และหม้อนมสัมกับพระดาบสสามพี่น้องแล้วฆ่าเสียด้วยพริกนั้น (ในฉากป่ามีอาศรม

³⁰⁴ ในที่นี้เรียงลำดับเป็นเสาที่ 3,5,6,4 ตามความต่อเนื่องของเนื้อหาในเสาพระวิหาร รวมถึงจิตรกรรมห่อพระไตรปิฎกกับสมุดไตรภูมิ (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมที่หัวข้อสรุปประเด็นวิเคราะห์และข้อคิดเห็นเพิ่มเติมในจิตรกรรมชุดที่ 2)

สามหลังวางเหลี่ยมกัน) แล้วจึงตีกลองเสกกองทัพบุกยึดเมืองพาราณสี โดยใช้พรา
 หารเจ้าเมืององค์เก่าแล้วสถาปนาตนเป็นพระเจ้าทิวาณะ (ฉากเมืองอยู่
 ตอนล่างสุด เขียนปราสาทราชวัง กำแพงเมือง ป้อมปราการ) เรื่องทิวาณะนี้
 สันนิษฐานว่าทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมโยงองค์ประกอบเพื่อเข้าสู่ฉากป่าหิมพานต์และ
 เมืองในชมพูทวีป หลังจากทีภาพของเหลียมเสาคู่หน้าพระวิหาร (เสาที 1,2)
 กล่าวถึงความเป็นศูนย์กลางและภาพรวมของจักรวาล

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : สันนิษฐานว่าเป็นเรื่องทิวาณะโดยแสดง 2 ฉาก
 ฉากแรกเป็นภาพชายแย่งลูกแก้วจากหมู่นกเกาะกลางทะเล อยู่ในตำแหน่งระหว่าง
 ภาพรวมของจักรวาลและชายป่าหิมพานต์ในชมพูทวีป ส่วนอีกฉากได้แก่
ชายทำอุบายแลกแก้ววิเศษกับพราของพระดาบส ซึ่งลี้กเข้าไปป่าหิมพานต์ส่วนใน
 โดยถัดจากภาพถ้ำนาคและต้นไม้ประจำทวีป ลักษณะการวางตำแหน่งขาดกเรื่อง
 ดังกล่าวอาจทำหน้าที่เป็นจุดเชื่อมโยงองค์ประกอบจากภาพรวมของจักรวาลเข้าสู่
 ฉากป่าหิมพานต์ในชมพูทวีปเช่นเดียวกัน (รช.2A.2)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : เรื่องทิวาณะปรากฏในสมุดหน้าปลาย 2 ฉาก
 คล้ายคลึงกับที่จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก คือฉากที่ชายเรือแตกมาติดเกาะแล้ว
แย่งแก้ววิเศษจากหมู่นกในเกาะกลางทะเลซึ่งอยู่ระหว่างภาพรวมจักรวาลและ
 ชายป่าหิมพานต์ และฉากชายทำอุบายแลกแก้ววิเศษกับพราของพระดาบสซึ่งอยู่
 ส่วนในของฉากป่าหิมพานต์ถัดจากภาพถ้ำนาคและต้นไม้ประจำทวีป โดยภาพส่วนนี้
 อาจทำหน้าที่เชื่อมโยงองค์ประกอบจากฉากภาพรวมจักรวาลมายังป่าหิมพานต์
 เช่นเดียวกัน (อย.8 และรช.10/ก : B (2))

หมายเหตุ : ภาพเสาเหลียมนี้เล่าเรื่องขาดกประกอบฉากป่าหิมพานต์และชมพูทวีป
 โดยลำดับจากบนลงล่าง

เสาต้นที่ 3 เหลียมทิศเหนือ (3-N) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๖

3-N-ก (เสาต้นที่ 3 ทิศเหนือ ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ภาพสระอโนดาตตรงกลางฉากป่าหิมพานต์ (ศิลาจารึก
 เขียนว่า “อะโนตตะมหาสระ”) ซึ่งเป็นลำดับสระที่ต่อจากสระฉัททันต์จาก
 เหลียมตะวันตก (3-W-ก) เขียนลักษณะเหมือนจริง ประกอบด้วยโขดหินและต้นไม้

ส่วนบนสุดปรากฏยอดเขาสี่มฐานปากกาถูกหนึ่งซึ่งศิลาจารึกระบุว่า เขาสุทัศน์ ล้อมปิดสระไม่ให้ต้องแสงอาทิตย์ ที่กลางสระมีโสป่ากะสามแณรกำลังต้กน้ำและ ยืนบนบันฑพระพญานาคที่เฝ้าสระ³⁰⁵ ส่วนมุมขอบสระมีทางไหลน้ำรูปหัวสัตว์ทั้งสี่ ชนิด ได้แก่ โคที่มมบนซ้าย ช้างที่มมบนขวา สิงห์ที่มมล่างซ้าย ม้าที่มมล่างขวา หัว สัตว์แต่ละแห่งเป็นที่อยู่ของสัตว์ประเภทนั้นๆ ทั้งนี้ ไม่ปรากฏการเขียนแม่น้ำที่ วนรอบสระ (อ่าวตตคงคา) เหมือนอย่างประเพณี ส่วนช่วงล่างสุดมีภาพอาศรมพระ ดาบส กุมาร และสัตว์ป่าต่างๆ เช่น ลิง กระต่าย และสกุณไกรสร

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพสระอโนดาตในป่าหิมพานต์ซึ่งอยู่กลางฉาก ป่าหิมพานต์ ลักษณะภาพเขียนตามแบบคติประเพณี โดยที่กลางสระมีท่อน้ำสี่ทิศ และพญานาคตัวหนึ่งเฝ้าอยู่ ถัดออกมามีภูเขาสี่มฐานปากกา 4 ลูกล้อมปิดสระ ชั้นหนึ่ง พร้อมด้วยรูปหัวสัตว์ประจำทิศอันเป็นปากทางไหลของแม่น้ำทั้งสี่ แม่น้ำ เหล่านี้ไหลออกมาแล้วขดวนขวาเป็นวงล้อมรอบนอกสระอีกชั้นหนึ่ง (อ่าวตตคงคา) ส่วนภาพหัวสัตว์ประจำทิศที่จิตรกรรมแห่งนี้ประกอบด้วยสิงห์ ช้าง ม้า โค³⁰⁶ ถัดออกมาบริเวณรอบสระเป็นที่อยู่ของสัตว์ทั้งสี่แบ่งประเภทตามทิศหัวสัตว์เหล่านั้น และที่มุมบนขวาของสระมีสามแณรแบกหม้อน้ำ และมีมนุษย์ขนาดคนหนึ่งแบกหม้อ ตามมาด้วย (รช.2C)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพสระอโนดาตในป่าหิมพานต์ในสมุดหน้าปลาย โดย เขียนชื่อระบุว่า “อะโนตต” อยู่ลำดับถัดจากสระฉัททันต์ ลักษณะภาพเขียนตาม แบบคติประเพณีคล้ายคลึงกับที่จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกเช่นกัน โดยที่กลางสระมี ท่อน้ำสี่ทิศและพญานาคตนหนึ่ง (พบเฉพาะ อย.6, ฐบ.10/ก) ถัดออกมามียอดเขา รูปปากกา 4 ลูกล้อมปิดสระ และปากแม่น้ำรูปหัวสัตว์ประจำทิศ เมื่อแม่น้ำไหล ออกมาแล้วขดวนขวาเป็นวงอ่าวตตคงคาล้อมรอบนอกสระอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งสมุดภาพ แต่ละเล่มกำหนดหัวสัตว์ประจำทิศไม่เหมือนกัน เช่น สมุดฐบ.10/ก เป็นภาพ โค ม้า ช้าง สิงห์³⁰⁷ ขณะที่สมุดอย.8 เป็นช้าง โค ม้า สิงห์ และสมุดอย.6 เป็นช้าง ม้า โค

³⁰⁵ สันนิษฐานว่าเป็นเรื่องสุมนสามแณร ดูในบทที่ 4 หัวข้อที่ 2 การวิเคราะห์เนื้อหาจิตรกรรม, ข้อ 2.2.2

³⁰⁶ อธิบายเรียงจากทิศตะวันออกแล้ววนขวาไปสุดที่ทิศเหนือ โดยแม่น้ำที่จะไหลต่อออกมายังเมืองมนุษย์จะไหลออก จากปากสิงห์ ซึ่งตามคติไตรภูมิแล้วจะต้องไหลออกจากปากโค

³⁰⁷ อธิบายเรียงทิศแบบเดียวกัน โดยแม่น้ำที่จะไหลต่อออกมายังเมืองมนุษย์จะไหลออกจากปากโคซึ่งตรงตามคติ

สิงห์ ถัดออกมาบริเวณรอบสระเป็นที่อยู่ของสัตว์ทั้งสี่แบ่งประเภทตามทิศหัวสัตว์
เหล่านั้น และที่มุมบนขวาของสระปรากฏภาพสามเศียรชื่อ “สมณะ” เหาะบน
อากาศและแบกหม้อน้ำ (อย.6,8 และ ธบ.10/ก : B (4))

3-N-ข (เสาดันที่ 3 ทิศเหนือ ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากพื้นน้ำทะเล มีเทวดาองค์หนึ่งกำลังไล่ฝูงกาที่กำลัง
วิดน้ำทะเลหาศพเพื่อนของตนให้บินหนีไป (เรื่องกากชาดก)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

จิตรกรรมสมุดภาพ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

เสาดันที่ 3 เหลี่ยมทิศตะวันออก (3-E) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๗

3-E-ก (เสาดันที่ 3 ทิศตะวันออก ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากป่าหิมพานต์ ปรากฏหมู่ช้างกายสีน้ำตาลเข้มบริเวณ
สระรัถการ (ศิลาจารึกเขียนว่า “รัถกาละ”) โดยสระอยู่มุมล่างขวา มีทิวทัศน์ต้นไม้
โขดหิน รวมถึงสัตว์อื่นๆ ได้แก่ ราชสีห์ คชสีห์ สกุนไกรสร นก และกลุ่มช้างกายสี
เข้ม (ศิลาจารึกระบุว่า เป็นช้างไอยราวรรณ³⁰⁸ มิ่งงอนขึ้นข้างขวา)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพช้างไอยราวรรณ มีแต่ภาพหมู่ช้างและ
สระโบกขรณีในช่วงก่อนสระอโนดาต โดยไม่สามารถระบุตำแหน่งและชื่อสระได้
(รข.2B ดูคำอธิบายเพิ่มเติมที่ 3-W-ก)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพช้างไอยราวรรณ ส่วนสระรัถการ
ก็ไม่ปรากฏชัดเจน แต่มีภาพสระแห่งหนึ่งในสมุดภาพหน้าปลายเขียนระบุชื่อว่า
“กาลสระ” โดยกาลสระนั้นตั้งอยู่ในฉากป่าหิมพานต์ถัดต่อมาจากสระอโนดาต
ที่ริมสระมีภาพช้างปิงคลหัตถิและเหมหัตถิในหมวดช้างสิบตระกูล (อย.8,
ธบ.10/ก : B (5)) ทั้งนี้ ชื่อสระที่ระบุในสมุดภาพค่อนข้างคลาดเคลื่อนเมื่อ
เปรียบเทียบกับแผ่นศิลาจารึกหรือในวรรณกรรมโลกศาสตร์ แต่สันนิษฐานว่า
ใกล้เคียงกับสระรัถการมากที่สุด ซึ่งหากเป็นสระดังกล่าวแล้ว จะทำให้สอดคล้องกับ

³⁰⁸ สันนิษฐานว่าเป็นช้างไอยราพต ช้างรัฐทิศประจำทิศตะวันออก ดูในบทที่ 4 หัวข้อที่ 2 การวิเคราะห์เนื้อหา

ลำดับสระในภาพเสภาพระวิหาร นอกจากนี้สาเหตุที่ภาพประเพทข้างในสมุดภาพไม่ตรงกับเสภาพระวิหารนั้น เป็นเพราะภาพข้างสิบตระกูลในเสภาพระวิหารนำไปเขียนรวมอยู่ที่เหลี่ยมทิศใต้ (3-S-ก ซึ่งจะกล่าวต่อไป) และตะวันตก (3-W-ก ข้างฉัททันต์) ทำให้ตำแหน่งภาพข้างประจำสระแห่งนี้ว่างลง จึงอาจต้องนำข้างหมวดอื่นมาช่วยเสริมให้องค์ประกอบสมบูรณ์ ซึ่งก็คือข้างไอยรวรรณ

3-E-ข (เสาดันที่ 3 ทิศตะวันออก ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสภาพระวิหาร : ฉากพื้นน้ำทะเล มีปลาขนาดใหญ่ว่ายน้ำอยู่หลายตัว โดยในศิลาจารึกระบุว่า มีปลาใหญ่สำคัญ 7 ชนิด ได้แก่ ติมิ ติมิงคล ติมิมงคล อานนท์ ติมินทะ อัชมาหาร มหาติมิ รวมทั้งปลาชนิดอื่นๆ ท่ามกลางฝูงปลานั้น มีสัตว์ปีกคล้ายนกตัวหนึ่งยืนเกาะอยู่ที่หลังปลา จากศิลาจารึกระบุว่า เป็น “ครุฑโปก” หรือครุฑโปกซึ่งแปลว่าลูกครุฑ³⁰⁹

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏองค์ประกอบและภาพเหตุการณ์นี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพครุฑเกาะที่หลังปลา ส่วนภาพปลาใหญ่ เจ็ดชนิดปรากฏในสมุดหน้าต้นและหน้าปลายในบางเล่ม (อย.6 : A,B และ ธบ.10 : A) ในฉาภมหาสมุทรและทวีปทั้งสี่โดยมีปลาใหญ่ 7 ชนิดคั่นอยู่ใน ฉากทะเลสี่ทิศระหว่างเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ อย่างไรก็ตาม ภาพปลาใหญ่ในทะเลดังกล่าวในเสภาพระวิหารน่าจะอ้างอิงมาจากเนื้อหาในวรรณกรรมโลกศาสตร์เสียมากกว่า เนื่องจากมีเนื้อความระบุไว้ว่าปลาเหล่านี้อาศัยอยู่ที่ “โลณสมุทร” หรือทะเลน้ำเค็มที่อยู่นอกวงเขาสัตตบริภัณฑ์ ไม่ใช่ทะเล “นทีสี่ทิศ” หรือทะเลน้ำจืดที่คั่นอยู่ระหว่างกลุ่มวงเขาดังกล่าว ซึ่งภาพทะเลในเสภาพระวิหารเขียนในฐานะเป็นโลณสมุทรอันล้อมรอบภาพชมพูทวีปที่อยู่เชิงเสา³¹⁰

³⁰⁹ เรื่องครุฑเกาะหลังปลาใหญ่ ปรากฏเนื้อหาพ้องกันกับนิทานย่อยเรื่องพญาครุฑบินข้ามมหาสมุทรในวรรณคดีเรื่อง **สิงห์ไกรภพ** ดูข้อสันนิษฐานในบทที่ 4 หัวข้อที่ 2 การวิเคราะห์เนื้อหาจิตรกรรม, ข้อ 2.1.2

³¹⁰ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมที่หัวข้อสรุปประเด็นวิเคราะห์และข้อเสนอของผู้วิจัย จิตรกรรมชุดที่ 2, ข้อ จ.

เสาดันที่ 3 เหลี่ยมทิศใต้ (3-S) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๘

3-S-ก (เสาดันที่ 3 ทิศใต้ ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากป่าหิมพานต์ เขียนสระกัณณมุนทะ(ศิลาจารึกว่า “กัณณมุนทะมหาสระ”) ทางมุมซ้ายล่าง และช้างสิบตระกูล ยืนกระจายเต็มฉาก โดยในเสาเหล็มนี้ออกเพียง 9 ตระกูล เนื่องจากช้างฉัททันต์แยกไปเขียนอยู่ที่ เหลี่ยมทิศตะวันตกแล้ว (ดูที่ 3-W-ก) โดยในที่นี้จะไล่ลำดับตามภาพจิตรกรรม จากล่างขึ้นบน ได้แก่ ช้างสีทองแดง(ตามพหัตถ์?), สีเนื้ออ่อน(เหมหัตถ์? แทนสีเหลืองทอง), สีทอง(อุโบสถหัตถ์?), สีและลายน้ำไหล(คังโคยหัตถ์), สีเนื้ออ่อน (ปิงคัลหัตถ์ แทนสีเหลืองน้ำตาล?), สีดำ (กาลวกหัตถ์?), ช้างสีขาว(ปัมชราหัตถ์?), สีครามเทา(มงคลหัตถ์ แทนสีอัญชัญ) และสีน้ำตาล (คันธหัตถ์ แทนสีกฤษณา?) ประกอบกับทิวทัศน์ต้นไม้ โขดหิน รวมถึงสัตว์ชนิดอื่นๆ ได้แก่ กิณนร กิณรี นกอรหัน ชาวป่ามาเหมี่ยว ทั้งนี้จากภาพช้างที่ปรากฏพบว่าไม่ได้เรียงตามชื่อในแผ่นศิลาจารึก ซึ่งในแผ่นศิลาจารึกเรียงชื่อช้างตามลำดับกำลังกาย จากกำลังมากไปน้อย ซึ่งมีระบุในคัมภีร์โลกศาสตร์ต่างๆ เช่นไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา³¹¹

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพหมู่ช้างสีกายต่างๆราว 4 ตัว ในฉากหิมพานต์ ช่วงก่อนสระอนาคตเช่นเดียวกับ 3-W-ก ได้แก่ สีขาว(ฉัททันต์?กล่าวไปแล้ว), สีแดง(ปิงคัลหัตถ์?), สีเขียว (คังโคยหัตถ์?), สีเหลือง(อุโบสถ/เหมหัตถ์?) โดยยืนอยู่ใกล้กลุ่มสระโบกขรณีที่ไม่มีการระบุชื่อ (รข.2B.1)

จิตรกรรมสมุดภาพไตรภูมิ : พญาช้างสิบตระกูลยืนกระจายกลุ่มอยู่ตามสระใหญ่ ในป่าหิมพานต์ในสมุดหน้าปลาย (อย.6, อย.8 และรข.10/ก : B(3-5)) ซึ่งสีกายต่างกัน อย่างไรก็ตามมีบางตัวที่เขียนสีไม่ตรงตามคติ และช้างที่เขียนระบุชื่อมีไม่ครบสิบตระกูล ได้แก่ พญาฉัททันต์ (สีขาว) เหมหัตถ์ (สีเหลือง) ปิงคัลหัตถ์ (สีน้ำตาลอ่อน) และ อุโบสถหัตถ์ (สีเนื้อ) ส่วนชื่อสระกัณณมุนทะไม่ปรากฏ แต่มีภาพสระแห่งหนึ่งใน สมุดหน้าปลายระบุชื่อว่า “บันทมมณฑน” อยู่เหนือภาพ ช้างฉัททันต์-สระฉัททันต์และก่อนภาพสระอนาคต โดยที่สระนั้นมีช้างตัวหนึ่งอยู่ริมสระซึ่งในสมุด อย.8,รข.10/ก ต่างไม่เขียนระบุชื่อชัดเจน (มีเพียงเล่มอย.6

³¹¹ กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา), 2535, หน้า 120-121.

ที่เขียนระบุชื่อว่า “ช่างบันทรกรกุล” อันหมายถึงช่างบันทรหัตถ์ ซึ่งชื่อสระกับช่างดังกล่าวก็ดูสัมพันธ์กันเป็นเหตุเป็นผล) ทั้งนี้ พื้นที่สระดังกล่าวยังใช้เป็นจุดเริ่มต้นในการอธิบายเรื่องราวของช่างสิบตระกูลอีกด้วย โดยเมื่อเทียบกับภาพเสาศระวิหารแล้ว ลำดับภาพสระในสมุดไตรภูมิจึงย้อนกลับไปยังจุดที่เริ่มต้นแสดงภาพสระหิมพานต์ (ตำแหน่ง B(3)) หลังจากภาพสระรัถการในเหลี่ยมเสาที่แล้วเทียบได้ตรงกับภาพภาลสระในสมุดไตรภูมิซึ่งลำดับต่อหลังจากสระอนาคตในตำแหน่ง B(5)) จากองค์ประกอบภาพดังกล่าวผู้วิจัยสันนิษฐานว่าอาจเป็นการจัดกลุ่มภาพสระหิมพานต์ของผู้ออกแบบเสาศระวิหารตามสมุดภาพ โดยพยายามอธิบายภาพช่างสิบตระกูลตลอดจนกลุ่มสระที่อยู่ใกล้กับสระอนาคต 4 แห่งให้เสร็จสิ้นไปชุดหนึ่ง ก่อนที่จะกล่าวถึงสระหิมพานต์ส่วนที่เหลือ ในช่วงหลังสระอนาคตซึ่งจะปรากฏต่อไปในเสาต้นที่ 5

ทั้งนี้ ชื่อสระใหญ่ของป่าหิมพานต์ทั้ง 7 สระในวรรณกรรมโลกศาสตร์ต่างๆ ไม่มีชื่อสระบันทมณฑลดังกล่าว ดังนั้นแล้วจึงสันนิษฐานว่าอาจนำชื่อสระในคัมภีร์ที่มีชื่อใกล้เคียงกัน ซึ่งเป็นไปได้ว่าได้เลือกใช้สระกัณณมุนชะ

3-S-ข (เสาต้นที่ 3 ทิศใต้ ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาศระวิหาร : เรื่องสุปราระบัณฑิตเป็นต้นหนตาบอดเดินสำเภา (สุปราระขาดก) ในฉากพื้นน้ำทะเล มีปลาตัวใหญ่กำลังว่ายน้ำ และมีเรือสำเภาลำหนึ่งจอดอยู่กลางทะเลโดยลูกเรือกำลังหว่านตาข่ายลงน้ำเพื่อตกเอาสิ่งของบางอย่าง ซึ่งตามเนื้อเรื่องคือกำลังหว่านตาข่ายทยอยเก็บเอาแก้วรัตนต่างๆ ในทะเลทั้ง 6 แห่งที่แล่นผ่าน³¹²

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

³¹² ได้แก่ ชูรมาลี (ทะเลเพชร), อัคคิมาลี (ทะเลทอง), ทิมมาลี (ทะเลเงิน), กุสุมาลี (ทะเลนิล), นพมาลี (ทะเลแก้วไพฑูรย์), ประพาพมาลี (ทะเลแก้วประพาพ), พลวามุขี (ทะเลคลัง) ซึ่งพระโพธิสัตว์อริชฐานจิตด้วยบุญกุศลที่เคยทำมาไม่ให้เรือพ้อค้าแตกและพากลับมายังท่าภรูกังจะอย่างปลอดภัย อังโน พระสิริมงคลจารย์, จักกวัตติปปี, 2523, หน้า 35 (ภาคแปล). และ กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจฉายถา), 2535, หน้า 95-96

เสาดันที่ 5 : เสาฝั่งทิศตะวันออก (ขวามือพระประธาน)

เสาดันที่ 5 เหลี่ยมทิศตะวันตก (5-W) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๙

5-W-ก (เสาดันที่ 5 ทิศตะวันตก ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากป่าหิมพานต์ ประกอบด้วยต้นไม้และโขดหินโดยทั่วไป มีภาพช้างเผือกชื่อรูปาศีรีและช้างบริวารสีกายต่างๆจำนวนมาก อาศัยอยู่ที่ถ้ำนั้นทศกัณฐ์กับสรวรมันทากินี (ศิลาจารึกเขียนว่า “มันทากินี”) ซึ่งเขียนสระอยู่ช่วงล่าง โดยตำแหน่งสระดังกล่าวเป็นลำดับเนื้อหาที่ต่อเนื่องมาจากสระหิมพานต์ สระแรกในเสาดันที่ 3 ซึ่งได้แสดงสระล่าสุดคือกัณณมุนทะ (3-S-ก) ทั้งนี้ ภาพช้างดังกล่าวนับว่าเป็นช้างหมวดหมู่สุดท้ายที่กล่าวในเสาพระวิหาร

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพช้างรูปาศีรี มีแต่ภาพหมู่ช้างและสระโบกขรณีในช่วงก่อนสระอโนดาตที่ไม่ระบุชื่อและตำแหน่ง (รข.2B ดู 3-W-ก ประกอบ)

จิตรกรรมสมุทไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพช้างรูปาศีรี ส่วนสรวรมันทากินีปรากฏภาพสระและชื่อที่ใกล้เคียงในสมุทภาพหน้าปลาย ระบุชื่อว่า “มันทากินีสระ” ตำแหน่งอยู่ติดกับภาพช้างอุโบสถหัตถิในหมวดช้างสิบตระกูล และอยู่ใต้ภาพกาลสระซึ่งเป็นป่าหิมพานต์ช่วงหลังของสระอโนดาต โดยเป็นการอธิบายต่อเนื่องมาจาก สระหิมพานต์ 4 แห่งแรกที่อยู่ในกลุ่มใกล้สระอโนดาต (อย.8, รข.10/ก : B(5)) ทั้งนี้เหตุที่ภาพช้างในเสาพระวิหารไม่ตรงประเภทกับในสมุทภาพ เป็นเพราะในเสาพระวิหารได้เขียนภาพช้างสิบตระกูลไปทั้งหมดแล้วในเสาดันที่ 3 จึงได้นำช้างในหมวดหมู่อื่นมาเสริมแทนคือช้างรูปาศีรี ซึ่งสันนิษฐานว่าอ้างอิงมาจากวรรณกรรมโลกศาสตร์ เช่นในไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา (หมวดไตรฉฉานโลกกถา) ที่ระบุไว้ว่าช้างดังกล่าวอาศัยอยู่บริเวณสรวรมันทากินี³¹³

³¹³ กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา), 2535, หน้า 643.

5-W-ข (เสาดันที่ 5 ทิศตะวันตก ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : เรื่องครุฑจับนาค (ปิ่นทรวดก) โดยกินพื้นที่ตั้งแต่ฉากพื้นน้ำทะเลขึ้นไปยังแผ่นดินซึ่งเชื่อมกับภาพเขาสินธรรดานบน (5-W-ค) สำหรับฉากน้ำทะเลปรากฏภาพฝูงปลาและเรือสำเภาล่อง โดยมีกลุ่มคนที่บ้างก็เกาะลำเรือบ้างก็ลอยน้ำอยู่ บริเวณทางขวาของภาพมีชายเปลือยคนหนึ่งเกาะแผ่นกระดาน (ตามเนื้อเรื่องคือชายเปลือยนั้นต่อมาได้ลาภสักการะเป็นซีเปลือย) ส่วนฉากแผ่นดินด้านบนอาจเป็นท่ากัมพิยะตามเนื้อเรื่อง โดยเขียนภาพซีเปลือยขึ้นฝั่งทางขวาสุดของภาพและซ้ำภาพซีเปลือยอีกฉากที่หน้าหมู่เรือนที่มีผู้คนกำลังสักการะ ถัดขึ้นไปช่วงบนสุดทางซ้ายปรากฏภาพครุฑจับนาคกลางอากาศ สันนิษฐานว่าเป็นตอนที่ครุฑรู้วิธีจับนาคจากคำบอกของซีเปลือยผู้ไม่รักษาสัจจะ ถัดลงมาทางขวาเป็นภาพนาคกับครุฑในร่างมนุษย์สวมเครื่องทรงนั่งสนทนากันได้ดั่งไม้ อาจเป็นตอนที่นาคและครุฑผูกมิตรกันและรำพึงถึงความไร้สัจจะของซีเปลือย ต่อเนื่องลงมาด้านล่างเป็นฉากอาศรมของซีเปลือยซึ่งมีคนกำลังถวายของสักการะ ปรากฏภาพครุฑกับนาคในร่างมนุษย์อยู่ข้างอาศรมและกระทำอะไรบางอย่างใส่ซีเปลือย ซึ่งถัดมาพบว่าบริเวณมุมขวาล่างมีภาพซีเปลือยกำลังจมพื้นดิน ซึ่งเป็นตอนที่ทั้งครุฑและนาคสาปแข่งให้ซีเปลือยถูกรณีสูบไปนรกอเวจี

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ปรากฏภาพครุฑจับนาคห้อยหัวโดยนาคได้คายนกอินทรีใหญ่ออกมา ตำแหน่งอยู่ระหว่างภาพรวมจักรวาลและชายป่าหิมพานต์ และอยู่เหนือภาพทิวาหนชาติ (รช.2A.3)

จิตรกรรมสมุดภาพไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้ แต่ด้วยตำแหน่งที่เมื่อเปรียบเทียบกับภาพหอพระไตรปิฎกแล้วจะใกล้เคียงกับตำแหน่ง ภาพเรื่องกา ซึ่งอยู่เหนือเรื่องทิวาหนะ โดยจะอธิบายรายละเอียดในเหลี่ยม 6-S-ข ทั้งนี้อาจเป็นเพราะพื้นที่ชายป่าหิมพานต์ในภาพหอพระไตรปิฎกวัตรช่วงค่อนข้างจำกัด จึงเลือกใส่เรื่องราวอื่นที่มีองค์ประกอบคล้ายกัน (อย.8, ธบ.10/ก : B(2))

เสาดันที่ 5 เหลี่ยมทิศเหนือ (5-N) ตรงกับ *แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๑๐*

5-N-ก (เสาดันที่ 5 ทิศเหนือ ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากป่าหิมพานต์ ประกอบด้วยต้นไม้และโขดหิน ช่วงล่างเขียนภาพสัตว์ต่างๆ เทียบเล่นในป่าหิมพานต์ เช่น กินรี กวาง ช้าง เสือ ชาวป่า ช่วงบนของภาพเขียนเรื่องพญานกกระเหว่า (กษณาลชาตก) โดยมีฝูงนกกระเหว่า (กาเหว่า) 2 กลุ่ม กลุ่มหนึ่งเป็นกระเหว่าสีขาวบินมาจากทางขวา อีกกลุ่มเป็นกระเหว่าลาย(สีเข้ม)บินมาจากทางซ้าย โดยทั้งสองกลุ่มบินมาประชุมกันยังต้นไม้แห่งหนึ่งริมสระกุณาละ (ศิลาจารึกเขียนว่า “กุณาละสระ”) ซึ่งอยู่ตรงกลางฉาก แวดล้อมด้วยเทวดา ยักษ์ วิทยาธร กิณนร ครุฑ นาค ปลา เงือก ช้าง ราชสีห์ สัตว์จตุบาท ทวิบาทต่างๆ โดยในฉากนี้เป็นตอนที่พญานกกระเหว่าลายเทศนาโปรดสรรพสัตว์ได้ตั้งรังที่มโนศิลาข้างเขาหิมพานต์ ทั้งนี้ จากภาพจิตรกรรมพบว่ามีกลุ่มนกสีเทาคล้ายนกแร้งเหนือกลุ่มพญานกกระเหว่าทั้งสอง ซึ่งจากเนื้อเรื่องสันนิษฐานว่าเป็นพญาแร้งชื่ออานนท์และบริวารมารวมฟังเทศนาด้วย³¹⁴

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้ชัดเจน แต่พบภาพกลุ่มนกสีขาวบริเวณเชิงผนังในป่าหิมพานต์ช่วงหลังสระอโนดาต อย่างไรก็ตามกลุ่มนกเหล่านี้อาจเป็นภาพจากชาตกเรื่องอื่นหรืออาจเป็นเพียงภาพนกทั่วไป (รข.2D.1) ส่วนภาพสระไม่สามารถระบุชื่อและตำแหน่งได้จากฉากป่าหิมพานต์ช่วงต้น (รข.2B ดู 3-W-ก ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเรื่องพญานกกระเหว่า ส่วนภาพสระกุณาละก็ไม่ปรากฏชัดเจน แต่มีภาพสระแห่งหนึ่งในสมุดภาพหน้าปลายระบุชื่อว่า “น้ำมสระ” (อย.8, ธบ.10/ก : B(5)) ซึ่งจากการเทียบชื่อสระหิมพานต์ทั้ง 7 ระหว่างสมุดภาพกับวรรณกรรมและศิลาจารึกเสาพระวิหารแล้ว พบว่ามี 6 สระที่มีคำสะกดคล้ายคลึงกัน (ดูคำอธิบายสระอื่นๆใน 3-W,N,E,S-ก และ 5-W,S-ก) ยกเว้นชื่อ “สระกุณาละ” ที่ไม่เข้ากับการสะกดชื่อสระใดๆ ในสมุดภาพเลย จึงอาจเป็นไปได้ว่าภาพเสาพระวิหารได้นำชื่อสระกุณาละมาใส่ในตำแหน่ง “น้ำมสระ” เพื่อให้องค์ประกอบสระหิมพานต์ในเสาพระวิหารสมบูรณ์และเป็นไปตามคติ โดยตำแหน่ง

³¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 132.

สระดังกล่าวจากสมุดภาพอยู่ในฉากป่าหิมพานต์ช่วงหลังสระโอนดาต โดยลำดับ ต่อเนื่องมาจากมันทากินีสระ(ซ้ายล่าง) เช่นเดียวกับลำดับในเสภาพระวิหาร นอกจากนี้ เนื้อหากุณาสวดกที่ประกอบกับฉากสระสันนิษฐานว่านำมาจากวรรณกรรม³¹⁵ เนื่องจากในสมุดภาพบริเวณน้ำมสระเขียนนิทานเรื่องสัตว์เลื้อกราสีห์เป็นพญาเมื่อปฐมก็ปซึ่งเป็นคนละเรื่องราว (จะกล่าวต่อใน 5-S-ก) อีกทั้งกุณาสวดกมีชื่อและเนื้อหาเกี่ยวข้องกับสระกุณาสวดด้วย (กุณาสวด = นกกาแก้ว)

5-N-ข (เสาด้านที่ 5 ทิศเหนือ ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสภาพระวิหาร : เขียนเรื่องสังขพราหมณ์ (สังขชาต) โดยปรากฏตั้งแต่ในฉากน้ำทะเลลงมายังฉากแผ่นดินบางส่วนที่เชื่อมกับเชิงเสา โดยในฉากพื้นน้ำทะเลมีฝูงปลาตัวใหญ่ว่ายน้ำอยู่ ช่วงบนสุดมีภาพเรือสำเภากำลังล่ม ผู้คนต่างเกาะลำเรือเอาตัวรอด บ้างโดนปลาจับกิน โดยที่ท้ายเรือมีภาพพราหมณ์นั่งผ้าขาวนั่งอยู่ น่าจะเป็นสังขพราหมณ์ที่ออกเรือไปค้าขายและล่มกลางทะเล ถัดลงมา มีภาพพราหมณ์เกาะแผ่นกระดานพร้อมกับชายอีกคน สันนิษฐานว่าจะเป็นการตอนที่สังขพราหมณ์และคนรับใช้ว่ายน้ำอยู่ 7 วัน 7 คืน ตามเนื้อเรื่อง โดยเอียงไปทางบนขวามีเทพธิดาเหาะอยู่กลางอากาศ อาจหมายถึงนางมณีเมขลาที่ลงมาช่วยเหลือทั้งสอง ฉากถัดลงมา มีเรือสำเภาลำใหญ่ซึ่งนางเมขลาเนรมิตขึ้นใหม่ มีสังขพราหมณ์และคนรับใช้อยู่ในเรือ นั้น รายล้อมด้วยนางเมขลาและหมู่เทวดาเหาะอยู่ล้อมรอบซึ่งได้นำแก้วรัตนมาบรรทุกเต็มลำเรือ จากนั้นถัดลงมาที่ฉากแผ่นดินซึ่งเชื่อมกับภาพส่วนเชิงเสา เขียนภาพบ้านหลังหนึ่งมีชายชุดพราหมณ์นั่งอยู่บริเวณหน้าบ้าน และมีกลุ่มคนกำลังชนทาบเข้ามาจัดวางจากประตูกำแพงบ้าน โดยถัดส่วนกำแพงออกไปมีภาพเสากรวดเรือลตโบลง จึงอาจเป็นตอนที่สังขพราหมณ์นั่งเรือกลับมาถึงโมลินีนครแล้วพร้อมกับทรัพย์สมบัติต่างๆ

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

³¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 130-135.

เสาต้นที่ 5 เหลี่ยมทิศตะวันออก (5-E) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๑๑

5-E-ก (เสาต้นที่ 5 ทิศตะวันออก ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากป่าหิมพานต์ ประกอบด้วยต้นไม้และโขดหิน ช่วงล่างเขียนภาพฝูงลิง โดยจำนวนหนึ่งเป็นลิงทั่วไป อีกส่วนสวมเครื่องทรง โดยที่กลางฉากมีพญาวานรนั่งอยู่ 3 ตัว มีกายสีเขียว สีขาว และสีแดง จากศิลาจารึกระบุว่า เป็นหนุมาน พาลี และสุครีพ³¹⁶ พร้อมด้วยบริวารจำนวนมาก อาศัยอยู่ในเขาที่รัฐบรรพต ถัดขึ้นไปช่วงบนมีฝูงช้าง 8 ตัวสีกายต่างกัน โดยช้างแต่ละตัวมีลูกช้างอยู่ด้านข้าง

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏองค์ประกอบนี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏองค์ประกอบนี้

5-E-ข (เสาต้นที่ 5 ทิศตะวันออก ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากพื้นน้ำมีปลาคุหนึ่งว่ายอยู่ที่ประธานภาพปรากฏ พญานาคกายสีแดงสูงใหญ่พันพิขใส่ต้นไม้ริมฝั่งน้ำ โดยจากศิลาจารึกได้อธิบายเพิ่มเติมว่าต้นไม้ที่ริมฝั่งน้ำมีหมุ่นกตัวเล็กอาศัยอยู่ และหมุ่นกเหล่านั้นก็โดนพิขพญานาคจนพินาศย่อยยับไป³¹⁷ ถัดขึ้นไปมีเกาะในลักษณะซ้อนกันสองชั้น แต่ละชั้นมีวิมานอยู่ โดยชั้นบนภายในเขียนภาพเทวดา ส่วนชั้นล่างภายในเขียนภาพครุฑ ทั้งนี้ภาพเกาะดังกล่าวมีหลักฐานที่ค่อนข้างจะแผยวเกือบเชื่อมติดกับแผ่นดินส่วนที่พญานาคพันพิข ทำให้เกิดภูมิประเทศของพื้นน้ำคล้ายบึงใหญ่

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏองค์ประกอบนี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : เรื่องพญานาคพันพิขไม่ปรากฏ ส่วนภาพเกาะวิมานครุฑที่ซ้อนด้วยวิมานเทวดาอาจใกล้เคียงกับสมุดหน้าต้นในส่วนเขาสัตตบริภัณฑ์แบบแท่งที่เขียนวิมานอยู่บนยอดเขาแต่ละชั้นทั้งด้านข้างและตรงกลาง ซึ่งด้านตรงกลางปรากฏวิมานครุฑและสระน้ำ โดยอยู่ด้านใต้ของวิมานระดับเขาสุทัสนะ

³¹⁶ สันนิษฐานว่านำเนื้อความตอนหนึ่งจากในไตรภูมิโลกวิจรณ์มาเสริม ดูในบทที่ 4 หัวข้อที่ 2 การวิเคราะห์เนื้อหาจิตรกรรม, ข้อ 2.1.3

³¹⁷ สันนิษฐานว่าเป็นเรื่องพญานาคเผ่ารังนกที่ริมสระ (ฆตาสนชาตก) ดูในบทที่ 4 หัวข้อที่ 2 การวิเคราะห์เนื้อหาจิตรกรรม, ข้อ 2.1.4

จึงเป็นไปได้ว่าอาจนำส่วนประกอบดังกล่าวมาใส่จิตรกรรมเสาศระวิหารในเหลี่ยมที่ กำหนดส่วนยอดเสาศระเป็นเขาสุทศนะเช่นกัน นอกจากนี้องค์ประกอบส่วน สระใต้วิมานครุฑในสมุดภาพอาจตรงกับภูมิประเทศที่เกาะล้อมคล้ายบึงใหญ่ใน จิตรกรรมเสาศระวิหารก็เป็นได้ โดยแทรกเรื่องพญานาคพันพิชิตบึงซ้นลงไปด้วย (อย.8, ธบ.10/ก : A(3))

เสาดันที่ 5 เหลี่ยมทศได้ (5-S) ตรงกับ *แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๑๒*

5-S-ก (เสาดันที่ 5 ทศได้ ระดับเชิงเสาศระ)

จิตรกรรมเสาศระวิหาร : ฉากป่าหิมพานต์ ประกอบด้วยต้นไม้ โชดหิน โดยเขียน ภาพสัตว์หลายชนิดแทรกลงไป ได้แก่ กวาง เสือดาว กิณนร กิณรี กระต่าย ควายน วัว ช้าง ม้า รวมถึงภาพชาวป่า ส่วนช่วงกลางปรากฏกลุ่มราชสีห์อาศัยอยู่บริเวณ ถ้ำและโชดหิน จากศิลาจารึกระบุว่ากลุ่มราชสีห์นี้เป็น ราชสีห์สี่ตระกูล อาศัยอยู่ในถ้ำแก้ว ถ้ำเงิน และถ้ำทอง โดยในภาพเขียนแบ่งย่อยอีกเป็น 4 กลุ่ม อย่างไรก็ตามภาพราชสีห์ที่ปรากฏก็ดูมีสีกายคล้ายกัน ผู้วิจัยจึงพิจารณา องค์ประกอบอื่น ๆ ร่วม โดยกลุ่มซ้ายสุดสันนิษฐานว่าเป็น บัณขุสีหะ เพราะมีสิงห์สอง ตัวกำลังกินเนื้อกวาง ถัดมาทางขวาสันนิษฐานว่าเป็น โกรสรสีหะ เพราะมีสิงห์สองตัว หน้าถ้ำสีกายออกขาวและลายกันหอยสีแดง โดยสิงห์สองประเภทแรกกินเนื้อเป็น อาหาร) ถัดมาเยื้องไปด้านล่างขวาสันนิษฐานว่าเป็น ภาพสีหะ เพราะมีสิงห์ตัวหนึ่ง เขียนเส้นไพรที่ปาก สีรชะ รวมทั้งกระหนกที่ต้นขาเป็นสีดำ กลุ่มสุดท้ายสันนิษฐาน ว่าเป็น ดิณสีหะ เพราะมีสิงห์สองตัวกายสีแดงอ่อน (แสดงไม่ชัดเจน) โดยสิงห์สอง ประเภทหลังกินพืชเป็นอาหาร ถัดขึ้นไปด้านบนเขียนภาพ สระสีห์ปาดะ (ศิลาจารึก เขียนว่า “สีหะปะปาดะสระ”) ซึ่งเป็นสระแห่งสุดท้าย รอบสระมีกลุ่มช้างและ ม้าอาศัยอยู่ ทั้งนี้ การนำภาพสระสีห์ปาดะมาประกอบร่วมกับภาพราชสีห์นั้น ดูค่อนข้างสมเหตุผล เนื่องจากชื่อสระมีความหมายเกี่ยวข้องกับราชสีห์ (คำว่า “สีหะ” = สิงห์)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ปรากฏภาพสิงห์ที่อยู่ใกล้กับทางน้ำรูปหัวสิงห์ที่ทิศใต้ของสระอโนดาต ซึ่งเขียนแบ่งตระกูลไม่ชัดเจนและมีสภาพค่อนข้างลบเลือน (รข. 2C) ส่วนภาพสระไม่สามารถระบุชื่อและตำแหน่งได้จากฉากป่าหิมพานต์ช่วงต้น (รข.2B ดู 3-W-ก ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพราชสีห์สี่ตระกูลในฉากโขดหินและต้นไม้ตำแหน่งอยู่ป่าหิมพานต์ช่วงต้นก่อนภาพสระหิมพานต์และช้างสิบตระกูลในสมุดหน้าปลาย (อย.8, ธบ.10/ก : B(2ก)) โดยปรากฏทั้งลักษณะรูปร่างสีกาย และประเภทอาหารตามในคติ ส่วนภาพสระสี่หีบปาตะอยู่ในสมุดหน้าปลายเช่นกันในฉากป่าหิมพานต์ช่วงหลังสระอโนดาต (อย.8, ธบ.10/ก : B(5)) บริเวณสระมีภาพพรานบุญจับนางกินรีทั้งเจ็ด โดยอยู่ใต้ภาพน้ำมรสและเขียนระบุชื่อว่า “สิงหะปาปะตะสระ” ซึ่งนับว่าเป็นสระหิมพานต์ลำดับสุดท้ายเช่นเดียวกับในเสภาพระวิหาร (อย.8, ธบ.10/ก : B(5))

ทั้งนี้ ผู้วิจัยสันนิษฐานเพิ่มเติมว่าการที่จัดวางภาพราชสีห์และสัตว์ต่างๆ ในเสภาพระวิหารเหล่านี้น่าจะได้แรงบันดาลใจจากนิทานเรื่องสัตว์เลื้อกราชสีห์เป็น พญาเมื่อครั้งปฐมกัปในสมุดไตรภูมิ (อยู่ในฉาก“น้ำมรส”ที่กล่าวมาแล้วใน 5-N-ก) เนื่องจากปรากฏภาพราชสีห์และสัตว์หลายชนิด อีกทั้งมีลำดับและตำแหน่งในบริเวณใกล้เคียงกับในภาพเสภาพระวิหาร จึงอาจเป็นไปได้ว่าในภาพเสภาพระวิหารมีการปรับเปลี่ยนองค์ประกอบจากส่วนดังกล่าวในต้นแบบมาไว้ที่สระสี่หีบปาตะ พร้อมทั้งปรับเนื้อหาเล็กน้อยให้เป็นเรื่องราชสีห์สี่ตระกูลแทน

5-S-ข (เสาดันที่ 5 ทิศใต้ ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสภาพระวิหาร : ฉากพื้นน้ำทะเล มีสัตว์ทะเลนานาชนิด เช่น ปลา กุ้ง เต่า ที่กลางฉากเขียนเรื่อง พระมหาชนกออกเรือไปค้าขาย (มหาชนกชาต) โดยมีเรือสำเภาลำหนึ่งล่องอยู่ ลูกเรือต่างเกาะกระโถงเรือเอาตัวรอด บ้างก็โดนปลาจับกิน โดยเยื้องไปทางซ้ายของเรือปรากฏภาพพระมหาชนกกำลังว่ายน้ำในทะเล และมีนางเมขลาเหาะลงมาช่วย จึงน่าจะสื่อถึงตอนที่พระมหาชนกว่ายน้ำมาแล้ว 7 วัน 7 คืนตามเนื้อเรื่อง และถัดเยื้องขึ้นไปทางด้านบนขวานั้น นางเมขลาได้อุ้มพระมหาชนกเหาะกลับไปยังเมืองมิลินทร

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : *ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้* แต่ภาพนางเมขลาปรากฏที่เชิงผนังทางซ้ายในฉากป่าหิมพานต์ช่วงหลังสระอโนดาต โดยเขียนในเหตุการณ์เมขลาถือลูกแก้วล่อรามสูร ทั้งนี้ภาพรามสูรค่อนข้างลบเลือนมาก แต่ยังหลงเหลือร่องรอยภาพบุคคลทางขวาของนางเมขลา ซึ่งปรากฏฉายผ้าชายแครงอันเป็นหนึ่งในเครื่องทรงของบุรุษ และพบรอยคันศรที่กำลังง้างออก ซึ่งเป็นอีกอาวุธหนึ่งของรามสูรนอกเหนือจากขวาน (เปรียบเทียบกับสมุดไตรภูมิ) (รข. 2D.2)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพมหาชนกชาดก ในภาพชุดทศชาติชาดกจากส่วนท้ายสุดของสมุดหน้าปลาย โดยปรากฏ 2 ฉากคือ ฉากพระมหาชนกเรือล่มกลางทะเลแล้วนางเมขลาเหาะลงมาช่วยเหมือนในเสภาพระวิหาร กับฉากบรรทมบนแผ่นศิลาแล้วมีขบวนราชรถมาเกย (อย.8, ฉบ.10/ก : B(10) ส่วนภาพเมขลาและรามสูรปรากฏในฉากป่าหิมพานต์ช่วงท้ายจากสมุดหน้าปลายเช่นกัน ตั้งแต่ฉากเขาอากาศ-อุมังคคงคาในป่าหิมพานต์ช่วยปลาย (ต่อจากกลุ่มสระหิมพานต์) โดยภาพรามสูรในสมุด อย.6 พบว่าใช้เฉพาะศรธนู ส่วนสมุดอย.8 ใช้ทั้งศรธนูและขวาน ขณะที่สมุด ฉบ.10/ก ใช้เฉพาะขวานเท่านั้น ลักษณะภาพรามสูรดังกล่าวจึงน่าจะส่งอิทธิพลให้กับภาพรามสูรในหอพระไตรปิฎก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมุดภาพสมัยอยุธยา³¹⁸ (อย.6,8 และ ฉบ.10/ก : B(6))

เสาดันที่ 6 : เสาดันทิศตะวันตก (ซ้ายมือพระประธาน)

เสาดันที่ 6 เหลี่ยมทิศตะวันออก (6-E) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๒๑

6-E-ก (เสาดันที่ 6 ทิศตะวันออก ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสภาพระวิหาร : ฉากป่าหิมพานต์ ประกอบด้วยต้นไม้และโขดหิน เขียนเรื่องพระสุชนเดินตามหานางมโนราห์ไปถึงเขาไกรลาส (สุชนชาดก) โดยเริ่มเรื่องจากส่วนล่างสุดของภาพขึ้นไปด้านบน เป็นฉากพระสุชนต้องผ่านด่านอุปสรรค

³¹⁸ อนึ่ง ในคัมภีร์โลกัณฐฐานโชตรตนคณฐี ได้ระบุว่ามือสุรตนหนึ่ง ชื่อ “**รามชุนท์**” ซึ่งเป็นอสูรที่เมื่อเห็นเวลาหกเทพบุตร (เทวดาแห่งเมฆหมอก) บันดาลฝนแล้วเกิดโลกจิต “ยิงศรธนู” ออกไปทำให้เกิดสายฟ้า ดังนั้นแล้วภาพที่ปรากฏในสมุดไตรภูมิอยุธยาอาจเป็นภาพรามชุนท์ที่ทับซ้อนกับเรื่องรามสูรไล่ตามเมขลา อ้างใน กรมศิลปากร, โลกัณฐฐานโชตรตนคณฐี, 2543, หน้า 84-85.

ต่างๆ ในป่าหิมพานต์ เช่น เดินบนหลังขี้ม้วนน้ำกรด ลอดผ่านทางข้างพलयกำลังสู้กัน ยิงศรใส่ลูกไฟบนโขดหิน (ตามเนื้อเรื่องในชาดกจะเป็นยิงศรใส่ยักษ์ล้มลง) และเสด็จดำเนินในป่าต่อไปโดยผ่านฝูงม้า สัตว์และต้นไม้ต่างๆ (6-E-ก.1) ถัดขึ้นไปทางซ้ายเขียนภาพพระสุธนบรรทมบนโขดหินโดยใช้ผ้าสีแดงและมีนกตัวใหญ่กำลังโฉบพาขึ้นบนอากาศ ซึ่งฉากนี้เป็นตอนที่พระสุธนเข้าไปในป่าเชิงห้วยใหญ่ จึงคลุมผ้ารัตนกัมพลไว้เพื่อล่อให้นกหัสติลิงค์หอบพระองค์พาข้ามป่าไป ส่วนภาพทางขวาเป็นนกหัสติลิงค์ บินจากพระสุธนไปโดยหันหน้ามามองกัน ถัดขึ้นมาอีกทางด้านขวาเป็นภาพพระสุธนอยู่บนยอดไม้ใหญ่ และกำลังเกาะบนหลังนกยักษ์ตัวหนึ่งกลางอากาศ ซึ่งเป็นตอนที่พระสุธนแฝงกายในขนใต้ปีกนกที่จะขึ้นไปยังเขาไกรลาส(6-E-ก.2) ฉากถัดขึ้นมาเป็นเมืองสุวรรณนครของเหล่ากนิษฐ พระสุธนซ่อนตัวอยู่ที่ริมสระโบกขรณี และแอบเอาแหวนที่นางมโนราห์เคยฝากไว้ใส่ในหม้อน้ำสรง ครั้นนางมโนราห์สรงน้ำในพิธีล้างสาปมนุษย์จึงรู้ว่าสามีตนเดินทางมาถึงแล้ว และพระสุธนได้เข้าเฝ้าท้าวทุมราชในฉากถัดขึ้นมาที่ห้องพระโรง โดยในฉากมีนางกนิษฐทั้ง 7 นางร่วมอยู่ด้วย จึงน่าจะเป็นตอนที่ท้าวทุมราชทดสอบพระสุธนว่ายังจำนางมโนราห์ได้หรือไม่ โดยให้นางมโนราห์ยื่นปะปนกับกับบรรดาพี่น้องกนิษฐอีก 6 นาง และให้พระสุธน เสี่ยงทาย (6-E-ก.3 ล่าง)

ส่วนถัดขึ้นไปทางด้านบนสุดทางด้านซ้ายเป็นภาพยอดเขาไกรลาสหนึ่งในยอดเขาที่ล้อมสระอโนดาต โดยเขียนเป็นวิมานหลังหนึ่งล้อมด้วยกำแพงแก้ว และตั้งอยู่บนภูเขา ซึ่งสี่ภูเขาตู่เจือสี่ครามอมเทาซึ่งอาจสื่อถึงสี่แร่เงินยวงตามคติภายในวิมานเขียนภาพเทวดาองค์หนึ่งพร้อมด้วยเทพบริวาร โดยจากศิลาจารึกระบุว่าเป็น “พระมหะศวรเทวราช” หรือท้าวมหิศรเทพบุตร(พระอิศวร) ซึ่งสถิตอยู่บนเขาไกรลาส (6-E-ก.3 บน)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพสระอโนดาตที่ล้อมด้วยเขารูปปากกา โดยในที่นี้ปรากฏเพียง 4 ลูกซึ่งอาจเป็นเพราะข้อจำกัดของพื้นที่ และมีสี่ล้าเข้มเหมือนกันทุกลูก ที่เชิงเขามีทำน้ำลงสระ 4 ท่าตามคติไตรภูมิ (รช.2C) นอกจากนี้ยังปรากฏภาพวิมานแห่งหนึ่งตั้งอยู่ทางซ้ายของสระอโนดาต(รช.2B.2) โดยมีสระน้ำขนาบข้าง และภายในมีเทวดาและเทพบริวารประทับ สันนิษฐานว่าอาจเป็นวิมานท้าวทุมราชหรือวิมานพระอิศวรซึ่งเขียนขยายรายละเอียดแยกส่วนออกมาเพิ่มเติมจากสระอโนดาต

จิตรกรรมสมุดภาพไตรภูมิ : ภาพภูเขาสิขฐานปากกา 4-5 ลูกล้อมสระอนาคต³¹⁹ และมีท่าลงสระ 4 ท่าจากสมุดหน้าปลาย โดยฉบับอย.6 และ ฉบ.10/ก เขียนสีภูเขาตามคติซึ่งเขาไกรลาสนั้นเขียนด้วยสีขาวอันแทนด้วยเงินยวง ส่วนเล่มอย. 8 เขียนสีไม่ชัดเจน โดยอยู่ที่มุมล่างซ้ายของสระ และถัดไปทางซ้ายนอกสระเขียนเรื่อง พระสุธนมามโนราห์ โดยพระสุธนมกำลังปีนต้นไม้ใหญ่ที่มีนกยักษ์อาศัยอยู่ ถัดขึ้นมาด้านบนเขียนภาพวิมานที่ประทับของท้าวทุมราช (ในที่นี้เขียนว่าท้าวอุทุมพร)พร้อมบริวารบนเขาไกรลาส ด้านหน้าวิมานมีสระน้ำและภาพบุคคลนั่งขนาน 2 คน โดยจากสมุดภาพ ฉบ. 10/ก เป็นภาพผู้หญิงทั้งคู่ แต่จากสมุดภาพอย. 6 เป็นภาพชายคู่กับหญิง โดยที่ฝั่งผู้หญิงมีหมอน้ำอยู่ด้วย จึงน่าจะเป็นฉากพระสุธนมิ่งแหวนให้นางมโนราห์ตอนรดสรง (ส่วนสมุดภาพ อย.8 ไม่มีฉากวิมานท้าวทุมราช) ถัดมาทางขวาของฉากเขียนวิมานอีกหลังหนึ่ง ภายในมีพระอิศวรและพระอุมาประทับพร้อมด้วยบริวารโดยอยู่บนยอดเขาไกรลาสเช่นกัน และเป็นการเขียนขยายรายละเอียดแยกส่วนออกมาจากสระอนาคตเหมือนกับในหอพระไตรปิฎก (อย.6,8 และ ฉบ.10/ก : B(3-4))

6-E-ข (เสาดันที่ 5 ทิศตะวันออก ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากพื้นน้ำทะเลซึ่งมีฝูงปลาต่างๆว่ายน้ำอยู่ เขียนเรื่อง พระมหาบุญเถระ โดยปรากฏเรือสำเภา 2 ลำ ลำหนึ่งอยู่ทางซ้ายซึ่งจอดที่เกาะแห่งหนึ่ง ส่วนอีกลำลอยอยู่กลางทะเลโดยที่เหนือสำเภามีพระสงฆ์รูปหนึ่งลอยบนอากาศ ซึ่งตรงกับตอนที่พระมหาบุญเถระมาช่วยพ่อค้าเดินเรือที่ติดไม้จันทน์แดงบนเกาะไปขายและถูกพวกอมุขย์ในป่าจันทน์แดงตามทำร้าย

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

³¹⁹ สมุดเล่ม ฉบ.10/ก ปรากฏภูเขาเพียง 4 ลูก ซึ่งอาจเป็นเพราะการจัดองค์ประกอบภาพคลาดเคลื่อนไป (แต่ยังปรากฏคำบรรยายครบ 5 ลูก) ส่วนเล่ม อย.6,8 ปรากฏภาพเขารอบ 5 ลูก โดยเขียนเขาจิตรภูมิและกาฬภูมิอยู่ด้วยกัน ทั้งนี้จากในสมุดภาพ อย. 6,8 พบว่าเขาสุทัศน์ภูเป็นยอดปากกาเพียงยอดเดียวที่เหลือเป็นยอดเขาสูง ขณะที่ในสมุด ฉบ.10/ก เขียนยอดเขาเป็นรูปปากกาทุกยอด

เสาดันที่ 6 เหลี่ยมทศได้ (6-5) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๒๒

6-5-ก (เสาดันที่ 6 ทศได้ ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ภาพยอดเขาจิตรภูมิและกาฬภูมิ ซึ่งเป็นหนึ่งในเขาที่ล้อมสระอโนดาต โดยยอดเขาแต่ละแห่งเขียนเป็นวิมานบนภูเขาเช่นเดียวกับเขาไกรลาส ใน 6-E-ก ซึ่งสีภูเขาดูเจือสีน้ำตาลปนเขียวและคราม โดยอาจสื่อถึงสีแก้วนิลหรือแร่พลวง (กาฬภูมิ) และแก้วเจ็ดประการ(จิตรภูมิ)ตามคติ นอกจากนี้ ในวิมานแต่ละแห่งมีเทวดาพร้อมด้วยบริวารประทับ ซึ่งจากแผ่นศิลาจารึกระบุว่าเป็น “มเหศกขเทวราช” ถัดลงมาเชิงเขาประดับด้วยต้นไม้ โขดหิน และสัตว์ต่างๆ เช่น ม้า กวาง อัสพรสีหะ โดยส่วนล่างสุดเป็นที่อาศัยของ วิทยากร คนธรรพ์ เทวดา นางฟ้า ยักษ์ มนุษย์นาค ซึ่งปรากฏทำน้ำลงสระด้วย สันนิษฐานว่าเป็นหนึ่งในท่าลงทรงชำระร่างกายสำหรับบุคคล 4 กลุ่มตามคติซึ่งมีอยู่ 4 ท่ารอบสระอโนดาต ได้แก่ ทำน้ำสรองสนานของพระพุทธเจ้า-พระอรหันต์-พระปัจเจกพุทธเจ้า, ของพระดาบส หรือผู้มีฤทธิ, และของเทวดา-นางฟ้า-ยักษ์ สำหรับลงเล่นน้ำ³²⁰

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพสระอโนดาตในฉากป่าหิมพานต์ ซึ่งล้อมด้วยเขารูปปากกา 4 ลูก และทำน้ำลงสระ 4 ท่า ตามคติไตรภูมิ (รชม.2C ดู 6-E-ก ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพภูเขาสันฐานปากกา 4-5 ลูกล้อมสระอโนดาต และมีท่าลงสระ 4 ท่าในสมุดหน้าปลาย³²¹ โดยฉบับย่อย.6 และ ฉบ.10/ก ได้เขียนสีภูเขาตามคติ ซึ่งเขาจิตรภูมิและกาฬภูมินั้นเขียนด้วยสีคราม(อัญชัญ) หรือสีเขียวซึ่งแทนแก้วรัตนะทั้งปวงและแก้วนิล ส่วนเล่ม อย. 8 เขียนสีไม้ชัดเจน (อย.6,8 และ ฉบ.10/ก : B(4)) ทั้งนี้ การวางภาพเขาจิตรภูมิอยู่ร่วมกับเขากาฬภูมิในเสาพระวิหารสันนิษฐานว่านำต้นแบบมาจากสมุดไตรภูมิ โดยสังเกตได้อย่างชัดเจนจากเล่ม อย.6 มุมบนขวาของสระ

³²⁰ จากคัมภีร์บางฉบับเช่นโลกที่ปกสาร และโลกสันฐานโขตรตนคัณฐี พบว่าได้ระบุบุคคล 3 กลุ่มดังกล่าวที่ใช้สระอโนดาตลงทรงชำระและเล่นน้ำ ซึ่งใกล้เคียงกับในภาพเสาพระวิหารส่วนเชิงเสาในแต่ละด้าน อังน พระสังฆราชเมธังกร, โลกที่ปกสาร, 2529, หน้า 175. และ กรมศิลปากร, โลกสันฐานโขตรตนคัณฐี, 2543, หน้า 58.

³²¹ ในสมุดไตรภูมิ อย.6 ระบุว่ามีทำน้ำของเทวดา 1, ของนางฟ้า 1, ของดาบส-วิทยากร 1, และของพระปัจเจกพุทธเจ้า 1

6-S-ข (เสาดันที่ 6 ทิศใต้ ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากน้ำทะเล เขียนเรื่อง ภากาติชาตก หรือ นางกาก็ โดยเริ่มเรื่องที่ฉากเมืองพาราณสีซึ่งในที่นี่เขียนเป็นแผ่นดินใหญ่ทับซ้อนลงไปในพื้นที่น้ำทะเล มีครุฑตนหนึ่งที่ตอนบนของแผ่นดินแปลงกายมาเป็นมาณพหนุ่มลงมาเล่นสกากับพระเจ้าพรหมทัต จากนั้นได้ลักพานางกาก็เทวีในปราสาทขึ้นไปยังวิมานฉิมพลี(วิมานบน) ซึ่งอยู่ในแผ่นดินที่เชื่อมกับส่วนยอดเสา (6-S-ค) ต่อมาพระเจ้าพรหมทัตตรัสสั่งให้คนธรรพ์ชื่อนาฏกุเวรออกตามหานางกาก็ โดยเมื่อได้มาพบนางที่วิมานฉิมพลีแล้วจึงลักลอบเป็นชู้กัน (วิมานล่าง) ต่อมาครุฑและพระเจ้าพรหมทัตเมื่อเล่นสกากันอีกและได้รู้ว่านางกาก็คบชู้หลายชายจากบทกล่อมชมโฉมพระเทวีของนาฏกุเวร ครุฑจึงพานางกาก็มาคืนพระเจ้าพรหมทัต และพระเจ้าพรหมทัตจับนางไปลอยแพกลางทะเลด้วยความอับอายที่ทำน้ำตอล่างสุด

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : เรื่องกาก็ในตอนที่ ครุฑพานางกาก็ไปอยู่บนวิมานฉิมพลี และมีภานาฏกุเวรตามหานางกาก็โดยแอบอยู่ในพุ่มไม้ ซึ่งในสมุดภาพอยู่ในฉากทะเลช่วงระหว่างภาพรวมจักรวาลและชายป่าทิมพานต์ เหนือเรื่องทริวิหณะ (อย.8, ธน.10/ก : B(2)) ทั้งนี้ ลำดับภาพเรื่องกาก็ในสมุดไตรภูมิไม่ได้ต่อเนื่องกันกับตำแหน่งภาพเขาไกรลาสหรือ สุคนษาดกเหมือนอย่างในภาพเสาพระวิหาร จึงน่าจะเป็นการหยิบนำองค์ประกอบในสมุดไตรภูมิและอาจอ้างอิงเนื้อหาว่ามวรรณกรรมเพื่อเสริมภาพเสาพระวิหารให้สมบูรณ์

เสาดันที่ 6 เหลี่ยมทิศตะวันตก (6-W) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๒๓

6-W-ก (เสาดันที่ 6 ทิศตะวันตก ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ภาพยอดเขาคันธมาทน์ ซึ่งเป็นหนึ่งในเขาที่ล้อมสระอโนดาต โดยยอดเขาเขียนเป็นวิมานบนภูเขาดูเช่นเดียวกับเขาไกรลาสใน 6-E-ก ทั้งนี้สีภูเขาดูเขียนอย่างธรรมชาติทั่วไป แต่พบว่าที่ ส่วนยอดเขาข้างวิมาน

มีหลักฐานเป็นพื้นลานหน้าตัดเรียบอันเป็นหลักฐานของภูเขาคันธมาทน์ตามคติ³²² นอกจากนี้ในวิมานมีเทวดาร้อมด้วยบริวารประทับ ซึ่งจากแผ่นศิลาจารึกระบุว่าเป็น “มหะคักขเทวราช” เช่นเดียวกัน ถัดลงมาเชิงเขาประดับด้วยต้นไม้ โขดหิน และสัตว์ต่างๆ บริเวณกลางฉากปรากฏต้นอุโลกหน้าถ้ำทองที่เงื่อมเขานันทมูลอันเป็นที่ประทับของเหล่าพระปัจเจกพุทธเจ้า มีพญาช้างฉัททันต์คอยถวายปรนนิบัติ และมีสระน้ำอยู่ที่มุมล่างสุดทางขวา สันนิษฐานว่าเป็นหนึ่งในท่าลงสระชำระร่างกายสำหรับบุคคล 4 กลุ่มตามคติซึ่งมีอยู่ 4 ท่ารอบสระอโนดาต

อนึ่ง ภาพเขาคันธมาทน์ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ เช่นกัน ในบริเวณผนังตรงข้ามพระประธาน (ทิศตะวันออก) ระหว่างช่องประตู ซึ่งแสดงภาพหมู่พระปัจเจกพุทธเจ้าเหาะไปประชุมยังเงื่อมเขานันทมูลในเขาคันธมาทน์³²³ แวดล้อมด้วยหมู่ช้างฉัททันต์และหมู่สัตว์หิมพานต์ต่างๆ ทั้งจตุบาท ทวิบาท รวมถึงเทวดา นางฟ้า ดาบส ยักษ์ นาค

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพสระอโนดาตในฉากป่าหิมพานต์ ซึ่งล้อมด้วยเขารูปปากกา 4 ลูก และท่าน้ำลงสระ 4 ท่า ตามคติไตรภูมิ (รข.2C ดู 6-E-ก ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพภูเขาฐานปากกา 4-5 ลูกล้อมสระอโนดาต และมีท่าลงสระ 4 ท่าในสมุดหน้าปลาย ซึ่งฉบับอย.6 และ ฉบ.10/ก ได้เขียนสีภูเขาต่างกัน โดยเล่มอย.6 เขียนเขาคันธมาทน์ด้วยสีแดง อาจแทนแสงของภูเขาที่เหมือนถ่านไฟในเวลาข้างแรมตามคติ โดยตั้งอยู่มุมล่างขวาของสระ นอกจากนี้ประดับด้วยไม้อุโลกชื่อ “มัญชุสกะ” และถ้ำพระปัจเจกพุทธเจ้า ส่วนสมุดเล่ม ฉบ.10/ก เขียนสีภูเขาด้วยสีขาว ขณะที่เล่ม อย. 8 เขียนสีไม้ชัดเจน (อย.6,8 และ ฉบ.10/ก : B(4))

³²² ลักษณะฐานดังกล่าวพบในคำอธิบายจากพระอรรถกถาโปตลียสูตร ความว่า “...คันธมาทน์ภูฏเป็นยอดเขาที่มีพื้นราบเรียบ หนาแน่นไปด้วยคันทชาติทั้งสิ้น...” ศึกษาเพิ่มเติมใน อรรถกถา พระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย คหบดีวรรค อังใน พระสูตร และ อรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย มัชฌิมป็นณาสก์ เล่มที่ 2 ภาคที่ 1, พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525, หน้า 89.

³²³ ภาพพระปัจเจกพุทธเจ้าปรากฏพุทธประวัติของแต่ละองค์ในแต่ละผนังระหว่างช่องหน้าต่างของพระอุโบสถ และเมื่อตรัสรู้แล้วจะเหาะมายังเขาคันธมาทน์ซึ่งเป็นฉากที่อยู่ผนังตรงข้ามพระประธาน

6-W-ข (เสาดันที่ 6 ทิศตะวันตก ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาศระวิหาร : ฉากพื้นน้ำทะเลและแผ่นดินวางเหลี่ยมกัน 2 ชุด เขียนเรื่องพ่อค้าพากาและนกงุงไปค้ายังพาเวรรัฐ (พาเวรชาดก) โดยกลุ่มพ่อค้าได้นำนกกาขึ้นเรือไปค้าก่อน (สำเภาและแผ่นดินด้านล่าง แต่ภาพกาปรากฏไม่ชัดเจน) ถัดขึ้นตอนบนกลุ่มพ่อค้าได้นำนกงุงไปค้าอีกในครั้งหลังซึ่งชาวเมืองพากันขึ้นชมมากกว่านกกา (สำเภาและแผ่นดินด้านบน โดยมีนกงุงทองอยู่ท้ายสำเภา) ทั้งนี้ภาพบ้านเมืองมีแต่อาคารและต้นไม้โขดหิน ไม่ปรากฏผู้คน

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

เสาดันที่ 6 เหลี่ยมทิศเหนือ (6-N) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๒๔

6-N-ก (เสาดันที่ 6 ทิศเหนือ ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาศระวิหาร : ภาพยอดเขาสุทศนุกูฏ ซึ่งเป็นหนึ่งในเขาที่ล้อมสระอโนดาต โดยยอดเขาเขียนเป็นวิมานบนภูเขาเช่นเดียวกับเขาไกรลาสใน 6-E-ก ทั้งนี้ภูเขาเขียนค่อนข้างออกเป็นสีน้ำตาลอ่อน โดยอาจสื่อถึงสีทองคำตามคติ นอกจากนี้ในวิมาน มีเทวดาพร้อมด้วยบริวารประทับ ซึ่งจากแผ่นศิลาจารึกระบุว่า เป็น “มเหศักดิ์เทวราช” เช่นเดียวกัน ถัดลงมาเชิงเขาประดับด้วยต้นไม้โขดหิน ชาวป่า และสัตว์ต่างๆ โดยบริเวณกลางฉากปรากฏภาพนักสิทธิ์วิทยารย้อย่างไม่น่าริผลไปเซยชม และมีสระน้ำอยู่ที่มุมล่างสุดทางซ้าย สันนิษฐานว่าเป็นหนึ่งในท่าลงสระชำระร่างกายสำหรับบุคคล 4 กลุ่มตามคติซึ่งมีอยู่ 4 ท่ารอบสระอโนดาต ทั้งนี้ ภาพเขาสุทศนุกูฏที่เป็นฐานปากกาได้ปรากฏอยู่ที่ภาพสระอโนดาตในเสาศระวิหารต้นที่ 3 เช่นกัน ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในเหลี่ยมที่ 3-N-ก

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ภาพสระอโนดาตในฉากป่าหิมพานต์ ซึ่งล้อมด้วยเขารูปปากกา 4 ลูก และทำน้ำลงสระ 4 ท่า ตามคติไตรภูมิ (รช.2C ดู 6-E-ก ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพภูเขาฐานปากกา 5 ลูกล้อมสระอโนดาต และมีท่าลงสระ 4 ท่าในสมุดหน้าปลาย โดยฉบับ ธบ.10/ก เขียนสีภูเขาด้วยสีทองตามคติ ขณะที่เล่ม อย. 6 เขียนด้วยสีครามแต่มียอดเขาเป็นรูปปากกา และเล่ม

อย. 8 เขียนสีไม่ชัดเจน โดยตั้งอยู่มุมบนซ้ายของสระ (อย.6,8 และ ธบ.10/ก : B(4)) ส่วนภาพนักสิทธิ์วิทยากรแย่งไม้নারีผล อยู่ในสมุดหน้าปลายเช่นกันในฉากป่าหิมพานต์ตอนต้นในตำแหน่งก่อนถึงภาพราชสีห์ 4 ตระกูล และกลุ่มสระในหิมพานต์ ทั้งนี้ ภาพดังกล่าวสันนิษฐานว่าเป็นเพียงการหยิบนำองค์ประกอบในสมุดไตรภูมิ มาเสริมภาพเสาศระวิหารเช่นกัน เนื่องจากองค์ประกอบดังกล่าวในสมุดภาพไม่ได้มีลำดับต่อเนื่องกับเรื่องพระปัจเจกพุทธ เรื่องกาก็ หรือสุรนชาตก เหมือนอย่างในเสาศระวิหาร (อย.6,8 และ ธบ.10/ก : B(2ก))

6-N-ข (เสาดันที่ 6 ทิศเหนือ ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาศระวิหาร : ฉากน้ำทะเล เขียนเรื่องนางสุสันธิ (สุสันธิชาตก) โดยเริ่มเรื่องที่ฉากเมืองพาราณสีซึ่งในที่นี้เขียนเป็นแผ่นดินใหญ่ทับซ้อนลงไปในพื้นที่น้ำทะเล มีครุฑตนหนึ่งแปลงกายมาเป็นมาณพหนุ่มลงมาเล่นสกากับพระเจ้าตัมพราช จากนั้นได้ลักพานางสุสันธิเทวีในปราสาทขึ้นไปยังวิมานไทรในเกาะกลางทะเลซึ่งในภาพจิตรกรรมอยู่ด้านบนของเมือง ต่อมาพระเจ้าตัมพราชตรัสสั่งให้คนธรรพ์ชื่ออัคคะออกตามหาพระเทวี โดยเมื่อได้มาพบนางที่วิมานไทรแล้วจึงลักลอบเป็นชู้กัน ต่อมาครุฑและพระเจ้าตัมพราชเมื่อมาเล่นสากันเลยได้รู้ว่านางสุสันธิคบชู้หลายชายจากบทกล่อมชมโฉมพระเทวีของอัคคะ ครุฑจึงพานางสุสันธิมาส่งคืนให้พระเจ้าตัมพราชและไม่เล่นสากด้วยกันอีก

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

เสาดันที่ 4 : เสาดังทิศตะวันตก (ซ้ายมือพระประธาน)

เสาดันที่ 4 เหลี่ยมทิศตะวันออก (4-E) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๒๕

4-E-ก (เสาดันที่ 4 ทิศตะวันออก ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาศระวิหาร : แสดงแม่น้ำปัญจมหานที (แม่น้ำห้าสาย) ประกอบด้วย คงคา ยมุนา อจิรวดี สรรภู มหิ และภาพเมืองในชมพูทวีป 16 เมือง (โสฬสมหานคร) โดยแบ่งเขียนแยกไปแต่ละเหลี่ยมเสาละ 4 เมือง สำหรับเหลี่ยมนี้จากแผ่นศิลาจารึก ระบุว่าเมือง พาราณสี สาวัตถี เวสาลี ราชคฤห์ แสดงภาพเมืองด้วย ปราสาทราชวัง กำแพงเมืองและป้อมปราการ โดยจัดองค์ประกอบแต่ละเมือง ให้จัดริมเสาและแบ่งฉากด้วยแม่น้ำห้าสายดังกล่าวใน แนวตั้งและทแยงออกข้าง ทำให้สัณฐานแผ่นดินเป็นรูปคล้ายสามเหลี่ยมที่มีขนาดใกล้เคียงกัน อีกทั้งเกิดพื้นที่ เกาะตรงกลาง ซึ่งภายในเขียนภาพ โพธิ์บัลลังก์อันเป็นสิสูปัญญาพีหรือที่ตรัสรู้ ของ พระพุทธเจ้า ถัดลงมาส่วนล่างสุดแสดงฉากป่าหิมพานต์ มีต้นไม้โขดหินและ สระโบกขรณี ซึ่งเขียนเรื่อง นพปานชาดก ปรากรูปภาพพญาลิงโพธิสัตว์อริษฐานเสก ลำอ้อที่อยู่รอบสระให้เป็นปล้องยาวตลอดเพื่อให้ลิงบริวารใช้ลำอ้อนั้นดูดน้ำใน สระที่มีผีเสื้อน้ำเฝ้าอยู่ ผีเสื้อน้ำจึงทำอันตรายฝูงลิงไม่ได้

(หมายเหตุ : 1.เมืองทั้งสี่แห่งไม่สามารถระบุตำแหน่งได้แน่ชัดว่าอยู่ส่วนใดในภาพ
2. จากศิลาจารึกระบุว่าแม่น้ำทั้ง 5 สายนี้ มีคองคา ยมุนา อจิรวดีที่ ไหลผ่านมายังเมืองมฤชย์แล้วลงมหาสมุทร ส่วนมหิและสรรภูไหลผ่านไป ใน ป่าหิมพานต์แล้วลงมหาสมุทร โดยในเหลี่ยมนี้ฉากกลุ่มเมืองอยู่ส่วนบนและ ฉากป่าหิมพานต์อยู่ส่วนล่าง)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏองค์ประกอบนี้ มีเพียงภาพแม่น้ำที่ไหล ต่อจากสระอนดาตแล้วผ่านเส้นทางเกาะแก่งต่างๆในป่าหิมพานต์จนมากระทบกับ เขาตริภุชฐานบรรพตแตกออกเป็นแม่น้ำปัญจมหานทีที่ช่วงปลายสุดของ ป่าหิมพานต์ซึ่งอยู่เชิงผนังขวาล่าง (รขม.2D.3) ส่วนเรื่องนพปานชาดก พบองค์ประกอบที่ใกล้เคียงคือภาพพญาลิงกับผีเสื้อน้ำสู้กันกลางพื้นน้ำที่ช่วงล่างสุด

ของฉากภาพรวมจักรวาล ทั้งนี้จากภาพที่ปรากฏสามารถสันนิษฐานได้ถึงชาดกอีกเรื่องคือ “ตโยธรรมาชดก”³²⁴(รช.1.6)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพเมืองในพุทธประวัติจากสมุดหน้าปลาย โดยมี ฉากโพธิบัลลังก์รวมทั้งสัตตมหาสถานทั้งเจ็ดที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปในคราวหลังตรัสรู้เป็นศูนย์กลาง ล้อมรอบด้วยกลุ่มเมืองโสฬส(มัชฌิมประเทศ) และเมืองชนบทชายแดนต่างๆ(ปัจฉิมประเทศ) ของชมพูทวีป อย่างไรก็ตาม กลุ่มเมืองเหล่านี้เขียนเป็นชื่อเมืองในกรอบสี่เหลี่ยมและวงกลมซึ่งแตกต่างจากในภาพเสภาพระวิหาร อีกทั้งชื่อเมืองไม่ได้เรียงลำดับตามอย่างในภาพเสภาพระวิหารด้วย ขณะที่แม่น้ำปัญจมหานทีนั้นปรากฏภาพแม่น้ำ 4-5 สายไหลผ่านกลางกลุ่มเมืองดังกล่าว โดยต่อเนื่องมาจากแม่น้ำในป่าหิมพานต์ที่ไหลออกจากสระอโนดาตแล้วผ่านเส้นทางเกาะแก่งต่างๆในป่าหิมพานต์จนมากระทบกับเขาตริภังชานบรรพตแตกเป็น 5 สาย ก่อนจะไหลเข้ามายังกลุ่มเมือง (อย.8 และ ธบ.10/ก : B (7,8))

4-E-ข (เสาดันที่ 4 ทิศตะวันออก ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสภาพระวิหาร : ฉากเรือกำปั่นเดินทะเลและฝูงสัตว์ในทะเล กลางฉากเป็นเกาะซึ่งศิลาจารึกระบุว่า เป็นเกาะสิงหล (ลังกา) ภายในเขียนมณฑปพระพุทธบาท และเจดีย์องค์สี่ขาวบนภูเขา ถัดไปด้านขวามีปราสาทหลังหนึ่ง พระพุทธบาทนี้สันนิษฐานว่าเป็นพระพุทธบาทในเขาสุมณภู ส่วนพระเจดีย์ขาวและปราสาทอาจสื่อถึงพุทธสถานต่างๆในลังกาหรือ “โสฬสมหาสถาน”

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏองค์ประกอบนี้

³²⁴ ตโยธรรมาชดก จากอรรถกถา พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เอกกนิบาตชาดก อาสังสวรรค. เรื่องราวกล่าวถึงลิงจำฝูงหรือพระเทวทัตในอดีตชาติหิวอำนาจและไล่ขบถลูกลิงทุกตัวที่เป็นเพศผู้ แม่ของลิงพระโพธิสัตว์จึงแอบหนีไปคลอดนอกฝูง ต่อมาเมื่อลูกลิงโพธิสัตว์โตขึ้นได้เจอกับลิงจำฝูงพ่อของตนซึ่งได้ทำอุบายใช้ลูกลิงไปเก็บดอกบัวในสระที่มีรากขสโดยหวังจะให้ลูกลิงถูกกิน แต่ลูกลิงเก็บดอกบัวโดยใช้ปัญญารากขสเลื่อมใสจึงถือดอกบัวตามหลังพระโพธิสัตว์มา เมื่อพ่อลิงเห็นรากขสเดินมา ก็ตกใจกลัวหัวใจแตกดับไป อังใน **พระสูตร และ อรรถกถาแปล ขุททกนิกาย เอกกนิบาตชาดก** เล่มที่ 3 ภาคที่ 2, พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525, หน้า 100-104.

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : แผนที่แสดงโสฬสมหาสถานหรือพุทธสถานในเกาะลังกา จากสมุดหน้าปलय ซึ่งต่อเนื่องมาจากกลุ่มเมืองในชมพูทวีปและสุวรรณภูมิ ตรงกลางแผนที่เขียนภาพพระพุทธรูปบนเขาสุมณภูฏ แวดล้อมด้วยสถูปและอารามต่างๆ ตามความเป็นจริง เช่น มเหยงคณ์เจดีย์ สุวรรณมาลิกเจดีย์ ภูปาราม มหาเจดีย์อภัยคีรีวิหาร เขตวันวิหาร ฯลฯ (อย.8 และรบ.10/ก : B(9))

เสาดันที่ 4 เหลี่ยมทิศใต้ (4-S) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๒๖

4-S-ก (เสาดันที่ 4 ทิศใต้ ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : แสดงแม่น้ำปัญจมหานที (แม่น้ำห้าสาย) ประกอบด้วย คงคา ยมุนา อจิรวดี สรรภู มหิ และภาพเมืองในชมพูทวีป 16 เมือง (โสฬสมหานคร) โดยแบ่งเขียนแยกไปแต่ละเหลี่ยมเสาละ 4 เมือง สำหรับเหลี่ยมนี้จากแผ่นศิลาจารึก ระบุว่าเมืองมิลิลา อาหวิ โกสัมพี อุชเชนี แสดงภาพเมืองด้วยปราสาทราชวัง กำแพงเมืองและป้อมปราการ โดยจัดองค์ประกอบแต่ละเมืองทั้งแบบเรียงต่อตรง ลงมาและแบบเหลื่อมกันตามแนวเสา และมีแม่น้ำห้าสายแบ่งแต่ละเมือง ในแนวทแยงไปมาคล้ายฟันปลา ทำให้สัดส่วนแผ่นดินเป็นรูปคล้ายสามเหลี่ยม ทั้งนี้ เมืองที่อยู่ด้านล่างสุดจะแสดงองค์ประกอบที่มีขนาดใหญ่และรายละเอียดมากที่สุด ขณะที่ ส่วนบนสุดของภาพเป็นฉากป่าหิมพานต์ เขียนเรื่องพระมหิสสา कुमारมายัง สระที่มีผีเสื้อน้ำเฝ้าอยู่ ได้เทศนาตอบเรื่องเทวธรรมบนแผ่นศิลาลาดจนผีเสื้อน้ำ เลื่อมใส แล้วช่วยสองพี่น้องจันทระกุมารและสุริยกุมารที่ถูกผีเสื้อน้ำจับตัวไว้ กลับคืนมา (เทวธรรมชาดก)

(หมายเหตุ : 1.เมืองทั้งสี่แห่งไม่สามารถระบุตำแหน่งได้แน่ชัดว่าอยู่ส่วนใดในภาพ

2. จากศิลาจารึกระบุว่าแม่น้ำทั้ง 5 สายนี้ มีคงคา ยมุนา อจิรวดีที่ไหล ผ่านมายังเมืองมนุษย์แล้วลงมหาสมุทร ส่วนมหิและสรรภูไหลผ่านไปใน ป่าหิมพานต์แล้วลงมหาสมุทร โดยในเหลี่ยมนี้ฉากป่าหิมพานต์อยู่ส่วนบนและ ฉากกลุ่มเมืองอยู่ส่วนล่าง)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : *ไม่ปรากฏองค์ประกอบนี้* มีเพียงภาพแม่น้ำ ปัญจมหานที ที่ช่วงปลายสุดของป่าหิมพานต์ โดยไหลมาจากสระอโนดาตและผ่านเกาะแก่งต่างๆ จนมาถึงเขาตริจฉานบรรพตที่สุขขอบผนังทางขวาล่าง (รช.2D.3 ดู 4-E-ก ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพแม่น้ำปัญจมหานที 4-5 สาย ไหลผ่านกลางกลุ่มเมือง ดังกล่าว โดยต่อเนื่องมาจากแม่น้ำในป่าหิมพานต์ที่ไหลออกจากสระอโนดาตแล้วผ่านเส้นทางเกาะแก่งต่างๆ จนมากระทบกับเขาตริจฉานบรรพตแตกเป็น 5 สาย ก่อนจะไหลเข้ามายัง กลุ่มเมืองชมพูทวีป ซึ่งปรากฏในรูปแบบทรงสี่เหลี่ยมหรือวงกลมและเขียนชื่อระบุ ทั้งนี้ชื่อเมืองในสมุดภาพและในเสาศพระวิหารเรียงลำดับไม่ตรงกัน (อย.8 และ ฐบ.10/ก : B (7,8) ดู 4-E-ก ประกอบ)

4-S-ข (เสาดันที่ 4 ทิศใต้ ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาศพระวิหาร : ฉากพื้นน้ำทะเล เขียนเรื่อง สมุททวาณิชชาดก โดยปรากฏภาพเรือสำเภา 2 ลำ ลำหนึ่งกางใบเรือแล่นอยู่กลางทะเล (ล่าง) ส่วนอีกลำจอดอยู่ริมฝั่งเกาะ (บน) ภายในเกาะมีผู้คนทำกิจวัตรไม่สำรวมและเทวดาองค์หนึ่ง สันนิษฐานว่าตอนที่พ่อค้า(ช่างไม้)สองกลุ่ม คือกลุ่มของพระโพธิสัตว์และกลุ่มของพวกอวิชา ต่อเรือมาอาศัยอยู่ในเกาะกลางทะเล ต่อมากลุ่มช่างไม้วิชาทำสิ่งอุบาทว์สกปรกในเกาะ เมื่อเทวดาจึงโกรธและสาปแช่งให้น้ำท่วมเกาะภายใน 15 วัน ช่างไม้บังทิตเมื่อรู้ภัยจึงวางแผนไว้รอบคอบแล้วพาพวกตนหนีภัยได้ (เรือลำล่าง) ส่วนกลุ่มช่างอวิชาประมาทไม่หาทางหนีภัยจึงนำท่วมตายเสียหมด (เรือลำบน)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : *ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้*

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : *ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้*

เสาดันที่ 4 เหลี่ยมทิศตะวันตก ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๒๗

4-W-ก (เสาดันที่ 4 ทิศตะวันตก ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาศระวิหาร : แสดงแม่น้ำปัญจมหานที (แม่น้ำห้าสาย) ประกอบด้วย คงคา ยมุนา อจิรวตี สรรภู มหิ และภาพเมืองในชมพูทวีป 16 เมือง (โสฬสมหานคร) โดยแบ่งเขียนแยกไปแต่ละเหลี่ยมเสาละ 4 เมือง สำหรับเหลี่ยมนี้จากแผ่นศิลาจารึก ระบุว่าเมือง ตักสิลา จัมปาศะ สาคละ สูงสูมารคิรี แสดงภาพเมืองด้วยปราสาท ราชวัง กำแพงเมืองและป้อมปราการ โดยจัดองค์ประกอบแต่ละเมืองทั้งแบบ เรียงต่อตรงลงมาและแบบเหลื่อมกันตามแนวเสา และมีแม่น้ำห้าสายแบ่งแต่ละเมือง ในแนวทแยงไปมาและแนวขวาง ทำให้สัญญาณแผ่นดินเป็นรูปคล้ายสามเหลี่ยม และแถบสี่เหลี่ยม ทั้งนี้ เมืองที่อยู่ด้านล่างสุดจะแสดงองค์ประกอบที่มีขนาดใหญ่ และรายละเอียดมากที่สุด ส่วนด้านบนสุดของภาพเป็นป่าหิมพานต์ มีกลุ่มช้างอาศัยอยู่

(หมายเหตุ : 1.เมืองทั้งสี่แห่งไม่สามารถระบุตำแหน่งได้แน่ชัดว่าอยู่ส่วนใดในภาพ
2.จากศิลาจารึกระบุว่าแม่น้ำทั้ง 5 สายนี้ มีคองคา ยมุนา อจิรวตีที่ไหล ผ่านมายังเมืองมนุษย์แล้วลงมหาสมุทร ส่วนมหิและสรรภูไหลผ่านไปป่าหิมพานต์ แล้วลงมหาสมุทรโดยในเหลี่ยมนี้ฉากป่าหิมพานต์อยู่ส่วนบนและฉากกลุ่มเมือง อยู่ส่วนล่าง)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏองค์ประกอบนี้ มีเพียงภาพแม่น้ำปัญจมหานทีที่ช่วงปลายสุดของป่าหิมพานต์ โดยไหลมาจากสระอโนดาตและ ผ่านเกาะแก่งต่างๆ จนมาถึงเขาตริจฉานบรรพตที่สุดขอบผนังทางขวาล่าง (รข.2D.3 ดู 4-E-ก ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพแม่น้ำปัญจมหานที 4-5 สาย ไหลผ่านกลางกลุ่มเมือง ดังกล่าว โดยต่อเนื่องมาจากแม่น้ำในป่าหิมพานต์ที่ไหลออกจากสระอโนดาตแล้ว ผ่านเส้นทางเกาะแก่งต่างๆจนมากระทบกับเขาตริจฉานบรรพตแตกเป็น 5 สาย ก่อนจะไหลเข้ามายังกลุ่มเมืองชมพูทวีปซึ่งปรากฏในรูปแบบทรงสี่เหลี่ยมหรือ วงกลมและเขียนชื่อระบุ ทั้งนี้ชื่อเมืองในสมุดภาพและในเสาศระวิหารเรียง ลำดับไม่ตรงกัน (อย.8 และ ๖บ.10/ก : B (7,8) ดู 4-E-ก ประกอบ)

4-W-ข (เสาดันที่ 4 ทิศตะวันตก ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากพื้นน้ำทะเลโดยมีเกาะอยู่ตรงกลาง บริเวณรอบเกาะ เขียนหมูนาคกำลังว่ายน้ำ จากศิลาจารึกระบุว่าเป็น นาคสี่ตระกูลกำเนิด ได้แก่ สังเสทชะ ชลาพุชะ อัณฑชะ และโอปปาติกะ อย่างไรก็ตาม ภาพนาครที่ปรากฏนี้ เขียนทั้งหมด 5 ตัว และแยกหมู่ตระกูลไม่ชัดเจนเท่าใดนัก

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏองค์ประกอบนี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏองค์ประกอบนี้

เสาดันที่ 4 เหลี่ยมทิศเหนือ ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๒๘

4-N-ก (เสาดันที่ 4 ทิศเหนือ ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : แสดงแม่น้ำปัญจมหานที (แม่น้ำห้าสาย) ประกอบด้วย คงคา ยมุนา อจิรวดี สรภู มหิ และภาพเมืองในชมพูทวีป 16 เมือง (โสฬสมหานคร) โดยแบ่งเขียนแยกไปแต่ละเหลี่ยมเสาละ 4 เมือง สำหรับเหลี่ยมนี้จากแผ่นศิลาจารึก ระบุว่าเป็นเมือง กบิลพัสดุ์ สาเกต มัททราช อินทปัตต์ แสดงภาพเมืองด้วย ปราสาทราชวัง กำแพงเมืองและป้อมปราการ โดยจัดองค์ประกอบแต่ละเมือง วางเหลื่อมกันตามแนวเสา และมีแม่น้ำห้าสายแบ่งแต่ละเมือง ในแนวทแยงไปมา คล้ายฟันปลา ทำให้สันฐานแผ่นดินเป็นรูปคล้ายสามเหลี่ยม ทั้งนี้ ขนาดเมือง ในเหลี่ยมเสานี้ค่อนข้างใกล้เคียงกัน ถัดลงมาส่วนล่างสุดเป็นฉากป่าหิมพานต์ มีต้นไม้โขดหิน โขลงช้าง และบึงน้ำใหญ่ เขียนภาพเรื่องปุทอง (สุวรรณภักก์กฏก ชาติ) ปรากฏพญาช้างกายสีเขียวกำลังเหยียบปุทองอยู่ โดยมีช้างสีขาวอีกตัวอยู่ ด้านข้างใช้วงเข้าช่วย ซึ่งสันนิษฐานว่าตรงกับตอนที่พญาช้างฉันทันต์โพธิสัตว์ถูก ปุทองยักษ์ใช้กำหนับขาเพื่อหวังจะลากลงไปกินในน้ำ นางช้างพังผู้เป็นภรรยาข้าง ได้พูดหวานล้อมปุนันด้วยคำหวาน ปุทองจึงใจอ่อนแล้วคลายกำมือ พญาช้างได้ที่จัดการกระที่ปุนันให้هلكเสียสิ้น

(หมายเหตุ : 1.เมืองทั้งสี่แห่งไม่สามารถระบุตำแหน่งได้แน่ชัดว่าอยู่ส่วนใดในภาพ
2.จากศิลาจารึกระบุว่าแม่น้ำทั้ง 5 สายนี้ มีคงคา ยมนา อจิรวดีที่ไหล
ผ่านมายังเมืองมนุษย์แล้วลงมหาสมุทร ส่วนมทิสระภูโกลผ่านไปป่าหิมพานต์
แล้วลงมหาสมุทร โดยในเหลี่ยมนี้ฉากกลุ่มเมืองอยู่ส่วนบนและฉากป่าหิมพานต์
อยู่ส่วนล่าง))

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏองค์ประกอบนี้ มีเพียงภาพแม่น้ำ
ปัญจมหานทีที่ช่วงปลายสุดของป่าหิมพานต์ โดยไหลมาจากสระอโนดาตและ
ผ่านเกาะแก่งต่างๆ จนมาถึงเขาตริภุชฐานบรรพตที่สุดขอบผนังทางขวาล่าง
(รช.2D.3 ดู 4-E-ก ประกอบ)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพแม่น้ำปัญจมหานที 4-5 สาย ไหลผ่านกลางกลุ่มเมือง
ดังกล่าว โดยต่อเนื่องมาจากแม่น้ำในป่าหิมพานต์ที่ไหลออกจากสระอโนดาตแล้ว
ผ่านเส้นทางเกาะแก่งต่างๆจนมากระทบกับเขาตริภุชฐานบรรพตแตกเป็น 5 สาย
ก่อนจะไหลเข้ามายังกลุ่มเมืองชมพูทวีปซึ่งปรากฏในรูปแบบทรงสี่เหลี่ยมหรือ
วงกลมและเขียนชื่อระบุ ทั้งนี้ชื่อเมืองในสมุดภาพและในเสาศาพระวิหาร
เรียงลำดับไม่ตรงกัน (อย.8 และ ธบ.10/ก : B (7,8) ดู 4-E-ก ประกอบ)

4-N-ข (เสาดันที่ 4 ทิศเหนือ ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาศาพระวิหาร : ฉากพื้นน้ำทะเล โดยเขียนเรื่องพญาเต่าทอง
(สุวรรณกัจฉปชาดก) โดยจากด้านบนสุดมีภาพเรือสำเภาลม และมีกลุ่มคนกำลัง
ขี่เต่าทองยักษ์กลางทะเล ถัดลงมาในฉากภูเขาที่เกาะแห่งหนึ่ง มีภาพเต่าทองนอน
สิ้นใจอยู่บนพื้นทราย และกลุ่มคนดังกล่าวกำลังลงมือกินเต่าทองนั้น โดยบ้างก็ถือ
อาวุธมาแล้วเนื้อ บ้างก็เฝ้าดูห่างๆ บ้างก็กำลังลูบหัวเต่า และในฉากถัดลงมากลุ่มคน
ดังกล่าวได้นำกระดองมาต่อเป็นเรือแล่นต่อไปในทะเล ซึ่งจากเนื้อเรื่องคือ
พญาเต่าทองโพธิสัตว์ มาช่วยพ่อค้าที่เรือแตกกลางทะเล และสละเลือดเนื้อตัวเอง
เป็นอาหารให้แก่หมู่พ่อค้า ส่วนกระดองเอามาต่อเป็นเรือกลับไปยังพาราณสี

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

สรุปประเด็นวิเคราะห์และข้อเสนอของผู้วิจัย จิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์ฐานในพระวิหาร
วัดสุทัศนเทพวราราม ชุดที่ 2

ก. เนื้อหาในภาพจิตรกรรม

ภาพจิตรกรรมในเสาชุดที่ 2 นี้อธิบายถึงภูมิประเทศในป่าหิมพานต์และเมืองใน
ชมพูทวีป ซึ่งนับว่าเป็นการขยายภาพจักรวาลเจาะจงไปยังภพภูมิที่มนุษย์อาศัยอยู่(มนุษย์สภุมิ) และ
เป็นแผ่นดินที่พระพุทธเจ้าจะลงมาตรัสรู้ (สี่สปรฐพีในมัชฌิมประเทศ)³²⁵ โดยปรากฏอยู่ที่
ระดับกลางเสาและเชิงเสาของเสากลุ่มกลางพระวิหาร (ต้นที่ 3,4,5,6) โดยพื้นที่ส่วนเชิงเสา
พระวิหาร (ก) มุ่งเน้นอธิบายสถานที่และสิ่งมีชีวิตในชมพูทวีป ประกอบด้วยเสาด้านที่ 3 และ 5 ซึ่ง
อธิบายเรื่องป่าหิมพานต์ โดยแสดงสระสำคัญทั้ง 7 สระ ตลอดจนแสดงภาพสัตว์ตระกูลต่างๆ ขณะที่
เสาด้านที่ 6 เน้นอธิบายเจาะจงเฉพาะส่วนเขาหิมพานต์ที่ล้อมรอบสระอนดาต และเสาด้านที่ 4
เน้นอธิบายกลุ่มเมืองในชมพูทวีป นอกจากนี้ยังสอดแทรกชาดกอยู่บ้าง แต่มีจำนวนน้อยกว่าที่
ภาพส่วนกลางเสา (ดูแผนผัง 2.2, หัวข้อ ค.)

สำหรับพื้นที่กลางเสา (ข) ในจิตรกรรมชุดนี้ซึ่งเป็นนิทานชาดกในฉากพื้นน้ำทะเล
ผู้วิจัยพบว่าส่วนใหญ่มีเนื้อหาที่ไม่เกี่ยวข้องกับภาพระดับยอดเสา (ค) และเชิงเสา (ก) รวมทั้งแทบจะ
ไม่เชื่อมโยงกับในจิตรกรรมที่หอพระไตรปิฎกและสมุดไตรภูมิด้วย การกำหนดภาพส่วนนี้จึงเป็น
รูปแบบเฉพาะของพระวิหารซึ่งเชื่อมโยงกันเองระหว่างระดับกลางเสาในด้านเนื้อหาโดยอ้างอิงจาก
วรรณกรรม³²⁶ ได้แก่ชาดกเกี่ยวกับมนุษย์(และสัตว์บางส่วน)จำนวนหลายเรื่อง que เดินทางไปใน
ทะเลและเกาะต่างๆ โดยเป็นทั้งเรื่องราวสอนใจและแสดงปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์หรือ
พระอริยเจ้า เช่น สุปปรกชาดก (3-S-ข) ซึ่งพระโพธิสัตว์เป็นต้นหนเรืออริชฐานจิตด้วยบุญกุศลเพื่อ
ช่วยเรือและลูกเรือรอดพ้นจากทะเลน้ำวน หรือเรื่องพระมหาบุญเถระ (6-E-ข) ว่าด้วยพระมหาบุญ
แสดงอิทธิฤทธิ์เหาะไปช่วยพวกพ่อค้าในเรือที่ถูกอมมนุษย์ในป่าจันทน์แดงตามทำร้าย โดยภาพชาดก
เหล่านี้แสดงภาพเฉพาะในฉากตอนสำคัญเพียงฉากเดียว ไม่อธิบายเล่าเรื่องหลายฉากแบบ
จิตรกรรมชุดที่ 1

จิตรกรรมชุดที่ 2 นับว่าสอดแทรกภาพชาดกจำนวนหลายเรื่องในส่วนกลางเสา
ผู้วิจัยจึงมีข้อคิดเห็นว่าจิตรกรรมชุดนี้ยังมีนัยสื่อถึงวาระอดีตของพระพุทธเจ้าศากยมนิโคตมะ

³²⁵ กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจฉกตา), 2535, หน้า 247-250.

³²⁶ ส่วนใหญ่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาชาดก พระสูตร และคัมภีร์โลกศาสตร์ เช่น ไตรภูมิโลกวินิจฉกตา, จักกวาฬทีปนี เป็นต้น

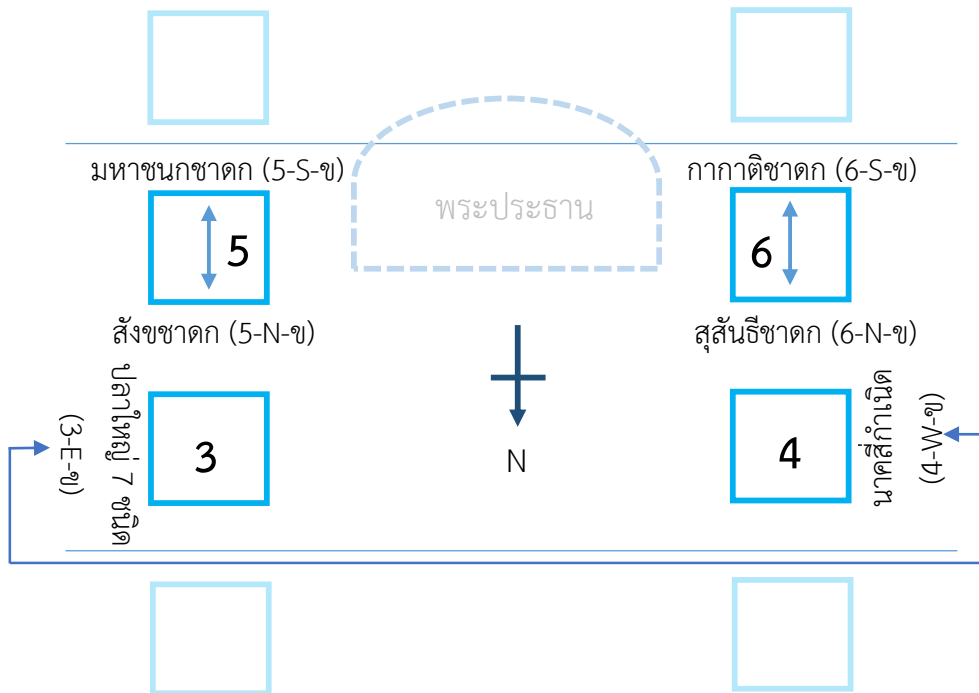
เนื่องจากการผลัดกันมาอุบัติของพระโพธิสัตว์แต่ละพระชาติในทำนองเดียวกับวาระพระอินทร์ในจิตรกรรมชุดที่ 1 ขณะเดียวกันด้วยการอธิบายลักษณะภูมิประเทศและสิ่งมีชีวิตเป็นส่วนมากใน **ระดับเชิงเสา** จึงสะท้อนให้เห็นถึงการแสดงจักรวาลเชิงกายภาพ³²⁷ ซึ่งในคติพุทธศาสนาแล้วไม่ว่าจะเป็นในจักรวาลแห่งใดหรือวาระสมัยใดก็ยังคงต้องมี**สัณฐานและองค์ประกอบในรูปแบบที่เหมือนกัน** เช่น ป่าหิมพานต์ ชมพูทวีป เขาพระสุเมรุ ฯลฯ³²⁸ ดังนั้นแล้วจิตรกรรมชุดที่ 2 จึงมุ่งเน้น**แสดงภูมิสัณฐานและคุณลักษณะของจักรวาลดังกล่าว** ได้ชัดเจนขึ้นกว่าเสาคู่หน้าพระวิหารในจิตรกรรมชุดที่ 1 (เน้นเรื่องเทวดา-อสูร) และจิตรกรรมชุดที่ 3 (เน้นเรื่องอบายภูมิ)³²⁹ ขณะที่กลุ่มชาดกส่วนกลางเสาพระวิหารนั้นมีบทบาทที่ช่วยแสดงให้เห็นถึงชีวิตในภพภูมิมนุษย์

อนึ่ง ชาดกหรือนิทานในระดับกลางเสาพระวิหารชุดนี้ ผู้วิจัยมีข้อสังเกตเพิ่มเติมว่ามีบางเรื่องที่**โครงเรื่องคล้ายคลึงกันและวางในตำแหน่งในเหลี่ยมคู่ขนานกัน** เช่น เรื่องสังขชาดก (5-N-ข) - มหาชนกชาดก (5-S-ข) (ภาพที่ 175-176) โดยวางตำแหน่งในเหลี่ยมทิศเหนือและทิศใต้ของเสาด้านที่ 5 มีโครงเรื่องเกี่ยวกับเรือค้าขายของพระโพธิสัตว์ลุ่มกลางทะเลและว่ายน้ำอยู่ในทะเล 7 วันจนกระทั่งนางเมฆลามาช่วยเหลือ หรือเรื่องกาภาติชาดก(6-S-ข) - สุสันธิชาดก (6-N-ข) วางตำแหน่งในเหลี่ยมทิศเหนือและทิศใต้ของเสาด้านที่ 6 มีโครงเรื่องเกี่ยวกับพญาครุฑลักพาชายาพระเจ้าพาราณสีไปเป็นภรรยา รวมทั้งเรื่องการคบชู้ของพระชายากับคนธรรพ์ (ดูแผนผัง 2.1) นอกจากนี้ทานชาดกแล้วยัง**แสดงภาพตระกูลสัตว์น้ำต่างในมหาสมุทรด้วย ได้แก่ นาคสี่ตระกูล (4-W-ข ภาพที่ 177) และปลาใหญ่ 7 ชนิด (3-E-ข ภาพที่ 178)** โดยจัดวางตำแหน่งในเหลี่ยมรอบนอกสุดของแต่ละเสาและอยู่ขนานกันเป็นคู่ตรงข้าม (ดูแผนผัง 2.1ก)

³²⁷ ผู้วิจัยมีข้อคิดเห็นว่าจิตรกรรมไตรภูมิโลกสัณฐานบนเสาพระวิหารได้แสดงนัยของ “สถานที่” คือจักรวาลที่พระโพธิสัตว์และพระพุทธเจ้าจะมาอุบัติเพื่อบำเพ็ญบารมีและโปรดสัตว์โลก โดยมีสภาวะ “คงที่” ไม่ว่าจะกับจะแตกดับและเกิดขึ้นใหม่กี่ครั้ง ขณะที่จิตรกรรมฝาผนังพระวิหารแสดงเรื่องพระอดีตพระพุทธเจ้าซึ่งมีนัยของ “เวลา” หรือวาระแต่ละกัปที่พระอดีตพุทธเจ้าเวียนมาอุบัติโดยมีสภาวะ “เคลื่อนที่” ต่อเนื่องกันไป อย่างไรก็ตามทั้งสถานที่และเวลาในจิตรกรรมพระวิหารแห่งนี้ล้วนแล้วเกี่ยวข้องกับพระโคตมพุทธเจ้าเมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญกุศลบารมีต่างๆ (ชาดกที่เสาพระวิหาร) และได้รับพุทธทำนายจากพระอดีตพุทธเจ้า 24 องค์ (ภาพฝาผนัง) จนเมื่อถึงวาระพระโคตมพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันจึงได้แสดงแยกส่วนไปยังจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถอันแสดงร่วมกับเรื่องพระปัจเจกพุทธเจ้าที่จะอุบัติระหว่างพุทธันดรหรือช่วงเวลาจักรวาลเว้นว่างจากพระศาสนา

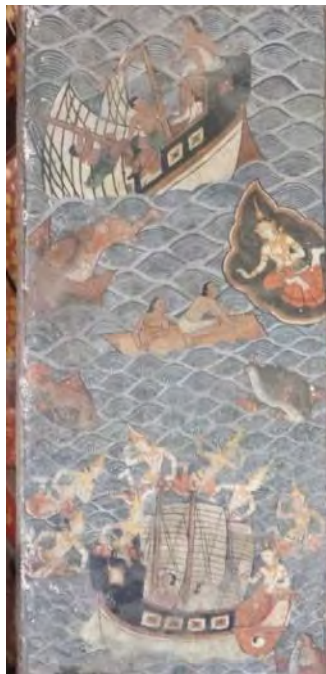
³²⁸ พระสิริมังคลาจารย์, **จกกวาฬที่ปณี**, 2523, หน้า 225 (ภาคแปล).

³²⁹ ทั้งนี้ภาพทวีปสี่ (เชิงเสาด้านที่ 2) รวมทั้งภาพเขาสัตตบริภัณฑ์-เขาจักรวาล(ยอดเสาพระวิหาร) ใน**จิตรกรรมชุดที่ 1** และภาพนรกภูมิใน**จิตรกรรมชุดที่ 3** ก็มุ่งเน้นเรื่องสถานที่ที่ต้องปรากฏในจักรวาลแห่งหนึ่งเช่นเดียวกัน

แผนผังที่ 2.1ก : ภาพส่วนกลางเสาพระวิหารที่มีความสัมพันธ์ในด้านเนื้อหาเรื่องราวและตำแหน่ง

175

176

ภาพที่ 175 เรื่องสังขชาดก (5-N-ช)

ภาพที่ 176 เรื่องมหาชนกชาดก (5-S-ช)

ตัวอย่างภาพชาดกซึ่งมีเนื้อหาคล้ายกันในเสาต้นที่ 5 ในเหลี่ยมตรงกันข้าม

177

178

ภาพที่ 177 ปลาใหญ่ 7 ชนิด (3-E-ข)

ภาพที่ 178 นาค 4 กำเนิด (4-W-ข)

เป็นภาพสัตว์น้ำในเสาคู่ตรงข้าม (ต้นที่ 3,4) โดยตั้งอยู่เหลี่ยมด้านนอกสุด

ข. รูปแบบการเขียนภาพจิตรกรรม

การเขียนภาพจิตรกรรมในกลุ่มเสากลางพระวิหารเป็นรูปแบบประเพณีที่ผสมผสานลักษณะเหมือนจริงเช่นเดียวกับจิตรกรรมชุดที่ 1 โดยรูปแบบประเพณียังปรากฏในภาพบุคคล ได้แก่ กษัตริย์, เทวดา, มนุษย์, ภาพหมู่สัตว์ต่างๆ ทั้งในมหาสมุทรและป่าหิมพานต์ วิมานบนยอดเขาหิมพานต์(เสาด้านที่ 6) อาคารบ้านเรือน ปราสาทราชวัง (เสาด้านที่ 4) รวมทั้งการเขียนลูกคลื่นน้ำในพื้นที่ทะเล(ส่วนกลางเสา)และแม่น้ำสายต่างๆ ซึ่งล้วนแล้วยังคงเป็นการเขียนสีตัดเส้น นอกจากนี้ยังใช้ทัศนียภาพแบบมุมสูง (Bird's eye view) ซึ่งเป็นลักษณะของจิตรกรรมประเพณีเช่นกัน และไม่พบการใช้มุมมองสายตาศาปติ (Human's eye view) ส่วนรูปแบบที่เขียนเหมือนจริงอยู่ในภาพทิวทัศน์ธรรมชาติ ได้แก่ ต้นไม้ โขดหิน ซึ่งพบการลงแสงเงาและไล่ระดับสี อีกทั้งใช้ภาพธรรมชาติหรือสถาปัตยกรรมบางส่วนเป็นปราการแบ่งฉากเหตุการณ์แทนเส้นสีเทาด้วยตัวอย่างเช่น เรื่องช้างฉัททันต์และทิวาหนชาดกในเสาด้านที่ 3 เหลี่ยมตะวันตก (3-W-ก,ข ภาพที่ 179) ซึ่งใช้ฉากต้นไม้โขดหินกันทั้งสองเรื่องออกจากกัน หรือในเสาด้านที่ 4 ทิศเหนือ (4-N-ก.2 ภาพที่ 180) ที่ใช้ต้นไม้ โขดหิน แม่น้ำ และแนวกำแพงเมืองแบ่งฉากกลุ่มเมืองโสฬสมหานคร

ในชมพูทวีป นอกจากนี้ ยังพบวัตถุในภาพจิตรกรรมที่สื่อถึงช่วงเวลาในสมัยรัชกาลที่ 3 อีกเช่นกัน ได้แก่ ภาพเรือสำเภา ซึ่งมักใช้ประกอบนิทานชาดกส่วนกลางเสาศีลาที่มีการออกเดินเรือในทะเล (ตัวอย่างที่ 4-S-ข, ภาพที่ 181)

อนึ่ง ในจิตรกรรมชุดที่ 2 ใช้สีวรรณะเย็นเป็นส่วนใหญ่ เช่น สีเขียว น้ำตาล คราม ตามอย่างธรรมชาติ ซึ่งค่อนข้างมีน้ำหนักเข้มแต่ให้บรรยากาศที่สบายตา โดยได้เน้นภาพธรรมชาติเป็นประธานในส่วนเชิงเสาอันเป็นป่าหิมพานต์นอกเหนือจากพื้นน้ำทะเลที่กลางเสาศีลา ยกเว้นกลุ่มภาพเมืองในเชิงเสาด้านที่ 4 ที่แสดงฉากปราสาทราชวังและบ้านเรือนโดยใช้สีวรรณะอุ่น-ร้อนอยู่บ้าง เช่น น้ำตาล แดง(ฉากในปราสาท) เหลือง โดยตัดกับสีฉากธรรมชาติที่พื้นหลังเพื่อผลักดันภาพประธานให้โดดเด่นขึ้นมา (ตัวอย่าง 4-N-ก.2 ภาพที่ 180)

ภาพที่ 179 แนวปรากฏการณ์ไม้ขีดหินกันเรื่องราวทิวาหนะกับช้างฉัททันต์ (3-W-ข,ก)

ภาพที่ 180 การกันฉากเมืองโดยใช้ทั้งปรากฏการณ์ธรรมชาติและใช้แนวกำแพง (4-N-ก.2)

ภาพที่ 181 ตัวอย่างภาพเรือสำเภา จากสมุททวารวณิชชาดก (4-S-ข)

การเขียนทิวทัศน์ธรรมชาติโดยเฉพาะภาพสระหิมพานต์ในเสาดันที่ 3,5 ผู้วิจัยพบว่า มีสระหลายแห่งแสดงรูปแบบเหมือนจริงโดยเขียนขอบสระรูปทรงอิสระ ประดับด้วยต้นไม้โขดหิน และมีริ้วน้ำบนผิวสระ เช่นภาพสระกุณาละ (5-N-ก ภาพที่ 186) แทนภาพผิวสระแบบลูกคลื่น เขียนสีตัดเส้นในรูปร่างกลมแบบประเพณีอย่างเช่นในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง (รช.2B.1 ภาพที่ 185) ทั้งนี้ รูปแบบสระหิมพานต์แบบประเพณียังปรากฏบางส่วนในเสาศระวิหาร เช่น สระอโนดาต (3-N-ก ภาพที่ 184) ซึ่งยังคงเขียนสีตัดเส้นผิวน้ำเป็นลูกคลื่น การเขียนภาพสระหิมพานต์ที่ยังคงผสมผสานกันระหว่างแบบประเพณีและเหมือนจริงนี้ เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าอาจเป็นรูปแบบงานจิตรกรรมในสมัยรัชกาลที่ 3 อันเป็นช่วงปลายของจิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์ฐานแบบประเพณีก่อนที่จะเปลี่ยนแปลงรูปแบบในสมัยรัชกาลที่ 4 นอกจากนี้การเขียนสระที่มีต้นไม้โขดหินประดับดังกล่าว ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าคล้ายคลึงกับการก่อเขามอและสระน้ำอันเป็นภูมิทัศน์ประดับพระอารามในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่ามีรูปแบบศิลปะที่เชื่อมโยงกันเช่นเดียวกับภาพภูเขาที่ส่วนยอดเสาศระ³³⁰

อย่างไรก็ตาม ในภาพสระอโนดาตเองได้แสดงส่วนประกอบอื่นๆที่เปลี่ยนแปลงจากรูปแบบประเพณีไปค่อนข้างมากเช่นกัน โดยเขียนสระน้ำล้อมด้วยทิวทัศน์ต้นไม้โขดหินแบบธรรมชาติแทนแม่น้ำอวัตตคงคาที่เวียนรอบสระตามคติ อย่างไรก็ตามผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นเพราะพื้นที่ของเสาศระวิหารที่มีจำกัด ทำให้ไม่สามารถเขียนสระเป็นขดวนแม่น้ำในรูปร่างกลมตามคติประเพณีได้อย่างเต็มที่ (รช.2C และ ธบ.10/ก : B(4) ภาพที่ 182-183) จึงแก้ปัญหาดังกล่าวด้วยการคงสัญลักษณ์บางประการไว้เพื่อให้ยังสื่อถึงสระอโนดาตอยู่ ได้แก่ ยอดเขารูปปากกาที่ช่วงบน หัวสัตว์ปากทางแม่น้ำทั้ง 4 ที่รอบสระ 4 มุม (ช้าง ม้า โค สิงห์) และภาพสามเศรตักน้ำกับปราบพญานาคที่กลางสระ

³³⁰ ดูประกอบกับประเด็นการเขียนภาพภูเขาในหัวข้อสรุปการวิเคราะห์จิตรกรรมชุดที่ 1, ข้อ 1.2 (ข.)

184

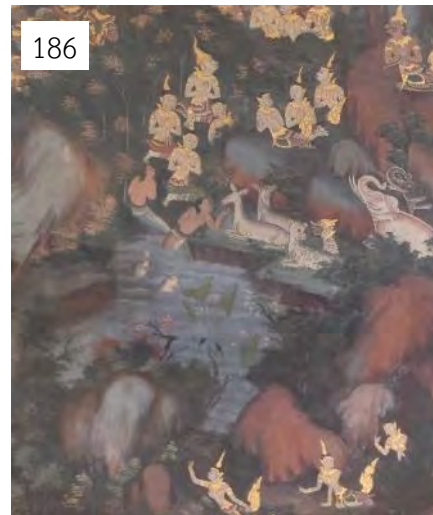

ภาพที่ 182 สระอโนดาตแบบประเพณี หอไตรวัดระฆัง (รช.2C)
 ภาพที่ 183 สระอโนดาตแบบประเพณี สมุดไตรภูมิ (ธบ.10/ก: B(4))
 ภาพที่ 184 สระอโนดาตแบบกึ่งประเพณีที่เสาศระวิหาร (3-N-ก)
 โดยเขียน ผิวน้ำลูกคลื่นตามประเพณี แต่ส่วนประกอบแวดล้อมเป็น
 แบบเหมือนจริง และไม่แสดงขบวนแม่น้ำตามคติ

185

186

ภาพที่ 185 สระหิมพานต์แบบประเพณีในรูปวงกลม หอพระไตรปิฎกวัดระฆังฯ (รช.2B.1)
 ภาพที่ 186 ตัวอย่างสระกุณालะในเสาศระวิหารที่เขียนรูปทรงอิสระและกึ่งเหมือนจริง (5-N-ก)

นอกจากนี้ ภาพช้างที่ปรากฏในเสาต้นที่ 3 ผู้วิจัยพบบางส่วนมีการเขียนรูปแบบพิเศษที่ไม่ปรากฏในสมุดไตรภูมิหรือหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง ได้แก่ **ช้างคังโคยหัตถิในกลุ่มช้างสิบตระกูล** (3-S-ก ภาพที่ 187) ซึ่งตามคัมภีร์นั้นระบุว่าช้างดังกล่าวมีกายเป็น “สีน้ำไหล”³³¹ (สีฟ้า) และยังพบอีกว่าช้างในภาพเสาศาพระวิหารยังปรากฏ “ลายคลื่นน้ำ” ทั่วทั้งตัวด้วย ซึ่งรูปแบบดังกล่าว ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าอาจเป็นการเขียนภาพช้างตามที่ระบุในคัมภีร์³³²หรือเป็นอิทธิพลจากในสมุดภาพตำราช้างที่เขียนขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์³³³ (ภาพที่ 188) นอกจากนี้ยังปรากฏภาพช้างคังโคยลักษณะเดียวกันในจิตรกรรมฝาผนังหอไตรกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพนฯ (ภาพที่ 189) ซึ่งสร้างในสมัยรัชกาลที่ 3 อีกด้วย³³⁴ จากภาพช้างคังโคยที่ปรากฏ ลายคลื่นน้ำบนตัวจึงนับได้ว่าเป็นรูปแบบที่นิยมเขียนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ภาพที่ 187 ช้างคังโคยหัตถิ กายสีน้ำไหลเสาศาพระวิหารที่ 3 (3-S-ก)

³³¹ ตำราลักษณะช้างคำโคลง, ใน **ตำราช้างภาคที่ 1**, พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเชชม, 2481, หน้า 6.

³³² จากในไตรภูมิโลกวินิจฉยการะบุว่าช้างดังกล่าวมีกำเนิดแถบแม่น้ำคงคา อ่างใน กรมศิลปากร, **วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจฉยการะ)**, 2535, หน้า 120.

³³³ ได้แก่สมุดตำราช้างฉบับหลวง รัชกาลที่ 2 จ.ศ.1163 (พ.ศ. 2344) อ่างใน นิยะดา เหล่าสุนทร, **หอไตรกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส : แหล่งเรียนรู้พระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาไทยในวัดโพธิ์**, กรุงเทพฯ : วัดพระเชตุพนฯ, 2548, หน้า 25, 28.

³³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 9,21.

188

189

ภาพที่ 188 ช้างคังโคยหัตถิ จากสมุดตำราช้าง

ที่มา : ญาณภูภัทร จันทวิช, ช้างราชพาหนะ, 2542, น. 393.

ภาพที่ 189 ช้างคังโคยหัตถิ หอไตรกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส วัดพระเชตุพนฯ

ที่มา: นิยะดา เหล่าสุนทร, หอไตรกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรสฯ, 2548

ค. การลำดับจัดวางภาพจิตรกรรม – ง. ความสัมพันธ์กับลำดับในจิตรกรรม

หอพระไตรปิฎกและสมุดภาพไตรภูมิ

ภาพชมพูทวีปในจิตรกรรมชุดที่ 2 เป็นลำดับชุดภาพที่ต่อเนื่องมาจากฉากภูเขาสำคัญ (พระสุเมรุ-สัตตบริภัณฑ์-เขาจักรวาล) และภาพรวมจักรวาล (ทวีปสี่) ในจิตรกรรมชุดที่ 1 ซึ่งเป็นการลำดับภาพลักษณะเดียวกันกับที่จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกและสมุดภาพไตรภูมิซึ่งเริ่มต้นด้วยภาพรวมจักรวาลแล้วต่อด้วยรายละเอียดป่าหิมพานต์และเมืองในชมพูทวีปเช่นกัน

การลำดับภาพในจิตรกรรมชุดที่ 2 เริ่มต้นด้วยส่วนป่าหิมพานต์จากเสาด้านที่ 3 ในเหลี่ยมทิศตะวันตก (3-W-ช ภาพที่ 190) ซึ่งเขียนเรื่อง**ทิวาหนขาดก** โดยตัวละครดำเนินเรื่องจากเกาะกลางทะเล(กลางเสาส่วนบน)แล้วไล่ระดับลงมายังฉากป่าหิมพานต์และเมือง(กลางเสาส่วนล่าง) ซึ่งดูคล้ายคลึงกับจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกและสมุดไตรภูมิหน้าปลายที่เขียนเรื่อง**ทิวาหนขาดก**ซึ่งดำเนินเรื่องจากมหาสมุทรเข้าไปยังป่าหิมพานต์เช่นกัน แต่แสดงรายละเอียดน้อยกว่า (ตัวอย่างที่ รท. 2A, ธบ.10/ก : B(2) ภาพที่ 191-192) ลักษณะดังกล่าวอาจเป็นแนวคิดตั้งแต่

สมัยแรกสร้างสมุดไตรภูมิที่พยายามเปิดเรื่องราวของชมพูทวีปและป่าหิมพานต์โดยเชื่อมโยงด้วย ชาดกดังกล่าว เนื่องจากกล่าวถึงเส้นทางสถานที่ครอบคลุมตั้งแต่เกาะในมหาสมุทรมาจนถึงป่าหิมพานต์และเมืองในชมพูทวีป โดยได้ถ่ายทอดจากสมุดภาพมาสู่จิตรกรรมฝาผนัง และพัฒนาต่อมาในจิตรกรรมเสภาพระวิหาร

อย่างไรก็ตาม เนื้อหาของ เสาดันที่ 3 ยังคงเน้นเรื่องป่าหิมพานต์เป็นส่วนมาก โดยในภาพเสภาพระวิหารส่วนที่เหลือต่อมาแสดงภาพ สระสำคัญในหิมพานต์ ทั้ง 7 สระ ซึ่งตามคติแล้วไม่ได้กำหนดตำแหน่งทิศแต่อย่างใด สำหรับ ในเสาดันนี้เขียนไว้ 4 สระแรกคือ สระฉัททันต์ สระอโนดาต สระรัถการ สระกัณณมุนทะ พร้อมทั้งมีภาพช้างที่อยู่ประจำแต่ละสระ (ภาพที่ 193) ซึ่งใกล้เคียงกับจิตรกรรมหอพระไตรปิฎก³³⁵ และสมุดไตรภูมิหน้าปลายที่ตั้งอยู่ระยะหลังจากส่วนทิวาहनชาดกและป่าหิมพานต์ช่วงต้น โดยแสดงภาพ สระสำคัญต่างๆ และช้างสิบตระกูลที่ยืนกระจายกลุ่มอยู่ตามสระเหล่านั้น (ตัวอย่างภาพที่ ธบ.10/ก : B(3-5)) อย่างไรก็ตามชื่อและลำดับสระในเสภาพระวิหารกับสมุดไตรภูมิมีบางตำแหน่งไม่ตรงกัน แต่ก็เริ่มต้นลำดับด้วย สระฉัททันต์(3-W-ก) และต่อด้วยสระอโนดาต(3-N-ก)เหมือนกัน ขณะที่ภาพช้างประจำแต่ละสระในเสภาพระวิหารพบว่า ช้างสิบตระกูลได้นำไปเขียนรวมกันที่เสาเหลี่ยมทิศใต้ในฉากสระกัณณมุนทะ (3-S-ก) ทำให้ตำแหน่งช้างประจำสระในเหลี่ยมเสาอื่นว่างลง จึงได้นำช้างหมวดหมู่อื่นลงไปเพิ่ม ได้แก่ สระรัถการในเหลี่ยมตะวันออก (3-E-ก) ที่แทนภาพด้วยช้างไอยราวรรณ ซึ่งองค์ประกอบเหล่านี้เป็นลักษณะเฉพาะของภาพเสภาพระวิหารที่ไม่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิและหอพระไตรปิฎก

³³⁵ ในหอพระไตรปิฎกวัดระฆังฯ แม้จะแสดงภาพสระและช้าง แต่ด้วยพื้นที่ที่มีจำกัดทำให้องค์ประกอบไม่ครบสมบูรณ์และไม่มีคำอธิบายประกอบ ขณะที่สมุดภาพไตรภูมิเปิดพื้นที่มากกว่าและเขียนคำอธิบายรายละเอียดอย่างชัดเจน

190

ภาพที่ 190 ทริวาหนชาดก จากพื้นน้ำทะเลไปยังป่าหิมพานต์ และเมืองในชมพูทวีป (3-W-ข)

ภาพที่ 191 เรื่องทริวาหนชาดก ในหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง (รขม.2A)

ภาพที่ 192 เรื่องทิวาหนชาดกในสมุดไตรภูมิหน้าปลาย (ชบ.10/ก : B(2))

ลำดับถัดมาเป็นเสาดันที่ 5 ซึ่งปรากฏภาพ**พระสำคัญ**ในหิมพานต์ต่อเนื่องมาจากเสาดันที่ 3 โดยในเสาดันนี้มีอีก 3 สระ ได้แก่ *สระมันทากินี* *สระกุนลาละ* *สระสีห์ปาตตะ* โดยแม้ว่าจะมีชื่อสระบางแห่งไม่ตรงกันกับในสมุดไตรภูมิแต่ก็มีลำดับที่ค่อนข้างตรงกัน โดยเริ่มจากสระมันทากินี (5-W-ก) และจบที่สระสุดท้ายชื่อสีห์ปาตตะเหมือนกัน (5-S-ก) (ภาพที่ 194) นอกจากนี้ในเสาพระวิหารต้นดังกล่าวยังเน้นเนื้อหาเรื่อง**พญาสัตว์และนิทานเกี่ยวกับพญาสัตว์** ซึ่งปรากฏเรื่องราวดังกล่าวค่อนข้างน้อยทั้งในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกและสมุดไตรภูมิ จึงอาจมีการกำหนดภาพของเสาพระวิหารเองโดยอ้างอิงร่วมกับคัมภีร์โลกศาสตร์ เช่นในไตรภูมิโลกวินิจฉยกถาหรืออรรถกถาชาดก³³⁶ โดยให้แต่ละเรื่องราวหรือองค์ประกอบเกี่ยวโยงกับชื่อสระในแต่ละเหลี่ยมเสาอย่างสมเหตุสมผล ได้แก่ ช้างรูปาศิริ ซึ่งเป็นช้างที่อยู่ใกล้สระมันทากินี (5-W-ก) ตรงตามคัมภีร์, เรื่องพญานกกระเหว่าเทศนาหมู่สัตว์ที่สระกุนลาละ (5-N-ก)ตามเนื้อหาชาดก พญาลิง (5-E-ก) ซึ่งอยู่ในภูเขาหิรัญบรรพตไม่ประกอบภาพสระ) และพญาราชสีห์ (5-S-ก) อาศัยอยู่ที่ถ้าใกล้สระสีห์ปาตตะ ซึ่งชื่อสระมีความหมายเกี่ยวเนื่องกับราชสีห์

³³⁶ หมวดไตรจฉานโลกกถา ใน กรมศิลปากร, *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา)*, 2535, หน้า 130-135, 622-646.

3-S-ก สระกัณณมณฑะ / ช้างสิบตระกูล

3-E-ก สระรัถการ / ช้างไอยราวรรณ

3-W-ก สระฉัททันต์ / ช้างฉัททันต์

3-N-ก สระอโนดาต / ช้าง ม้า โค สิงห์

ภาพที่ 193 แผนภาพสรุปการเปรียบเทียบลำดับสระในสมุดภาพกับในภาพเสภาพระวิหารที่ 3

ภาพที่ 194 แผนภาพสรุปการเปรียบเทียบลำดับสระในสมุดภาพกับในภาพเสาศพระวิหารที่ 5

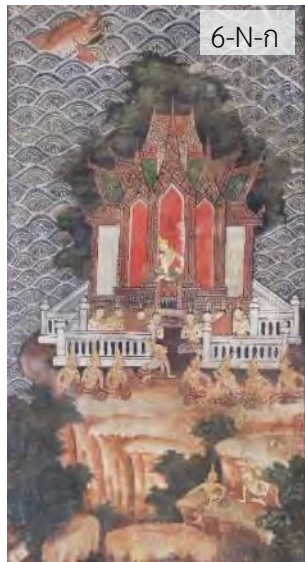
ถัดมาเป็นเสาดันที่ 6 ซึ่งในเสาดันนี้ได้ขยายองค์ประกอบเจาะจงไปที่ **ภูเขาที่ล้อมสระอโนดาตทั้ง 5 ลูก** ได้แก่เขาไกรลาส กาหภูฏ จิตรภูฏ คันธมาทน์ และสุทัศนภูฏ (ดูแผนผัง 2.2) โดยไม่ได้กำหนดเจาะจงตำแหน่งประจำทิศเช่นเดียวกับในคัมภีร์ แต่ได้กำหนดสีหรือสีฐานภูเขาเป็นไปตามคติ ตัวอย่างเช่นภาพเขาไกรลาสที่ลงสีเทาซึ่งแทนด้วยแร่เงิน และเขาสุทัศนที่ลงสีเหลืองซึ่งแทนด้วยแร่ทอง (6-N,E-ก ภาพที่ 195) ทั้งนี้การวางภาพยอดเขาลงในส่วนเชิงเสาแต่ละเหลี่ยมทำให้เกิดมุมมองภาพแบบสามมิติเช่นกัน โดยเปรียบเทียบยอดเขาที่กำลังล้อมสระอโนดาต **อยู่รอบทิศ** ซึ่งผู้วิจัยพบว่าที่ส่วนล่างสุดของภาพในแต่ละเหลี่ยมเสา(ยกเว้นเหลี่ยมตะวันออก) เขียนสระหรือทำน้ำน้ำอยู่ด้วยซึ่งอาจสื่อถึงสระอโนดาต ส่วนภาพบุคคลแต่ละกลุ่มที่อยู่ประจำแต่ละเหลี่ยมเสา (เทวดา-ยักษ์ พระปัจเจกพุทธเจ้า และวิทยารร) อาจหมายถึงบุคคลที่ลงสร้างชำระร่างกายตามทำน้ำสระอโนดาตทั้ง 4 ทิศตามคติและคัมภีร์ก็เป็นได้³³⁷ นอกจากนี้ ลักษณะภูเขาที่ปรากฏมียอดเขาที่เป็น **ทรงวิมานและเทวดาประทับ** ซึ่งแตกต่างกับในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกและสมุดไตรภูมิหน้าปลายที่แสดงยอดเขาเป็น **สันฐานปากกาหรือยอดเขาสูงรอบสระอโนดาต** (รช.2C และ ธน.10/ก : B(4), ภาพที่ 182-183, หัวข้อ ข.) อย่างไรก็ตามในจิตรกรรมต้นแบบ

³³⁷ พระสิริมงคลอาจารย์, *จกกวาพทีปนี*, 2523, หน้า 39 (ภาคแปล). และ กรมศิลปากร, *โลกสันฐานโขตรตนคัมภีร์*, 2543, หน้า 58.

ทั้งสองส่วนพบว่ามีภาพยอดเขาไกรลาสอีกแห่งนอกสระอโนดาตซึ่งเขียนเป็นทรงวิมาน โดยประกอบกับเรื่องพระสุรตามนางมโนราห์และที่ประทับพระอิศวร (ธน.10/ก : B(3) ภาพที่ 196) ซึ่งค่อนข้างสัมพันธ์กับภาพเสาศระวิหารในเหลี่ยมตะวันออก (6-E-ก) ที่เขียนด้วยเนื้อหาและรูปแบบเดียวกัน ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าด้วยสาเหตุนี้ภาพยอดเขาในเหลี่ยมเสาศระส่วนที่เหลือจึงต้องเขียนเป็นภาพวิมานทั้งหมดเพื่อความเป็นเอกภาพเดียวกันขององค์ประกอบทั้งต้นเสา

อนึ่ง การเขียนภาพภูเขาหิมพานต์ 5 ลูกบนเสาศระวิหารที่มีเพียง 4 เหลี่ยมเสานั้น ทำให้จำเป็นต้องจัดภาพภูเขาส่วนหนึ่งให้อยู่เป็นคู่เพื่อให้องค์ประกอบลงตัว ได้แก่ **เขาจิตรกูฎและกาฬกูฎ** (6-5-ก ภาพที่ 198) ซึ่งจากการเปรียบเทียบกับสมุดภาพไตรภูมิพบว่าการพยายามจัดภาพกลุ่มภูเขาให้อยู่เป็น 4 ทิศรอบสระอโนดาต **โดยจัดภาพเขาจิตรกูฎและกาฬกูฎให้อยู่เป็นคู่เช่นเดียวกัน** ตัวอย่างที่เห็นได้อย่างชัดเจนได้แก่สมุดไตรภูมิสมัยอยุธยา เลขที่ 6 (อย.6 : B(4) ภาพที่ 197) ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าการจัดวางภาพภูเขาหิมพานต์ในเสาต้นที่ 6 อาจได้รับอิทธิพลบางส่วนจากสมุดภาพไตรภูมิก็เป็นได้ อีกทั้งยังสะท้อนถึงวิคิดและแนวทางแก้ปัญหาการจัดวางองค์ประกอบภาพภูเขาหิมพานต์ให้ลงตัวกับฉากสระอโนดาตซึ่งปรากฏมาตั้งแต่ศิลปะอยุธยาแล้ว

195

196

ภาพที่ 195 ตัวอย่างภูเขาหิมพานต์ซึ่งเขียนสีแตกต่างกันตามคติ (6-E-ก, 6-N-ก)
ภาพที่ 196 วิมานบนยอดเขาไกรลาส ในสมุดไตรภูมิหน้าปลาย (ธน.10/ก : B(3))

197

198

ภาพที่ 197 ภาพเขาจิตรกูฏและภาพภูฏที่อยู่คู่กันในฉากสระอินดาต (อย.6 : B(4))

ภาพที่ 198 ภาพเขาจิตรกูฏและภาพภูฏที่อยู่คู่กันในเสาดันที่ 6 เหลี่ยมทิศใต้ (6-S-ก)

ต่อมาในลำดับสุดท้ายของภาพชุดที่สองคือเสาดันที่ 4 อธิบายเรื่องเมืองในชมพูทวีป คือโสฬสมหานครทั้ง 16 เมืองที่ส่วนเชิงเสา โดยแบ่งไปในแต่ละเหลี่ยมเสาด้านละ 4 เมือง (ดูแผนผังที่ 2.2) แต่ละเมืองเขียนภาพปราสาทราชวัง บ้านเรือนต่างๆ ล้อมรอบด้วยกำแพง และมีต้นไม้ปกคลุมโดยทั่ว ตลอดจนมีแม่น้ำปัญจมหานที 5 สายไหลผ่าน นอกจากนี้ได้กล่าวถึงศูนย์กลางพระศาสนา (มัชฌิมประเทศ) ในชมพูทวีปอันเป็นที่ประดิษฐานโพธิบัลลังก์หรือสี่สปรูทิ (เชิงเสา) และลังกาทวีปที่ประดิษฐานพระพุทธรบาท(กลางเสา)³³⁸ (4-E-ก,ข ภาพที่ 199) องค์ประกอบดังกล่าวมีความสัมพันธ์เฉพาะในสมุดไตรภูมิหน้าปลาย³³⁹ ซึ่งมีลำดับภาพถัดจากป่าหิมพานต์ช่วงปลายที่กำเนิดแม่น้ำปัญจมหานทีแล้วไหลผ่านมาถึงกลุ่มเมืองในชมพูทวีป โดยที่กลางกลุ่มเมืองปรากฏภาพโพธิบัลลังก์และสัตตมหาสถาน ก่อนที่จะข้ามมหาสมุทรต่อมายังพุทธสถานต่างๆในเกาะลังกา (ตัวอย่างที่ ฐบ.10/ก : B(8-9) ภาพที่ 200-201) อย่างไรก็ตามภาพกลุ่มเมืองแต่ละแห่งในเสาพระวิหารไม่สามารถระบุได้เองว่าเมืองใดเป็นเมืองใด มีเพียงลำดับชื่อเมืองที่ระบุในแผ่นศิลาจารึกเสาพระวิหารแต่ละเหลี่ยมเท่านั้นซึ่งก็ไม่ได้มีลำดับเป็นไปตามสมุดภาพดังกล่าว แต่กลับสอดคล้องกับในวรรณกรรมโลกศาสตร์แทน เช่น ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา

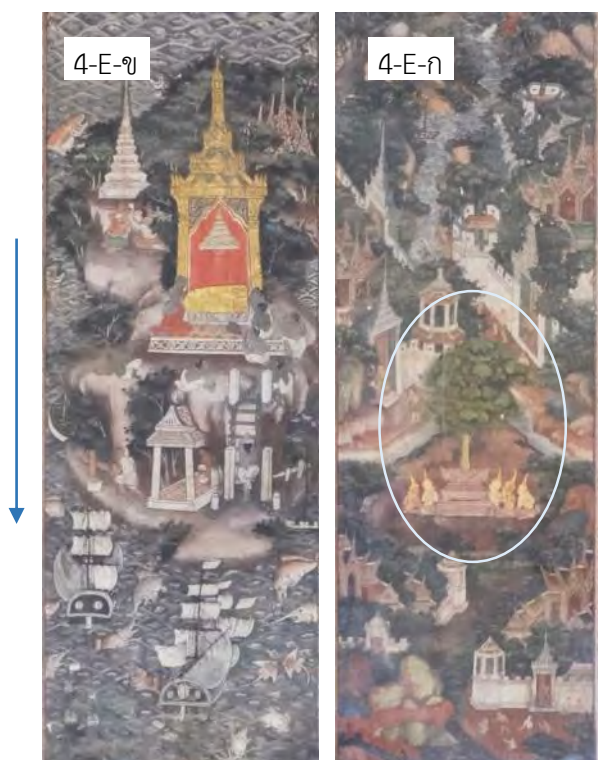
³³⁸ ในคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจจยกถาระบุว่าลังกาก็สามารถเป็นมัชฌิมประเทศได้เนื่องจากเป็นดินแดนประดิษฐานพระศาสนาโดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองอนูราชบุรี อ่างใน กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา), 2535, หน้า 249.

³³⁹ หอพระไตรปิฎกวัดระฆังฯไม่แสดงภาพเมือง มีเพียงแม่น้ำปัญจมหานทีที่ปลายฉากป่าหิมพานต์เท่านั้น

โลกัสนฐานโชตรตนคัณฐี³⁴⁰ ฯลฯ ซึ่งผู้วิจัยพบว่าลำดับชื่อเมืองในเสาศระวิหารเรียงใกล้เคียงกับลำดับชื่อเมืองในวรรณกรรมดังกล่าวอย่างมาก โดยในเสาศระวิหารได้เริ่มจากเมืองพาราณสีที่เหลี่ยมเสาศิศาตะวันออก (4-E-ก) แล้วเรียงลำดับวนขวาไปแต่ละเหลี่ยมเสาจจนบรรจบที่เมืองอินทปัตต์ในเหลี่ยมทิศเหนือ (4-N-ก) (ดูตารางที่ 10)

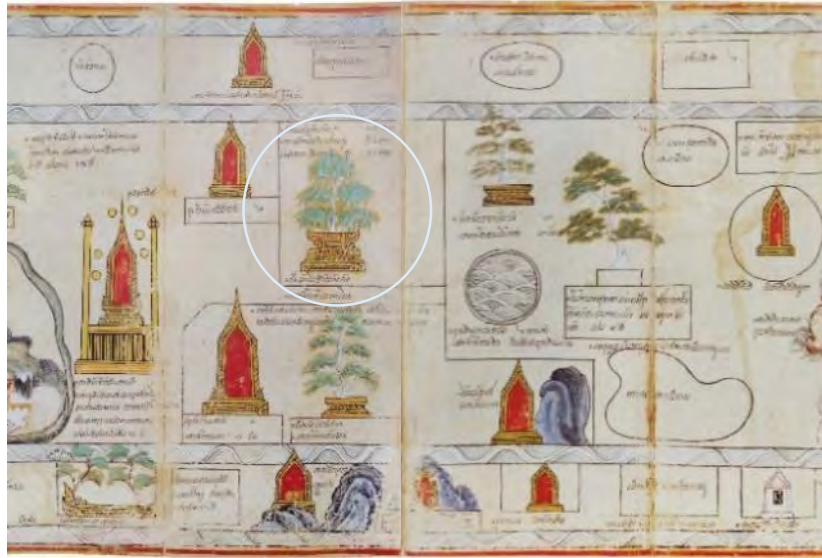
ลำดับเมืองในแผ่นศิลาจารึกเสาศระวิหาร	4-E-ก : พาราณสี สาวัตถิ เวสาลี ราชคฤห์ 4-S-ก : มิถิลา อาฬวี โกสัมพี อุชเชณี 4-W-ก : ตักสิลา จัมปาคะ สาคละ สูงสูมารคิริ 4-N-ก : กบิลพัสดุ์ สาเกต มัททราช อินทปัตต์
ลำดับเมืองในคัมภีร์ (ไตรภูมิโลกวินิจฉายกถา / โลกัสนฐานโชตรตนคัณฐี)	พาราณสี, สาวัตถิ, เวสาลี, มิถิลา, อาฬวี, โกสัมพี, อุชเชณี, ตักสิลา, จัมปาคะ, สาคละ, สูงสูมารคิริ, ราชคฤห์, กบิลพัสดุ์, สาเกต, มัททราช, อินทปัตต์ (นอกจากนี้ยังมีเมืองอื่นๆ เพิ่มอีกเป็น 21 เมือง คือ กุกกุฎะ/อุกลาปะ, ปาตลีบุตร, เขตอุดร, สังกัสสะ, กุสินารา)

ตารางที่ 10 เปรียบเทียบลำดับเมืองในเสาศระวิหารและวรรณกรรมโลกศาสตร์

ภาพที่ 199 ตัวอย่างเมืองชมพูทวีปในเสาศิศา 4 และ มัชฌิมประเทศ (พระบาทลังกา-โพธิบัลลังก์)

³⁴⁰กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจฉายกถา), 2535, หน้า 269. และ กรมศิลปากร, โลกัสนฐานโชตรตนคัณฐี, 2543, หน้า 54.

ภาพที่ 200 โปธิบัลลังก์ เมืองชมพูทวีป และปัญจมหานทีจากสมุดไตรภูมิ (ธบ.10/ก : B(8))

ภาพที่ 201 พระพุทธรบาทและพุทธสถานในเกาะลังกาทวีปจากสมุดไตรภูมิ (ธบ.10/ก : B(9))

ภูมิประเทศและแม่น้ำปัญจมหานทีที่ปรากฏในเสาพระวิหารต้นที่ 4 กำหนดให้แม่น้ำ 3 สายคือ คงคา ยมุนา อจิรวดี ไหลผ่านเมือง ส่วนแม่น้ำสรภูมตี ไหลผ่านป่าหิมพานต์ ลักษณะการวางภูมิประเทศดังกล่าวพบว่ามีตรงกันกับในสมุดภาพไตรภูมิที่แสดงภาพแม่น้ำทั้ง 5 สาย ไหลผ่านตัวเมืองทั้งหมด และเมื่อตรวจสอบกับวรรณกรรมโลกศาสตร์ต่างๆ ก็ไม่ได้ระบุเช่นกันว่า

แม่น้ำทั้ง 5 สายจะต้องแบ่งกลุ่มและไหลไปยังสถานที่ทั้งสองแห่งในรูปแบบข้างต้น³⁴¹ ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าอาจเป็นการปรับเปลี่ยนองค์ประกอบภาพของเสาศระวิหารเอง โดยสาเหตุอาจเป็นเพราะต้องการสื่อเป็นนัยว่าแม่น้ำปัญจมหานทีนั้นเชื่อมโยงกันตั้งแต่ฉากป่าหิมพานต์มายัง **กลุ่มเมืองตามคติไตรภูมิ** (ซึ่งอาจรวมถึงนัยความต่อเนื่องจากฉากสระอนาคตอันเป็นต้นกำเนิดแม่น้ำในป่าหิมพานต์จากเสาต้นที่ 6 ด้วย ดูแผนผังที่ 2.2) แต่เนื่องจากภาพเสาศระวิหารมีระนาบผนังที่ต่างกัน ทำให้ไม่สามารถแสดงการไหลของแม่น้ำที่ต่อเนื่องได้อย่างเป็นรูปธรรมเหมือนอย่างในจิตรกรรมไตรภูมิทั่วไป ด้วยเหตุนี้จึงอาจแก้ปัญหาด้วยวิธีการเสริมภาพป่าหิมพานต์เข้าไปที่เสาต้นที่ 4 เพื่อแสดงนัยความเชื่อมโยงดังกล่าวชัดเจนยิ่งขึ้น อีกทั้งยังเป็นการคงฉากป่าหิมพานต์ไว้บางส่วนเพื่อให้องค์ประกอบภาพรวมกลมกลืนกับฉากป่าหิมพานต์ของเสาศระวิหารต้นอื่นๆ ในจิตรกรรมชุดที่ 2 แม้ว่าในเสาต้นนี้จะมุ่งเน้นแสดงภาพกลุ่มเมืองก็ตาม

อนึ่ง ฉากป่าหิมพานต์ตลอดจนภาพโพธิบัลลังก์ที่สี่สปฐพี (ในมณฑลประเทศกลางชมพูทวีป) ที่ปรากฏในเสาต้นที่ 4 ผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่าเป็นการแสดงภูมิประเทศป่าที่มีนัยของ **“ป่าศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนา”** โดยโพธิบัลลังก์เป็นที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ที่ศูนย์กลางแผ่นดินชมพูทวีป ส่วนฉากป่าหิมพานต์แต่ละเหลี่ยมเสามักปรากฏเนื้อหาชาดกอันเป็นการบำเพ็ญเพียรในวาระอดีตของพระพุทธเจ้าศากยมนิโคตมะประกอบอยู่ ซึ่งผู้วิจัยพบว่าเป็นเสาเพียงต้นเดียวในจิตรกรรมชุดที่ 2 ที่มีภาพชาดกประกอบฉากป่าหิมพานต์เกือบทุกตำแหน่ง ตัวอย่างเช่นเรื่องเรื่องเทวธรรมชาดก (4-S-ก.2 ภาพที่ 203) และสุวรรณภิกษุชาดก (4-N-ก.2 ภาพที่ 204) ขณะเสาต้นอื่นในจิตรกรรมชุดเดียวกัน มักแสดงภาพชาดกที่ส่วนกลางเสา ส่วนป่าหิมพานต์แสดงเพียงภูมิประเทศและสิ่งมีชีวิต

³⁴¹ ในคัมภีร์ต่างๆ ทั้งจักกวัตทีปนี โลกสันฐานโชตรตนคัมภีร์ และไตรภูมิโลกวินิจฉัยนั้นกล่าวค่อนข้างตรงกันว่าแม่น้ำปัญจมหานทีมีต้นสายมาจากแม่น้ำปากโคทางทิศใต้ของสระอนาคตและผ่านเกาะแก่งศิลาต่างๆก่อนกระทบตื้นจวนบรรพตแตกออกเป็น 5 สาย แต่ไม่ได้ระบุเจาะจงต่อไปว่าหลังจากนั้นไหลไปเมืองมนุษย์และลงสู่มหาสมุทรในลักษณะใด จากข้อเท็จจริงนี้เองจึงสันนิษฐานว่าผู้ออกแบบจิตรกรรมอาจจัดองค์ประกอบใหม่ให้เหมาะสมกับพื้นที่และภาพรวมของเสาศระวิหาร. ดูตัวอย่างคำอธิบายเรื่องแม่น้ำใน พระสิริมังคลาจารย์, **จักกวัตทีปนี**, 2523 หน้า 42-43 (ภาคแปล). และ กรมศิลปากร, **วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา)**, 2535, หน้า 113-114.

ทั้งนี้ จากการตรวจสอบภาพเสาศาพระวิหารต้นที่ 4 ในแต่ละเหลี่ยมพบว่ารูปแบบการไหลของแม่น้ำรวมทั้งการวางภาพกลุ่มเมืองในแต่ละเหลี่ยมส่วนเชิงเสาศา (ก) แยกขาดจากกันเป็นเอกเทศและมีแนวทางการไหลต่างกัน เช่นในเหลี่ยมตะวันตก (4-W-ก) แม่น้ำไหลเป็นเส้นขนานกัน แผ่นดินที่ตั้งของกลุ่มเมืองจึงดูคล้ายแถบสี่เหลี่ยม หรือในเหลี่ยมทิศเหนือ (4-N-ก ต่อจาก 4 W-ก ภาพที่ 202) แม่น้ำไหลเป็นทั้งแบบเส้นทแยงไขว้ไปมา และแบบโอบล้อมรอบแผ่นดิน แผ่นดินที่ตั้งของกลุ่มเมืองจึงมีลักษณะทั้งเป็นแบบเกาะตรงกลางและแบบสามเหลี่ยมคล้ายฟันปลาโดยวางเมืองเยื้องเหลี่ยมตำแหน่งกัน นอกจากนี้ยังพบว่าการวางภาพป่าหิมพานต์มีตำแหน่งไม่เหมือนกันอีกด้วย โดยมีสองเหลี่ยมเสาศากำหนดไว้ที่ด้านล่าง คือ เหลี่ยมทิศเหนือและทิศตะวันออก (4-N,E-ก) ส่วนอีกสองเหลี่ยมเสาศาไว้ด้านบน คือ เหลี่ยมทิศใต้และตะวันตก (4-S,W-ก)

ภาพที่ 202 การไหลของแม่น้ำและตำแหน่งเมืองกับป่าหิมพานต์ในเสาด้านที่ 4 (4-W,E-ก)

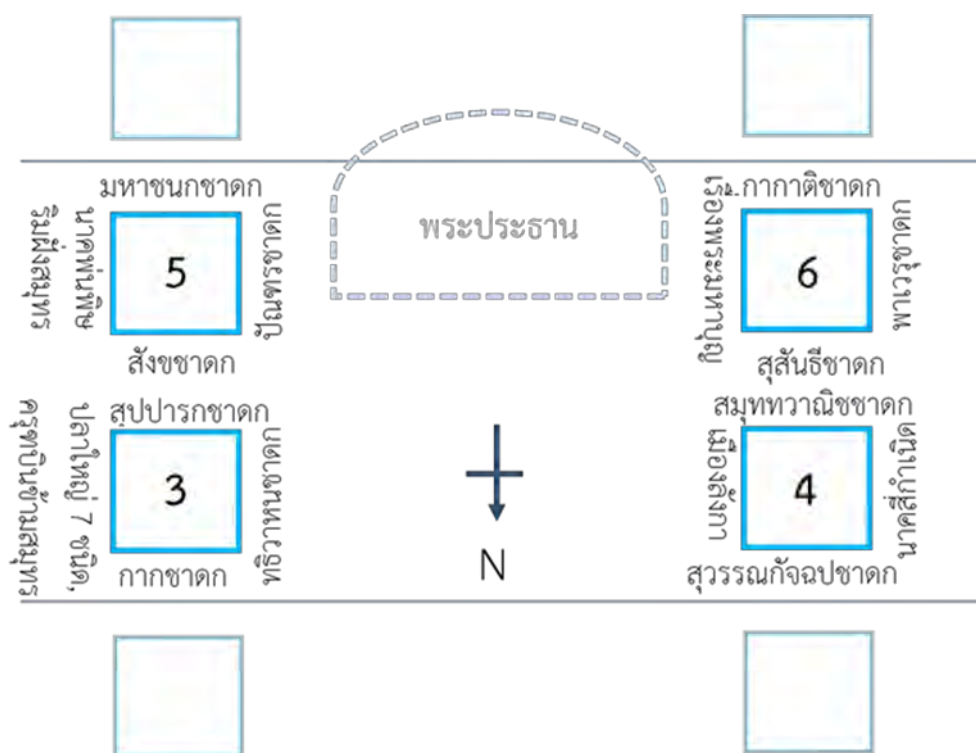
ภาพที่ 203 เทวธรรมชาตก (4-S-ก.2)

ภาพที่ 204 สุวรรณกั๊กกภูชาตก (4-N-ก.2)

ตัวอย่างภาพชาตกเฉพาะในฉากป่าหิมพานต์ของเสาต้นที่ 4

โดยสรุปแล้วภาพรวมของการลำดับองค์ประกอบในกลุ่มเสาพระวิหารชุดที่ 2 เริ่มต้นจากส่วนชายป่าหิมพานต์และบรรยายภาพป่าหิมพานต์มาต่อเนื่องจนถึงสิ้นสุดที่กลุ่มเมืองใน **ชมพูทวีป** ซึ่งเมื่อตรวจสอบกับในภาพเสาพระวิหารแล้ว จะปรากฏลำดับในส่วนเชิงเสาโดยเป็นไปใน **ลักษณะเวียนขวาคลายรูป U** คำว่า ได้แก่ เสาที่ 3-5-6-4 (ดูแผนผังที่ 2.2) ขณะที่ส่วนกลางเสาไม่ได้มีลำดับภาพที่เป็นระบบเคร่งครัดมากนัก มีเพียงความสัมพันธ์ของนิทานหรือองค์ประกอบบางส่วนที่มีเนื้อหาสอดคล้องและวางตำแหน่งเป็นคู่ขนานกัน และเมื่อเปรียบเทียบกับ การลำดับภาพในจิตรกรรม หอพระไตรปิฎกและสมุดไตรภูมิแล้ว จะพบว่า **เริ่มต้นจากชายป่าหิมพานต์มายังกลุ่มเมืองชมพูทวีป เช่นเดียวกัน** ด้วยเหตุนี้ การลำดับภาพเสาพระวิหารชุดดังกล่าวจึงอาจเชื่อมโยงสัมพันธ์กับการลำดับในจิตรกรรมต้นแบบทั้งสองแห่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมุดไตรภูมิซึ่งแสดงองค์ประกอบอย่างสมบูรณ์ อีกทั้งแสดงให้เห็นว่าไม่ได้เป็นการลำดับภาพเวียนขวารอบพระวิหารตามอย่างแผนศิลาจารึก

อนึ่ง ในการวางลำดับตำแหน่งภาพที่กล่าวมาผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า **องค์ประกอบ** ภาพส่วนที่มีความสำคัญมากที่สุดจะอยู่ที่ **เหลี่ยมด้านใน** ซึ่งหันหน้าเข้าสู่ศูนย์กลางพื้นที่โลกสี่ฐาน หน้าพระประธานเช่นเดียวกับเสาคู่หน้าพระวิหาร (เสาด้านที่ 1 และ 2) เช่น ทิวาहनชาดก ที่เป็นการนำเนื้อหาเข้าสู่ฉากชมพูทวีปในเสาด้านที่ 3 (3-W-ข) ภาพโพธิบัลลังก์และพระพุทธรบาท อันเป็นศูนย์กลางแผ่นดินและพระศาสนาในเสาด้านที่ 4 (4-E-ก) เรื่องครุฑอุกนาค(ปิ่นทรวงชาดก) ในเสาด้านที่ 5 (5-W-ข) และสุธนชาดก-เขาไกรลาสในเสาด้านที่ 6 (6-E-ก) อย่างไรก็ตาม เหลี่ยมเสาที อยู่ถัดออกไปของจิตรกรรมชุดที่ 2 ยังมีเนื้อหาภาพบางส่วนที่มีความสำคัญหรือเป็นที่รู้จักเช่นกัน ได้แก่ ฉากสระอโนดาต (3-N-ก) นิทานเรื่องกากี (6-S-ข) เรื่องพระมหาชนกในทศชาติชาดก (5-S-ข)

แผนผังที่ 2.1 : สรุพอองค์ประกอบและลำดับเสาชุดที่ 2 ส่วนกลางเสา (เสาด้านที่ 3,4,5,6-ข)

ว่าด้วยชาดกเรื่องต่างๆที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์-สัตว์บางส่วน

อนึ่ง พื้นที่น้ำทะเลที่ส่วนกลางเสาของจิตรกรรมชุดนี้ตลอดจนทั่วทั้งพระวิหารสันนิษฐานว่าเป็น “โลณสมุทร” หรือทะเลน้ำเค็มที่ล้อมรอบทวีปทั้งสี่ซึ่งตามคติอยู่รอบนอกกลุ่มเขาพระสุเมรุกับสัตตบริภัณฑ์ เพราะจากนิทานชาดกต่างๆ ที่ปรากฏในส่วนกลางเสาของจิตรกรรมชุดที่ 2 ตามเนื้อหาในคัมภีร์ มกมีตัวละครที่เดินทางไป-กลับจากฝั่งชมพูทวีปแทบทั้งสิ้น ซึ่งชมพูทวีปตามคติแล้วจะอยู่ในพื้นน้ำโลณสมุทรดังกล่าว³⁴² รวมทั้งยังแสดงภาพปลาใหญ่ทั้ง 7 ชนิดโดยตามคัมภีร์โลกศาสตร์ระบุว่าอยู่ในโลณสมุทรเช่นเดียวกัน อีกทั้งโลณสมุทรเป็นมหาสมุทรที่มีคลื่นใหญ่³⁴³ ซึ่งแตกต่างจากนทีสีทันดรที่นิ่งสงบไม่มีคลื่นและมีความละเอียด วัตถุต่างๆ เช่นเรือแพไม่สามารถลอยอยู่เหนือน้ำนั้นได้³⁴⁴ จึงแตกต่างกับชาดกในส่วนกลางพระวิหารเสาหลายเรื่องที่ต่างมีภาพล่องเรือสำเภาเกือบทั้งหมด นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาร่วมกับส่วนเชิงเสาพระวิหารที่เป็นฉากป่าหิมพานต์และกลุ่มเมืองอันอยู่ในชมพูทวีป (ตัวอย่างที่ 3-S ภาพที่ 205) อาจสามารถเปรียบเทียบกับฉากพื้นน้ำทะเลในจิตรกรรมไตรภูมิแบบทั่วไปเช่นที่หอพระไตรปิฎก วัดระฆังฯ (รสม.1-2 ภาพที่ 207) หรือฝาผนังหลังพระประธานในพระอารามสมัยรัตนโกสินทร์เช่นที่ วัดสระเกศ กรุงเทพฯ (ภาพที่ 206) อายุราวสมัยรัชกาลที่ 3³⁴⁵ ซึ่งพบว่าได้เขียนน้ำทะเลในฉากจักรวาลที่พยายามสื่อถึงโลณสมุทรด้วย เนื่องจากอยู่ร่วมฉากเดียวกันกับภาพทวีปสี่ทางด้านข้างของผนัง และเชื่อมโยงกับฉากป่าหิมพานต์ทางด้านล่างของผนังอันเปรียบเทียบกับภาพส่วนกลางเสามายังเชิงเสาของพระวิหารวัดสุทัศน์ฯ (ดูภาพเปรียบเทียบ 3-S)

ดังนั้นแล้วผู้วิจัยจึงคิดเห็นว่าภาพส่วนกลางเสาพระวิหารของวัดสุทัศน์ฯ ได้เน้นฉากพื้นน้ำทะเลที่เป็น “โลณสมุทร” อันอยู่รอบนอกเขาสัตตบริภัณฑ์ มากกว่า “นทีสีทันดร” ที่ตามคติจะอยู่คั่นระหว่างเขาพระสุเมรุและสัตตบริภัณฑ์ด้วยเหตุผลจากภาพปรากฏของสิ่งมีชีวิตและนิทานชาดกซึ่งสะท้อนคุณลักษณะของโลณสมุทรดังกล่าวตามคัมภีร์โลกศาสตร์

³⁴² กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจฉายกถา), 2535, หน้า 94.

³⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 99.

³⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 93-94.

³⁴⁵ เจ้าพระยาวิจิตรวงศ์วุฒิไกร, ตำนานพระอารามหลวง, 2473, หน้า 27.

205

ภาพที่ 205 ตัวอย่างภาพเสาศาพระวิหารที่ 3 ทิศใต้ (3-S)

ภาพที่ 206 ระดับส่วนในจิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐาน วัดสระเกศ

ภาพที่ 207 ระดับส่วนในจิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐาน วัดระฆังฯ

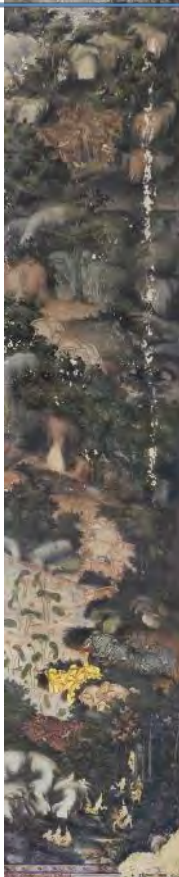

206

ภูเขา

ทะเล

ป่าหิมพานต์ / เมือง

207

ภูเขา

ทะเล

ป่าหิมพานต์

ฉ. ความสอดคล้องและแตกต่างกับการศึกษาภาพเสาศระวิหารในอดีต

การวิเคราะห์ลำดับภาพในจิตรกรรมชุดที่ 2 ของผู้วิจัยมีความแตกต่างกับการศึกษาลำดับภาพของนักวิชาการในอดีต ดังต่อไปนี้

1. การศึกษาของงานอนุรักษจิตรกรรม กองโบราณคดี กรมศิลปากร³⁴⁶ ซึ่งอธิบายโดยเบื้องต้นว่าจิตรกรรมเสาศระวิหารส่วนกลางเสาและเชิงเสาต่อเนื่องมาจากจิตรกรรมส่วนยอดเสาซึ่งลำดับสิ้นสุดที่เขาจักรวาลส่วนท้ายพระวิหาร แล้วเริ่มต้นลำดับใหม่ที่ส่วนเชิงเสาน้ำพระวิหารโดยการวิเคราะห์ภาพส่วนเชิงเสาศระวิหารของการศึกษานี้ได้พิจารณาภาพเสาโดยรวมทั้งพระวิหารโดยไม่ได้แบ่งชุดเสาแบบผู้วิจัย เริ่มต้นจากในภาพพิภพอสุรกับทวิปสีในเสาคู่หน้าพระวิหารแล้วลำดับถัดเสากลุ่มถัดมานั้นจึงแสดงเรื่องป่าหิมพานต์และเมือง จนสิ้นสุดที่ภาพเปรตและเมืองนรก โดยแสดงเป็นคู่เสา ได้แก่ เสาที่ 1,8 / 2,7 / 3,6 / 4,5³⁴⁷ (ดูแผนผังที่ 2.3) ขณะที่จิตรกรรมส่วนกลางเสาศระวิหารไม่พบการอธิบายวิธีลำดับภาพแต่อย่างใด มีเพียงการอธิบายว่าเป็นส่วนเสริมให้กับภาพไตรภูมิซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในชมพูทวีป โดยเขียนในเฉพาะในฉากตอนที่สำคัญ ยกเว้นเสาคู่หน้าพระวิหารที่แสดงเรื่องพระอินทร์และมันธาดุราษซึ่งปรากฏหลายฉากตอน

2. การศึกษาของเสมอชัย พูลสุวรรณ³⁴⁸ ซึ่งนอกจากการวิเคราะห์ส่วนยอดเสาศระวิหารแล้ว ยังได้วิเคราะห์ภาพส่วนเชิงเสาศระวิหารต่อมาด้วย โดยนำภาพเชิงเสาทุกต้นในพระวิหารมาพิจารณารวมเป็นชุดเดียวกัน และแม้จะพิจารณาด้วยเกณฑ์ลำดับความสำคัญจาก “ศูนย์กลางไปยังปริมณฑลและสุดขอบเขตของจักรวาล” จากหน้าไปท้ายพระวิหาร โดยแบ่งออกเป็น 4 ลำดับชั้น จาก ก-ง เช่นเดียวกับการวิเคราะห์กลุ่มภาพยอดเสา แต่ผลการวิเคราะห์ได้แสดงลำดับแตกต่างออกไป ซึ่งเป็นไปในลักษณะขวนสลับไปมาคล้ายตัว S และคำนึงถึงเกณฑ์ศูนย์กลางภูมิประเทศ 3 แห่ง (ดูแผนผังที่ 2.4) โดยเริ่มจากภาพอสุรเชิงเขาพระสุเมรุใต้สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ศูนย์กลางจักรวาลจากเชิงเสาที่ 1 (ฝั่งตะวันออก) ไปยังภาพทวิปสีในเสาที่ 2 (ฝั่งตะวันตก) แล้วต่อหลังไปที่กลุ่มเมืองและโพธิบัลลังก์ศูนย์กลางชมพูทวีปในเสาที่ 3 (ฝั่งตะวันตก)³⁴⁹ ก่อนจะวกกลับมาที่ฉากป่าหิมพานต์ในเสาด้านที่ 4 (ฝั่งตะวันออก) และต่อหลังไปที่เสาด้านที่ 5 (ฝั่งตะวันออก)

³⁴⁶ กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสาภายในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรวิหาร, 2528/2530?, หน้า 20-21.

³⁴⁷ หมายเลขเสาตามการกำหนดของงานอนุรักษจิตรกรรมฯ กรมศิลปากรที่เวียนรอบพระวิหารตามลำดับแผนศิลาจารึก

³⁴⁸ เสมอชัย พูลสุวรรณ. สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24, หน้า 143-145.

³⁴⁹ หมายเลขเสาตามการกำหนดของ อ.เสมอชัย พูลสุวรรณ ซึ่งสลับหมายเลขต่างกับของผู้วิจัย (ดูแผนผัง 2.4 ประกอบ)

ซึ่งแสดงสระหิมพานต์ทั้ง 7 สระ จากนั้นข้ามฝั่งไปยังเสาดันที่ 6 (ฝั่งตะวันตก) ซึ่งแสดงเขาหิมพานต์ ทั้งห้าล้อมสระอโนดาตอันเป็น*ศูนย์กลางของป่าหิมพานต์* และวกมาเสาคู่ท้ายพระวิหารในดันที่ 7 (ฝั่งตะวันออก) ที่เขียนเรื่องเปรตในป่าหิมพานต์ จนสุดท้ายข้ามกลับถึงเสาดันที่ 8 (ฝั่งตะวันตก) อัน จบด้วยเรื่องนรกภูมิ³⁵⁰ อนึ่ง การศึกษานี้ไม่ได้อธิบายเรื่องลำดับภาพส่วนกลางเสาดันที่ชัดเจนเท่าใดนัก

จากการวิเคราะห์จิตรกรรมข้างต้นจากการศึกษาในอดีต ผู้วิจัยมีข้อคิดเห็นที่ แตกต่างในบางประการ ดังต่อไปนี้

1. การศึกษาของงาน*อนุรักษ์จิตรกรรม กองโบราณคดี กรมศิลปากร* ผู้วิจัย เห็นต่างในเรื่องของการจัดลำดับภาพเป็นคู่เสาดัน โดยแม้ผู้วิจัยจะเห็นด้วยในส่วนเสาคู่หน้าพระวิหาร (เสาดันที่ 1,8) และเสาคู่ท้ายพระวิหาร (เสาดันที่ 4,5 ซึ่งจะกล่าวต่อไป) ที่ลำดับเป็นคู่เสาดัน แต่สำหรับ เสากลุ่มกลางพระวิหารนั้น³⁵¹ ผู้วิจัยคิดว่าด้วยเนื้อหาและองค์ประกอบที่มีจำนวนมาก เมื่อลอง พิจารณาเป็นลำดับเป็นคู่เสาดันแล้วพบว่า*เนื้อหาจะไม่ร้อยเรียงต่อเนื่องกัน* ได้แก่ ภาพเสาคู่ที่ 2 ประกอบด้วยเสาดันที่ 2 (เสาดันที่ 3 ตามกำหนดของผู้วิจัย) ซึ่งแสดงภาพป่าหิมพานต์และสระหิมพานต์ อันเป็นช่วงต้นของชมพูทวีป กับเสาดันที่ 7 (เสาดันที่ 4 ตามกำหนดของผู้วิจัย) ที่แสดงกลุ่มเมืองโสฬส และเกาะลังกาซึ่งเป็นช่วงปลายและส่วนนอกของชมพูทวีป ลักษณะดังกล่าวหากพิจารณาร่วมกันเป็น คู่แล้ว ผู้วิจัยมีความเห็นว่าจะเป็นการรวบรัดตัดความเร็วเกินไป กล่าวคือจากช่วงต้นชมพูทวีปไปช่วง ปลายชมพูทวีปทันทีโดยที่ยังไม่ได้แสดงเนื้อหาและองค์ประกอบภูมิประเทศในป่าหิมพานต์ที่ครบถ้วน ซึ่งปรากฏต่อมาในเสาคู่ที่ 3 ซึ่งอยู่ด้านหลัง ได้แก่ สระหิมพานต์ส่วนที่เหลือและเรื่อง พญาสัตว์ในเสาดันที่ 3 (เสาดันที่ 5 ตามกำหนดของผู้วิจัย) หรือส่วนขยายของสระอโนดาตในเสาดันที่ 6 (เลขเสาดันเดียวกับของผู้วิจัย) ดังนั้นแล้วภาพเชิงเสาดันพระวิหารโดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มเสาดันตรงกลาง พระวิหาร*ควรลำดับแบบ U คว่ำ* (เสาดันที่ 3,5,6,4 ดังที่กล่าวมาแล้วใน*หัวข้อ ค.-ง.*, ดูแผนผังที่ 2.3 เปรียบเทียบกับแผนผังที่ 2.2) เพื่อที่จะได้อธิบายรายละเอียดภูมิประเทศในชมพูทวีปได้อย่างครบถ้วน โดยเริ่มจากป่าหิมพานต์ส่วนต่างๆ ก่อนที่จะมาถึงกลุ่มเมืองโสฬสและเกาะลังกา ซึ่งเป็นแบบแผน ที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิเช่นเดียวกัน

³⁵⁰ เสาดันที่ 7,8 อธิบายเพิ่มเติมใน*จิตรกรรมชุดที่ 3* ของผู้วิจัย

³⁵¹ หมายถึงเฉพาะส่วนกลางเสาดัน (ข) และเชิงเสาดัน (ก) ขณะที่ส่วนยอดเสาดัน (ค) แสดงลำดับภาพเขาสัตตบริภัณฑ์และ เขาจักรวาลเป็นคู่เสาดันตามปกติ

2. การศึกษาของ **เสมอชัย พูลสุวรรณ** จากการวิเคราะห์ลำดับภาพส่วนเชิงเสานั้น ผู้วิจัยมีข้อคิดเห็นต่างไปเช่นกัน เนื่องจากว่าแม้จะเป็นการมองภาพจากจุดศูนย์กลางไปสู่ขอบเขต แต่การวิเคราะห์ลำดับภาพโดยนำส่วนเชิงเสาทั้งพระวิหารมาพิจารณารวมกัน **อาจทำให้ความเข้าใจเรื่องลำดับเนื้อหาและความสัมพันธ์ขององค์ประกอบในไตรภูมิโลกทัศน์ฐานตามคติคลาดเคลื่อนไป** เนื่องจากเนื้อหาภาพแต่ละส่วนที่ปรากฏในเชิงเสาพระวิหารหากศึกษาเทียบกับในคติหรือคัมภีร์อย่างละเอียดจะพบว่า **มีภูมิประเทศหลายส่วนที่ไม่ได้แสดงเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกันโดยตรง** ซึ่งต่างกับส่วนยอดเสาทีแสดงเนื้อหาและภูมิประเทศเป็นชุดๆ เรียงเกี่ยวเนื่องกันทั้งหมด โดยข้อเสนอของผู้วิจัยต่อการวิเคราะห์ลำดับภาพเชิงเสาพระวิหารในการศึกษาของ **เสมอชัย พูลสุวรรณ** มีรายละเอียดดังนี้

จากภาพพิภพอสุรที่เชิงเขาพระสุเมรุในเสาน้ำพระวิหารต้นที่ 1 (เลขเสาดียวกับของผู้วิจัย) ผู้วิจัยได้ตรวจสอบเนื้อหาและพบว่า **ไม่ได้มีเรื่องราวหรือเหตุการณ์ใดที่เชื่อมโยงโดยตรงกับภาพทวิปสีและเรื่องมันธาตราชาดกในเสาดต้นที่ 2 ในฝั่งตรงข้าม** (เลขเสาดียวกับของผู้วิจัย) **รวมทั้งป่าหิมพานต์หรือเมืองชมพูทวิปในเสาคุดหลัง** ดังนั้น แม้จะอาศัยเกณฑ์ของลำดับภูมิประเทศจากจุดศูนย์กลางไปยังปริมาตรและสุดขอบจักวาล แต่ก็ต้องคำนึงถึงรายละเอียดเนื้อหาของภาพในแต่ละส่วนด้วยเช่นกัน ซึ่งการโยงความสัมพันธ์จากพิภพอสุรมาทวิปสีในเสาคู่ตรงข้าม และต่อเนื่องมายังภาพเมืองชมพูทวิปในเสาดต้นที่ 3 (เสาที 4 ของผู้วิจัย, ดูแผนผังที่ 2.4 เสาหมายเลข 1,2,3) **อาจทำให้เข้าใจคลาดเคลื่อนได้ว่ามีเนื้อหาเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกันโดยตรง** ทั้งนี้จากการวิเคราะห์ของผู้วิจัยได้มีข้อคิดเห็นที่ภาพพิภพอสุรนั้นเกี่ยวโยงกันในด้านเนื้อหาเรื่องราวเฉพาะกับภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ส่วนยอดของเสาพระวิหารเดียวกันในต้นที่ 1 ขณะที่กับภาพทวิปสีและสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ในเสาดต้นที่ 2 ที่ฝั่งตรงข้ามเป็นเพียง **“การร่วมฉาก”** ในฐานะการแสดง **“ภาพรวมของจักรวาล”** ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นองค์ประกอบพร้อมกัน ดังที่ปรากฏในจิตรกรรมต้นแบบจากหอพระไตรปิฎกวัดระฆังและสมุดไตรภูมิ **ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีความจำเป็นต้องมีลำดับจากเสาที 1 มุ่งไปยังเสาที 2 ดังที่กล่าวมา** อีกทั้งเสาในชุดหลังที่เป็นจิตรกรรมกลางเสาพระวิหาร ผู้วิจัยมีข้อคิดเห็นว่าควรแยกออกจากชุดภาพรวมจักรวาลไปพิจารณาอีกชุดหนึ่ง เพราะเป็นเนื้อหาที่แสดงรายละเอียดเจาะจงในชมพูทวิป ซึ่งมีระบบลำดับภาพที่แตกต่างไปจากเสาคู่หน้าพระวิหาร

ภาพทิวปี่จากเสาดันที่ 2 แม้จะพบคำอธิบายต่อมาว่าสัมพันธ์กับเมืองชมพูทิวปี่ในเสาดันที่ 3³⁵² (เสาที 4 ของผู้วิจัย, หลังเสาที 2) และป่าหิมพานต์ในเสาดันที่ 4 (เสาที 3 ของผู้วิจัย) ในฐานะแสดงภาพรวมทั้งหมดของดินแดนมนุสสุภูมิก่อนเจาะจงไปยังชมพูทิวปี่นั้น ผู้วิจัยค่อนข้างไม่เห็นด้วยเท่าใดนักเนื่องจากเมื่อพิจารณาภาพเสาศระวิหารร่วมกับศิลปกรรมต้นแบบอย่างสมบูรณ์ภาพไตรภูมิและจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัตรระซังแล้ว จะพบว่าการเปลี่ยนผ่านองค์ประกอบและฉากจากภาพรวมจักรวาลมาสู่รายละเอียดของชมพูทิวปี่ได้ใช้นิทานทิวาหนขาดกในการเปิดเรื่อง ดังที่กล่าวมาแล้ว (ดูหัวข้อ ค.-ง.) ซึ่งในเสาศระวิหารอยู่ที่ต้นที่ 4 (เสาที 3 ของผู้วิจัย, 3-W-ข) ดังนั้นแล้ว ภาพส่วนชมพูทิวปี่ควรจะเริ่มที่เสาดันดังกล่าว

นอกจากนี้เมื่อพิจารณาการลำดับองค์ประกอบส่วนถัดมาจากกลุ่มเมืองในเสาดันที่ 3 (เสาที 4 ของผู้วิจัย) ไปยังป่าหิมพานต์ในเสาดันที่ 4 (เสาที 3 ของผู้วิจัย) ซึ่ง พบคำอธิบายว่าเป็นการลำดับจากภาพโพธิบัลลังก์ศูนย์กลางของแผ่นดินชมพูทิวปี่ไปยังป่าหิมพานต์ที่เป็นภูมิประเทศส่วนรองอยู่ชายขอบ จากคำอธิบายนี้ผู้วิจัยมีข้อคิดเห็นว่าเป็นการลำดับที่ค่อนข้างยึดติดอยู่กับแนวคิดศูนย์กลางไปสู่ขอบเขตมากเกินไปแม้ว่าจะอ้างอิงตำแหน่งภูมิประเทศตามในคติไตรภูมิก็ตาม ซึ่งหากพิจารณาร่วมกับจิตรกรรมต้นแบบแล้วจะพบว่าการลำดับดังกล่าวขัดแย้งจากขอบของภาพไตรภูมิที่ส่วนใหญ่จะ เริ่มต้นจากป่าหิมพานต์ก่อนที่จะเข้ามาสู่กลุ่มเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในจิตรกรรมสมุดไตรภูมิ ตลอดจนภาพจิตรกรรมฝาผนังในอดีตหลายแห่งซึ่งให้ความสำคัญกับป่าหิมพานต์ค่อนข้างมาก³⁵³ นอกจากนี้ในเสาที 3 (เสาที 4 ของผู้วิจัย) ยังมีภาพแม่น้ำปัญจมหานทีที่ แสดงร่วมกับภาพกลุ่มเมือง ซึ่งตามคติไตรภูมิเป็นแม่น้ำที่มีต้นกำเนิดมาจากในป่าหิมพานต์ ดังนั้นหากจะเริ่มลำดับภาพจากกลุ่มเมืองไปยังป่าหิมพานต์แล้ว จะทำให้ขัดแย้งกับคติและขอบการเขียนภาพไตรภูมิโลกสันฐานอีกเช่นกัน (ดูแผนผังที่ 2.4 เสาหมายเลข 2,3,4)

ต่อมาจากเสาดันที่ 4 (เสาดันที่ 3 ของผู้วิจัย) ที่แสดงภาพสระหิมพานต์ต่างๆ สี่สระ จากนั้นต่อเนื่องไปยังเสาดันที่ 5 (เลขเสาดันเดียวกับของผู้วิจัย) ที่อยู่ด้านหลัง ซึ่งแสดงภาพสระหิมพานต์เช่นกันในส่วนที่เหลืออีกสามสระ ก่อนที่จะข้ามฝั่งไปยังเสาที 6 (เลขเสาดันเดียวกับของผู้วิจัย) อันแสดงภาพเขาหิมพานต์ที่ล้อมสระอโนดาต (ดูแผนผังที่ 2.4 เสาหมายเลข 4,5,6) จากลำดับดังกล่าวพบคำอธิบายว่าเป็นการแสดงป่าหิมพานต์ที่มีศูนย์กลางเป็นสระอโนดาตอันแวดล้อมด้วยสระบริวาร

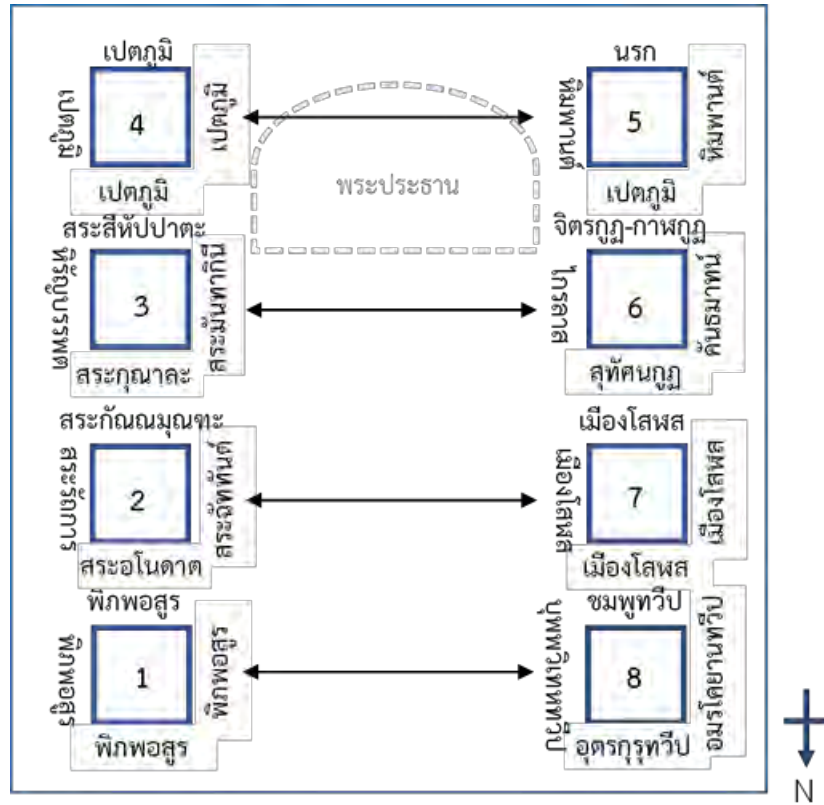
³⁵² หมายเลขเสาดันตามการกำหนดของเสมอชัย พูลสุวรรณ (ดูแผนผัง 2.8 ประกอบ)

³⁵³ เช่นจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัตรระซังฯ, วัดดุสิตาราม, วัดไชยทิศ ฯลฯ ซึ่งแสดงภาพป่าหิมพานต์ สระ และแม่น้ำ (ดูภาพที่ 71, 76, 82, 86 บทที่ 3)

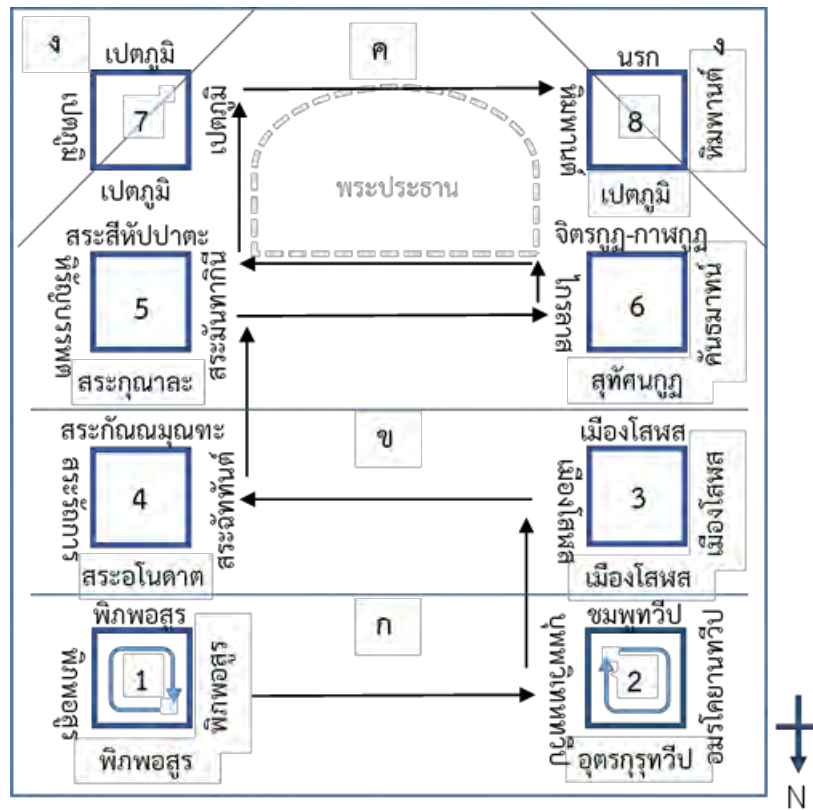
ต่างๆ และระบุว่า เป็นภูมิประเทศที่อยู่ส่วนชายขอบของชมพูทวีปดังที่กล่าวมาในย่อหน้าที่แล้ว และผู้วิจัยได้มีข้อคิดเห็นที่ต่างออกไป ซึ่งจากงานจิตรกรรมที่ปรากฏพบว่าฉากป่าหิมพานต์เขียนในจำนวน 3 ต้นเสาซึ่งมากกว่าภาพกลุ่มเมืองที่มีเพียงต้นเดียว ดังนั้นแล้วการให้เหตุผลว่าป่าหิมพานต์เป็นองค์ประกอบส่วนชายขอบจึงค่อนข้างขัดแย้งกับภาพปรากฏในงานจิตรกรรมเสาศระวิหาร

อนึ่ง ดังที่อธิบายมาแล้วว่าลำดับภาพป่าหิมพานต์ตามขนบจิตรกรรมต้นแบบในอดีตนั้นต้องมีลำดับที่เชื่อมต่อมายังกลุ่มเมือง แต่จากคำอธิบายที่ปรากฏในส่วนต่อมากลับพบว่า ได้วนหลังผ่านพระประธานไปยังเสาต้นที่ 7 ที่ท้ายพระวิหารอันแสดงภาพแปดภูมิ ซึ่งผู้วิจัยตรวจสอบเนื้อหาแล้วพบว่าภาพแปดภูมิแต่ละเรื่องนั้นแม้จะอยู่ในฉากป่าหิมพานต์เหมือนกันก็จริง แต่ไม่ได้มีเนื้อหาเหตุการณ์ใดที่เกี่ยวข้องกับสระอโนดาตและเขาหิมพานต์ที่ล้อมสระดังกล่าวเลย ทั้งนี้ รายละเอียดของภาพเสาที่ 7 และเสาที่ 8 ผู้วิจัยขอยกไปอธิบายต่อใน หัวข้อสรุปการวิเคราะห์และข้อเสนอเพิ่มเติมในจิตรกรรมชุดที่ 3

จากการลำดับภาพจิตรกรรมชุดที่ 2 และส่วนเชิงเสานับได้ว่าเนื้อหาที่ซับซ้อนพอสมควร อย่างไรก็ตาม ภาพจิตรกรรมดังกล่าวนอกจากการศึกษาผ่านคติไตรภูมิจากวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องแล้ว ยังต้องศึกษาเปรียบเทียบกับศิลปกรรมต้นแบบในอดีตอีกด้วยได้แก่จิตรกรรมฝาผนังและสมุดภาพไตรภูมิ เพื่อที่จะได้ตรวจสอบการวิเคราะห์ระบบการจัดวางภาพจิตรกรรมเสาศระวิหารให้สอดคล้องทั้งตาม “คติ” และ “ขนบ” ของภาพไตรภูมิโลกสันฐานที่ปรากฏมาตั้งแต่สมัยอยุธยา กระทั่งสืบทอดมาจนสมัยรัตนโกสินทร์

แผนผังที่ 2.3 : การเรียงลำดับองค์ประกอบโดยรวมของส่วนเชิงเสภาพระวิหารตามคำอธิบายของงานอนุรักษ์จิตรกรรมฯ กรมศิลปากร

แผนผังที่ 2.4 : การเรียงลำดับองค์ประกอบโดยรวมของส่วนเชิงเสาศาพระวิหาร

ตามคำอธิบายของ เสมอชัย พูลสุวรรณ

ที่มา: เสมอชัย พูลสุวรรณ, **สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24,**

2539, หน้า 143.

ข้อสันนิษฐานการวางระบบภาพจิตรกรรมชุดที่ 2	
ข้อสันนิษฐานโดยงานอนุรักษ์จิตรกรรม ฯ กรมศิลปากร	ข้อเสนอของผู้วิจัย
<p>- เริ่มลำดับส่วนเชิงเสาพระวิหารใหม่ ต่อเนื่องจากส่วนยอดเสาพระวิหาร ซึ่งลำดับเป็นคู่เสาเช่นกัน โดยจากหน้าพระวิหารไปยังท้ายพระวิหาร</p> <p>- ขณะที่ส่วนกลางเสาไม่ได้อธิบายลำดับแต่อย่างใด เป็นเพียงการอธิบายเรื่องซาดกที่ประกอบด้วยภาพไตรภูมิซึ่งส่วนใหญ่แสดงเฉพาะฉากตอนสำคัญ (ยกเว้นเสาคู่หน้าพระวิหารที่เขียนหลายฉากตอนรอบเสา)</p>	<p>- ผู้วิจัยคิดเห็นต่างออกไป เนื่องจากเนื้อหาส่วนเชิงเสาแสดงเนื้อหา รายละเอียดค่อนข้างมาก หากใช้เกณฑ์ลำดับคู่เสาพระวิหารเหมือนส่วนยอดเสาแล้ว จะเป็นการรวบรัดตัดความเร็วเกินไป คือจากป่าหิมพานต์ ช่วงต้นไปยังภาพเมืองทันที (เสาคู่ที่ 2) โดยที่ยังไม่ได้แสดงเนื้อหาและภูมิประเทศในป่าหิมพานต์ที่ครบถ้วน (ซึ่งปรากฏส่วนที่เหลือในเสาคู่ที่ 3)</p> <p>- ดังนั้นแล้วภาพเชิงเสาพระวิหารโดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มเสาตรงกลางพระวิหารควรลำดับแบบ U คว่ำ คือ เสาที่ 3,5,6,4 โดยเริ่มจากสระหิมพานต์ทั้งเจ็ดและหมู่สัตว์ต่างๆ ไปยัง เขาหิมพานต์ซึ่งขยายภาพสระอโนดาต และสิ้นสุดที่กลุ่มเมืองโสฬสและเกาะลังกาทวีป</p>
ข้อสันนิษฐานโดย เสมอชัย พูลสุวรรณ	ข้อเสนอของผู้วิจัย
<p>- อธิบายการกำหนดภาพส่วนเชิงเสาพระวิหารว่า ลำดับเป็นเส้นขดไขว้ไปมาคล้ายตัว S โดยยังแบ่งออกเป็น 4 ชั้นส่วน และกำหนดตำแหน่งด้วยตัวอักษร (ก-ข-ค-ง) ซึ่งไล่ลำดับจากหน้าพระวิหารไปท้ายพระวิหารเช่นเดียวกัน และยังอยู่ภายใต้แนวคิด “ลำดับจากศูนย์กลางไปยังสุดขอบเขจักรวาล”</p> <p>- นอกจากนี้ยังคำนึงถึงศูนย์กลางในจักรวาล 3 แห่ง ได้แก่ พิกพอสูร์ที่เชิงเขาพระสุเมรุ, โปธิบัลลังก์ที่ชมพูทวีป, และสระอโนดาตที่ป่าหิมพานต์</p>	<p>- ผู้วิจัยคิดเห็นต่างออกไป เนื่องจากส่วนเชิงเสามีเนื้อหาที่ไม่ได้เรียงร้อยต่อเนื่องกันเหมือนส่วนยอดเสา ดังนั้นแล้วหากพิจารณาด้วยลำดับเส้นที่ขดวนไปมา และยังใช้เกณฑ์เดิมคือลำดับจากศูนย์กลางไปสุดขอบเขจักรวาลโดยที่ไม่พิจารณาถึงรายละเอียดเนื้อหาของภาพเชิงเสาแต่ละต้นจะทำให้เข้าใจคลาดเคลื่อนได้ว่าเรื่องราวบางส่วนมีความเกี่ยวเนื่องกันทั้งที่ตามคติหรือในคัมภีร์ไม่ได้เป็นเช่นนั้น ตัวอย่างเช่น พิกพอสูร์ที่โยงลำดับไปยังทวีปสี่ในเสาคู่หน้าพระวิหาร, <u>หรือทำให้ลำดับภาพไม่เป็นไปตามในศิลปกรรมต้นแบบ เช่น ลำดับภาพชมพูทวีปที่โยงจากกลุ่มเมืองกลับไปป่าหิมพานต์ซึ่งในสมุทไตรภูมิและหอพระไตรปิฎก จะเริ่มด้วยฉากป่าหิมพานต์ก่อน (เสาคู่ที่ 2) รวมถึงภาพเขาหิมพานต์ในเสาคู่ที่ 6 (เสาคู่ที่ 3) ที่โยงไปเรื่องแปดภูมิในเสาคู่ที่ 7 (คู่ท้ายพระวิหาร) ซึ่งในสมุทไตรภูมิทั้งสองส่วนไม่ได้มีลำดับและเนื้อหาที่ต่อเนื่องกัน</u></p> <p>- ดังนั้นแล้วภาพจิตรกรรมเสาพระวิหารควรศึกษาทั้งในวรรณกรรมและกับศิลปกรรมต้นแบบ เพื่อใช้ตรวจสอบการวิเคราะห์ลำดับภาพให้สอดคล้องกับ “คติ” และ “ขนบ” ในจิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐาน</p>

ตารางที่ 11 สรุปและเปรียบเทียบข้อสันนิษฐานการลำดับภาพจิตรกรรมชุดที่ 2

จิตรกรรมชุดที่ 3 เสาคู่ท้ายพระวิหาร (เสาที่ 7-8 ส่วนกลางเสาและเชิงเสา (ก,ข)) : อบายภูมิ (เปตภูมิ นรกภูมิ เตรีจฉานภูมิ)

เสาต้นที่ 7 : เสาฝั่งทิศตะวันออก (ขวามือพระประธาน)

เสาต้นที่ 7 เหลี่ยมทิศตะวันตก (7-W) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๑๓

7-W-ก,ข (เสาต้นที่ 7 ทิศตะวันตก ระดับเชิงเสาและกลางเสา³⁵⁴)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : แสดงเรื่องมิตตวินทุกะ (จุดทวารชาดก-มิตตวินทุกชาดก) โดยเริ่มจากส่วนเชิงเสา(ก) ปรากฏฉากเมืองที่ด้านล่างสุด เขียนภาพปราสาทราชวัง มีกำแพงและป้อมปราการล้อมรอบ ถัดขึ้นไปด้านบนขวามีภาพเรือนของเศรษฐี ซึ่งจากเนื้อเรื่องแล้วฉากสถานที่ดังกล่าวจะเป็นเมืองพาราณสี โดยปรากฏภาพชายคนหนึ่งในเรือนกำลังถีบหญิงชราล้มลง ตรงกับตอนมิตตวินทุกะอยากออกเรือไปค้าขายแต่แม่ของตนห้ามไว้ จึงผลักไสแม่ล้มลงแล้วออกจากเรือนไป ถัดขึ้นมา ส่วนกลางเสา (ข) เป็นฉากกลางทะเลซึ่งปรากฏภาพสำเภอลอยอยู่ และถัดมาทางขวามีภาพชายคนหนึ่งอยู่บนแพ จากเนื้อเรื่องคือเรือของมิตตวินทุกะแล่นมา 7 วันแล้ว หยุตติงกลางทะเลไปต่อไม่ได้เหตุเพราะมีกาลกนิอยู่ในเรือ นายเรือให้ลูกเรือจับสลากเสียงทวยซึ่งมิตตวินทุกะจับได้กาลกนิถึง 3 ครั้ง ชาวเรือจึงจับมิตตวินทุกะลงแพแล้วลอยไปทะเล ซึ่งภาพจิตรกรรมได้ลำดับไล่ต่อขึ้นไปด้านบนโดยเชื่อมกับส่วนยอดเสา (7-W-ค) มีภาพแพมิตตวินทุกะเกยฝั่งแผ่นดิน และเดินไปพบกับกลุ่มหญิงสาวในวิมานต่างๆ 3 หลัง จากล่างขึ้นบน โดยแต่ละหลังวางองค์ประกอบเหมือนกัน ซึ่งจากเนื้อเรื่องเป็นตอนที่มิตตวินทุกะลอยแพมาติดยังเกาะที่มีนางวิมานิกเปรตอยู่ในวิมาน โดยมิตตวินทุกะได้หมูนางเปรตมาเป็นภรรยาและอยู่กินเสวยสุข ครั้นนางเปรตจะต้องไปรับกรรมมิตตวินทุกะจึงชิงออกจากวิมานเก่าแล้วลอยแพออกไปเจอกับนางเวมานิกเปรตที่เกาะแห่งใหม่และเสวยสุขกับนางเปรตเช่นนี้อีกทั้งหมด 3 หลัง จากนั้นถัดขึ้นไปช่วงบนสุดซึ่งติดกับส่วนยอดเสา มิตตวินทุกะได้เดินทางมาเจอกับเปรตตนหนึ่งที่มีงจักรพัดบนศีรษะในเมืองนรก แต่เพราะความเห็นผิดเป็นชอบจึงเห็นงจักรเป็นดอกบัวและได้ขอเปรตตนนั้นมาใส่

³⁵⁴ เนื้อหาต่อเนื่องเป็นเรื่องเดียวกันจากฉากเมืองที่ส่วนเชิงเสาต่อเนื่องไปจนฉากน้ำทะเลที่ส่วนกลางเสา และฉากเกาะแก่งในแผ่นดินด้านบนที่เชื่อมกับส่วนยอดเสา

เมื่อเปรตตนนั้นยกให้ มิตตวินทุกะเลยได้เสวยผลกรรมแทน ทั้งนี้เปรตจักรผ้นที่ปรากฏในเสภาพระวิหารพบว่าเป็นเปรตผู้หญิงซึ่งแตกต่างจากในเนื้อหาในวรรณกรรมตลอดจนในสมุดภาพไตรภูมิที่เปรตจะแสดงออกเป็นผู้ชายหรือไม่มีเพศ

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพเปรตในฉาบน้ำทะเลต่อจากเกาะลังกา จากสมุดหน้าปลาย ปรากฏภาพชายเกาะกระดานลอยน้ำขึ้นไปยังเกาะแห่งหนึ่ง ภายในแสดงเป็นวิมานสองหลัง แต่ละหลังภายในมีภาพบุคคลคล้ายเทวดาและเทพธิดา ซึ่งแทนภาพมิตตวินทุกะและหมู่ นางเวมานิกเปรตขณะเสวยสุขกันอยู่ในวิมานต่างๆ ถัดลงมาด้านล่างเป็นภาพชายผู้หนึ่งกำลังขอสสิ่งของบางอย่างจากเปรตจักรผ้นบนสิริษะ 3 คน ในรูปลักษณะที่คล้ายผู้ชาย(แตกต่างจากภาพเสภาพระวิหารที่เขียนเป็นผู้หญิง) ซึ่งเป็นตอนที่มิตตวินทุกะไปเมืองนรกและรับกรรมเป็นเปรตจักรผ้นจากบาปที่ทำร้ายแม่ของตน (อย.8 และ ฐ.10/ก : B (9ข)

เสาต้นที่ 7 เหลี่ยมทิศเหนือ (7-N) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๑๔

7-N-ก (เสาต้นที่ 7 ทิศเหนือ ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสภาพระวิหาร : แสดงเรื่องพราหมณ์ตัดสินไม่เป็นธรรม (กิงฉันทชาดก) ซึ่งเขียนทั้งฉากเมืองที่ด้านล่างสุดต่อขึ้นไปยังฉากป่าหิมพานต์ที่ด้านบน โดยภาพฉากเมืองแสดงปราสาทราชวัง มีกำแพงและป้อมปราการล้อมรอบ จากเนื้อเรื่องนั้นฉากดังกล่าวเป็นเมืองพาราณสี โดยในเขตพระราชวังปรากฏภาพพราหมณ์หนุ่มกำลังสนทนากับกลุ่มคนที่นั่งบนพื้นในศาลาหลังซ้าย สันนิษฐานว่าเป็นตอนที่พราหมณ์ปุโรหิตของพระเจ้าพาราณสีได้ทำกุศลตัดสินบนลูกความและตัดสินคดีไม่เป็นธรรม ถัดมาทางขวาปรากฏภาพพราหมณ์เฒ่ายื่นของบางสิ่งให้กับหญิงคนหนึ่ง (ภาพไม่ชัดเจน) ในศาลาหลังต่อมา สันนิษฐานว่าเป็นตอนที่พราหมณ์ปุโรหิตได้ทำกุศลให้ผลมะม่วงแก่หญิงที่กำลังจะรักษาศีลอุโบสถ และถัดขึ้นไปทางบนขวาปรากฏภาพศาลาอีกแห่ง ภายในมีโถงศพตั้งอยู่และที่หน้าศาลามีกลุ่มคนนั่งร้องไห้ สันนิษฐานว่าเป็นตอนที่พราหมณ์ปุโรหิตถึงแก่กรรมแล้ว จากนั้นถัดพันกำแพงเมืองขึ้นไปเป็นฉากสวนมะม่วงและสระโบกขรณีในป่าหิมพานต์ ที่ส่วนบนสุดเขียนภาพวิมาน

หลังหนึ่งบนโขดหิน ภายในมีเทวดาและเทพธิดาประทับ สันนิษฐานว่าเป็นตอนที่พราหมณ์ปุโรหิตไปเกิดเป็นเวมานิกเปรตเสวยทิพย์ในวิมานกลางสวนมะม่วงตามบุพกรรมที่เคยรักษาศีลและทำทานผลมะม่วง ถัดเบื้องลงมาทางซ้ายมีนางเทพธิดาหอบพาพระดาบสองค์หนึ่งมายังสวนมะม่วงและประทับที่ศาลาในสวนนั้น โดยบริเวณลานหน้าศาลามีเปรตตนหนึ่งฝ่ามือคล้ายจอบนั่งพนมมือไหว้พระดาบอยู่ ซึ่งตรงกับเนื้อเรื่องตอนที่เวมานิกเปรตผลัดร่างเทวดามาใช้กรรมเป็นเปรตมือจอบถากเนื้อหลังกินจากบุพกรรมที่เคยติดสินบนและตัดสินคดีไม่เป็นธรรม ซึ่งในคราวนั้นนางไม้เทพธิดาหะพาพระดาบส (พระเจ้าพาราณสีที่ออกบวช) มาเก็บผลมะม่วงในสวนที่เวมานิกเปรตอยู่ โดยเมื่อพระดาบสฉนั้นผลมะม่วงแล้วได้เดินมาพบกับเปรตตนนั้น ทั้งสองจึงได้นั่งสนทนาระลึกถึงกรรมในอดีตกัน

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : *ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้*

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพเปรตเฝ้าสวนมะม่วง (กิ่งฉันทชาติ) ในสมุดหน้าตันและหน้าปลาย โดยในสมุดหน้าตันอยู่ลำดับช่วงท้ายเล่มในชุดภาพเปรตประเภทต่างๆ (หลังจากภาพนรก 8 ชุม ปรากฏเฉพาะ ธบ.10/ก) โดยในฉากปรากฏวิบากกรรมที่พราหมณ์ปุโรหิตได้รับ ทั้งเป็นเทวดาเสวยทิพย์วิมานและเปรตมือจอบได้มะม่วง ขณะที่สมุดหน้าปลายกลับปรากฏภาพในลำดับป่าหิมพานต์ช่วงต้น โดยแสดงภาพวิบากกรรมเปรตแบบเดียวกัน แต่ได้เพิ่มฉากนางไม้เทพธิดาหะพาพระดาบสมาเก็บผลมะม่วงในสวนด้วย ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าภาพเสาพระวิหารเหลี่ยมดังกล่าวอาจเชื่อมโยงกับสมุดภาพหน้าตันในเรื่องของการลำดับภาพที่นำไปอยู่ช่วงท้ายเหมือนกัน ส่วนในสมุดหน้าปลายอาจเชื่อมโยงกันในเรื่องรายละเอียดองค์ประกอบ ตัวละคร หรือการเน้นย้ำสถานที่ของเหตุการณ์เรื่องนี้ที่เกิดขึ้นในป่าหิมพานต์ (ธบ.10/ก A(7.2) และ อย.8, ธบ.10/ก : B (2ก))

7-N-ข (เสาดันที่ 7 ทิศเหนือ ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากพื้นน้ำทะเล เขียนภาพปลายักษ์ตัวหนึ่งกำลังกินปลาตัวเล็กทางมุมขวากลาง ถัดขึ้นไปด้านบนมีภาพปลาใหญ่กำลังเอาตัวขดล้อมรอบเกาะแห่งหนึ่งและกัดกินหางของตัวเอง โดยในเกาะเขียนต้นไม้โขดหินและบ้านเมืองแบบจีนผสมฝรั่ง จากภาพที่ปรากฏตรงกับเรื่องพญาปลาอานนท์ที่ติดใจรสชาติปลา

จึงแอบลอบกินปลาบริวารของตนที่ละตัวจนบริวารปลาที่เหลือพากันหนีมาอยู่ที่
เขาลูกหนึ่งกลางทะเล ปลาอานนท์เมื่อตามมาถึงได้เอาหางกระหวัดเขาลูกนั้น
หวังกินฝูงปลาทั้งหมดด้วยความโลภ แต่ด้วยความประมาทจึงได้เผลอกัดกินหาง
ของตนเองจนได้รับทุกขเวทนาและสิ้นชีวิตในที่สุด

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ปรากฏภาพปลาตัวใหญ่ขดล้อมเขาแท่งหนึ่งในกลุ่ม
เขาสัตตบริภัณฑ์ที่ฉากภาพรวมจักรวาล โดยบริเวณพื้นน้ำทะเลมีกลุ่มปลาตัวเล็ก
และสัตว์น้ำต่างๆ กระจายโดยทั่ว สันนิษฐานว่าอาจเป็นนิทานเรื่องปลาอานนท์กิน
ปลาบริวารเช่นเดียวกันกับภาพเสาศาพระวิหาร (รช.1.7) ทั้งนี้ ภาพส่วนดังกล่าวไม่ได้มี
ลำดับร้อยเรียงต่อเนื่องกับเรื่องอบายภูมิอื่นๆ เหมือนอย่างในเสาศาพระวิหาร จึงเป็น
เพียงการนำองค์ประกอบจากต้นแบบมาเสริมภาพเสาศาพระวิหารให้สมบูรณ์

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ปรากฏภาพปลาตัวใหญ่รายล้อมด้วยกลุ่มสัตว์น้ำต่างๆ
ในฉากมหาสมุทรติดกับเกาะลังกาและก่อนหน้าภาพเปรตจักรผัน โดยในฉาก
ดังกล่าวมีข้อความระบุว่า เป็นนิทานเรื่อง หมู่ปลาเลือกปลาอานนท์เป็น
พญาปลาทั้งหลายเมื่อครั้งปฐมกัป ซึ่งแม้ว่าจะมีเนื้อหาแตกต่างกับภาพเสาศาพระวิหาร
แต่ก็มีตัวละครหรือสถานที่ที่คล้ายคลึงกัน และมีลำดับอยู่ที่ช่วงท้ายเล่มเช่นเดียวกับ
ลำดับเสาชวงท้ายพระวิหาร (อย.8, ธบ.10/ก : B (9ก))

เสาดันที่ 7 เหลี่ยมทิศตะวันออก (7-E) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๑๕

7-E-ก (เสาดันที่ 7 ทิศตะวันออก ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาศาพระวิหาร : ฉากป่าหิมพานต์ ประกอบด้วยต้นไม้และโขดหิน
โดยเขียนสระโบกขรณีไว้ด้านล่างสุด และมีฝูงช้างต่างๆ ถัดขึ้นมามีตัวทักทอ
(คล้ายคชสีห์)บนลานหิน และถัดขึ้นไปด้านบนสุด เขียนภาพ กาลกัญชิกาสูตรเปรต
อันเป็นอสุรชั้นล่างหรือเปรตที่มีปากจู๋เข้ม โดยมีขนาดสูงยาวเนื้อตัวสีเทาอ่อน
ทอดกายกระหายน้ำอยู่ที่ริมฝั่งน้ำ มีพระภิกษุที่บิณฑบาตผ่านมาต่างช่วยกัน
เอาบาตรตักน้ำเทลงยังปากอสุร (ในภาพจิตรกรรมพยายามเขียนสายน้ำเย็นเข้ามา
ในแผ่นดินใกล้กับภาพเปรต) แต่ด้วยผลกรรมเก่าทำให้น้ำไหลเข้าปากไม่ได้

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพเปรตตนหนึ่งนอนอยู่ใกล้สระในสมุดหน้าต้น มีพระสงฆ์ตักน้ำจากสระนั้นมาเทลงปาก โดยเขียนระบุว่า เป็น กาลกัญชिकासูรเปรต และ ตันทาชิกาเปรต ซึ่งเป็นเปรตที่หิวข้าวหิวน้ำจากผลกรรมเก่า มีลำดับอยู่ช่วงท้ายเล่มในชุดภาพเปรตประเภทต่างๆ โดยต่อเนื่องมาจากภาพเปรตเฝ้าสวนมะม่วง นอกจากนี้ยังปรากฏภาพอธิบายลักษณะกาลกัญชिकासูร 2 จำพวก³⁵⁵ โดยอยู่อันดับแรกสุดของภาพชุดเปรตในสมุดหน้าเดียวกัน (อย.6,8 : A (7.1) และ ธบ.10/ก : A (7.1,7.3))

7-E-ข (เสาดันที่ 7 ทิศตะวันออก ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากพื้นน้ำทะเล เขียนเรื่อง ขัลลาลัญญะเปรต มีวิมานแห่งหนึ่งบนเกาะกลางทะเล ในวิมานเขียนภาพเทพธิดาองค์หนึ่งในท่าทางซบอภิศทาง ถัดลงมาเขียนภาพสำเภาพ่อค้าลำหนึ่ง ในลำเรือมีชาย 3 คน มองไปยังวิมาน ซึ่งจากเนื้อเรื่องคือ นางเวมานิกเปรตที่แต่เดิมมีผมยาวคลุมกายและไม่นุ่งผ้าจากผลกรรมเก่าที่เคยปราถนาอยากมีผมยาว ครั้งหนึ่งมีเรือของพ่อค้าสาวัดถิโดนพายพัดลงมายังวิมานของนางเปรต เหล่าพ่อค้าและอุบาสกได้อุทิศเสื้อผ้าและแผ่นส่วนบุญกุศลให้ นางเปรตดีใจที่ได้รับอาภรณ์และโภคทรัพย์จากผลบุญนี้ จึงช่วยชี้ทางเรือให้พ่อค้ากลับไปยังเมืองสาวัดถิตามเดิม

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

³⁵⁵ กาลกัญชिकासูร 2 จำพวก ได้แก่ พวกตาและปากอยู่เหนือกระหม่อมมีขนาดเท่ารูเข็ม อีกพวกหนึ่งปากใหญ่ หน้าเขียวมือรีผมหงอกและหลังหัก อาศัยร่วมกับโลกมนุษย์ตามป่า ภูเขา มหาสมุทร อ่างใน คณะกรรมกรฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยา-กรุงธนบุรี เล่มที่ 1, 2542, ภาพที่ 38.

เสาดันที่ 7 เหลี่ยมทิศใต้ (7-5) ตรงกับ *แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๑๖*

7-S-ก (เสาดันที่ 7 ทิศใต้ ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาศระวิหาร : แสดงเรื่องนางวิมานิกเปรตถูกสุนัขกัดกิน (กัณณมุนฑะเปรต) ซึ่งเขียนทั้งฉากเมืองที่ด้านล่างสุดต่อขึ้นไปยังฉากป่าหิมพานต์ที่ด้านบน โดยภาพฉากเมืองแสดงปราสาทราชวัง มีกำแพงและป้อมปราการล้อมรอบ จากเนื้อเรื่องนั้นฉากดังกล่าวเป็นเมืองพาราณสี โดยในเขตพระราชวังปรากฏภาพชายสูงศักดิ์จัดแต่งขบวนออกนอกเมืองเข้าไปในป่าที่ฉากด้านบน จากเนื้อเรื่องเป็นตอนที่พระเจ้าพาราณสีประพาสาป่าหิมพานต์ไปล่าเนื้อ (ศิลาจารึกระบุว่า เป็นพระราชบุตร) โดยในฉากป่านั้นได้เดินหลงทางเหลือคนเดียวจนขึ้นไปพบนางวิมานิกเปรตในวิมานแล้วได้อยู่ร่วมเสวยสุขกัน(วิมานแรกสุดทางซ้าย) ถัดขึ้นไปทางขวามีวิมานอีกหลังหนึ่ง ภายในเขียนพระเจ้าพาราณสีบรรทมอยู่ โดยเอนอิงขึ้นไปทางซ้ายบนมีภavnางเปรตหน้าศาลากำลังถูกฝูงสุนัขรุมกัดกิน และพระเจ้าพาราณสีกำลังเงื้อดาบไล่ฟันสุนัข ตรงกับในเนื้อหาคือนางเปรตจะลงจากวิมานมารับกรรมให้สุนัขกัดกินในเวลากลางคืนด้วยบุพกรรมชาติก่อนที่นอกใจสามีตน เมื่อพระเจ้าพาราณสีมาเห็นจึงเอาดาบฟันสุนัข แต่ยิงฟันสุนัขก็แบ่งตัวเพิ่มทวีคูณ นางเปรตจึงทูลให้ทรงถ่มน้ำลายลงพื้นแล้วใช้พระบาทเหยี่ย ฝูงสุนัขจึงหายไป

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : *ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้*

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ภาพเวมานิกเปรตถูกสุนัขกัดกินในสมุดหน้าปลาย โดยปรากฏภาพในลำดับป่าหิมพานต์ช่วงต้น ซึ่งแสดงภาพเปรตถูกฝูงสุนัขรุมกัดกิน และพระเจ้าพาราณสีกำลังเงื้อดาบไล่ฟันสุนัขเช่นเดียวกับในภาพเสาศระวิหาร ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าภาพเสาศระวิหารเหลื่อมดังกล่าวอาจเชื่อมโยงกับสมุดภาพหน้าปลายในเรื่องเนื้อหา ตัวละคร สถานที่ และการเลือกแสดงฉากภาพเหตุการณ์ นอกจากนี้ภาพเปรตดังกล่าวยังมีลำดับต่อมาจากภาพเปรตเฝ้าสวนมะม่วง (7-N-ก) ซึ่งเป็นความต่อเนื่องที่คล้ายคลึงกับในภาพเสาศระวิหารอีกด้วย (อย.8, ธบ.10/ก : B (2ก))

7-S-ข (เสาดันที่ 7 ทิศใต้ ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากพื้นน้ำทะเล เขียนเรื่อง สุมนสามเณรล้างผอบพระธาตุจากพญาสุละห์ตนคราช³⁵⁶ ปรากฏภาพพญานาคสามเศียรจำนวน 3 ตัว สันนิษฐานว่าต่างกำลังพันพิช โดยสองตัวบนอยู่ในทะเล อีกตัวอยู่ตรงกลางฉาก พร้อมกับภาพกลุ่มพระสงฆ์ที่กำลังจับพญานาค ถัดลงมาทางซ้ายสุดมีผอบสีขาว ตั้งอยู่บนแท่นและมีพระสงฆ์นั่งประชุมกันอีกกลุ่ม โดยบางส่วนหันไปพนมมือไหว้ผอบจิ่งโกฏ์นั้น บางส่วนหันไปมองเหตุการณ์จับพญานาค³⁵⁷

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

เสาดันที่ 8 : เสาฝั่งทิศตะวันตก (ซ้ายมือพระประธาน)

เสาดันที่ 8 เหลี่ยมทิศตะวันออก (8-E) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๑๗

8-E-ก (เสาดันที่ 8 ทิศตะวันออก ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากป่าหิมพานต์ เขียนภาพไตรภูมิในรูปของนิทานชาดกจำนวน 6-7 เรื่อง ลักษณะฉากธรรมชาติเขียนค่อนข้างสมจริง ทั้งต้นไม้ โขดหิน พื้นน้ำ ซึ่งในที่นี่จะไล่ลำดับจากนิทานเรื่องที่อยู่ด้านล่างขึ้นไปด้านบน โดยช่วงล่างสุดเขียนภูมิประเทศเป็นสระน้ำใหญ่ ปรากฏชาดก 2 เรื่อง ได้แก่

1. ทัพพบุปผชาติก ซึ่งปรากฏภาพนาค 2 ตัว จับปลาตัวหนึ่งได้ที่ริมฝั่งน้ำด้านซ้ายสุด ถัดมาทางขวาเป็นฉากใต้ต้นไม้ มีสุนัขจิ้งจอกกำลังคาบท่อนกลางของตัวปลา ส่วนนาคทั้งสองคาบท่อนหัวและท่อนหาง ถัดขึ้นไปบนต้นไม้มีเทวดาประทับอยู่ จึงตรงกับเนื้อหาที่ว่าสุนัขจิ้งจอกตัดสินเรื่องปลาของนาคทั้งสองที่แบ่งกันไม่ลงตัว

³⁵⁶ สันนิษฐานว่าเป็นเรื่องโสณุตระสามเณรล้างผอบพระธาตุจากพญาสุละห์ตนคราชในเมืองบาดาล

ดูในบทที่ 4 หัวข้อที่ 2 การวิเคราะห์เนื้อหาจิตรกรรม, ข้อ 2.2.3

³⁵⁷ รายละเอียดดังกล่าวในจิตรกรรม อ่างใน งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสภายในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร, 2528/2530?, หน้า 134.

โดยยกท่อนหัวและหางให้หนัก ส่วนท่อนกลางเป็นของสุนัขจิ้งจอก ขณะที่เทวดาใน ต้นไม้คือพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นรุกขเทวดาผู้เห็นเหตุการณ์ ถัดขึ้นมาเรื่องที่ 2. *กมุทลิลชาดก-วานรินทชาดก หรือสุกสมารชาดก* ในฉากริมฝั่งน้ำเช่นกัน เขียนภาพ พญาลิงถือไม้ท่อนหนึ่งทำท่าคล้ายจะตีหัวจะเข้ที่โผล่หัวขึ้นมาเกยฝั่ง ซึ่งคล้ายกับ ในเนื้อเรื่องคือพระโพธิสัตว์เป็นพญาลิงซึ่งจะเข้พยายามจะลวงแผนหลอกฆ่า เอาเนื้อหัวใจไปให้นางจะเข้ผู้ภรรยา แต่พญาลิงใช้ไหวพริบลวงแผนจะเข้กลับ และโหนขึ้นกิ่งไม้ข้ามแม่น้ำเอาตัวรอดพ้นภัยมาได้ ถัดมาทางขวาปรากฏเรื่อง *3.สุนัขจิ้งจอกสู้ช้าง*³⁵⁸ ภาพฝูงสุนัขจิ้งจอกสี่ตัวยืนล้อมช้างตัวหนึ่งใต้ต้นไม้ ถัดขึ้นไป ด้านบนเป็นแนวโขดหินหรือหน้าผา เขียนเรื่องที่ *4.มุสิกชาดก* โดยทางฝั่งขวามีภาพ สุนัขจิ้งจอกในท่างับบนลานหิน มีหนูสี่ตัวนั่งหมอบเฝ้าอยู่ ถัดมาทางซ้ายปรากฏภาพ สุนัขจิ้งจอกกัดกินซากหนูสองตัว ตรงกับเนื้อเรื่องที่ว่าสุนัขจิ้งจอกวางแผนจับกิน ฝูงหนูโดยแสร้งเป็นผู้ทรงศีลยื่นเท้าเดี่ยวเหนี่ยวกินลม เหล่าหนูจึงพากันปรนนิบัติ ดูแลเข้าเฝ้า สุนัขจิ้งจอกได้ที่แอบทยอยจับกินหนูตัวปลายแถวที่มาปรนนิบัตินั้น ถัดขึ้นไปเป็นฉากโขดหินอีก ปรากฏภาพเรื่อง *ขัมพุกชาดก*³⁵⁹ ว่าด้วยสุนัขจิ้งจอกสู้ กับช้าง อย่างไรก็ตาม จากภาพที่ผู้วิจัยสังเกตพบว่าเป็นภาพช้างหันหน้าประจัญกับ “หมู” มากกว่าสุนัขจิ้งจอก จึงสันนิษฐานว่าภาพส่วนนี้ไม่ตรงกับนิทานชาดก เรื่องใดเลยจากคำอธิบายในศิลาจารึก และถัดตรงขึ้นไปเป็นฉากโขดหินโดยมีสระน้ำ อยู่ด้านหน้า เขียนเรื่อง *5.สุกรชาดก* เป็นภาพหมูหันหน้าประจัญกับราชสีห์และอยู่ริมสระและใกล้กับอาคารของพระดาบส จากเนื้อเรื่องคือหมูตัวหนึ่งหาอาหาร ที่ริมสระเช่นเดียวกับราชสีห์ พอเห็นราชสีห์ไม่เข้ามากัดกินทำร้าย หมูก็นึกเอาเองว่า ราชสีห์กลัวตนจึงไปขอทำประลอง ราชสีห์รับคำท้าแต่ขอผ่อนผันไปอีก 7 วัน หมูตัวนั้นได้ไปแจ้งข่าวกับญาติพี่น้อง เหล่าหมูต่างกล่าวว่ายังไงก็ไม่มีทางสู้ได้ จึงใช้อูบายเอาตัวไปคลุกคูลมูลในที่ถ่ายอุจจาระของพระดาบส ครั้นวันประลองแข่ง

³⁵⁸ จากศิลาจารึกระบุว่าเป็นเรื่อง “สุนัขจิ้งจอกสู้ช้าง” ซึ่งจากภาพจำนวนตัวละครแล้วสันนิษฐานว่าเป็นเรื่อง สุนัขจิ้งจอกลวงช้างไปฆ่าในนิทานที่โตปเทศวัตถุปกรณ์ม ดูข้อสันนิษฐานที่บทที่ 4 หัวข้อที่ 2 การวิเคราะห์เนื้อหาว จิตรกรรม, ข้อ 2.2.4

³⁵⁹ ข้อมูลสันนิษฐานจากการสำรวจโดยงานอนุรักษ์จิตรกรรมฯ ใน กองโบราณคดี กรมศิลปากร, *ภาพไตรภูมิและ ชาดกที่เสากภายในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร*, 2528/2530?, ไม่มีเลขหน้า (จารึกแผ่นที่ 17)

ราชสีห์ทนต์ของเหม็นสกปรกไม่ได้จึงยอมแพ้ไม่ต่อสู้ด้วย จากนั้นถัดขึ้นไปด้านบนในบริเวณดงต้นไม้และโขดหิน เขียนเรื่อง 6.คุณชาดก ปรากฏภาพสุนัขจิ้งจอกและราชสีห์กายนี้อยู่ด้วยกัน โดยราชสีห์มี 2 ตัว และสุนัขจิ้งจอก 3 ตัว จากภาพสันนิษฐานว่าเป็นเหตุการณ์หลังจากสุนัขจิ้งจอกช่วยเหลือราชสีห์ที่ลงไปติดหล่มแล้ว และได้พาครอบครัวแต่ละฝ่ายมาอยู่ร่วมกัน

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ปรากฏภาพนิทานเรื่องหนึ่งที่สันนิษฐานว่าตรงกันในฉากป่าหิมพานต์ช่วงปลายหลังสระอโนดาต ได้แก่ เรื่องนาคสองตัวแบ่งปลา (ทัพพบุปผชาดก) โดยปรากฏเฉพาะภาพนาคสองตัวหันหน้าเข้าหากันซ้ายขวาที่ริมฝั่งแม่น้ำ โดยภาพนาคตัวขวามีสภาพสมบูรณ์กว่ากำลังกินท่อนหางของปลา ส่วนนาคตัวซ้ายภาพค่อนข้างชำรุด จึงสันนิษฐานว่ากินปลาส่วนหัว (รช.2D.3)

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์เหล่านี้

8-E-ข (เสาต้นที่ 8 ทิศตะวันออก ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากพื้นน้ำทะเล มีปลาใหญ่ว่ายอยู่ไปมา เขียนเรื่อง พญาอังกูระ (ขตบัณฑิตชาดก-อังกูรเปตวัตถุ³⁶⁰) โดยมีสำเภาลำหนึ่งแล่นอยู่กลางทะเล มีพญาอังกูระนั่งอยู่ในลำเรือพร้อมด้วยบริวาร และเอียงขึ้นไปทางบนซ้ายเป็นเกาะแห่งหนึ่งภายในมีต้นไม้โขดหินและปราสาท จึงเป็นเหตุการณ์ตอนที่พญาอังกูระออกเรือไปค้าขายและบำเพ็ญทานหลังจากไม่ขอรับราชสมบัติจากพี่น้องกษัตริย์ทั้ง 10 พระองค์ ซึ่งตรงกับคำอธิบายในศิลาจารึก

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

³⁶⁰ สันนิษฐานว่าเขียนภาพพญาอังกูระด้วยนัยจากเรื่องอังกูรเปตวัตถุมากกว่า ดูในบทที่ 4 หัวข้อที่ 2 การวิเคราะห์เนื้อหาจิตรกรรม, ข้อ 2.2.5

เสาดันที่ 8 เหลี่ยมทิศใต้ (8-S) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๑๘

8-S-ก (เสาดันที่ 8 ทิศใต้ ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากยมโลกและนรกภูมิ ช่วงบนสุดเขียนภาพเมืองยมโลก ลักษณะเป็นปราสาทราชวังเช่นเดียวกับเมืองมนุษย์ มีต้นไม้ กำแพง และป้อมปราการล้อมรอบ ที่กลางปราสาทเขียนภาพพญายมราชทรงชุดอย่างเทวดา กำลังชี้ตัดสินบุญกรรมของเหล่าสัตว์โลกซึ่งนั่งอยู่หน้าพระลานพร้อมกับกลุ่มอำมาตย์อ่านบัญชีกรรมและนายนิรยบาล โดยจากเนื้อความในแผ่นศิลาจารึกระบุว่า ได้สอบถามเทวดา 5 ประการ (ทารก คนแก่ คนเจ็บ นักโทษ คนตาย) แก่สัตว์เหล่านั้น หากผู้ที่มีกุศลกรรมระลึกได้หรือพญายมพิจารณาเห็นถึงกุศลก็ได้ไปสุขคติ หากผู้ที่มีอกุศลกรรมระลึกไม่ได้หรือพญายมพิจารณาเห็นแต่อกุศลก็ตัดสินให้ลงไปรับโทษในนรก ซึ่งเป็นฉากถัดลงมาด้านล่างพื้นกำแพงเมืองยมโลกไป โดยแสดงการลงโทษรูปแบบต่างๆ ทั้งนี้ ภาพขุมนรกในเสาพระวิหารพบว่าได้เขียน คลององค์ประกอบและหมวดหมู่ ทั้งหมดนรก(ขุมใหญ่), อสุสนนรก(ขุมรอง), ยมโลก(ขุมย่อย) โดยนรกส่วนครึ่งบนแรกตั้งอยู่บนพื้นสีแดง เป็นช่วงรอยต่อจากเมืองยมโลกมายังขุมนรก มีกลุ่มนายนิรยบาลนั่งในศาลาทางซ้าย และกลุ่มนิรยบาลที่กำลังล่ามโซ่ตรวนนำสัตว์นรกลงไปรับโทษตรงกลางภาพ ถัดมาทางขวาของภาพมีสัตว์นรกกำลังปีนต้นจ้าว โดยมีฝูงกาจิกแทงบนยอดต้น และมีสุนัขไล่กัดกับนายนิรยบาลแทงหอกที่โคนต้น (สิมพลินรก³⁶¹) ถัดลงมาส่วนครึ่งล่างในฉากสีดำเขียนภาพการลงโทษในขุมนรกต่อมาอีกหลายรูปแบบ ได้แก่ ฝั่งด้านซ้ายที่มีสัตว์นรกในกระทะทองแดง (โลหะกุ่มนรก) โดยปรากฏพระภิกษุยืนโปรดสัตว์ที่ริมซ้ายของภาพ สันนิษฐานว่าเป็น “พระมาลัย” ตามแบบแผนที่นิยมเขียนในจิตรกรรมฝาผนัง ถัดลงมาภาพสัตว์นรกถูกขวานจาม, ถูกดิ่งลิ้น, ถูกหนอนยักษ์กิน (คุณนรก), ถูกเลื่อยหัว (ภาพสุดนรก?), ถูกเบ็ดเกี่ยวปากในสระน้ำ(เวตตรณีนทีนรก?) ขณะที่ตรงกลางฉากมีสัตว์นรกอยู่ในหลุมแนวยาวทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า ซึ่งอาจสื่อถึงสัญญาณขุมนรกตามคติที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมเรียงต่อกัน (เปรียบเทียบกับสมุทไตรภูมิ) ส่วนฝั่งขวาเขียนภาพสัตว์นรกที่มีหัวเป็นรูปสัตว์ต่างๆ(สังฆาตนรก?), สัตว์นรกถูก

³⁶¹ ซึ่อนรกที่ขีดเส้นใต้สองเส้นคือขุมนรกใหญ่ (มหานรก) ส่วนที่ขีดเส้นใต้เส้นเดียวคืออสุสนนรก(นรกรอง) และไม่ขีดเส้นใต้คือยมโลก(นรกย่อย)

ลากคอด้วยโซ่ และสัตว์นรกถูกจับซึ่งโดยมี จักรพัดบนหัว ทั้งนี้ในภาพนายนิรยบาล และผู้ที่รอกำตัดสินในยมโลกพบว่ามีบางส่วนเขียนเป็นชาวต่างชาติ เช่น แขนงสวมหมวก หรือชาวจีนมีหนวดเคราและถักผมเปีย เป็นต้น ซึ่งตามคติ นายนิรยบาลจะต้องเป็นรากษสหรือภาพบุคคลคล้ายยักษ์³⁶²

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : *ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้*

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : *ภาพยมโลกและนรกภูมิในสมุดหน้าต้น มีลำดับถัดต่อจาก ภาพกลุ่มมนุสสุภูมิและพิภพอสูร โดยเริ่มต้นในฉากยมโลกซึ่งเขียนเป็นภาพเมืองที่มี ปราสาทราชวังและกำแพงเมือง ตรงกลางปราสาทมีภาพพญามราชประทับ แวดล้อมด้วยอำมาตย์บริวาร และมีหมู่สัตว์รอกำพิพากษาที่กำแพงเมืองคล้ายคลึง กับในภาพเสาศพระวิหาร อีกทั้งจากข้อความที่ประกอบภาพระบุว่าพญามราชได้ สอบถามเทวทูต 5 ประการแก่เหล่าสัตว์เช่นเดียวกับในศิลาจารึกเสาศพระวิหาร ทั้งนี้ ภาพเหตุการณ์พญามกำลังตัดสินบุพกรรมเหล่าสัตว์โลกได้นำมาเขียนรายละเอียด แยกส่วนในหน้าถัดมาก่อนถึงฉากนรกขุมแรก (สัตตชีพนรก) โดยปรากฏภาพพญาม ราชประทับบัลลังก์และขึ้นไปยังหมู่สัตว์เหล่านั้น พร้อมด้วยอำมาตย์(ชื่อสิริคุต) กำลังอ่านบัญญัติกรรมของสัตว์ ซึ่งพบว่าในสมุด อย.8 อำมาตย์แต่งกายสวมหมวก คล้ายแขก ขณะทีสมุดธบ.10/ก เป็นกลุ่มขุนนางไทยนุ่งโจงสวมชุดแล้ว*

จากนั้นถัดลงมาเป็นภาพนรกขุมต่างๆ ซึ่งในที่นี้ได้ยกตัวอย่างจาก สัตตชีพนรกเนื่องจากตัวภาพเขียนรายละเอียดเยอะที่สุด (ธบ.10/ก) โดยตรงกลาง ฉากปรากฏขุมนรกรูปทรงสี่เหลี่ยมตามคติ (ซึ่งดูเชื่อมโยงกับภาพแนวหลุมสี่เหลี่ยม กลางฉากนรกในภาพเสาศพระวิหาร) มีขุมนรกหลักอยู่เป็นศูนย์กลางและต่อด้วย ขุมนรกชั้นรองลงไปทีปิกด้านข้างสี่ทิศ ถัดออกมารอบนอกแสดงวิธีการลงโทษ สัตว์นรกประเภทต่างๆ โดยพบว่ามีการละหมวดหมู่แบบเดียวกับในเสาศพระวิหาร ทั้งนรกใหญ่และนรกย่อย เช่น สัตว์นรกตัวเป็นคนหัวเป็นสัตว์ (สังฆาตนรก?³⁶³), นรกป่าใบหอกดาบ(อสิปัตตนรก), หนอนยักษ์กัดกิน (คุณนรก), สุนัขกัดกิน (สุนข นรก), นรกต้นจิว (สิมพลินรก), กระทะทองแดง (โลหะกุมภินรก), น้ำทองแดง

³⁶² กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจฉายกถา), 2535, หน้า 567.

³⁶³ ชื่อนรกที่ขีดเส้นใต้สองเส้นคือขุมนรกใหญ่ (มหานรก) ส่วนที่ขีดเส้นใต้เส้นเดียวคืออสุสนรก(นรกรอง) และ ไม่ขีดเส้นใต้คือยมโลก(นรกย่อย)

กรอกปาก (ตามโพทกนรก) ฯลฯ นอกจากนี้ ยังปรากฏภาพพระภิกษุลงมาโปรดสัตว์นรก โดยพบเฉพาะในสมุดเล่ม อย.6 ที่ภาพขุมโรจระนรก บริเวณภาพพระสงฆ์มีข้อความระบุชื่อว่า “พระโมคลามาเยือนนรก” ซึ่งแตกต่างจากในภาพเสาศระวิหารที่น่าจะเป็น “พระมาลัย”³⁶⁴ นอกจากนี้ภาพนายนิรยบาลบางส่วนพบว่าเขียนเป็นชาวแขก หรือยักษ์รากษสตามอย่างคติโดยโพกผ้าแขกบนศีรษะ (อย.6,8 และ ธบ.10/ก : A(6.2)) โดยสรุปแล้วลำดับภาพนรกภูมิที่ปรากฏในช่วงท้ายของสมุดไตรภูมิหน้าต้นอาจเชื่อมโยงกับลำดับภาพนรกที่อยู่ในเสาชวงท้ายของพระวิหารวัดสุทัศน์ อีกทั้งมีรายละเอียดของเนื้อหาและการวางองค์ประกอบของจิตรกรรมที่คล้ายคลึงกันด้วย

8-S-ข (เสาดันที่ 8 ทิศใต้ ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาศระวิหาร : ฉากพื้นน้ำทะเล ตรงกลางมียักษ์กายใหญ่สี่เขี้ยวอยู่กลางทะเล (จากศิลาจารึกระบุว่า เป็นอสุรินทราหู) กำลังเที่ยวหาแก้วมณีในมหาสมุทร พร้อมด้วยหมู่เทวดา ยักษ์ต่างๆ ซึ่งมีทั้งกายสีขาว สีเขียวและมีขนาดกายเล็กกว่า³⁶⁵

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : *ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้*

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : *ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้*

เสาดันที่ 8 เหลี่ยมทิศตะวันออก (8-E) ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๑๙

8-E-ก (เสาดันที่ 8 ทิศตะวันออก ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาศระวิหาร : ฉากป่าหิมพานต์ มีต้นไม้และโขดหินโดยทั่ว เขียนเรื่องช้างเหยียบไข่นางนกลี (ลฎกิกษาดก) โดยที่ช่วงล่างสุดปรากฏภาพ

³⁶⁴ การรับรู้เรื่องราวพระอรหันต์มีฤทธิ์ไปโปรดเมืองนรกแต่เดิมในวรรณกรรมและศิลปะสมัยอยุธยาซึ่งรับรู้เฉพาะเรื่องพระโมคคัลลานะ ต่อมาเมื่อมีการชำระคัมภีร์พระมาลัยในสมัยอยุธยาตอนปลาย-รัตนโกสินทร์ตอนต้นราวพุทธศตวรรษที่ 22-23 ทำให้พระมาลัยมีบทบาทมากขึ้นทั้งในวรรณกรรมและศิลปกรรมต่างๆ รวมถึงจิตรกรรมฝาผนัง โดยการวาดพระมาลัยโปรดเมืองนรกในจิตรกรรมฝาผนังนั้นปรากฏหลักฐานครั้งแรกในสมัยรัตนโกสินทร์. ดูเพิ่มเติมใน เคนดาว ศิลปานนท์, แกะรอยพระมาลัย, กรุงเทพฯ : มิวเซียมเพรส, 2553, หน้า 100-113,

³⁶⁵ สันนิษฐานว่าเขียนจากเนื้อหาเรื่องมหาสมุทรใน ปหาราทสูตร ดูข้อสันนิษฐานที่บทที่ 4 หัวข้อที่ 2 การวิเคราะห์เนื้อหาจิตรกรรม, ข้อ 2.1.5

ข้างกายสี่เหลี่องอ่อนยี่นคร่อมฟองไข่อยู่ และมีโขลงข้างบริวารกายสี่ต่าง ๆ โดยรอบ ตรงกับในเนื้อเรื่องทีนางนกไส้กกไข่กลางทางเดินของข้าง เมื่อฝูงข้างพระโพธิสัตว์ ผ่านมาได้เมตตาช่วยเหลือโดยยี่นคร่อมฟองไข่ไว้กัันให้ข้างบริวารเดินไปก่อน ถัดขึ้นไปข้างบนบริเวณฉากหน้าผา ปรากฏภาพข้างกายสี่น้ำตาลเข้มในท่า ยกขาหน้าข้างหนึ่ง มีกลุ่มนกกลางมาจิกที่ตัวข้าง ซึ่งตรงกับเนื้อเรื่องตอนที่ ข้างอันธพาลตัวหนึ่งเดินมาในทางทีนางนกไส้กกไข่นัันแต่กลับไม่สนใจและเหยียบ ฟองไข่ลูกนกไส้ตายหมด นางนกไส้คัันจึงไปขอความช่วยเหลือให้กาบินมาจิก ลูกตาข้างจนบอดสองข้าง แล้วล่อให้เดินไปตกเหวตายในที่สุด

ถัดขึ้นไปตอนบนสุดเป็นฉากป่าหิมพานต์เช่นกัน แสดงนิทานอีกเรื่องคือ ราชสีห์ตายเพราะสุนัขจิ้งจอก (ลิลลชาดก) ทางซ้ายของฉากปรากฏภาพกลุ่ม ราชสีห์ราว 4 ตัวที่ปากถ้ำ และมีราชสีห์อีก 2 ตัวในทำยี่นหรือจะกระโจนอยู่ที่ เนินโขดหินนอกถ้ำ ถัดมาทางขวามีภาพสุนัขจิ้งจอกยี่นอยู่บนลานหิน ซึ่งจาก เนื้อเรื่องราชสีห์จะมีอยู่ 8 ตัวพี่น้องอาศัยในถ้ำทอง โดยมีพี่ใหญ่เป็นพระโพธิสัตว์ และน้องสุดท้องเป็นนางราชสีห์ วันหนึ่งระหว่างทีพี่น้องราชสีห์ไปหากินเหลือ ราชสีห์น้องสาวไว้ทีถ้ำ สุนัขจิ้งจอกตัวหนึ่งที่อาศัยอยู่ถ้ำแก้วผลึกก็เข้ามาพุดจา แพะโลมลามกใส่ราชสีห์น้องสาว ราชสีห์น้องสาวจึงไปแจ้งแก่พี่ชายราชสีห์ทีละคน ราชสีห์พี่น้องทั้ง 6 ต่างโกรธและออกตามล่าสุนัขจิ้งจอก แต่ด้วยความเข้าใจผิดของ ราชสีห์น้องสาวทีคิดว่าสุนัขจิ้งจอกอาศัยอยู่ในลานหน้าถ้ำเขาเงิน (น่าจะเป็นตามใน ภาพจิตรกรรม) และโทษะของพี่น้องราชสีห์ทำให่มิพิจารณาทีอยู่ของมันให้ดี จึงวิ่งไปกระแทกถ้ำแก้วผลึกออกแตกตายตกลงมาเชิงเขาทั้งหมดเหลือแต่พญาราชสีห์ โพธิสัตว์ ซึ่งสุดท้ายพญาราชสีห์ได้เปล่งเสียงสีหนาทใส่สุนัขจิ้งจอกจนออก แตกตายตามไป

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ปรากฏภาพข้างสี่เทาเข้มตัวหนึ่งที่ฉากป่าหิมพานต์ ช่วงปลายซึ่งอยู่ติดกับฉากเขาลูกหนึ่งใกล้ทางแม่น้ำปัญจมหานที โดยข้างตัวนั้นอยู่ ในท่าทางยกขาหน้าเช่นกัน และมีนกสีอ่อนตัวหนึ่งกำลังบินลงมาจิกที่ตัวข้าง สันนิษฐานว่าน่าจะตรงกับภาพข้างอันธพาลตอนที่โดนกาจิกลูกตาและ กำลังเดินไปทีปลายเหวซึ่งแทนภาพด้วยฉากเขาลูกดังกล่าว (รช. 2D.4) *ส่วนเรื่อง ลิลลชาดกไม่ปรากฏ*

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ปรากฏเรื่องช้างเหยียบลูกนกไข่ โดยเขียนภาพช้างสี่เท้าเข้มตัวหนึ่งที่ฉีกป่าหิมพานต์ช่วงปลายซึ่งอยู่ในฉากเขาลูกหนึ่งระหว่างช่องอุ้มมงคลคาและก่อนถึงทางแม่น้ำปัญจมหานทีคล้ายกับในหอพระไตรปิฎก (ในสมุดเขียนระบุว่าเขา “กาลคีรีอุตริศ”) โดยช้างดังกล่าวอยู่ในท่ายกขาหน้าเช่นกัน นอกจากนี้มีกบกับนกตัวหนึ่งอยู่ที่ยอดเขา (ภาพนกปรากฏเฉพาะสมุด อย.8) สันนิษฐานว่าเป็นเหตุการณ์เดียวกันกับในเสาพระวิหารและหอพระไตรปิฎกโดยที่มีตัวละคร “กบ” เพิ่มขึ้นมา ซึ่งตรงกับเนื้อเรื่องที่ว่าหลังจากกาจิกตาช้างอันธพาลบอดแล้ว นางนกไข่ไปขอให้กบช่วยล่อช้างที่ขอบเหวโดยเปล่งเสียงร้องให้ช้างนึกว่าตรงนั้นเป็นสระน้ำและเดินตกลงเหวไปในที่สุด ซึ่งเหวดดังกล่าวในสมุดภาพได้แทนด้วยตำแหน่งเขากาลคีรีอุตริศ ทั้งนี้ สังเกตได้ว่าภาพนิทานดังกล่าวทั้งในสมุดไตรภูมิและหอพระไตรปิฎกมีลำดับอยู่ที่ส่วนท้ายของป่าหิมพานต์ ซึ่งคล้ายกับลำดับภาพในเหลี่ยมเสาที่อยู่ช่วงท้ายพระวิหารเช่นกัน (อย.6,8 และ ฉบ.10/ก : B(6) *ส่วนเรื่องลิลิตลิลิตชาดกไม่ปรากฏ*)

8-S-ข (เสาดันที่ 8 ทิศตะวันออก ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากพื้นน้ำทะเล เขียนเรื่องนกกางเขนตกฟองไข่ที่ หาดทราย³⁶⁶ โดยมุมล่างขวาเขียนภาพครุฑบินเลียบชายฝั่ง ถัดขึ้นไปด้านบนซ้ายมีเกาะกลางทะเล และทางขวาเขียนภาพนกตัวเล็ก 2 ตัวบินอยู่กลางทะเลเหนือภาพปลาใหญ่ตัวหนึ่ง จากเนื้อเรื่องคือคู่ผู้เมีย นกกางเขนวางไข่ไว้ที่หาดทรายวันหนึ่งน้ำท่วมชายหาดแล้วกวาดเอาไข่ลงทะเลไป เรื่องร้อนถึงพญาครุฑให้ช่วยพญาครุฑหมายจะวิดน้ำในมหาสมุทรให้แห้งแต่พระสมุทรขอไว้ แล้วสั่งบริวารให้หาไข่ของนกคู่นั้น จนสุดท้ายมาเจออยู่ในท้องปลามหาติมัง ปลาใหญ่จึงได้สำรองฟองไข่คืนให้

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : *ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้*

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : *ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้*

³⁶⁶ ปรากฏเนื้อหาในนิทาน **ปักษีปรณัมเรื่องที่ 18** ดูข้อสันนิษฐานเพิ่มเติมที่บทที่ 4 หัวข้อที่ 2 การวิเคราะห์เนื้อหาจิตรกรรม, ข้อ 2.2.6

เสาดันที่ 8 เหลี่ยมทิศเหนือ (8-N) ตรงกับ *แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๒๐*

8-N-ก (เสาดันที่ 8 ทิศเหนือ ระดับเชิงเสา)

จิตรกรรมเสาศระวิหาร : ฉากป่าหิมพานต์ มีต้นไม้และโขดหินโดยทั่ว ส่วนล่างสุดเขียนภาพสระแห่งหนึ่ง มีหมู่หงส์ทองลงว่ายอยู่ในสระ จากศิลาจารึกระบุว่าสระมุจลินท์ ถัดขึ้นมาเขียน เรื่องกากับนกเค้าตีกัน (อุลุกชาดก) มีภาพหงส์ทองยืนอยู่ที่ยอดโขดหินเหนือสระโบกขรณี และมีหงส์อีกสองตัวกำลังสักการะ จากศิลาจารึกระบุว่า เป็นสุวรรณบรรพต³⁶⁷ (ไม่ได้อยู่ในเนื้อเรื่องนี้) เยื้องขึ้นไปทางซ้ายมีฝูงนกกาอยู่ที่โคนต้นไม้หนึ่งพร้อมกับนกยูง และมีนกเค้าอยู่บนยอดไม้นั้น จากเนื้อเรื่องสันนิษฐานว่าเป็นตอนที่หมู่กกกำลังเลือกพญาปกครอง โดยกาไม่พอใจที่จะให้นกเค้าเป็นพญาเพราะมีใบหน้าเหมือนคนโกรธตลอดเวลา จากนั้นมานกเค้ากับกาจึงผูกเวรมาตลอด สุดท้ายหมู่กกทั้งหลายจึงเลือกพญาสุวรรณราชหงส์ขึ้นเป็นพญาปกครองแทน

ถัดขึ้นไปด้านบนเขียนนิทาน เรื่องดาบสติแมงมุม โดยมีฉากถ้าอยู่ทางด้านล่างซ้าย มีพระดาบสกำลังบำเพ็ญพรตอยู่บนลานหิน และที่ปากถ้ำมีภาพหมู่กิ้งกิ้งมองดาบส สันนิษฐานว่าเป็นตอนตบแต่งกิ้งกิ้งสาวให้เป็นภรรยาพระดาบสเพื่อจะให้พระดาบสไปช่วยปราบแมงมุมนยักษ์ตัวหนึ่งซึ่งคอยชักใยที่ปากถ้ำ ดักจับเหล่ากิ้งกิ้งตีมเลือดเป็นอาหาร ซึ่งภาพเหตุการณ์ดังกล่าวปรากฏในฉากถ้ำที่อยู่ถัดขึ้นมา โดยเยื้องมาทางขวาของถ้ำมีพระดาบสยืนสนทนากับนางกิ้งกิ้งอยู่ จึงเป็นตอนที่พระดาบสตอบรับเหล่ากิ้งกิ้งและกำลังไปปราบแมงมุมนยักษ์ด้วยค้อน และถัดมาทางซ้ายของภาพ เป็นฉากพระดาบสกำลังเกี่ยวพาราสีนางกิ้งกิ้งในถ้ำ จึงเป็นตอนหลังจากปราบแมงมุมนยักษ์แล้วและได้ครองคู่เป็นสามีภรรยากัน จากนั้นถัดขึ้นไปในส่วนบนสุดของฉากป่า มีฉากสระโบกขรณีอีกเช่นกัน โดยรอบสระมีหมู่กิ้งกิ้ง ยักษ์ เทวดา ลงว่ายน้ำและเที่ยวเล่นรอบสระ

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : *ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้*

³⁶⁷ อาจหมายถึงถ้ำทองบริเวณใกล้เขาจิตรกูฎ ซึ่งเป็นแหล่งที่อยู่แห่งเหล่าหงส์ทองทั้งหลาย อ้างใน กรมศิลปากร, *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวิจิตร)*, 2535, หน้า 217-219.

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ปรากฏนิทานเรื่องกากับนกเค้าผูกเวรกัน (อุลุกชาตก) โดยอยู่ในฉากป่าหิมพานต์ช่วงปลายก่อนถึงนิทานช้างเหยียบไข่นางนงไส้ (ลฎุกิกชาตก) และใช้ฉากร่วมกันโดยอยู่ที่ช่องหินอมังคคงคา ในฉากนั้นปรากฏภาพพญาหงส์ยืนอยู่บนเนินเขา มีนกประเภทต่างๆ เฝ้าสักการะ ถัดเยื้องขึ้นทางซ้ายไปในอากาศ มีภาพนกเค้ากับกาจิกตีกันอยู่ จากลำดับภาพนิทานดังกล่าวที่ปรากฏอยู่ช่วงท้ายป่าหิมพานต์นี้ จึงสันนิษฐานว่าอาจเชื่อมโยงกับลำดับภาพในเหลี่ยมเสาที่อยู่ช่วงท้ายพระวิหารเช่นกัน อีกทั้งเป็นฉากป่าหิมพานต์และอยู่ติดกับนิทานลฎุกิกชาตกเหมือนกันด้วย (อย.6,8 และ ธบ.10/ก : B(6))

8-N-ข (เสาด้านที่ 8 ทิศเหนือ ระดับกลางเสา)

จิตรกรรมเสาพระวิหาร : ฉากกลางทะเล มีปลาใหญ่แหวกว่ายไปมา เขียนเรื่องวิบากกรรมมิตตพินทุกะ³⁶⁸ (โสลกชาตก) โดยมีสำเภาลำหนึ่งแล่นอยู่กลางทะเล เยื้องไปทางขวามีชายคนหนึ่งนั่งกอดเข่าอยู่บนแพ ตรงกับเนื้อเรื่องที่ว่ามิตตพินทุกะแต่เดิมเป็นยาจกได้รับจ้างเป็นลูกเรือออกเดินทะเล ต่อมาเมื่อเรือแล่นไปได้ 7 วัน เกิดพายุกลางทะเล ทำให้ต้องจับสลากกาลกิณีซึ่งมิตตพินทุกะจับได้ถึงเจ็ดครั้ง จึงถูกชาวเรือจับลงแพลอยทะเลไป ฉากต่อมาอยู่ถัดขึ้นไปด้านบน โดยมีแพของมิตตพินทุกะขึ้นจอดที่ชายฝั่งเกาะแห่งหนึ่งซึ่งไปเจอแพะกับยักษิณีในเกาะนั้น³⁶⁹ จากเนื้อเรื่องคือเป็นเมืองยักษิณีกลางเกาะ ส่วนแพะดังกล่าวคือนางยักษิณีแปลงกายโดยที่มิตตพินทุกะไม่รู้ เมื่อมิตตพินทุกะเห็นแม่แพะตัวนั้นก็อยากจับกินเป็นอาหาร จึงได้จับที่ขาหลังทั้งสอง แม่แพะตกใจถีบกระเด็นมิตตพินทุกะด้วยแรงมหาศาลของนางยักษิณีแปลงกระเด็นกลับไปยังคูเมืองข้างพาราณสี ซึ่งเป็นฉากเมืองอยู่แผ่นดินตอนบนโดยเชื่อมกับส่วนยอดเสา (8-N-ค) ในฉากเมืองปรากฏภาพมิตตพินทุกะโดนชายอีกคนหนึ่งจับตัวอยู่ ตรงกับเนื้อหาที่ว่าหลังจากมิตตพินทุกะกระเด็นกลับมาพาราณสีแล้ว ได้เห็นแม่แพะอีกตัวหนึ่งแล้วเข้าใจว่าจะช่วยถีบตนให้กระเด็นกลับไปยังวิมานเปรตที่เคยเสวยสุขได้ ขณะเดียวกันในตัวเมืองนั้นมีคนเลี้ยงแพะกำลังตามหาฝูงแม่แพะของพระเจ้าพาราณสีที่ถูกโจรลักไป เมื่อมิตตพินทุกะจับที่

³⁶⁸ คนละตัวละครกับมิตตพินทุกะในจตุทวารชาตก-มิตตพินทุชาตก แต่มีโครงเรื่องคล้ายกัน

³⁶⁹ จากเนื้อเรื่องในชาตก แพของมิตตพินทุกะต้องลอยไปเจอหมู่ นางเวมานิกเปรตตามวิมานในเกาะต่างๆ แล้วเสวยสุขด้วยกันแห่งละ 7 วัน ก่อนจะลอยแพมายังเกาะเมืองยักษิณี

ชาหลังแม่แพะตัวหนึ่งมันกลับร้องเสียงดังขึ้น คนเลี้ยงแพะหันมาเห็นมิตตพิณฑุกะ และเข้าใจว่าเป็นโจรลักแพะจึงโดนรุมจับตัวไปส่งทางการ

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎก : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

จิตรกรรมสมุดไตรภูมิ : ไม่ปรากฏภาพเหตุการณ์นี้

สรุปประเด็นวิเคราะห์และข้อเสนอของผู้วิจัย จิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานในพระวิหาร วัดสุทัศนเทพวราราม ชุดที่ 3

ก. เนื้อหาในภาพจิตรกรรม

จิตรกรรมในเสาชุดที่ 3 อธิบายเรื่องราวของอบายภูมิอันเป็นภพภูมิที่สัตว์โลก เสวยทุกข์จากการทำบาป ประกอบด้วยเรื่องเปรต นรกภูมิ และเดรัจฉานภูมิ โดยในเสาด้านที่ 7 ปรากฏเรื่องเปรตซึ่งแสดงถึงสภาพความทุกข์ทรมานของเปรตในรูปแบบต่างๆ โดยอธิบายตั้งแต่ บุพกรรมของเปรตเหล่านั้นเมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์จนกระทั่งมาอุบัติเป็นเปรต หรือไม่เป็นเหตุการณ์ที่มี บุคคลมาช่วยเหลือหรือมีความสัมพันธ์กับเปรตเหล่านั้น ขณะที่เสาด้านที่ 8 ปรากฏเรื่องนรกภูมิซึ่ง แสดงสภาพการถูกลงโทษของสัตว์นรกโดยนายนิรบาลในรูปแบบต่างๆตามอกุศลกรรมที่ได้กระทำให้ ในอดีตเช่นกัน มีพญายมราชเป็นผู้ตัดสินความ นอกจากนี้ยังปรากฏเดรัจฉานภูมิซึ่งแสดงออก ในรูปของชาติกและนิทานอุทาหรณ์สอนใจ ตลอดจนการใช้ปัญญา การชิงไหวพริบ การมีสติรอบคอบ โดยตัวละครล้วนแล้วเป็นสัตว์ทั้งหมดซึ่งปรากฏอยู่จำนวนหลายเรื่องและเป็นองค์ประกอบ ส่วนใหญ่ของเสาพระวิหารต้นนี้

สถานที่ที่แสดงเรื่องราวอบายภูมิในจิตรกรรมชุดที่ 3 ส่วนใหญ่ยังคงอยู่ในฉากป่า หิมพานต์กับเมืองในชมพูทวีป(เชิงเสา) และมหาสมุทร(กลางเสา) ซึ่งเป็นสถานที่เดียวกันกับ ภพมनुสสภูมิในจิตรกรรมชุดที่ 2 แต่แตกต่างกันในเรื่องเนื้อหาระดับภพภูมิของสิ่งมีชีวิต โดยตาม คติไตรภูมิแล้วอบายภูมิจะอยู่ระดับต่ำลงมาจากมनुสสภูมิ ซึ่งสมเหตุผลกับลำดับภาพเสาในพระวิหาร ที่แสดงภาพชุดภพภูมิมนุษย์ที่เสากลุ่มกลางพระวิหารในจิตรกรรมชุดที่ 2 ก่อนที่จะแสดงภาพ ชุดอบายภูมิต่อมาที่เสาท้ายพระวิหารในจิตรกรรมชุดที่ 3 และด้วยเหตุที่ฉากเรื่องราวอบายภูมิ ส่วนใหญ่ยังปรากฏในป่าหิมพานต์และเมืองในชมพูทวีปที่ส่วนเชิงเสาทำให้ฉากพื้นน้ำทะเลใน ส่วนกลางเสาของจิตรกรรมชุดที่ 3 จึงยังเป็น “โลณสมุทร” โดยมีหลายเนื้อหาเรื่องราวที่เชื่อมโยง ไปกลับจากชมพูทวีปไปยังมหาสมุทรด้วยเช่นกันโดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องเปตภูมิในเสาที่ 7

ทั้งนี้ จากการศึกษาภาพจิตรกรรมชุดที่ 3 พบว่ามีเรื่องราวเปรตที่เกี่ยวข้องกับ **พระโพธิสัตว์ในชาดก** เช่น กิงฉันทชาดก (7-N-ก) ที่พระโพธิสัตว์เป็นพระดาบสสนทนากับเปรตเฝ้าสวนมะม่วงตลอดจนเรื่องเปรตที่ไม่ได้เกิดขึ้นในยุคพระพุทธเจ้าโคตมองค์ปัจจุบัน เช่นนางเปรตถูกสุนัขกัดกิน(กัณณมุนทะเปรต, 7-S-ก)³⁷⁰ นอกจากนี้ในเสาดันที่ 8 ก็พบนิทานชาดกที่**พระโพธิสัตว์** **อุบัติเป็นพญาสัตว์จำนวนมาก** ดังนั้นแล้วจิตรกรรมชุดที่ 3 จึงยังมีนัยแสดงเรื่องราวในวาระอดีตอีก เช่นเดียวกัน อีกทั้งยังมุ่งเน้นอธิบายเนื้อหาเหตุการณ์ในอบายภูมิทำนองเดียวกับภาพเสาคู่หน้าพระวิหารของจิตรกรรมชุดที่ 1 อันแสดงเหตุการณ์ในสวรรค์ และด้วยเหตุนี้จิตรกรรมชุดที่ 3 จึงไม่ได้มุ่งเน้นอธิบายสัณฐานและองค์ประกอบของภูมิประเทศที่ชัดเจนเท่ากับจิตรกรรมชุดที่ 2 ด้วย

การกำหนดภาพอบายภูมิให้อยู่ที่เสาคู่ท้ายพระวิหาร นอกจากเติมเต็มองค์ประกอบ กามภูมิให้ครบถ้วนแล้ว ยังมุ่งเน้นถึง**เรื่องราวที่เป็นอุทาหรณ์สอนใจ และสั่งสอนให้เว้นจากบาป** **อกุศลเพื่อที่จะไม่ต้องมาเสวยทุกข์ในอบายภูมิ** ซึ่งนับว่าอีกหนึ่งวัตถุประสงค์ในการแสดงภาพไตรภูมิโลกสัณฐานของพระอาราม และเป็นการปิดฉากเรื่องราวจักรวาลที่ผู้ชมจะได้ประโยชน์ทางด้านจิตใจนอกเหนือจากความสวยงามอลังการ

ข. รูปแบบการเขียนภาพจิตรกรรม

การเขียนภาพจิตรกรรมชุดที่ 3 ยังคงรูปแบบกึ่งประเพณีเหมือนจิตรกรรมชุดที่ 1 และ 2 โดยรูปแบบประเพณีปรากฏในภาพบุคคล ได้แก่ กษัตริย์, เทวดา, มนุษย์, หมูสัตว์ต่างๆ ทั้งในมหาสมุทรและป่าหิมพานต์, เปรต-สัตว์นรกซึ่งมีรูปร่างบิดเบี้ยวไม่สมสัดส่วน, ตลอดจนสถาปัตยกรรม เช่น ภาพวิมานของนางเปรต ภาพอาคารบ้านเรือนและปราสาทราชวังในเมืองโดยส่วนใหญ่ปรากฏในเสาดันที่ 7 รวมทั้งการเขียนคลื่นน้ำในฉากพื้นทะเลที่ส่วนกลางเสาดันแต่ละต้น ซึ่งล้วนแล้วยังคงเป็นการเขียนสีตัดเส้น นอกจากนี้ยังใช้ทัศนียภาพแบบมุมสูง (Bird's eye view) อันเป็นลักษณะของจิตรกรรมประเพณีเช่นกัน ส่วนรูปแบบที่เริ่มเขียนเหมือนจริงแล้ว ได้แก่ ทิวทัศน์ธรรมชาติ ต้นไม้ โขดหินที่คล้ายการก่อเขามอ โดยปรากฏการลงแสงเงาและไล่ระดับสี ส่วนสระน้ำในป่าหิมพานต์ ปรากฏรูปทรงอิสระและเขียนริ้วคลื่นที่ผิวสระแบบเหมือนจริงคล้ายกับในจิตรกรรมชุดที่ 2³⁷¹

³⁷⁰ เรื่องราวเกิดในสมัยพระกัสสปพุทธเจ้า จากอรรถกถา สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เปตวัตถุ อุพพรีวรรค อังใน **พระสูตร และ อรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เปตวัตถุ** เล่มที่ 2 ภาคที่ 2, กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530, หน้า 312-319.

³⁷¹ จากลักษณะดังกล่าวผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นภาพจิตรกรรมที่เขียนในระยรัชกาลที่ 3 ดูคำอธิบายเพิ่มเติมในหัวข้อ **สรุปการวิเคราะห์และข้อเสนอของผู้วิจัยภาพจิตรกรรมชุดที่ 2, ข้อ ข.**

โดยฉากธรรมชาตินี้จะพบค่อนข้างมากในภาพเสาต้นที่ 8 (ตัวอย่างใน 8-N-ก ภาพที่ 210) ซึ่งส่วนใหญ่กำหนดให้เป็นฉากนิทานชาดกในป่าหิมพานต์ ทั้งนี้ไม่พบการใช้มุมมองสายตาปกติ (Human's eye view) ในฉากอธิบายภูมิของเสาทั้งสองต้น นอกจากนี้ยังพบวัตถุในภาพจิตรกรรมที่สื่อถึงช่วงเวลาในสมัยรัชกาลที่ 3 อีกเช่นกัน ได้แก่ ภาพเรือสำเภาซึ่งมักใช้ประกอบนิทานปรต ส่วนกลางเสาที่มีการออกเดินเรือในทะเล (8-E-ข ภาพที่ 209) การสอดแทรกภาพอาคารบ้านเรือน ทั้งแบบจีนและฝรั่งที่ปรากฏแทรกในฉากเหตุการณ์ (7-N-ก.1 ภาพที่ 211) ตลอดจนภาพนักโทษ รอคำตัดสินพญายมราชที่ส่วนหนึ่งใช้ภาพชาวจีน และนิรยบาลลงโทษสัตว์นรกที่ส่วนหนึ่งใช้ภาพ ชาวแขกในฉากนรกภูมิ (8-S-ก ภาพที่ 208)³⁷²

ภาพอธิบายภูมิในจิตรกรรมชุดที่ 3 โดยรวมใช้สีในวรรณะเย็นเป็นส่วนใหญ่ เช่น สีเขียว น้ำตาล คราม ตามอย่างธรรมชาติเช่นเดียวกับจิตรกรรมชุดที่ 2 โดยปรากฏในฉากหิมพานต์ และพื้นน้ำทะเลของเสาทั้งสองต้น ทั้งนี้ บางส่วนที่เป็นภาพเมืองเช่นในเชิงเสาต้นที่ 7 แสดงปราสาท ราชวังและบ้านเรือนซึ่งใช้สีวรรณะอุ่น-ร้อนผสมด้วย เช่นสีน้ำตาล แดง(ฉากหลังปราสาท) โดยตัดกับ สีฉากธรรมชาติที่พื้นหลังเพื่อผลักให้ภาพประธานโดดเด่นขึ้นมาคล้ายกับเสาต้นที่ 4 (จิตรกรรมชุด 2)

208

209

ภาพที่ 208 นักโทษชาวจีน และนิรยบาลชาวแขก ในฉากนรกภูมิ (8-S-ก)

ภาพที่ 209 เรือสำเภาจากเรื่องพญาอังวะไปค้าขาย (8-E-ข)

³⁷² ทั้งนี้ภาพบุคคลคล้ายชาวแขกที่เป็นนิรยบาลในฉากนรกภูมินั้นได้ปรากฏอยู่ในสมุดภาพไตรภูมิตั้งแต่สมัยอยุธยา เลขที่ 6 และ 8 หน้าต้น (อย.6,8 : A(6))

ภาพที่ 210 ภาพไตร่จณานภูมิในรูปนิทานและชาดกในฉากทิวทัศน์สนป่าหิมพานต์ 8-N-ก)
ภาพที่ 211 อาคารบ้านเรือนจากเรื่องเปรตสวนมะม่วง ลักษณะจีน-ฝรั่ง (7-N-ก.1)

ค. การลำดับจัดวางภาพจิตรกรรม – ง. ความสัมพันธ์กับลำดับในจิตรกรรม หอพระไตรปิฎกและสมุดภาพไตรภูมิ

การกำหนดเรื่องอธิบายภูมิมาไว้ที่เสาคู่ท้ายพระวิหาร (แผนผังที่ 3.1) ยังมีความสัมพันธ์โดยเฉพาะกับลำดับภาพในสมุดไตรภูมิซึ่งพบว่าส่วนใหญ่ได้นำเรื่องอธิบายภูมิไปเขียนไว้ที่ท้ายเล่ม ขณะที่ในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกไม่ปรากฏเรื่องราวอธิบายภูมิ (แต่อาจเชื่อมโยงบ้างเล็กน้อยในส่วนนิทานชาดกเกี่ยวกับสัตว์) นอกจากนี้การลำดับภาพลักษณะดังกล่าว ยังนับว่าเป็นการตอกย้ำถึงลำดับเสาศาพระวิหารที่ปรากฏเป็นคู่เสามากกว่าการลำดับเวียนขวาตามแผนศิลาจารึกอีกด้วย โดยรายละเอียดภาพเสาศาพระวิหารส่วนต่างๆ มีดังนี้

เสาต้นที่ 7 ส่วนใหญ่แสดงเรื่องราวเกี่ยวกับ**เปรตประเภทต่างๆ** ได้แก่ มิตตวินทุกะ เจอเวมานิกเปรตและเปรตจักรผัน (จตุรवारชาดก 7-W-ก,ข), เปรตเฝ้าสวนมะม่วง (กิงฉันทชาดก 7-N-ก), เปรตทิวน้ำหรือกาลกัญชिकासูร-เปรตเปลือยขัลลาภิยะ (7-E-ก,ข), นางเวมานิกเปรต โคนสุนัขกัดกิน (กัณณมุนทะเปรต 7-S-ก) โดยภาพในแต่ละเหลี่ยมของเสาต้นนี้ ผู้วิจัยสังเกตเห็นว่าการกำหนดเนื้อหา ที่อธิบายเป็นเรื่องราวโดย**เริ่มต้นจากส่วนเชิงเสา**ในฉากเมืองในชมพูทวีป ซึ่งกล่าวถึงบุพกรรมในอดีตชาติหรือเหตุการณ์ที่ทำให้กุศลก่อนที่จะกลายเป็นเปรต แล้วจึงเข้าสู่ฉากป่าหิมพานต์เมื่อได้ อูบัติเป็นเปรตหรือมีบุคคลมาพบเจอกับเปรตแล้ว เช่น เรื่องเปรตสวนมะม่วง, เรื่องนางเปรตถูกสุนัขกัดกิน นอกจากนี้ยังรวมถึงฉากที่ข้ามจากเมืองไปยังเกาะแก่งต่างๆในมหาสมุทร ซึ่ง**เชื่อมต่อกับส่วนกลางเสาหรือเกือบยอดเสา** เช่น เรื่องมิตตวินทุกะที่พบเจอนางเวมานิกเปรตและเปรตจักรผัน ขณะที่บางเหลี่ยมเขียนเรื่องราวส่วนเชิงเสากับกลางเสาแยกขาดกัน เช่น เรื่องกาลกัญชिकासูรกับขัลลาภิยะเปรต ซึ่งแสดงเพียงสภาพทุกข์ของเปรตที่มีบุคคลมาพบเจอและช่วยเหลือโดยทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้

ลักษณะการนำเสนอภาพดังกล่าวแม้จะดูแตกต่างจากสมุดภาพไตรภูมิที่แสดงเพียงเฉพาะภาพของเปรตแต่ละประเภทแบบเรียงไม่ประกอบเรื่องราว แต่อาจสัมพันธ์กันด้วยเรื่องตำแหน่งภาพเปรตที่อยู่ท้ายสมุดไตรภูมิทั้งหน้าต้นและหน้าปลายบางส่วน³⁷³เช่นเดียวกับตำแหน่งภาพเสาส่วนท้ายพระวิหารดังที่กล่าวมาแล้ว โดยเรื่องราวที่ขยายรายละเอียดเพิ่มเติมนี้สันนิษฐานว่า**ใช้การอ้างอิงร่วมกับวรรณกรรมเพื่อทำให้เกิดลำดับเหตุการณ์และให้ผู้ชมเข้าใจความเป็นมาของเรื่องราว**³⁷⁴ คล้ายกับการใช้เรื่องพระอินทร์-อสูรและมันธาตุราชชาดกประกอบฉากเขาพระสุเมรุและทิวปสีในเสาคู่หน้าพระวิหาร

³⁷³ ในสมุดหน้าปลายจะพบภาพเปรตบางส่วนกระจายกันที่ช่วงต้น (ฉากป่าหิมพานต์) และท้ายของเล่ม (มหาสมุทร) ซึ่งเป็นเพราะการจัดวางของแต่เรื่องราวให้เหมาะสมกับสถานที่และรายละเอียดของเนื้อหานั้นๆ โดยเรื่องเปรตที่มีสถานที่ที่เกิดขึ้นในป่าหิมพานต์ก็จะช่วงต้นเล่ม (B(2ก)) ขณะที่เปรตที่อยู่ในทะเลหรือเกาะก็จะอยู่ช่วงท้ายเล่ม (B(8-9)) ซึ่งอยู่ถัดจากภาพเมืองชมพูทวีปและเกาะลังกาคตามโครงสร้างหลักของสมุด

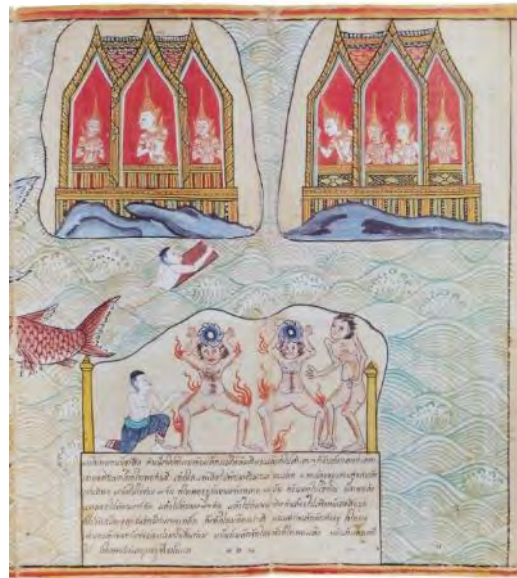
³⁷⁴ รายละเอียดเนื้อหาอ้างอิงเพิ่มเติมจากคัมภีร์ต่างๆ เช่น อรรถกถาชาดก เปตวัตถุ ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา ฯลฯ

นอกจากนี้ยังพบอีกว่ารายละเอียดการลำดับเรื่องเปรตในแต่ละเหลี่ยมเสาพระวิหารก็คล้ายคลึงกับในสมุดไตรภูมิด้วย เช่น เรื่องมิตตวันทุกะพบเปรตที่อยู่ในสมุดหน้าปลายต่อจากเมืองชมพูทวีปและเกาะลังกา (ธบ.10/ก : B(9ข) ภาพที่ 213) ซึ่งคล้ายคลึงกับเรื่องเปรตในเสาคู่ท้ายพระวิหารที่เริ่มด้วยเรื่องมิตตวันทุกะเช่นกัน (7-W-ข ภาพที่ 212) และอาจต่อเนื่องมาจากจิตรกรรมชุดที่ 2 ที่จบด้วยเรื่องภาพเมืองในเสาที่ 4, หรือเรื่องเปรตเฝ้าสวนมะม่วงที่ต่อเนื่องกับเรื่องกาลกัญชกาสุรเปรตในสมุดหน้าต้น (ธบ.10/ก : A(7) ภาพที่ 216) เหมือนกับในเสาเหลี่ยมทิศเหนือและตะวันออก (7-N-ก.2, 7-E-ก ภาพที่ 214-215) ตลอดจนเรื่องเปรตเฝ้าสวนมะม่วงที่ลำดับต่อด้วยเรื่องนางเปรตถูกสุนัขกัดกินในสมุดหน้าปลาย (ธบ.10/ก : B(2ก) ภาพที่ 217) ซึ่งคล้ายคลึงกับในเสาเหลี่ยมทิศเหนือและใต้ (7-N-ก.2, 7-S-ก.2 ภาพที่ 214,218) (ดูแผนผังที่ 3.1 ประกอบ)

212

213

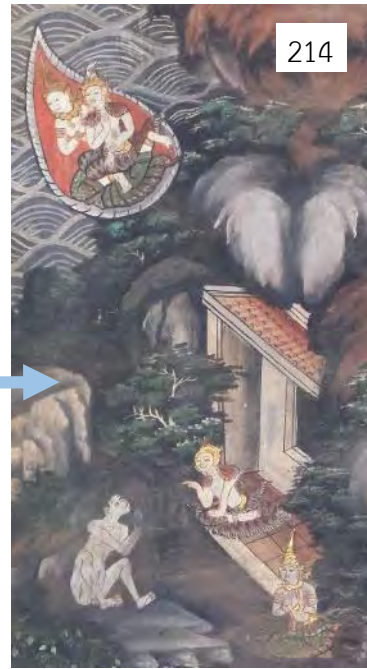
ภาพที่ 212 มิตตวันทุกะเจอเวมานิกเปรต-เปรตจักรผัน (7-W-ข)

ภาพที่ 213 มิตตวันทุกะเจอเวมานิกเปรต-เปรตจักรผัน สมุดไตรภูมิ (ธบ. 10/ก ; B(9ข))

216

214

215

ภาพที่ 214 พระดาบสโพธิสัตว์สนทนากับเปรตสวนมะม่วง (กิ่งฉันทชาดก, 7-N-ก.2)

ภาพที่ 215 กาลกัญชिकासูร (เปรตหิวน้ำ, 7-E-ก)

ภาพที่ 216 เปรตสวนมะม่วง และกาลกัญชिकासูร-ค้นหาซากเปรตจากสมุดไตรภูมิ (ธบ.10/ก: A(7))

ภาพที่ 217 เปรตเฝ้าสวนมะม่วงและเปรตถูกสุนัขกัดกินจากสมุดไตรภูมิ (รพ. 10/ก ; B(2ก))

214

218

จากภาพที่ 214 พระดาบสโพธิสัตว์สนทนากับเปรตสวนมะม่วง (กิ่งฉันทชาดก, 7-N-ก.2)

ภาพที่ 218 นางเวมานิกเปรตถูกสุนัขกัดกิน (กัณณมุนทะเปรต, 7-S-ก.2)

ส่วนลำดับสุดท้ายในเสาดันที่ 8 อธิบายเรื่องของนรกภูมิและเตร็จจานภูมิ โดยในฉากนรกภูมิพบว่าเขียนอยู่ที่เหลี่ยมเสาท้ายสุดของพระวิหารส่วนเชิงเสา (8-S-ก) และหันหน้าออกท้ายพระวิหาร ในภาพแสดงปราสาทของพญายมราชที่กำลังสอบถามและตัดสิน

บุพกรรมต่างๆของสัตว์โลกเมื่อครั้งยังมีชีวิต **ถัดลงมาเป็นภาพขุมนรกที่สัตว์นรกโดนลงโทษด้วย** รูปแบบต่างๆ ตามกรรมของแต่ละบุคคล ซึ่งพบว่าเขียน**คลองค้**ประกอบกันไม่ได้แบ่งลำดับชั้นนรก **ตามคติไตรภูมิ** ลักษณะดังกล่าวปรากฏคล้ายคลึงกับช่วงท้ายของสมุดไตรภูมิหน้าตันที่เขียนเมือง ยมโลกและขุมนรก³⁷⁵ไล่จากระดับบนลงล่างเช่นกัน ทั้งนี้ ในสมุดไตรภูมิได้แบ่งนรกเป็นลำดับ 8 ขุมน ใหญ่ (มหานรก) ตามคติ และแสดงวิธีการลงโทษในนรกที่แตกต่างกันตามลำดับ (อย.8,ธบ.10/ก : A(6)) แต่นรกขุมรองและขุมน้อย (อุสุทฺถนรก,ยมโลก) ยังคงเขียน**คลองค้**ประกอบกันอยู่

อนึ่ง ในฉานนรกภูมิใช้**สีคราม**อันเป็นที่นิยมในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นส่วนมาก **ซึ่งตัดกับสีแดง**บางส่วนเช่น พื้นหลังปราสาทพญายมราช เรือนอาคาร หรือพื้นดินที่ต่างระดับกัน โดย พบว่า**สีที่ใช้มีน้ำหนักที่เข้มคล้ำ** ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า**สีคล้ำ**ช่วยแสดงถึงบรรยากาศของความลึกลับ น่ากลัว³⁷⁶ในนรกแต่ละขุมที่อยู่ลึกลงไปใต้พื้นแผ่นดิน และผลักดันองค์ประกอบประธานให้โดดเด่น มากขึ้น ซึ่งแตกต่างจากจิตรกรรมสมุดไตรภูมิที่ไม่นิยมเขียนสีสร้างบรรยากาศพื้นหลัง อย่างไรก็ตามใน จิตรกรรมฝาผนังสมัยต้นรัตนโกสินทร์บางแห่งก็ได้ใช้**สีคล้ำ**ในการสร้างบรรยากาศของนรกภูมิเช่นกัน ได้แก่ **วัดดุสิตาราม กรุงเทพฯ** ราวสมัยรัชกาลที่ 1 (ภาพที่ 77) ซึ่งใช้**สีแดงคล้ำ**เป็นหลักในการเขียน บรรยากาศส่วนนรกภูมิ (ดู 8-5-ก ภาพที่ 219 และ ธบ.10/ก : A(6) ภาพที่ 220) ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัย มีข้อสังเกตว่าจิตรกรรมนรกภูมิในเสภาพระวิหารวัดสุทัศน์ฯอาจได้รับอิทธิพลในเรื่องการให้บรรยากาศ และน้ำหนักสีคล้ำจากจิตรกรรมฝาผนังสมัยต้นรัตนโกสินทร์ในพระอารามต่างๆเช่นวัดดุสิตาราม เป็นต้น ผสมผสานกับรูปแบบและลำดับการเขียนภาพนรกตามจิตรกรรมสมุดไตรภูมิ

จากภาพที่ 77 ภาพนรกภูมิ วัดดุสิตาราม กรุงเทพฯ

³⁷⁵ อย่างไรก็ตาม ภาพนรกภูมิในสมุดไตรภูมิหน้าตัน (6) อยู่ต่อจากภาพพิภพอสูร (5) และก่อนชุดภาพเปรต (7)

³⁷⁶ สุรศักดิ์ เจริญวงศ์, “สีโบราณของไทย”, วารสารศิลป์ พีระศรี, ปีที่ 3, ฉบับที่ 2 (2559), หน้า 52.

219

220

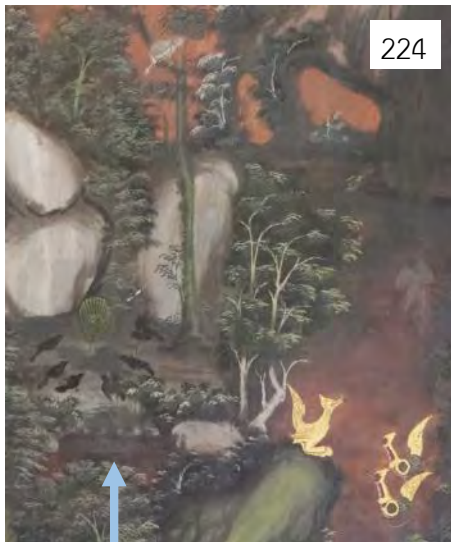

ภาพที่ 219 เมืองยมโลกและขุมนรกในเสาศพระวิหาร จากบนลงล่าง (8-S-ก)
 ภาพที่ 220 เมืองยมโลกและขุมนรกในสมุทไตรภูมิ จากบนลงล่าง (ชบ.10/ก : A(6))

ขณะที่เนื้อหาส่วน**ไตรจฉานภูมิ**ปรากฏในรูปแบบของชาดกและนิทานจำนวนหลายเรื่อง โดยกระจายตำแหน่งอยู่ทั่วทั้งส่วนเชิงเสาและกลางเสา และนับว่าเป็นพื้นที่ส่วนใหญ่ของเสาพระวิหารทั้งนี้นิทานและชาดกดังกล่าวปรากฏบางเรื่องราวที่สอดคล้องกันกับจิตรกรรม หอพระไตรปิฎกและในสมุดไตรภูมิหน้าปลาย เช่น **ลฎุกกชาดก** (เรื่องช้างอันธพาลเหยียบไฉ่นางนงไส้ , 8-E-ก ภาพที่ 221) **ซึ่งมีตำแหน่งตั้งอยู่ในช่วงท้ายป่าหิมพานต์**เหมือนกันในหลักฐานทั้งสามแห่ง ได้แก่ หอพระไตรปิฎกวัดระฆังฯ (รช.2D.4 ภาพที่ 222) และสมุดไตรภูมิ (ตัวอย่างใน ธน.10/ก : B(6) ภาพที่ 223) ซึ่งปรากฏในฉากตอนเดียวกันคือ**ช้างอันธพาลเดินไปยังขอบเหว** นอกจากนี้ยังมีเรื่อง **อุฎกชาดก** (กาฬุกเวรกับนกเค้า, 8-N-ก.1 ภาพที่ 224) ซึ่งปรากฏเฉพาะในสมุดไตรภูมิเช่นเดียวกัน โดยอยู่ติดกันกับเรื่องลฎุกกชาดกดังกล่าว (ธน.10/ก : B(6) ภาพที่ 223) ซึ่งปรากฏในเหตุการณ์ตอนเดียวกันคือ**หมูนกเลือกหงส์ทองโพธิสัตว์เป็นพญา** อย่างไรก็ตามผู้วิจัยพบว่า**เรื่องราวชาดกและนิทานอีกหลายเรื่องในเสาพระวิหารต้นนี้กลับไม่สอดคล้องกับจิตรกรรมต้นแบบดังกล่าวทั้งสองแห่ง** จึงสันนิษฐานว่าได้อ้างอิงมาจากวรรณกรรมหรือคัมภีร์เพิ่มเติมด้วย เช่น อรรถกถาชาดกหรือคัมภีร์นิทานปกรณ์มชุดต่างๆ³⁷⁷

อนึ่งจากการวางโครงเรื่องในเสาท้ายพระวิหารทั้ง 2 ต้นนั้น พบว่ามีบางเรื่องที่มีโครงสร้างเนื้อหาคล้ายคลึงกันในคู่เสาดังกล่าว ได้แก่ **เรื่องจตุทวารชาดก ในเสาที่ 7 เหลี่ยมตะวันตก (7-W-ก,ข ภาพที่ 225) และโสลกชาดก ในเสาที่ 8 เหลี่ยมทิศเหนือ (8-N-ข ภาพที่ 226) ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับชายผู้หนึ่งออกเดินเรือในทะเลแล้วเป็นกาลกิณีแก่เรือจึงถูกลอยแพ** จากนั้นไปติดเกาะแก่งต่างๆที่เป็นวิมานนางเวมานิกเปรตแล้วเสวยทุกข์ต่างกันตามยถากรรมไป จากการกำหนดเนื้อหาภาพที่สัมพันธ์กันนี้จึงเป็นอีกปัจจัยที่ช่วยยืนยันว่าเสาพระวิหารได้เรียงลำดับเป็นคู่เสา (ดูแผนผัง 3.1) ไม่ใช่ลำดับที่เวียนขวารอบพระวิหาร

³⁷⁷ ได้แก่เรื่องนิทานนางตันไทร เป็นชุดนิทานอุทาหรณ์ซึ่งมีที่มาจากนิทานปัญจตันตระและชาดก ปรากฏเอกสารในหอหลวงตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1, ดูข้อมูลนิชฐานเพิ่มเติมที่หัวข้อ 2.2.6

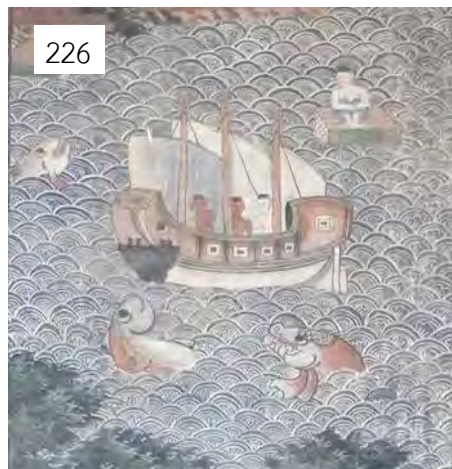

ภาพที่ 221 เรื่องอุลุกชาตกที่เสาพระวิหาร (8-N-ก.1)

ภาพที่ 222 เรื่องลฎุกิกชาตก วัดระฆังฯ (รชม.2D.4)

ภาพที่ 223 เรื่องอุลุกชาตก (ซ้าย) และลฎุกิกชาตก(ขวา) (ธบ.10/ก : B(6))

ภาพที่ 224 เรื่องลฎุกิกชาตกที่เสาพระวิหาร (8-E-ก.1)

ภาพที่ 225 จตุทวารชาดก เสาศระวิหารต้นที่ 7 (7-W-ข.1)

ภาพที่ 226 โสลกชาดก เสาศระวิหารต้นที่ 8 (8-N-ข)

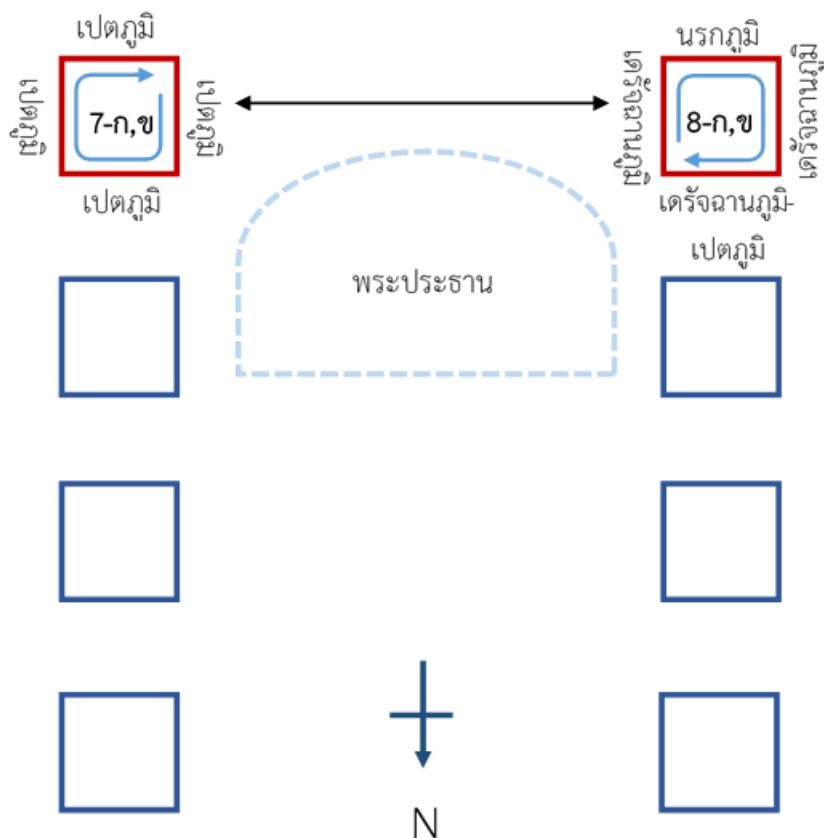
จ. การแสดงมุมมองภาพจักรวาลในลักษณะสามมิติ

การแสดงภาพของจิตรกรรมชุดที่ 3 พบว่าเป็นเพียงการเล่าเรื่องราวอภายภูมิแต่ละส่วนไปตามแต่ละเหลี่ยมเสาศระโดยอ้างอิงเนื้อหาในวรรณกรรมและลำดับสมุดไตรภูมิซึ่งคล้ายคลึงกับจิตรกรรมชุดที่ 2 ซึ่งไม่ได้กำหนดวางผังตำแหน่งหรือทิศทางขององค์ประกอบใดๆที่ต้องเคร่งครัดตามคติไตรภูมิ ด้วยเหตุนี้จิตรกรรมชุดที่ 3 จึงไม่ได้แสดงองค์ประกอบภาพในมุมมองสามมิติอย่างชัดเจน (ดูแผนผังที่ 3.1) เท่ากับเสาคู่หน้าพระวิหารและส่วนยอดเสาศระวิหารในจิตรกรรมชุดที่ 1 รวมถึงภาพเขามิพานต์ (เสาดันที่ 6) ในจิตรกรรมชุดที่ 2

อนึ่ง ในประเด็นเรื่องภาพนรกภูมิซึ่งได้นำมาไว้ที่เหลี่ยมเสารอบนอกท้ายสุดของพระวิหาร (8-S-ก) และแสดงภูมิประเทศกับเนื้อหาที่แตกต่างไปจากภาพเหลี่ยมเสาส่วนอื่นๆในจิตรกรรมชุดที่ 3 ที่ส่วนใหญ่เป็นภาพภูมิในป่าหิมพานต์และเมืองนั้น ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นการกำหนดตำแหน่งภาพที่พยายามสื่อเป็นนัยว่านรกภูมิอยู่ที่ห่างไกลและเป็นคนละมิติจากป่าหิมพานต์กับกลุ่มเมืองซึ่งอยู่บนแผ่นดินชมพูทวีป ตลอดจนห่างไกลจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์และบรรดากลุ่มภูเขาคู่ศูนย์กลางและขอบจักรวาลทั้งในเชิงภูมิประเทศและระดับของภูมิภพกำเนิด เนื่องจากนรกภูมิตามคติและในคัมภีร์ระบุว่าจะอยู่ลึกลงไปใต้แผ่นดินชมพูทวีป³⁷⁸ ดังนั้นแล้วการกำหนดภาพนรกภูมิให้ปลีกแยกไปอยู่ที่เหลี่ยมรอบนอกของเชิงเสาศระวิหารนี้จึงดูสอดคล้องกับ

³⁷⁸ กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวิจิตรจินตนา), 2535, หน้า 561.

คติไตรภูมิและการแสดงตำแหน่งภูมิประเทศมากที่สุดในบริบทของจิตรกรรมเสาศาพระวิหารวัดสุทัศน์ฯ³⁷⁹ แม้ว่าจะไม่ได้มีลำดับเป็นไปตามสมมุติไตรภูมิหน้าต้นอย่างเคร่งครัดที่มักจะแสดงนรกภูมิก่อนภาพเปรต นอกจากนี้การวางตำแหน่งภาพนรกภูมิดังกล่าวยังช่วยให้ภาพโดยรวมของเสาศาพระวิหารทั้งจิตรกรรมชุดที่ 3 ตลอดจนจิตรกรรมชุดที่ 2 ที่อยู่ก่อนหน้าได้แสดงภูมิประเทศป่าหิมพานต์และเมืองในชมพูทวีปให้เป็นฉากต่อเนื่องกันอย่างเต็มที่ตลอดทั้งพระวิหารอีกด้วย (ดูแผนผัง 3.1)

แผนผังที่ 3 : ลำดับเสาศู๋ท้ายพระวิหาร ส่วนเชิงเสาศา-กลางเสาศา (เสาที 7,8-ก,ข)

³⁷⁹ ทั้งนี้ การเขียนภาพนรกภูมิของจิตรกรรมทั่วไปในพระอารามนั้นได้เขียนอยู่ที่เชิงผนังหลังพระประธาน ซึ่งค่อนข้างอยู่ในมุมที่มีตลิ่งและลับตา โดยอาจสื่อนัยถึงตำแหน่งสถานที่ลึกลับคนละมิติได้ผ่านดินชมพูทวีปและห่างไกลจากสวรรค์รวมถึงกลุ่มภูเขาในจักรวาลเช่นเดียวกัน ตัวอย่างเช่น วัดดุสิตาราม กรุงเทพฯ (ภาพที่ 77)

นรกภูมินั้นก็ยังคงอยู่ในชมพูทวีป (บนแผ่นดินและใต้แผ่นดิน) ซึ่งเป็นคนละภูมิภาคกับเขาจักรวาลที่อยู่สุดขอบโลกอีกทั้งไม่มีเรื่องราวเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกัน ด้วยเหตุนี้ภาพภพอบายภูมิที่ส่วนล่างของเสาศระวิหาร ทั้งสองต้นจึงไม่จำเป็นต้องพิจารณาารวมกันกับภูเขจักรวาลที่ส่วนยอดเสาศระวิหาร เนื่องจากเป็นระบบภาพในอีกรูปแบบคือการกำหนดขอบเขตภาพรวมของจักรวาล

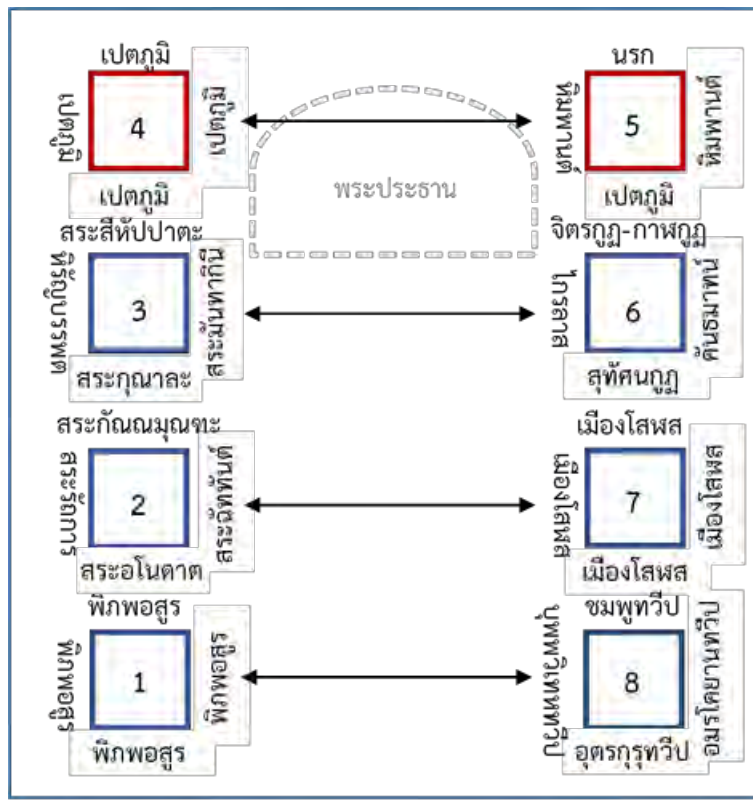
ขณะที่การศึกษาของ **เสมอชัย พูลสุวรรณ**³⁸¹ จากที่ได้กล่าวเกริ่นนำมาแล้วใน หัวข้อสรุปการวิเคราะห์ของจิตรกรรมชุดที่ 2 (ข้อ ฉ.) ว่าภาพเปรตและนรกที่เสาคู่หลังพระวิหาร แม้จะอยู่ในฉากป่าหิมพานต์หรือเมืองในชมพูทวีปเหมือนกันกับเสาก่อนหน้า แต่จากลำดับการโยงความต่อเนื่องจากภาพเขาหิมพานต์ในเสาด้านที่ 6 (เขาหิมพานต์ล้อมสระอโนดาต) มาภาพเปรตในเสาด้านที่ 7 (เปตภูมิ) ก็ดูขัดแย้งกับคติไตรภูมิเช่นกัน โดยจากเนื้อหาตามคตินั้นภพภูมิเปรตแม้จะมีบางจำพวกอาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ (วิชาตประเทศ)³⁸² แต่ก็ได้มีเรื่องราวเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับฉากภูเขหิมพานต์และสระอโนดาตซึ่งเป็นสถานที่ของบุคคลศักดิ์สิทธิ์ (มีพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระดาบสเป็นต้น) ผู้วิจัยจึงคิดเห็นว่าภาพเปรต นรก และเตร็จฉานภูมิควรแยกออกไปพิจารณาเป็นภาพอบายภูมิอีกชุดหนึ่ง

ส่วนภาพเปรตของเสาด้านที่ 7 ที่โยงต่อไปเสาด้านที่ 8 อันเป็นเสาด้านสุดท้าย แม้จะเกี่ยวโยงกันในเรื่องของภพอบายภูมิเหมือนกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาพนรกภูมิที่หันหน้าออกท้ายพระวิหารทางทิศใต้ ซึ่งปรากฏคำอธิบายว่า เพราะเป็นภพภูมิที่ต่ำที่สุดในบรรดาภาพเสาศระวิหาร และอยู่ไกลจากศูนย์กลางเขาพระสุเมรุจึงถูกนำมาไว้ตำแหน่งนี้ (ขณะที่จุดเริ่มต้นของจักรวาลอยู่ที่เสาด้านที่ 1 ที่หันออกหน้าพระวิหารทางทิศเหนือ : ดาวดึงส์-พิภพอสุร) อย่างไรก็ตาม จากการตรวจสอบภาพ ในเสาด้านที่ 8 พบว่ายังมีภาพกลุ่มนิทานชาดกเรื่องต่างๆเกี่ยวกับสัตว์ในฉากป่าหิมพานต์เช่นกัน ซึ่งนับได้ว่าเป็นเตร็จฉานภูมิ และมีปริมาณสัดส่วนภาพที่ครอบคลุมเกือบทั้งเสายะเยกว่าภาพนรกภูมิ ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยมีความเห็นว่าการที่กำหนดภาพเสาด้านที่ 8 ให้อยู่ลำดับท้ายสุดด้วยเหตุผลจากฉากนรกภูมินั้นแม้จะสมเหตุสมผลอยู่บ้าง แต่อาจเป็นการวิเคราะห์ที่ด่วนสรุปเกินไปเนื่องจากควรต้องพิจารณาร่วมกับเนื้อหาส่วนอื่นในเสาด้านเดียวกันทั้งหมดด้วยอันได้แก่เตร็จฉานภูมิในป่าหิมพานต์ ซึ่งเป็นสถานที่เดียวกันกับภาพเปตภูมิที่เสาด้านที่ 7 ดังนั้นแล้วผู้วิจัยจึงเห็นว่าเสาคู่หลังพระวิหารไม่จำเป็นต้องมีการโยงลำดับก่อนหลังจากเสาด้านหนึ่งไปยังอีกด้านหนึ่ง แต่เป็นการแสดงภาพกลุ่มอบายภูมิพร้อมๆกัน เช่นเดียวกับการแสดงภาพรวมเขาจักรวาลที่เสาคู่หน้าพระวิหาร

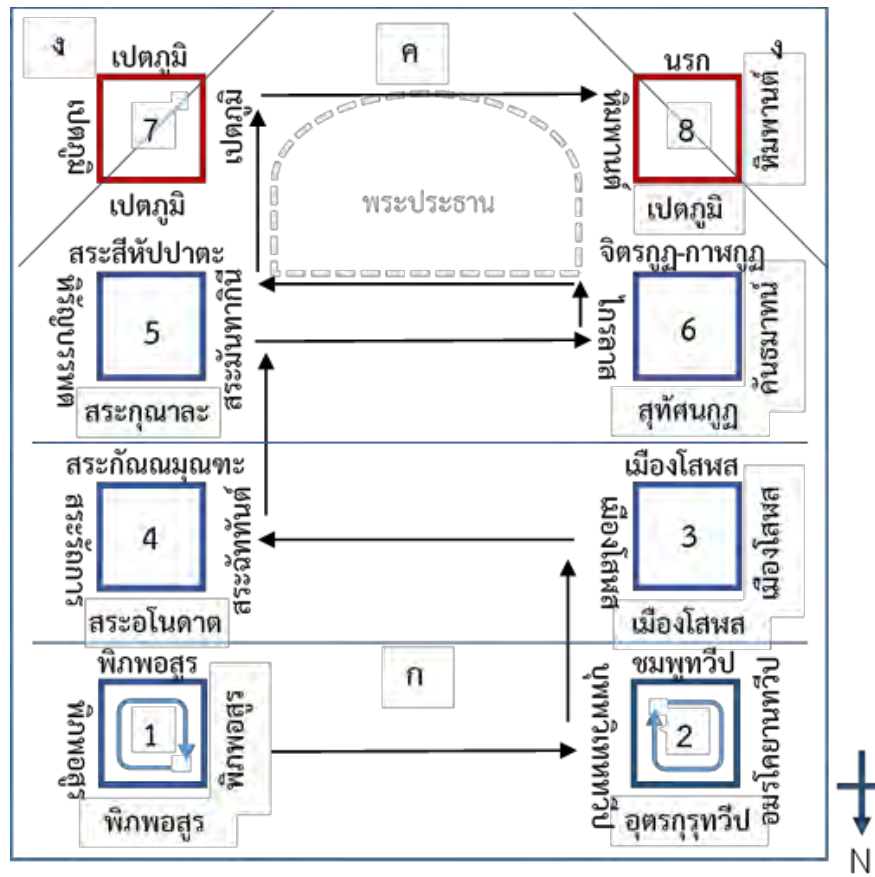
³⁸¹ เสมอชัย พูลสุวรรณ. สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24, หน้า 145.

³⁸² กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจฉยถา), 2535, หน้า 584.

จากการลำดับภาพไขว้ไปมาของส่วนเชิงเสาดังกล่าวจากหน้าพระวิหารมายังท้ายพระวิหาร (แผนผัง 2.4) ผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่าหากนำไปใช้ในทางปฏิบัติจริงแล้วอาจจะสร้างความสับสนให้กับผู้ชมหรือผู้ศึกษาเนื้อหาภาพจิตรกรรมไตรภูมิโลกสี่ฐานของวัดสุทัศน์ฯ เพราะต้องดูสลับฝั่งไปมาซึ่งอาจทำให้การรับรู้เรื่องราวไม่ปะติดปะต่อกัน อีกทั้งเป็นการตัดผ่านหน้าพระประธานซ้อนกันมากเกินไปซึ่งจะดูไม่เหมาะสมต่ออาคารพุทธสถานและต่อผู้มาประกอบศาสนกิจในพระวิหารด้วยเหตุนี้ การศึกษาภาพส่วนเชิงเสาจึงควรตรวจสอบการลำดับจัดวางองค์ประกอบร่วมกับหลักฐานต้นแบบที่เกี่ยวข้องทั้งจิตรกรรมและวรรณกรรม เพื่อสืบหาแนวคิดในผู้ออกแบบภาพเสาศาพระวิหารตลอดจนสอดคล้องกับคติและชนบทภาพไตรภูมิโลกสี่ฐานในอดีตให้ได้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้

จากแผนผังที่ 2.3 : การเรียงลำดับองค์ประกอบโดยรวมของส่วนเชิงเสาศาพระวิหารตามคำอธิบายของงานอนูรัักษ์จิตรกรรมฯ กรมศิลปากร

จากแผนผังที่ 2.4 : การเรียงลำดับองค์ประกอบโดยรวมของส่วนเชิงเสาพระวิหาร
ตามคำอธิบายของ เสมอชัย พูลสุวรรณ

ข้อสันนิษฐานการวางระบบภาพจิตรกรรมชุดที่ 3	
ข้อสันนิษฐานโดยงานอนุรักษ์จิตรกรรม กรมศิลปากร	ข้อเสนอของผู้วิจัย
<p>- มีลำดับเป็นคู่เสาเช่นเดียวกัน โดยเป็นลำดับองค์ประกอบที่ต่อเนื่องจากหน้าพระวิหารสู่ท้ายพระวิหาร นอกจากนี้ยังให้เหตุผลว่า <u>เนื่องจากส่วนยอดเสาเขียนภาพภูเขาขอบจักรวาล ดังนั้น จึงเขียนภาพอบายภูมิทั้งเปรตและนรกภูมิที่เสาคู่นี้</u></p>	<p>- ผู้วิจัยเห็นด้วยกับการลำดับเสาพระวิหารเป็นคู่ แต่ได้คิดเห็นต่างออกไปในเรื่องเหตุผลของตำแหน่งภาพอบายภูมิที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับภาพเขาจักรวาลที่ยอดเสา เนื่องจากเนื้อหาตามในคดีและ <u>คัมภีร์ระบุว่าภาพเปรตและนรกภูมินั้นยังอยู่ในชมพูทวีปและไม่มีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับยอดเขาจักรวาล</u></p> <p>- ภาพอบายภูมิที่เสาคู่ท้ายพระวิหารนี้ ผู้วิจัยคิดเห็นว่าเป็นเพียงการลำดับสืบต่อจากภพมนุษย์ภูมิในจิตรกรรมชุดที่ 2 โดยไม่ได้เกี่ยวข้องกับภาพจักรวาลที่ส่วนยอดเสาซึ่งเป็นไปในระบบการกำหนดขอบเขตภาพรวมจักรวาล</p>
ข้อสันนิษฐานโดย เสมอชัย พูลสุวรรณ	ข้อเสนอของผู้วิจัย
<p>- อธิบายการกำหนดภาพส่วนเชิงเสาท้ายพระวิหารโดยยังต่อเนื่องจากระบบเส้นขีดไขว้รูปตัว S ที่กล่าวไว้ในจิตรกรรมชุดที่ 2 โดยจากเสาดันที่ 6 (เขาหิมพานต์) ได้โยงเส้นลำดับวกหลังพระประธานต่อมาถึงเสาคู่ท้ายพระวิหารในเสาดันที่ 7 (เปรตภูมิ) จากนั้นลำดับตรงมายังเสาสุดท้ายในด้นที่ 8 ที่มีภาพนรกภูมิ ซึ่งหันออกท้ายพระวิหาร โดยอธิบายเหตุผลต่อมาว่าภาพนรกภูมินั้นเป็นภพระดับต่ำสุดและอยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางเขาพระสุเมรุมากที่สุดตามเกณฑ์จุดศูนย์กลางมาชายขอบจักรวาล</p>	<p>- ผู้วิจัยคิดเห็นต่างออกไป โดยจากการตรวจสอบเนื้อหาภาพจิตรกรรมเชิงเสาที่ท้ายพระวิหาร จะพบว่าภาพภูเขาหิมพานต์ที่ล้อมสระอโนดาตไม่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับเปรตภูมิแม้ว่าจะอยู่ในป่าหิมพานต์เหมือนกัน ดังนั้นจึงไม่จำเป็นจะต้องโยงลำดับดังกล่าว และควรแยกชุดภาพอบายภูมิในเสาคู่ท้ายพระวิหารออกมาพิจารณาอีกชุดหนึ่ง ขณะที่เสาดันที่ 7 ซึ่งโยงลำดับต่อไปที่เสาดันที่ 8 เนื่องจากเหตุผลของภาพนรกภูมินั้น ผู้วิจัยมองว่า จะต้องตรวจสอบเนื้อหาทั้งหมดของเสาดันที่ 8 เสียก่อน ซึ่งพบว่าพื้นที่ส่วนใหญ่ยังเป็นไตรจนาภูมิในป่าหิมพานต์ (นิทานชาดก) ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยคิดเห็นว่าเป็นการเสาคู่ท้ายพระวิหาร <u>ไม่จำเป็นจะต้องโยงลำดับก่อนหลัง แต่อาจเป็นการแสดงภาพอบายภูมิร่วมพร้อมกันเหมือนกับภาพรวมจักรวาลในเสาคู่หน้าพระวิหาร</u></p> <p>- อนึ่งภาพนรกภูมิที่ปลีกส่วนมาแสดงไว้ที่เหลี่ยมรอบนอกสุดของท้ายเสาพระวิหาร ผู้วิจัยคิดเห็นว่าเป็นการแสดงภาพภูมิที่อยู่ลึกลงไปได้พื้นแผ่นดินชมพูทวีปอันเป็นคนละมิติกับ <u>ป่าหิมพานต์และเมืองที่อยู่บนแผ่นดินชมพูทวีป ตลอดจนกลุ่มภูเขาหลักของจักรวาล</u> อีกทั้งเพื่อให้ฉากป่าหิมพานต์และเมืองในชมพูทวีปได้แสดงเป็นฉากต่อเนื่องกันอย่างเต็มที่</p>

2. การวิเคราะห์เนื้อหาจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐาน วัดสุทัศนเทพวราราม

การวิเคราะห์รูปแบบภาพจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานวัดสุทัศนเทพวรารามในหัวข้อที่ 1 นั้น จะสังเกตได้ว่ามีเนื้อหาเรื่องราวที่ปรากฏอยู่จำนวนมากในเสาทั้ง 8 ต้น ซึ่งจากการศึกษาเนื้อหาของภาพจิตรกรรมโดยนักวิชาการในอดีต ได้แก่ งานอนุรักษ์จิตรกรรม กองโบราณคดี กรมศิลปากร³⁸³ และสัจจรัตน์ สุขในมณี³⁸⁴ พบว่าส่วนใหญ่สามารถสืบหาที่มาของเนื้อหาในจิตรกรรมได้โดยอ้างอิงกับวรรณกรรม เช่น พระสุตตต่างๆ ในพระไตรปิฎก อรรถกถาชาดก คัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา ปัญญาชาดก นิทานปกรณัม ฯลฯ โดยศึกษาร่วมกับภาพจิตรกรรมและแผ่นศิลาจารึกที่ประดับอยู่แต่ละเหลี่ยมเสาพระวิหารทั้ง 32 แผ่น

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยพบว่าเนื้อหาของภาพไตรภูมิโลกัณฐานบนเสาพระวิหารทั้ง 8 ต้นยังมีบางส่วนที่การศึกษาทางวิชาการในอดีตยังไม่สามารถสืบหาที่มาที่อ้างอิงกับวรรณกรรมได้ โดยจากรายงานการสำรวจของงานอนุรักษ์จิตรกรรม กรมศิลปากร ได้จำแนกนิทานเหล่านี้เป็นหมวด “นิทานธรรมบท” อันหมายถึงนิทานที่แฝงคติธรรมต่างๆ ทางพุทธศาสนา โดยไม่เกี่ยวข้องกับพระพุทเจ้าและพระโพธิสัตว์ในชาดก ผู้แต่งจะเป็นพระภิกษุหรือผู้ใดก็ได้เพื่อใช้เทศนาแก่สาธุชนให้ประพฤติปฏิบัติตนในศีลธรรม³⁸⁵ อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยกลับคิดเห็นว่านิทานดังกล่าวควรจะต้องมีแหล่งที่มาที่สามารถอ้างอิงกับวรรณกรรมพุทธศาสนาหรือในคัมภีร์ปกรณ์อื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ที่ร่วมสมัยกับจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานของวัดสุทัศนเทพวรารามด้วย

นอกจากนี้ เนื้อหาจิตรกรรมเสาพระวิหารส่วนที่การศึกษาในอดีตได้วิเคราะห์ไปแล้วนั้น ผู้วิจัยยังมีข้อสังเกตเพิ่มเติมบางประการต่อผลการวิเคราะห์ดังกล่าว เช่น ภาพจิตรกรรมบางส่วนจะสามารถสืบหาแหล่งอ้างอิงจากวรรณกรรมในฉบับสำนวนอื่นๆ ได้อีกหรือไม่, หรือวรรณกรรมที่ได้

³⁸³ งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสภายในพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรวิหาร, กรุงเทพฯ : งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี, 2528/2530?.

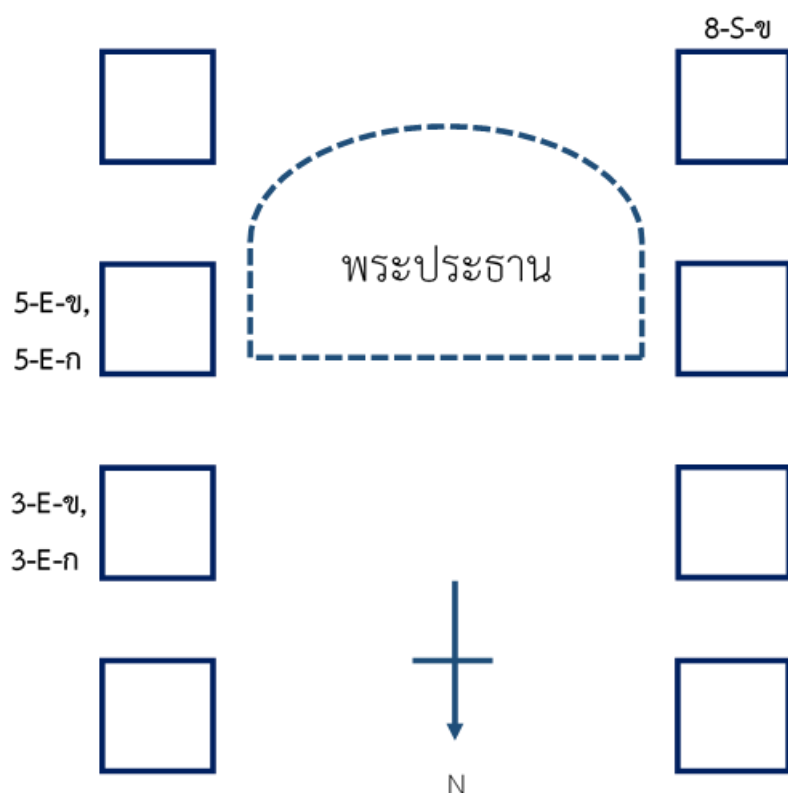
³⁸⁴ สัจจรัตน์ สุขในมณี, ศิลาจารึกในพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม : การศึกษาเชิงวิเคราะห์, กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543. อย่างไรก็ตาม การศึกษาค้นนี้จะใช้แหล่งอ้างอิงจากเว็บไซต์ฐานข้อมูลจารึกในประเทศไทย โดยศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) ร่วมด้วย, ดูใน สัจจรัตน์ สุขในมณี, จารึกที่เสวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก <https://db.sac.or.th/inscriptions>

³⁸⁵ งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสภายในพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรวิหาร, 2528/2530?., หน้า 18.

วิเคราะห์ไปแล้วมีความสอดคล้องและสมเหตุผลกับภาพจิตรกรรมหรือไม่ โดยรายละเอียดการวิเคราะห์เนื้อหาภาพจิตรกรรมเสาศระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม มีดังต่อไปนี้

2.1 การวิเคราะห์เนื้อหาภาพจิตรกรรมส่วนที่ยังไม่สามารถตีความได้

จากการตรวจสอบภาพจิตรกรรมเสาศระวิหารประกอบกับการศึกษาวิเคราะห์เนื้อหาของนักวิชาการในอดีต พบว่ามีส่วนที่ยังไม่สามารถตีความได้อยู่ 5 ตำแหน่ง ดังแผนผังต่อไปนี้

แผนผังที่ 4 ตำแหน่งเนื้อหาในจิตรกรรมเสาศระวิหารที่ยังไม่สามารถตีความได้

3-E-ก : ช้างไอยราวรรณ

3-E-ข : ครุฑโผนกบินข้ามมหาสมุทร

5-E-ก : หนูมาน พาลี สุครีพ ในเขาหิรัญบรรพต

5-E-ข : พญานาคพันพิชไต้ต้นไม้และฝูงนก

8-S-ข : เหล่าเทวดาและยักษ์หาแก้วในมหาสมุทร

2.1.1 ช้างไอยราวรรณ : 3-E-ก

เนื้อหาเรื่องช้างไอยราวรรณ อยู่เสาดันที่ 3 ทิศตะวันออก ส่วนเชิงเสา ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๗ ซึ่งได้อธิบายในช่วงต้นว่า

“...เรื่องโลกย์สันถานเหลี่ยมนี้ ป่าพระหิมพานต์มีช้างชาติไอยราวรรณงอน
ขึ้นขวาที่อยู่ใกล้ฝั่งสระช็อรัถะกาละ”

จากเอกสารการศึกษาในอดีตทั้งของงานอนุรักษ์จิตรกรรมฯ กรมศิลปากร และ **สังจรรย์ สุขในมณี** ได้อธิบายในทิศทางเดียวกันว่าหมายถึงช้างเอราวัณที่เป็น “ช้างนิรมิต” ของพระอินทร์อันมีกายสีขาวและมี 33 เศียร³⁸⁶ อย่างไรก็ตาม เมื่อผู้วิจัยได้ตรวจสอบกับในภาพจิตรกรรมแล้ว พบว่าช้างตัวดังกล่าวเป็นช้างสีน้ำตาลเข้มซึ่งไม่ใช่ลักษณะของช้างเอราวัณในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ อีกทั้งตำแหน่งภาพของช้างดังกล่าวนี้อยู่ในฉากป่าหิมพานต์ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของชมพูทวีปในโลกมนุษย์³⁸⁷ ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงคิดเห็นว่าชื่อช้างไอยราวรรณจากแผ่นศิลาจารึกไม่ควรจะเป็นช้างเอราวัณในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งช้างเอราวัณที่เป็นช้างสวรรค์นั้นได้กล่าวไปแล้วที่ฉากสวนจิตรลดาในเสาดันที่ 2 (2-W-ค : แผ่นศิลาจารึกที่ 31) โดยออกชื่อในศิลาจารึกว่า “เอราวรรณ”

จากการพิจารณาข้อความในศิลาจารึกอันว่าด้วยลักษณะช้างไอยราวรรณที่ต้องมี “งอนขวา” ประกอบกับภาพช้างในจิตรกรรมที่มี “กายสีเข้ม” ผู้วิจัยได้สืบหาถึงช้างที่มีลักษณะดังกล่าวจากวรรณกรรมต่างๆ พบว่าใกล้เคียงกับช้างประเภทหนึ่งที่ชื่อ “ไอยราพต” ซึ่งช้างดังกล่าวปรากฏในวรรณกรรมทั้งทางศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา สำหรับทางศาสนาพราหมณ์ปรากฏในตำรา 2 ฉบับ ได้แก่ ตำราลักษณะช้างคำโคลง³⁸⁸ และ ตำรานารายณ์ประทมสินธุ์³⁸⁹ ซึ่งตำราทั้ง

³⁸⁶ สังจรรย์ สุขในมณี, **จารึกที่เสาวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม ๗**, [ออนไลน์], 2563, แหล่งที่มา:

https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/20853 [16 มิถุนายน 2563].

³⁸⁷ จิตรกรรมชุดที่ 2 ภาพชมพูทวีปและภพภูมิมนุษย์ (เสาดันที่ 3,4,5,6)

³⁸⁸ ตำราลักษณะช้างคำโคลง ประพันธ์ด้วยโคลงสี่จำนวน 125 บท ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง โดยที่หน้าบานแพนงสมุดฉบับที่กรมศิลปากรได้มานั้นระบุว่าคัดลอกเมื่อจุลศักราช 1144 (พ.ศ. 2325) อันเป็นปีแรกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงสันนิษฐานว่าตำราของเดิมน่าจะปรากฏมาแล้วตั้งแต่สมัยธนบุรีเป็นอย่างน้อย อ้างใน **ตำราช้างภาคที่ 1**, พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเชชม, 2481, หน้า 1.

³⁸⁹ ตำรานารายณ์ประทมสินธุ์ เป็นวรรณกรรมร้อยแก้ว ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งเช่นกัน แต่ที่ข้อความท้ายตำราระบุว่า “...พระตำรานี้ ข้าพระพุทธเจ้าพระยาสุรินทรราชา นายปราบ ทูลเกล้าถวายครั้งทรงโคลง ขอเดชะ....” สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงวินิจฉัยว่าตำรานารายณ์ประทมสินธุ์นี้เรียบเรียงเพื่อถวายกรมพระราชวังบวรมหาเสนาณรงค์ (พระอุปราชา) เมื่อครั้งทรงนิพนธ์โคลงตำราช้างอีกสำนวนหนึ่ง (พ.ศ.2358)

สองมีอายุอยู่ในช่วงสมัยธนบุรี-ต้นรัตนโกสินทร์ มีเนื้อหากล่าวถึงช่างมณฑลตระกูลต่างๆที่เทพเจ้าแต่ละองค์ได้สร้างขึ้นให้บุคคลแต่ละวรรณะ เช่น พระพรหมสร้างช่างพรหมพงศ์สำหรับพราหมณ์ พระอิศวรสร้างช่างอิศวรพงศ์สำหรับกษัตริย์ พระนารายณ์สร้างช่างวิษณุพงศ์สำหรับแพศย์ พระเพลิงสร้างช่างอัคนีพงศ์สำหรับคฤหบดี และช่างอำนาจยพงศ์หรือช่างพันธุ์ประสม ตลอดจนอธิบายถึงลักษณะช่างที่ให้โทษหรือช่างทุรลักษณะ (ปรากฏในตำรานารายณ์ประทมสินธุ์) สำหรับช่างไอยราพตเป็นช่างมณฑลในตระกูลอัฐทิศ (ช่างประจำทิศทั้ง 8) ในตระกูลพรหมพงศ์ ซึ่งในตำราทั้งสองฉบับได้อธิบายลักษณะช่างไว้ในทิศทางเดียวกัน ดังนี้

“...ไอยราพตภาพใช้	สูงทัด
ตีนนำกลมกุดฉัตร	เงกแท้
ท้าวหลังเล็บสองสมรรถ	เสมอบาท
สีดั่งสีเมฆแล้ว	อยู่เบื้องบูรพา
สองงายาวใหญ่ขึ้น	หนขวา
สองเนตรจุดดวงผกา	พฤษ์แพรว
งวงงามหนึ่งกลนา-	คินราช
หางบดบังคลองแคล้ว	เลิศล้วนสรรพางค์....” ³⁹⁰

(ตำราช่างคำโคลง ฉบับคัดลอก พ.ศ.2325 บท 22,23)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อ้างใน กรมศิลปากร, พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม 1, กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2545, หน้า 40-41.

³⁹⁰ ตำราช่างภาคที่ 1, 2481, หน้า 7.

“๑ จะกล่าว**ข้างอัฐทิศ** อันพระพรหมสถุขตั้งสรรค์ให้มาเกิดเป็นข้าง ๘ จำพวก ด้วยกลีบประทุมชาติอันเกิดแต่อุทรประเทศพระนารายณ์

๑ กลีบหนึ่งซึ่งออกไปข้าง**ทิศบูรพา** เกิดเป็น**ข้างชื่อพระไวยราพต** สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๕ ประการ **สีกายดุจสีเมฆเมื่อคลุ้มฝน** เท้าทั้ง ๔ เท้ากลมดั่งกงฉัตร เล็บเสมอ หน้าสูงทำยต่ำอย่างสิงห์ตัวใหญ่กว่าข้างทั้งปวง ตาใหญ่ดั่งดาวประกายพฤษ์ **งายาวขึ้นขวางวงดั่ง** ฤชงค์นาค หลังราบดั่งคันธนู ปลายหูปรบหน้าหลัง ถึงกัน โขมดทั้ง ๒ สูง เสียงดุจเสียงสังข์ หางบังคลองต้องด้วยลักษณะ ๑๕ ประการ”³⁹¹

(ตำราพระนารายณ์ประทมสินธุ์ ว่าด้วยลักษณะข้าง)

จากเนื้อหาวรรณกรรมทั้งสองฉบับกล่าวถึงข้างไวยราพตว่าเป็นข้างในตระกูลอัฐทิศที่พระพรหมสร้างขึ้น มีสีกายเข้มเหมือนสีเมฆฝน(เทาเข้ม) มีเท้ากลมเหมือนกงฉัตร เล็บเสมอกัน มีงายอนขึ้นด้านขวา มีวงดั่งนาค จากคุณลักษณะที่ข้างที่ปรากฏ พบว่าใกล้เคียงกับจิตรกรรมเสาศระวิหารอย่างมาก (3-E-ก ภาพที่ 227)

ขณะที่วรรณกรรมพุทธศาสนาพบการกล่าวถึงข้างประจำทิศเช่นกัน โดยปรากฏในคัมภีร์โลกศาสตร์เล่มหนึ่งได้แก่ **จักรกวางพิปนี**³⁹² ใน**กัณฑ์ที่ 5 ภูมินิเทศ (แสดงภูมิ)** ซึ่งกล่าวถึงเทวภูมิ (เทวดาและพรหมในสวรรค์) และอบายภูมิ (นรก เปรต เดรัจฉาน) โดยในส่วนของเดรัจฉานได้อธิบายและจำแนกถึงสัตว์ประเภทต่างๆ เช่น นาค ครุฑ ราชสีห์ สำหรับข้างนั้นได้กล่าวถึงข้าง 2 ตระกูล ได้แก่ **ข้างสิบตระกูลอันมีข้างฉัททันต์** **ข้างอุโบสถ** เป็นต้น และ**ข้างทิสาคชา** หรือ**ข้างประจำทิศทั้งแปด**ซึ่งได้อธิบายรายละเอียดดังนี้

“...เอวํ หตถิโน กุลวเสน ทลวิธา ภวนติ. เอราวณาทโย ปน หนถิโน **ทิสาคชา นาม.**

เตน สคคกัณเฑ

เอราวโณ ปุณฺฑริโก วามโน กุมุทถุชโน

ปุปฺพทนโต สพฺพภูมโโม สุปฺปตีโก ทิสา คชา ตี.”

³⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 52.

³⁹² คัมภีร์จักรกวางพิปนีแต่งขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 21 โดยมีการคัดลอกต่อมาหลายสมัยจนกระทั่งสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น ฉบับรดน้ำแดง รดน้ำดำโท สมัยรัชกาลที่ 2-3 ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในบทที่ 2, หัวข้อ 3.วรรณกรรมโลกศาสตร์, จักกวางพิปนี.

(“...ข้างมี ๑๐ อย่างโดยตระกูล ด้วยประการฉะนี้. ส่วนข้างอื่นๆ มีข้างเอราวันเป็นต้นชื่อว่า **ข้างประจำทิศ** ด้วยเหตุนี้ ในลักคกัณท์จึงกล่าวไว้ว่า

ข้างเอราวัน ข้างปฐมทริกะ ข้างวามนะ ข้างกุมุท ข้างอัญชนะ ข้างบุปผทนต์
ข้างสัพพกัมมะ ข้างสุปตติกะ เป็นข้างประจำทิศ”)

และอธิบายต่อไปว่า

“...อิทํ วุตตํ โหติ “**เอราวโน ปุพพิสารกโข ปาจิณวารโน นาม...**”

(“...ท่านกล่าวอธิบายไว้ดังนี้ **ข้างเอราวันรักษาทิศบูรพา...**”)³⁹³

(จักกวางพิปนี กัณฑ์ที่ 5 ภูมิวิเทศ)

จากเนื้อหาในวรรณกรรมที่กล่าวมาจะสังเกตได้ว่าทั้งในศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาต่างได้กล่าวถึงข้างไอยราพตหรือเอราวันอันเป็นข้างตระกูลอัฐทิศ(ประจำทิศ) โดยระบุคุณสมบัติบางประการที่ตรงกัน ได้แก่ เป็นข้างอยู่ประจำทิศตะวันออก แต่ทั้งนี้เนื้อหาในตำราทางศาสนาพราหมณ์ได้ระบุลักษณะที่มีรายละเอียดมากกว่าตำราทางพุทธศาสนา ทั้งลักษณะสีผิว งามารูปกาย เท้า เป็นต้น ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าช่างที่เขียนภาพจิตรกรรมเสภาพระวิหารอาจได้แหล่งอ้างอิงข้อมูลส่วนหนึ่งจากตำราดังกล่าว ส่วนการออกชื่อในแผ่นศิลาจารึกที่เขียนว่า “ไอยราวรรณ” ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าอาจเป็นการเรียกชื่อประสมรวมกันระหว่างคติพุทธศาสนาคือ “เอราวัน” กับคติศาสนาพราหมณ์คือ “ไอยราพต”

จากการวิเคราะห์ภาพจิตรกรรมส่วนเชิงเสภาพระวิหารต้นที่ 3 เหลี่ยมทิศตะวันออก (3-E-ก) ในหัวข้อที่ 1³⁹⁴ ผู้วิจัยได้สันนิษฐานว่าสาเหตุที่นำภาพข้างไอยราวรรณมาเหลื่อมเสานี้เพราะภาพข้างสิบตระกูลได้ถูกนำไปเขียนไว้ที่เหลื่อมเสาทิศใต้ (3-S-ก) ในฉากสระกัณณมุนทะทั้งหมดแล้ว ทำให้ฉากป่าและสระหิมพานต์ในเหลื่อมเสาส่วนอื่นๆว่างลง จึงได้นำภาพข้างในหมวดหมู่อื่นได้แก่ไอยราวรรณดังกล่าวมาเสริมให้สมบูรณ์ และผู้วิจัยได้สันนิษฐานต่อมาว่าการคัดเลือกข้างไอยราวรรณมาประจำที่เหลื่อมเสาทิศตะวันออกในฉากสระรัถการเป็นเจตนาที่สมเหตุสมผลอย่างมากเนื่องจากเชื่อมโยงกับคุณสมบัติของข้างไอยราวรรณเองตามคัมภีร์ที่เป็น ข้างประจำทิศตะวันออกเช่นกัน จึงนับได้ว่าการวางตำแหน่งข้างไอยราวรรณของภาพเสภาพระวิหารมีแหล่งที่มาที่สามารถอ้างอิงกับวรรณกรรมและแสดงออกอย่างถูกต้องตามคติ เช่นเดียวกับกับภาพข้างรูปาศีรีที่เสริมฉาก

³⁹³ พระสิริมังคลาจารย์, จักกวางพิปนี, 2523, หน้า 127 (ภาคบาลี), 129 (ภาคแปล).

³⁹⁴ คู่มือบทที่ 4 หัวข้อที่ 1 รูปแบบศิลปะและระเบียบภาพจิตรกรรม, จิตรกรรมชุดที่ 2, เสาต้นที่ 3 (3-E-ก)

สระมันทากินีในเสาศระวิหารต้นที่ 5 (5-W-ก) นอกจากนี้องค์ประกอบดังกล่าวยังแสดงออกถึงมุมมอง ภาพจิตรกรรมที่ค่อนข้างมีลักษณะสามมิติจากการจัดวางภาพที่ถูกต้องตามทิศทางที่ควรจะเป็น ตลอดจนเป็นการนำเสนอเนื้อหาข้างตระกูลอื่นๆนอกเหนือจากข้างสิบตระกูลอีกด้วย

อนึ่ง ผู้วิจัยพบภาพข้างไอยราพตในพระสมุดตำราแผนคชลักษณ์ พ.ศ.2291³⁹⁵ ซึ่งส่วนหนึ่งได้แสดงภาพข้างอัฐทิศ โดยมีข้อความประกอบภาพข้างกายสี่เหลี่ยมหนึ่งว่า “*ศรีตัวดำ... ชื่อไอยราพตยุติษบุรภาพระจำทิมัน*” ซึ่งหมายถึงข้างไอยราพตกายสีดำ อาศัยอยู่ประจำทิศตะวันออก (ภาพที่ 228) โดยภาพที่ปรากฏมีสีกายเทาเข้มและมิงงอนขึ้น ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับภาพข้างไอยราพตจากเสาศระวิหารวัดสุทัศน์แล้ว (ภาพที่ 227) จะพบว่ามีลักษณะคล้ายคลึงกัน แม้ว่าสีกายของข้างในเสาศระวิหารจะแตกต่างกันไปเล็กน้อยคือเป็นสีออกน้ำตาล อย่างไรก็ตาม สมุดภาพตำราข้างนี้ว่าเป็นอีกหนึ่งหลักฐานที่ช่วยสนับสนุนให้เห็นว่าข้างไอยราพตหรือไอยราพตดังกล่าวในบริบทนี้ไม่ใช่ข้างเอรಾವดีในนิยามของข้างสวรรค์ชั้นดาวดึงส์แต่อย่างใด แม้ว่าจะมีชื่อที่คล้ายคลึงกัน

2.1.2 ครุฑโปกุณบินข้ามมหาสมุทร : 3-E-ข

เนื้อหาเรื่องครุฑโปกุณบินข้ามมหาสมุทรอยู่เสาต้นที่ 3 ทิศตะวันออก ส่วนกลางเสา ในฉากน้ำทะเลท่ามกลางกลุ่มปลาใหญ่ในมหาสมุทร ตรงกับแผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๗ และอธิบายต่อจากเรื่องข้างไอยราพต มีเนื้อความว่า

“...กลางเสามีมหามัจฉา ๗ จำพวกคือติมิจำพวก ๑ ติมิงจำพวก ๑ มหาติมิระมิงคะละจำพวก ๑ ตมิระมิงคะละจำพวก ๑ อชะยาโรหะจำพวก ๑ อานันท์จำพวก ๑ มะหิติมิงคะละจำพวก ๑ อยู่ในมหาสมุทรอันใหญ่แลหม่อมมหามัจฉานอกนี้ก็มีอีกเป็นหลายพรรค ครั้นหนึ่งครุฑโปกุณปรารถนาจะลองกำลังบินข้ามมหาสมุทรอดเมกก็มีอาจบินไปได้ ก็หยุดจับอยู่ที่กระโดงหลังปลาตัวหนึ่งปลานั้นบอกว่าทางยังไกลนักลูกครุฑนั้นก็บินกลับมาที่อยู่แห่งตน...”

³⁹⁵ กรมศิลปากร, พระสมุดตำราแผนคชลักษณ์, กรุงเทพฯ : สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 2546, หน้า 10.

เนื้อหาเรื่องครุฑบินข้ามสมุทรนี้ คำว่า “ครุฑโบทก” คือ “ครุฑโปก” อันหมายถึง “ลูกครุฑ” ซึ่งจากการศึกษาในอดีตทั้งงานอนุรักษ์จิตรกรรม กรมศิลปากร³⁹⁶ และ **สังจรรย์ สุขในมณี**³⁹⁷ ต่างระบุว่ายังไม่สามารถหาที่มาได้ ผู้วิจัยจึงได้ตรวจสอบเนื้อหาแผ่นศิลาจารึกอีกครั้งกับ นิบาตชาดก ปัญญาชาดก นิทานปรณัม ตลอดจนนิทานในพระสูตรต่างๆของพระไตรปิฎก แต่ก็ยังไม่พบเนื้อหาที่สอดคล้องเช่นกัน จนกระทั่งผู้วิจัยได้พบกับนิทานเรื่องหนึ่งที่ซ่อนอยู่ในวรรณกรรม **เรื่องสิงห์ไกรภพ** ของสุนทรภู่อันเป็นวรรณกรรมที่แต่งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น³⁹⁸ ปรากฏในตอนหลังจากสิงห์ไกรภพเสร็จศึกกับท้าวจตุพักตร์เจ้าเมืองมารันและพานางสร้อยสุดาพระชายาขึ้นนกพยนต์บินกลับไปยังเมืองโกญจา ระหว่างทางนั้นผ่านมหาสมุทรอันกว้างใหญ่ นางสร้อยสุดาได้ถามสิงห์ไกรภพว่ามหาสมุทรกว้างใหญ่เพียงใด สิงห์ไกรภพจึงเล่านิทานพรรณนาความกว้างใหญ่ของมหาสมุทร โดยมีเนื้อหาดังนี้

“...นางทูลถามตามประสงค์ว่าคงคา	กำหนดว่ากว้างขวางเป็นอย่างไร
พระเชยพลางทางแล้วว่าเจ้าพี่	ไม่มีที่สุดลงว่าตรงไหน
แต่โบราณท่านว่าครุฑขุมไกร	กายาใหญ่ยิ่งศิริมีศักดิ์
แต่บินหนักวักละโยชน์เป็นโสด	ข้ามสมุทรหมายฝั่งด้วยกัษา
ออกบินโบายโดยกำลังอหังการ	จนสุรียาเย็นรอนก็อ่อนใจ

³⁹⁶ งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสถียรในพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร, 2528/2530?, หน้า 71.

³⁹⁷ สังจรรย์ สุขในมณี, **จารึกที่เสถียรในพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม ๗**, [ออนไลน์], 2563, แหล่งที่มา: https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/20853 [16 มิถุนายน 2563].

³⁹⁸ **สิงห์ไกรภพ** เป็นนิทานคำกลอนของสุนทรภู่ความยาว 15 สมุดไทย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่าแต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 มีเนื้อหาสนุกสนานและผจญภัย ว่าด้วยสิงห์ไกรภพพลัดพากับบิดามารดา(ท้าวอินธุมาศเจ้าเมืองโกญจาและนางจันทร์) มาอยู่อาศัยกับพราหมณ์จินดาซึ่งนับถือเป็นที่ชายในถ้ำของท้าวพินทุมาร และได้ตีมันนางสิงห์จนมีผละกำลังมาก ต่อมาทั้งสองได้ใช้โยยวิเศษแปลงกายแอบหนีท้าวพินทุมาร และภายหลังแอบหนีพราหมณ์จินดาด้วยอุบายเดียวกันออกตามหาบิดามารดา โดยระหว่างทางได้แปลงร่างเป็นนกแก้วและพบรักกับนางสร้อยสุดาธิดาท้าวจตุพักตร์เจ้าเมืองมารัน ทั้งสองได้เสียกันและพาหลบหนีแต่ท้าวจตุพักตร์ตามชิงพระธิดากลับมาได้ และให้ประสูติโอรสชื่อรามวงศ์ ส่วนพราหมณ์จินดาได้ตามมาเจอสิงห์ไกรภพพอดีจึงร้องขอให้กลับเมืองโกญจาก่อน ต่อมาท้าวจตุพักตร์ยังแค้นสิงห์ไกรภพจึงยกทัพมาตีเมืองโกญจา แต่สิงห์ไกรภพรบชนะและปราบท้าวจตุพักตร์สวรรคต จึงให้นางสร้อยสุดาเป็นมเหสีอยู่เมืองโกญจา ส่วนพราหมณ์จินดาและบุตรรามวงศ์ไปอยู่ครองเมืองมารัน อ้างใน สุนทรภู่, **นิทานคำกลอนสุนทรภู่ เรื่อง สิงห์ไกรภพ**, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2558, หน้าคำนำ และหน้าคำอธิบาย.

<p>ไม่เห็นแดนแผ่นดินจะสิ้นชีพ แล้วถามปลาว่าฝั่งนั้นยังไกล ฝ่ายมัจฉาปลาแขยงแกลงเล่า อยู่อาศัยใกล้สุธาพยายาม จะออกลิ้นกิ้งกั้วเจียมตัวอยู่ ครุฑสถดับกลับหลังไม่หวังไป คำโบราณท่านเปรียบประเทียบว่า พลาจแอบอ้อมจุมพิตกระชิตนาง</p>	<p>ลงจับครีบบัจฉาพออาศัย หรือเกือบใกล้จ้งแสดงให้แจ้งความ ว่าตัวเรากระจิริดให้คิดขาม หากินตามชายฝั่งระวังภัย มิได้รู้ข้างโน้นอยู่หนไหน จึงมิได้แจ้งเหตุประเทศทาง พระมหาสมุทรสุดกว้างขวาง นี่ค่าจ้างที่พี่เล่าให้เจ้าฟัง....”³⁹⁹</p>
---	---

จากเนื้อหานิทานที่ปรากฏพบว่ามีความใกล้เคียงกับข้อความในศิลาจารึกอย่างมาก ตั้งแต่ครุฑลงกำลังบินข้ามฝั่งมหาสมุทรจนหมดแรงจึงลงพักจับครีบล้างปลาและถามระยะทางอีกฝั่งสมุทร ปลาในมหาสมุทรตอบว่าทะเลกว้างใหญ่นักไม่อาจรู้ได้ว่าแผ่นดินอีกฝั่งอยู่ที่ไหน ครุฑจึงถอดใจกลับไปยังที่อยู่ของตน อย่างไรก็ตาม เนื้อหาบางส่วนในวรรณกรรมกับแผ่นดินจารึกมีความคลาดเคลื่อนเล็กน้อย ได้แก่ตัวละครดำเนินเรื่องที่เป็น “ครุฑกายใหญ่” และ “ครุฑโปดก” (ลูกครุฑ) ทั้งนี้ เนื้อหานิทานฉบับในสิ่งทโกรภพจะมีลักษณะเป็น “คำโบราณท่านว่า” ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าเนื้อหา เรื่องครุฑบินข้ามสมุทรอาจนำมาจากนิทานโบราณเรื่องใดเรื่องหนึ่งจากวรรณกรรมต้นฉบับ ซึ่งอาจจะเป็นวรรณกรรมพุทธศาสนา ศาสนาพราหมณ์ หรือนิทานปกรณัมเบ็ดเตล็ดอื่นๆ โดยหวังว่าในอนาคตจะมีการสืบค้นที่มาของนิทานเรื่องนี้ได้สำเร็จ

อย่างไรก็ตาม การที่นิทานครุฑบินข้ามสมุทรปรากฏอยู่ในวรรณกรรมสิ่งทโกรภพนั้น ได้สะท้อนให้เห็นว่านิทานดังกล่าวเป็นที่รับรู้ของผู้คนสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งส่วนหนึ่งได้ถ่ายทอดเรื่องราวผ่านภาพจิตรกรรมที่พระวิหารวัดสุทัศน์ฯ โดยนำมาทับซ้อนกับภาพปลาใหญ่ 7 ชนิดตามคติ ซึ่งนับว่าเป็นการซ้อนเรื่องที่มีชั้นเชิงและแสดงนัยได้ทั้งเรื่องสิ่งมีชีวิตและความกว้างใหญ่ของมหาสมุทรในภาพเดียวกัน (3-E-ข ภาพที่ 229)

³⁹⁹ สุนทรภู่, สิ่งทโกรภพ เล่ม ๐๖, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พานิชคุภผล, 2454, หน้า 286-287.

2.1.3 หนุมาน พาลี สุกฤษ ในเขาหิรัญบรรพต : 5-E-ก

เนื้อหาเรื่องหนุมาน พาลี สุกฤษ ในเขาหิรัญบรรพต อยู่เสาด้านที่ 5 ทิศตะวันออก ส่วนเชิงเสา ตรงกับแผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๑๑ โดยมีเนื้อความว่า

“...เรื่องโลกย์สันถานเหลี่ยมนี้ ป่าพระหิมพานต์ในทีนั้นมีภูเขอันหนึ่งศรีดุจเงินยวงชื่อ หิรัญบรรพต มีถ้ำแก้วถ้ำทองถ้ำเงินปนที่อยู่แห่ง พญาพานรทั้ง ๓ คือ หนุมานแลพะหลีสุครี วัระเป็นนายฝูง มีบริวารละพวก ๆ มากกว่าพันโกฏ แลในถ้ำที่สถิตย์พญาพานรทั้ง ๓ นั้น มีพื้นอันอ่อนนุ่มดุจสำลือกอประด้ายมโนศิลาแดงแลจุมหรรดลเป็นที่รมนียถานยิ่งนัก....”

จากการศึกษาในอดีตโดยงานอนุรักษ์จิตรกรรม กรมศิลปากร⁴⁰⁰ ได้ระบุว่าภาพพญาลิงทั้งสามเป็นตัวละครสำคัญที่ปรากฏในเรื่อง **รามเกียรติ์** อันเป็นวรรณกรรมที่สืบเนื่องในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งได้อธิบายเรื่องกำเนิดของพญาลิงทั้ง 3 คือ หนุมาน พาลี สุกฤษ โดยอ้างอิงกับหนังสือเรื่องบ่อเกิดรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนการศึกษาของ **สัจจรัตน์ สุขในมณี**⁴⁰¹ อธิบายว่าภาพพญาลิงทั้งสามไม่ควรจะอยู่ในสถานที่ดังกล่าวในเวลาเดียวกัน เนื่องจากพาลีและสุกฤษเกิดก่อนหนุมาน นอกจากนี้ยังเปรียบเทียบกับภาพหนุมานในสมุดไตรภูมิหน้าปลายในฉากชายฝั่งติดกับมหาสมุทร โดยมีเฉพาะหนุมานนั่งในถ้ำริมน้ำเพียงตัวเดียว บริเวณชายฝั่งทวีปก่อนข้ามไปเกาะลังกา (ธน.10/ก : B (8) ภาพที่ 232) ซึ่งมีข้อความเขียนว่า “หนุมานสยมอยู่” อย่างไรก็ตาม เนื่องจากตัวละครในสมุดไตรภูมิมีจำนวนไม่ครบสามเหมือนเสาพระวิหาร อีกทั้งฉากสถานที่แสดงภาพก็ต่างกันคือชายฝั่งทะเล⁴⁰²ไม่ใช่ป่าหิมพานต์ ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงคิดเห็นว่าภาพหนุมานในสมุดไตรภูมิไม่ได้เกี่ยวข้องกันแต่อย่างใดกับภาพสามพญาลิงในเสาพระวิหาร แม้ว่าจะมีรูปลักษณะของบางตัวละครและสถานที่ดูคล้ายกันก็ตาม

จากผลการศึกษาในอดีตทั้งสองส่วน ผู้วิจัยมีข้อสันนิษฐานเพิ่มเติมต่อการวิเคราะห์ดังกล่าว โดยจากข้อความในศิลาจารึกกล่าวถึงตัวละครพญาลิงทั้งสามได้แก่ “**หนุมาน พะหลีสุครีวัระ(สุกฤษ)**” พญาลิงทั้งสามนี้เป็นตัวละครสำคัญที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่อง **รามเกียรติ์**

⁴⁰⁰ งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสภายในพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร, 2528/2530?, หน้า 99-100.

⁴⁰¹ สัจจรัตน์ สุขในมณี, ศิลาจารึกในพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม : การศึกษาเชิงวิเคราะห์, 2543, หน้า 333-334.

⁴⁰² ผู้วิจัยสังเกตเห็นว่าภาพหนุมานในถ้ำที่สมุดไตรภูมิมีฉากแนวถนนหินต่อเนื่องจากชายทวีปมาถึงเกาะลังกาด้วย สันนิษฐานว่าอาจเป็นส่วนหนึ่งของเหตุการณ์จ้องถนนในเรื่องรามเกียรติ์

โดยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นมีการชำระเรียบเรียงขึ้นใหม่เป็นบทละครตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2⁴⁰³ ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าวรรณกรรมรามเกียรติ์ควรจะเป็นที่รู้จักของนักปราชญ์บัณฑิตและผู้คนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นอกจากนี้ได้สันนิษฐานต่อไปว่าจากจิตรกรรมโลกสันฐานของวัดสุทัศน์ฯ ซึ่งแสดงภาพพญาสัตว์ประเภทต่างๆ ที่เชิงเสาพระวิหารต้นที่ 5 (5-ก) ในเหลี่ยมด้านที่จะแสดงภาพพญาลิงจึงได้เลือกตัวละครสำคัญทั้ง 3 ตัวดังกล่าวจากรามเกียรติ์เพื่อให้เข้าใจเนื้อหาภาพได้ง่ายและชัดเจนขึ้นเนื่องจากเป็นเป็นตัวละครที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว (5-E-ก ภาพที่ 230-231)

นอกจากนี้ ผู้วิจัยได้พบข้อความส่วนหนึ่งที่มีเนื้อหาระบุเกี่ยวกับพญาลิงปรากฏอยู่ใน **คัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจยยกถา**⁴⁰⁴ซึ่งเรียบเรียงขึ้นร่วมสมัยกันกับพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์รัชกาลที่ 1 โดยปรากฏใน หมวดตรีจกถา ว่าด้วยพญาสัตว์ ต่อจากเรื่องพญาปลาอานนท์ เนื้อความอธิบายว่า

*“...หนุมานพาลีสุควาทยโย ผูกพานรนั้นก็ตั้งพานรที่เกล้าที่หาญเป็นต้นว่า
หนุมานแลพาลี แลสุครีพให้เป็นพญา...”*⁴⁰⁵

(ไตรภูมิโลกวินิจยยกถา หมวดตรีจกถา)

จากเนื้อความที่ปรากฏข้างต้นได้สะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลของวรรณกรรมทั้งสองที่เชื่อมโยงกันแม้ว่าจะอยู่ต่างคติศาสนาและวัตถุประสงค์ ซึ่งการกล่าวถึงตัวละครพญาลิงทั้งสามในคราวเดียวกันและเป็นไปในฐานะพญาสัตว์นี้แทบจะไม่ปรากฏในวรรณกรรมโลกศาสตร์เล่มอื่นๆ

⁴⁰³ รามเกียรติ์เป็นวรรณกรรมในราชสำนักสำหรับสรรเสริญพระเกียรติยศพระเจ้าแผ่นดิน ปรากฏหลักฐานคำประพันธ์ต่างๆ ทั้งโคลง ฉันท์ คำพากย์ บทละคร ตั้งแต่ในสมัยอยุธยา ธนบุรี จนกระทั่งมีการชำระเรียบเรียงครั้งสำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้พระราชนิพนธ์บทละครรามเกียรติ์ใน พ.ศ.2340 ซึ่งนับว่ามีเนื้อหาสมบูรณ์ที่สุด ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้พระราชนิพนธ์บทละครรามเกียรติ์อีกฉบับให้มีความกระชับมากขึ้นสำหรับเล่นละครรำ อนึ่งตัวละครทั้งสามในรามเกียรติ์นี้หนุมาน เป็นบุตรที่เกิดกับพระพายขว้างอาวุธและกำลังกายของพระอิศวรเข้าท่องนางสวาหะ ขณะที่พาลีและสุครีพเป็นบุตรต่างบิดาของนางกาลอัจนา(แม่ของสวาหะ)กับพระอินทร์และพระอาทิตย์ตามลำดับ อ้างใน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, **บทละครเรื่องรามเกียรติ์ (เล่ม 1)**, พิมพ์ครั้งที่ 10, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2549, หน้าคำอธิบาย, 64-73 .

⁴⁰⁴ สำนวนที่ 2 พ.ศ.2345 ตูรายละเอียดในบทที่ 2 หัวข้อ 3.วรรณกรรมโลกศาสตร์, **ไตรภูมิโลกวินิจยยกถา**.

⁴⁰⁵ กรมศิลปากร, **วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจยยกถา)**, 2535, หน้า 639-641.

ก่อนสมัยรัตนโกสินทร์ ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าการเขียนภาพพญาลิงรวมทั้งพญาสัตว์ต่างๆ ที่เชิงเสาพระวิหารต้นที่ 5 ของวัดสุทัศนฯ มีอิทธิพลจากคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉัยเป็นอย่างมาก⁴⁰⁶

นอกจากนี้ข้อความในศิลาจารึกยังได้ระบุเพิ่มเติมว่า พญาลิงทั้งสามและบริวารลิงอาศัยอยู่ในภูเขาชื่อว่า “หิริญบรรพต” ซึ่งหมายถึงภูเขาสีเงินยวง จากการตรวจสอบกับวรรณกรรมโลกศาสตร์และในรามเกียรติ์แล้วไม่พบชื่อภูเขาที่ตรงกับหิริญบรรพตเลย จะมีเพียงภูเขาที่มีนิยามคล้ายคลึงกัน เช่น “เขารชตบรรพต” ซึ่งมีความหมายใกล้เคียงกันแปลว่าภูเขาสีเงิน ปรากฏในคัมภีร์จักกวางพทีปนี⁴⁰⁷ หรือ “เขาเหมติรันบรรพต” ในบทละครรามเกียรติ์ซึ่งเป็นชื่อที่สะกดใกล้เคียงกัน⁴⁰⁸ อย่างไรก็ตามภาพเสาพระวิหารต้นที่ 5 เน้นอธิบายหมู่พญาสัตว์ในป่าหิมพานต์เชิงกายภาพมากกว่าเนื้อหาจากเรื่องรามเกียรติ์

2.1.4 พญานาคพันพิขไส่ต้นไม้และฝูงนก : 5-E-ข

เนื้อหาเรื่องพญานาคพันพิขไส่ต้นไม้และฝูงนก อยู่เสาต้นที่ 5 ทิศตะวันออก ส่วนกลางเสา ตรงกับแผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๑๑ โดยมีเนื้อความว่า

“...กลางเสามีพญานาคอยู่ในมหาสมุทรพันพิคมต้องพุกษาชาติอันอยู่ริมฝั่งน้ำใหม่เปณจุมไป หมู่อกซึ่งทำรงอาไศรยอยู่บนต้นไม้้นั้นก็วินาศวิบหายด้วยพิคมแห่งพญานาค....”

เนื้อหาในศิลาจารึกนี้ ในการศึกษาในอดีตทั้งงานอนุรักษ์จิตรกรรม กรมศิลปากร และ **สัจจรัตน์ สุขในมณี** ต่างระบุว่ายังไม่สามารถหาที่มาได้ โดยจากตัวละครที่ปรากฏในเรื่อง ได้แก่ พญานาคและหมู่อก, สถานที่ ได้แก่ ริมฝั่งน้ำ, และเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นได้แก่พญานาคพันพิขไส่สร้างจนมอดไหม้พินาศไปนั้น ผู้วิจัยได้ตรวจสอบกับชาดกและนิทานในคัมภีร์ต่างๆ อีกครั้ง และพบว่ามีชาดกเรื่องหนึ่งที่ใกล้เคียงที่สุด ได้แก่ **ขตาสนชาดก** ในอรรถกถา เอกนิบาตชาดก⁴⁰⁹

⁴⁰⁶ ดูประกอบกับบทที่ 4 หัวข้อที่ 1 รูปแบบศิลปะและระเบียบภาพจิตรกรรม, สรุปรววิเคราะห์และข้อเสนอของ ผู้วิจัย, จิตรกรรมชุดที่ 2, ข้อ ค.

⁴⁰⁷ ภูเขาในป่าหิมพานต์ อีกชื่อของเขาไกรลาส อ่างใน พระสิริมังคลาจารย์, **จักกวางพทีปนี**, 2523, น. 22. (ภาคแปล)

⁴⁰⁸ เป็นภูเขาที่หนุมาน องคต และชมพูพานพักที่ระหว่างตามสืบข่าวนางสีดาซึ่งถูกทศกัณฐ์ลักพาตัวไปลงกา และ ได้แก้คำสาปพญานากสัมพาทีที่อาศัยอยู่เขาแห่งนั้นหลังจากถูกพระอาทิตย์สาปให้ขนบนกายไม่ขึ้น อ่างใน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, **บทละครเรื่องรามเกียรติ์ (เล่ม 2)**, 2549, หน้า 103.

⁴⁰⁹ อรรถกถา พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เอกนิบาตชาดก อสัมปทานวรรค.

เนื้อหาในชาดกว่าด้วยเรื่องพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานกทำรังอาศัยอยู่บนต้นไม้ใหญ่บริเวณริมสระแห่งหนึ่งพร้อมด้วยหมู่นกบริวารจำนวนมาก โดยนกที่ทำรังบนกิ่งที่ยื่นไปในสระน้ำมักจะถ่ายมูลของตนลงไปในสระซึ่งเป็นที่อยู่ของพญานาคราชตนหนึ่งมีนิสัยดุร้าย พญานาคเห็นหมู่กถ่ายมูลลงมายังที่อยู่ของตนแล้วจึงโกรธและหาทางขับไล่หมู่กพวกนี้ไป คินหนึ่งหลังจากที่หมู่กเข้าอนบนกิ่งไม้ทั้งหลายแล้ว พญานาคจึงบันดาลให้น้ำในสระเดือดพล่าน เกิดควันคลุ้งขึ้นและเกิดเป็นเปลวไฟสูงเท่าลำตาลเผาไหม้รังของหมู่กจนพินาศย่อยยับ พญานกโพธิสัตว์เมื่อเห็นเหตุการณ์ดังนี้แล้วจึงกล่าวกับบริวารว่าให้ย้ายไปหาแหล่งที่อยู่ใหม่ ต้นไม้และสระแห่งนี้ไม่สามารถเป็นที่พึ่งพำนักอันสบายของหมู่เราได้อีกต่อไป พวกนกที่เชื่อคำพระโพธิสัตว์ต่างบินหนีไปยังที่อื่น พวกที่ไม่เชื่อคำพระโพธิสัตว์ยังต่างเกาะอยู่ที่ต้นไม้จนสิ้นชีพไป ดังในเนื้อความชาดก ดังนี้

“...พระโพธิสัตว์บังเกิดในกำเนิดนก บรรลุความเป็นผู้รู้เพียงสาแล้ว ถึงความงามเป็นเลิศ ได้เป็นพระยานก อาศัยต้นไม้ใหญ่ สมบูรณ์ด้วยกิ่งก้าน สาขา และค่าคบ มีใบหนาแน่นอยู่ใกล้ฝั่งสระเกิดเอง ในแนวป่าตำบลหนึ่ง อยู่เป็นหลักฐาน พร้อมทั้งบริวาร นกเป็นจำนวนมาก เมื่ออยู่ที่กิ่งอันยื่นไปเหนือน้ำของต้นไม้ นั้น ก็พากันถ่ายมูลลงในน้ำ. และในชาติสระนั้นแล้ว ก็มีนาคราชผู้ดุร้ายอาศัยอยู่ นาคราชนั้นมิวิตกว่า นกเหล่านี้พากันขี้ลงในสระอันเกิดเอง อันเป็นที่อยู่ของเรา เห็นจะต้องให้ไฟลุกขึ้นจากน้ำเผาต้นไม้เสีย ให้พวกมันหนีไป พญานาคนั้นมีใจโกรธ ตอนกลางคืน เวลาที่พวกนกทั้งหมดมาประชุมกันนอนที่กิ่งไม้ทั้งหลาย ก็เริ่มทำให้น้ำเดือดพล่านเหมือนกับยกเอาสระขึ้นตั้งบนเตาไฟฉะนั้น เป็นชั้นแรก ชั้นที่สองก็ทำให้ควันพุ่งขึ้น ชั้นที่สามทำให้เปลวไฟลุกขึ้นสูงชั่วลำตาล

พระโพธิสัตว์เห็นไฟลุกขึ้นจากน้ำ ก็กล่าวว่า ดูก่อนชาวเราฝูงนกทั้งหลาย ธรรมดาไฟติดขึ้นเขาก็พากันเอาน้ำดับ แต่บัดนี้ น้ำนั้นแหละกลับลุกเป็นไฟขึ้น พวกเราไม่อาจอยู่ในที่นี้ได้ ต้องพากันไปทีอื่น...”⁴¹⁰

(อรรถกถา ขตาสนชาดก)

⁴¹⁰ พระสูตร และ อรรถกถาแปล ขุททกนิกาย เอกนิบาตชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 2, พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525, หน้า 527-530.

จากเนื้อหาในชาดกเมื่อเทียบกับภาพเสาศระวิหารแล้วจึงนับว่าใกล้เคียงมากที่สุด แม้ว่า จะมีรายละเอียดต่างกันบ้างเล็กน้อยคือ พญานาคพันพิงใส่รังนกบนต้นไม้โดยตรง ซึ่งตามเนื้อหา จะต้องเป็นพญานาคบันดาลให้สระน้ำเดือดแล้วเกิดไฟเผาต้นไม้ ทั้งนี้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าอาจมีการ ปรับเปลี่ยนเนื้อหาเล็กน้อยเพื่อแสดงภาพเหตุการณ์จากเนื้อเรื่องให้เป็นรูปธรรมชัดเจนมากขึ้น (5-E-ข ภาพที่ 233)

นอกจากนี้ จากที่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์จิตรกรรมว่าบริเวณที่แสดงภาพนาคอยู่เป็นพื้นน้ำ ซึ่งมีชายฝั่งโค้งเว้ายาวขึ้นไปปรับช่วงกับพื้นแผ่นดินเกาะกลางทะเลที่มีวิมานครุฑและเทวดาประทับ (อยู่ส่วนเหนือขึ้นไป)⁴¹¹ ทำให้เกิดเป็นภูมิประเทศที่ดูคล้ายกับบ่อสระซึ่งสอดคล้องกับสถานที่ที่ พญานาคราชาอาศัยอยู่ตามเนื้อเรื่อง (ภาพที่ 234) อีกทั้งมีหมู่ต้นไม้ที่ริมฝั่งน้ำนั้นจำนวนมาก เมื่อศึกษาจิตรกรรมประกอบกับเนื้อหาในแผ่นศิลาจารึกแล้วจึงสอดคล้องกับเรื่องขมาสนชาดกมากที่สุด

2.1.5 เหล่าเทวดาและยักษ์หาแก้วในมหาสมุทร : 8-5-ข

เรื่องเหล่าเทวดาและยักษ์หาแก้วในมหาสมุทร อยู่เสาด้านที่ 8 ทิศใต้ ส่วนกลางเสาศระ ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๑๘ โดยมีเนื้อความว่า

“...กลางเสามีอสุรินทราทูกับเทพดาแลยักษ์อิราชอันมีฤทธิ์ลงลุมมหาสมุทรเที่ยวหาแก้วต่าง ๆ มาชมเล่น...”

เนื้อหาในศิลาจารึกนี้ ในการศึกษาในอดีตทั้งงาน อนุรักษ์จิตรกรรม กรมศิลปากร และ สังจรัตน์ สุขในมณี ต่างระบุว่ายังไม่สามารถหาที่มาได้ โดยจากตัวละครและเหตุการณ์ที่ปรากฏ ในเนื้อเรื่อง ได้แก่ ยักษ์และเทวดาที่เที่ยวหาแก้วต่างในมหาสมุทรมาชมเล่นนั้น ผู้วิจัยได้ตรวจสอบกับ ชาดกและนิทานในคัมภีร์ต่างๆ และพบว่าใกล้เคียงกับพระสูตรเรื่องหนึ่ง ได้แก่ ปหาราทสูตร⁴¹² ในพระสุตตันตปิฎก เนื้อหาว่าด้วย ท้าวปหาราทอสูรได้ไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าที่ควงต้นสะเดา ในที่ของนเรพญักษ์ พระพุทธองค์ได้ตรัสถามท้าวอสูรว่า พวกอสูรต่างพากันยินดีในมหาสมุทรบ้างหรือไม่ ท้าวอสูรได้ทูลตอบว่า พวกอสูรยอมยินดีในมหาสมุทรนั้น พระพุทธองค์จึงได้ตรัสถามต่อไปว่า มีความอัศจรรย์ในมหาสมุทรเท่าใดที่เหล่าอสูรต่างพากันรื่นรมย์ยินดี ท้าวอสูรทูลตอบว่า มีอยู่ 8 ประการ ได้แก่

⁴¹¹ ดูประกอบกับบทที่ 4 หัวข้อที่ 1 รูปแบบศิลปะและระเบียบภาพจิตรกรรม, จิตรกรรมชุดที่ 2, เสาด้านที่ 5 (5-E-ข)

⁴¹² พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย อัฐกนิบาต ปฐมปัณณาสก์ มหาวรรค.

1. มหาสมุทรลาด ลุ่ม ลึกลงไปโดยลำดับ ไบโกรกชั้นเหมือนเหว
2. มหาสมุทรน้ำเต็มเปี่ยมอยู่เสมอ ไม่ล้นเข้าฝั่ง
3. มหาสมุทรไม่มีซากศพ เพราะคลื่นย่อมซัดเอาซากศพเข้าหาฝั่งบกทันที
4. แม่น้ำสายใหญ่บางสาย ได้แก่ คงคา ยมูนา อจิรวดี สรรภู มหิ เมื่อไหลไปถึงมหาสมุทรแล้ว ย่อมละเชื้อเดิมเสียทั้งหมด และเรียกว่าเป็นมหาสมุทร
5. แม่น้ำทุกสายในโลกย่อมไหลไปรวมกันที่มหาสมุทร และแม้ว่าจะมีฝนตกลงสู่มหาสมุทร น้ำในมหาสมุทรก็ไม่ได้พร่องหายหรือเต็มเต็มเพราะน้ำนั้น
6. มหาสมุทรมีรสเค็มเพียงรสเดียว

7. มหาสมุทรมีแก้วรัตนะมากมายหลายชนิด โดยในพระสูตรอธิบายอย่างพิสดารว่า

“...อีกประการหนึ่ง มหาสมุทรมีรัตนะมากมายหลายชนิด ในมหาสมุทรมี รัตนะเหล่านี้ คือ แก้วมุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ สัจจ์ คีลา แก้วประพาฬ เงิน ทอง ทับทิม มรกต ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้อที่มหาสมุทรมีรัตนะมากมายหลายชนิดในมหาสมุทรนั้นมีรัตนะ คือ แก้วมุกดา แก้วมณี แก้ว ไพฑูรย์ สัจจ์ คีลา แก้วประพาฬ เงิน ทอง ทับทิม มรกต นี่เป็นธรรมที่น้ำอัศจรรย์อันไม่เคยมีมาประการที่ ๗ ในมหาสมุทร ที่พวกอสูรเห็นแล้วๆ จึงอภิมรณอยู่ ฯ

....”⁴¹³

8. มหาสมุทรเป็นที่อาศัยของสิ่งมีชีวิตขนาดใหญ่ๆ คือ ปลาตมิ ปลาตมิงคลา ปลาตมิรมิงคลา พวกอสูร นาค คนธรรพ์ มีร่างกายประมาณ 100-500 โยชน์

จากลักษณะความอัศจรรย์ของมหาสมุทรที่ปหาราทอสูรกล่าวมาจะสังเกตได้ว่า มีประการที่ 7 ที่กล่าวถึงแก้วรัตนะต่างๆ อยู่ในมหาสมุทรอันเป็นที่รื่นรมย์ยินดีของพวกอสูร ซึ่งค่อนข้างใกล้เคียงกับเนื้อหาในจิตรกรรมและแผ่นศิลาจารึกที่มียักษ์เที่ยวหาแก้วในมหาสมุทรมาชมเล่น โดยจิตรกรรมกำหนดให้อยู่ส่วนกลางเสาซึ่งเป็นฉากพื้นน้ำทะเล (8-S-ข ภาพที่ 235)

ทั้งนี้ จากในภาพจิตรกรรมจะพบว่าทั้งเหล่ายักษ์อสูรทั่วไปและยักษ์กายใหญ่ โดยระบุชื่อในแผ่นศิลาจารึกว่า “อสูรินทราหู” ซึ่งไม่ปรากฏชื่อในพระสูตรนี้⁴¹⁴ ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่า อาจเป็นการนำตัวละครจอมอสูรที่เป็นที่รู้จักคุ้นเคยเสริมเข้ามาเพื่อให้ภาพส่วนกลางพระวิหาร

⁴¹³ พระสูตร และ อรรถกถาแปล อังคตนิคาย สัตตก-อัฐก-นวกนิบาต เล่มที่ 4, พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525, หน้า 401.

⁴¹⁴ ในอรรถกถา ปหาราทสูตร ได้อธิบายเพิ่มเติมว่าจอมอสูรมีอยู่ 3 ตน ได้แก่ วูปปจิตติ ราหู และ ปหาราทะ อ้างใน เรื่องเดียวกัน, 2525, หน้า 406.

มีจุดประฐานโดดเด่นมากขึ้น นอกจากนี้จะเห็นว่ามีการเหล่านานาจำนวนมากร่วมในฉากด้วย ซึ่งในพระสูตรไม่ได้กล่าวถึงเช่นกัน แต่ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าอาจเป็นภาพความต่อเนื่องกับส่วนเชิงเสา ซึ่งอธิบายเรื่องยมโลกและเมืองนรก (8-S-ก, ข ภาพที่ 236) โดยในฉากยมโลกนั้นได้แสดง ภาพพญามราชขณะพิพากษาสอบถาม เทวทูต 5 แก่สัตว์โลก หากว่าผู้ใดมีบุญกุศลมากพอจะไปได้ไป สวรรค์ภาพ จากเนื้อหาส่วนนี้เองจึงอาจเป็นการเชื่อมโยงภาพของผู้มีกุศลต่อเนื่องจากฉากยมโลกขึ้นไป ยังด้านบนโดยได้อุบัติเป็นหมู่เทพเทวดา ดังนั้นจึงเป็นไปได้ว่าภาพหมู่เทวดาได้ทับซ้อนกับเรื่อง เหล่ายักษ์หาแก้วในมหาสมุทรจากปหาราหสูตร โดยนอกจากเพื่อแสดงถึงแก้วรัตนอันเป็น ความอัศจรรย์ประการหนึ่งในมหาสมุทรของพวกยักษ์อสูรแล้ว อาจแสดงนัยถึงการเสวยทิพยสมบัติ อันน่าอภิรมย์ยินดีของเหล่าเทวดาผู้มีกุศลด้วยเช่นกัน

ภาพประกอบ หัวข้อ 2.1

ภาพที่ 227 ซ้ำงไอยรวรรณในเสาศระวิหาร วัดสุทัศนเทพวราราม (3-E-ก)

ที่มา: ผู้วิจัย

ภาพที่ 228 ช้างไอยราพต(บนซ้าย) ในพระสมุดตำราแผนคชลักษณ์
ที่มา : กรมศิลปากร, พระสมุดตำราแผนคชลักษณ์, 2546

229

ภาพที่ 229 ครุฑไปภูเกาะหลังปลาในมหาสมุทร (3-E-ข)

230

ภาพที่ 230 หนุมาน พาลี สุครีพในเขาหิรัญบรรพต (5-E-ก)

231

232

ภาพที่ 231 ภาพขยาย หนุมาน พาตี สุครีพในเขาหิรัญบรรพต (5-E-ก)
 ภาพที่ 232 หนุมานในถ้ำริมฝั่งสมุทร จากสมุดไตรภูมิ (ไม่เกี่ยวข้องกับเสาศพระวิหาร)

233

234

ภาพที่ 233 พญานาคพ่นพิษใส่ต้นไม้และฝูงนก (5-E-ข)
 ภาพที่ 234 ภูมิประเทศแผ่นดินล่อมเป็นสระน้ำในเรื่องพญานาคพ่นพิษ (5-E-ข)

235

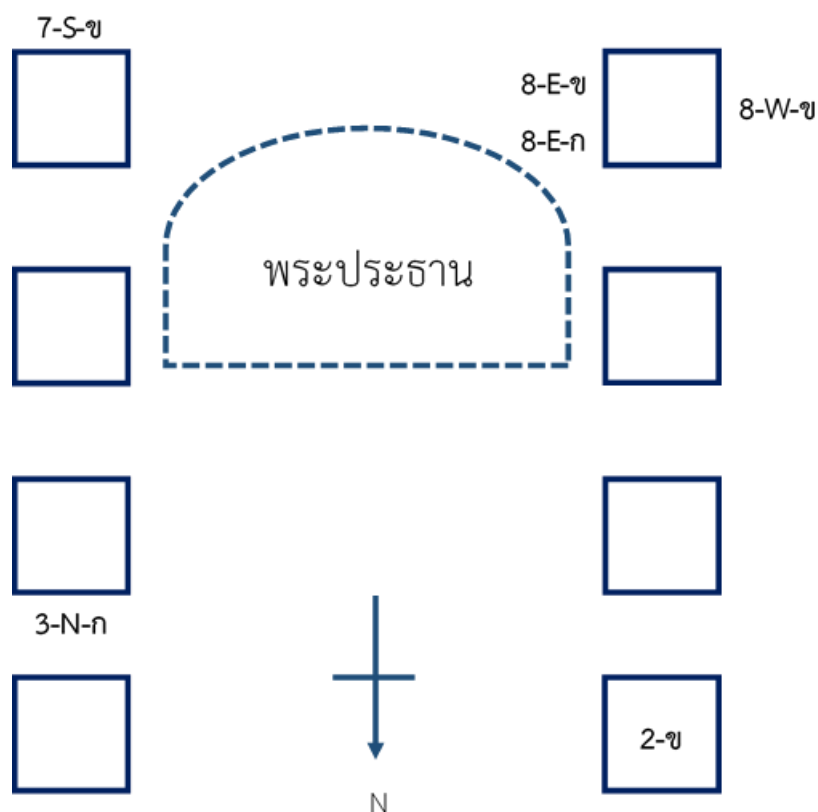
236

ภาพที่ 235 เหล่าเทวดาและยักษ์หาแก้วในมหาสมุทร (8-S-ข)
 ภาพที่ 236 เทวดา-ยักษ์หาแก้วในมหาสมุทร และฉากยมโลกที่เชิงเสา (8-S-ก,ข)

2.2 ข้อเสนอของผู้วิจัยในเนื้อหาภาพจิตรกรรมส่วนที่ผ่านการวิเคราะห์มาแล้วในอดีต

จากการตรวจสอบภาพจิตรกรรมเสาศระวิหารประกอบกับการศึกษาวิเคราะห์เนื้อหาของนักวิชาการในอดีตนั้น ผู้วิจัยมีข้อเสนอเพิ่มเติมในภาพจิตรกรรม 6 ตำแหน่ง ดังแผนภาพต่อไปนี้

แผนผังที่ 5 ตำแหน่งเนื้อหาในจิตรกรรมเสาศระวิหารที่มีข้อเสนอเพิ่มเติม

2-ข : พระเจ้ามันธาตุราชเสด็จเหาะชมทวีปทั้งสี่ (ส่วนกลางเสาทุกเหลี่ยม)

3-N-ก : โสภาคะสามเณรตักน้ำและปราบบัณฑิตระนาคราชที่สระอโนดาต

7-S-ข : สุมณะสามเณรล้วงเอาจิ้งโกฏพระธาตุจากสุละทัตนาคราช

8-E-ก : เฉพาะนิทานเรื่องสุนัขจิ้งจอกสู้ช้าง

8-E-ข : พญางูกระออกไปค้าขาย

8-W-ข : เรื่องนกนางเขนตกฟองที่หาดทราย

2.2.1 พระเจ้ามันธราชเสด็จเหาะชมทวีปทั้งสี่ : 2-ข

เรื่องพระเจ้ามันธราชเสด็จเหาะชมทวีปสี่ ปรากฏที่ส่วนกลางเสาดันที่ 2 ทุกเหลี่ยม โดยเริ่มต้นจากเหลี่ยมทิศใต้ (2-S-ก,ข หรือแผ่นศิลาจารึกที่ ๓๐)⁴¹⁵ อันเป็นฉากเริ่มต้นในชมพูทวีป และเวียนขวาไปรอบเสาพระวิหารไปเหลี่ยมทิศตะวันตก (2-W-ข, ศิลาจารึกแผ่นที่ ๓๑) ทิศเหนือ (2-N-ข, ศิลาจารึกแผ่นที่ ๓๒) จนบรรจบที่เหลี่ยมทิศตะวันออก (2-E-ข, ศิลาจารึกแผ่นที่ ๒๙) โดยมีเนื้อความดังต่อไปนี้

“...กลางเสามีพระเจ้าวสันตมหาศุราชกับราชบริษัทรช้างแก้วไปชมบุพพิเทหทวีป...”

(ศิลาจารึกที่ ๒๙)

“...ในชมพูทวีปนั้นมีพระนครหนึ่งมิได้ปรากฏนามโดยพระบาฬี พระเจ้าวสันตมหาศุราชได้ เสดยศิริสมบัติในที่นั้น แล้วเสด็จขึ้นไปครองสมบัติในดาวดึงขเทวโลกย์ แล้วตกลงมายังพระ อุทยานริมพระนครให้หาพระราชনীดามาเฝ้าแล้วสวรรคต...”

(ศิลาจารึกที่ ๓๐)

“...กลางเสามีพระเจ้าวสันตมหาศุราชทรงจักรแก้วภาบริวารไปชมอมรโคญานทวีป...”

(ศิลาจารึกที่ ๓๑)

“...กลางเสามีพระเจ้าวสันตมหาศุราชทรงม้าแก้วภาบริวารมาชมอุตรกुरुทวีป...”

(ศิลาจารึกที่ ๓๒)

จากการวิเคราะห์เนื้อหาในอดีต ได้แก่ งานอนุรักษ์จิตรกรรมฯ กรมศิลปากร⁴¹⁶ และ สัจจรัตน์ สุขโฉมณี⁴¹⁷ ต่างระบุว่ามาจากเรื่องมันธราชชาดก ในอรรถกถาชาดก⁴¹⁸ ซึ่งผู้วิจัย คิดเห็นว่าจากเนื้อหาภาพรวมของชาดกนั้นก็สอดคล้องกับในภาพจิตรกรรมและแผ่นศิลาจารึก อย่างไรก็ตามหากพิจารณาเนื้อหาลงในรายละเอียดร่วมกับภาพจิตรกรรมและแผ่นศิลาจารึกแล้ว

⁴¹⁵ ศิลาจารึกหมายเลขอันดับแรกสุดเป็น ๒๙ ซึ่งตรงกับเหลี่ยมทิศตะวันออก (2-E) อย่างไรก็ตามผู้วิจัยได้พิจารณา ร่วมกับภาพจิตรกรรมซึ่งเรื่องราวมันธราชชาดกนั้นได้เริ่มจากเหลี่ยมทิศใต้ดังกล่าว ดูรายละเอียดในบทที่ 4 หัวข้อ ที่ 1 รูปแบบศิลปะและระเบียบภาพจิตรกรรม, สรุปรายวิเคราะห์และข้อเสนอเพิ่มเติม จิตรกรรมชุดที่ 1, ข้อ 1.1.(ค.)

⁴¹⁶ งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสายาวในพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร, 2528/2530?, หน้า 226.

⁴¹⁷ สัจจรัตน์ สุขโฉมณี, จารึกที่เสาวินิจฉัยวัดสุทัศนเทพวราราม ๓๐, [ออนไลน์], 2563, แหล่งที่มา: https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/20885 [17 มิถุนายน 2563].

⁴¹⁸ อรรถกถา พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ติกนิบาตชาดก สังกัปปวรรค.

จะพบว่าอรรถกถา มัชฌิมนิกายชาดกไม่ได้ระบุชัดเจนว่าพระเจ้ามณฑลราชทรงแก้วรัตน⁴¹⁹ เหาะไปชมทวีปทั้งสี่พร้อมบริวาร โดยกล่าวแต่เพียงว่าทรงเป็นจักรพรรดิปกครองทวีปทั้งสี่และ สวรรค์ ดั่งเนื้อความตอนท้ายเรื่องว่า

“...พระเจ้ามณฑลราชตรัสว่า ท่านทั้งหลายพึงบอกข้าวสาสน์นี้แก่มหาชนว่า พระเจ้ามณฑลราช มหाराชครองราชสมบัติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิในมหาทวีปทั้งสี่ มีทวีปน้อยสองพันเป็นบริวาร ครองราชสมบัติในเทวโลกชั้นจาตุมหาราชิกาตลอดกาลนาน แล้วได้ครองราชสมบัติในเท วโลก ตามปริมาณพระชนมายุของข้าวสักกะถึง ๓๖ องค์ ยังทำตณหาคือความอยากให้เต็ม ไม่ได้เลยได้สวรรคตไปแล้ว...”⁴²⁰

อย่างไรก็ตาม เรื่องการทรงพาหนะแก้วรัตนในอรรถกถาชาดกปรากฏเฉพาะตอนที่ พระเจ้ามณฑลราชประสงค์จะขึ้นไปปกครองสวรรค์ โดยทรงนำจักรแก้วเหาะไปยังสวรรค์ชั้น จตุมหาราชิกาและดาวดึงส์⁴²¹ ดังที่ปรากฏในเนื้อหาช่วงต้นเรื่องว่า

“...วันหนึ่ง พระเจ้ามณฑลราชนั้นไม่สามารถทำตณหาให้เต็มได้ จึงทรงแสดงอาการ ระอาพระทัย อำมาตย์ทั้งหลายทูลถามว่า ข้าแต่สมมติเทพ พระองค์ทรงระอาเพราะเหตุ อะไร? พระเจ้ามณฑลราชตรัสว่า เมื่อเรามองเห็นกำลังบุญของเราอยู่ ราชสมบัตินี้จักทำอะไรได้ สถานที่ไหนหนอจึงจะนำเรื่อนรมย์ อำมาตย์ทั้งหลายกราบทูลว่า ข้าแต่มหाराช เทวโลกนำ เรื่อนรมย์ พระเจ้าข้า. ท้าวเธอจึงทรงพុងจักรรัตนไปยังเทวโลกชั้นจาตุมหาราชิกาพร้อม ด้วยบริษัท...”⁴²²

(อรรถกถา มัชฌิมนิกายชาดก)

⁴¹⁹ หมายถึง **สัตตรัตน** 7 ประการที่เป็นสมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิ ได้แก่ จักรแก้ว มณีแก้ว ม้าแก้ว ช้างแก้ว นางแก้ว ขุนพลแก้ว ขุนคลังแก้ว อังใน จีราวรรณ แสงเพชร, ศิลปะไทย เรียนให้รู้ ดูให้เข้าใจ, 2560, หน้า 21-22. ทั้งนี้ สำหรับในจิตรกรรมเสภาพระวิหารปรากฏเพียง สามรัตนได้แก่ จักรแก้ว ช้างแก้ว และม้าแก้ว

⁴²⁰ พระสูตร และ อรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 4, พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525, หน้า 76-77.

⁴²¹ เหตุการณ์นี้ปรากฏในจิตรกรรมเสภาพระวิหารเช่นกัน โดยอยู่บริเวณกลางเสภาพระวิหารเหนือภาพทวีป (2-S-ข) เป็นพระเจ้ามณฑลราชทรงราชรถพร้อมบริวาร โดยอยู่เหนือภาพชมพูทวีป

⁴²² พระสูตร และ อรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 4, 2525, หน้า 74.

ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงได้สืบค้นเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้ามณฑาตุราชในพระไตรปิฎก ภาคส่วนอื่นๆ และพบว่ามีส่วนหนึ่งกล่าวถึงเรื่องราวพระเจ้ามณฑาตุราชคล้ายคลึงกับ ในอรรถกถาชาดก แต่ได้กล่าวเนื้อหาเกี่ยวกับการเสด็จไปในทวีปทั้งสี่และสวรรคตด้วยจักรแก้ว คือ **อรรถกถาสติปัญฐานสูตร** อันได้อ้างอิงแล้วในคัมภีร์โลกศาสตร์ได้แก่ **จักกวางทวิปนี** มีเนื้อความดังนี้

“...ส่วนพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ในกาลแห่งพระเจ้ามณฑาตุ มนุษย์ใน ๓ ทวีปได้ สดับว่า ขึ้นชื่อว่าชมพูทวีปเป็นแผ่นดินที่อุบัติของบุรุษผู้สูงสุด ตั้งแต่พระพุทธเจ้า พระปัจเจก พุทธเจ้า พระมหาสาวกและพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นทวีปอันสูงสุด เป็นที่น่านี่นรมย์ยิ่ง ดังนี้แล้ว **จึงได้ตามเสด็จพระเจ้ามณฑาตุจักรพรรดิซึ่งทรงกระทำจักรรัตนไวัข้างหน้าเสด็จไปตาม ทวีป ๔ มายังชมพูทวีป** ลำดับนั้น พระราชาได้ตรัสถามปริณายกรัตน(ขุนพลแก้ว)ว่า “ที่ซึ่งน่านี่นรมย์กว่ามนุษย์โลกมีไหมหนอ” ปริณายกรัตนกราบทูลว่า “ทำไมจึงตรัสดังนั้นพระเจ้าคะ พระองค์ไม่ทรงเห็นอานุภาพของพระจันทร์และพระอาทิตย์ดอกหรือ สถานที่ของเทพพวกนั้น น่านี่นรมย์กว่ามนุษย์โลกนี้แน่ **พระราชาจึงได้ทรงทำจักรรัตนไวัข้างหน้าเสด็จไปในเทวโลก ชั้นสวรรคตจตุมหาราชิก...**”⁴²³

(อรรถกถา สติปัญฐานสูตร, ในจักกวางทวิปนี กัณฑ์ที่ 4 ทวีปนิเทศ)

อรรถกถาพระสูตรที่กล่าวมานี้เป็นการเล่าถึงที่มาของกुरुชนบท ซึ่งจากรายละเอียด เนื้อหาที่ปรากฏนับได้ว่าค่อนข้างใกล้เคียงกับเนื้อหาในศิลาจารึกและภาพจิตรกรรมอันแสดงถึงการ เคลื่อนไปในทวีปทั้งสี่ ผู้วิจัยจึงมีข้อเสนอว่าเรื่องมณฑาตุราชชาดกในเสาพระวิหารอาจได้อิทธิพลด้าน เนื้อหามาจากสำนวนของอรรถกถาสติปัญฐานสูตร โดยอาจผ่านทางคัมภีร์จักกวางทวิปนีซึ่งมีการจาร คัดลอกหลายฉบับในสมัยรัตนโกสินทร์ หรืออรรถกถาพระสูตรอื่นๆที่มีสำนวนเนื้อหาในลักษณะ เดียวกัน โดยใช้ประกอบกับฉากทวิปสี่ที่เชิงเสาพระวิหารเพื่อให้เกิดลำดับความเคลื่อนไหวในภาพเสา พระวิหารต้นที่ 2 อันเวียนขวาตามเข็มนาฬิกาโดยมีจุดเริ่มต้นที่เหลี่ยมเสาทิศใต้ (2-5-ข) และเพื่อให้ สอดคล้องกับเสาดันที่ 1 ในฝั่งตรงข้ามที่มีเรื่องราวพระอินทร์กับอสูรประกอบฉากเขาพระสุเมรุ อันเป็นฉากเปิดเรื่องราวภาพรวมจักรวาลและว่าด้วยวาระผู้ปกครองสมบัติในจักรวาล⁴²⁴

⁴²³ พระสิริมังคลาจารย์, **จักกวางทวิปนี**, 2523, หน้า 72 (ภาคแปล).

⁴²⁴ ทุกรายละเอียดเพิ่มเติมในบทที่ 4 หัวข้อที่ 1 รูปแบบศิลปะและระเบียบภาพจิตรกรรม, **สรุปการวิเคราะห์และ ข้อเสนอของผู้วิจัย**, จิตรกรรมชุดที่ 1, ข้อ 1.1 (ง.)

อนึ่ง ในภาพเสาศาพระวิหารได้เขียนพาหนะแก้วทั้งหลายเพิ่มเติมลงไปเพื่อเป็นสัญลักษณ์ แสดงให้เห็นถึงรัตนสมบัติของพระจักรพรรดิราชได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ได้แก่ จักรแก้ว ม้าแก้ว และช้างแก้ว (ภาพที่ 237) ซึ่งในอรรถกถาพระสูตรหรือชาดกระบุเพียงแต่จักรแก้วเท่านั้น

2.2.2 โสปากะสามเนตรตักน้ำและปราบบัณพระนาคราชที่สระโนนาคต : 3-N-ก

เรื่องโสปากะสามเนตรตักน้ำและปราบบัณพระนาคราชที่สระโนนาคต อยู่ที่เสาดันที่ 3 ทิศเหนือ ส่วนเชิงเสาดตรงกับแผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๖ โดยมีเนื้อความว่า

“...อนึ่งมีความว่าในอะโนตตะสระนั้นพญาบัณพระนาคราชห้วงแหวนอยู่ครั้งหนึ่งพระโสปากะสามเนตรผู้เปนนองค์พระอรหันต์ไปพระมาณพญานาคนั้นนำเอาอุทกวาริในสระมาถวายพระสารีบุตรได้...”

จากเนื้อความในศิลาจารึกอธิบายถึงสามเนตรชื่อโสปากะที่บรรลุเป็นพระอรหันต์ ได้ทรมานพญานาคชื่อบัณพระที่อยู่ใต้อะโนนาคตและตักน้ำไปถวายพระสารีบุตร โดยการวิเคราะห้เนื้อหาในอดีต ได้แก่ *งานอนุรักษ์จิตรกรรมฯ กรมศิลปากร และสังจรรย์ สุขในมณี*⁴²⁵ ยังระบุไม่ได้แน่ชัดว่ามาจากนิทานเรื่องใด

ผู้วิจัยได้สืบหาเนื้อหาในพระไตรปิฎกและอรรถกถา พบว่าเรื่องราวโสปากะสามเนตรไม่ได้มีเหตุการณ์ที่มาตักน้ำในสระโนนาคตและทรมานพญานาค แต่มีเรื่องราวที่โดดเด่นคือการพยากรณ์ (ตอบปัญหา) 10 ข้อ จากพระพุทธเจ้าในการอุปสมบท⁴²⁶ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าโครงเรื่องสามเนตรตักน้ำดังกล่าวอาจมาจากเรื่องสุมนสามเนตร ปรากฏตัวอย่างเนื้อหาเช่นในอรรถกถาพระสูตรคาถาธรรมบท⁴²⁷

เรื่องราวว่าด้วยสุมนสามเนตรเดิมชื่อ “จุฬสุมนะ” เป็นบุตรของมหาภูตอุบาสก โดยมีพี่ชายอีกคนชื่อมหาสุมนะ อาศัยอยู่ที่บ้านมุนฑนนิคม คราวนั้นพระอนุรุทธะ⁴²⁸ ได้ระลึกถึงสหายเก่าเมื่อครั้งอดีตชาติคือจุฬสุมนะ จึงได้เดินทางมายังที่แห่งนี้และได้บรรพชาจุฬสุมนะเป็นสามเนตร

⁴²⁵ สังจรรย์ สุขในมณี, *จารึกที่เสาศาวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม ๖*, [ออนไลน์], 2563, แหล่งที่มา:

<https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/2315> [17 มิถุนายน 2563].

⁴²⁶ อรรถกถา พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา สัตตกนิบาต โสปากเถรคาถา

⁴²⁷ อรรถกถา พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท ภัททวารค

⁴²⁸ พระประยูรญาติของพระพุทธเจ้าซึ่งออกบวชพร้อมกับบราชกุมาร 5 องค์ ต่อมาเป็นเอตทัคคะด้านทิพยจักขุญาณ

เมื่อปลงผมเสร็จแล้ว สามเณรก็บรรลุป็นพระอรหันต์เมื่ออายุได้ 7 ขวบ แล้วเหาะไปอยู่ยังสำนักในป่าหิมพานต์

ต่อมาพระอนุรุทธะอาพาธเกิดลมขึ้นเสียดท้อง ต้องนำน้ำจากสระอนโธดาตมารักษา สุมณสามเณรจึงอาสาไปนำตักน้ำจากสระอนโธดาต เมื่อไปถึงสระได้พบกับพญานาคชื่อ **ปนนกะ** ซึ่งโกรธที่เห็นว่าสามเณรเหาะผ่านมาแล้วทำฝุ่นลงใส่เหนือกระหม่อม จึงแผ่พังพานปิดสระไว้ไม่ให้สามเณรดักน้ำ สามเณรจึงได้ทำประลองอิทธิฤทธิ์กับพญานาค และเชิญเทวดาลงมาประชุมดูการต่อสู้ ภายหลังสามเณรแสดงฤทธิ์เหยียบลงบนพังพานพญานาคจนพังพานตกลงสิ้นกำลัง และตักน้ำในสระอนโธดาตไปปรุงยาให้พระอนุรุทธะผู้เป็นอุปัชฌาย์ได้ในที่สุด จากภาพจิตรกรรมนั้น ในฉากกลางสระอนโธดาตมีสามเณรกำลังยืนถือบาตรอยู่บนหลังพญานาคซึ่งตรงกับคำบรรยายตามศิลาจารึกและเรื่องราวในคัมภีร์ (ภาพที่ 238) ในตอนที่กำลังทรมาณพญานาคและตักน้ำในสระอนโธดาต ดังในเนื้อความที่ว่า

“...สามเณรนั้นรับคำปฏิญญาของนาคราชถึง ๓ ครั้งแล้ว ยืน ณ อากาศนั้นเอง นิรมิตอัทธภาพเป็นพรหมประมาณ ๑๒ โยชน์ แล้วลงจากอากาศ เหยียบที่พังพานของพระยานาค กดให้หน้าคว่ำลงแล้ว. ในทันทีนั้นเอง เมื่อสามเณรพอลึกว่าเหยียบพังพานของพระยานาคเท่านั้น แผ่นพังพานได้หดเข้าประมาณเท่าทัพพี ดุจหนังสดอันบุรุษผู้มีกำลังเหยียบแล้ว ฉะนั้น. ในที่ซึ่งพ้นจากพังพานของพระยานาคออกมา สายน้ำประมาณเท่าลำตาลพุ่งขึ้นแล้ว. สามเณรยังขวิดน้ำดื่มให้เต็ม ณ อากาศนั้นเอง. หมู่เทพได้ให้สาธุการแล้ว....”⁴²⁹

(อรรถกถาธรรมบท สุมณสามเณร)

อย่างไรก็ตาม จากชื่อสามเณรที่ปรากฏในศิลาจารึกเขียนว่า **โสปากะ** ซึ่งเป็นเรื่องราวของสามเณรอีกรูปหนึ่งที่มีเนื้อความแตกต่างออกไป โดยโสปากสามเณรเป็นผู้ที่พระพุทธองค์ทรงช่วยเหลือในป่าช้าด้วยพระโพธิญาณ และได้อุปสมบทด้วยการตอบปัญหา แต่ทั้งนี้สุมณสามเณรและโสปากสามเณรมีส่วนคล้ายคลึงกันประการหนึ่งตรงที่ทั้งคู่ได้บวชสามเณรและบรรลุป็นอริยบุคคลเมื่ออายุ 7 ขวบ ดังนั้นชื่อตัวละครที่ปรากฏในศิลาจารึกจึงอาจทับซ้อนหรือเข้าใจคลาดเคลื่อนกันระหว่างเรื่องราวทั้งสอง นอกจากนี้ยังปรากฏชื่อตัวละครอื่นๆที่คลาดเคลื่อนจากในคัมภีร์อีกเช่นกัน ได้แก่ ชื่อพญานาคที่ปรากฏในเนื้อเรื่องจากคัมภีร์มีชื่อว่า “ปนนกะ” ก็แตกต่างจากศิลาจารึกที่ระบุชื่อว่า

⁴²⁹ พระสูตร และ อรรถกถา แปล ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่มที่ 1 ภาคที่ 2 ตอนที่ 4, พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525, หน้า 395-411.

“บัณฑิตร” อันเป็นพยานาคผู้เป็นใหญ่ตนหนึ่งในนาคพิภพ⁴³⁰(และเป็นชื่อพยานาคที่ปรากฏในปณตกรกชาดก) ตลอดจนพระเถระอีกองค์ที่อ้างถึงในศิลาจารึกก็เป็นพระสารีบุตรซึ่งในเนื้อเรื่องควรจะเป็นพระอนุรุธะมากกว่า

2.2.3 สุมณะสามเณรลี้วเอาพระธาตจากพญาสุละทัตนาคราช : 7-S-ข

เรื่องสุมณะสามเณรลี้วเอาพระธาตจากพญาสุละทัตนาคราช อยู่เสาด้านที่ 7 ทิศใต้ ส่วนกลางเสาด ตรงกับแผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๑๖ โดยมีเนื้อความว่า

“...กลางเสาดเรื่องพระสุมณะสามเณรลี้วเอาจ้งโกฏอันใส่พระบรมธาตุดแต่อุธรพญาสุละทัตนาคราช...”

จากเนื้อหาในศิลาจารึกสรุปความได้ว่าสุมณะสามเณรได้แสดงอิทธิฤทธิ์ลี้วเอาจ้งโกฏ (ผอบ) ที่บรรจุพระบรมธาตุดอกจากท้องของพญาสุละทัตนาคราช ซึ่งการศึกษาในอดีตของ **สังจรรย์ สุขในมณี**⁴³¹ ได้ศึกษาเนื้อหาเรื่องราวดังกล่าวโดยสันนิษฐานว่ามาจากเนื้อหาเรื่องราวใน **คัมภีร์มหาวงศ์** อันเป็นพงศาวดารของลังกาทวีป⁴³² ใน **ปริเฉทที่ 31 (ธาตุนิธานปริเฉท)** ว่าด้วยการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุในรัชกาลพระเจ้าทุกฎคามณีอภัยแห่งอนุราชปุระ เนื้อความว่าด้วยหลังจากก่อองค์พระเจดีย์และห้องบรรจุพระบรมธาตุดแล้วเสร็จ พระเจ้าทุกฎคามณีอภัยตรัสสั่งเรียกประชุมคณะสงฆ์เพื่อให้เป็นธุระอัญเชิญพระบรมธาตุดมาบรรจุในพระเจดีย์ คณะสงฆ์ได้ปรึกษากันให้ **พระโสณุตตรสามเณรผู้แตกฉานในพระธรรมและมีอิทธิฤทธิ์** เป็นผู้ลงไปอัญเชิญพระบรมธาตุดจาก

⁴³⁰ กรมศิลปากร, **วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจยกถา)**, 2535, หน้า 635.

⁴³¹ สังจรรย์ สุขในมณี, **จารึกที่เสาวีหารวัดสุทัศนเทพวราราม ๑๖**, [ออนไลน์], 2563, แหล่งที่มา:

https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/20869 [17 มิถุนายน 2563].

⁴³² **มหาวงศ์** เป็นคัมภีร์ว่าด้วยประวัติและการประดิษฐานพุทธศาสนาในลังกาทวีป รัตนขึ้นเป็นภาษาบาลีโดย **พระมหานามเถระ** พระภิกษุชาวลังกา ราวพุทธศตวรรษที่ 10 และมีการแต่งเพิ่มเติมต่อเนื่องมาในสมัยหลังจนถึง 101 ปริเฉท สำหรับในประเทศไทยนั้น ปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจนในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้ชำระและแปลคัมภีร์เป็นฉบับภาษาไทย โดยพระยารธรรมปริชา (แก้ว) เป็นผู้แต่ง และแปล พ.ศ. 2339 มีจำนวน 38 ปริเฉท ลักษณะเป็นสำนวนร้อยแก้วโดยขึ้นต้นประโยคด้วยคาถาบาลี ต่อมาภายหลังสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้มอบหมายให้พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) และปราชญ์บัณฑิตอื่นๆ ร่วมกันแปลคัมภีร์ต่อมาจนถึงปริเฉทที่ 64 อ้างใน กรมศิลปากร, **วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 (คัมภีร์มหาวงศ์)**, กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, 2534, หน้าค่านำพระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (17) และ หน้า 1.

พญากาลนาคราชที่นำคพิภพในเมืองบาดาลตามพุทธพยากรณ์ โดยให้อัญเชิญมาโดยเร็วทันเวลา รุ่งเช้าซึ่งตรงกับวันอาสาฬหบูชาและพิธีบรรจุพระบรมธาตุ

พระบรมธาตุนี้เดิมอยู่ที่สถูปริมฝั่งน้ำคงในเมืองรามคามในแคว้นโกลิยะ ซึ่งพระพุทธเจ้า ได้ทรงทำนายและตรัสกับพระอินทร์ไว้ก่อนปรินิพพานว่าพระบรมธาตุของพระองค์จะถูกแบ่งเป็น 8 ส่วน และหนึ่งในนั้นภายภาคหน้าจะได้ไปประดิษฐานที่**เหมมมาลิกเจดีย์ในลังกาทวีป**ซึ่งมาจากที่สถูป รามคาม ต่อมาพระสถูปถูกน้ำกัดเซาะถล่มลง ผอบพระธาตุได้ลอยไปบนมหาสมุทรแล้วจมลงสู่เบื้อง ล่าง หมู่ภาคเมื่อเห็นผอบพระบรมธาตุจึงได้กราบทูลพญากาลนาคราช เมื่อทรงเสด็จมาถึงได้สักการะ และอัญเชิญผอบพระบรมธาตุมาสู่พิภพของตน พร้อมทั้งสร้างพระเจดีย์แก้วไว้บรรจุ เมื่อโสณุตระ สามเณรสดับเรื่องที่คณะสงฆ์เล่าแล้วจึงกล่าวสาธุรับคำอัญเชิญพระบรมธาตุ แล้วกำหนดเวลา ที่จะลงไป ณ ที่อยู่ของตน

เมื่อพระโสณุตระเถรลงมาขอพระบรมธาตุจากพญากาลนาคราชในคพิภพ พญานาคราช รู้สึกโทมนัสทุกขใจที่จะเสียพระบรมธาตุไป และเกรงกลัววิฤทธิอันมีมากของสามเณรที่จะ สามารถนำพระบรมธาตุไปโดยพลการ จึงคิดทำอุบายย้ายพระบรมธาตุออกไปซ่อนยังที่อื่น คราวนั้น ได้ส่งสัญญาณให้**หลานพญากาลนาคราช**คนหนึ่งชื่อ **“วาสุลทัต”**รู้ เมื่อทราบอุบายของพญานาคผู้เป็นลุง แล้ว จึงได้ไปที่พระเจดีย์แก้วแล้วแอบกลืนผอบพระธาตุลงท้องก่อนจะหนีไปซ่อนตัวที่เชิงเขาพระสุเมรุ พญากาลนาคราชได้ปกปิดสามเณรว่าพิภพตนไม่มีพระธาตุอยู่ แม้สามเณรได้กล่าวคำพุทธทำนายเป็น หลักฐานพยานก็ครั้ง แต่พญานาคราชก็ยังยืนยันกรานว่าไม่มี และกล่าวต่อไปว่าหากสามเณรเห็นก็จง หยิบไป ทำยที่สุดสามเณรจึงแสดงฤทธิ์ใช้มือล้วงเอาผอบพระธาตุออกจากท้องของพญานาควาสุลทัต ตะได้โดยที่พญานาคไม่รู้ตัว และนำขึ้นไปประดิษฐานยังพระเจดีย์ที่สร้างใหม่ เหล่านาคเมื่อรู้ว่าพระ บรมธาตุหายไป จึงพากันโศกเศร้าเสียใจและตามสามเณรขึ้นมายังที่ประชุมสงฆ์ คณะสงฆ์เห็นใจ เหล่านาคจึงแบ่งพระบรมธาตุให้ส่วนหนึ่ง⁴³³

จากในภาพจิตรกรรมเมื่อเปรียบเทียบกับเนื้อเรื่องในคัมภีร์และศิลาจารึก **ผู้วิจัย** **สันนิษฐานว่าควรเป็นเหตุการณ์ตอนหลังจากที่สามเณรได้นำพระบรมธาตุจากพิภพนาคขึ้นมา** **ประดิษฐานแล้ว** (ภาพที่ 239) เนื่องจากปรากฏภาพผอบพระบรมธาตุประดิษฐานอยู่ในที่ประชุม

⁴³³ มหาวงษ์ พงษาวดารลังกาทวีป ทั้งภาษาไทยและภาษาปาลี ฉบับหลวงในหอพระสมุดวชิรญาณ เล่ม 2, พระนคร : โรงพิมพ์ไทย, 2454, หน้า 591-637.

พระสงฆ์ (ทางซ้ายสุด) และมีภาพกลุ่มพญานาคตามขึ้นมาจากเมืองบาดาลด้วยความโทมัส ดังเนื้อความในมหาวงศ์ที่ว่า

“...มหนฺเตเนว สทฺเทน ปรีเทวนโต ปน กวํเสียงโสกาลัยเป็นอันมาแก่หมู่เทพตามมนุษย์ พรหมินทรนาคนาคีทั้งหลาย อันร้องให้รักสมเด็จพระบรมศาสดาอันเสด็จเข้าสู่พระปรินิพพาน ในระหว่างไม้รังทั้งคู่เมื่อเวลาปัจจุสมณันั้น แล้วก็พากันตามรอยบทธรรแห่งพระผู้เป็นเจ้าเข้าไป ถึงบริเวณ เข้าไปใกล้ที่นั่งในสำนักแห่งพระสงฆ์ แล้วก็พิลาปร่ำไรในท่ามกลางสงฆ์ว่าข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย พระบรมธาตุนี้บุคคลผู้ใดจะได้หวงแหวนหามิได้ ข้าพเจ้าทั้งหลายได้มาด้วย ยุติธรรมบุญญาภพมิได้เปียดเบียนบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง วิย จักฆ อูปาเตตวา ผาเลตวา ททย วิย ควรหรือพระผู้เป็นเจ้ามากระทำพการช่มเหงชิงมาเอาลิ้น ดุจหนึ่งไปควักเอาดวงเนตรทั้งสองแล้วผ่าออกซึ่งหไทยปลงชีวิตโรยให้วินาศ พระผู้เป็นเจ้าซึ่งเอาซึ่งสมบัติตัดทางสวรรค์แห่งข้าพเจ้าไปได้ ผุจนาคทั้งหลายสับสนโกลีกับทั้งวสุทตแลพระยากาลนาคราบลงแทบบาทมูลแห่งพระสงฆ์แล้วก็ปริเทวนการพิลาปขึ้นพร้อมกันด้วยเสียงแล้สนั้น ดูประดุจผลลาละวันปารังมีดอกอันบาน อันลมยุคนตวาดหากพัดให้หักค้อมระเนนไป ยังหไทยแห่งพระสงฆ์ทั้งปวงให้บังเกิดซึ่งความเมตตา พระผู้เป็นเจ้ากอดประด้วยอนุเคราะห์ จึงแบ่งพระบรมธาตุนั้นให้หน่อยหนึ่ง หมุ่นาคทั้งหลายได้ซึ่งพระบรมธาตุเท่านั้น จึงชวนกันสรรเสริญว่าพระผู้เป็นเจ้ากระทำสงเคราะห์แก่เราด้วยพระบรมธาตุแล้วก็มีจิตรอันชื่นชมโสมนัส...”⁴³⁴

(คัมภีร์มหาวงศ์ ธาตุนิธานปริเฉทที่ 31)

นอกจากนี้ แม้ว่าเนื้อหาเรื่องราวมหาธาตุนิธานในคัมภีร์มหาวงศ์และศิลาจารึกจะสอดคล้องกัน แต่จะสังเกตได้ว่าชื่อตัวละครที่ปรากฏแตกต่างกันไปบ้างเล็กน้อยจากในศิลาจารึก ได้แก่ สามเณรที่มีอิทธิฤทธิ์นั้นในคัมภีร์มหาวงศ์ระบุชื่อว่า “โสณุตตระ” แต่ในแผ่นศิลาจารึกกลับใช้ว่า “สุมนะ” เช่นเดียวกับพญานาคชื่อ “วาสุตต” ในมหาวงศ์ ซึ่งใกล้เคียงกันกับ “สุละทต” ในแผ่นศิลาจารึก ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าอาจเป็นการเรียกชื่อตัวละครที่คลาดเคลื่อนจากในวรรณกรรม แต่ทั้งนี้ชื่อ “สุมนสามเณร”⁴³⁵ ก็ปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์เช่นกัน และยังเป็นผู้ที่อัญเชิญพระธาตุเหมือนกันอีกด้วย แต่เป็นผู้อัญเชิญพระธาตุทั้งหลายจากพระเจ้าอโศกในชมพูทวีป และพระธาตุรากขวัญ(ไหลปลาร้า) เบื้องขวาจากพระอินทร์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตามคำสั่งของพระมหินทเถระมาถวาย

⁴³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 618-619.

⁴³⁵ สุมนสามเณรนี้เป็นพระนัดดาของพระเจ้าอโศกผู้ที่พระราชทานพระธาตุต่างๆแก่สามเณร ซึ่งเป็นคนละรูปกับสุมนสามเณรหรืออุฬสุมนะ ที่ไปตักน้ำที่สระอนดาตในป่าหิมพานต์แล้วต่อสู้อุปปันกะนาคราช (ดูที่หัวข้อ 2.2.2)

พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ (เทียดของพระเจ้าทุณฐคามณีอภัย) และประดิษฐานที่เจดีย์อุปารามในลังกา ทวีป (ดูในมหาวงศ์ ปริเฉทที่ 17)⁴³⁶ ซึ่งในศิลปะรัตนสินทร์ได้เขียนจิตรกรรมพระสมณสามเณร อัญเชิญพระธาตุดังกล่าวที่ฝาผนังทิศตะวันตกเหนือกรอบหน้าต่าง วิหารพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (ตรงกับศิลาจารึกแถวบนหมายเลขที่ ๑๘) มีอายุในสมัยรัชกาลที่ 3 (ราว พ.ศ. 2375-2391) เช่นเดียวกัน⁴³⁷ (ภาพที่ 240)

เนื้อหาเรื่องธาตุนิทานที่กล่าวมานอกจากในคัมภีร์มหาวงศ์แล้ว ยังปรากฏในคัมภีร์อื่นๆ เช่นกัน ได้แก่ **คัมภีร์โลกทิปกสาร ปริเฉทที่ 5 มนุสสคตินิเทศ เรื่องการบรรจุพระบรมธาตุเป็นงานใหญ่ (มหาธาตุนิทานกถา)**⁴³⁸ ซึ่งมีรายละเอียดเนื้อหาเหมือนกันกับธาตุนิทานปริเฉทในคัมภีร์มหาวงศ์ และอาจเป็นอิทธิพลจากคัมภีร์มหาวงศ์⁴³⁹ อีกทั้งยังเป็นคัมภีร์ที่ปรากฏการคัดลอกในสมัยรัตนโกสินทร์เช่นกัน⁴⁴⁰ จึงทำให้ยังเป็นที่รู้จักในหมู่พระสงฆ์และนักปราชญ์บัณฑิตต่างๆ ในสมัยดังกล่าว และอาจได้นำเนื้อหาเรื่องนี้มาเขียนไว้ที่เสาพระวิหารวัดสุทัศน์ฯ จึงนับได้ว่าภาพสามเณร อัญเชิญพระบรมธาตุเป็นการสะท้อนถึงอิทธิพลจากคัมภีร์ที่มีการชำระเรียบเรียงขึ้นใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 โดยส่วนหนึ่งเป็นวรรณกรรมอันเกี่ยวเนื่องกับประวัติศาสตร์หรือตำนานพุทธศาสนาในลังกาทวีป และได้นำมาเขียนไว้ที่ฉากส่วนกลางเสาอันเป็นภูมิประเทศมหาสมุทรซึ่งเป็นตำแหน่งที่เหมาะสมกับเนื้อเรื่องและองค์ประกอบภาพในเสาพระวิหาร

2.2.4 นิทานเรื่องสุนัขจิ้งจอกผู้ซำ : 8-E-g

นิทานเรื่องสุนัขจิ้งจอกผู้ซำอยู่เสาต้นที่ 8 ทิศตะวันออก ส่วนเชิงเสา ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๑๗ มีเนื้อความระบุโดยย่อว่า

“...เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ ป่าทิมพานต์นากทั้งสองอาไศรยริมฝั่งน้ำได้ปลาต
เพียนตัวหนึ่งซึ่งท่อนกลางตัวเปนส่วนของตน ไม่ตกลงกันจึงไปหาสุนัขจิ้งจอก ๆ ก็แบ่ง

⁴³⁶ มหาวงษ์ พงษาวดารลังกาทวีป, 2454, หน้า 350-369.

⁴³⁷ สน สีมাত্রัง และคณะ, วิหารพระนอนวัดโพธิ์, กรุงเทพฯ : วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม, 2549, หน้า 174.

⁴³⁸ พระสังฆราชเมธีกร, **โลกทิปกสาร**, 2529, หน้า 116-123. (ภาคแปล)

⁴³⁹ พระมหาชัยภูวงศ์ กตปุญโญ, “อิทธิพลและความสำคัญของคัมภีร์โลกทิปกสารที่มีต่อคัมภีร์โลกศาสตร์บาลีในยุคหลัง : ศึกษาในกรณีของคัมภีร์จักกวางพิปนีและคัมภีร์โลกสันฐานโชตรตนคณัฐิ.” **ธรรมธารา**, ปีที่ 1 ฉบับที่ 1 (มกราคม-ธันวาคม 2015) : หน้า 269.

⁴⁴⁰ คัมภีร์นี้แต่งขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 19 โดยมีการคัดลอกต่อมหลายสมัยจนกระทั่งสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น ฉบับ ล่องชาด รัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2363 ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในบทที่ 2 หัวข้อที่ 3. **วรรณกรรมโลกศาสตร์, โลกทิปกสาร.**

ส่วนกลางเปนของตันท่อนหัวท่อนหางได้แก่นากสองตัวนั้น โปธิสัตว์เปนรุกขเทวดาเหินก็ตี
เตียนสัตว์ทั้ง ๓ นิทานหนึ่งมีสุนัขจิ้งจอกชั้นผู้ซ่าง นิทานหนึ่งสุนัขจิ้งจอกทำอุบายจำคิด
ลวงกินหนู นิทานหนึ่งโปธิสัตว์เปนวานรลวงฆ่าจรเข้ทั้ง ๒ อันคิดร้ายต่อเธอ นิทานหนึ่งสุกร
ชั้นผู้พญาราชสีห์ นิทานหนึ่งราชสีห์ตกหล่มสุนัขช่วยขึ้นได้ กลางเสาเรื่องพญาอังกุระลง
สำเนาไปเที่ยวค้าขาย ปลายเสาวิมานเทพดาอดเขาอัศกรร ๗๖ ๐๓ ”

จากข้อความที่ปรากฏในศิลาจารึกก็มีความไม่ชัดเจนเท่าใดนักกว่ามาจากเรื่องใด โดย
การศึกษาของงานอนุรักษ์จิตรกรรมฯ กรมศิลปากร ได้อธิบายว่ามาจากเรื่อง **ขัมพุกชาดก**⁴⁴¹ ซึ่งว่า
ด้วยพระโปธิสัตว์เสวยชาติเป็นราชสีห์ ได้เตือนสุนัขจิ้งจอก(ตัวหนึ่ง)ที่ไม่ประมาณกำลังตนจะไปล่า
ข้างเอาเนื้อ สู้ตายด้วยความประมาทจึงโดนข้างเหยียบตาย โดยในรายงานฉบับนั้นระบุว่าจิตรกรรม
เป็นภาพสุนัขจิ้งจอกกับข้างหันหน้าเข้าหากัน (อยู่เหนือเรื่องมุสิกชาดก)⁴⁴² อย่างไรก็ตาม หลักฐาน
ที่ปรากฏในปัจจุบันพบว่าภาพสัตว์สองตัวที่หันหน้าประจัญเข้าหากันมีลักษณะคล้ายหมูกับข้าง
(ภาพที่ 241) ซึ่งไม่ตรงกับคำอธิบายในรายงานของกรมศิลปากร ด้วยเหตุนี้อาจเป็นไปได้ว่าผ่าน
การเขียนซ่อมแซมภาพในยุคหลัง แต่อย่างไรก็ตาม หากภาพส่วนดังกล่าวมีสภาพเดิมจนถึงปัจจุบัน
ไม่ได้ผ่านการซ่อมแซมและยังยึดข้อสันนิษฐานเดิมว่าเป็นภาพสุนัขจิ้งจอกอยู่นั้นก็ยังคงมีจุดผิดสังเกต
เนื่องจากภาพนิทานชาดกเรื่องอื่นในพื้นที่เดียวกันที่มีตัวละครสุนัขจิ้งจอก (เช่นเรื่องมุสิกชาดก)
มีสีผิวเป็นสีน้ำตาลอ่อนทั้งหมด ขณะที่ภาพสัตว์ส่วนนี้กลับมีผิวสีเทาเข้มซึ่งดูเป็นสีผิวของภาพสัตว์
อื่นๆ เช่น หมู ข้าง หรือหนู เป็นต้น

อนึ่ง ในพื้นที่เหลี่ยมเสาเดียวกันยังปรากฏภาพจิตรกรรมอีกส่วนหนึ่งที่มืองค์ประกอบ
และตัวละครที่พอจะพิจารณาได้ว่าเป็นเรื่องสุนัขจิ้งจอกผู้ซ่าง โดยภาพนั้นยังปรากฏอยู่ที่ส่วนเชิงเสา
(ตำแหน่งถัดลงมาจากจุดสันนิษฐานแรก และเยื้องกับภาพเรื่องพญาลิงลวงแผนหนีระเข้ามาทางขวา)
เป็นภาพฝูงสุนัขจิ้งจอกยืนล้อมข้าง จากองค์ประกอบภาพดังกล่าวผู้วิจัยสันนิษฐานว่าใกล้เคียงกับ
นิทานเรื่องข้างกับสุนัขจิ้งจอกในทิโตปเทศวัตตูปกรณัม เรื่องที่ 5 โดยเรื่องราวว่าด้วยจำฝูงสุนัข
จิ้งจอกอาศัยริมหนองน้ำใหญ่ ได้เห็นข้างสารตัวหนึ่งจึงหมายจะฆ่าเอาเนื้อข้างกินเป็นอาหารให้กับ
บริวารของตนและเก็บตนเป็นเสบียงไว้ เลยคิดอุบายนำบริวารบางส่วนไปหาข้างตัวนั้น แล้วสร้างยก
ย่องสรรเสริญข้างพร้อมทั้งเชิญมาเป็นพญาปกครองเหล่าสัตว์ ข้างหลงเชื่อคำลวงของสุนัขจิ้งจอกจึง

⁴⁴¹ อรรถกถา พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จตุกกนิบาตชาดก โกกิลวรรค.

⁴⁴² งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี กรมศิลปากร, **ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสาภายในพระวิหารหลวง
วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร, 2528/2530?.,** หน้า 143-144.

ตอบตกลง นายฝูงสุนัขจึงจอกทำที่ว่าจะไปเตรียมที่ทางต้อนรับให้ก่อน จึงลากลับไปยังหนองน้ำที่อยู่ของตนแล้วสร้างกับดักหล่มลึกในเกาะกลางหนองน้ำนั้น โดยจะลวงพญาช้างว่าเป็นที่อยู่ของสัตว์ใหญ่มาแต่ก่อน เมื่อนายฝูงสุนัขจอกและบริวารพาช้างสารมายังหนองน้ำ เหล่าบริวารที่เหลือก็ทำที่เป็นต้อนรับ แล้วลวงให้ขึ้นไปยังเกาะกับดัก ช้างผู้ประมาทเมื่อไปถึงเกาะจึงติดหล่มโคลนอยู่ขยับไปไหนไม่ได้ เหล่าสุนัขจอกแสร้งทำที่จะลงไปช่วยทั้งย่นทาง ลงโยยเปือกตม สุดท้ายสุนัขจอกจกส่วนหนึ่งแกล้งถ่ายมูลรดใส่ลูกตาช้างทำให้ตาบอดและถึงแก่ความตาย ฝูงสุนัขจอกจึงลงรุมกัดกินเนื้อหนังช้างตัวนั้นเป็นอาหารในที่สุด

จากเนื้อหาดังกล่าวเมื่อเปรียบเทียบกับภาพจิตรกรรมในตำแหน่งที่ระบุใหม่แล้วจะมีความเป็นไปได้ว่าเป็นเรื่องสุนัขจอกสู้ช้างชัดเจนกว่าตำแหน่งที่กล่าวถึงแรกสุด โดยในภาพจิตรกรรมที่เป็นฝูงสุนัขจอกที่ล้อมช้างทั้งด้านหน้าและหลัง (ภาพที่ 242) สันนิษฐานว่าตรงกับเหตุการณ์ช้างถูกสุนัขจอกล้อมมาติดกับดักที่เกาะหล่มโคลนกลางหนองน้ำ ดังเนื้อความในปกรณ์ที่ว่า

“...สิ่งสุนัขจอกครั้งจัดการเสร็จแล้ว ก็กลับมาหาช้างสารจึงบอกว่า ข้าแต่พระยาช้างผู้เปนใหญ่ บัดนี้สัตว์ป่าทั้งหลายได้ประชุมพร้อมกันอยู่ที่เกาะซึ่งตั้งอยู่ในกลางหนองใหญ่นั้นแล้ว เกาะนั้นเป็นที่ไชยภูมิเป็นที่อยู่ของสัตว์ใหญ่มาแต่ก่อน สมบูรณ์ด้วยต้นไม้แลใบหญ้าทั้งทำน้ำก็เรียบราบเปนอันดี หวังว่าจะสมมตท่านขึ้นเปนใหญ่ที่เกาะนั้น บัดนี้กุศลมาให้ผลแก่ท่านแล้ว ความเปนใหญ่ในสมบัตินี้ยากที่สัตว์จะพึงได้ แม้จะหาเงินทองของแก้วพัสดุต่าง ๆ ก็จะได้ง่ายกว่า เชิญท่านรีบไปโดยเร็วเถิด ช้างได้ยินคำสุนัขจอกมาหลอกลวงดังนั้น ก็สำคัญว่าตัวจะได้เปนใหญ่จริง แล้วรีบมายังหนองใหญ่ สิ่งสุนัขจอกกับบริวารก็พากันแวดล้อมแห่ล้อมช้างสารมาโดยรอบ ครั้นถึงแล้วสุนัขจอกทั้งหลายซึ่งคอยอยู่ที่เกาะนั้น สิ่งสุนัขจอกก็บอกว่า เกาะซึ่งตั้งอยู่ที่กลางหนองนั้น ข้าพเจ้าทั้งหลายได้ตระเตรียมไว้จะสมมตท่านขึ้นเปนใหญ่ในที่นั้น ขอเชิญท่านดำเนียรตามข้าพเจ้าลงไปเถิด แล้วสิ่งสุนัขจอกเดิรนำหน้าพาช้างสารลงไปในที่มีหล่มอันลึก ช้างผู้โหดเขลาไม่พิจารณาโดยแยบคาย ก็ขมิ้มมันรีบลงไปด้วยความอยากจะเป็นใหญ่ ก็ลงไปติดอยู่ที่หล่มอันลึกไม่อาจจะถอนตนขึ้นได้...”⁴⁴³

(ทีโปเทศวัตถุปกรณ์ เรื่องที่ 5 ช้างกับสุนัขจอก)

⁴⁴³ ทีโปเทศวัตถุปกรณ์ ใน นิทานอิหร่านราชธรรม (ประชุมปกรณ์) ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, พระนคร :

อนึ่ง จากการตรวจสอบเนื้อหาพบว่ายังไม่ปรากฏนิทานช่างกับสุนัขจิ้งจอกในสำนวนและโครงเรื่องข้างต้นในวรรณกรรมคัมภีร์อื่นใดนอกจากทีโปเทศวัดอุปกณ์แล้ว ดังนั้นหากนิทานในจิตรกรรมส่วนดังกล่าวอ้างอิงมาจากทีโปเทศวัดอุปกณ์แล้ว อาจจะเป็นข้อช่วยพิสูจน์ประการหนึ่งว่าปรกณ์ชุดนี้ได้เป็นที่รับรู้ของหมู่สงฆ์หรือนักปราชญ์บัณฑิตที่อยู่พอสมควรตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ 3⁴⁴⁴ (อาจตั้งแต่ช่วงก่อนที่จะสร้างวัดสุทัศน์ฯต่อมาในพ.ศ.2377)⁴⁴⁵ และเมื่อตรวจสอบรายชื่อกับเนื้อหาที่ปรากฏในทีโปเทศวัดอุปกณ์ทั้งหมดแล้ว พบว่ายังมีเรื่องราวอื่นๆ ที่สอดคล้องกับนิทานในจิตรกรรมเสภาพระวิหารต้นเดียวกัน (8-ก) ได้แก่

- เรื่องวานรกับจระเข้ ลำดับที่ 15 (8-E-ก ตรงกับกุมภิลชาดก)

- เรื่องฤษีกับแมลงมูม ลำดับที่ 6 (8-N-ก ตรงกับนิทานดาบสติเมงมูมในมโหสถชาดก)

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่านิทานที่ปรากฏในจิตรกรรมเสภาพระวิหารวัดสุทัศน์ฯอาจมีอิทธิพลส่วนหนึ่งมาจากทีโปเทศวัดอุปกณ์ด้วยนอกเหนือจากนิบาตชาดก ปัญญาชาดก และนิทานต้นไตร อย่างไรก็ตาม นิทานในศิลาจารึกเสภาพระวิหารบางเรื่องได้ระบุถึงพระชาติของพระโพธิสัตว์ ซึ่งในทีโปเทศวัดอุปกณ์ตลอดจนปรกณ์ในนิทานต้นไตรไม่ปรากฏลักษณะดังกล่าวนี้ (ดูคำอธิบายร่วมกันกับหัวข้อ 2.2.6.)

2.2.5 พญาอังกูระออกไปค้าขาย : 8-E-ข

เรื่องพญาอังกูระออกไปค้าขาย อยู่เสาด้านที่ 8 ทิศตะวันออก ส่วนกลางเสาดตรงกับแผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๑๗ มีเนื้อความระบุโดยย่อว่า

“เรื่องโลกย์สันถานเหลี่ยมนี้ ปาหิมพานต์นากทั้งสองอาไครยริมฝั่งน้ำได้ปลาตเพียงตัวหนึ่งซึ่งท่อนกลางตัวเป็นส่วนของตน ไม่ตกลงกันจึงไปหาสุนัขจิ้งจอก ๆ ก็แบ่งส่วนกลางเป็นของตนท่อนหัวท่อนหางได้แก่นากสองตัวนั้น โปธิสัตว์เป็นรุกขเทวดาเห็นก็ตีเตียนสัตว์ทั้ง ๓ นิทานหนึ่งมีสุนัขจิ้งจอกชันสู้ช่าง นิทานหนึ่งสุนัขจิ้งจอกทำอุบายจำศีลลงกินหนุ นิทานหนึ่งโปธิสัตว์เป็นวานรลงฆ่าจรเข้ทั้ง ๒ อันคิดร้ายต่อเธอ นิทานหนึ่งสุกรชันสู้พญาราชสีห์ นิทานหนึ่งราชสีห์ตกหล่มสุนัขช่วยขึ้นได้ กลางเสาเรื่องพญาอังกูระลงลำเนาไปเที่ยวค้าขาย ปลายเสาวิมานเทพดายอดเขาอัศกรร ฯฯ ๑๓”

⁴⁴⁴ ดูประวัติของนิทานได้ที่ บทที่ 2 วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับไตรภูมิโลกสันถาน หัวข้อที่ 4 วรรณกรรมเบ็ดเตล็ด, นิทานต้นไตร - ทีโปเทศวัดอุปกณ์

⁴⁴⁵ กรมศิลปากร, พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน เทศนาพระราชประวัติและพระบวรราชประวัติ, 2557, หน้า 98, 101.

จากการศึกษาของงาน*อนุรักษจิตรกรรมฯ กรมศิลปากร*⁴⁴⁶ และ*สังจรรย์ สุขในมณี*⁴⁴⁷ ได้อธิบายว่ามาจากเรื่อง *ขตบัณฑิตชาดก* ในพระอรรถกถาชาดก⁴⁴⁸ ซึ่งพระโพธิสัตว์เสวยชาติเป็น ขตบัณฑิต หนึ่งในพี่น้องทั้ง 11 คน (หญิง 1 ชาย 10) โดยเป็นโอรสลำดับที่ 9 ของพระอุปราชา อุปสาครพระนางเทวคัพภา ส่วนอังกุระเป็นพระอนุชาลำดับที่ 10 อย่างไรก็ตาม เรื่องขตบัณฑิตชาดก ได้กล่าวถึงอังกุระน้อยมาก โดยเรื่องราวทั้งหมดส่วนใหญ่เน้นไปที่ประวัติของบุตรชายทั้ง 10 ที่ถูกสลบ ตัวเลี้ยงกับลูกสาวของนางทาสีเพื่อหลีกหนีราชภัย เมื่อเติบโตใหญ่ได้เป็นผู้แกร่งกล้าเข้าปล้นยึดกรุง ทวารวดีและเมืองน้อยใหญ่ทั่วทั้งชมพูทวีป ต่อมาโอรสของพระเจ้าวาสุเทพ(พี่ชายใหญ่) สิ้นพระชนม์ ขตบัณฑิตจึงใช้อุบายปลอมพระเชษฐาให้หายโศกเศร้า สำหรับเรื่องของอังกุระนั้นในชาดกกล่าวเพียง แค่ตอนหลังจากยึดเมืองทวารวดีแล้วได้แบ่งราชสมบัติ 10 ส่วน ซึ่งมีส่วนของพระเชษฐภคินี(พี่สาว คนโต) อังกุระกุมารจึงกล่าวว่าสมบัติส่วนของตนไม่ขอรับไว้ โดยยกให้กับพระภคินีและจะออกค้าขาย ดั่งเนื้อความในชาดกที่ว่า

“ลำดับนั้น กุมาร ๑๐ พี่น้องก็เข้านคร ปลงพระชนม์พระราชแล้วยึดราชสมบัติได้ กุมารเหล่านั้นได้ใช้จักรปลงพระชนม์พระราชทั้งหมดในนคร ๖ หมื่น ๓ พันนคร แล้วมา รวมกันอยู่ที่กรุงทวารวดี แบ่งราชสมบัติเป็น ๑๐ ส่วน แต่หาทันนึกถึงอัญชนเทวีเชษฐภคินี ไม่ ต่อมานึกขึ้นได้จึงปรึกษากันใหม่ว่า จะแบ่งเป็น ๑๑ ส่วน อังกุระกุมารพูดขึ้นว่า ท่านทั้งหลายจงให้ส่วนของเราแก่อัญชนเทวีเชษฐภคินีเถิด เราจะทำการค้าขายเลี้ยงชีพ แต่ท่านทั้งหลายต้องแบ่งส่วยในชนบทของตนให้แก่เราทุกๆ คน พี่น้อง ๙ องค์รับว่า ดีแล้ว ดังนี้แล้ว มอบราชสมบัติส่วนของอังกุระกุมารให้แก่อัญชนเทวีเชษฐภคินี ได้เป็นพระราช ๙ องค์ กับเชษฐภคินี อยู่ด้วยกันในกรุงทวารวดี ส่วนน้องกุมารได้ทำการค้าขาย.”⁴⁴⁹

(อรรถกถา ขตบัณฑิตชาดก)

⁴⁴⁶ งานอนุรักษจิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสากภายในพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร, 2528/2530?, หน้า 144.

⁴⁴⁷ สังจรรย์ สุขในมณี, *จารึกที่เสาววิหารวัดสุทัศนเทพวราราม ๑๗*, [ออนไลน์], 2563, แหล่งที่มา: https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/20871 [17 มิถุนายน 2563].

⁴⁴⁸ อรรถกถา พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ทสกนินบาตชาดก.

⁴⁴⁹ พระสูตร และ อรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 5, พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525, หน้า 972.

จากเนื้อหาที่ปรากฏแม้จะค่อนข้างใกล้เคียงกับเนื้อหาในศิลาจารึกและจิตรกรรมก็ตาม (ภาพที่ 243) แต่ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า หากต้องการเสนอเรื่องขตบัณฑิตแล้ว เหตุใดจึงได้แสดงตัวละครที่เป็นพญาอังกุระแทนซึ่งเป็นตัวละครที่ไม่ได้มีบทบาทในชาดกดังกล่าวมากนัก ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงศึกษาเนื้อหาเกี่ยวกับพระไตรปิฎกและคัมภีร์อื่นๆ พบว่ามีเรื่องราวที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับอังกุระกุมาร ได้แก่ **อังกุรเปตวัตถุ ในคัมภีร์เปตวัตถุ และอรรถกถาขยายเรื่อง**⁴⁵⁰ ซึ่งว่าด้วยพญาอังกุระเมื่อออกไปค้าขาย ได้บรรทุกเกวียนไปหนึ่งพันเล่มพร้อมกับพราหมณ์ผู้หนึ่งแล้วหลงทางอยู่ในที่ก้นดาร์ในมรภูมิจนเสียบ้างเริ่มขาดแคลน คราวนั้น **กุมเทวดา**องค์หนึ่งอาศัยในต้นไทรได้พบกับอังกุระและพราหมณ์ที่กำลังเดือดร้อน จึงได้ช่วยเหลือโดยชี้ทางไปพำนักยังโคนต้นไทรอันเป็นที่อยู่ของตนและ **ได้ให้อาหารกับน้ำดื่มที่ประทานออกมาจากฝ่ามือขวาของเทวดาอันเป็นทองคำ**

พญาอังกุระและพราหมณ์เมื่อได้อุปการะอาหารและน้ำจากกุมเทวดาแล้ว พราหมณ์จึงคิดโลภอยากอัญเชิญเทวดาให้กลับไปเมืองทวารวดีไปกับตนด้วย หากเทวดาไม่ยินยอมก็จะบังคับข่มขู่จับตัวพากลับไป พญาอังกุระผู้อยู่ในสัปบุริสธรรมเมื่อได้ยินเช่นนั้นก็ได้ห้ามปรามและตอบโต้กับพราหมณ์ไปมาหลายครั้งว่าไม่ควรคิดประทุษร้ายกับผู้ที่มิคุณช่วยเหลือเราในยามทุกข์ยาก คราวนั้นกุมเทวดาจึงได้แสดงถึงสภาวะของตน โดยแม้ว่าจะจะเป็นเทวดาผู้มากด้วยอิทธิฤทธิ์ไม่มีผู้ใดทำร้ายข่มขู่ได้ แต่ที่จริงแล้วตนอยู่ในสถานะเปรต พญาอังกุระจึงถามถึงบุพกรรมของเทวดา เทวดาได้เล่าไปว่า เดิมตนเป็นคนกำพร้าตกทุกข์ได้ยากจึงไม่ได้ให้ทานแก่ผู้ใด เลี้ยงชีพโดยเป็นช่างทอ (ช่างทอผ้า) ใกล้เคียงเศรษฐีผู้ใจบุญ และคอยชี้ทางไปโรงงานของเศรษฐีให้กับยากและคนที่ไม่รู้ทางโดยยกมือขวาและอนุโมทนาบุญเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้เมื่อจตุจากภพเดิมมาอุบัติเป็นเทวดาผลบุญจึงสำเร็จแก่ฝ่ามือของตนกลายเป็นที่ไหลมาของสิ่งพึงปรารถนา แต่ได้มาอยู่อาศัยในที่ทุรกันดาร ส่วนเศรษฐีผู้ให้ทานด้วยมือของตนได้ไปอุบัติเป็นเทพบุตรสหายท้าวสักกะ (พระอินทร์) ในดาวดึงส์ พญาอังกุระเมื่อได้ฟังเรื่องราวจากเทวดาแล้ว จึงตั้งปณิธานว่าเมื่อกลับไปยังเมืองทวารวดีแล้วจะบำเพ็ญกุศลให้ทานแก่ชาวเมืองตามกำลังของตน เทวดาเมื่อได้ยินเช่นนั้นจึงกล่าวอนุโมทนายินดี แต่พราหมณ์ที่มาด้วยเป็นผู้โลภจะลักพาตนไปพลการ เทวดาจึงไม่พอใจได้บันดาลในสินค้าของพญาอังกุระหายไปทั้งหมดและขอให้ประหวั่นกลัว พญาอังกุระอ่อนวอนและให้พราหมณ์เข้ามาขอขมา เมื่อนั้น เทวดาจึงได้บันดาลทุกอย่างกลับมดั่งเดิม

⁴⁵⁰ พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เปตวัตถุ อุพพวีรรค.

ต่อมาพญาอังกุระและพราหมณ์เดินทางมาเจอ **เปรตตนหนึ่งมีรูปอันน่ากลัว คือมือหงิกงอ ปากเบี้ยว ลูกตาถลนออก** อยู่ในที่ไม่ห่างจากเทวดามากนัก จึงได้ถามถึงบุพกรรมแห่งเปรตนั้น เปรตได้ตอบมาว่าเดิมตนเป็นคฤหบดีทำหน้าที่ให้ทานในโรงทานของอภัยเศรษฐี แต่เป็นผู้ไม่รู้จักเอื้อเฟื้อ ตระหนี่ถี่เหนียว ยากจนกินมาขออาหารก็ทำที่เดินไปทางอื่น ทำปากเบี้ยว และมักวานใช้ให้คนอื่นบริจาคทานไม่ได้ให้ทานด้วยสองมือของตน เมื่อจืดจากภพเดิมมาจึงมาอุบัติเป็นเปรตอันมีรูปอัปลักษณ์ พญาอังกุระเมื่อได้ฟังเรื่องราวทั้งหมดจึงได้ตีเตียนเปรตคฤหบดีผู้นี้ และได้แสดงแนวทางการทำทานที่จะปฏิบัติแก่ชาวเมืองทวารวดี โดยให้ข้าว น้ำ เสนาสนะ สร้างสะพาน ขุดบ่อใน ที่ทางอันลำบากให้สัญจรโดยง่าย⁴⁵¹

จากเนื้อหาเบื้องต้นเกี่ยวกับเรื่องอังกุระเปตวัตถุนี้ ได้แสดงให้เห็นถึงการทำกุศลให้ทานแก่ผู้อื่นอยู่เป็นนิจ และการบริจาคทานให้เป็นที่ประจักษ์ด้วยสองมือของตน โดยตัวละครที่ปรากฏในเรื่องราวดังกล่าวได้อธิบายถึงเปรตและบุพกรรมของเปรตนั้น ได้แก่ภุมเทวดา (ในสถานะเปรต) ที่มีฝ่ามือเป็นทองคำและบันดาลสิ่งต่างๆ เนื่องจากบุพกรรมที่เคยซื้อบอกทางบุญให้กับผู้ทุกข์ยาก แต่ไม่เคยบริจาคทรัพย์ด้วยตัวเองเพราะยากจนจึงมาบังเกิดอยู่ในที่กันดาร และเปรตที่รูปอันน่าเกลียดมือหงิกงอปากเบี้ยวตาถลนเนื่องจากมักตระหนี่และไม่ใฝ่ให้ทานด้วยตัวเองแม้จะทำงานอยู่ในโรงทานก็ตาม

เรื่องราวพญาอังกุระค้าขายนี้เมื่อพิจารณาร่วมกับตำแหน่งภาพจิตรกรรมและแผ่นศิลาจารึกในเสาพระวิหารต้นที่ 8 ที่อยู่ส่วนท้ายพระวิหารอันเน้นเรื่องอบายภูมิคู่กับเสาต้นที่ 7⁴⁵² ผู้วิจัยจึงมีข้อเสนอว่าเนื้อหาดังกล่าวควรเขียนขึ้นด้วยเหตุผลที่เป็นเนื้อหาเกี่ยวกับอบายภูมิเช่นเดียวกัน จึงจะสอดคล้องกับบริบทของเสาคู่ท้ายพระวิหาร โดยสันนิษฐานว่าได้อ้างอิงกับคัมภีร์เปตวัตถุที่เน้นแสดงเรื่องราวพญาอังกุระพบเปรตมากกว่าเรื่องขตบัณทิตชาดกที่มุ่งเน้นเรื่องขตบัณทิตพระโพธิสัตว์ อย่างไรก็ตามจากในภาพจิตรกรรมที่ปรากฏเป็นภาพพญาอังกุระลงเรือไปในมหาสมุทรซึ่งในอังกุระเปตวัตถุไม่ได้ระบุว่าได้ลงเรือไปค้าขาย ปรากฏแต่เป็นนั่งเกวียนบรรทุกสินค้าไปกับพราหมณ์ตั้งเนื้อความในอรรถกถาที่ว่า

⁴⁵¹ พระสูตร และ อรรถกถาแปล ขุททกนิกาย เปตวัตถุ เล่มที่ 2 ภาคที่ 2, พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525, หน้า 235-270.

⁴⁵² ว่าด้วยเรื่องเปรตประเภทต่างๆในเสาที่ 7 ส่วนนรกภูมิ เติรัจฉานภูมิ และเปรตภูมิบางเรื่องอยู่ในเสาต้นที่ 8 คูรายละเอียดเพิ่มเติมในบทที่ 4, หัวข้อที่ 1, รูปแบบศิลปะและระเบียบภาพจิตรกรรม, สรุปรายวิเคราะห์และข้อเสนอของผู้วิจัย, จิตรกรรมชุดที่ 3, ข้อ ค.-ง.

“...ครั้นสมัยต่อมา เจ้าอังวะบรรทุกลินคำด้วยเกวียน ๕๐๐ เล่มและพราหมณ์คนหนึ่ง บรรทุกลินคำด้วยเกวียน ๕๐๐ เล่ม รวมความว่า คนทั้ง ๒ คนบรรทุกลินคำด้วยเกวียน ๑,๐๐๐ เล่มเดินไปตามทางมรุกันดาร พวกคนหลงทาง เทียวอยู่ในที่นั่นนั่นเองหลายวันจนหมดหญ้า น้ำ และอาหาร...”⁴⁵³

(อรรถกถา อังกุรเปตวัตถุ)

ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าอาจมีการตัดแปลงเนื้อหาบางประการให้เหมาะสมกับ ตำแหน่งภาพจิตรกรรมส่วนกลางเสาพระวิหารต้นที่ 8 (8-E-ข) ซึ่งเป็นน้ำทะเล เกาะ ตลอดจนการ ออกเรือสำเภาของตัวละครให้สอดคล้องกับนิทานชาดกหลายๆเรื่องในส่วนกลางเสาที่ปรากฏมาก่อนหน้า แต่ทั้งนี้เมื่อพิจารณารายละเอียดในภาพจิตรกรรมกลับยังมีข้อติดขัดอีกบางประการ เนื่องจากในจิตรกรรมไม่ปรากฏภาพเทวดามือทอง หรือเปรตมือหงิกงอปากเปี้ยวตามเนื้อเรื่อง เปตวัตถุแต่อย่างใด จึงทำให้จิตรกรรมส่วนดังกล่าวอาจเป็นการแสดงถึงเหตุการณ์ระหว่างทางค้าขาย ของพญาอังวะก่อนที่จะพบเจอกับเปรตทั้งสองก็เป็นได้

2.2.6 เรื่องนกกางเขนตกฟองที่หาดทราย : 8-W-ข

เรื่องนกกางเขนตกฟองที่หาดทราย อยู่เสาต้นที่ 8 ทิศตะวันตก ส่วนกลางเสา ตรงกับ แผ่นศิลาจารึกหมายเลข ๑๙ มีเนื้อความระบุโดยย่อว่า

“เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ ป่าหิมพานต์มีพญาช้างเผือกภวาบริวารเที่ยวหากิน พบ ฟองนกไส้อันคลอด้ไว้ในหนทางเธอยืนคร่อมไว้จนฝูงช้างบริวารไปสิ้นแล้วเธอก็เดินไป พาย หลังมีคชสารตัวหนึ่งมาเหยียบฟองนกนั้นให้ทำลาย นางนกไส้จึงไปบอกกามาจิกจักขุข้างนั้น ให้บอดจนข้างนั้นเที่ยวไปตกเหวตาย นิทานหนึ่งมีสุนัขจิ้งจอกตัวหนึ่งลวงพญาราชสีห์ ๗ ตัว ฟัน้องให้โจนเข้ากระทบเขาศิลากรตตายสิ้น แล้วสุนัขนั้นก็มาเกี่ยวพาลนางราชสีห์น้อง สุดท้อง ๆ ก็เปล่งสีหะนาทแผดสุนัขตาย กลางเสามีปลาตัวหนึ่งกลืนฟองนกกางเขนอัน คลอด้ไว้ที่หาดชายพญาครุฑธโกรธจวิดน้ำในมหาสมุทรให้แห้งปลานั้นก็สำรอกฟองคืนให้ ปลายเสามีวิมานยอดเขาจักรวาล”

⁴⁵³ พระสูตร และ อรรถกถาแปล ขุททกนิกาย เปตวัตถุ เล่มที่ 2 ภาคที่ 2, 2525, หน้า 249.

จากการศึกษาของ *สังจรัตน์ สุขในมณี* ได้อธิบายว่ามาจากเรื่องนกนางเขนตกฟองที่หาดทราย อันเป็นนิทานเรื่องที่ 19 ในนิทานปักษีปกรณ์ ซึ่งอยู่ในนิทานหมวดใหญ่เรื่องตันไตร และปรากฏในนิทานทีโตประเทศ (ต้นฉบับสันสกฤต) ในหมวดการแตกมิตร⁴⁵⁴

จากการวิเคราะห์ข้างต้นนี้ผู้วิจัยมีความเห็นสอดคล้องกันบางประการในเรื่องของแหล่งที่มาจากรรณกรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่งจากเรื่องปักษีปกรณ์ อย่างไรก็ตามผู้วิจัยได้ตรวจสอบเพิ่มเติมในประเด็นที่ว่าวรรณกรรมนิทานดังกล่าวมีอายุร่วมยุคสมัยกับจิตรกรรมไตรภูมิโลกทัศน์ของวัดสุทัศนเทพวรารามหรือไม่ และวรรณกรรมดังกล่าวเคยปรากฏในศิลปกรรมแหล่งอื่นๆในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอีกหรือไม่ โดยมีรายละเอียดดังนี้

ปักษีปกรณ์ในนิทานตันไตร⁴⁵⁵ จากประวัติระบุว่าพบเอกสารอยู่ในหอหลวงตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1⁴⁵⁶ ดังนั้นแล้วจึงเป็นไปได้ว่าวรรณกรรมชุดดังกล่าวอาจเป็นที่รู้จักในหมู่พระสงฆ์ตลอดจนนักปราชญ์ราชบัณฑิตต่างๆ ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ นอกจากนี้ ผู้วิจัยพบว่านิทานตันไตรอันมีปกรณ์ย่อยอื่นๆอยู่ร่วมกับปักษีปกรณ์ได้แก่นนทุกปกรณ์และปีศาจปกรณ์ ซึ่งได้นำไปเขียนจิตรกรรมที่มุมพระระเบียงคดของพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม โดยปรากฏหลักฐานอ้างอิงปกรณ์ทั้งสองเรื่องจากโคลงต้นปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน พระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส⁴⁵⁷ ซึ่งระบุว่าเรื่องนทุกปกรณ์เขียนไว้ที่มุมทั้งสี่ของพระระเบียงชั้นใน (ภาพที่ 245) ส่วนปีศาจปกรณ์เขียนไว้ที่มุมทั้งแปดของพระระเบียงชั้นนอก (ภาพที่ 246) เนื้อความมีดังนี้

⁴⁵⁴ สังจรัตน์ สุขในมณี, *จารึกที่เสาววิหารวัดสุทัศนเทพวราราม ๑๙*, [ออนไลน์], 2563, แหล่งที่มา:

https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/20873 [17 มิถุนายน 2563].

⁴⁵⁵ ประกอบด้วยนทุกปกรณ์ ปักษีปกรณ์ และปีศาจปกรณ์

⁴⁵⁶ หอพระสมุดวชิรญาณ, *ประชุมปกรณ์ภาคที่ 1-5* (ประชุมปกรณ์ภาคที่ 2 ปักษีปกรณ์), 2465-2469, หน้าค่านำ.

⁴⁵⁷ *โคลงต้นปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน* เป็นบทสรรเสริญพระเกียรติคุณพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ โดยสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์เมื่อ พ.ศ.2388 ลักษณะคำประพันธ์เป็นทั้งร้อยและโคลง เนื้อหาอธิบายการสร้างและบูรณะวัดอุสถานต่างๆภายในพระอาราม อ้างใน *ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน*, 2554, หน้า 307.

“...ผนังที่บุขุสรพราศพร้อม พระระเบียง มุมฤ
ทังสี่ทิศตำบล บอกแจ้ง
นนทุกปกรณธรรมเรียง เรื่องระบุะ ระบายพ้อ
พหิเหตุนเรศแลรังสร้าง ล้ำสรรค...”⁴⁵⁸

“...มุขมุมนเขียนเรื่องด้าว ตำบล ผนังเฮย
แปดแห่งแบ่งบรรลាយ ลักษณะล้วน
ปีศาจปกรณธรรมถกล กอปวัต ฤเฮ
ต่างต่างนิทานล้วนเพี้ยน ภาพยแสดง...”⁴⁵⁹

(โคลงต้นปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน)

จากหลักฐานในโคลงต้นปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนนี้ จึงเป็นอีกหลักฐานที่ช่วยยืนยันว่า ปกรณัมในนิทานต้นไตรนั้นได้เป็นที่รู้จักในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมัย รัชกาลที่ 3 ที่ได้นำมาเขียนจิตรกรรมประดับมุกพระระเบียงในคราวบูรณะพระอาราม (ช่วงพ.ศ.2375-2391)⁴⁶⁰ ซึ่งร่วมสมัยกับจิตรกรรมที่วัดสุทัศน์ฯ โดยแม้เนื้อหาส่วนปักษีปกรณัมจะ ไม่ได้ปรากฏในพระเบียงวัดพระเชตุพนฯ แต่ก็แสดงให้เห็นถึงการปรากฏขึ้นของปกรณัมที่อยู่ร่วม หมวดนิทานต้นไตรเดียวกันในงานศิลปกรรม อย่างไรก็ตามในปัจจุบันจิตรกรรมทั้งสองเรื่องที่มุก พระระเบียงได้ชำรุดลบเลือนไปหมดแล้ว (ดูตำแหน่งทั้งหมดในภาพที่ 247)

ขณะที่เรื่องนกนางเขนตกฟองที่หาดทรายในเสาศระวิหารวัดสุทัศน์ฯ (ภาพที่ 244) เมื่อตรวจสอบเนื้อหาระหว่างแผ่นศิลาจารึก-จิตรกรรม กับปกรณัมทุกเล่มในนิทานต้นไตรแล้ว พบว่า สัมพันธ์กับเนื้อหาในปักษีปกรณัมมากที่สุด โดยปรากฏตัวปลาละครทั้งนกนางเขน พญาครุฑ และ ใหญ่ และกำหนดให้อยู่ที่ส่วนกลางเสอันเป็นพื้นน้ำทะเลตรงตามเนื้อเรื่อง⁴⁶¹ อีกทั้งไม่ปรากฏ เรื่องราวดังกล่าวในนิบาตชาดก ปัญญาสชาดก หรือหิโตปเทศวัตฤปกรณัม ซึ่งหากนิทานนกนางเขน ตกฟองในจิตรกรรมเสาศระวิหารมีที่มาจากปักษีปกรณัมแล้ว จะนับได้ว่าเป็นหลักฐานที่แสดงถึงการ รับรู้เรื่องราวปกรณัมในนิทานต้นไตรจากศิลปกรรมรัตนโกสินทร์ตอนต้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งช่วงรัชกาล ที่ 3 ที่ยังหลงเหลืออยู่มาจนถึงปัจจุบัน

⁴⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 331.

⁴⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 332.

⁴⁶⁰ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, 2554, หน้า 61-62.

⁴⁶¹ ปักษีปกรณัม ใน นิทานอิหร่านราชาธรรม (ประชุมปกรณัม) ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, พระนคร : คลังวิทยา, 2504, หน้า 137-140.

อนึ่ง ผู้วิจัยได้ตรวจสอบนิทานต่างๆในเสาศพระวิหารวัดสุทัศน์ฯ พบว่ามีนิทานหลายเรื่องที่มีเนื้อหาตรงกับในปกรณ์ต่างๆ ของนิทานต้นไตรนอกเหนือจากเรื่องนกนางเขนตงฟอง และ สอดคล้องกับนิบาตชาดก โดยปรากฏในหลายตำแหน่งของพระวิหารโดยเฉพาะอย่างยิ่งเสาที 8 ได้แก่

- เรื่องกาวิดน้ำทะเล ลำดับที่ 3 ในปักษีปกรณ์ (3-N-ข, ตรงกับเรื่องกาชาดก),
- เรื่องวานรกับจระเข้ ลำดับที่ 53 ในนนทุกปกรณ์ (8-E-ก, ตรงกับสูงสูมารชาดก/กุมภิลชาดก),
- เรื่องนกไส้กับช้าง ลำดับที่ 20 ในปักษีปกรณ์ (8-W-ก, ตรงกับลฎกิกชาดก)
- เรื่องโปรดสัตว์ได้บาป ลำดับที่ 16 (8-N-ก, ตรงกับนิทานดาบสติแมลงมูมในมโหสถชาดก และเรื่องฤษีกับแมลงมูมในหิโตปเทศวัตถุปกรณ์)

อย่างไรก็ตาม จากข้อความศิลาจารึกได้อธิบายนิทานบางเรื่องโดยระบุถึงชาติกำเนิดของพระโพธิสัตว์ เช่นเรื่องกาวิดน้ำทะเล ซึ่งระบุว่าพระโพธิสัตว์เป็นสมุทเทวดา⁴⁶², เรื่องลิงกับจระเข้ ซึ่งระบุว่าพระโพธิสัตว์เป็นพญาวานร⁴⁶³ จากลักษณะดังกล่าวกลับไม่ปรากฏในนิทานต้นไตรตลอดจนหิโตปเทศวัตถุปกรณ์ที่ตัวละครแต่ละเรื่องจะยกนิทานตัวอย่างมาแล้วเป็นอุทาหรณ์สอนเรื่องต่อเนื่องกันไปและไม่ได้กล่าวถึงพระโพธิสัตว์หรือพระพุทธเจ้าเลย ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่านิทานในเสาศพระวิหารวัดสุทัศน์ฯโดยหลักจึงยังคงอ้างอิงกับนิบาตชาดกอันเล่าเรื่องราวอดีตชาติของพระพุทธเจ้าให้สอดคล้องกับภาพรวมทั้งพระวิหาร

ทั้งนี้ ข้อความนิทานในศิลาจารึกอีกหลายส่วนในเสาดันที่ 8 ก็ไม่ได้ระบุถึงพระชาติของพระโพธิสัตว์เสมอไป เช่น เรื่องนกไส้กับช้าง⁴⁶⁴ หรือเรื่องดาบสติแมลงมูม⁴⁶⁵ ด้วยเหตุนี้จึงยังมีความเป็นไปได้ว่านิทานต่างๆในเสาศพระวิหารอาจมีที่มาจากทางนิบาตชาดกเอง หรือก็ไม่ก็มาจากปกรณ์ในนิทานต้นไตร ตลอดจนหิโตปเทศวัตถุปกรณ์ซึ่งกล่าวมาในหัวข้อที่ 2.2.4

⁴⁶² “...กลางเสามีกาโลกตัวหนึ่งจมน้ำในมหาสมุทรตยฝูงกาก็ภากัน มาจวิดน้ำ โพธิสัตว์เป็นสมุทเทวดาเมตาแก่หมู่กาทั้งหลายก็ขับกาให้หนีไป...”

⁴⁶³ “...นิทานหนึ่งโพธิสัตว์เป็นวานรลงฆ่าจระเข้ทั้ง ๒ อันคิดร้ายต่อเธอ...”

⁴⁶⁴ “...ป่าหิมพานต์มีพญาช้างเผือกภาบริวารเที่ยวหากิน พบพองนกไส้อันตลอดไว้ในหนทางเธอยินคร่อมไว้จนฝูงช้างบริวารไปสิ้นแล้วเธอจึงเดินไป พายหลังมีคชสารตัวหนึ่งมาเหยียบพองนกนั้นให้ทำลาย นางนกไส้จึงไปบอกกามา จิกจุกขุขังนั้นให้บอดจนขังนั้นเที่ยวไปตกเหวตาย...”

⁴⁶⁵ “...มีแมลงมูมใหญ่ตัวหนึ่งชกโยบิดปากถ้ำฝูงกินร้อนเข้าออกไปมาติดโยก็จับกินเป็นอาหาร ดาบคผู้หนึ่งตีแมลงมูมตายก็ได้นางตรุมกินรีเป็นภรรยา...”

ภาพประกอบ หัวข้อ 2.2

2-S-ก,ข

2-W-ก

2-N-ก

2-E-ก

ภาพที่ 237 พระเจ้ามันธราตราชเสด็จชมทวิปสีด้วยรัตนะ (2-ก)

ภาพที่ 238 เรื่องโสป่ากะสามเณรปราบบัณฑิตพระนาคและกำลังต้กน้ำในสระอโนดาต (3-N-ก)

239

240

ภาพที่ 239 เรื่องโสณุตตระสามเณรล้วงผอบพระบรมธาตุจากพญาวาสุละทัตนาคราช (7-S-ข)

ภาพที่ 240 เรื่องสุนนสามเณรมาอัญเชิญพระธาตุ จิตรกรรมวิหารพระนอน วัดพระเชตุพนฯ

241

242

ภาพที่ 241 สัตว์คล้ายหมูหันหน้าสู่กับช้าง (8-E-ก)

ภาพที่ 242 ผึ้งสุนัขจิ้งจอกและช้างจากเรื่องสุนัขจิ้งจอกสู้ช้าง (8-E-ก)

ภาพที่ 243 เรื่องพญ้างูกระไปค้าขาย (8-E-ข)

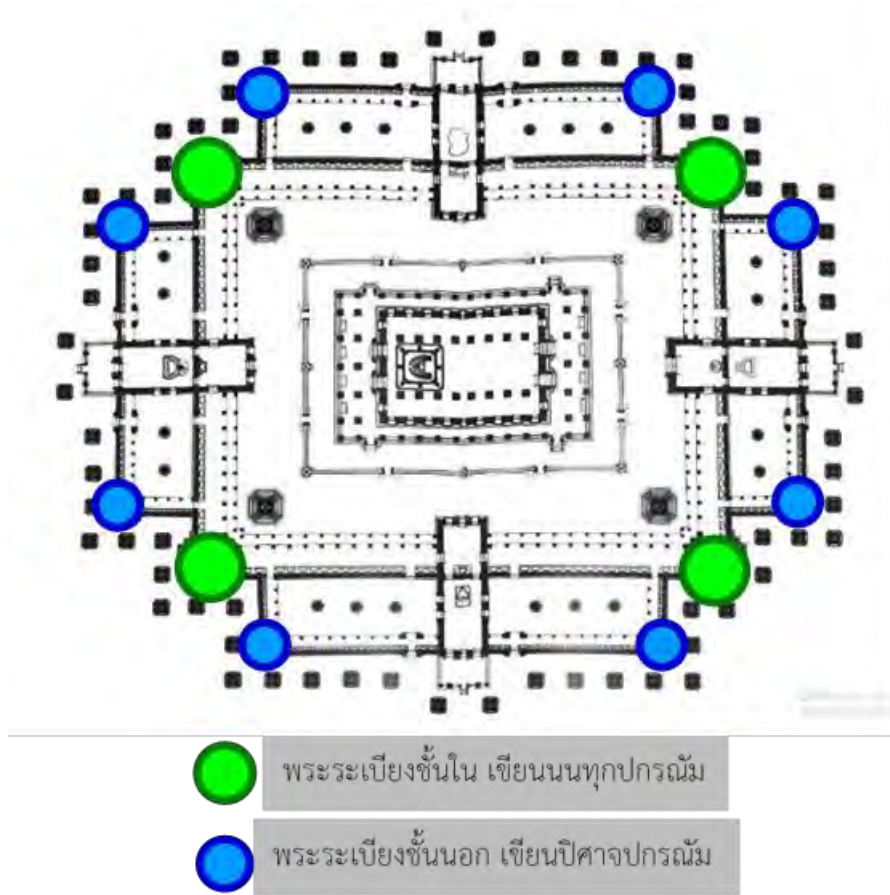
ภาพที่ 244 เรืองนกทางเขนตกฟองที่หาดทราย จากปักซีปกรณัม (8-W-ข)

ภาพที่ 245 มุมพระระเบียงชั้นใน เตียนนนทุกปกรณัม

ภาพที่ 246 มุมพระระเบียงชั้นนอก เขียนปิตาจปรณัม

ภาพที่ 247 ตำแหน่งนิทานปรณัม ระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพน
ตามคำอธิบายของโคลงต้นเรื่องประสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ

ภาพจิตรกรรมส่วนที่ยังไม่สามารถตีความได้		
เรื่อง	คำอธิบายในศิลาจารึก	ข้อสันนิษฐานของผู้วิจัย
ช้างไอยราวรรณ (3-E-ก) ศิลาจารึกที่ ๗	“...ช้างชาติไอยราวรรณง งอน ขึ้นขวา....”	- ช้างไอยราพต ในตระกูลช้างอัศูทิศตาม ตำราช้างทางศาสนาพราหมณ์ โดยเป็นช้าง ในตระกูลพรหมพงศ์ มีกายสีเมฆ งอนขึ้นขวา ประจำอยู่ทิศตะวันออก - ช้างเอราวัณ ในหมวดหมู่ช้างทิสาศาใน ตำราพุทธศาสนา (จกกวพทีปนี) ประจำอยู่ ทิศตะวันออกเช่นกัน ซึ่งตำแหน่งช้างใน ภาพจิตรกรรมนั้นก็อยู่เหลี่ยมทิศตะวันออก จึงสอดคล้องกับคติ
ครุฑโปกุบิณข้าม มหาสมุทร (3-E-ข) ศิลาจารึกที่ ๗	“...ครั้งหนึ่งครุฑโปกุ ปรารถนาจะลองกำลังบิน ข้ามมหาสมุทรทอดเมฆก็มี อาจบินไปได้ ก็หยุดจับอยู่ที่ กระโดงหลังปลาตัวหนึ่งปลา นั้นบอกว่าทางยังไกลนักลูก ครุฑนั้นก็บินกลับมาที่อยู่ แห่งตน....”	- ยังไม่ทราบที่มาของต้นฉบับที่แน่ชัด แต่ ปรากฏเป็นนิทานย่อยในวรรณคดีเรื่อง สิงห์ไกรภพ ตอนนางสร้อยสุดาถามถึงความ กว้างใหญ่ของมหาสมุทร โดยมีเนื้อความ เหมือนกับในศิลาจารึก แต่ตัวละครนั้นระบุ ว่าเป็นครุฑใหญ่ (“...ครุฑวุฒิไกรกายาใหญ่ ยิ่งศิริมีศักดิ์....”)
หนุมาน พาลี สุครีพ ในเขาทิวบูรพ (5-E-ก) ศิลาจารึกที่ ๑๑	“...เขอันหนึ่งครีดูจเงินยวง ชื่อทิวบูรพ มีถ้ำแก้วถ้ำ ทองถ้ำเงินปนที่อยู่แห่ง พญาพานรทั้ง ๓ คือหนุ มาณและหุลี สุครีวะเปน นายฝูง....”	- สันนิษฐานว่านำมาจากเนื้อหาเรื่อง พญาสัตว์ในไตรภูมิโลกวินัยกถา หมวด พญาสัตว์ โดยระบุเรื่องราวของลิงว่า “...หนุมานพาลีสุคีวาทโย ฝูงพานรนั้นก็ตั้ง พานรที่แก้วที่หาญเป็นต้นว่าหนุมานแล พาลี แลสุครีพให้เป็นพญา...” ส่วนเขาทิว บูรพ (เขาสีเงิน) ไม่ปรากฏที่มา สันนิษฐานว่าปรับเปลี่ยนจากเหมติรัน บรรพต (รามเกียรติ์) หรือรชตบรรพต (จกกวพทีปนี)

<p>พญานาคพันพิงไส่ ต้นไม้และฝูงนก (5-E-ข) ศิลาจารึกที่ ๑๑</p>	<p>“...กลางเสามีพญานาคอยู่ ในมหาสมุทรพันพิคม์ต้อง พฤษชาชาติอันอยู่ริมฝั่งน้ำ ใหม่เปณจุมไป หม่นกซึ่งทำ รังอาไศรยอยู่บนต้นไม้้นก็ วินาศฉิบหายด้วยพิคม์แห่ง พญานาค....”</p>	<p>สันนิษฐานว่ามาจากเรื่อง ฆตาสนชาตก โดย ในเนื้อหาชาตกแตกต่างกันเล็กน้อยตรงที่ พญานาคในสระจะบันดาลให้เกิดไฟ พุ่งขึ้นมาเผาหมู่บ้านของสำนัก พระโพธิสัตว์ ซึ่งอาจเป็นการปรับเปลี่ยน เนื้อหาเล็กน้อยเพื่อแสดงภาพเหตุการณ์ให้ เป็นรูปธรรมมากขึ้น</p>
<p>เหล่าเทวดาและยักษ์ หาแก้วในมหาสมุทร (8-S-ข) ศิลาจารึกที่ ๑๘</p>	<p>“...กลางเสามีสุรินทรราช กับเทพดาแลยักษ์อิราษ อันมีฤทธิ์ลงลุยมหาสมุทร เที่ยวหาแก้วต่าง ๆ มาชม เล่น....”</p>	<p>สันนิษฐานว่ามาจากเรื่องปหาราทสูตร อัน ว่าด้วยสิ่งที่อสูรขึ้นขมยินดีในมหาสมุทร 8 ประการ โดยประการที่ 7 กล่าวว่าใน มหาสมุทร ล้วนแล้วด้วย แก้วมณีต่างๆ และอาจทับซ้อนกับเรื่อง ผู้มีบุญกุศลได้เกิดเป็นเทวดาไปยัง สุคติภพอันต่อเนื่องมาจากฉกยมโลกและ นรกภูมิด้านล่าง โดยแก้วมณีเหล่านี้อาจสื่อ นี้ ย ถึง การ เสวย ติ พ ย สม บั ติ ของเทวดา</p>

ตารางที่ 13 สรุปการวิเคราะห์เนื้อหาจิตรกรรมเสาศระวิหารส่วนที่ยังไม่สามารถตีความได้

ข้อเสนอของผู้วิจัยในเนื้อหาภาพจิตรกรรม		
เรื่อง	คำอธิบายในศิลาจารึก	ข้อเสนอของผู้วิจัย
<p>พระเจ้ามณฑลราชชาวม ทวิปสี (2-ข) ศิลาจารึกที่ ๒๙-๓๒</p>	<p>“...กลางเสามีพระเจ้าวสิทกัณธา ดุราชกับราชบริพัตรทรงช้างแก้วไปชม บุพพิเทห์ทวิป...” (๒๙) “...ในชมพูทวีปนั้นมีพระนครหนึ่ง มิได้ปรากฏนามโดยพระบาท พระ เจ้าวสิทกัณธาดุราชได้เสวยศิริสมบัติ ในที่นั้น แล้วเสด็จขึ้นไปครองสมบัติ ในดาวดึงษเทวโลกย์ แล้วตกลง มายังพระอุทยานริมพระนครให้หา พระราชนัดดาเข้าแล้วสวรรคต...” (๓๐) “...กลางเสามีพระเจ้าวสิทกัณธาดุราช ทรงจักรแก้วภาพริวารไปชมอมรโค ฎญาณทวิป...” (๓๑) “...กลางเสามีพระเจ้าวสิทกัณธาดุราช ทรงม้าแก้วภาพริวารมาชมอุมรกุ รวินทวิป...” (๓๒)</p>	<p>- แม้เนื้อเรื่องโดยรวมจะมาจาก อรรถกถามณฑลราชชาดก แต่ รายละเอียดของเนื้อหาไม่ได้ระบุ ว่าชัดเจนว่าพระเจ้ามณฑลได้ เหาะไปในทวีปทั้งสี่ด้วยแก้วรัตน ตามอย่างในจิตรกรรม ปรากฏแต่ เนื้อความว่าทรงพุ่งจักรรัตนขึ้น ไปยังเทวโลก - เนื้อความที่กล่าวถึงพระเจ้ามณฑล ราชชาดกเสด็จไปในทวีปทั้งสี่ ปรากฏในอรรถกถาสติปัญญา สูตร (ซึ่งอ้างแล้วในจักกวัตถีย์) แต่ยังระบุเพียงเหาะไปด้วยจักร (“ทรงกระทำจักรรัตนไว้ข้างหน้า เสด็จไปตามทวิปสี”) ซึ่งใน จิตรกรรมได้เพิ่มแก้วรัตนอื่นๆ ลงไปด้วย ได้แก่ ช้างแก้ว ม้าแก้ว</p>
<p>สามเณรดักน้ำและปราบ พญานาคที่สระอนาคต (3-N-ก) ศิลาจารึกที่ ๖</p>	<p>“...อนึ่งมีความว่าในอนาคตสระ นั้นพญานาคพระนาคราชห้วงแหวนอยู่ ครั้งหนึ่งพระโสปกะสามเณรผู้ไป นองค์พระอรหันต์ไปพระมาณพญา นาคนั้นนำเอาอุทกวารีในสระมา ถวายพระสารีบุตรได้...”</p>	<p>- เรื่องโสปกะสามเณรไม่ปรากฏ เหตุการณ์ดังกล่าว สันนิษฐานว่า มาจากเรื่องสุมนสามเณรที่ไปตัก น้ำในสระอนาคตเพื่อนำไป ปรุงยาให้พระอนรุทธะ และ ประลองฤทธิ์กับปีนักษะนาคราช ในสระนั้น ส่วนโสปกะเป็น สามเณรเช่นเดียวกันโดยคล้ายกับ สุมนสามเณรตรงที่บรรลุนิพพานเมื่อ อายุ 7 ขวบ แต่มีรายละเอียด เรื่องราวแตกต่างออกไป</p>

<p>สุมนะสามเณรลี้วงพระ ธาตุจากสุละทันนาคราช (7-S-ข) ศิลาจารึกที่ ๑๖</p>	<p>“...กลางเสาเรื่องพระสุมนะสามเณร ลำแดงฤทธิ์ลี้วงเอาจิงโกฏอันใส่พระ บรมธาตุแต่อยู่ธรรพญาสุละทันนาคราช”</p>	<p>- ปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์ ธาตุ นิธานปริเฉท (ลำดับที่ 31) อย่างไรก็ตามชื่อสามเณรตามเนื้อ เรื่องควรเป็น โสณุตตระไม่ใช่ สุมนะ นอกจากนี้ในภาพ จิตรกรรมสันนิษฐานว่าเป็น เหตุการณ์หลังจากลี้วงพระบรม ธาตุและนำขึ้นมาประดิษฐานใน เจดีย์ โดยมีเหล่านาคตามมาด้วย ความอาลัยที่เสียพระบรมธาตุไป</p>
<p>สุนัขจิ้งจอกสู้ช้าง (8-E-ก) ศิลาจารึกที่ ๑๗</p>	<p>“...นิทานหนึ่งมีสุนัขจิ้งจอกชั้นสู้ ช้าง....”</p>	<p>- การศึกษาในอดีตได้ระบุว่าเป็น เรื่องขี้มุกขาคอก แต่จิตรกรรมใน ตำแหน่งที่สันนิษฐานนั้นปรากฏ เป็นภาพคล้ายหมูสู้กับช้างซึ่งไม่ ตรงกับเนื้อเรื่อง ผู้วิจัยสันนิษฐาน ว่าตำแหน่งจริงอยู่ที่ภาพฝูงสุนัข จิ้งจอกล้อมช้าง (อยู่ต่ำลงมาจาก จุดแรก) โดยอาจอ้างอิงจากนิทาน เรื่องช้างและสุนัขจิ้งจอก ในทีโดป เทศวัตถุปรกณัม ซึ่งว่าด้วยฝูงสุนัข จิ้งจอกล้อมช้างมาตัดกับดักและจับ กินเป็นอาหาร</p>
<p>พญาอังกูระออกไป ค้าขาย (8-E-ข) ศิลาจารึกที่ ๑๗</p>	<p>“...กลางเสาเรื่องพญาอังกูระลง ลำเภาไปเที่ยวค้าขาย...”</p>	<p>- การศึกษาในอดีตระบุว่ามีมาจาก ฆตบัณฑิตชาดก อย่างไรก็ตาม เนื้อหาในชาดกกล่าวถึงพญาอังกูระ น้อยมาก โดยกล่าวถึงเพียง ตอนที่ราชกุมารทั้ง 10 แบ่งสมบัติ กันแต่ตนขอออกค้าขาย - ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าภาพพญา อังกูระในจิตรกรรมควรมาจาก</p>

		เรื่องอังคุรเปตวัตถุซึ่งกล่าวถึง พญาอังคะระไปค้าขายแล้วพบกับ เทวดามือทองและเปรตมือหงิงอ อันเป็นผลจากบุญกรรมเกี่ยวกับ การให้ทานแก่คนยากไร้ ซึ่ง สอดคล้องกับตำแหน่งภาพส่วน อบายภูมิที่อยู่เสาคู่ท้ายพระวิหาร
นกกางเขนตกฟองที่ หาดทราย (8-W-ข) ศิลาจารึกที่ ๑๙	“...กลางเสามีปลาตัวหนึ่งกลืนฟอง นกกางเขนอันคลอດไว้ที่หาดทราย พญาครุฑธโกรธจวิดน้ำในมหาสมุทร ให้แห่งปลานั้นก็สำรอกฟองคืนให้”	- การศึกษาในอดีตระบุว่ามาจาก นิทานที่โตปเทศและปักษีปรณัม โดยผู้วิจัยคิดเห็นว่าควรมาจาก ปักษีปรณัมอันอยู่ในหมวดนิทาน ต้นไตร เนื่องจากปรากฏหลักฐาน เอกสารดังกล่าวในหอหลวงตั้งแต่ สมัยรัชกาลที่ 1 นอกจากนี้ยัง ปรากฏปรณัมในหมวดเดียวกัน ในงานจิตรกรรมที่มุ่มพระระเบียง วัดพระเชตุพนฯ สมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งร่วมสมัยกับวัดสุทัศน์ฯ

ตารางที่ 14 ข้อเสนอของผู้วิจัยในเนื้อหาภาพจิตรกรรมส่วนที่เคยผ่านการวิเคราะห์มาแล้ว

บทที่ 5

บทสรุป

การศึกษาจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานวัดสุทัศนเทพวรารามในครั้งนี้ เป็นการศึกษาในรูปแบบศิลปะและระบบการจัดวางภาพจิตรกรรมซึ่งประดับอยู่บนเสาพระวิหารทั้ง 8 ต้น โดยวิเคราะห์เปรียบเทียบอิทธิพลและความสัมพันธ์กับงานศิลปกรรมในอดีตที่เป็นต้นแบบ นอกจากนี้ยังได้ศึกษาเนื้อหาของภาพจิตรกรรมเพิ่มเติมจากการศึกษาในอดีตซึ่งเชื่อมโยงกับกับวรรณกรรมพุทธศาสนาและวรรณกรรมหมวดอื่นๆที่เกี่ยวข้อง โดยสรุปผลการศึกษาได้ดังนี้

1. รูปแบบศิลปะและระเบียบภาพจิตรกรรม : ความสัมพันธ์กับจิตรกรรมต้นแบบ

จิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานวัดสุทัศนเทพวรารามเป็นจิตรกรรมที่แสดงเรื่องราวจักรวาลทางพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีรูปแบบเป็นเอกลักษณ์พิเศษแตกต่างจากจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานทั่วไป โดยมีตำแหน่งอยู่บนเสาร่วมในพระวิหารทรงสี่เหลี่ยมจำนวน 8 ต้น ประกอบด้วยเนื้อหาภาพจำนวน 32 เหลี่ยม ซึ่งอธิบายลัทธิฐานของจักรวาลและสิ่งมีชีวิตในภพต่างๆ ของ **กามภูมิ** ในส่วนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ชมพูทวีป (มनुสสภูมิ) และอบายภูมิ โดยในเสาแต่ละต้นแบ่งออกเป็นสามระดับ ได้แก่ **ส่วนยอดเสา** ว่าด้วยภูเขาที่เป็นแกนกลางจักรวาล ได้แก่ เขาพระสุเมรุ, เขาสัตตบริภัณฑ์ทั้ง 7 และภูเขาที่แสดงขอบเขต ได้แก่ เขาจักรวาล, **ส่วนกลางเสา** ว่าด้วยมหาสมุทรและเกาะต่างๆ มักแสดงภาพกลุ่มสัตว์และชาดกที่เกี่ยวข้องกับน้ำ, **ส่วนเชิงเสา** ว่าด้วยภาคพื้นดิน คือ ทวีปสี่ ป่าหิมพานต์-เมืองในชมพูทวีป รวมถึงพิภพเบื้องล่างซึ่งมีพิภพอสูรและนรกภูมิ โดยแสดงภาพสิ่งมีชีวิตและนิทานชาดกเช่นกัน ทั้งนี้เสาพระวิหารแต่ละเหลี่ยมจะมีแผ่นศิลาจารึกจำหลักคำบรรยายภาพ โดยแสดงเลขลำดับเนื้อหาในลักษณะเวียนขวารอบพระวิหาร

จากการศึกษาของผู้วิจัยพบว่าจิตรกรรมเสาพระวิหารมีรูปแบบที่สัมพันธ์กับจิตรกรรมต้นแบบในอดีต ได้แก่ จิตรกรรมไตรภูมิในหอพระไตรปิฎกวัดระฆังโฆษิตาราม (เรือนหอนอนฝั่งทิศใต้) ซึ่งเขียนขึ้นในสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ และสมุดภาพไตรภูมิโดยเฉพาะอย่างยิ่งสมุดไตรภูมิเลขที่ 8 กับเลขที่ 10/ก ซึ่งเป็นจิตรกรรมที่เขียนขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย-รัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยในการศึกษารั้งนี้ได้แบ่งการวิเคราะห์ภาพจิตรกรรมเสาพระวิหารวัดสุทัศนเทพวรารามออกเป็น 3 ชุด ซึ่งจับกลุ่มตามความสอดคล้องกันของเนื้อหาเรื่องราวและลักษณะภูมิประเทศ ได้แก่

จิตรกรรมชุดที่ 1 : 1.1 เสาคู่หน้าสุดในพระวิหาร : เสาด้านที่ 1 และ 2

1.2 ส่วนยอดเสาทั้งพระวิหาร : เสาด้านที่ 3,4/ 5,6/ 7,8

1.3 คอสองพระวิหาร : คานเหนือเสาฝั่งตะวันตกและตะวันออก

จิตรกรรมชุดที่ 2 เสากลุ่มกลางพระวิหาร : เสาด้านที่ 3,4,5,6 (ส่วนกลางเสาและเชิงเสา)

จิตรกรรมชุดที่ 3 เสาคู่ท้ายสุดในพระวิหาร : เสาด้านที่ 7 และ 8 (ส่วนกลางเสาและเชิงเสา)

ในจิตรกรรมชุดที่ 1 ว่าด้วยศูนย์กลางและภาพรวมของจักรวาล ประกอบด้วยเขาพระสุเมรุ (ดาวดึงส์และพิภพอสุร), ทวีปสี่ที่เสาด้านที่ 1 และ 2, ภาพเขาสัตตบริภัณฑ์และเขาจักรวาลที่ยอดเสาทั้งพระวิหารซึ่งอยู่ถัดจากเขาพระสุเมรุโดยเรียงเป็นลำดับชั้นตามคติไตรภูมิจากหน้าพระวิหารไปท้ายพระวิหาร ตลอดจนภาพพุทธประวัติและพระเจ้าดิรัจฉามณีในฉากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์อันขนาบด้วยเทวดาในวิมานและเทวดาเหาะมาในอากาศซึ่งแสดงอยู่บนภาพคอสองเหนือเสาพระวิหารทั้งสองฝั่ง การแสดงภาพจักรวาลในจิตรกรรมชุดที่ 1 เมื่อเปรียบเทียบกับในจิตรกรรมต้นแบบในอดีตทั้งหอพระไตรปิฎกวัดระฆังฯ และสมุดภาพไตรภูมิแล้วจะพบว่าสัมพันธ์กันในช่วงแรกเริ่มของภาพจิตรกรรมที่แสดงภาพรวมของจักรวาล โดยในหอพระไตรปิฎกนั้นอยู่ทางซ้ายสุดของผนัง และสมุดไตรภูมิปรากฏในช่วงต้นของสมุดหน้าปลาย ซึ่งแสดงกลุ่มภูเขาตั้งแต่พระสุเมรุ สัตตบริภัณฑ์ เขาจักรวาล ทวีปสี่ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พิกพอสุร ร่วมอยู่ในฉากเดียวกัน

นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังมีข้อเสนอเพิ่มเติมในประเด็นต่างๆของจิตรกรรมชุดที่ 1 ได้แก่ รูปแบบการเขียนภาพจิตรกรรมที่มีลักษณะกึ่งประเพณี เช่น ภาพกลุ่มภูเขาที่ส่วนยอดเสาซึ่งคล้ายคลึงกับการก่อเขามอในพระอารามสมัยรัชกาลที่ 3 ตลอดจนการสอดแทรกทัศนียภาพที่มีระยะลวงตาลึกเข้าไปอย่างศิลปะตะวันตกในภาพทวีปสี่, การลำดับจัดวางจิตรกรรมโดยปรับเปลี่ยนองค์ประกอบจากรูปแบบประเพณีให้เข้ากับบริบทเฉพาะของพระอาราม เช่น การวางภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ให้กระจายองค์ประกอบทั่วทั้งพระวิหารเพื่อกำหนดพื้นที่ดังกล่าวให้สื่อถึงอาณาเขตของจักรวาลทั้งหมด นอกจากนี้ยังมีประเด็นของการแสดงภาพจักรวาลในมุมมองสามมิติ เช่น การสมมติให้เสาพระวิหารด้านที่ 1 เป็นเสมือนแท่งเขาพระสุเมรุ โดยเขียนเรื่องราวพระอินทร์และอสุรครอบคลุมตลอดทั้งต้นเสา, การวางภาพทวีปสี่ให้อยู่ตรงทิศตามคติไตรภูมิในเสาด้านที่ 2 ตลอดจนการวางภาพภูเขาสัตตบริภัณฑ์และเขาจักรวาลบนยอดเสาทั้งพระวิหารซึ่งเมื่อพิจารณารวมกับรูปทรงของเสาแล้วจะทำให้เกิดมุมมองแก่เขาในแนวตั้งตามอย่างจิตรกรรมประเพณี ทั้งนี้ การวางภาพภูเขาสัตตบริภัณฑ์ในช่วงครึ่งหลังพระวิหารบริเวณรอบพระประธาน พบว่ามีความเคลื่อนไหวมากกว่าส่วนครึ่งหน้าพระวิหาร และได้วางลำดับภาพภูเขาแต่ละชั้นในลักษณะไขว้กันระหว่างเสาคู่ตรงข้าม ซึ่งผู้วิจัย

สันนิษฐานว่าเป็นภาพเขาสัตตบริภัณฑ์ที่มีนัยของวงเขาอันเป็นมุมมองภาพภูเขาอีกรูปแบบที่ปรากฏในจิตรกรรมประเพณีเช่นกัน ขณะที่ส่วนคอสองพระวิหารแม้จะไม่ได้แสดงในรูปแบบสามมิติ แต่หากพิจารณาร่วมกับแท่งเสาพระวิหารของแต่ละฝั่งแล้วจะทำให้เกิดเป็นภาพพุทธประวัติในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ประกอบกับกลุ่มภูเขาอันเป็นรูปแบบจิตรกรรมไตรภูมิที่เคยปรากฏมาแล้วในอดีตแต่ได้พัฒนาขึ้นเป็นมุมมองสามมิติ อีกทั้งเติมเต็มคติดาวดึงส์ศูนย์กลางจักรวาลในพระวิหารแห่งนี้ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นโดยแสดงออกร่วมกันกับจิตรกรรมพระอดีตพุทธเจ้าที่ฝาผนังและภาพสลักที่ฐานชุกชีพระศรีศากยมุนี อนึ่ง ภาพเทวดาในจิตรกรรมคอสองผู้วิจัยได้พบว่าบางส่วนเป็นเทวดาที่มีลักษณะคล้ายพรหมอันอยู่ระดับสูงขึ้นไป ดังนั้นแล้วเทวดาในจิตรกรรมคอสองอาจแสดงภาพบุคคลจากภพภูมิระดับต่างๆ ที่มาสักการพระพุทธเจ้า ณ ศูนย์กลางจักรวาล

ต่อมาในจิตรกรรมชุดที่ 2 ซึ่งเจาะจงรายละเอียดลงไปที่ป่าหิมพานต์และเมืองในชมพูทวีป อันเกี่ยวข้องกับภพภูมิมนุษย์ (มนุษย์สภูมิ) โดยอยู่ถัดมาจากภาพรวมจักรวาลในจิตรกรรมในชุดที่ 1 ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับจิตรกรรมต้นแบบทั้งหอพระไตรปิฎกวัตรระซังฯและสมุดไตรภูมิแล้ว พบว่าเป็นชุดภาพที่อยู่ถัดมาจากกลุ่มภาพรวมจักรวาลเช่นเดียวกัน และสำหรับการลำดับภาพภายในกลุ่มเสาชุดนี้ เมื่อเปรียบเทียบกับจิตรกรรมต้นแบบทั้งสองแห่งจะพบว่ามีการลำดับจากต้นชายป่าหิมพานต์มายังกลุ่มเมืองในชมพูทวีปเหมือนกันอีกด้วย โดยเรียงลำดับเป็นเสาดันที่ 3-5 ในแนวเสาดะวันออก และต่อด้วยเสาดันที่ 6-4 ในแนวเสาดะวันตก ซึ่งเวียนขวาในลักษณะคล้ายตัว U คว่า

ภาพป่าหิมพานต์และชมพูทวีปของเสาพระวิหาร เริ่มต้นจากเสาดันที่ 3 ซึ่งใช้เรื่อง ทิวาหนชาตกเป็นตัวเชื่อมโยงฉากจากเกาะกลางทะเลแล้วมายังฉากป่าหิมพานต์และเมือง ซึ่งเหมือนกับที่จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกและสมุดไตรภูมิหน้าปลายที่เข้าฉากหิมพานต์ด้วยเรื่องราวและลำดับภาพแบบเดียวกัน อย่างไรก็ตาม เนื้อหาของเสาดันที่ 3 ยังเน้นเกี่ยวกับป่าหิมพานต์เป็นส่วนมาก โดยในภาพส่วนที่เหลือต่อมาแสดงภาพสระสำคัญในหิมพานต์ทั้ง 7 สระตามคติ (ในเสาดันนี้มี 4 สระ) รวมถึงภาพช้างที่อยู่ประจำสระ ซึ่งคล้ายคลึงกับในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกและสมุดไตรภูมิเช่นกัน อย่างไรก็ตาม ชื่อและลำดับสระและช้างในเสาพระวิหารอาจไม่ตรงบางส่วนโดยเฉพาะอย่างยิ่งกับในสมุดไตรภูมิ ขณะที่ในภาพส่วนดังกล่าวในหอพระไตรปิฎกมีองค์ประกอบไม่สมบูรณ์เท่าที่ควรจึงเปรียบเทียบรวมกันได้ยาก ลำดับถัดมาเป็นเสาดันที่ 5 ซึ่งปรากฏภาพสระสำคัญในหิมพานต์ต่อเนื่องมาจากเสาดันที่ 3 อีก 3 สระ นอกจากนี้ยังเน้นเนื้อหาเรื่องพญาสัตว์และชาตกที่เกี่ยวข้องพญาสัตว์ซึ่งอาจอ้างอิงร่วมกับวรรณกรรมโลกศาสตร์อื่นๆเนื่องจากปรากฏเนื้อหาดังกล่าวค่อนข้างน้อยในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกและสมุดไตรภูมิ

ถัดมาเป็นเสาดันที่ 6 ซึ่งได้ขยายองค์ประกอบเจาะจงไปยังภูเขาที่ล้อมสระโนดาคัททั้ง 5 ลูก โดยไม่ได้เขียนรูปภูเขาแบบสัณฐานปากกาตามอย่างประเพณีนิยม แต่เขียนเป็นยอดเขาเป็นทรงวิมาน และเทวดาประทับซึ่งคล้ายกับภาพยอดเขาไกรลาสในสมุดไตรภูมิหน้าปลายที่ประกอบเรื่องพระสุธนขาดกและวิมานพระอิศวร และภาพดังกล่าวนี้สัมพันธ์กับเสาพระวิหารในเหลี่ยมตะวันออกที่เขียนด้วยเนื้อหาและรูปแบบเดียวกัน ด้วยเหตุนี้ภาพยอดเขาในเหลี่ยมเสาที่เหลือจึงต้องเขียนเป็นภาพวิมานแทนรูปปากกาทั้งหมดเพื่อความเป็นเอกภาพเดียวกันขององค์ประกอบทั้งต้นเสา และในลำดับสุดท้ายของภาพชุดที่สองคือเสาดันที่ 4 ซึ่งอธิบายเรื่องเมืองโสฬสทั้ง 16 เมืองในชมพูทวีปที่ส่วนเชิงเสาโดยแบ่งด้านละ 4 เมือง ตลอดจนกล่าวถึงศูนย์กลางพระศาสนา (มัชฌิมประเทศ) ทั้งในชมพูทวีปอันเป็นที่ตั้งโพธิบัลลังก์หรือสี่สปฐพี และลังกาทวีปที่ประดิษฐานพระพุทธบาท องค์ประกอบที่กล่าวมามีความสัมพันธ์เฉพาะในสมุดไตรภูมิหน้าปลาย ซึ่งมีลำดับภาพถัดจากป่าหิมพานต์มาถึงเมืองในชมพูทวีปและข้ามมหาสมุทรต่อเนื่องไปยังเกาะลังกา นอกจากนี้ยังปรากฏแม่น้ำปัญจมหานทีที่ไหลจากป่าหิมพานต์มายังกลุ่มเมืองดังกล่าว ซึ่งสอดคล้องกับสมุดไตรภูมิหน้าเดียวกันที่แสดงภาพแม่น้ำปัญจมหานทีไหลผ่านกลุ่มเมืองอันต่อเนื่องมาจากป่าหิมพานต์

สำหรับจิตรกรรมชุดที่ 2 ผู้วิจัยมีข้อเสนอเพิ่มเติมในประเด็นต่างๆ ได้แก่ รูปแบบการเขียนภาพจิตรกรรมที่เป็นแบบกึ่งประเพณี เนื่องจากจิตรกรรมชุดที่ 1 แต่ได้เน้นภาพธรรมชาติเป็นส่วนมาก เช่น สระหิมพานต์ในเสาดันที่ 3 และ 5 ที่เขียนด้วยรูปทรงอิสระและประดับต้นไม้ชนิดหินซึ่งแตกต่างจากแบบประเพณีที่มักเขียนสระในรูปวงกลม, นอกจากนี้ยังมีประเด็นของการเรียงลำดับส่วนเชิงเสาของภาพชุดที่ 2 โดยเฉพาะส่วนเชิงเสาซึ่งพบว่าเป็นการแสดงรายละเอียดและความต่อเนื่องของเนื้อหาตามสมุดไตรภูมิหรือวรรณกรรมโลกศาสตร์มากกว่าการเวียนขวาตามศิลาจารึก และด้วยลำดับการเล่าเรื่องต่อเนื่องกันจึงไม่ได้แสดงภาพจิตรกรรมในมุมมองสามมิติที่ชัดเจนเท่าใดนัก ยกเว้นในเสาดันที่ 6 ที่แสดงภาพเขาหิมพานต์ในสี่ด้านเสาอันเปรียบเสมือนว่าได้ล้อมสระโนดาคัทไว้ นอกจากนี้ภาพกลุ่มเมืองตลอดจนแม่น้ำบนเสาดันที่ 4 ผู้วิจัยพบว่ามีลำดับชื่อเมืองในแผ่นศิลาจารึกที่เป็นไปตามวรรณกรรมโลกศาสตร์ เช่น คัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจยกถา โลกสัณฐานโชตรตนคัณฐี แต่องค์ประกอบในจิตรกรรมไม่ได้เขียนต่อเนื่องกันทั้ง 4 ด้าน และยังคงแทรกป่าหิมพานต์บางส่วนไว้ด้วยโดยมีนัยแสดงออกถึงป่าศักดิ์สิทธิ์อันเป็นที่บำเพ็ญกุศลของพระโพธิสัตว์ ขณะที่ป่าหิมพานต์ในเสาดันอื่นส่วนใหญ่มักแสดงเพียงภูมิประเทศและสิ่งมีชีวิต

ขณะที่พื้นที่กลางเสาของจิตรกรรมชุดที่ 2 ซึ่งเป็นฉากน้ำทะเลและซาดก พบว่าส่วนใหญ่ไม่เชื่อมโยงกับที่หอพระไตรปิฎกและสมุดภาพไตรภูมิแต่เป็นรูปแบบการวางเรื่องราวของพระวิหารเอง โดยมีเนื้อหาซาดกที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์ การเดินเรือในทะเล รวมถึงอธิบายตระกูลสัตว์น้ำตามวรรณกรรมโลกศาสตร์ ทั้งนี้ภูมิประเทศน้ำทะเลดังกล่าวผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็น “โลณสมุทร” หรือทะเลน้ำเค็มที่ล้อมรอบทวีปทั้งสี่ซึ่งตามคติอยู่นอกวงเขาพระสุเมรุและสัตตบริภัณฑ์ออกไป เพราะจากเนื้อหาซาดกที่ประกอบฉากแล้วมีตัวละครที่เดินเรือไปมาจากฝั่งชมพูทวีปแทบทั้งสิ้น

และสุดท้ายในจิตรกรรมชุดที่ 3 ซึ่งว่าด้วยเรื่องอบายภูมิอันเป็นที่เสวยทุกข์จากการทำบาป โดยยังคงอยู่ที่ฉากป่าหิมพานต์และเมืองในชมพูทวีป ประกอบด้วยเสาต้นที่ 7 ที่แสดงเรื่องราวเปรตประเภทต่างๆตั้งแต่เหตุการณ์ทำอกุศลกรรมเมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์และได้รับผลกรรมเมื่อมาอุบัติเป็นเปรต รวมถึงเหตุการณ์ที่มีบุคคลไปพบกับเปรตและได้ประกอบกรรมร่วมกับเปรตนั้น ขณะที่เสาต้นที่ 8 ปรากฏเรื่องนรกภูมิซึ่งแสดงสภาพการถูกลงโทษของสัตว์นรกโดยนายนิรยบาลในรูปแบบต่างๆตามอกุศลกรรมในอดีตเช่นกัน นอกจากนี้ยังปรากฏ*เดรัจฉานภูมิ*ซึ่งแสดงออกในรูปของซาดกและนิทานอุทาหรณ์สอนใจโดยตัวละครล้วนแล้วเป็นสัตว์ทั้งหมด เรื่องราวอบายภูมิดังกล่าวพบว่าสัมพันธ์กับในสมุดไตรภูมิหน้าต้นโดยปรากฏอยู่ที่ช่วงท้ายเล่มเช่นเดียวกับลำดับในภาพเสาที่อยู่ช่วงท้ายพระวิหาร และปรากฏบางส่วนที่สมุดหน้าปลายตามเนื้อหาเปรตในภูมิประเทศนั้นๆ โดยมีการเลือกเรื่องราวและแสดงลำดับที่คล้ายคลึงกับเสาพระวิหารอีกด้วย ขณะที่ในจิตรกรรมหอพระไตรปิฎกไม่ปรากฏภาพเปรตและนรกภูมิ แต่อาจสัมพันธ์กันในแง่ของซาดกต่างๆที่เกี่ยวข้องกับสัตว์โดยมีบางเรื่องสอดคล้องกันแต่ปรากฏจำนวนไม่มากนัก อย่างไรก็ตามเรื่องราวอบายภูมินี้ผู้วิจัยพบว่าได้แสดงเป็นคู่เสาหรือลำดับร้อยเรียงไปตามสมุดไตรภูมิมากกว่าการเวียนขวารอบพระวิหารตามลำดับแผ่นศิลาจารึกเช่นเดียวกับจิตรกรรมชุดที่ 2 และด้วยเหตุนี้เองจึงทำให้ไม่ได้แสดงภาพในมุมมองสามมิติที่ชัดเจนเท่าใดนัก

อนึ่ง ในจิตรกรรมชุดที่ 3 ผู้วิจัยมีข้อเสนอเพิ่มเติมในประเด็นต่างๆ ได้แก่ รูปแบบการเขียนภาพที่เป็นแบบกึ่งประเพณีโดยแสดงภาพป่าหิมพานต์และภาพเมืองคล้ายคลึงกับจิตรกรรมชุดที่ 2 นอกจากนี้ยังพบการลำดับภาพในส่วนนรกภูมิซึ่งเขียนไว้ในเหลี่ยมท้ายพระวิหารโดยหันออกสู่ด้านนอกเพื่อแสดงให้เห็นถึงภพภูมิที่แตกต่างมิติกันกับเหลี่ยมเสาส่วนที่เหลือนั้นแสดงภาพป่าหิมพานต์และเมืองในชมพูทวีป อีกทั้งยังปรากฏการวางโครงเรื่องในเสาคู่ตรงข้ามที่มีนัยเชื่อมโยงกัน เช่นเรื่องมิตตวินทุกะ(จตุทวารซาดก) ในเสาต้นที่ 7 และเรื่องโสลกซาดกในเสาต้นที่ 8 ซึ่งเน้นย้ำให้เห็นถึงการวางภาพจิตรกรรมเป็นคู่เสาที่ชัดเจนขึ้น

2. เนื้อหาในภาพจิตรกรรม : การศึกษาส่วนที่ยังขาดหายและข้อเสนอเพิ่มเติม

จิตรกรรมไตรภูมิโลกสันฐานวัดสุทัศนเทพวรารามแม้จะผ่านการศึกษาเนื้อหาในภาพจิตรกรรมและแผ่นศิลาจารึกในอดีตมาแล้วทั้ง 42 เรื่องราว แต่ยังมีบางส่วนที่ยังไม่สามารถสืบหาแหล่งที่มาได้ ด้วยเหตุนี้จึงผู้วิจัยจะได้ตรวจสอบภาพเสาศระวิหารอีกครั้งหนึ่งในส่วนที่ขาดหายไปให้สมบูรณ์ครบถ้วนมากที่สุด โดยศึกษาร่วมกับวรรณกรรมพุทธศาสนาและวรรณกรรมหมวดหมู่ต่างๆที่ร่วมสมัยกับภาพจิตรกรรม ซึ่งพบว่ายังมีส่วนที่ยังไม่สามารถตีความได้เหลืออยู่ทั้งหมด 5 เรื่อง ได้แก่ 1. *ช้างไอยราวรรณ* สันนิษฐานว่าเป็นช้างไอยราพทหรือช้างเอราวัณในหมวดหมู่ช้างประจำทิศทั้งแปด (อัฐทิศ, ทิศาคชา) ปรากฏทั้งในวรรณกรรมศาสนาพราหมณ์ (ตำราช้าง) และศาสนาพุทธ (จักกวางทปิณี), 2. *เรื่องครุฑไปดกบินข้ามมหาสมุทร* ซึ่งแม้ผู้วิจัยยังไม่พบที่มาต้นฉบับที่ชัดเจนนัก แต่ปรากฏเนื้อหาดังกล่าวในสิ่งทไกรภพของสุนทรภู่ซึ่งเป็นวรรณกรรมร่วมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเป็นนิทานย่อยในตอนทไกรภพพรรณนาความกว้างใหญ่ของมหาสมุทร, 3. *หนุมาน พาลี สุครีพในเขาทิรัญบรรพต* ซึ่งแม้จะเป็นตัวละครจากรามเกียรติ์อันเป็นวรรณกรรมบันเทิงคดีแต่ได้ปรากฏอิทธิพลไปยังเนื้อหาในคัมภีร์โลกศาสตร์ได้แก่ในไตรภูมิโลกวินัจฉยกถาซึ่งได้กล่าวถึงถึงทั้งสามในฐานะพญาแห่งลึงทั้งปวง 4. *เรื่องนาคพันพิขใส่ต้นไม้และฝูงนก* สันนิษฐานว่ามาจากเรื่องขตาสนชาตคอันว่าด้วยพญานาคโกรธฝูงนกบนต้นไม้ที่ถ่มมูลลงน้ำจึงบันดาลไฟฟุ้งทำลายต้นไม้ย่อยยับไป 5. *เรื่องยักษ์และเทวดาหาแก้วในมหาสมุทร* โดยสันนิษฐานว่ามาจากปหาราหสูตรอันเป็นพระสูตรเล่าเรื่องสิ่งอัศจรรย์ในมหาสมุทร 7 ประการที่หมู่ยักษ์อสูรยินดีซึ่งอาจเชื่อมโยงกับการเสวยทิพย์ของผู้ปฏิบัติเป็นเทวดาจากฉกยมโลกขึ้นไปเทวโลก

นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังมีข้อเสนอเพิ่มเติมต่อกรวิเคราะห์เนื้อหาจิตรกรรมในอดีต 6 เรื่อง ได้แก่ 1. *มันธตุราชชาตก* ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับภาพจิตรกรรมและศิลาจารึกแล้วผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเนื้อหาอาจสอดคล้องกับในพระอรรถกถาสตีฎฐานสูตรมากกว่าในอรรถกถาชาตก, 2. *โสပါกะสามเณรตักน้ำในสระอนาคตและปราบบัณฑิตระนาคราช* สันนิษฐานว่ามีเค้าโครงเรื่องมาจากสมณสามเณร(จุฬสมณะ)ไปตักน้ำในป่าหิมพานต์และปราบปันนกะนาคราช, 3. *สมณะสามเณร ล้วงพระบรมธาตุจากพญาสุละทัตนาคราช* แม้จะผ่านการวิเคราะห์ในอดีตมาแล้วว่ามาจากคัมภีร์มหาวงศ์ตอนธาตุนิธานปริเฉทอันว่าด้วยโสณุตระสามเณรอัญเชิญพระบรมธาตุจากพิภพภาค แต่เนื้อหาดังกล่าวยังปรากฏเพิ่มเติมในคัมภีร์โลกทีปกสารซึ่งมีการคัดลอกหลายฉบับในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเช่นเดียวกัน, 4. *เรื่องสุนัขจิ้งจอกผู้ช่าง* สันนิษฐานว่าควรเป็นภาพฝูงสุนัขจิ้งจอกยื่นล้อมช้างตัวหนึ่ง ซึ่งสอดคล้องกับเรื่องฝูงสุนัขจิ้งจอกวางช้างมาฆ่าเป็นอาหารใน

คัมภีร์ทีโตนเทศวัตถุปกรณ์ซึ่งตามประวัติเป็นคัมภีร์ทีโตนเทศสำนวนภาษาไทยที่เก่าแก่ที่สุด, 5. *พญาอังกุระไปค้าขาย* เมื่อตรวจสอบกับภาพรวมในเสาคู่ท้ายพระวิหารที่เน้นเรื่องอบายภูมิ จึงสันนิษฐานว่าควรเขียนเนื้อหาดังกล่าวด้วยนัยจากเรื่องอังกุระเปตวัตถุอันกล่าวโดยตรงถึงพญาอังกุระไปเจอเทวดาและเปรตมากกว่าขมตบัณฑิตชาดกที่เน้นเรื่องราวขมตบัณฑิตพระโพธิสัตว์, 6. *นกนางเขนตกฟองที่หาดทราย* จากการวิเคราะห์ในอดีตรับว่าเรื่องราวดังกล่าวอยู่ในปักษีปกรณ์ในหมวดนิทานต้นไตรซึ่งปรากฏในหอหลวงตั้งแต่สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งผู้วิจัยพบว่ายังปรากฏนิทานปกรณ์อื่นๆ ที่อยู่หมวดหมู่เดียวกันในจิตรกรรมมุมพระระเบียงวัดพระเชตุพนฯ จากหลักฐานที่อ้างในโคลงต้นปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนสมัยรัชกาลที่ 3 ด้วยเหตุนี้นิทานหมวดต้นไตรจึงอาจเป็นที่รับรู้กันในศิลปกรรมช่วงเวลาดังกล่าวรวมถึงภาพนิทานปักษีปกรณ์ที่วัดสุทัศน์ฯ ซึ่งเป็นแห่งเดียวที่ยังหลงเหลือมาจนถึงปัจจุบัน

อนึ่ง จากผลการวิเคราะห์เนื้อหาจิตรกรรมเสาศระวิหารทั้ง 11 ส่วนพบว่ามีความเกี่ยวข้องกับคัมภีร์พุทธศาสนาทั้งในพระไตรปิฎก อรรถกถา หรือคัมภีร์นอกพระไตรปิฎกเช่นปัญญาสชาดก และปกรณ์นิทานหมวดหมู่ต่างๆ ซึ่งแม้ชื่อตัวละครในแผ่นศิลาจารึกและภาพจิตรกรรมบางเรื่องอาจคลาดเคลื่อนจากวรรณกรรมต้นฉบับอยู่บ้าง แต่ด้วยโครงเรื่องโดยรวมก็ยังสามารถอ้างอิงกับวรรณกรรมดังกล่าวได้เกือบทั้งหมด ทั้งนี้มีเนื้อหาบางส่วนที่ถูกปรับรูปแบบและเนื้อหาเล็กน้อยเพื่อให้เข้าใจได้ง่ายขึ้นและให้เหมาะสมกับบริบทแวดล้อมในจิตรกรรมเสาศระวิหารวัดสุทัศน์ฯ

สุดท้ายนี้ แม้ว่าภาพจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานของวัดสุทัศน์เทพวรารามจะถูกปรับเปลี่ยนตำแหน่งมาอยู่บนเสาศระวิหารแทนฝาผนังทำให้มีมุมมองภาพเปลี่ยนไปเป็นรูปแบบสามมิติ แต่รูปแบบและเนื้อหาจิตรกรรมที่ปรากฏกลับสามารถตอบรับกับคติเดิมได้อย่างดีเยี่ยม สะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาของครุช่างในอดีตที่สามารถแก้ไขปัญหาเรื่องข้อจำกัดของพื้นที่และปรับปรุงรูปแบบให้เหมาะสม โดยได้รับอิทธิพลต้นแบบจากจิตรกรรมไตรภูมิในหอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆสิตาราม สมุดภาพไตรภูมิ ตลอดจนวรรณกรรมพุทธศาสนา จึงนับได้ว่าเป็นจิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐานที่มีพัฒนาการเจริญสูงสุดในศิลปะรัตนโกสินทร์ซึ่งพบเพียงแห่งเดียวในประเทศไทย และไม่พบการสร้างภาพจิตรกรรมในลักษณะเช่นนี้อีกในศิลปกรรมยุคหลัง

บรรณานุกรม

หนังสือภาษาไทย

กรมการศาสนา. **ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 2.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2526.

กรมศิลปากร. **ตำนานวัตถุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉาบศพ นางสาวภา วังส์ไพจิตร.** กรุงเทพฯ : ประชาช่าง, 2511.

_____. **เทศนาพระราชประวัติและพระบรมราชประวัติ.** กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2557.

_____. **ปัญญาสชาดก ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ภาคหนึ่ง.** พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, 2499.

_____. **พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม 1,** กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2545.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์.** พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2546.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี.** พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2547.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี.** พิมพ์ครั้งที่ 7, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2561.

_____. **โลกุปัตติ อรุณวตีสูตฺร ปฐมมุล ปฐมกับ และมุลตันไตรย.** กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2533.

_____. **โลกัสนฐานโชตรตนคัณฐี แปรโดยนายบุญเลิศ เสนานนท์.** กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2543.

_____. **วรรณกรรมสมัยสุโขทัย.** กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์. 2528.

กลุ่มอนุรักษ์จิตรกรรมและประติมากรรม. **อนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง.** กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2551.

_____. **พระสมุดตำราแผนคชลักษณ์.** กรุงเทพฯ : สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 2546.

กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร. **วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 1**

(คัมภีร์มหาวงศ์). กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, 2534.

กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร. **วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2**

(ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา) พระมหาธรรมปรีชา(แก้ว) เรียบเรียง. กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, 2535.

กัญฐิกา ศรีอุดม และคณะ. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ฉบับเจ้าพระยา**

ทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค). กรุงเทพฯ : สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. 2553.

กุสุมา รักษมณี. **นิทานอุทาหรณ์ในวรรณคดีสันสกฤต.** นครปฐม : ภาควิชาภาษาไทย

คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. 2525.

เกรียงศักดิ์ ไทยคุรุพันธ์. **โลก์ปทีปการปริจเฉทที่ 1 และ 2 : การตรวจชำระและการศึกษาเชิง**

วิเคราะห์. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. **สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนาและ**

อักษรขอม จัดพิมพ์เนื่องในโอกาส พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 12

สิงหาคม 2547. กรุงเทพฯ

: กรมศิลปากร, 2547.

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. **สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยา-กรุงธนบุรี**

เล่มที่ 1-2 จัดพิมพ์เนื่องในโอกาส พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5

ธันวาคม 2542. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2542.

งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี กรมศิลปากร. **ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสากภายในพระ**

วิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร. กรุงเทพฯ : งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง

กองโบราณคดี, 2528/2530?.

จรัสศักดิ์ แต่งเจนนกิจ. **การศึกษาการออกแบบและคติสัญลักษณ์ในกรณีของงานสถาปัตยกรรม**

วัดสุทัศนเทพวราราม. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์

สถาปัตยกรรม. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2541.

จิราวรรณ แสงเพ็ชร. **ระบบการจัดและการประดิษฐ์พระบรมสารีริกธาตุในประเทศไทย.**

วิทยานิพนธ์ปริญญาคุชฎบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552.

_____. **ศิลปะไทย เรียนให้รู้ ดูให้เข้าใจ.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2560.

เจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร. **ตำนานพระอารามหลวง.** พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473.

ชาติรี ประกิตนนทการ. **การเมืองในสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1.** กรุงเทพฯ : มติชน, 2558.

เชษฐ ติงส์ชูชลี. **ประวัติศาสตร์ปะอินเดียประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดีย และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : รูปแบบ พัฒนาการ ความหมาย.** พิมพ์ครั้งที่ 2. นนทบุรี : มิวเซียมเพรส, 2558.

_____. **ศิลปะชาว.** กรุงเทพฯ : มติชน, 2558.

เด่นดาว ศิลปานนท์. **แกะรอยพระมาลัย.** กรุงเทพฯ : มิวเซียมเพรส, 2553.

ตำราช่างภาคที่ 1. พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเกษม, 2481.

ธนธร กิตติกานต์. **มหาธาตุ.** กรุงเทพฯ : มติชน, 2557.

ธนิต อยู่โพธิ์. **วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนังของไทย.** พระนคร : กรมศิลปากร, 2502.

ธวัชชัย องค์กรวุฒิเวทย์ และ วิไลรัตน์ ยังรอด. **คู่มือท่องเที่ยว-เรียนรู้ : ปราสาทหินพิมาย พนมรุ้ง เมืองต่ำ ตาเมื่อน เขาพระวิหาร.** กรุงเทพฯ : มิวเซียมเพรส, 2550.

_____. **คู่มือท่องเที่ยว-เรียนรู้ : สุโขทัย ศรีสัชนาลัย.** กรุงเทพฯ : มิวเซียมเพรส, 2551.

น. ณ ปากน้ำ. **วัดสุทัศนเทพวราราม.** กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2539.

น. ณ ปากน้ำ และ แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย. **วัดเกาะแก้วสุทธาราม.** กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2529.

นันทนา ชุตินวงศ์. **รอยพระพุทธรบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์.** กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2533.

นิทานอิหฺร่านราชธรรม (ประชุมปกรณ์) ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. พระนคร : คลังวิทยา, 2504.

นิยะดา เหล่าสุนทร. **พินิจวรรณลักษณ์**. กรุงเทพฯ : ลายคำ, 2545.

_____. **หอไตรกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส : แหล่งเรียนรู้พระพุทธศาสนาและภูมิปัญญาไทยในวัดโพธิ์**. กรุงเทพฯ : วัดพระเชตุพนฯ, 2548

ประชุมจาริกวัดพระเชตุพน. กรุงเทพฯ : คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, 2554.

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 64 พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) พิมพ์ในงานปลงศพ คุณหญิงปัทมาธิเศษ (ลมุน อมาตยกุล) ณ วัดประยูรวงศาวาส, พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2479.

ประภัสสร ชูวิเชียร. **ศิลปะลาว**. กรุงเทพฯ. มติชน, 2555.

ประวัติวัดระฆังโฆสิตาราม และประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี). พระนคร : โรงพิมพ์ประสานมิตรการพิมพ์, 2504.

ผาสุข อินทรารุช. **สุวรรณภูมิ จากหลักฐานโบราณคดี**. กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2548.

พระครูวิจิตรการโกศล (สังัด ญาณพล). **ประวัติวัดสุทัศนเทพวราราม : พร้อมด้วยแผนที่ภาพปูชนียวัตถุและถาวรวัตถุ**. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, 2516.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. **พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพธิ์)**. นนทบุรี : ศรีปัญญา, 2552.

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช. **บทละครเรื่องรามเกียรติ์**. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2549.

พระพุทธรักษาจารย์. **ชินาลังการฎีกา**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560.

พระมหาชัยพงษ์ กตปุญโญ. “อิทธิพลและความสำคัญของคัมภีร์โลกกัปที่ปกสารที่มีต่อคัมภีร์โลกศาสตร์บาลีในยุคหลัง : ศึกษาในกรณีของคัมภีร์จักกวาฬที่ปนีและคัมภีร์โลกสันฐานโชตรตนคณฐี.” **ธรรมธารา**. ปีที่ 1, ฉบับที่ 1 (มกราคม-ธันวาคม 2015) : หน้า 261-286.

พระสังฆราชเมธีจักร. **โลกที่ปกสาร** แปลโดย แยม พัฒน์ทอง. กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ
กรมศิลปากร, 2529.

พระสังฆราชเมธีจักร. **โลกบัญญัติ** แปลโดย แยม พัฒน์ทอง. กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ
กรมศิลปากร, 2528.

พระสิริมงคลจารย์. **จักกวางพิปนี** แปลโดย ทินกร ทองเสวต. กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ
กรมศิลปากร, 2523.

พระสูตร และ อรรถกถาแปล ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่มที่ 1 ภาคที่ 2 ตอนที่ 4.
พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525.

พระสูตร และ อรรถกถาแปล ขุททกนิกาย เปตวัตถุ เล่มที่ 2 ภาคที่ 2. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ :
มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525.

พระสูตร และ อรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เปตวัตถุ เล่มที่ 2 ภาคที่ 2. กรุงเทพฯ :
มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2530.

พระสูตร และ อรรถกถาแปล ขุททกนิกาย เอกนิบาตชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 2. พิมพ์ครั้งที่ 4.
กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525.

พระสูตร และ อรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 4. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ :
มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525.

พระสูตร และ อรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 5. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ :
มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525.

พระสูตร และ อรรถกถาแปล มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณฑาสก เล่มที่ 2 ภาคที่ 1. พิมพ์ครั้งที่ 4.
กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525.

พระสูตร และ อรรถกถาแปล อังคุตตรนิกาย สัตตก-อัฐก-นวกนิบาต เล่มที่ 4. พิมพ์ครั้งที่ 4.
กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525.

พลตรี หม่อมราชวงศ์ ศุภวัณย์ เกษมศรี และคณะ. **ประชุมหมายรับสั่ง ภาค 4 ตอนที่ 2**
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ. 1203-1205.
กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี. 2536.

พิชญา สุ่มจินดา และนิพัทธ์พร เพ็งแก้ว. **เพชรในเพชรบุรี**. พิมพ์ครั้งที่ 6, กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วน
เอ็ม แอนด์ เอ็ม เลเซอร์พริ้น, 2560.

พิภพ บุษราคัมวดี และคณะ. **100 ปี เพื่อ ทริพิทักซ์ : ชีวิตและงาน**. พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพฯ: หอศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553.

ภภาพพล จันทร์วัฒนกุล. **30 ปราสาทขอมในเมืองพระนคร**. พิมพ์ครั้งที่ 2, นนทบุรี : เมืองโบราณ,
2560.

ภาณุพงษ์ เลหาสม. **จิตรกรรมฝาผนังล้านนา**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2541.

มหาวงษ์ พงษาวดารลังกาทวีปทั้งภาษาไทยและภาษาปาลี ฉบับหลวงในหอพระสมุดวชิรญาณ
เล่ม 1- 2. พระนคร : โรงพิมพ์ไทย, 2454.

มหาวิทยาลัยศิลปากร, ฝ่ายศิลปวัฒนธรรม. **งานวันพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประจำปี**
2552 "พระนั่งเกล้าฯ กับความเป็นศูนย์กลางจักรวาลของวัดสุทัศน์ฯ". กรุงเทพฯ :
ฝ่ายศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552.

มาดแลน จีโต. **ประวัติเมืองพระนครของขอม (Histoire d'Angkor)** ทรงแปลโดย
มจ. สุภัทรดิศ ดิศกุล. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : มติชน, 2546.

ยี่ม ปันตยงกูร และคณะ. **ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาล**
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช. กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี, 2525.

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. **ปราสาทขอมในดินแดนไทย : ความเป็นมาและข้อมูลด้านประวัติศาสตร์**
ศิลปะ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : มติชน, 2551.

_____. **พุทธศิลป์ลังกา**. กรุงเทพฯ : มติชน, 2556.

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง และ ศานติ ภัคดีคำ. **ศิลปะเขมร**. กรุงเทพฯ : มติชน, 2546.

รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล. **การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท
บัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552.

_____. "วิวัฒนาการและประติมานวิทยาจิตรกรรมโลกสัณฐานเบื้องหลังพระประธาน."
เมืองโบราณ. ปีที่ 29, ฉบับที่ 4 (ตุลาคม – ธันวาคม 2546), หน้า 26-45.

ลัดดากร เนียมประพันธ์. การวิเคราะห์จิตรกรรมฝาผนังเรื่องอดีตพระพุทธเจ้าในวิหารหลวง
วัดสุทัศนเทพวราราม. สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
ศิลปะ. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2555.

วรรณภา ณ สงขลา. การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม. กรุงเทพฯ :
กรมศิลปากร, 2531.

วรลัญจก์ บุญสุรัตน์. ชื่นชมสถาปัตยกรรม วัดในหลวงพระบาง. กรุงเทพฯ, เมืองโบราณ : 2555.

วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม. เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่างๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง นับเป็นประชุมพงศาวดารภาคที่ 25. กรุงเทพฯ : อมรินทร์
พริตติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2557.

วีไลรัตน์ ย้งรอด. การศึกษาภาพภูมิจักรวาลจากภาพจิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
ในเขตกรุงเทพมหานคร. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์
ศิลปะ. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2540.

ศ.มจ. สุภัทรดิศ ดิศกุล. ศิลปะอินโดนีเซียสมัยโบราณ. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2518.

_____. ศิลปะในประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ 13. กรุงเทพฯ : มติชน, 2550.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. พุทธศิลป์สมัยรัตนโกสินทร์ : พัฒนาการของงานช่างและแนวคิดที่ปรับเปลี่ยน.
กรุงเทพ : เมืองโบราณ, 2556.

_____. ศิลปกรรมโบราณในอาณาจักรสุโขทัย. นนทบุรี : มิวเซียมเพรส, 2561.

_____. ศิลปะพม่า. กรุงเทพฯ. มติชน, 2557.

ศิลป์ พีระศรี. บทความ ข้อเขียน และงานศิลปกรรมของศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี. กรุงเทพฯ :
หอศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545.

เศรษฐวัฒน์ อุทธา. ไตรภูมิ : พิพิธศนาพุทธจักรวาลทัศน์. กรุงเทพฯ : เอเธนส์พับลิชชิ่ง, 2557.

สตฤกษ์ จังกาจิตต์. จักรวาลที่ปณี กัณฑ์ที่ 1 2 3. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชา
ภาษาตะวันออก. บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.

สน สีมাত্রัง และคณะ. วิหารพระนอนวัดโพธิ์. กรุงเทพฯ : วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม, 2549.

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ**. พระนคร : กรมศิลปากร, 2496.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2**. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2546.

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **ศาสน์สมเด็จพระ เล่ม 1**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2505.

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **ศิลปกรรมและช่างไทยจากศาสน์สมเด็จพระ**. [ม.ป.ท.]: โรงพิมพ์อักษรบริการ, 2512.

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราวุฒินัน. **พระคัมภีร์อิถานันปีที่ปิกา หรือ พจนานุกรมบาลีแปลเป็นไทย**. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2552.

สมพงษ์ ปรีชาจินดาวุฒิ. **การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องโลกุบัติ**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527.

สยาม ภัทรานุประวัติ. **นิทานปักษีปรกรณ์ฉบับล้านนา : ความสัมพันธ์กับฉบับสันสกฤตและไทย**. **ตำรววิชาการ**, ปีที่ 4 ฉบับที่ 1 (2548), หน้า 39-51.

_____. **หิโตปเทศวัตถุปรณัม: ร่องรอยของหิโตปเทศฉบับสันสกฤตในประเทศไทย**. **ตำรววิชาการ**, ปีที่ 1 ฉบับที่ 1 (2545), หน้า 421-437.

สังจรัตน์ สุขในมณี. **ศิลาจารึกในพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม : การศึกษาเชิงวิเคราะห์**. กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543.

สันติ เล็กสุขุม. **ข้อมูลกับมุมมอง : ศิลปะรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2548.

_____. **จิตรกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 3 : ความคิดเปลี่ยน การแสดงออกก็เปลี่ยนตาม**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2548.

_____. **ศิลปะสุโขทัย**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2549.

_____. **ศิลปะอยุธยา : งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2550.

สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. **ประยูรวงศานุสรณ์ : โครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขามอ
วัดประยูรวงศาวาส.** กรุงเทพฯ : สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. **พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน.** พิมพ์ครั้งที่ 18. กรุงเทพฯ :
มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2554.

สุนทรภู่. **นิทานคำกลอนสุนทรภู่ เรื่อง สิงห์ไกรภพ.** กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2558.

สุนทรภู่. **สิงห์ไกรภพ เล่ม ๐๖.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พานิชศุภผล, 2454.

สุนทรี โชติติติก. “แนวคิดเรื่องโลกศาสตร์ในคัมภีร์โลกที่ปกสารและจักษุภาพที่ปณี.” **วรรณวิทัศน์.**
ปีที่ 11 (พฤศจิกายน 2554) : หน้า 61-89.

สุภณิดา เชื้ออินต๊ะ. **การศึกษาเชิงวิเคราะห์บทบาทของพระอินทร์ในปัญญาสชาดกฉบับล้านนา.**
วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาและวรรณกรรมล้านนา. บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2544.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. **วิวัฒนาการงานเขียนที่เป็นภาษาบาลีในประเทศไทย : ประเภทวิเคราะห์
ธรรมในพระสุตตันตปิฎก.** กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.

สุรศักดิ์ เจริญวงศ์. “สีโบราณของไทย.” **วารสารศิลป์ พีระศรี.** ปีที่ 3, ฉบับที่ 2 (2559) :
หน้า 23-91.

เสมอชัย พูลสุวรรณ. **จิตรกรรมพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล : รูปแบบและความหมายของศิลปะแห่ง
ศรัทธา.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2559.

_____. **สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24.** กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539.

แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย. **วัดช่องนนทรี.** กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2525.

หอพระสมุดวชิรญาณ. **ประชุมปกรณ์ภาคที่ 1-4.** พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร,
2465-2467.

_____. **ทีโอบเทศวัตถุปกรณ์.** พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2469.

อภิวัฒน์ อุดุลยพิเชษฐ์. **จิตรกรรมฝาผนังวัดราชสิทธิาราม**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2557.

อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. **ทิวเขาประติมานในงานจิตรกรรม : ศึกษาเฉพาะกรณีเทพผู้พิทักษ์อุโบสถและ
วิหาร สมัยรัตนโกสินทร์**. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
ศิลปะ. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2540.

ภาษาอังกฤษ

Chandra Wikramagamage. **Entrances to the ancient buildings in Sri Lanka**.

Polgasovita, Sri Lanka: Academy of Sri Lankan Culture, 1998.

Claudine Bautze-Picron; with photography by Joachim K. Bautze. **The Buddhist
murals of Pagan: Timeless vistas of the cosmos**. Bangkok: Orchid Press, 2003.

F.R. Allchin. **The archaeology of early historic South Asia: the emergence of
cities and states**, c.1995.

John N. Miksic. **Borobudur: golden tales of the Buddhas**. Singapore; Jakarta:
Periplus Editions. 1997, c1990.

Madeleine Giteau. **The civilization of Angkor**. New York: Rizzoli, c1976.

Miksic, John N. **Borobudur: golden tales of the Buddhas / text by John Miksic;
photographs by Marcello ana Anita Tranchini**. Singapore; Jakarta: Periplus
Editions. 1997, c1990.

Niherrajan Ray. "Animal Symbols in Maurya Art : Formal and Cultural Significance."
Bulletin of Tibetology. Volume 13, Number 2 (20 July 1997): p 5-17.

Roland Silva. **Religious architecture in early and mediaeval Sri Lanka: a study of
the thupa, bodhimanda, uposathaghara and patimaghara**. Druk: Krips Repro
Meppel, c1988.

Senarat Paranavitana. **The stupa in Ceylon**. Colombo: Colombo Museum, 1946.

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล	ภัทรชนน ศักดิ์ศิริสัมพันธ์
วัน เดือน ปี เกิด	8 มิถุนายน 2538
สถานที่เกิด	จ.สมุทรปราการ
วุฒิการศึกษา	- พ.ศ. 2560 ศิลปกรรมศาสตรบัณฑิต สาขาทัศนศิลป์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย - พ.ศ. 2563 ศิลปกรรมศาสตรมหาบัณฑิต สาขาทัศนศิลป์ แขนงวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ที่อยู่ปัจจุบัน	1933/2 หมู่ 9 ถ.สุขุมวิท ต.เทพารักษ์ อ.เมือง จ.สมุทรปราการ 10270

ภาคผนวก ก

ศิลาจารึกเสาพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม

๑
๑ เรื่องโลกย์สันถานเหล็ยมนี้ ปลายเสาเรื่องดาวดึงษเทวโลกย์อินทเทวราชกับเทพบริวาร
เสพย์สุรามัวเมาสิ้นสติขณนั้นมาคมานพกับสหาย ๓๒ คนขึ้นไปบังเกิดเป็นเทพดาในชั้นดาวดึงษ
จับพระอินท์แลเทพบริสัชซึ่งเมาสุราทิ้งลงมายังอสุรพิภพ มาคทเวะบุตรก็ได้เป็นพระอินท์เสวย
ทิพสมบัติในสุทัศนเทพนคร ฝ่ายเทพดาซึ่งเมาสุราตกลงมายังพิภพอสุรนั้นรูปกายปรากฏเป็น
อสุรทั้งสิ้น ครั้นสำงเมาจึงเหนไม้แคล้อยซึ่งประจำอสุรพิภพอันทรงดอกก็แจ้งว่าประเทษนี้ใช้ดาวดึงษ
จึงออกจาวาว่าเรามีได้เสพย์สุราแล้วนามจึงปรากฏว่าอสุราแต่นั้นมา กลางเสามีหมุ่นาคในป่าพระหิมพานต์ ๓๖

๒
๑ เรื่องโลกย์สันถานเหล็ยมนี้ ข้างล่างสัมภะระอสุรให้ประชุมอสุรบริสัชในหน้าพระลาน ให้นาง
สุชาดา อสุรธิดาเลือกสามี ขณนั้นพระอินท์แปลงกายเป็นยักษ์แก่ลงมาในที่ประชุมอสุร นางเหน
ก็มีใจรักด้วยเคยเป็นภรรยาแต่ชาติก่อนจึงทิ้งพวงทิพมาโดยสวมหัตถ์ยักษ์ผู้นั้น ๆ ก็อุ้มนางเหาะ
ขึ้นยังอากาศคงเป็นรูปพระอินท์ สัมภะระอสุรก็ยกพลยักษ์เหาะติดตามขึ้นไปจนถึงดาวดึงษ
เทวโลกย์ พระอินท์ทรงช้างเทวสมิตคชาธารกับเทพบริวารออกทำอสุรสงคราม ๓๖

๓
๑ เรื่องโลกย์สันถานเหล็ยมนี้ ปลายเสาสัมภะระอสุรยกพลขึ้นไปทำสงครามด้วยพระอินท์ ๆ จับสัมภะระอสุรได้มัดไว้
ด้วยโซ่ทิพมีสันถานดุจใยบัวแล้วก็ปล่อยไป ฝ่ายสัมภะระอสุรครั้งปะราไชยแก่เทพดาแล้วยกพลกลับมาเหนอาศรม
ดาบศอันตั้งสร้างพรตอยู่เหนชายเงินริมฝั่งสมุทแทบเชิงเขาจักรวาล ก็ขับพลยักษ์เข้ารื้อแย่งอาศรมให้ทำลายหมู่
ดาบศทั้งปวงจึงไปแจ้งความแก่นารทดาบศผู้เป็นอาจารย์ ๆ ก็ไปหาสัมภะระอสุรยังอสุรพิภพขอเอะไยอย่าให้
หมู่อสุรไปทำลายอาศรมนักสิทธิ์สืบไป สัมภะระอสุรก็ได้อนุญาตนารทดาบศก็แข่งอสุระให้มีกายแล
จิตรสดุ้งกลัวแต่ไยต่าง ๆ แต่นั้นมาสัมภะระอสุรก็มักนอนมะเมอจึงได้นามว่าเวปะจิตราสุร ๓๖

๔
๑ เรื่องโลกย์สันถานเหล็ยมนี้ เวปะจิตราสุรยกพลยักษ์ขึ้นไปจะทำสงครามกับพระอินท์ เมื่อทับ
ยักษ์ยกขึ้นไปถึงเชิงเขาพระสุเมรก็ได้ทำสงครามกับทับนาค แล้วยกพลยักษ์ขึ้นไปจากที่นั่นได้รับ
กับทับครุฑ์ ขึ้นไปถึงชั้นจาดุมหาราชก็ได้รับกับทับท้าวมหหาราชทั้ง ๔ บางทีเทพดาแพ้อสุร ๆ ไล่ติดตาม
ขึ้นไปถึงดาวดึงษพิภพ ได้รับกับทับอิสานเทวราชวรุณเทวราชบ้างปะชาบตีเทวราชบ้างได้รับกับพระอินท์
บ้างบางคาพเทพดาแพหนีเข้าวิมาน อสุรก็กลับยังพิภพแห่งตนบางที่อสุรแพก็หนีลงมายังอสุรพิภพ ๓๖

๕
 ๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลี่ยมนี่ ข้างล่างว่าด้วยฉัตพันต์สระมีพญาข้างฉัตพันต์แลบริวารอาไศรย อยู่ในแวนแคว้นฉัตพันต์สระกลางเสาเรื่องทริวาหนะ ความว่าบุรุษเกียจคร้านผู้หนึ่งเตียรสาร สำเภาไปในมหาสมุทรสำเภาแตก เกาะกระดานขึ้นเกาะได้แก้วที่สุกรเตียรน้ำได้ถึงฝั่งจึงเอา แก้วแลภพรำกรายแลม่อทธิแลกลอง แก่ตาบศทั้ง ๓ แล้วยกขี่มาตาบศทั้ง ๓ เสีย จึงตีกลองให้เป็นพลพาหนะขึ้นได้ก็ยกพลเข้าตีเมืองพาราณศรีได้ ก็ได้เป็นกระษัตริย์ผ่านสมบัติ เมืองนั้นชื่อพระเจ้าทริวาหนะ ปลายเสายอดเขาอุทยานธร มีอสุรินทรารหูจับพระจันทร์ ๓๕ ๑-

๖
 ๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลี่ยมนี่ ป่าพระหิมพานต์แวนแคว้นอะโนตตะมหาสระมียอดเขาค้อมเปนปากกาบังสระนั้นไว้พระ อาทิตย์เตียรโดยมีทมิฬมีอาจส่องแสงลงในสระนั้นได้ ต่อเตียรทางอุดรแลทักษิณน้ำในสระนั้นจึงต้องแสงพระอาทิตย์ แลเขานั้นมีพรรณดังศรีทองจึงได้นามว่าเขาสุทัศน์ ขอบสระนั้นมีที่ไหลออกแห่งน้ำ ๔ ทางคือศีลาตุจปากราชสีห์ ทาง ๑ ตุจปากคชสารทาง ๑ ตุจปากอศุรราชทาง ๑ ตุจปากโคทาง ๑ แลน้ำนั้นจึงไหลมาลงยังมหานทีที่หังปวง ะ อนึ่งมีความว่าในอะโนตตะสระนั้นพญาบัณฑิตพระนาคราชห้วงแหวนอยู่ครั้งหนึ่งพระโสปกะสามเณรผู้เป็นองค์พระอรหันต์ไปพระ มาณพญานาคนั้นนำเอาอุทวาริในสระมาถวายพระสารีบุตรได้ กลางเสามีกาโลกตัวหนึ่งจมน้ำในมหาสมุทรตายผู้งาก็ภากัน มาจวิดน้ำ โปธิสัตว์เป็นสมุทเทวดาเมตาแก่หมู่กาทั้งหลายก็ขับกาให้หนีไป ปลายเสามียอดเขาอุทยานธร ๓๕ ๑-

๗
 ๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลี่ยมนี่ ป่าพระหิมพานต์มีข้างชาติไอยราวรรณงางอนขึ้นขวาเทียวอยู่ใกล้ฝั่ง สระชื่อรัถกาละ กลางเสามีมหามัจฉา ๗ จำพวกคือติมิจำพวก ๑ ติมิจำพวก ๑ มหาติมิระมิงคะละ จำพวก ๑ ติมิระมิงคะละจำพวก ๑ อัชะยาโรหะจำพวก ๑ อานันท์จำพวก ๑ มะหิติมิงคะละจำพวก ๑ อยู่ใน มหาสมุทรอันใหญ่แลหมู่มหามัจฉานอกนี้ก็มีอีกเปนหลายพรรค ครั้งหนึ่งครุฑโอบฏกปรารถนาจะลองกำลัง บินข้ามมหาสมุทรอ้อมเทมภักมีอาจบินไปได้ ก็หยุดจับอยู่ที่กระโดงหลังปลาตัวหนึ่งปลานั้นบอกว่าทาง ยังไกลนัก ลูกครุฑ นั้นก็บินกลับมาที่อยู่แห่งตน ปลายเสายอดเขาอุทยานธร ๓๕ ๑-

๘
 ๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลี่ยมนี่ ป่าหิมพานต์มีข้าง ๙ หมู่คือข้างชาติอุโบสถศรีทองอยู่ในป่ากรณิกาดอกเหลืองหมู่ ๑ ข้างเหมหัตถิศรีเหลืองแก่หมู่ ๑ ข้างมงคลหัตถิศรีดุจดอกอัญชัญหมู่ ๑ ข้างคันธหัตถิศรีดุจไม้กฤษณาแลข้างหมูนั่นกลืน ภายแลมุตมูลหอมหมู่ ๑ ข้างปิงคะหัตถิศรีเหลืองอ่อนดุจดาวีพหหมู่ ๑ ข้างคามะหัตถิศรีดุจทองแดงหมู่ ๑ ข้างบัณฑิต หัตถิศรีดุจภูเขาอันขาวหมู่ ๑ ข้างคังโคยหัตถิศรีดุจกระแสน้ำอันไหลหมู่ ๑ ข้างกาลาวักะหัตถิศรีดุจปีกกาหมู่ ๑ แลข้าง ๑๐ หมู่นี้แต่ข้างชาติกาลาวักะขึ้นไปจนถึงข้างชาติอุโบสถมีกำลังมากกว่ากันขึ้นไปละ ๑๐ ข้างอุโบสถ ๑๐ ข้างจึงเท่า กำลังข้างฉัตพันต์ข้าง ๑ มีสระใหญ่ชื่อกัมมุตมหาสระ มีเรื่องสุประกะบัณฑิตยไปสำเภา ปลายเสายอดเขาอุทยานธร ๓๕ ๑-

๙

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลี่ยมนี่ ป่าพระหิมพานต์มีมหาสระหนึ่งชื่อมณฑาทิณี ในแคว้นแคว้นสระนั้นเป็นที่อาศัยของพรายช่างเผือกชื่อรูปาศิริศรีกายาขาวดุจสังข์บริสุทธ์มีบริวารมากกว่าแสน แลช่างหมูนั่นย่อมร้ายกาจหยาบคายยิ่งนัก กลางเสามีนิทานอเลจะกะบุรุษเปลือยอันสำแดงความลับพญานาคให้พญาครุฑรู้จนแผ่นดินสูบบุรุษผู้นั้นลงไปไหม้อยู่ในมหาเวจันทรก ปลายเสามีวิมานเทพยดาชยอดเขาอิสิณธร ๓๕ ๑-

๑๐

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลี่ยมนี่ ป่าพระหิมพานต์ที่นั่นมีมหาสระอันหนึ่งชื่อกุนาละสระ มีพญากระเหว่าลายตัวหนึ่งคือองค์พระโพธิสัตว์แห่งเรา มีบริวาร ๕๐๐ ได้เทศนาธรรมาณพญานกกระเหว่าขาวเปนสหายอันชื่อสุระมุขอันมีบริวาร ๕๐๐ ขณะนั้นเทพยดาแลยักษ์คนธรรพาศีลิตวิธยารกิรนาคสุบันแลสัตว์จตุบาทวิบาทมีพญาแร้งเปนอาทิ ก็มาประชุมกันฟังพญากุนาละราชสำแดงธรรมในแคว้นแคว้นกุนาละสระเปนอันมาก กลางเสามีนิทานนางเมฆขลาอุ้มสังขราหมณ์กับทาสผู้หนึ่งสำเภาแตกขึ้นจากมหาสมุทร ปลายเสามีวิมานชยอดเขากระวิก ๓๖ ๑-

๑๑

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลี่ยมนี่ ป่าพระหิมพานต์ในที่นั้นมีภูเขอันหนึ่งศรีดุจเงินยวงชื่อหิรัญบรรพต มีถ้ำแก้วถ้ำทองถ้ำเงินเป็นที่อยู่แห่งพญาพานรทั้ง ๓ คือหลุมมานแลกะหลุสิสุครีวะเปนนายฝูง มีบริวารละพวก ๆ มากกว่าพันโกฏ แลในถ้ำที่สถิตย์พญาพานรทั้ง ๓ นั้นมีพื้นอันอ่อนนุ่มดุจสำลีก็ประดับด้วยมโนศิลาแดงแลจุนทรดาลเปนที่รมนียถานยิ่งนัก กลางเสามีพญานาคอยู่ในมหาสมุทรพันพิศม์ต้องพุกษาชาติอันอยู่ริมฝั่งน้ำไหม้เปลงจนไปหมูกซึ่งทำรงอาไศรยอยู่บนต้นไม้ก็นักวินาศฉิบหายด้วยพิศม์แห่งพญานาค ปลายเสามีวิมานเทพยดาชยอดเขาสุทัศน์ ๓๗ ๑-

๑๒

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลี่ยมนี่ ป่าพระหิมพานต์ในที่นั้นมีมหาสระชื่อสีหะปะปาตะสระ ริมฝั่งสระนั้นมีภูเขอันก่อประดับด้วยถ้ำทองถ้ำเงินแลถ้ำแก้วต่าง ๆ เปนที่อาศัยแห่งพญาราชสีห์ทั้ง ๔ ตระกูลแลสัตว์จตุบาทวิบาทหลายชาติหลายพรรคต่าง ๆ ก็ไปมาหากินในประเทศที่นั่นเปนอันมาก กลางเสาเรื่องมหาชนกสำเภาแตกห้วยน้ำอยู่ในมหาสมุทร ปลายเสามีวิมานชยอดเขาเนมินธร ๓๘ ๑-

๑๓

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ มีนิคมแห่งหนึ่งบุรุษผู้หนึ่งชื่อมิตวินทุลามานดาจะโดยสารพานิชไปค้าสำเภามาณฑาห้ามมิตวินทุก็เอาเท้าประหารมานดาล้มลง แล้วก็มาลงสำเภาแล่นไปในมหาสมุทรต้องพายุใหญ่ถึง ๗ วันนายสำเภาให้พานิชในลำเรือจับฉลาก มิตวินทุจับต้องฉลากกาลกนิถึง ๓ ครั้ง พานิชทั้งปวงก็จับมิตวินทุใส่แพลอยเสียกลางมหาสมุทร มิตวินทุขึ้นเกาะหนึ่งได้เที่ยวไปในเกาะได้นางเวมานิกเปรตในวิมานแก้ววิมานเงินวิมานทองแปดกรรยา ๓๒ นางแล้วไปพบเปรตอันงจักรผัดผันอยู่บนศีศะ มิตวินทุเห็นจักรดุจดอกบัวก็ขอจักรแก่เปรตนั้นมาผัดอยู่บนศีศะแห่งตนเสวยเวทนากอยู่ ปลายเสวยอดเขาวินันตก ฯ๑-

๑๔

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ เมืองพาราณสีพราหมณปะโรหิตผู้หนึ่งพิภกษาคความไม่เปนยุติธรรมมักรับสินบนลูกความ กลับความแพ้เปนชนะ ๆ เปนแพ้เนื่อง ๆ วันหนึ่งได้ให้ผลหมากม่วงแก่หญิงลูกความอันรักษาอุโบสถลิลผลหนึ่ง ครั้นสิ้นชีวิตก็ไปบังเกิดเปนเวมานิกเปรตเพลากลางวันเสวยทิพย์สมบัติในวิมานทองท่ามกลางสวนหมากม่วงทิพ กลางคืนรูปแปดเปรตสูงได้ ๓ โยชน์มือเปนคมจอบแสะหลังตนกินเที่ยวอยู่ในสวนหมากม่วง ครั้งหนึ่งนางรุกชเทพธิดาภาพญาพาราณสีอันออกบรรพชาเปนดาบศมาเกบผลหมากม่วงฉนั้นก็พบเปรตนั้นได้สนทนากัน กลางเสามีมหาสมุทรปลาอานนท์ตัวหนึ่งเอาหางกระหวัดล้อมวงเขาอันหนึ่งเข้าไว้ปรารถนากินฝูงปลาอันอาไศรยแอบเกาะนั้นอยู่มีทันพิจารณาด้วยความโลภอาหารก็กัดหางแห่งตนขาดได้ความเวทนายิ่งนัก ปลายเสวยอดเขาอัศกรร ฯ๑-

๑๕

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ มีมหาสมุทรพานิชแล่นสำเภาหลงทางไปจะเข้าหาฝั่งมิได้ มาพบนางเวมานิกเปรตในวิมานทองอยู่ที่เกาะแห่งหนึ่งจึงถามนาง ๆ ช้บอกทางให้พานิชทั้งหลายจึงใช้ใบมาสู่ประเทศมานุษได้ อนึ่งมีภิกษุจิกาสูเรตกายยาวได้ ๑๒ โยชน์นอนอยู่กับปัดพีแทบฝั่งสมุทรดุจศีลาอดเข้าอดน้ำมาถึงพุธันดรหนึ่ง วันหนึ่งภิกษุอรุญิกรุดงค์ ๕๐๐ รูปเที่ยวจาริกมาในที่นั้นเห็นเปรตทนเวทนากอยู่ ผู้เป็นเจ้าของหลายจึงเอาบาตทั้ง ๕๐๐ ลงตักน้ำเทลงในปากแห่งเปรตน้ำมีอาจไหลลงใน मुखวารแห่งเปรตได้แต่สักหยาดหนึ่งด้วยอุกุศลกรรมแต่ปางก่อนให้ผล ปลายเสวยอดเขาจักรวาท ฯ๑-

๑๖

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ เมืองพาราณสีพระราชาบุตรบรมกระษัตริทรทรงม้าพระที่นั่งยกพลออกประภาษเนื้อในป่าหลงทางมาแต่พระองค์กับม้ามาถึงวิมานนางเวมานิกเปรตก็ได้กระทำสังวาสกิจด้วยนางนั้น วันหนึ่งเพลาราตรีเที่ยงคืนพระราชาบุตรบันทมหลับสนิฉ นางเวมานิกเปรตลงจากวิมานมาเสวยกามให้สุนัขเฝ้าข้างสารอดมางชะบรีโภค ครั้นพระราชาบุตรตื่นขึ้นก็ติดตามนางมาเห็นเปนรูปเปรตสุนัขกัดอยู่ เธอก็ฟันสุนัขด้วยพระขรรค์กายสุนัขขาดออกซีท่อนก็เปนรูปสุนัขขึ้นขบกัดเนื้อนางนั้นจนถึงหมิ่นถึงพัน นางจึงทูลอุบายให้เธอถ่มเขลลงแล้วขยี้ด้วยพระบาทฝูงสุนัขก็อันตรธานหาย กลางเสาเรื่องพระสุมณะสามเณรสำแดงฤทธิ์ลี้วงเอาจิงโกฏอันใส่พระบรมธาตุแต่อุธรพญาสุละทัตนาคราช ปลายเสวยอดเขาจักรวาท ฯ๑-

๑๗

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ ป่าหิมพานต์นาทังสองอาไศรยริมฝั่งน้ำได้ปลาตเพียงตัวหนึ่งชิงท่อนกลางตัวเป็นส่วนของตน ไม่ตกลงกันจึงไปหาสุนัขจิ้งจอก ๆ ก็แบ่งส่วนกลางเป็นของตนท่อนหัวท่อนหางได้แก่นากสองตัวนั้น โปธิสัตว์เป็นรุกขเทวดาเหนกัตติยสัตว์ทัง ๓ นิทานหนึ่งมีสุนัขจิ้งจอกชั้นผู้ซำง นิทานหนึ่งสุนัขจิ้งจอกทำอุบายจำศีลลงกินหนุ นิทานหนึ่งโปธิสัตว์เป็นวานรลงฆ่าจรเข้ทัง ๒ อันคิดร้ายต่อเธอ นิทานหนึ่งสุกรชั้นผู้พญาราชสีห์ นิทานหนึ่งราชสีห์ตกหล่มสุนัขช่วยขึ้นได้กลางเสาเรื่องพญาอังกุระลงสำเภาไปเที่ยวค้าขาย ปลายเสาวิมานเทพดายอดเขาอัศกรร ๗๕ ๑-

๑๘

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ มียมโลกย์คือเมืองพญายมราช ๆ ถามเทวทูตทัง ๕ แก่สัตว์อันไปอุบัติในยมโลกย์สัตว์ซึ่งได้ทำการกุศลสำแดงเทวทูต ๕ ประการได้ก็ไปได้บังเกิดในศุภชะติภพสัตว์ที่ทำอกุศลกำมีอัจสำแดงเทวทูตได้ นายนิริยบาลก็คร่ำภาไปทิ้งลงในขุมนรกเสวยเวทนาอยู่นานสิ้นกำแห่งตน กลางเสามือสุรินทรากับเทพดาแลยกราชอันมีฤทธิ์ลงลูยมหาสมุทเที่ยวหาแก้วต่าง ๆ มาชมเล่น ปลายเสามีวิมานเทพดายอดเขาจักรวาล ๗๕ ๑-

๑๙

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ ป่าหิมพานต์มีพญาช่างเผือกภาบริวารเที่ยวหากิน พบพองนกไส้อันคลอดไว้ในหนทางเธย็นคร่อมไว้จนฝูงช่างบริวารไปสิ้นแล้วเธย็นเดินไป พายหลังมีคชสารตัวหนึ่งมาเหยียบพองนกนั้นให้ทำลาย นางนกไส้จึงไปบอกกามาจิกจุกขุช่างนั้นให้บอดจนช่างนั้นเที่ยวไปตกเหวตาย นิทานหนึ่งมีสุนัขจิ้งจอกตัวหนึ่งลงพญาราชสีห์ ๗ ตัวพี่น้องให้โจนเข้ากระทบเขาศิลากรตตายสิ้น แล้วสุนัขนั้นก็มาเกี่ยวพาลนางราชสีห์น้องสุดท้อง ๆ ก็เปล่งสีหะนาทแผดสุนัขตาย กลางเสามีปลาตัวหนึ่งกลืนพองนกกางเขนอันคลอดไว้ที่หาดชายพญาครุฑธโรรจวิดน้ำในมหาสมุทให้แห้งปลานั้นก็สำรอกพองคืนให้ ปลายเสามีวิมานยอดเขาจักรวาล ๗๕ ๑-

๒๐

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ ป่าพระหิมพานต์มีพญาหงษภาบริวารมาเล่นน้ำในมูจลินทสระ นิทานหนึ่งมีพญาสุวรรณราชหงษจับอยู่ยงสุวรรณบรรพตมีปักษชาติทังหลายต่าง ๆ มาประชุมกันในที่นั้น กากับนกเค้าจิกตีกันมีนกงูรำแพนเหยยฝูงกามีพญาแร้งอยู่บนยอดเขาศิขกฎพญาหงษอยู่ยอดเขาจิตรกฎ มีแมลงมมใหญ่ตัวหนึ่งชกโยปิดปากถ้าฝูงกินรอันเข้าออกไปมาติดโยก็จับกินเป็นอาหาร ดาบศผู้หนึ่งตีแมลงมมตายก็ได้นางตรมกนิรีเป็นภรรยา กลางเสามีบุรุษชาวเมืองพาราณสีชื่อมิตวินรุโดยสารสำเภาไปต้องคลื่นใหญ่ พานิชทังปวงให้มิตวินรุลงนั่งแพลกลอยไปถึงเกาะได้นางเวมานิกเปรดในวิมานเป็นภรรยา ๓๒ นางแล้วเที่ยวไปพบยักขิมมีเพศเป็นแพะถิบมิตวินรุกลับมามากยังเมืองพาราณสี ปลายเสามีวิมานยอดเขาวินันต ๗๕ ๑-

๒๑

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ มีเรื่องสุธนราชบุตรพระเจ้าปัญญาละราชเดิรป่าตามนางมโนหะราอัน บินหนีไปยังสำนักนิพญาอุทุมมกนิรณเชิงเขาไกรลาส ยอดเขานั้นเป็นที่อยู่แห่งพระมเหศวรเทวราช กลางเสามีเรื่องพานิชเล่นสำเภาไปถึงเกาะป่าไม้จันทน์แดงก็ภักันตัดไม้จันทน์แดงบันทุกมาถึงกลาง มหาสมุทร ผีเสื้อน้ำแลภูตพรายทั้งหลายก็ย้งพยุใหญ่ให้พัดกล้านัก นายสำเภาคิดถึง พระมหาบุญเถรคือองค์พระอรหัตท่านก็เหาะมาประดิษฐานกลางอากาศ หม่อมมนุษย์ทั้งปวงก็หนีไป สำเภาก็แล่นมาถึงประเทศแห่งตนได้ ปลายเสามีวิมานเทพดาบนยอดเขาอิสินธร ๓๖

๒๒

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ มีเขาหิมพานต์ชื่อจิตรภูวกอไปด้วยแก้ว ๗ ประกาล เขาหนึ่งชื่อกาลภูฏ แล้วด้วยแก้วนิล แลในยอดเขาทั้งสองนี้มีมเหศกษเทวราชแวดล้อมด้วยหมู่เทพบริวาร เชิงเขา นั้นเป็นที่อยู่แห่งดาบศแลยักษาธิราชวิทธยาธรรคณรรพ์ กลางเสามีพญาครุฑธัถ์กนางกาทิมเหษีพระเจ้าพรหมทัตจากเมืองพาราณสีไปวิมานสิมพลี ปลายเสามีวิมานเทพดา ยอดเขาการะวิก ๓๖

๒๓

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ มีเขาหิมพานต์ชื่อคันธมาทกอด้วยไม้หอม ๕ ประการ ในประเทศนั้น เป็นที่อาไศรยแห่งมเหศกษเทวราชแลธานพนิกรคณรรพฤาษีสัทธาวิทธยาธรร มีถ้ำทองหนึ่งเป็นที่อยู่แห่ง พระปัจเจกโพธิ์มีไม้อุโลกย์ต้นหนึ่งสูงได้ ๓ โยชน์ แลหมู่ช่างฉัตทันต์ทั้งหลายก็ยอมอุปถากพระ ปัจเจกโพธิ์ในที่นั้นเป็นนิจกาล กลางเสามีพานิชพวกหนึ่งจับกาขังกรงไปขายแก่ชาวเมืองในเกาะ พานิช อีกพวกหนึ่งภานกยุงไปขายแก่ชาวเมืองในเกาะนั้นอีก ปลายเสามีวิมานเทพดา ยอดเขาสุทัศน์ ๓๖

๒๔

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ มีเขาหิมพานต์ชื่อสุทัศนภูฏมีพรรณดุจศรีทองเป็นที่อยู่ แห่งมเหศกษเทวราชมีเทพบริวารมาก มีไม้นารีผลพวกวิทธยาธรรมาช่วงชิงกันภาเอานารีผลนั้นไปเซยชมกำหนด ๗ วันก็อันตรธานไป กลางเสามีพญาครุฑธัถ์แปลงเพศ เป็นมานพมาเล่นสกากับพระเจ้าพรหมทัตณเมืองพาราณสี แลวัลักภานางสุสนธิมเหษี ไปวิมานไม้ไทรย์ในเกาะ ปลายเสามีวิมานเทพดา ยอดเขาเนมินธร ๓๖

๒๕

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ ว่าด้วยแม่น้ำ ๕ แฉวคือคงคา ๑ ยมูนา ๑ อจิรวะตี ๑ สามแฉวนี้ผ่านมาในแดนมนุษย์ มีเมืองโสฬศ ๔ เมืองคือเมืองพาราณสี ๑ เมืองสาวัตถี ๑ เมืองเวสาลี ๑ เมืองราชคฤห์ ๑ มีไม้มหาโพธิ์ประดิษฐานในกลางภูมิประเทศ แต่แม่น้ำมहि ๑ สารภู ๑ สองแฉวนี้ผ่านไปในพระหิมพานต์แล้วไหลลงมหาสมุทรทั้ง ๕ แฉว มีเรื่องโพธิสัตว์เปนนพญาพานรนายฝูงอธิฐานลำไม้้อให้เป็นปล่องทะลุตลอดให้บริวารจุ่มลงในสระคูดน้ำกินฝี่เสื่อน้ำในสระมิอาจทำร้ายได้ กลางเสามีสิงหพทวิปปลายเสามีวิมานเทพดาสถิตย์เหนือยอดเขาญคุนธร มีชวณะราชหงษบินแข่งพระอาทิตย์ ๗๖

๒๖

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ ว่าด้วยแม่น้ำ ๕ แฉวคือคงคา ๑ ยมูนา ๑ อจิรวะตี ๑ สามแฉวนี้ผ่านมาในแดนมนุษย์ มีเมืองโสฬศ ๔ เมือง คือเมืองมถิลา ๑ เมืองอาพะวี ๑ เมืองโกสามภี ๑ เมืองอุเชนี ๑ แต่แม่น้ำมहि ๑ สารภู ๑ สองแฉวนี้ผ่านไปในพระหิมพานต์ กลางเสามีเรื่องโพธิสัตว์เปนมหิตาสะกุมารสำแดงเทวธรรมกะถาโปรดยักขรักษษาฝี่เสื่อน้ำ ให้ตั้งอยู่ในคิล ๕ ประการภาจันทกุมารสุริยกุมารผู้้องมาส่งคืนให้เธอภาน้องทั้งสองกลับมาเมือง เรื่องหนึ่งว่าด้วยพานิชพวกละ ๕๐๐ สำเภาสัดไปขึ้นอาไศรยอยู่ในเกาะพวทหนึ่งฟังโอวาทโพธิสัตว์กลับมาประเทศแห่งตน พวทหนึ่งมิได้ฟังคำโพธิสัตว์น้ำท่วมตายปลายเสายอดเขาญคุนธร ๗๗

๒๗

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ ว่าด้วยแม่น้ำ ๕ แฉวคือคงคา ๑ ยมูนา ๑ อจิรวะตี ๑ สามแฉวนี้ผ่านมาในแดนมนุษย์ มีเมืองโสฬศคือเมืองตักกะสีลา ๑ เมืองจัมปาละ ๑ เมืองสาละละ ๑ เมืองสูงสูมาระคีรี ๑ แต่แม่น้ำมहि ๑ สารภู ๑ สองแฉวนี้ผ่านไปในพระหิมพานต์ กลางเสามีมหาสมุทรมีนาค ๔ กำเนิด คือ กำเนิดสังเสดชะเกิดแต่ใบไม้แลหย้าตระกูล ๑ กำเนิดชะลามภูชะเกิดเปนนตัวออกจากครรรภ์ตระกูล ๑ กำเนิดอันทชะเกิดจากไซตระกูล ๑ กำเนิดอุปาทะบังเกิดขึ้นเองหาบิดามานตามิได้ตระกูล ๑ ปลายเสามีวิมานเทพดาบนยอดเขาญคุนธร ๗๘

๒๘

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ ว่าด้วยแม่น้ำ ๕ แฉวคือคงคา ๑ ยมูนา ๑ อจิรวะตี ๑ สามแฉวนี้ผ่านมาในแดนมนุษย์ มีเมืองโสฬศ ๔ เมืองคือเมืองกบิลพัตต์ ๑ เมืองสาเกต ๑ เมืองมัทราช ๑ เมืองอินทปถ ๑ แต่แม่น้ำมहि ๑ สารภู ๑ สองแฉวนี้ผ่านไปในป่าพระหิมพานต์ มีเรื่องโพธิสัตว์เปนนพญาช้างตระกูลฉัตทันต์ศรีเชียวดุจหย้าคาสังหารมหาคุลิสระกะปฐทองในชาติสระ กลางเสามีเรื่องโพธิสัตว์เปนนพญาเต่าทองได้ภาพาณิช ๕๐๐ อันเรือแตกขึ้นสู่หลังห้วยมาส่งถึงเกาะได้ ปลายเสามีเทพดานั่งวิมานยอดเขาญคุนธร ๗๙

๒๙

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ ว่าด้วยบุพพิเทหะทวิปมีไม้ทริกประจำทวิปมี
ทวิปน้อย ๕๐๐ เปนบริวาร สันถานเกาะทวิปแลหน้ามนุษย์ดุจพระจันทร์เต็มดวง
ภูเขาแลต้นไม้น้ำในมหาสมุทรแลแผ่นดินก็มีพรรณอันขาวดุจน้ำนม ด้วยรัศมี
เงินในเขาพระเมรุข้างบูรณทิศผ่านมาจนถึงเขาจักรวาล กลางเสามีพระเจ้า
สักมัต ทาดุราชกับราชบริษัทรช้างแก้วไปชมบุพพิเทหะทวิป ปลายเสาพระ
อินท์กับนางเทพอัปสรเที่ยวประภาษนันทโศกขรณี ในดาวดึงษ์พิภพ ๓๙

๓๐

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ ว่าด้วยชมพูทวิปมีไม้หว่าเปนไม้ประจำทวิป ในชมพู
ทวิปนั้นมีพระนครหนึ่งมิได้ปรากฏนามโดยพระบาฬี พระเจ้าสักมัตทาดุราชได้เสวยศิริ
สมบัติในที่นั้น แล้วเสด็จขึ้นไปครองสมบัติในดาวดึงษ์เทวโลกย์ แล้วตกลงมายังพระอุทยาน
ริมพระนครให้หาพระราชนัดมาเฝ้าแล้วสวรรคต แลชมพูทวิปกับทวิปน้อยซึ่งเปนบริวาร ๕๐๐
แลหน้ามนุษย์สันถานดุจเรือนเกวียน แผ่นดินต้นไม้อุชาน้ำในมหาสมุทรก็มีพรรณอันเขียวด้วย ศรีแก้ว
อินทนิล ในเขาพระเมรุเบื้องทักษิณทิศผ่านมาตลอดจนเขาจักรวาล ๓๐

๓๑

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ ว่าด้วยอมรโคญานทวิปมีไม้กะทุมประจำทวิป มีทวิป
น้อยเปนบริวาร ๕๐๐ สันถานเกาะทวิปแลหน้ามนุษย์ดุจพระจันทร์ครึ่งซีก แผ่นดินภูเขา
ต้นไม้อุชาน้ำในมหาสมุทรก็มีพรรณอันขาวด้วยศรีแก้วผกในเขาพระเมรุเบื้องปัจฉิมทิศผ่านมา
จนถึงจักรวาล กลางเสามีพระเจ้าสักมัตทาดุราชทรงจักรแก้วภาบริวารไปชมอมรโคญานทวิป
ปลายเสามีดาวดึงษ์พิภพพระอินท์ทรงช้างเอราวรรณกับเทพบริษัชไปประภาษสวนจิตลดาวัล ๓๑

๓๒

๑ เรื่องโลกย์สันถานเหลียมนี้ ว่าด้วยอุดรกรูทวิปมีไม้กะปะพฤษเปนไม้ประจำทวิป
มีทวิปน้อย ๕๐๐ เปนบริวาร สันถานเกาะทวิปแลหน้ามนุษย์เปน ๔ เหลียม ภูเขาแลต้น
ไม้น้ำในมหาสมุทรแลพื้นปฐพีก็มีพรรณอันเหลือง ด้วยรัศมีทองในเขาพระเมรุข้าง
อุดรทิศผ่านมาถึงเขาจักรวาล กลางเสามีพระเจ้าสักมัตทาดุราชทรงม้าแก้วภาบริวาร
มาชมอุดรกรูทวิป ปลายเสามีดาวดึงษ์พิภพพระอินท์กับนางฟ้าเที่ยวประภาษนันทวันอุทยาน ๓๒

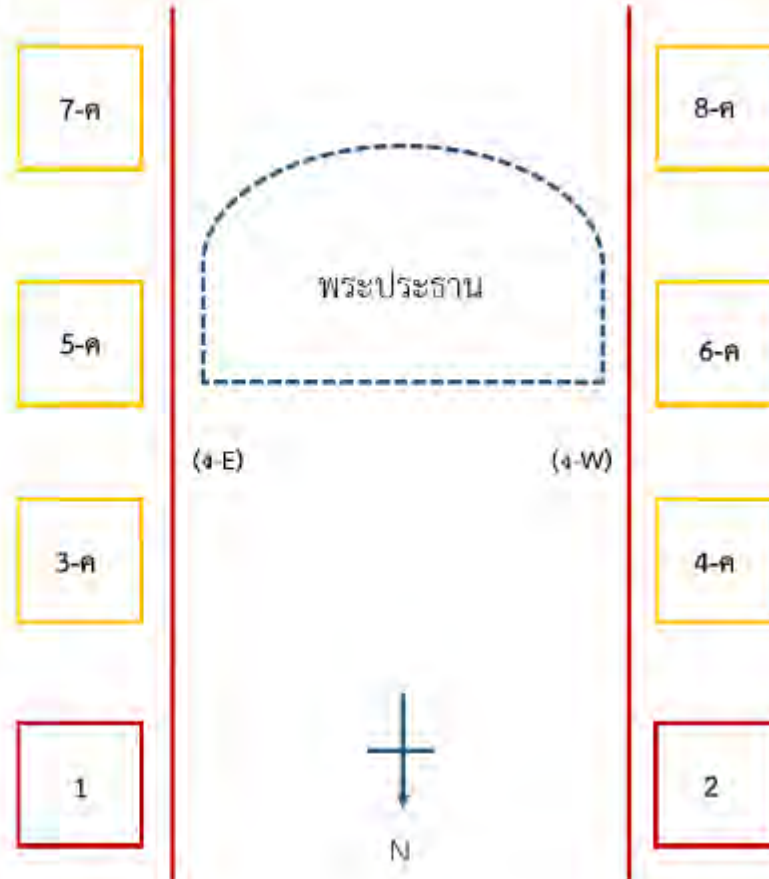
ภาคผนวก ข ภาพวิเคราะห์จิตรกรรมไตรภูมิโลกัณฐาน วัดสุทัศน์เทพวราราม

ภาพประกอบการวิเคราะห์จิตรกรรมชุดที่ 1

แผนผังที่ 1 :

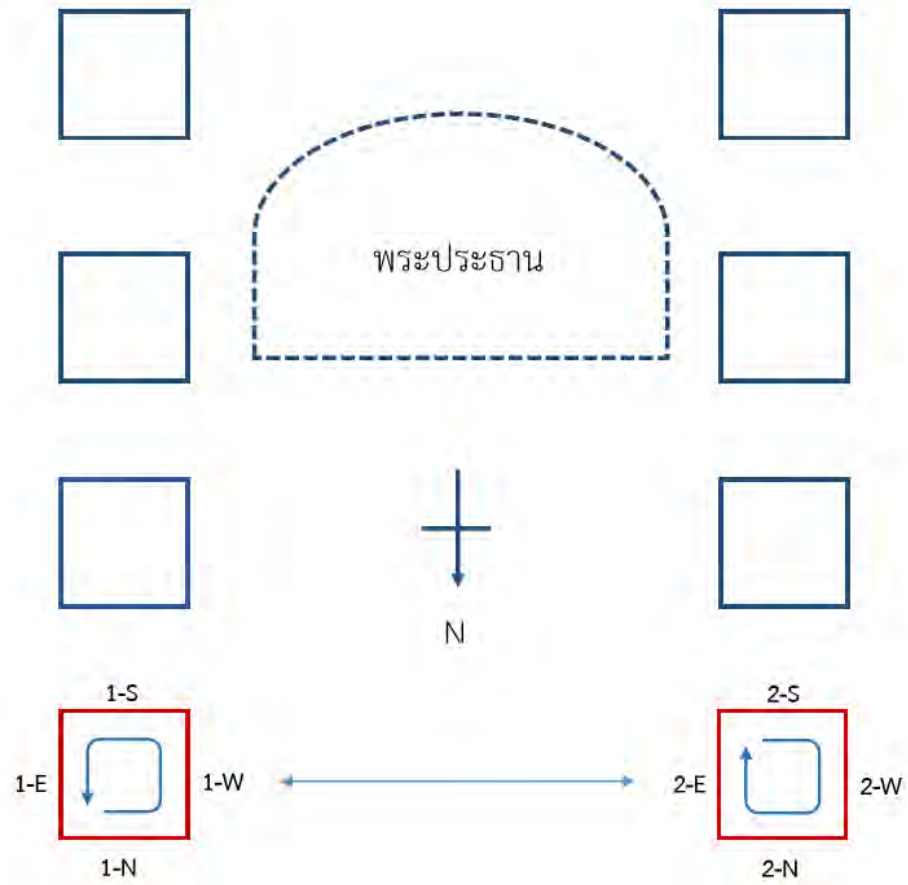
- เสาคู่หน้าสุดพระวิหาร (เสาที่ 1,2)
- ส่วนยอดเสาทั้งพระวิหาร (ค)
- แผ่นคอสองเหนือเสา (ง)

วาดด้วยภาพรวมและศูนย์กลางจักรวาล

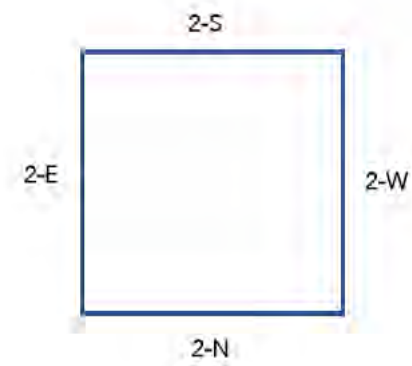
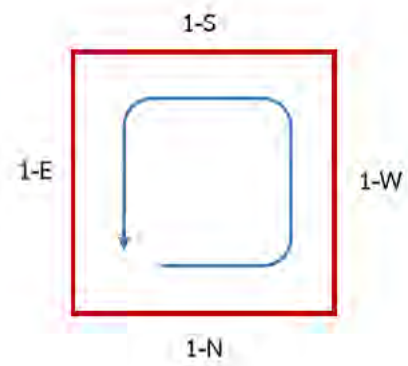

แผนผังที่ 1.1 เสาคู่ที่ 1 (เสาต้นที่ 1 และ 2)

ว่าด้วยเขาพระสุเมรุและทวีปสี่

เสาดับที่ 1 : ผังทิศตะวันออก (ขวามือพระประธาน)

เสาต้นที่ 1 เหลี่ยมทิศเหนือ (1-N)

1-N-ค

1-N-ค (ขยาย)

พระอินทร์

1-N-ข

1-N-ก

1-N-ก (ขยาย)

สัมภรอสูร

นางสุชาดา?

1-N-ค	1-N-ข	1-N-ก	<p>ส่วนยอดเสา มหามาณพและสหายโยนพระอินทร์องค์เก่าและเทพบริวารลงจากดาวดึงส์ (สุทิสันนคร)</p> <p>ส่วนกลางเสา หมุนควายน้ำและพายเรือในมหาสมุทร เทียบสมุดภาพอย.8, อย.10/ก : B (1)</p> <p>ส่วนเชิงเสา พระอินทร์และบริวารองค์เก่าที่ตกสวรรค์มากำเนิดในพิภพอสูร บ้านเมืองเป็นทิพย์คล้ายดาวดึงส์ มีสัมภรอสูรเป็นใหญ่ประทับในปราสาท และธิดาสัมภรอสูรชื่อสุชาดา?ในตำหนักทางขวา (หมายเหตุ : ลำดับภาพตามเหตุการณ์ซึ่งเหลี่ยมนี้เริ่มจากส่วนยอดเสาลงมาเชิงเสา)</p>

เสาด้านที่ 1 เหลี่ยมทิศตะวันตก (1-W)

1-W-ก	1-W-ข	1-W-ค	<p>ส่วนเชิงเสา ฉากพิภพอสูร นางสุชาดาเลือกคู่เป็นยักษ์แก่(พระอินทร์แปลงกาย) แล้วพระอินทร์พานางสุชาดากลับขึ้นไปยังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์</p> <p>ส่วนกลางเสา ท้าพอสูรยกทัพไล่ตามพระอินทร์ขึ้นไปยังดาวดึงส์</p> <p>ส่วนยอดเสา พระอินทร์ทรงช้างเทวสมิทธ์และเทพบริวารลงมาสู้รบกับอสูร (หมายเหตุ : ลำดับภาพตามเหตุการณ์ซึ่งเหลี่ยมนี้เริ่มจากส่วนเชิงเสาขึ้นไปยอดเสา)</p>
-------	-------	-------	---

1-W-ก (ขยาย)

1-W-ค (ขยาย)

เสาด้านที่ 1 เหลี่ยมทิศใต้ (1-S)

1-S-ค	1-S-ข	1-S-ก	<p>ส่วนยอดเสาด สัมภรอสูรบรรพ์พระอินทร์(1-S-ค.1 ล่าง) พระอินทร์จับมัดสัมภรอสูรที่ดาวดึงส์ (1-S-ค.1 บนสุด ภาพลบลี้น) และพระอินทร์ปล่อยทัพสัมภรอสูรลงจากดาวดึงส์(ดูต่อที่ 1-S-ค.2)</p> <p>ส่วนกลางเสาด ทัพอสูรยกไล่ทำลายอาคารมดาบสที่เชิงเขาจักรวาล</p> <p>ส่วนเชิงเสาด สัมภรอสูรจัดทัพจะไปตีดาวดึงส์?(ขวา : เหตุการณ์ภายหลัง เชื่อมยอดเสาด) และพระนารทดาบสสถาปท้าวสัมภรอสูรให้เป็นเวปจิตติ (ซ้าย : เหตุการณ์เล่าย้อน เชื่อมกลางเสาด)</p> <p>(หมายเหตุ : ลำดับภาพตามเหตุการณ์ซึ่งเหลี่ยมนี้โดยรวมเริ่มจากส่วนยอดลงมาเชิงเสาด)</p>
-------	-------	-------	---

(จาก 1-S-ก ภาพฝั่งขวา)

1-S-ค (ขยาย)

พระอินทร์จับอสูร (ภาพชำรุด)

1-S-ข (ขยาย)

พระอินทร์รบอสูร

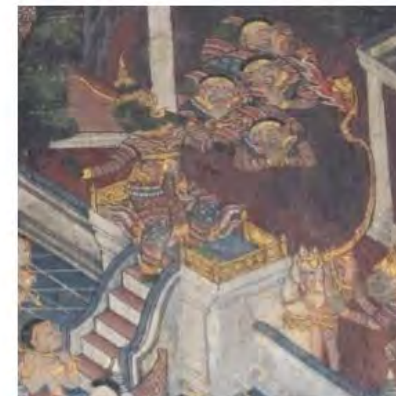

พระอินทร์ปล่อยอสูร

1-S-ก (ขยาย)

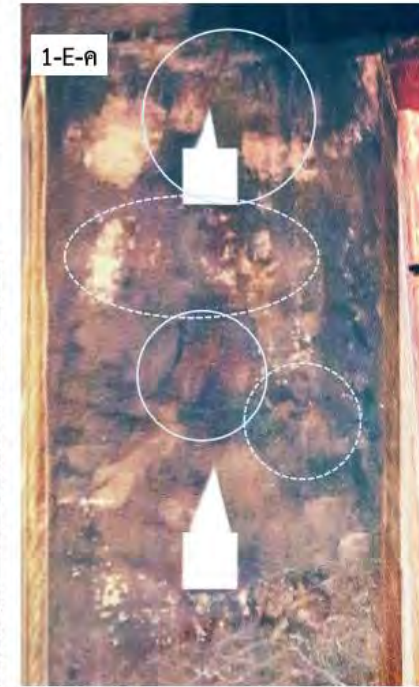

ดาบสสาปสัมภรอสูร

สัมภรอสูรจัดทัพ

เสาด้านที่ 1 เหลี่ยมทิศตะวันออก (1-E)

1-E-ก	1-E-ข	1-E-ค	<p>ส่วนเชิงเสา สัมภอรอสูรเตรียมทัพจากเมืองอสูรและยกพลขึ้นไปยังดาวดึงส์</p> <p>ส่วนกลางเสา ฉากสัตว์ต่างๆบนพื้นน้ำทะเล มีหมู่อสูรสู้รบกับเทวดากลุ่มหนึ่ง (ในวงกลม และ ภาพขยาย¹⁾)</p> <p>ส่วนยอดเสา กลุ่มอสูรต่อสู้กับเทวดาใกล้วิมานชั้นบน และกลุ่มอสูรต่อสู้กับครุฑใกล้วิมานชั้นล่าง (วิมานในวงกลม กลุ่มตัวละครในวงเส้นประ)</p> <p>(หมายเหตุ : ลำดับภาพตามเหตุการณ์ซึ่งเหลี่ยมนี้เริ่มจากส่วนเชิงเสาขึ้นไปยอดเสา)</p>
-------	-------	-------	---

¹ ภาพขยายवाद้าจาก งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ภาพไตรภูมิและชาดกที่เสาด้านในพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม, 2528?, ภาพประกอบท้ายเล่ม

1-E-ก (ขยาย)

สัมภรอสูรจัดทัพ

1-E-ค (ขยาย)

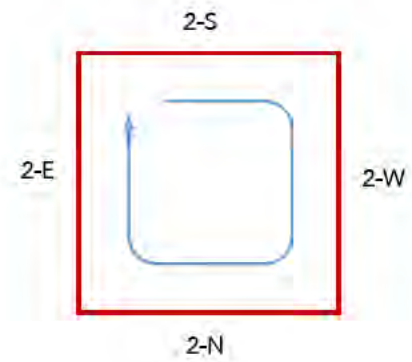
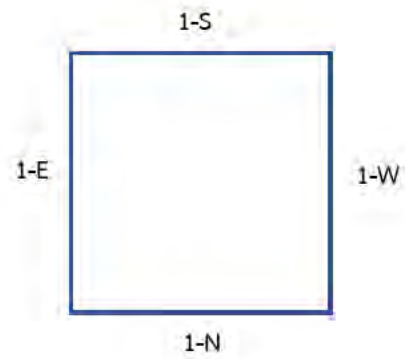

อสูรรบเทวดา?
(ปรากฏภาพเทวดา)

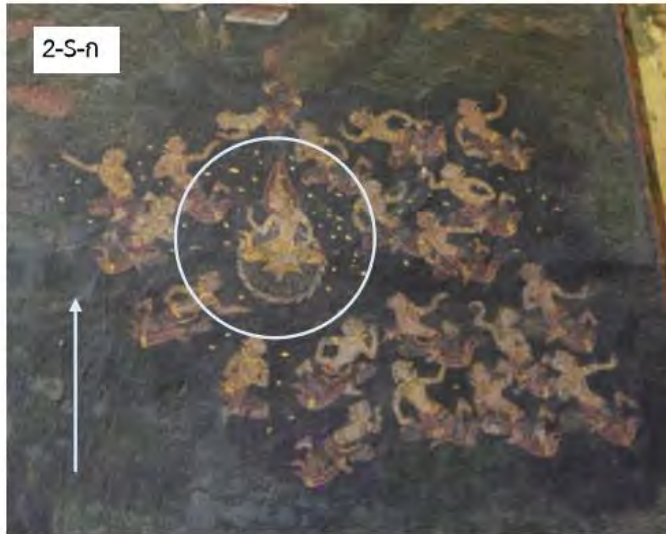

อสูรรบครุฑ?
(ครุฑคล้ายนก)

เสาดันที่ 2 : ฝั่งทิศตะวันตก (ซ้ายมือพระประธาน)

เสาต้นที่ 2 เหลี่ยมทิศใต้ (2-S)

2-S-ก	2-S-ข	2-S-ค.1	2-S-ค.2	<p>ส่วนเชิงเสา พระเจ้ามณฑาตุราชและบริวารทรงจี้กรแก้วหะไปย้งดาวดิงส์</p> <p>ส่วนกลางเสา ชมพูทวีปและทวีปบริวารล้อมรอบ สันฐานเรือนเกวียน(วงรีรูปไข่) ภูมิประเทศและพื้นน้ำทะเลเป็นสีเขียว (นิลสาคร)</p> <p>ส่วนยอดเสา พระเจ้ามณฑาตุราชและบริวารทรงจี้กรแก้วขึ้นไปย้งดาวดิงส์ โดยผ่านด่านปราการชั้นต่างๆ มีวิมานชั้นนาค ชั้นครุฑและยักษ์ (2-S-ค.1,ค.2 ไล่จากล่างขึ้นบน) ชั้นบนสุดมีภาพพระอินทร์กำลังโยนพระเจ้ามณฑาตุราชตกสวรรค์ (2-S-ค.2)</p> <p>(หมายเหตุ : ลำดับภาพตามเหตุการณ์ซึ่งเหลี่ยมนี้เริ่มจากส่วนเชิงเสาขึ้นไปยอดเสา)</p>
-------	-------	---------	---------	---

2-S-ค.1,ค.2 (ขยาย)

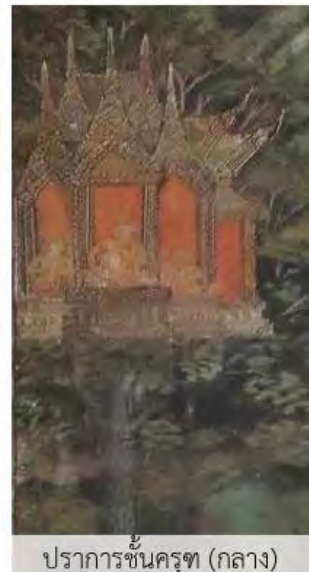
พระเจ้ามื่นธาตุมหาทรทรงราชรถ
ไปสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (ล่างสุด)

พระอินทร์องค์ใหม่โยนพระเจ้ามื่นธาตุมหาทร
ลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (บนสุด)

ปราสาทชั้นนาค (ล่าง)

ปราสาทชั้นครุฑ (กลาง)

ปราสาทชั้นยักษ์ (บน)

เสาต้นที่ 2 เเหลียมทิศตะวันตก (2-W)

2-W-ค (ขยาย)

ช้างเอราวัณ?

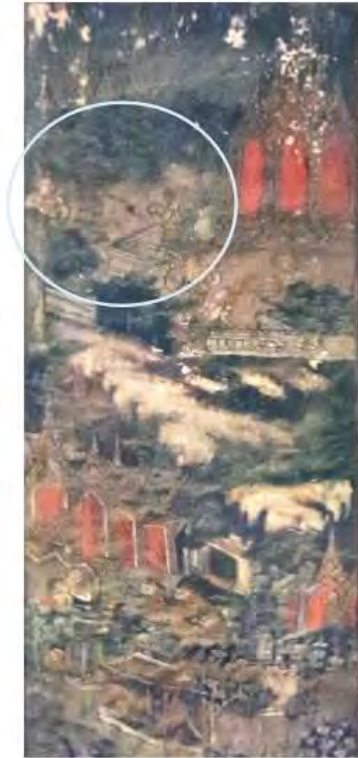
2-W-ก	2-W-ข	2-W-ค	<p>ส่วนเชิงเสา อมรโคยานทวีป สันฐานจันทร์ครึ่งซีก พื้นภูมิประเทศ เจือสีขาว ส่วนน้ำทะเลสีครามออกขาว (ผลึกสาคร)</p> <p>ส่วนกลางเสา พระเจ้ามัทธาตุราชและบริวารทรงจักรแก้วหะเหไป ชมอมรโคยานทวีป</p> <p>ส่วนยอดเสา พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณพาเทพบริวารไป ประพาสสวนจิตรลดาวัน ถัดลงมามีด่านปราการชั้นต่างๆ คือวิมาน ชั้นนาค ยักษ์ และครุฑ (ในวงเส้นประ ไล่จากด้านล่างขึ้นบน)</p>
-------	-------	-------	---

เสาด้านที่ 2 เเหลียมทิศเหนือ (2-N)

2-N-ก	2-N-ข	2-N-ค.1	2-N-ค.2	
				<p>ส่วนเชิงเสาด อุตรรกูรทวิป สันฐานสี่เหลี่ยม พื้นภูมิประเทศเจือสีแดงอิฐ ส่วนน้ำทะเลสีคราม? (เปิดสารคร)</p> <p>ส่วนกลางเสาด พระเจ้ามันธาตุราชและบริวารทรงม้าแก้วเหาะไปชมอุตรรกูรทวิป</p> <p>ส่วนยอดเสาด ด้านปรกการชั้นต่างๆ คือวิมานชั้นนาค ครุฑ ยักษ์ (2-N-ค.1,ค.2 ไล่จากล่างขึ้นบน) ชั้นบนสุดเป็นภาพพระอินทร์พาเทพอัปสรไปประพาสสวนนันทวันอุทยาน (ในวงกลม ดูภาพขยาย 2-N-ค.2 อีกสองหน้าถัดไป)</p>

2-N-ค.2 (ภาพขยาย)²

พระอินทร์และเทพอัปสร
ในสวนนันทวันอุทยาน

2-E-ค.2 (ภาพขยาย)

พระอินทร์และเทพอัปสร
4 องค์ในสวนนันทวันอุทยาน
สื่อถึงชายาทั้งสี่ของพระอินทร์?
และอาจเชื่อมโยงกับเรื่องนาง
สุชาดาที่กลับมาดาวดึงส์
ในเหลี่ยมเสาคู่ตรงข้าม?
(1-W-ก)

² ภาพขยายจากคำจาก เรื่องเดียวกัน, 2528?, ภาพประกอบท้ายเล่ม.

2-S-ก (ขยาย) : สัณฐานขนมพู่ทวีป

รูป
เรือนเกวียน
(วงรี/ไข่)
พื้นสีเขียว

2-W-ก (ขยาย) : สัณฐานอมรโคยานทวีป

รูป
จันทรเสี้ยว
(ครึ่งวงกลม)
พื้นสีคราม-
ขาว

2-N-ก (ขยาย) : สัณฐานอูตรกุรุทวีป

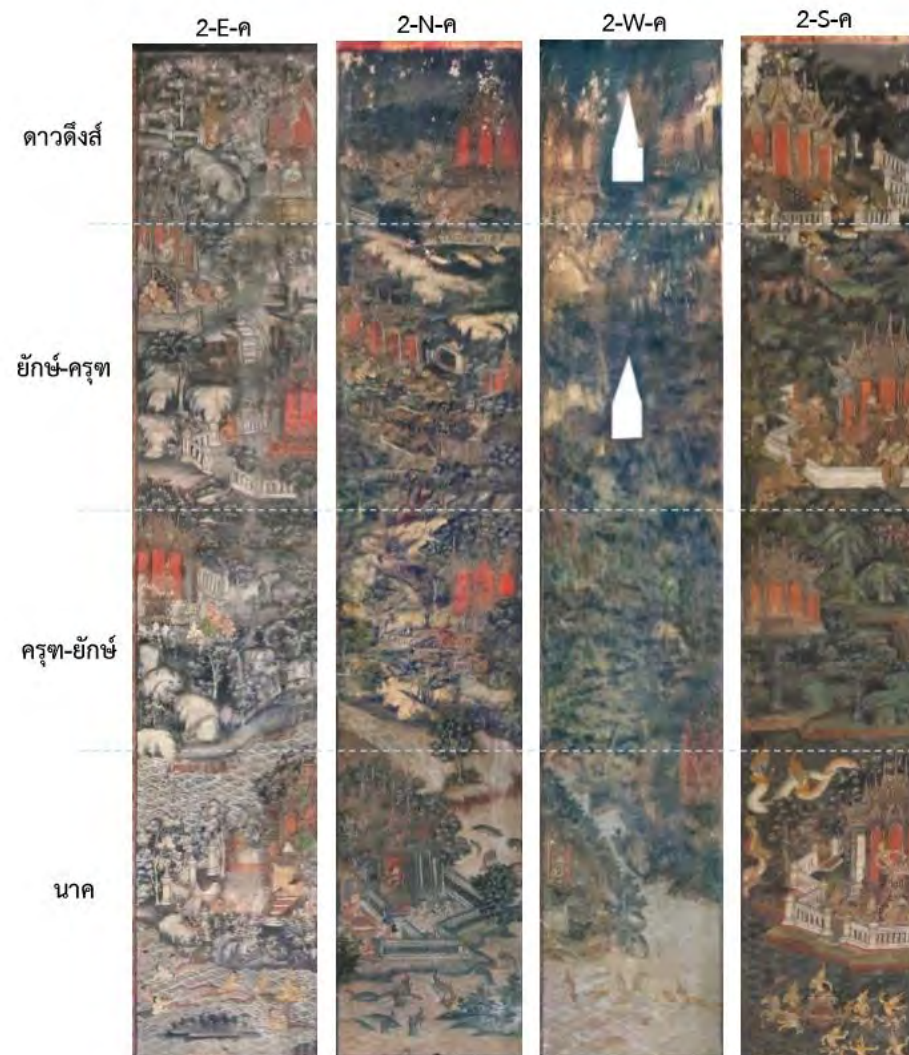
-รูป
สี่เหลี่ยม
พื้นสีคราม
แดง

2-E-ก (ขยาย) : บุพพิเทททวีป

รูป
จันทรเต็มดวง
(วงกลม)
พื้นสีคราม-
เทา

2-ค ภาพรวมยอดเสา (ชั้นด้านปราการสวรรค์) :
 ชั้นนาค-ครุฑ-ยักษ์
 โดยแต่ละเหลี่ยมวางองค์ประกอบไม่ต่อเนื่องกัน แต่
 พยายามรักษาภาพวิมานแต่ละชั้นให้อยู่ในระดับเดียวกัน

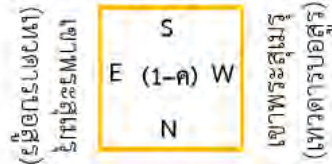

แผนภาพที่ 1.1ก สรุปลองค์ประกอบเสาคู่หน้าพระวิหาร (เสาด้านที่ 1 และ 2)

เสาด้านที่ 1

สุทธานคร
ศูนย์กลางดาวดิ่งส์
(ยอดเสา)

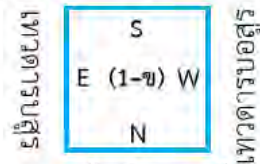
เขาพระสุเมรุ (อสูรรบแพ้เทวดา)

เขาพระสุเมรุ (พระอินทร์โยนอสูร)

อสูรไล่ทำร้ายฤๅษีเชิงเขาจักรวาล

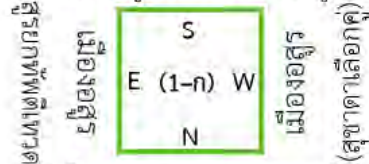
เรื่องพระอินทร์รบอสูร /
กู่ลาวกษัตริย์
(กลางเสา)

นาคในหิมพานต์

เมืองอสูร (ดาบสสถาปอสูร)

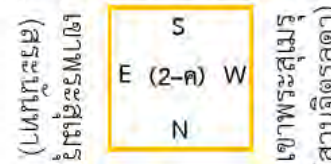
พิภพอสูร
ได้เขาพระสุเมรุ
(เชิงเสา)

เมืองอสูร (อสูรตกสวรรค์)

เขาพระสุเมรุ (พระเจ้ามันธาดุตกจากดาวดิ่งส์)

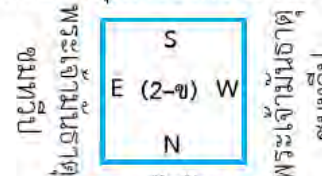
เสาด้านที่ 2

เขาพระสุเมรุ (สวนนันทวัน)

สวน, สระโบสถ์ดาวดิ่งส์
(ยอดเสา)

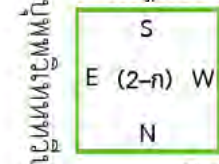
พระเจ้ามันธาดุเหาะไปครองทวีป-สวรรค์

พระเจ้ามันธาดุ
ชมทวีป

มันธาดุราชาชาติก
(กลางเสา)

ชมพหุทวีป

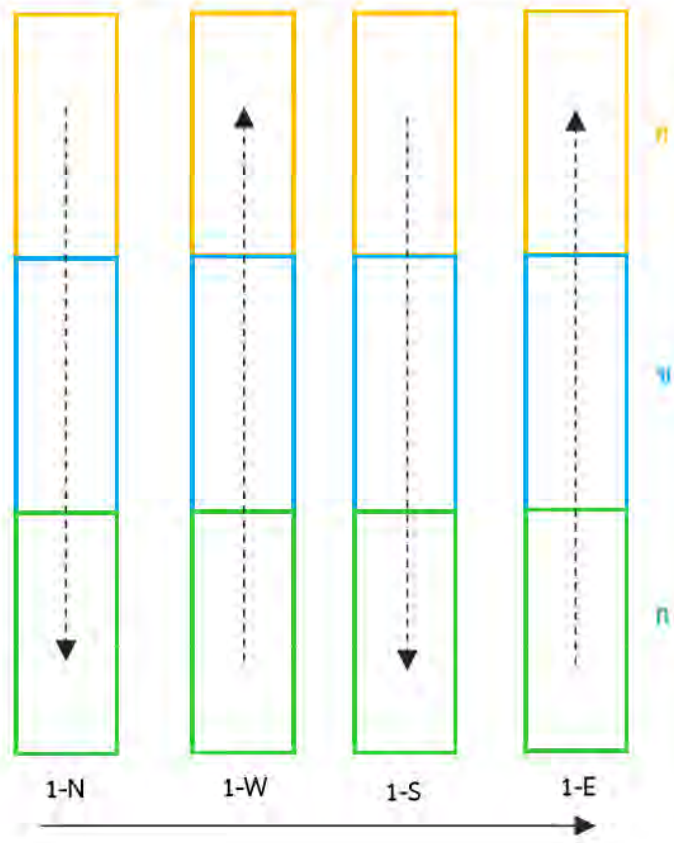

อุมรรโศคนานทวีป

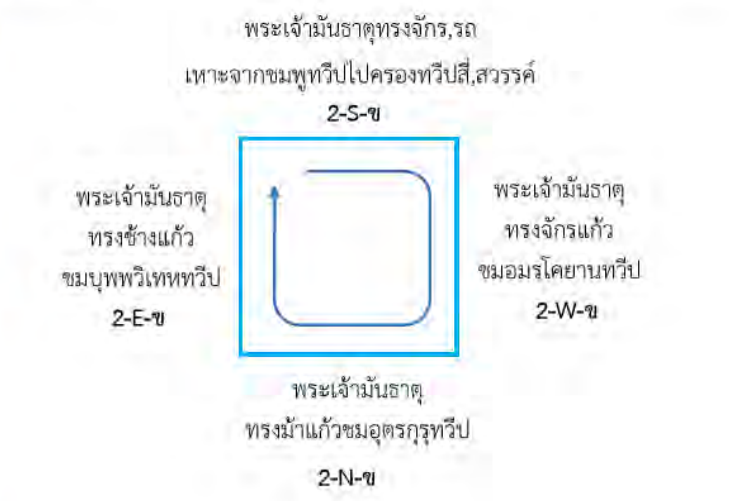
มหาทวีปสี่
(เชิงเสา)

แผนภาพที่ 1.1ข สรุปการลำดับภาพแต่ละเหลี่ยมในเสาดันที่ 1 - 2

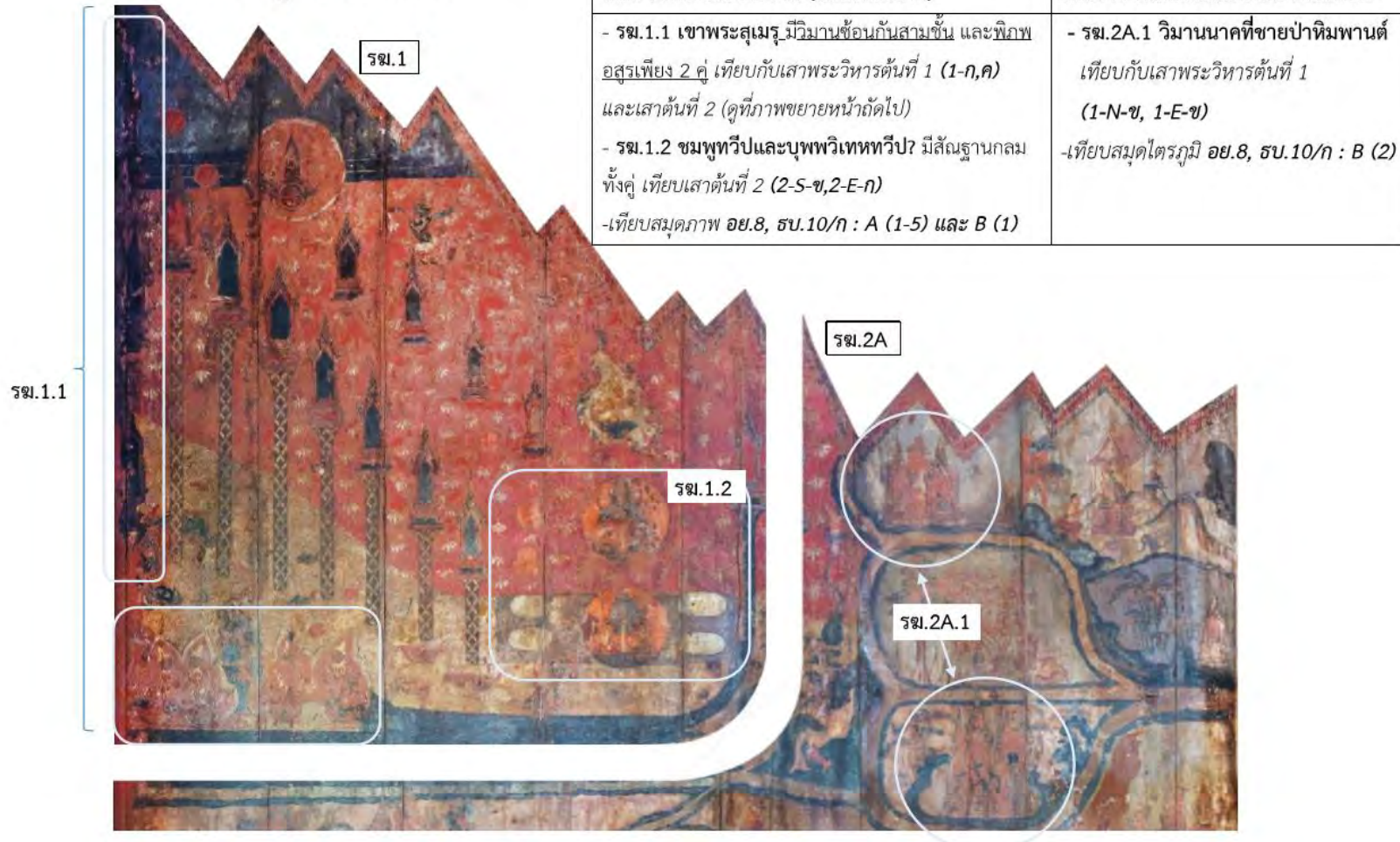
เสาดันที่ 1 : สลับกันระหว่างลำดับบนลงล่างและล่างขึ้นบน

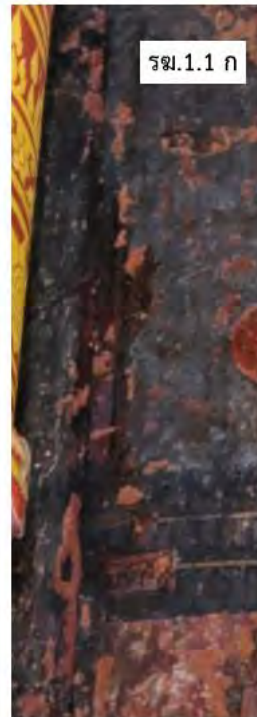
เสาดันที่ 2 : ลำดับเวียนขวาเฉพาะส่วนกลางเสา จาก 2-S-ข ตามเรื่องมันธาตุราชชาดก ขณะที่ส่วนเชิงเสาและยอดเสาแสดงองค์ประกอบค่อนข้างนิ่งเรียบ

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง : รหม.1, 2A

ภาพขยายเขาพระสุเมรุ รท.1.1

รท.1.1 ภาพรวมเขาพระสุเมรุ	รท.1.1 ก : วิมานชั้นบน	รท.1.1 ข : วิมานชั้นกลาง	รท.1.1 ค : วิมานชั้นล่าง
-ภาพค่อนข้างลบเลือน มีวิมานซ้อนสามชั้น เทียบส่วนยอดเสาต้นที่ 2 (2-ค) และสมุดไตรภูมิ อย.8, ธบ.10/ก : A (3,4) และ B (1,2)	- ภาพภายในลบเลือน (สันนิษฐานว่าอาจมีภาพ พระอินทร์?)	-ร่องรอยภาพครุฑกำลัง กางปีกออก	- ภาพภายในลบเลือน (สันนิษฐานว่าเป็นนาค?)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฉบ. 10/ก : B

(1)

(2)

- (1) ฉากภาพรวมของจักรวาล
- เขาพระสุเมรุ เชียนแท่งเขาต่างสีกันตามคติ มีวิมานซ้อนสามชั้น ชั้นบนสุดแทรกหน้าพระอินทร์ (รูปขยายทางขวา) สองหลังด้านล่างว่างเปล่า เชิงเขา มีพิภพอสุรประจำทิศสี่คู่ เทียบเสาที่ 1 (1-ก,ค)
 - ทวีปสี่ ขนาบข้างกลุ่มภูเขา มีอุดรกรทวิปกับอมรโคยานทวีปทางซ้าย, บุพพิเททวิปกับชมพูทวีปทางขวา เทียบเสาที่ 2 (2-ก,ข)
- (2) ฉากพื้นทะเล-ชายป่าหิมพานต์
- วิมานขนาดและสีตัวน้ำ อาจคล้ายคลึงกับภาพที่ส่วนกลางเสาดันที่ 1 ส่วน 1-N-ข, 1-E-ข

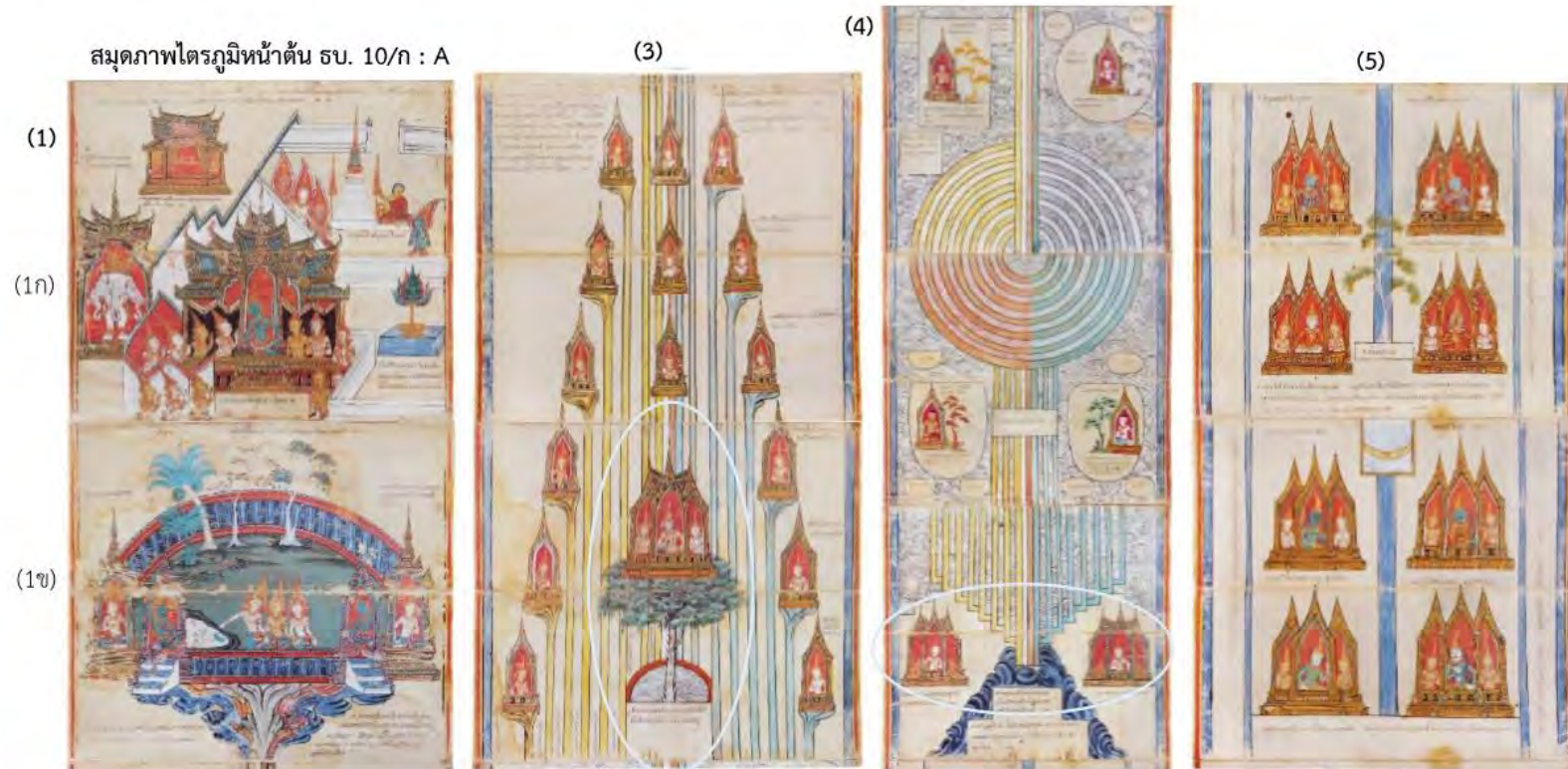

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B

(1)

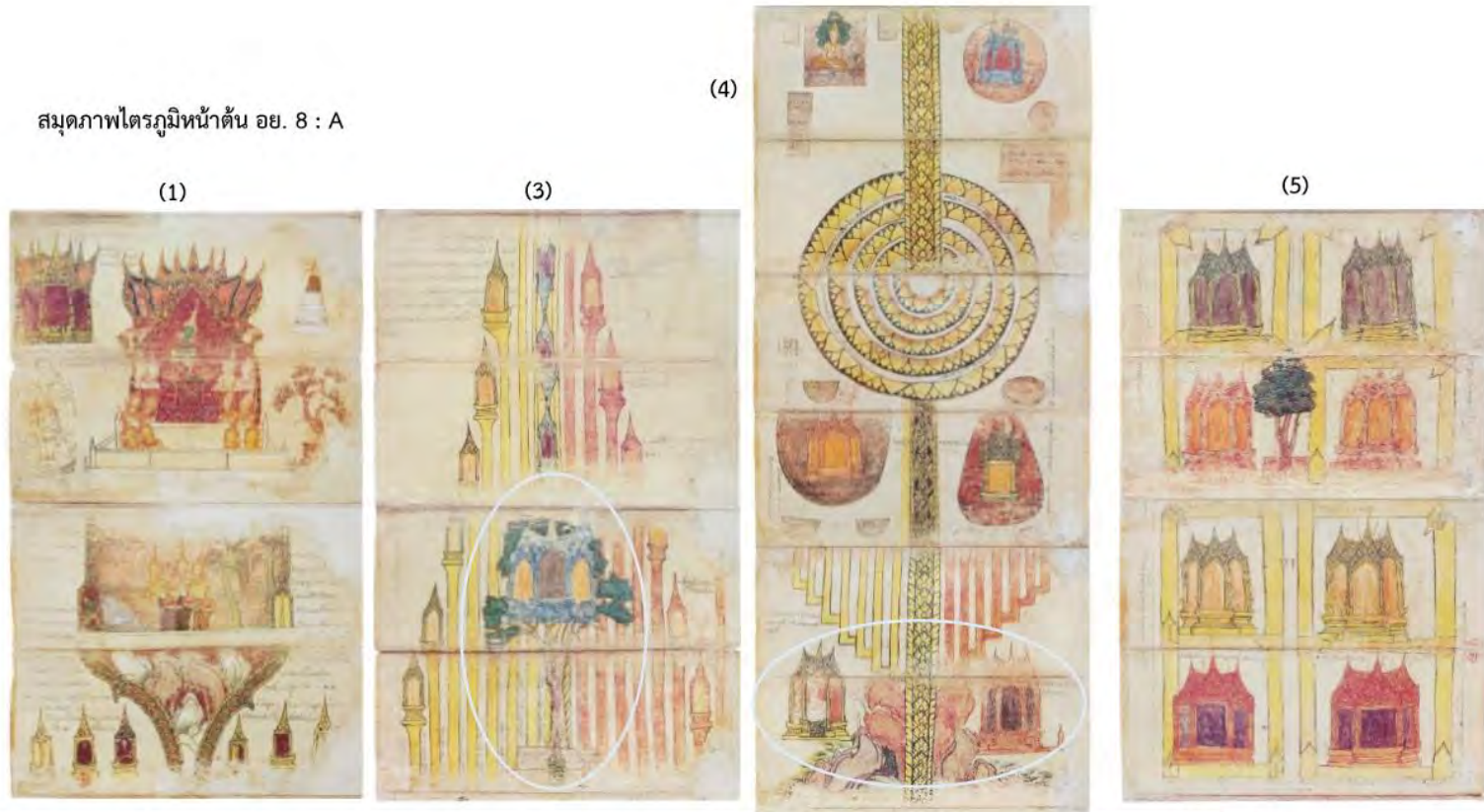
(2)

<p>(1) ฉากภาพรวมของจักรวาล</p> <ul style="list-style-type: none"> - เขาพระสุเมรุ เขียนแบ่งเขาต่างสีกันตามคติ วิมานซ้อนสามชั้น ชั้นบนสุดว่างเปล่า ส่วนสองชั้นล่างมีครุฑและนาคอยู่ (รูปขยายทางขวา) เข็งเขามิพิภพอสูรประจำทิศสี่คู่ เทียบเสาต้นที่ 1 (1-ก,ค) - ทวีปสี่ ขนานข้างกลุ่มภูเขา มีอุตรกรทวิกับอมรโคยานทวีปทางซ้าย, บุพพิเทททวีปกับชมพูทวีปทางขวา เทียบเสาที่ 2 (2-ก,ข) 	
<p>(2) ฉากพิภพนาคและสัตว์ในทะเล-ชายป่าหิมพานต์</p> <p>สันนิษฐานว่าคล้ายคลึงกับภาพนาคและสัตว์น้ำที่ส่วนกลางของเหลี่ยมเสา 1-N-ข, 1-E-ข</p>	

<p>(1) -ฉากรวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (1ก): วิมานไพชยนต์ ต้นปาริชาติ จุฬามณีเจดีย์ เทวสภา ช้างเอราวัณ (ไม่แสดงเรื่องราว) เทียบยอดเสาต้นที่ 1 (1-ค) -ฉากรวงและสระในดาวดึงส์ (1ข) : มีระบุชื่อถึง สวนจิตรลดาอุทยาน และสระนันทาโบชรมณี(3 ชายา และนางนกระยะยง) เทียบยอดเสาต้น 2 (2-ค)</p>	<p>(3) พิกพครุฑ ที่เชิงเขาพระสุเมรุ : วิมานครุฑอยู่บนต้นฉิมพลี(จิว) และสระใหญ่ (ในวงกลม) อยู่ร่วมฉากเขาสัตตบริภัณฑ์ เทียบยอดเสาต้นที่ 2 (2-ค) (หมายเหตุ : ภาพส่วนที่ (2) ดูหัวข้อ 1.2 ภาพวิเคราะห์ห้กลุ่มภูเขา)</p>	<p>(4) -ทวีปทั้ง 4 บนพื้นน้ำทะเล (บน) ล้อมรอบกลุ่มวงแหวนเขาพระสุเมรุและ เขาสัตตบริภัณฑ์ เทียบเสาที่ 2 (2-ก,ข) -พิกพนาครที่เชิงเขาพระสุเมรุ (ล่าง) : อยู่ ใต้กลุ่มแท่งเขาดังกล่าว ขนาบข้างกับเขา ตรีภูฏ (ในวงกลม) เทียบเสาต้นที่ 2 (2-ค)</p>	<p>(5) พิกพอสูร : อสูรประจำทิศทั้งสี่ที่เชิงเขา พระสุเมรุ มีต้นแคฝอย และสระกลางเมือง (ไม่แสดงเรื่องราว) เทียบเชิงเสาต้นที่ 1 (1-ก)</p>
---	---	---	--

สมุดภาพไตรภูมิหน้าดิน อย. 8 : A

<p>(1) -ฉากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (บน) : สถานที่ต่างๆในดาวดึงส์เหมือน ธบ.10/ก -ฉากสวนและสระในดาวดึงส์ (ล่าง) : ปรากฏสระนันทาโภชรมณี (3 ชายาและนางนกรกระยาง)</p>	<p>(3) พิกพครุฑ ที่เชิงเขาพระสุเมรุ : วิมานครุฑอยู่บนต้นฉิมพลี(จิว) อยู่ร่วมฉากเขาสัตตบริภัณฑ์ (ไม่ปรากฏครุฑ) (หมายเหตุ : ภาพส่วนที่ (2) ดูหัวข้อ 1.2 ภาพวิเคราะห์กลุ่มภูเขา)</p>	<p>(4) -ทวีปทั้ง 4 บนพื้นน้ำทะเล (บน) ล้อมรอบกลุ่มวงแหวนเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ -พิกพนาครที่เชิงเขาพระสุเมรุ (ล่าง) : อยู่ใต้กลุ่มแท่งเขาดังกล่าว ขนาบข้างกับเขาดรีภูฏ (ในวงกลม)</p>	<p>(5) พิกพอสูร : อสุรประจำทิศทั้งสี่ที่เชิงเขาพระสุเมรุ มีดินแดนฝอยกลางเมือง (ไม่ปรากฏภาพอสุรในวิมาน)</p>
---	---	---	--

ภาพขยายทรีป รท.1.2

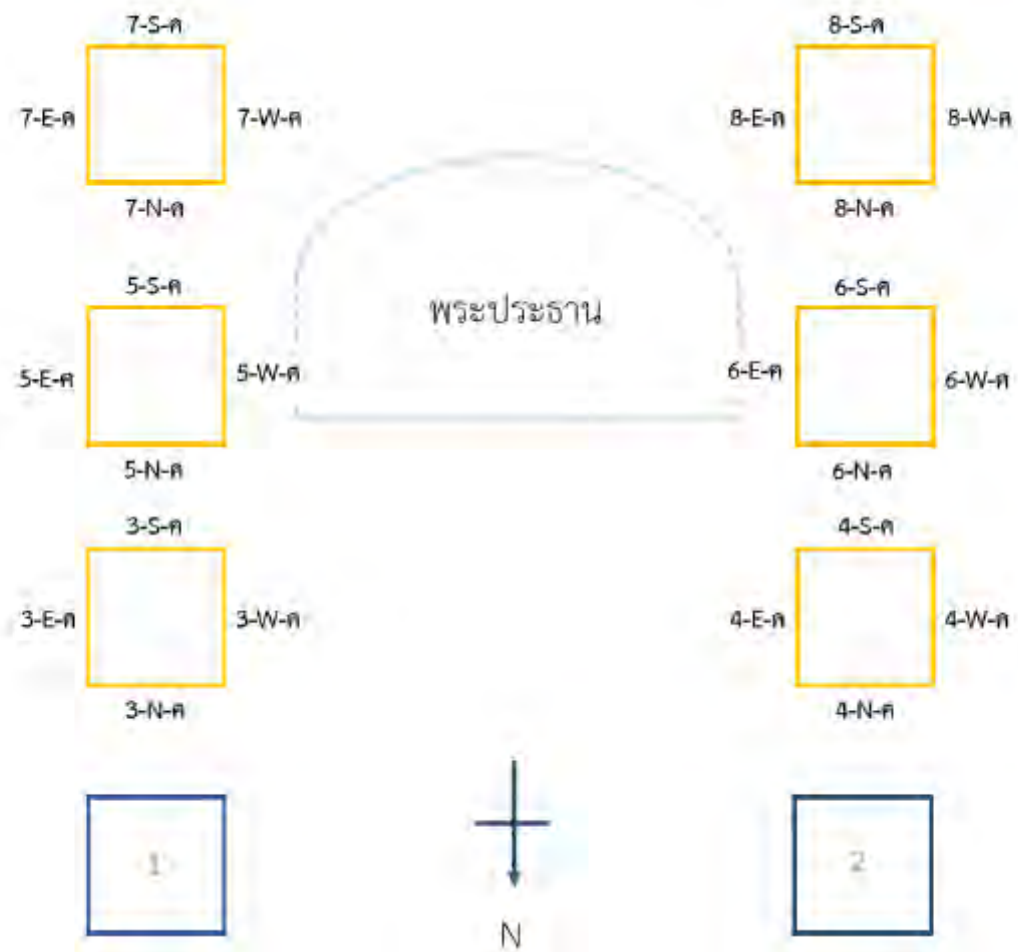

ภาพขยายสมุดไตรภูมิหน้าต้น ธบ. 10/ก : A (4)

ภาพขยายสมุดไตรภูมิหน้าปลาย ธบ. 10/ก : B (1)

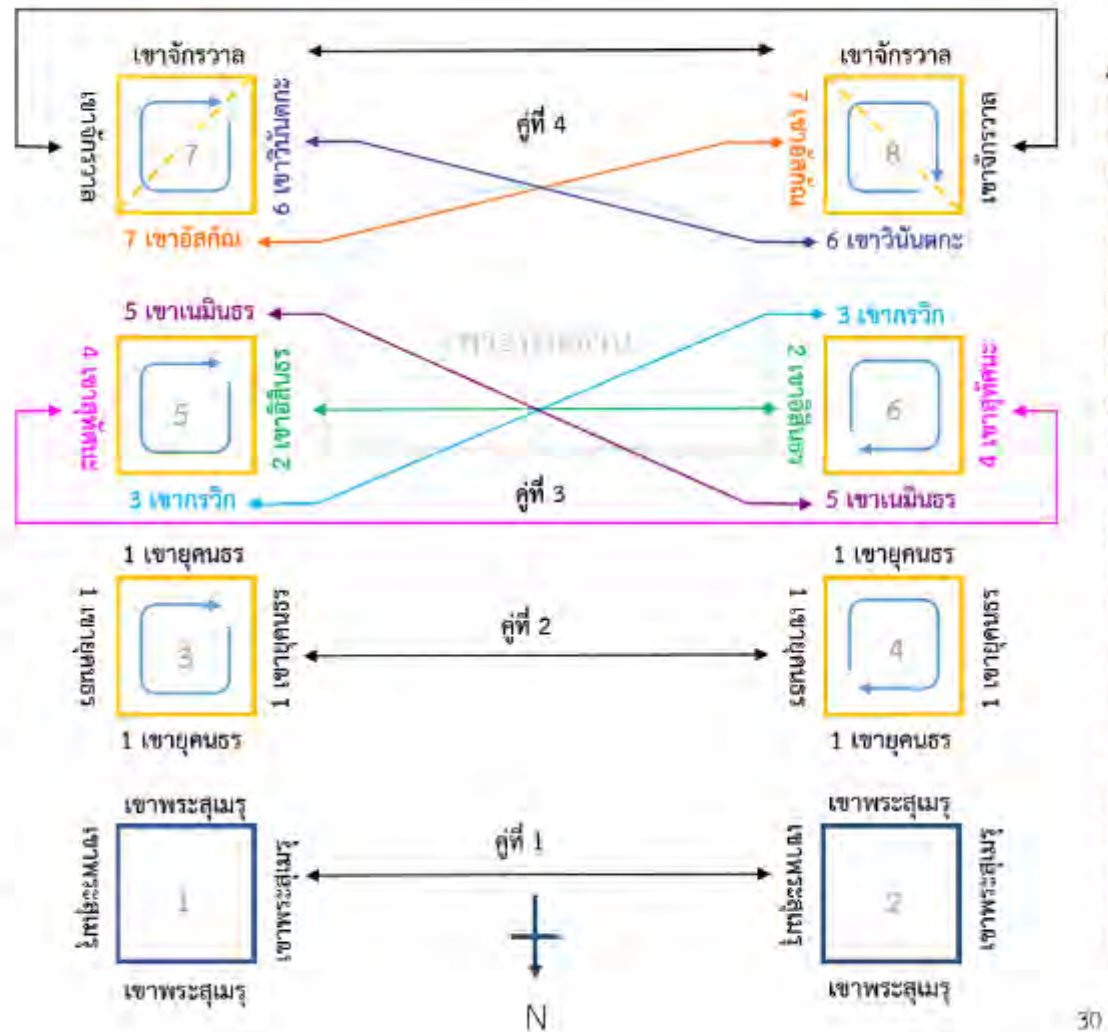
แผนผังที่ 1.2 ส่วนยอดเสาตู้ที่ 2-4
(ยอดเสาที่ 3,4/ 5,6/ 7,8-ค)
ว่าด้วยกลุ่มเขาสัตตบริภัณฑ์
และเขাজักรवाल

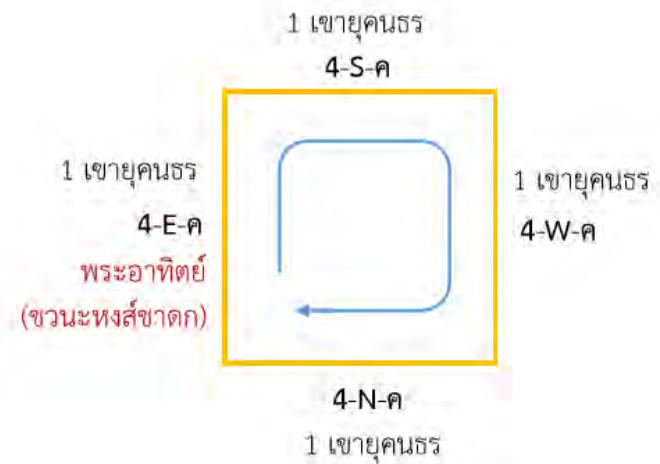
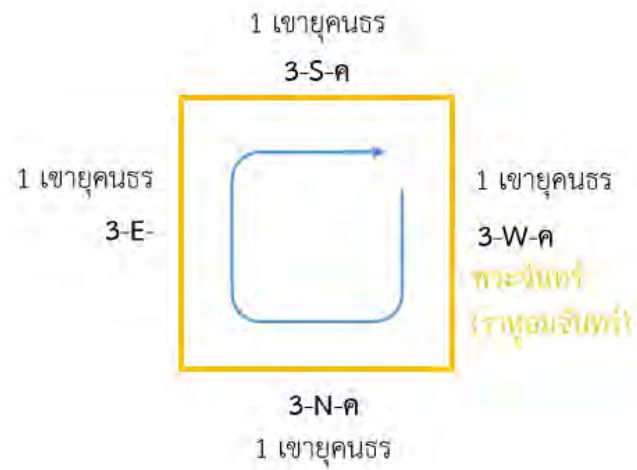
แผนผังที่ 1.2ก : การจัดองค์ประกอบ
โดยรวมของกลุ่มเขาสัตตบริภัณฑ์และ
เขাজักรวาลที่ส่วนยอดเสา

- ยอดเสาครึ่งหน้าพระวิหารวางภาพภูเขา
เป็นคู่เสาทีซ้อนข้างนึ่งเรียบ จ้าองค์ประกอบ
(คูที่ 1,2)

-ยอดเสาครึ่งหลังพระวิหารวางภาพภูเขา
เป็นคู่เสาทีมีองค์ประกอบหลากหลาย
(คูที่ 3,4) โดยตำแหน่งเขาตตะสะลูกมี
ลักษณะไขว้ในมุมตรงกันข้าม ซึ่งอาจ
เป็นความพยายามสื่อถึงภูเขาในมุมมอง
"วงเขา" ตามคติอันแสดงให้ผู้ชมรู้สึกถึง
ภูเขาที่มีระยะขอบเขต อีกทั้งมีความ
เคลื่อนไหวซึ่งไล่ลำดับไปในวงเขาแต่ละชั้น
ที่ดูชัดเจนมากขึ้นกว่ากลุ่มเสาทีครึ่งหน้า
พระวิหาร จึงนับได้ว่าเป็นการออกแบบภาพ
เขาสัตตบริภัณฑ์-เขাজักรวาลที่แสดง
มุมมองสามมิติในอีกรูปแบบนอกเหนือ
ไปจากมุมมองภาพภูเขาแบบ "แห่งเขา"
ในจิตรกรรมเสาศาพระวิหารแต่ละต้น

เขาสัตตบริภัณฑ์ลูกที่ 1 เขายุคนธร : ส่วนยอดเสาคู่ที่ 2 (เสาต้นที่ 3 และ 4)

เขาสัตตบริภัณฑ์ลูกที่ 1 เขายุคนธร : ส่วนยอดเสาต้นที่ 3 (3-ค)

3-W-ค	3-N-ค	3-E-ค	3-S-ค
วิมานเทวดา 3 หลังบนภูเขา ตรงกลางมีภาพ ราหูจับพระจันทร์	วิมานเทวดา-ครุฑ 4 หลังบนภูเขา ด้านล่างมีฝูงสัตว์ตาม โขดหินต้นไม้	วิมานเทวดา- ครุฑ? 5 หลังบน ภูเขา ด้านล่างมี กลุ่มโขดหิน	วิมานเทวดา? 5 หลัง บนภูเขา ด้านล่างมี ต้นไม้และโขดหิน

เขาสัตตบริภัณฑ์รูปที่ 1 เขายุกนธร : ส่วนยอดเสาต้นที่ 4 (4-ค)

4-E-ค (ขยาย)

4-E-ค	4-S-ค	4-W-ค	4-N-ค
วิมานเทวดา-ยักษ์-ครุฑ-นาค 5 หลังบนภูเขา ด้านล่างมีพญาชวนะ หงส์บินแข่งพระอาทิตย์	วิมานเทวดา-ครุฑ-นาค 4 หลัง บนภูเขา มีต้นไม้ โชดหินโดยทั่ว	วิมานเทวดา-ครุฑ? 3 หลังบนภูเขา ด้านล่างเขียน ลิง, ยักษ์ที่อาศรมดาบส	วิมานเทวดา 3 หลัง บนภูเขา ด้านล่างเขียน อาศรมดาบส, นาค ครุฑ ยักษ์ ตามต้นไม้โชดหิน

เขาสัตตบริภัณฑ์ลูกที่ 2-5 เขานิสิณธร, เขากรวิก, เขาสุทัศน์ะ, เขานะมินธร : ส่วนยอดเสาคู่ที่ 3 (เสาต้นที่ 5 และ 6)

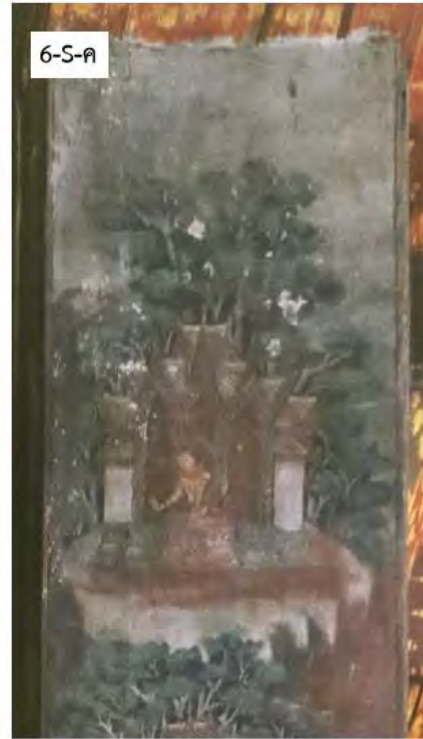

เขาสัตตบริภัณฑ์ลูกที่ 2-5 เขาอิสินธร, เขากรวิก, เขาสุทศนะ, เขาเนมินธร : ส่วนยอดเสาต้นที่ 5 (5-ค)

5-W-ค (อิสินธร)	5-N-ค (กรวิก)	5-E-ค (สุทศนะ)	5-S-ค (เนมินธร)
วิมานเทวดา-นาค-ครุฑ 3 หลังบนภูเขา ด้านล่าง มีอาคารพระดาบสกลาง กลุ่มต้นไม้โขดหิน	วิมานเทวดา-นาค- ครุฑ 3 หลังบนภูเขา	วิมานเทวดา-ครุฑ-นาค? 3 หลังบนภูเขา มีต้นไม้ โขดหินโดยหัว ด้านล่างมี กลุ่มเทวดาเที่ยวเล่น	วิมานเทวดา-นาค- ครุฑ 3 หลังบนภูเขา ด้านล่างมีต้นไม้โขดหิน

เขาสัตตบริภัณฑ์ลูกที่ 2-5 เขาอิสิณธร, เขากรวิก, เขาสุทัสนะ, เขาเนมินธร : ส่วนยอดเสาต้นที่ 6 (6-ค)

6-E-ค (อิสิณธร)	6-S-ค (กรวิก)	6-W-ค (สุทัสนะ)	6-N-ค (เนมินธร)
วิมานเทวดา-ครุฑ- นาค, เทวดาหรือยักษ์ สีเขียว? 6 หลังบน ภูเขา มีต้นไม้ล้อมรอบ	วิมานเทวดา 1 หลังบนภูเขา มีต้นไม้ล้อมรอบ	วิมานเทวดา-ครุฑ? 3 หลังบนภูเขา	วิมานเทวดา 1 หลังบน ภูเขา ด้านล่างเขียนภาพ ช้าง และต้นไม้โขดหิน

เขาสัตตบริภัณฑ์รูปที่ 6-7 เขาวินันตกะ, เขาสักกัณ และเขาจักรवाल : ส่วนยอดเสาสูงที่ 4 (เสาต้นที่ 7 และ 8)

เขาสัตตบริภัณฑ์ลูกที่ 6-7 เขาวินันตกะ , เขอัสกัณ และเขาจักรวาล : ส่วนยอดเสาต้นที่ 7 (7-ค)

7-W-ค (วินันตกะ)	7-N-ค (อัสกัณ)	7-E-ค (จักรวาล)	7-S-ค (จักรวาล)
วิมานเทวดา 3 หลัง บนภูเขา มีต้นไม้ ล้อมรอบ	วิมานเทวดา-ครุฑ? 3 หลังบนภูเขา ด้านล่าง เขียนภาพกลุ่มเทวดา นางฟ้าเล่นดนตรี	วิมานเทวดา 5 หลังบนภูเขา มีต้นไม้โขดหิน โดยทั่ว	วิมานเทวดา-ครุฑ? 3 หลังบนภูเขา

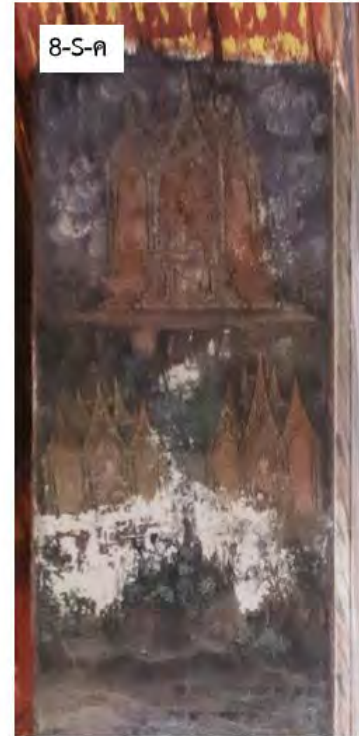
เขาสีตตบริภัณฑ์ลูกที่ 6-7 เขาวิันตกะ , เขาอัสกัณ และเขาจักรวาล : ส่วนยอดเสาดันที่ 8 (8-ค)

8-N-ค

8-E-ค

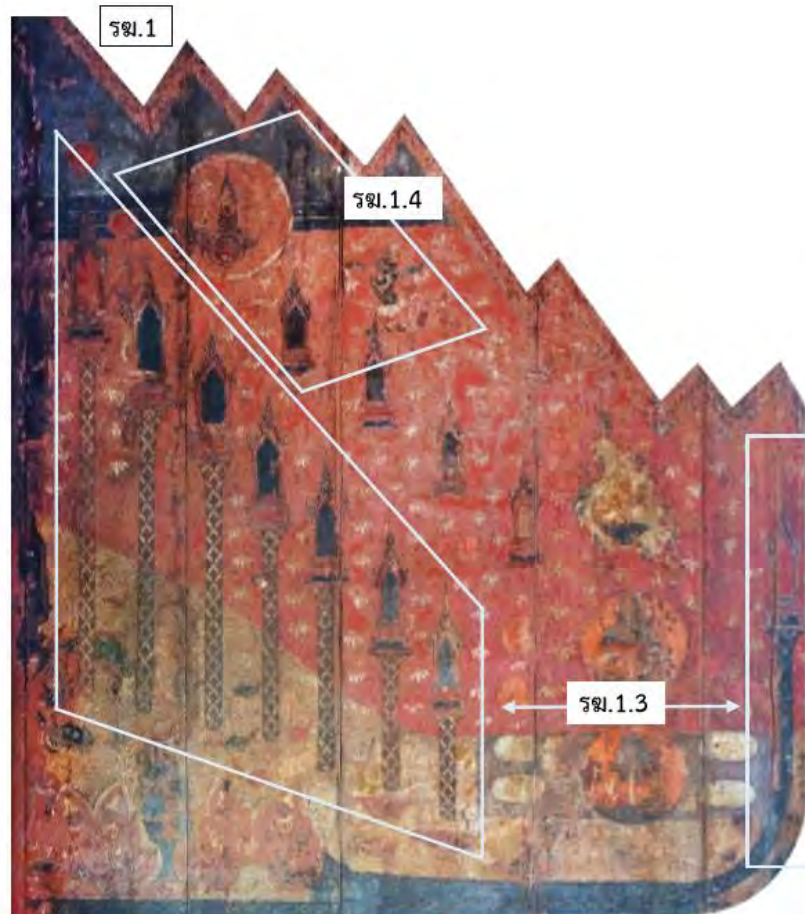
8-S-ค

8-W-ค

8-N-ค (วิันตกะ)	8-E-ค (อัสกัณ)	8-S-ค (จักรวาล)	8-W-ค (จักรวาล)
วิมานเทวดา 6 หลัง บนภูเขา มีต้นไม้ โชดหินล้อมรอบ	วิมานเทวดา-ยักษ์ 3 หลัง บนภูเขา มีต้นไม้ ล้อมรอบ ด้านล่างมีกลุ่ม โชดหินและอาศรมตาส	วิมานเทวดา 3 หลังบนภูเขา มีต้นไม้ล้อมรอบ	วิมานเทวดา-ครุฑ? 3 หลังบนภูเขา มี ต้นไม้ โชดหิน ล้อมรอบโดยทั่ว

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง : รณ.1

รณ.1 : ภาพรวมจักรวาล (แสดงครึ่งฉาก)

- รณ.1.3 เขาสัตตบริภัณฑ์และเขาจักรวาล เขียนเป็นแท่งตรง อยู่ถัดจากเขาพระสุเมรุ โดยเริ่มจากเขายุคนธรและลดหลั่นระดับ ไปยังเขาอัสสัมถ์ ภายในแท่งเขาสอดลายกบซ้อน ด้านบนมีวิมาน
- รณ.1.4 พระอาทิตย์บนเส้นโคจรและราหู (ไม่มีพระจันทร์) อยู่ถัดขึ้นไปจากกลุ่มภูเขา ระดับเดียวกับวิมานอากาศ
- ทั้งหมดเทียบสมุดไตรภูมิ อย.8, ธบ.10/ก : A(2-3) และ B (1)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฉบ. 10/ก : B

(1) ภาพรวมจักรวาล

-เขาสัตตบริภัณฑ์และเขาจักรวาล
เขียนเป็นแท่งตรงลดหลั่นระดับ และ
ใช้สีต่างกันตามด้านเขาพระสุเมรุ
ยอดบนมีวิมาน

-พระอาทิตย์ พระจันทร์ และราหู
โดยพระอาทิตย์และพระจันทร์อยู่
บนเส้นโคจรและชนาบกุ่มภูเขา
ส่วนราหูอยู่ทางซ้าย

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B

(1) ภาพรวมจักรวาล

-เขาสัตตบริภัณฑ์และเขาจักรวาล
เขียนเป็นแท่งตรงลดหลั่นระดับ ภายใน
สอดลายดอกซ้อน ด้านบนมีวิมาน

-พระอาทิตย์ พระจันทร์ และราหู
โดยพระอาทิตย์และพระจันทร์อยู่บน
เส้นโคจรและชนาบกุ่มภูเขา
ส่วนราหูอยู่ทางซ้ายเช่นกัน

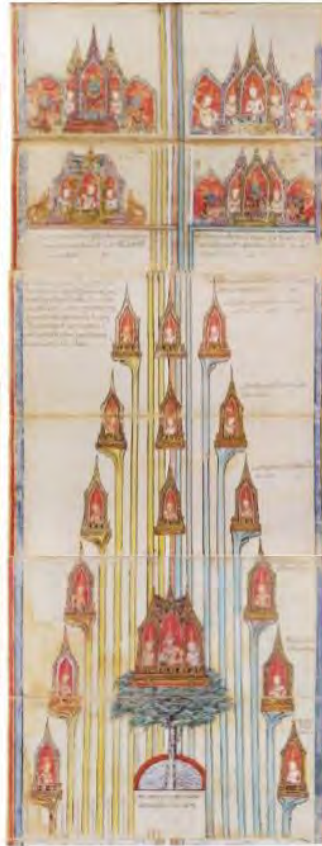
สมุดภาพไตรภูมิหน้าต้น ธบ. 10/ก : A

(2)

(2) - เขาจักกรवाल/ดาวพระเคราะห์ (บน)
ตั้งขนาดแห่งพระสุเมรุ โดยให้เขาจักกรवाल
อยู่ริมภาพ และต่อแท่งยาวไปสุดที่ภพอสูร
- พระอาทิตย์ พระจันทร์ ราหู (ล่าง)
แสดงวิถีโคจรพระอาทิตย์ที่ทำให้เกิด
ฤดูกาลต่างๆ โดยองค์ประกอบทั้งหมด
วนรอบเขาพระสุเมรุ

(3)

(3) เขาสัตตบริภัณฑ์ โดยเขียนเขาขุคนธรให้เป็นที่ตั้งของสวรรค์ชั้นจตุมหาราชิกา (บนสุด) ถัดลงมาเป็นเขาอินทรา-อัศกัณฐ์ซึ่งลดหลั่นไปตามระดับ

สมุดภาพไตรภูมิหน้าต้น อย. 8 : A
(2)

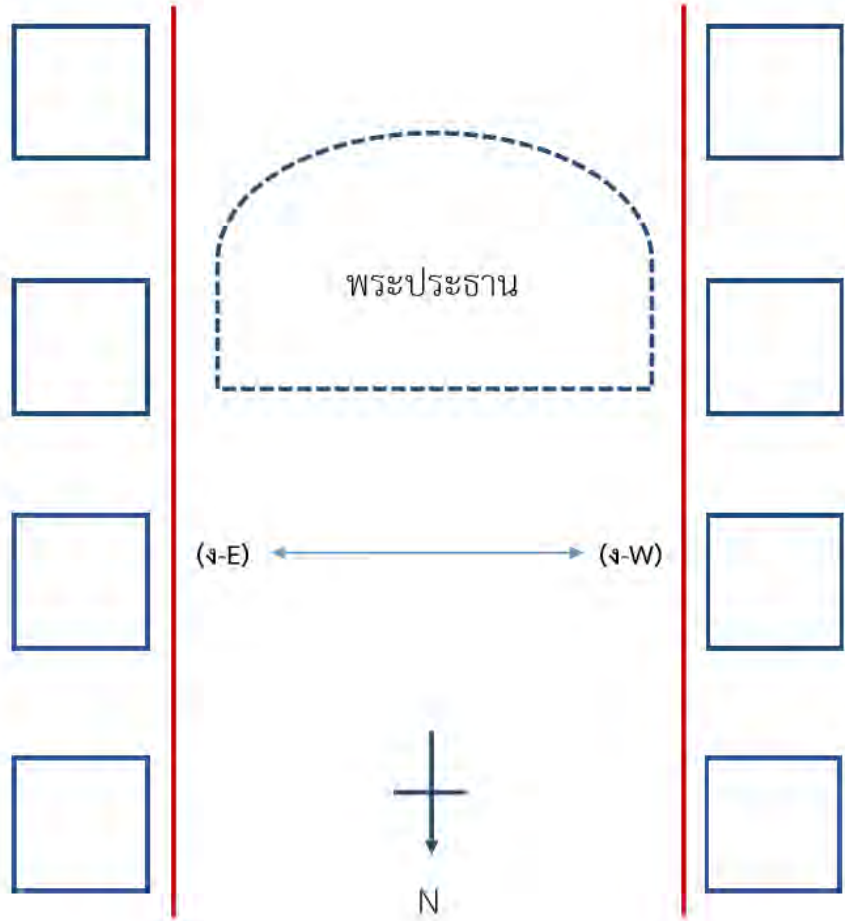
(2) - เขาจักกรवाल/ดาวพระเคราะห์ (บน)
- พระอาทิตย์ พระจันทร์ ราหู (ล่าง)
ลักษณะเหมือนกับเล่ม ธบ.10/ก

(3)

(3) เขาสัตตบริภัณฑ์ ลักษณะเหมือนกับเล่ม
ธบ.10/ก แต่ไม่มีภาพเทวดาประทับในวิมาน

แผนผังที่ 1.3 คอสองฝั่งทิศตะวันออก
และตะวันตก (ง-E และ ง-W)
ว่าด้วยสวรรค์ชั้นดาวดึงส์
และพุทธประวัติ

คอสองฝั่งทิศตะวันออก (ง-E)

ง-E ภาพขยาย

ง-E สวรรค์ชั้นดาวดึงส์

ตรงกลางมีฉากพระพุทธเจ้าแสดงธรรมโปรดเทวดา
 ขนาบข้างด้วยเทวดาที่ประทับวิมานอากาศ (อากาศสิญฐเทวดา)
 และหมู่เทวดาที่กำลังเหาะมาสักการะ : พุทธประวัติตอนแสดง
 ธรรมโปรดพุทธมารดา?

(ภาพขยาย ง-E) ส่วนกลางคอสอง สิ่งเกิดภาพเทวดาตามจุด
 ต่างๆ ซึ่งบางส่วนสวมมงกุฎยอดเดียว บางส่วนสวมมงกุฎ
 สามยอด และบางส่วนมีใบหน้ามากกว่าหนึ่ง จึงอาจสื่อถึง
 เทวดาและพรหมที่ลงมาสักการะด้วย

คอสองฝั่งทิศตะวันตก (ง-W)

ง-W ภาพขยาย 1

(ภาพขยาย ง-W 1) ส่วนกลางคอสอง สังกศภาพเทวดาตามจุดต่างๆ ซึ่งบางส่วนสวมมงกุฎยอดเดียว บางส่วนสวมมงกุฎสามยอด และบางส่วนมีใบหน้ามากกว่าหนึ่ง จึงอาจสื่อถึงเทวดาและพรหมที่ลงมาสักการะด้วยเช่นเดียวกับคอสองฝั่งตรงข้าม

ง-W สวรรค์ชั้นดาวดึงส์

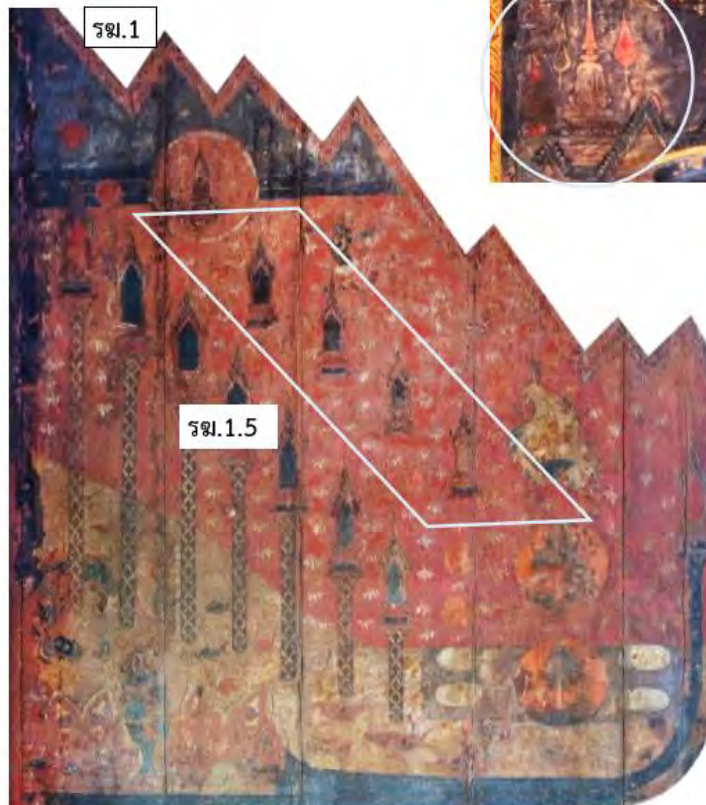
ตรงกลางมีฉากเทวดาสักการะเจดีย์จุฬามณี หนาบข้างด้วยอากาศ์ภูมูเทวดา และหมู่เทวดาที่กำลังเหาะมาสักการะ

ง-W ภาพขยาย 2

(ภาพขยาย ง-W 2) พระอินทร์เชิญพานและแหะออกจากพระเจดีย์ (ทางขวาของคอสอง โฉววงกลม) : พระอินทร์ประดิษฐานพระโมลี?(ครราวตรีสรู)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง : รชม.1-รชม.4

รชม.4 ผั่งเหนื่อประตูหอนอน

- พระอินทร์สนทนารธรรมกับพระมาลัย ที่เจดีย์จุฬามณี (มุมซ้าย)
- นักสิทธิ์วิทยธรเหาะมาสักการะพระเจดีย์ (ขวา)

รชม.1 : ภาพรวมจักรวาล (แสดงครึ่งฉาก)

- รชม.1.5 วิมานเทวดาในอากาศ 4 หลัง ลอยเหนือกลุ่มเขาสี่ตบบริภัณฑ์ และอยู่ระนาบเดียวกับพระอาทิตย์
- เทียบสมุดไตรภูมิ อย.6, ธบ.10/ก : A (1ข)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าดิน ฉบ. 10/ก : A

(1ก)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฉบ. 10/ก : B

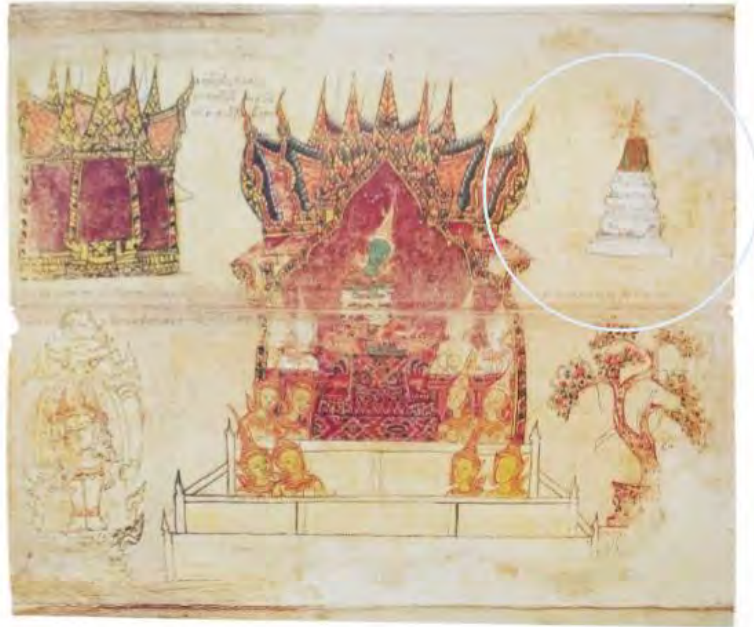
(0)

<p>ฉบ. 10/ก : A (1ก) สถานที่ต่างๆในดาวดึงส์</p> <p>ภาพเจดีย์จุฬามณีที่มมบนขวา มีหมู่เทวดาและพระอินทร์นั่งสนทนาธรรมกับพระมาลัย (ในคอสองพระวิหารฝั่งตะวันตก (ง-W) ไม่มีภาพเหตุการณ์นี้ ปรากฏเพียงเทวดาบูชาพระเจดีย์)</p>	<p>ฉบ. 10/ก : B (0) พุทธประวัติตอนเทศนาโปรดพุทธมารดา</p> <p>พระพุทธเจ้า(ในที่นี้แทนด้วยสัญลักษณ์ดอกบัวบาน) นั่งเทศนาในปราสาท มีพระอินทร์และเทวดานางฟ้ามาประชุมฟังธรรม (หมายเหตุ : ภาพพุทธประวัติต่อเนื่องจากหน้าดิน (A (8))</p>
--	---

สมุดภาพไตรภูมิหน้าต้น อย.8 : A

(1ข)

(8)

<p>อย. 8 : A (1ก) สถานที่ต่างๆในดาวดึงส์ ภาพเจดีย์จุฬามณีที่มุมบนขวา ไม่มีเรื่องราว</p>	<p>อย. 8 : A (8) พุทธประวัติตอนเทศนาโปรดพุทธมารดา พระพุทธเจ้านั่งเทศนาบนบัลลังก์ มีพระอินทร์และเทวดา นางฟ้ามาประชุมฟังธรรม (เฉพาะด้านบน)</p>
---	--

สมุดภาพไตรภูมิหน้าดิน ฉบ. 10/ก : A

(1ข)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าดิน อย.6 : A

ฉบ. 10/ก : A (1ข) ฉากสวนและสระในดาวดึงส์

ที่ด้านข้างของสวนและสระดังกล่าว มีภาพวิมาน 2 หลัง หนาบข้าง โดยมีคำบรรยายประกอบ (ทางขวา) ใจความว่ามีเทวดาในวิมานลอยกลางอากาศตั้งแต่เขาพระสุเมรุไปจรดจักรวาล โดยได้ชื่อว่าดาวดึงส์

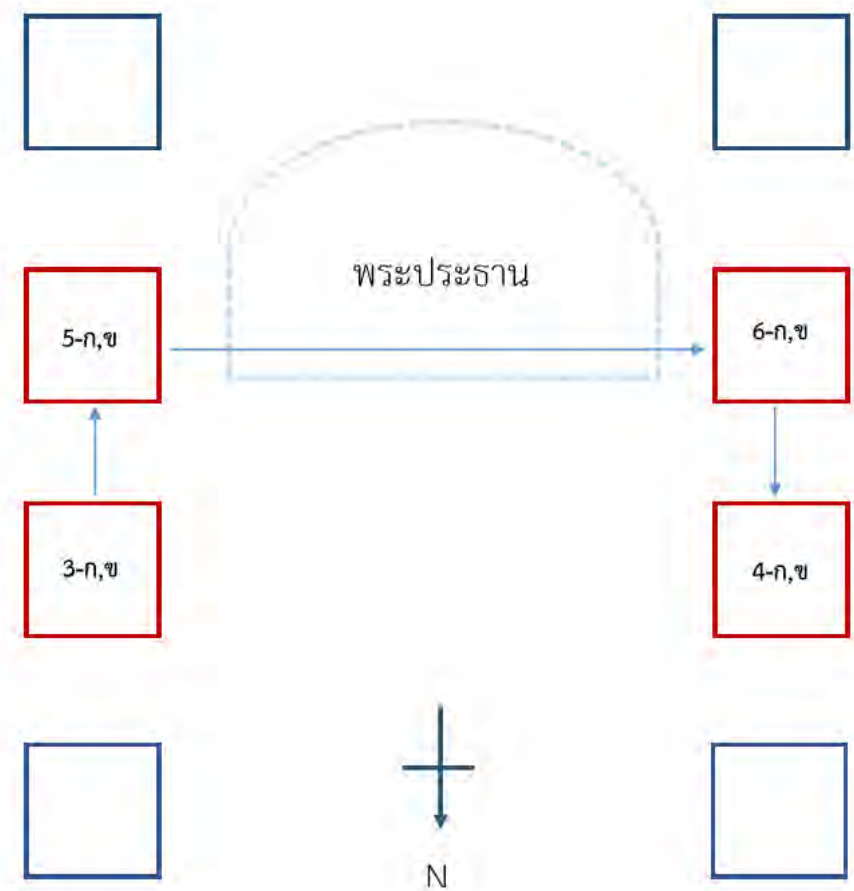
อย.6 : A ฉากสวนและสระในดาวดึงส์

ลักษณะภาพและคำอธิบายแบบเดียวกันกับ สมุดภาพ ฉบ.10/ก (หมายเหตุ ในสมุด อย.8 : A ไม่ปรากฏภาพวิมาน มีเพียงคำอธิบาย)

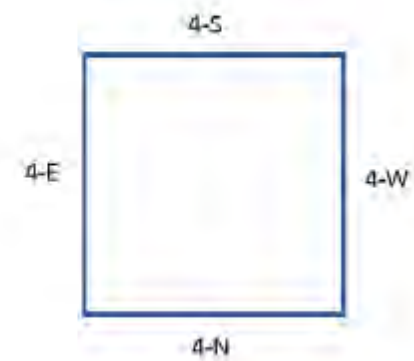
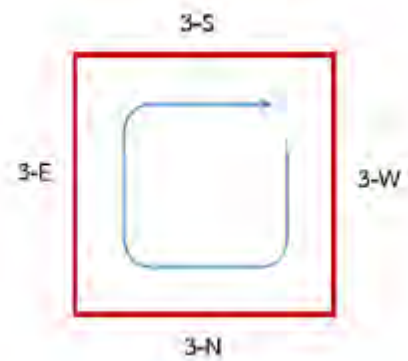
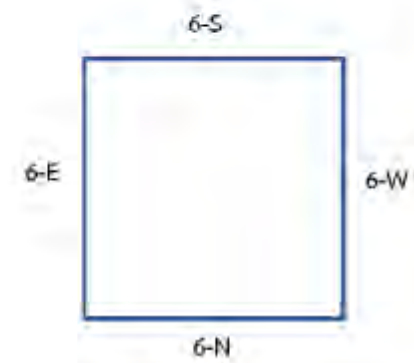
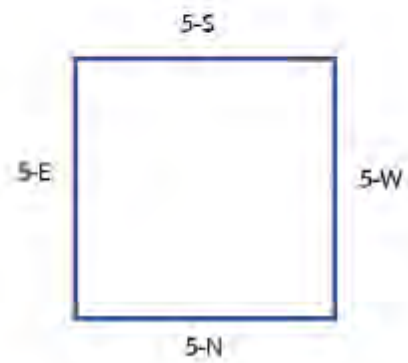
ภาพประกอบการวิเคราะห์จิตรกรรมชุดที่ 2

แผนผังที่ 2 :

เสากลุ่มกลางพระวิหารส่วนเชิงเสา-กลางเสา (เสาที่ 3,4,5,6-ก,ข) ว่าด้วยป่าหิมพานต์และกลุ่มเมืองในชมพูทวีป

เสาต้นที่ 3 : สิ่งทีศละวันออก (ขวามือพระประธาน) ส่วนกลางและเชิงเสา (3-ก,ข)

เสาต้นที่ 3 เหลี่ยมทิศตะวันตก (3-W)

3-W-ก	3-W-ข.1	3-W-ข.2	3-W-ข.3	<p>ส่วนเชิงเสา ช้างฉัททันต์(กายสีขาว)พร้อมบริวาร อาศัยอยู่ใกล้สระฉัททันต์ (สระอยู่มุมล่างซ้าย)</p> <p>ส่วนกลางเสา เรื่องทิวาหนะ ตั้งแต่ฉากชายหินเรือแตกมาติดเกาะกลางทะเลและขโมยลูกแก้ววิเศษจากหมอบนเกาะนั้น (3-W-ข.1) ถัดลงมาเป็นตอนแรกของวิเศษสามอย่างคือพริ้ว กลอง และหม้อนมส์ตามลำดับจากสามพระดาบสในป่าหิมพานต์แล้วใช้กลองเสกทัพ (3-W-ข.2) จากนั้น ถัดลงมาเป็นฉากบุกตีเมืองพาราณสี โดยใช้พริ้วประหารพระเจ้าพาราณสีในปราสาท (3-W-ข..3)</p>
-------	---------	---------	---------	--

3-W-ข.1 (ขยาย)

ชายแย่งลูกแก้วจากหมูในเกาะกลางทะเล

3-W-ข.2 (ขยาย)

ชายแลกลูกแก้วกับ
พรา้พระดาบสแล้วฆ่าทิ้ง

ชายแลกลูกแก้วกับ
กลองพระดาบสแล้วฆ่าทิ้ง

3-W-ข.3 (ขยาย)

ประหารพระเจ้าพารานสีด้วยพรา้

ชายแลกลูกแก้วกับ
หม้อนมส้มพระดาบสแล้วฆ่าทิ้ง

ตีกลองเสกทัพ

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง : รชม.2A-2B

รชม.2A ชายป่าหิมพานต์	รชม.2B ป่าหิมพานต์ช่วงก่อนสระอโนดาต
- รชม.2A.2 ทิวาहनชาดก ฉากต้นเรื่องตอน ขโมยลูกแก้ววิเศษจากหมอบนเกาะกลางทะเล (ซ้าย) และฉากแลกพรักับพระดาบสใน ป่าหิมพานต์ (ขวา) เทียบเสภาพระวิหาร 3-W-ข.1, ข.2 และเทียบสมุดภาพ อย.8, รช.10/ก : B (2)	- รชม.2B.1 ช้างกายสีขาว อาจเป็นช้างฉัททันต์? โดยยืนอยู่ปะปนกับช้างตัวอื่นๆ (ดูต่อที่3-5) ตำแหน่งอยู่ระหว่างสระโบกขรณี (ซ้าย) กับสระ อโนดาต (ขวามือ) เทียบเสภาพระวิหาร 3-W-ก และเทียบสมุดภาพ อย.8, รช.10/ก : B (3)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฉบ. 10/ก : B

(2) ฉากพื้นทะเล-ชายป่าหิมพานต์

- เรื่องทิวาหนะ ปรากฏ 2 ตอน
ได้แก่ตอนชายแยงลูกแก้วบนเกาะ
ในฉากพื้นทะเล-ชายป่าหิมพานต์
(ซ้าย) และตอนแลกร้ากับพระ
ดาบสีในป่าหิมพานต์ (ขวา)

เทียบเสภาพระวิหาร 3-W-ช.1,ช.2

(3) ฉากป่าหิมพานต์ช่วงก่อนสระ
อโนดาต

ช้างฉัททันต์และสระฉัททันต์ โดยมี
พรานโสอูตรประกอบฉากด้วย
(จากเรื่องฉัททันต์ชาดก ซึ่งในเสา
พระวิหารเขียนเฉพาะกลุ่มช้างไม่ได้
เขียนเล่าเรื่องชาดกดังกล่าว)

-เทียบเสภาพระวิหาร 3-W-ก

(หมายเหตุ : ฉากนี้ไม่ได้อยู่ติดกับ
ฉากที่ (2) แต่ก็เป็นลำดับที่สืบเนื่อง
ตามหลังมา)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B

(2) ฉากพื้นทะเล-
ชายป่าหิมพานต์
- เรื่องทิวาหะ ปรากฏ 2
ตอน ลักษณะเดียวกับ
สมุด ธน.10/ก : B

(3) ฉากป่าหิมพานต์ช่วงก่อนสระโนดาด
- ช้างฉัททันต์ ลักษณะเดียวกับสมุด ธน.10/ก : B แต่ไม่มีสระฉัททันต์

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 6 : B

อย.6 : B ช้างฉัททันต์ สระฉัททันต์ และพรานโสอุดร (เหมือน ธบ. 10/ก)

เสาต้นที่ 3 เเหลียมทิศเหนือ (3-N)

3-N-ก.1	3-N-ก.2	3-N-ข	<p>ส่วนเชิงเสา เขียนภาพสระอโนดาตแบบเหมือนจริง ประกอบด้วยโขดหินและต้นไม้ และไม่เขียนแม่น้ำเป็นเส้นขดวน ช่วงกลางสระเขียนเรื่องโสปกะสามเณรปราบบัณฑิตพระนาคและกำลังดักน้ำ (3-N-ก.2) มีปากทางน้ำรูปสัตว์ประจำทิศอยู่ที่มุมสระทั้งสี่ (วงกลม) โดยโค, ช้าง อยู่ด้านบน (3-N-ก.1) / สิงห์, ม้า อยู่ด้านล่าง (3-N-ก.2) หัวสัตว์แต่ละแห่งเป็นที่อยู่ของสัตว์ชนิดนั้น (วงเส้นประ) ที่ปลายสุดมียอดเขารูปปากกาตามคติ (แผ่นจารึกระบุว่าเขาสุทัศน์)</p> <p>ส่วนกลางเสา เทวดาไล่ฝูงกาที่กำลังวิดน้ำ (กากชาดก)</p>
---------	---------	-------	--

3-N-ก (ภาพรวมและขยายสระอโนดาต)

โค ช้าง
เณร/นาค
สิงห์ ม้า

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง : รถม.2B

รถม.2C

รถม.2B ป่าหิมพานต์ สระอโนดาต

- เขียนตามแบบประเพณี ตรงกลางสระมีพญานาค (ในวงเส้นประ) ล้อมรอบสระด้วยยอดเขาสี่ฐานปากกา 4 ลูก และหัวสัตว์ประจำทิศทั้งสี่ คือ สิงห์ ช้าง ม้า โค (นับแบบวนขวา) ซึ่งเป็นปากทางแม่น้ำที่ไหลออกมาและวนขดไปแต่ละทิศ (อ่าวตดคงคา) ที่รอบสระมีสัตว์สี่ประเภทอาศัยตามทิศของปากสระนั้น (วงเส้นประ)
- ทางขวาของสระมีสามเศรหะมาตักน้ำ (ในวงกลม)
- เทียบเสาพระวิหาร 3-N-ก และสมุดภาพ อย. 6,8 และ รบ.10/ก : B (4)

ภาพขยาย รถม.2C

- สามเศรหะมาตักน้ำ
- มีนาคตามหลังมา (ภาพซ้าย)
- สระอโนดาต (ภาพขวา)

โค

ม้า นาค สิงห์

ช้าง

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ธบ. 10/ก : B

(4)

(4) สระอนาคต

- ลำดับต่อจากสระฉัททันต์
- เขียนตามแบบประเพณี ตรงกลางสระมีพญานาค ล้อมรอบสระด้วยยอดเขา สันฐานปากกา 4 ลูก และหัวสัตว์ประจำทิศทั้งสี่ คือ โค ม้า ช้าง สิงห์ (นับแบบวนขวา) ซึ่งเป็นปากทางแม่น้ำที่ไหลออกมาและวนซดไปแต่ละทิศ และที่รอบสระมีสัตว์สี่ประเภทอาศัยตามทิศของปากสระนั้น (มุมภาพทั้งสี่)
- ทางบนขวาของสระมี สุมนสามเณร เหาะมาตักน้ำ (ในวงกลม)

	สิงห์	
ช้าง	นาค	โค
	ม้า	

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B

(4)

(4) สระอนาคต

- เขียนตามแบบประเพณี เหมือน ธบ. 10/ก แต่ไม่มีนาคกลางสระ ส่วนหัวสัตว์ประจำทิศทั้งสี่เรียงเป็น ช้าง โค ม้า สิงห์ (นับวนขวา)
- สุมนสามเณรตักน้ำ (บนขวา)

	สิงห์	
ม้า	-	ช้าง
	โค	

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 6 : B

สระอนาคต

- เขียนตามแบบประเพณี เหมือน ธบ. 10/ก แต่ภาพหัวสัตว์ประจำทิศทั้งสี่ เรียงเป็น ช้าง ม้า โค สิงห์ (นับวนขวา)
- สุมนสามเณรตักน้ำ(บนขวา)

	สิงห์	
โค	นาค	ช้าง
	ม้า	

เสาด้านที่ 3 เหลี่ยมทิศตะวันออก (3-E)

3-E-ก

3-E-ก (ขยาย)

3-E-ข

3-E-ข (ขยาย)

3-E-ก	3-E-ข	<p>ส่วนเชิงเสา เขียนภาพพระรัศมีการริมขวาล่างสุด มีช้างไอยราวรรณอาศัยอยู่ (ช้างไอรพต/เอราวัณ โนมุขช้างอิฐทิศ?¹ ประจำทิศตะวันออก) สันนิษฐานว่าเป็นการเพิ่มช้างในตระกูลอื่นอย่างไอยราวรรณเข้ามาเสริมในเหลี่ยม 3-E-ก นี้ เนื่องจากช้างสิบตระกูลเขียนรวมไว้แล้วที่ 3-S-ก (จะกล่าวต่อไป) และ 3-W-ก (ช้าง/สระฉัททันต์ที่กล่าวมาแล้ว)</p> <p>ส่วนกลางเสา ปลาใหญ่ 7 ชนิดในมหาสมุทร และเรื่องลูกครุฑบินข้ามมหาสมุทรจนเต็มบินแล้วแหวะลงเกาะบนครีบบปลาใหญ่</p>
-------	-------	---

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง : รข.2B

รข.2B ป่าหิมพานต์ช่วงก่อนสระโนนาค

- ไม่สามารถยืนยันได้ชัดเจน เนื่องจากภาพลบเลื่อนพอสมควร และไม่ปรากฏชื่อระบุสระโบกขรณี อีกทั้งสีกายช้างค่อนช้างไม่สอดคล้องกับจิตรกรรมเสาศระวิหารในเหลี่ยมดังกล่าว และน่าจะเป็นช้างในหมวดลึงตระกูลมากกว่า (ดูรายละเอียดต่อที่ 3-S)
- เทียบเสาศระวิหาร 3-E-ก และสมุดภาพ อย.8 และ ธบ.10/ก : B (5)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ธน. 10/ก : B

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B

(5) ฉากป่าหิมพานต์ช่วงหลัง
สระโนนาคต

- สระใหญ่ชื่อ “กาลสระ” (อาจ
หมายถึงสระรัตการ) โดยอยู่ถัด
จากสระโนนาคต มีช้างยืนอยู่ใกล้
สระ แต่เป็นช้างในหมู่สิบตระกูล
ซึ่งในสมุดภาพจะนิยมเขียนให้ยืน
กระจายตามสระอยู่แล้ว (ในสระนี้
เป็นช้างปิงคละและเหมะตระกูล)
- หากเทียบภาพช้างสิบตระกูลใน
เสาพระวิหารนั้นจะเขียนรวมอยู่
ด้วยกันใน 3-5-ก (จะกล่าวต่อไป)
และ 3-W-ก (ช้างฉัททันต์ซึ่งกล่าว
มาแล้ว)

(5) ฉากป่าหิมพานต์ช่วง
หลังสระโนนาคต

ลักษณะเดียวกันกับ สมุด
ธน.10/ก : B

สมุดภาพไตรภูมิหน้าดิน ฐบ. 10 : A (4)

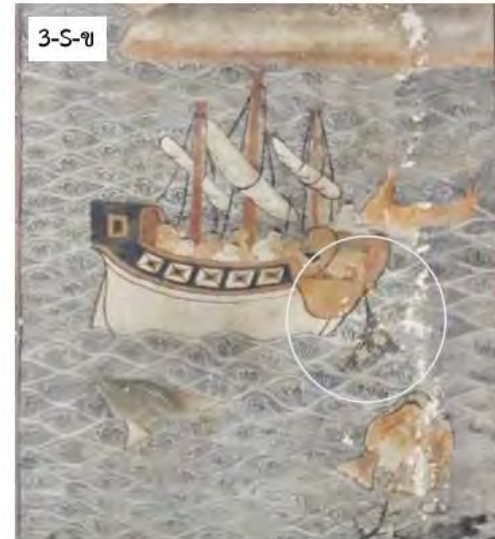
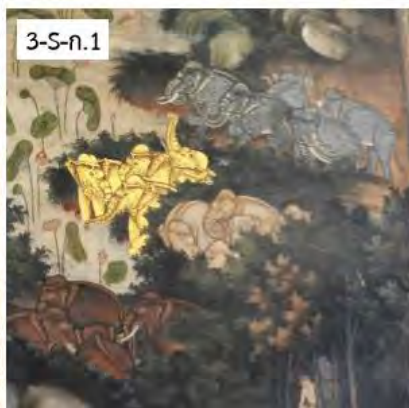
ฉากวงเขาสัตตบริภณทิโนมมมองราบจากด้านบน และนทีสีทันดร
ปรากฏภาพปลาใหญ่ 7 ชนิด ระหว่างวงเขาในทีของนทีสีทันดร (ขณะที่
ในวรรณกรรมโลกศาสตร์กล่าวว่ายู่ในโลณสมุทรรนอกวงเขาทั้งเจ็ดนี้)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 6 : B

ฉากวงเขาสัตตบริภณทิโนมมมองแนวตั้งตัดขวาง และนทีสีทันดร
ปรากฏภาพปลาใหญ่ 7 ชนิด ระหว่างวงเขาในทีของนทีสีทันดร (ขณะที่
ในวรรณกรรมโลกศาสตร์กล่าวว่ายู่ในโลณสมุทรรนอกวงเขาทั้งเจ็ดนี้)

เสาต้นที่ 3 เหลี่ยมทิศใต้ (3-S)

3-S-ก	3-S-ก.2	3-S-ก.3	3-S-ข
	3-S-ก.1		<p>ส่วนเชิงเสา เขียนสระกัณณมุนทะ (ซ้ายล่าง) และข้างสิบตระกูล (เหลือ 9 ตระกูล เพราะข้างฉัททันต์เขียนที่ 3-W-ก แล้ว) ในที่นี้ขอแบ่ง 3 กลุ่มจากล่าง-บน <u>กลุ่มแรก (ก.1) มี 4 ตระกูล</u> คือข้างสีทองแดง(ตามพะ?), สีเนื้ออ่อน(เหมะ? แทนสีเหลืองทอง : เทียบสมุดภาพส่วนที่ 5), สีทอง(อุโบสถ?), สีและลายน้ำไหล(คังโคย) / <u>กลุ่มสอง (ก.2) มี 2 ตระกูล</u> คือ ข้างสีเนื้ออ่อน(เปิงคละ แทนสีเหลืองน้ำตาล?), สีดำ(กาลวก?) / <u>กลุ่มสาม (ก.3) มี 3 ตระกูล</u> คือ ข้างสีขาว(ป็นตระ?), สีครามเทา(มงคล แทนสีอัญชัญ?) และ สีน้ำตาล (คันระ แทนสีกฤษณา?) ส่วนกลางเสา สุปรากะให้ลูกเรือหย่อนตาข่ายดักเอาแก้วรัตนะในทะเลทั้ง 6 แห่ง (สุปรากษาดก)</p>

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง : รข.2B

รข.2B ป่าหิมพานต์ช่วงก่อนสระอโนดาต

- รข.2B.1 ภาพช้างสีกายต่างๆราว 4 ตัว (หรือมากกว่านั้น) มีสีขาว (ฉัททันต์?ซึ่งกล่าวไปแล้ว), สีแดง(ปิงคละ?:เทียบสมุดภาพ), สีเขียว (คังโคย?), สีเหลือง(อุโบสถ/เหมะ?) โดยยืนอยู่ใกล้สระโบกขรณี แต่ก็ไม่สามารถระบุชี้ชัดได้เช่นกันว่าเป็นสระใด

- เทียบเสาศาพระวิหาร 3-5-ก และสมุดภาพ อย.6,8, ธบ.10/ก : B (3,5)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย รม. 10/ก : B

(3)

(5)

(3) ป่าหิมพานต์ช่วงก่อนโนนาค

- สระและช้างสิบตระกูล (เขียนไม่ครบสิบ) ยืนกระจายตามสระทั้ง 7 โดยในส่วนนี้มีช้างสีเขียวไม่ระบุชื่อ(วงกลม) อยู่ใกล้สระ“บันทมลทน” (อาจพ้องกับชื่อช้างป้อนตระ แต่ตามคัมภีร์ไม่ปรากฏชื่อสระนี้) ทั้งนี้คำอธิบายช้างสิบตระกูลทั้งหมดได้เริ่มที่จุดดังกล่าว โดยอยู่เหนือภาพช้าง-สระฉัททันต์(วงเส้นประ²)

-หากเทียบกับลำดับสระที่เสาววิหารจึงดูวนย้อนกลับ โดยอาจเป็นเพราะต้องการอธิบายเรื่องช้างสิบตระกูลรวมทั้งกลุ่มสระ 4 แห่งที่ใกล้โนนาคให้จบในเสาที่ 3 นี้ และอาจใช้ชื่อสระตามคติที่คล้ายคลึงมาใส่แทนซึ่งได้แก่ “กัณณมุนตะ”

(5) ป่าหิมพานต์ช่วงหลังโนนาค

- ช้างสิบตระกูล(ต่อ) นอกจากช้างปิงคลหัตถิ, เหมหัตถิที่สระรักการ (วงประ) ยังมีช้างที่ระบุชื่อว่าอุโบสถตระกูล กายสีเนื่อมแดง (วงกลม ตามคติสีเหลืองทอง) อยู่ด้านล่างระหว่างสระมันทากินีและสีหปาดตะ (จะกล่าวต่อในเสาที่ 5)

² วงเส้นประในหน้านี้คือองค์ประกอบที่ได้อธิบายมาก่อนหน้าแล้ว

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B

(3)

(3) ป่าหิมพานต์ช่วงก่อนโนดาด
ลักษณะเดียวกับสมุด ธน.10/ก : B
(ไม่ปรากฏชื่อช้างเช่นกัน)

(5)

(5) ป่าหิมพานต์ช่วงหลังโนดาด
ลักษณะเดียวกับสมุด ธน.10/ก : B

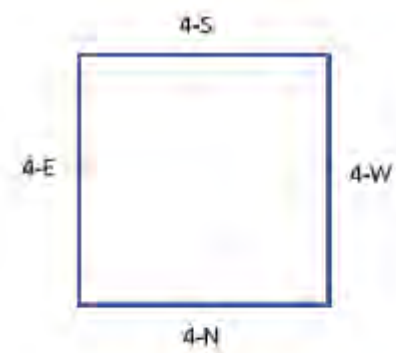
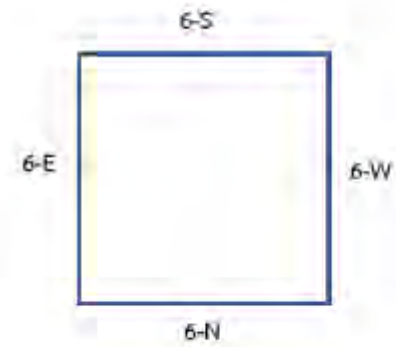
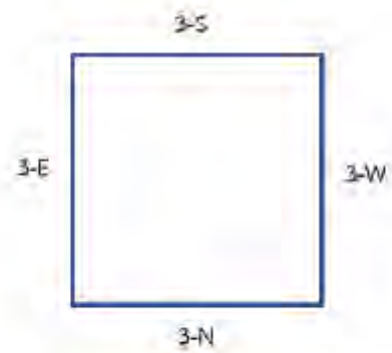
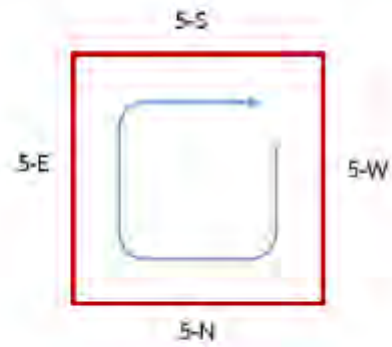
สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 6 : B

อย. 6 : B	ก่อนสระโนดาด บริเวณ “บ้านทมนทล” ลักษณะเดียวกับสมุด ธน. 10/ก : B โดยช่างที่ริมสระ พบชื่อระบู้ว่า <u>บ้านทรกรกุล</u> (ป็นทรตระกูล?)
-----------	--

อย. 6 : B	หลังสระโนดาด ช่างปิงคตระกูล เหมตระกูล ใกล้กาลสระ (บน) และ อุโบสถตระกูลใกล้ สระมันทากินี (ล่าง)
-----------	--

เสาต้นที่ 5 : สิ่งทิศตะวันออก (ขวามือพระประธาน) ส่วนกลางและเชิงเสา (5-ก,ข)

เสาด้านที่ 5 เหลี่ยมทิศตะวันตก (5-W)

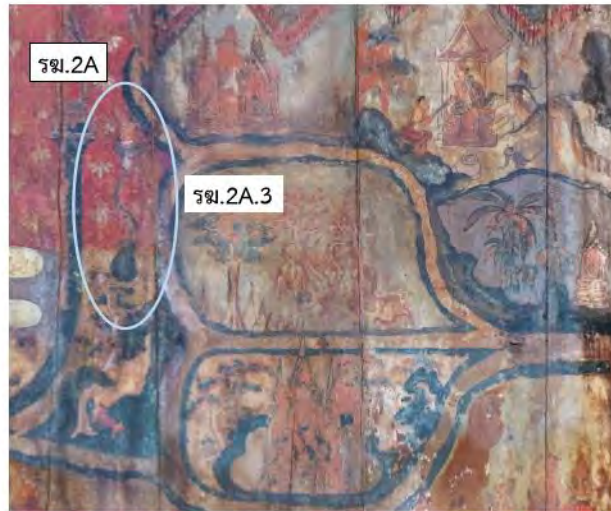
5-W-ก.1	5-W-ก.2	5-W-ข	<p>ส่วนเชิงเสา เขียนภาพ <u>สระมณฑาทิพย์</u> ซึ่งต่อเนื่องจากเสาด้านที่ 3 และช่างรูปาศีรี ภายสีขาว (5-W-ก.1 ในวงกลม) พร้อมด้วยบริวาร ช่างกายสีต่างๆ (5-W-ก.2) สันนิษฐานว่านำช่างดังกล่าวมาแทนที่ช่างสิบตระกูล เนื่องจากช่างสิบตระกูลเขียนที่เสาด้านที่ 3 ทั้งหมดแล้ว (3-W,5-ก) ส่วนกลางเสา เรื่องปิ่นทรวงขาดก เริ่มจากฉากชายเรือแตกกลางทะเล (5-W-ข.1) ลอยไปติดที่ท่ากัณฑ์พยะและได้เป็น ซีเปลือย (ใต้เส้นประ) / จากนั้นเป็นตอนที่ครุฑจับนาคหลังจากรู้ความลับของนาคจากซีเปลือยที่(บนสุด) จากนั้นทั้งสองไม่นับถือ ซีเปลือยอีกจึงได้ร่วมมือกันสาปซีเปลือยให้ธรณีสูบตกนรกอเวจี (ขาล่างสุดเหนือเส้นประ) (5-W-ข.2 ภาพขยายหน้าถัดไป)</p>
---------	---------	-------	---

ภาพขยาย 5-W-ข.2 ตอนปราบซีเปลือย

- ครุฑจับนาค (ซ้ายบน)
- (ในวงเส้นประ ทั้งสองเจระจากุมิตรและ
ร่วมมือกันกับสาปซีเปลือยที่อาศรม)
- ซีเปลือยโดนแผ่นดินสูบตกนรก (ขวาล่าง)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง : รถม.2A-2B

รถม.2A ขยายป่าหิมพานต์

- รถม.2A.3 ครุฑจับนาคท้อยหัว และนาคกำลังคายหิน (อยู่ในเนื้อเรื่องทริวาหนะ) เทียบเสภาพระวิหาร 5-W-ข.2

รถม.2B ป่าหิมพานต์ช่วงก่อนสระอโนดาต

- ไม่สามารถยืนยันได้ชัดเจน เนื่องจากเหตุผลเดิมคือ ภาพลบเลือน ไม่ปรากฏชื่อระบุสระ รวมทั้งช่างที่น่าจะเป็นในหมวดลิตระกูลมากกว่า
- เทียบเสภาพระวิหาร 5-W-ก และสมุดภาพ อย.8 และ ธบ.10/ก : B (5)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฐบ. 10/ก : B

(2) ชายป่าหิมพานต์

ไม่มีเรื่องครุฑจับนาค แต่เป็นเรื่องกาก็ (อยู่เหนือเรื่องทิวาหนะ) ซึ่งจะอธิบายรายละเอียดในเหลี่ยม 6-5-ข ทั้งนี้อาจเป็นเพราะพื้นที่ชายป่าหิมพานต์ในจิตรกรรมหอไตรฯ วัดระฆังค์ค่อนข้างมีจำกัด จึงเลือกใส่เรื่องอื่นที่มีองค์ประกอบคล้ายกัน

(5) ป่าหิมพานต์ช่วงหลังสระโนดาด

ช้างสิบตระกูล (ต่อ) เขียนภาพสระ "มันทากินี" (มันทากินี) เป็นสระชุดหลังที่ลำดับต่อเนื่องมาจากกลุ่มสระ 4 แห่งแรกที่อยู่ใกล้กับโนดาด โดยสระนี้มีช้างอยู่ใกล้สระเช่นกัน แต่เป็น ช้างอุโบสถหัตถี(กล่าวมาแล้ว) และไม่ปรากฏช้างรูปปาศีรี เทียบเสาพระวิหาร 5-W-ก

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B

(2) ชายป่าหิมพานต์

ไม่มีเรื่องครุฑจับนาค ลักษณะเดียวกับสมุด
ธน.10/ก : B

(5) ป่าหิมพานต์ช่วงหลังสระอโนดาต

ลักษณะเดียวกับสมุด ธน.10/ก : B

เสาด้านที่ 5 เหลี่ยมทิศเหนือ (5-N)

5-N-ก.1	5-N-ก.2	5-N-ข.1	5-N-ข.2	<p>ส่วนเชิงเสาด้านเหนือ เรื่องพญานกกระเทวี่ (กษัตริย์ชาตค) 2 กลุ่ม คือคนขาว(สรमुख) และนกลาย(พระโพธิสัตว์) พร้อมด้วยบริวาร (5-N-ก.1 ในวงประ) บินมาประชุมฟังพญานกกระเทวี่เล่าเทศนาที่สระกุณาละ(วงกลม 2 วง) และมีหมู่เทวดา ยักษ์ คนธรรพ์ ดาบส วิทยากร กิณนร ครุฑ นาค สัตว์จตุบาท ทวิบาท ร่วมนั่งฟังเทศน์ด้วย</p> <p>ส่วนกลางเสาด้านเหนือ เรื่องสังขชาตค, สังขพราหมณ์ออกไปค้าขายแล้วเรือแตกกลางทะเล (5-N-ข.1 บนสุด) ถัดลงมานางเมขลาลงมาช่วยสังขพราหมณ์และป่าวรับใช้ที่ลอยอยู่ในทะเล (วงประ) โดยเสกเรือลำใหม่พร้อมให้เทวดานำแก้วรัตนมาใส่เต็มลำเรือ (ล่างสุด) ฉากถัดมาเป็นตอนที่เรือสังขพราหมณ์กลับถึงฝั่งโมลินีนครแล้ว และกำลังลำเสียงหีบทรัพย์สมบัติขึ้นเรือน (5-N-ข.2)</p>

5-N-ก.1 (ขยาย)

กลุ่มพญากระเหว่าขาว

กลุ่มพญากระเหว่าลาย

5-N-ก.2 (ขยาย)

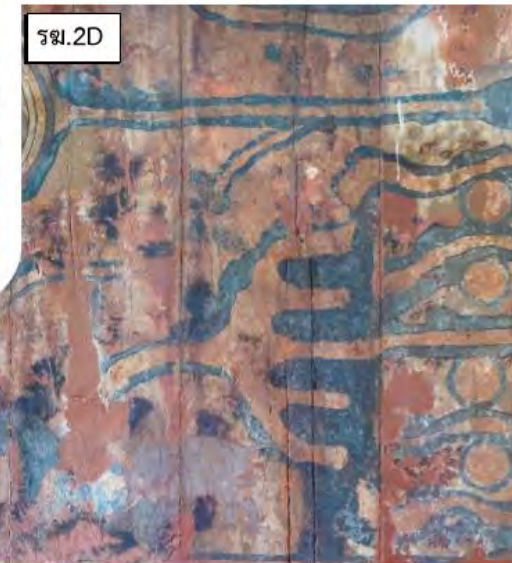
กลุ่มพญานกแร้งอานนท์ (บนสุด) ร่วมฟังธรรม

กลุ่มพญากระเหว่าขาว (ซ้าย)

กลุ่มพญากระเหว่าลาย (ขวา)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง : รณ.2B,2D

รณ.2D (ขยาย)

รณ.2B ป่าหิมพานต์ช่วงก่อนสระอโนดาต	รณ.2D ป่าหิมพานต์ช่วงหลังสระอโนดาต
<ul style="list-style-type: none"> - ไม่สามารถยืนยันได้ชัดเจน เนื่องจากเหตุผลเดิมคือภาพลบลือน สระไม่ปรากฏชื่อระบุ - เทียบเสาพระวิหาร 5-N-ก และสมุดภาพ อย.8 และ ธบ.10/ก : B (5) 	<ul style="list-style-type: none"> - รณ.2D.1 พบกลุ่มภาพนกตัวสีขาวอยู่บริเวณภูเขาใกล้ทางน้ำ (ในวงกลม 2 วง) อาจเป็นนกกระเหว่าขาว หรือไม่ก็เป็นนกในนิทานเรื่องอื่น หรืออาจเป็นเพียงภาพนกทั่วไป - เทียบเสาพระวิหาร 5-N-ก และสมุดภาพ อย.8, ธบ.10/ก : B (5)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฉบ. 10/ก : B

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B

(5) ป่าหิมพานต์ช่วงหลังสระอนาคต

เขียนภาพสระชื่อ “น้ำม” ซึ่งจากการเทียบชื่อสระกับเสาศระวิหาร พบว่าเหลือเพียงสระกุฎมาละที่ลงตัวตำแหน่งสุดท้ายแม้ว่าจะมีชื่อไม่ใกล้เคียงเลยก็ตาม (ขณะที่ชื่อสระแห่งอื่นในสมุดเทียบคำสะกดได้ใกล้เคียงกับสระในเสาศระวิหารและคัมภีร์) อีกทั้งเป็นลำดับที่ต่อมาจากสระมันทากินี (ซ้ายล่าง) เช่นเดียวกันในเสาศระวิหาร

- ในสระดังกล่าวมีเรื่องสัตว์เลือกราชสีห์เป็นพญา (ดูการวิเคราะห์ที่เหลี่ยม 5-5) ดังนั้นแล้วเรื่องสระกุฎมาละและกุฎมาลชาตในพระวิหารจึงอาจเป็นเนื้อหาจากวรรณกรรมที่เอามาทับซ้อนลงในตำแหน่งนี้

(5) ป่าหิมพานต์ช่วงหลังสระอนาคต

ลักษณะเดียวกับกับสมุด ฉบ.10/ก : B

เสาดันที่ 5 เพลี่ยมทิศตะวันออก (5-E)

5-E-ก	5-E-ข	<p>ส่วนเชิงเสาด เขียนภาพพญาลิงพาลี สุครีพ หนุมาน และลิงบริวาร (ดูรูปขยาย) อาศัยอยู่ที่เขาหรือภูบรรพต และไม่ปรากฏสระในหิมพานต์ ด้านบนมีฝูงช้าง</p> <p>ส่วนกลางเสาด เขียนภาพพญานาคในพื้นน้ำกำลังพนพิชใส่หมุ่นกที่ทำรังบนต้นไม้ใกล้ริมฝั่งนั้น (เรื่องขตาสนชาตก?) ถัดขึ้นไปเป็นเกาะวิมาน 2 ชั้น ชั้นบนเป็นเทวดา ชั้นล่างเป็นครุฑ (เทียบสมุดภาพ อย.8, ธน.10/ก : A (3))</p>
-------	-------	--

หมายเหตุ : ไม่มีภาพส่วนใดในเพลี่ยมนี้สอดคล้องกับจิตรกรรมหอพระไตรปิฎก วัดระฆังฯ จึงขอข้ามไปเปรียบเทียบสมุดภาพไตรภูมิ

5-E-ค : เขาสุทัศน์ะ

5-E-ข : วิมาน

สมุดภาพไตรภูมิหน้าต้น ฉบ. 10/ก : A (3)

(3) เขาสัตตบริภัณฑ์

-ผู้วิจัยสังเกตว่า วิมานครุฑและสระนั้น ตั้งอยู่ในแนวแกนเดียวกับวิมานด้านบน ซึ่งเป็นวิมานเทวดาในระดับเขาสุทัศน์ะพอดี(กรอบเหลี่ยมแนวนอน) และพ้องกันกับการวางภาพในเสาพระวิหารเหลี่ยมนี้ที่ส่วนยอดเสา (5-E-ค) เป็นเขาสุทัศน์ะเช่นกัน (ด้วยเหตุบังเอิญหรือตั้งใจ?)

-ส่วนภาพนาคนั้น คาดว่าเป็นการใส่เรื่องราวขาดกเพิ่มลงไป โดยอาจทับซ้อนกับตำแหน่งสระในวิมานครุฑก็เป็นได้ - การวางองค์ประกอบที่กล่าวมานี้ อาจเพื่อเติมเต็มส่วนกลางเสาให้มีเรื่องราวและไม่ให้องค์ประกอบดูโล่งเกินไป

จากลักษณะการวางภาพวิมานและริมฝั่งน้ำในเสาพระวิหารนั้นดูพยายามล้อมมาบรรจบกันคล้ายบึงใหญ่ ซึ่งสอดคล้องกับเนื้อหาในขตาสนชาดกที่พญานาคอาศัยอยู่ในบึงใหญ่เช่นกัน

เสาต้นที่ 5 เหลี่ยมทิศใต้ (5-S)

5-S-ก.1

5-S-ก.2

5-S-ข

5-S-ข (ขยาย)

5-S-ก.1 (ขยาย)

5-S-ก.1	5-S-ก.2	5-S-ข	<p>ส่วนเชิงเสา เขียนภาพราชสีห์สี่ตระกูล (5-S-ก.1) คือบันฑุสีหะ ไกรสรสีหะ กาฬสีหะ ตฤณสีหะ (สีกายดูคล้ายกัน ดูรูปขยาย) อาศัยที่ถ้ำทอง-เงิน-แก้ว พร้อมด้วยสัตว์จตุบาทและทวิบาทต่างๆ เช่น กิณนรี เสือ นกยูง อรหัน กวาง ชาวป่า ถัดขึ้นไปด้านบนมี สระสีห์ปาดะ(5-S-ก.2 ในวงกลม) มีช้าง, ม้าบริเวณนั้น ทั้งนี้ ชื่อสระดูเชื่อมโยงกับราชสีห์ (มีคำว่า "สีหะ") ส่วนกลางเสา เขียนเรื่องพระมหาชนกเรือแตกกลางทะเล นางเมขลา ลงมาช่วย (ล่าง) โดยอุ้มพระมหาชนกเหาะข้ามทะเลกลับไปยังเมืองมิลิลา (บน)</p>
---------	---------	-------	--

5-S-ก.1 (ขยายราชสีห์ 4 กระจุก)

กลุ่มซ้ายสุดคาดว่าเป็น**บัณฑุสีหะ** เพราะมีสิงห์สองตัวกำลังกินเนื้อกวาง
ถัดมาทางขวาคาดว่าเป็น**โกรสรสีหะ** เพราะมีสิงห์สองตัวสีกายออกขาว
และลายกันหอยสีแดง

ถัดมาเยื้องไปด้านล่างคาดว่าเป็น**ภาฬสีหะ** เพราะมีสิงห์ตัวหนึ่งเขียนเส้น
ไทรที่ปาก ศีรษะ รวมทั้งกระหนกที่ต้นขาเป็นสีดำ (ตัวซ้าย) กลุ่มสุดท้าย
คาดว่าเป็น**ติณสีหะ** เพราะมีกายสีออกแดงอ่อน (ภาพแสดงไม่ชัดเจน)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง : รฐ.2B,2C

รฐ.2B ป่าหิมพานต์ช่วงก่อนสระโนนาค

- ไม่สามารถยืนยันได้ชัดเจน เนื่องจากเหตุผลเดิมคือ ภาพลบเลือน ไม่ปรากฏชื่อระบุสระ รวมทั้งช้างที่น่าจะเป็นในหมวดลึงขัตระกูลมากกว่า
- เทียบเสาพระวิหาร 5-5-ก และสมุดภาพ อย.8 และ รฐ.10/ก : B (5)

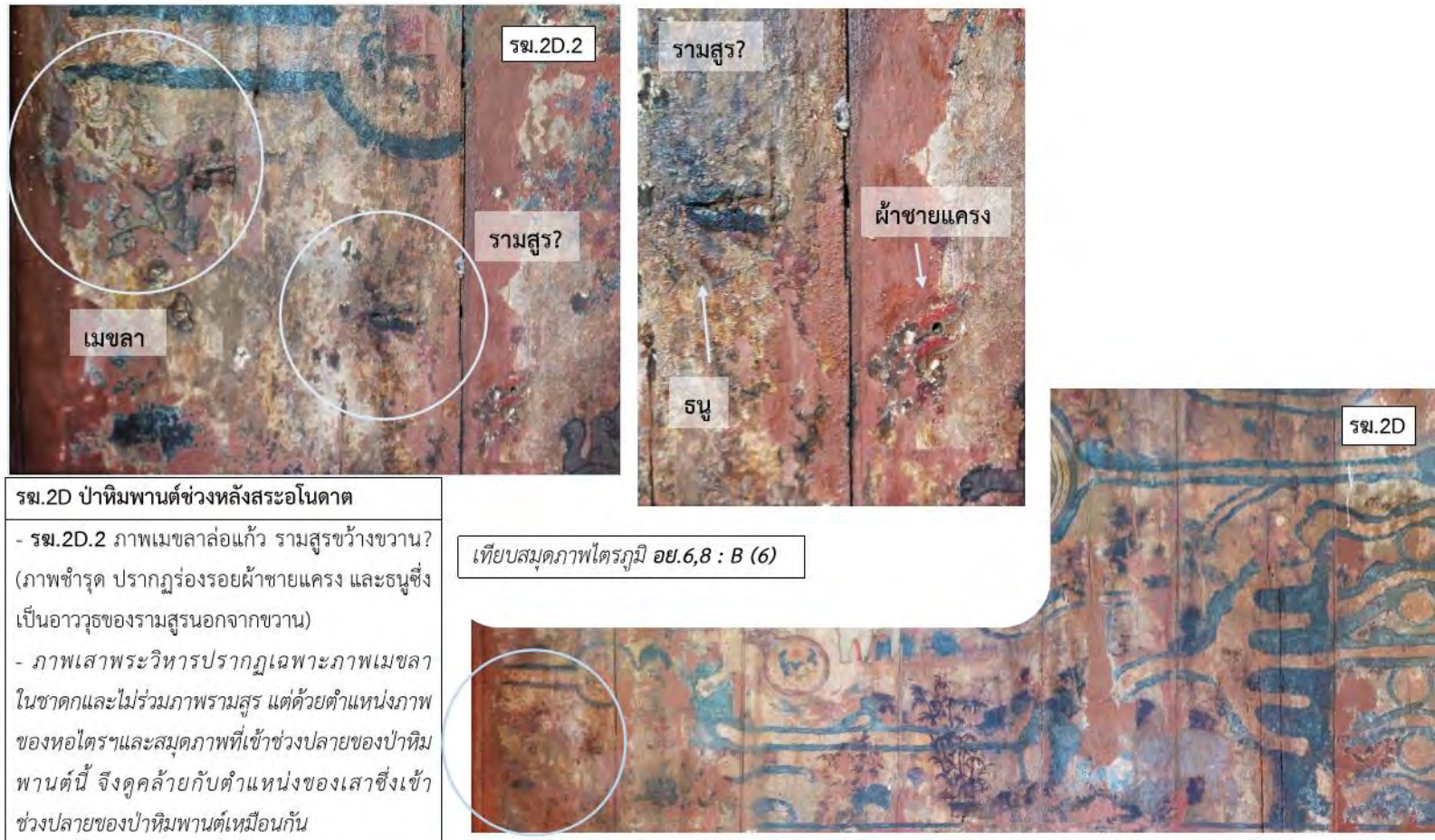

รฐ.2C สระโนนาค

- พบเฉพาะหมู่สิ่งที้อาศัยอยู่ที่ปากทางน้ำของสระโนนาค และเขียนแบ่งสี่ตระกูลไม่ชัดเจน
- เทียบเสาพระวิหาร 5-5-ก และสมุดภาพ อย.8 และ รฐ.10/ก : B (4)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง : รช.2D

รช.2D ป่าหิมพานต์ช่วงหลังสระโนดาด

- รช.2D.2 ภาพเมขลาล่อแก้ว รามสูรขวางขวาน? (ภาพชำรุด ปรากฏร่องรอยผ้าชายแครง และธนูซึ่งเป็นอาวุธของรามสูรนอกจากขวาน)
- ภาพเสาศระวิหารปรากฏเฉพาะภาพเมขลาในซาดกและไม่รวมภาพรามสูร แต่ด้วยตำแหน่งภาพของหอไตรและสมุดภาพที่เข้าช่วงปลายของป่าหิมพานต์นี้ จึงคล้ายกับตำแหน่งของเสาศิลาซึ่งเข้าช่วงปลายของป่าหิมพานต์เหมือนกัน

เทียบสมุดภาพไตรภูมิ อย.6,8 : B (6)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฐบ. 10/ก : B

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B

(5) ป่าหิมพานต์ช่วงหลังสระโนดาด

- เขียนภาพสระชื่อ “สิงหะปาปะตะ” (สีหัพปาตะ ในวงกลม) ซึ่งเป็นลำดับสุดท้ายเช่นเดียวกับในเสาศาพระวิหาร บริเวณสระมีพรานบุญจับนางมโนราห์ และพี่น้องกษัตริย์ทั้งเจ็ด สระนี้ลำดับต่อมาจากสระ “น้ำมะ” ทางด้านบน(วงเส้นประ)

-อย่างไรก็ตาม ที่สระ “น้ำมะ” ดังกล่าวพบนิทานเรื่องสัตว์เลื้อกราชสีห์เป็นพญาเมื่อครั้งปฐมกับ (กรอบเหลี่ยม) ซึ่งมีภาพสัตว์ต่างๆ ดูคล้ายคลึงกับภาพราชสีห์และหมู่สัตว์ในเสาศาพระวิหาร (5-5-ก) จึงอาจเป็นไปได้ว่าในภาพเสาศาพระวิหารมีการปรับเปลี่ยนโยกย้ายองค์ประกอบจากส่วนดังกล่าวมาไว้ที่สระสีหัพปาตะแห่งนี้แทน และปรับเนื้อหาเรื่องราวเล็กน้อย

(5) ป่าหิมพานต์ช่วงหลังสระโนดาด

ลักษณะเดียวกันกับสมุด ฐบ.10/ก : B

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฉบ. 10/ก : B

(2ก)

(2ก) ป่าหิมพานต์ช่วงต้น (ก่อนถึงสระใหญ่และกลุ่มช้าง)

- ราชสีห์ 4 ตระกูล ประกอบด้วย

บัณฑุสีหะ (กายสีเหลือง กินเนื้อ) ไกสรสีหะ (กายสีขาว กินเนื้อ)

ดิณสีหะ (กายสีแดง กินพืช) กภาพสีหะ (กายสีดำ กินพืช)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย.8 : B

(2ก)

(2ก) ป่าหิมพานต์ช่วงต้น (ก่อนถึงสระใหญ่และกลุ่มช้าง)

- ราชสีห์ 4 ตระกูล ประกอบด้วย

บัณฑุสีหะ (กายสีเหลือง กินเนื้อ) ไกสรสีหะ (กายสีขาว กินเนื้อ)

ดิณสีหะ (กายสีแดง กินพืช) กภาพสีหะ (กายสีดำ กินพืช)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ธบ. 10/ก : B (10)

(10) ทศชาติชาดก (ช่วงปลายสุดของสมุด)
มหาชนกชาดก (9.2) ตอนเมขลาช่วยพระมหาชนก และ
ตอนราชรถมาเกย

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย.8 : B (10)

(10) ทศชาติชาดก (ช่วงปลายสุดของสมุด)
มหาชนกชาดก (9.2) ลักษณะเดียวกับสมุด ธน.10/ก : B

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 6 : B

(6) ป่าหิมพานต์ช่วงปลาย (เขาอากาศ-อุมังคคงคา)
ภาพขยาย เมขลาและรามสูร ซึ่งถืออาวุธเป็นศรธนู

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B

(6) ป่าหิมพานต์ช่วงปลาย (เขาอากาศ-อุมังคคงคา)
ภาพขยาย เมขลาและรามสูร ซึ่งถืออาวุธเป็นศรธนูและขวาน

(6)

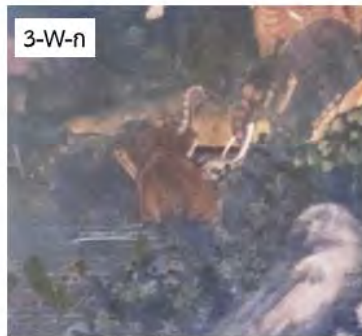
สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฉบ. 10/ก : B

(6)

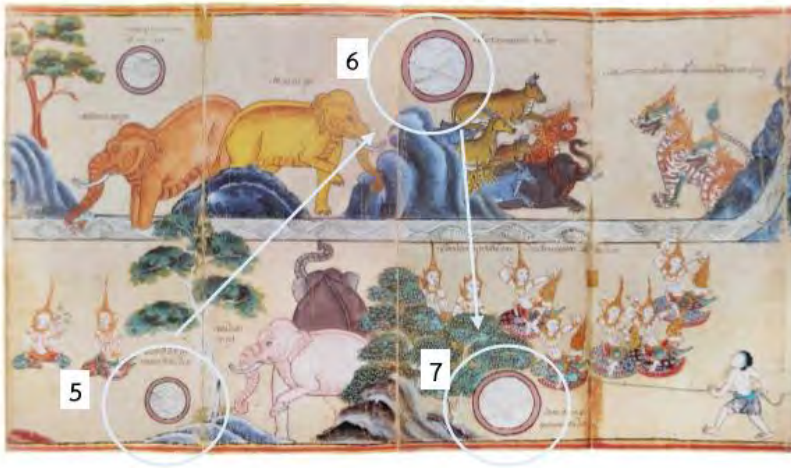
(6) ป่าหิมพานต์ช่วงปลาย (เขาอากาศ-อุมังคคงคา)
ภาพขยาย เมขลาและรามสูร ซึ่งถืออาวุธเฉพาะชวาน

แผนภาพที่ 2.3 สรูปการลำดับสระในสมุดภาพเมื่อเปรียบเทียบกับในภาพเสาศาพระวิหารที่ 3

(3) ฉากป่าหิมพานต์ช่วงก่อนสระโนดาด
 1.สระฉัททันต์ (3-W-ก) -> 2.สระโนดาด (3-N-ก) -> 3.กาลสระ(ริถการ? 3-E-ก) -> ย้อนกลับมาที่ 4.บันทมลทน (แทนกัณณมุณฑะ? 3-S-ก)

แผนภาพที่ 2.5 สรุปการลำดับสระในสมุดภาพเมื่อเปรียบเทียบกับในภาพเสาศาพระวิหารที่ 5

(5) ฉากป่าหิมพานต์ช่วงหลังสระอโนดาต

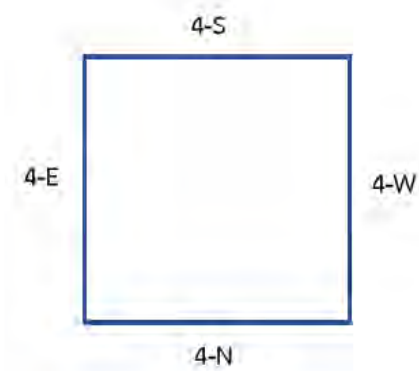
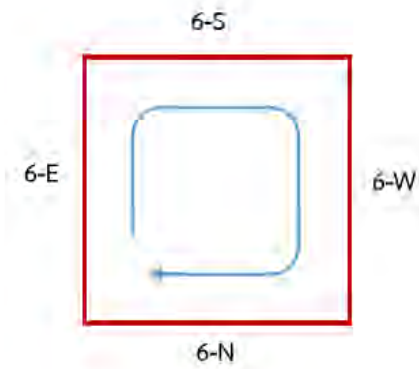
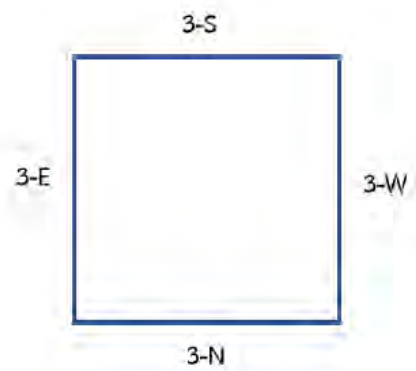
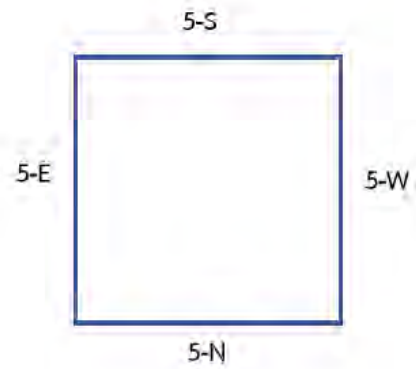
5.สระมันทากินี (5-W-ก) -> 6.น้ำมสระ (แทนด้วยสระกฤณณะ? 5-N-ก) ->

7.สระสีหัพปาตตะ (5-S-ก)

หมายเหตุ : 5-E-ก ไม่มีภาพสระ เป็นภูเขาทิวบรรพต

เสาดันที่ 6 : ฝั่งทิศตะวันตก (ซ้ายมือพระประธาน) ส่วนกลางและเชิงเสา (6-ก,ข)

เสาต้นที่ 6 เเหลียมทิศตะวันออก (6-E)

6-E-ก.1	6-E-ก.2	6-E-ก.3	6-E-ข	<p>ส่วนเชิงเสา เรื่องพระสุธนตามหานางมโนราห์ (สุธนขาดก) เริ่มจากตอนผาด่านอุปสรรคต่างๆ ในป่าหิมพานต์ที่ส่วนล่างสุด เช่น ข้ามแม่น้ำกรดบนหลังงู ลอดผ่านข้างพลายที่กำลังสู้กัน ยิงครใส่ลูกไฟบนโขดหิน (6-E-ก.1) นกหัสดีลิงค์พาหอบพระสุธนข้ามป่า พระสุธนซ่อนตัวในนกยักษ์ที่บินขึ้นไปยังสุวรรณนคร (6-E-ก.2) ถัดขึ้นไปเป็นฉากพระสุธนซ่อนแหวนใส่หม้อรดสรงที่สระโบกขรณี (6-E-ก.3 ซ้ายล่าง) และฉากท้าวทุมราชให้พระสุธนเสี่ยงทายเลือกนางมโนราห์ (6-E-ก.3 ขวาล่าง) ส่วนบนสุดมีวิมานพระมเหศวรเทวราชบนเขาไกรลาสพร้อมด้วยเทวดาบริวาร (ภูเขาสีเทาเหนือเส้นทึบ)</p> <p>ส่วนกลางเสา พระมหาบุญเถระมาช่วยกลุ่มพ่อค้าเดินเรือที่ติดไม้จันทน์แดงบนเกาะไปชาย</p>
---------	---------	---------	-------	---

ภาพขยาย 6-E-ก.1

พระสุนขามแม่น้ำกรด

ภาพขยาย 6-E-ก.2

พระสุนคลุมผ้ารัตนกำพลลอนกหัสติลึงค์พำข้ามป่า

พระสุนยงครไล
ลูกไฟ (ซ้าย)

พระสุนลอดทาง
ช้างพลาย

พระสุนซ่อนตัวบนหลังนกยักษ์ขึ้นไปยังสุวรรณนคร

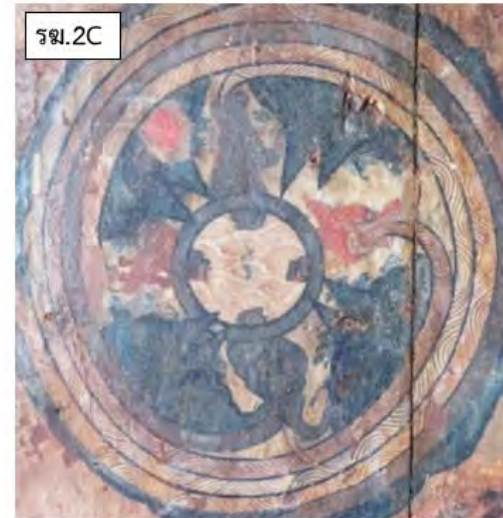
6-E-ก.3 (ขยาย)

วิมานพระมหेत्रหรือพระอิศวร (บน)

พระสุนมาถึงสุวรรณนครและเสียดทานางมโนราห์ (ล่าง)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง : รฐ.2B-2C

รฐ.2B-2C ป่าหิมพานต์ช่วงก่อนสระโนนาค-สระโนนาค

- รฐ.2B.2 ภาพวิมานแห่งหนึ่งมีสระน้ำขนาดข้าง ภายในมีเทวดาประทับและเทพบริวารขนาดข้าง ตั้งอยู่ทางซ้ายของสระโนนาค สันนิษฐานว่าเป็นพระอิศวรบนยอดเขาไกรลาส
- รฐ.2C ภาพสระโนนาคที่ล้อมปิดด้วยเขารูปปากกาตามคติ (ปรากฏเพียง 4 ลูก)
- เทียบเสภาพระวิหาร 6-E-ก และสมุดภาพ อย.8, ธบ.10/ก : B (3,4)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฉบ. 10/ก : B

(3-4)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B

(3-4)

(3-4) ป่าหิมพานต์ก่อนสระอโนดาต และสระอโนดาต

- (3) ภาพวิมานในเขาไกรลาสเขียนขยายเพิ่มเติมบริเวณทางซ้ายของสระอโนดาตเพื่อประกอบกับเรื่องพระสุนทรชาตก(ล่าง) และที่ประทับของพระอิศวร (บนขวา)
- (4) ภาพขยายสระอโนดาต มีเขาปากกาล้อมปิดสระ(ปรากฏเพียง 4 ลูก), มีท่าลงสระ 4 ท่า (สำหรับเทวดา-ดาบส-พระอรหันต์-พระปัจเจก)
- ส่วน (4) เทียบกับเสาศาพระวิหารที่ 6-S,W,N-ก

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฐบ. 10/ก : B

- พระสุธนปีนต้นไม้ที่มีนกยักษ์อยู่ (ล่างซ้าย)
- วิมานท้าวทุมราชหรืออุทุมพร มีสระอยู่ด้านหน้า (บน)
- วิมานพระอิศวรและพระอุมา (ขวา)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 6 : B

- พระสุธนปีนต้นไม้ที่มีนกยักษ์อยู่ (ล่างซ้าย)
- วิมานท้าวทุมราชหรืออุทุมพร มีสระอยู่ด้านหน้า
อาจเป็นฉากตอนรดสรทมโนราห์ (บน)
- วิมานพระอิศวรและพระอุมา (ขวา)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 6 : B

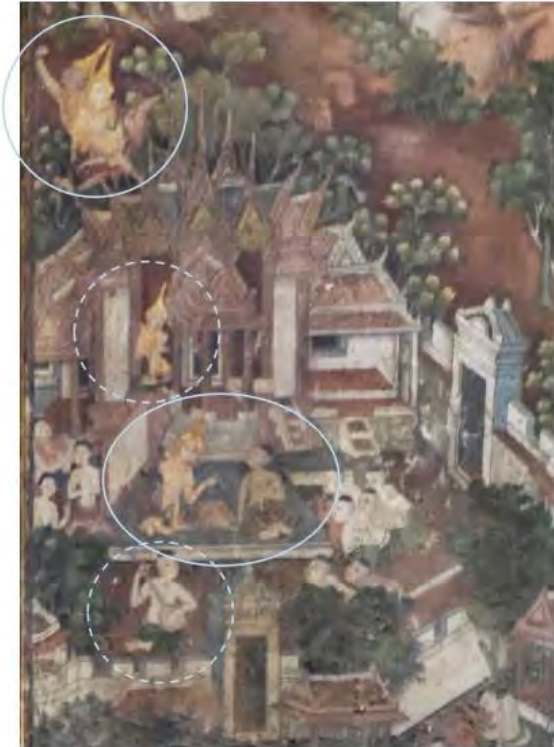
ภาพขยายสระอนันตาด มีเขาปากกาครบ 5 ลูกล้อมปิดสระตามคติ ได้แก่ ไกรลาส (ขาว : เงินยวง), คันธมาถน์ (แดง : สีदानไฟ และมีต้นอุโลก/ถ้ำพระปัจเจกพุทธเจ้า), กาทกฏ-จิตตกฏ (คราม : แก้วนิล/แก้วทั้งปวง และมีคูหาพญาหงส์), สุกตกฏ (ครามแทนสีทอง) และมีท่าลงสระ 4 ท่า (สำหรับ เทวดา-นางฟ้า-ดาบส-พระปัจเจก)

เสาดินที่ 6 เหลี่ยมทิศใต้ (6-S)

6-S-ก.1	6-S-ก.2	6-S-ข.1	6-S-ข.2	<p>ส่วนเชิงเสาดิน เขาจิตตวิภูมและกาฬภูม (6-S-ก.2) มีสีเขียว-น้ำตาล โดยส่วนยอดมีลักษณะเป็นวิมานเทวดา ที่ช่วงล่างสุดเป็นถิ่นของเทวดา เทพธิดา ยักษ์ นาค (6-S-ก.1อาจสื่อถึงหนึ่งในทำน้าทั้ง 4 ริมสระอโนดาต โดยมีภาพ สระทางล่างซ้าย) ส่วนกลางเสาดิน เรื่องกาฬกั (กาฬกัตชาตก) ในฉากเกาะกลางทะเล (6-S-ข.1) โดยเริ่มต้นจากส่วนกลางเกาะในฉากเมือง มีครุฑแปลงกายเป็นมาณพเล่นสากกับพระเจ้าพรหมทัต จากนั้นลักพานางกาฬกัเหาะขึ้นไปยังวิมานฉิมพลี (เชื่อมกับยอดเสาดิน 6-S-ข.2) ต่อมาพระเจ้าพรหมทัตสั่งให้คนธรรพ์ที่ื่อนาฏกุเวรออกหานางเมื่อพบนางแล้วก็ได้ลักลอบเป็นคู่กัน ต่อมาครุฑและพระเจ้าพรหมทัตรู้ว่านางกาฬกัคืบขู้จากบถล่อมของนาฏกุเวร จึงจับนางไปลอยแพกลางทะเล</p>
---------	---------	---------	---------	---

ภาพขยาย 6-S-ข.1 (ต้นเรื่อง)

ครุฑแปลงกายเป็นมาณพมาเล่นสกากับพระเจ้า
พรหมทัต(กลาง) มีนาฏกเวรเล่นพิณขับกล่อม(ล่าง)
และนางกาก็พระมเหสี (บน) และครุฑลักนางกาก็
ไปยังวิมานฉิมพลี

ภาพขยาย 6-S-ข.2 (กลางเรื่อง)

ครุฑเกี่ยวพาราสีกับนางกาก็ในวิมานในตอนแรก (บน)
และนาฏกเวรเกี่ยวพาราสีกับนางกาก็ในตอนหลัง (ล่าง)

ภาพขยาย 6-S-ข.1 (ท้ายเรื่อง)

พระเจ้าพรหมทัตสั่งลอยแพนางกาก็เหตุ
เพราะเป็นหญิงหลายใจ

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฉบ. 10/ก : B

(2)

(2) ชายป่าหิมพานต์

เรื่องกาก็ (อยู่เหนือเรื่องทิวาหนะ) ปรากฏเฉพาะในฉากครุฑพานางกาก็ไปอยู่ที่วิมานฉิมพลีบนฉากพื้นน้ำทะเล และนาฏกุเวรแอบอยู่ในพุ่มไม้-ทั้งนี้ ลำดับภาพเรื่องกาก็ในสมุดไตรภูมิไม่ได้ต่อเนื่องกันกับตำแหน่งภาพเขาไกรลาสหรือสุทธนาดกเหมือนอย่างในภาพเสาศพระวิหาร จึงเป็นเพียงการหยิบนำองค์ประกอบในสมุดไตรภูมิมาเสริมภาพเสาศพระวิหารให้สมบูรณ์ หรือไม่อาจเป็นการอ้างอิงเนื้อหาเพิ่มเติมจากวรรณกรรม

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B

(2)

(2) ชายป่าหิมพานต์

ลักษณะเดียวกับกับสมุด ฉบ.10/ก : B แต่ไม่มีนาฏกุเวร

เสาด้านที่ 6 เหลี่ยมทิศตะวันตก (6-W)

6-W-ก

6-W-ก
(ขยาย)

6-W-ข

6-W-ข (ขยาย)

6-W-ก	6-W-ข	<p>ส่วนเชิงเสาด้านตะวันตก โดยส่วนยอดมีลักษณะเป็นวิมานเทวดา รวมถึงพื้นลานเรียบทางขวาตามคติ ช่วงล่างเสาด้านนี้เป็นเจ็อมเขานันหมูลอันที่ประทับของพระปัจเจกพุทธเจ้า มีพญาช้างฉัททันต์คอยถวายปรนนิบัติ ซึ่งอาจสื่อถึงหนึ่งในทำน้ำทั้ง 4 รอบสระอโนดาต (มีภาพสระทางล่างขวา)</p> <p>ส่วนกลางเสาด้านตะวันตก เรื่องพาเวรุชาดก โดยกลุ่มพ่อค้านำนกกาขึ้นเรือไปค้ายังพาเวรุรัฐ (ล่าง ภาพกามาไม่ชัดเจน) ภายหลังจากได้นำนกยูงไปค้าอีกซึ่งชาวเมืองพากันชื่นชมมากกว่านกกา (บน นกยูงอยู่ท้ายเรือ)</p>
-------	-------	---

จิตรกรรมฝาผนัง พระอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม

พระปัจเจกพุทธเจ้าที่เขาคันธมาทน์ (ผนังระหว่างประตูตรงข้ามพระประธาน)

ภาพหมู่พระปัจเจกพุทธเจ้าเหาะไปประชุมยังเจ็อมเขานันทมุลในเขาคันธมาทน์ แวดล้อมด้วยหมู่ช้างฉัททันต์และหมู่สัตว์หิมพานต์ต่างๆ ทั้งจตุบาท ทวิบาท รวมถึง เทวดา นางฟ้า ดาบส ยักษ์ นาค และมีสระที่ด้านหน้าฉากซึ่งอาจเป็นสระอนโณดาต

เสาดินที่ 6 เหลี่ยมทิศเหนือ (6-N)

6-N-ก.1

6-N-ก.2

6-N-ก.3

6-N-ข

6-N-ข (ขยาย)

6-N-ก.1	6-N-ก.2	6-N-ก.3	6-N-ข	<p>ส่วนเชิงเสาดิน <u>เขาสู่ที่ศุนกภู</u> (6-N-ก.3) โดยส่วนยอดมีลักษณะเป็นวิมานเทวดา ช่วงล่างเสาดินเป็นถิ่นของ นกสิทธ์ วิทยาธร ซึ่งกำลังแย่งไม้নারีผลมาเซยชม โดยอาจสื่อถึงหนึ่งในตำนานทั้ง 4 ริมสระอโนดาต (สระอยู่ล่างซ้าย 6-N-ก.1,2)</p> <p>ส่วนกลางเสาดิน <u>เรื่องสุสันธิชาตก</u> ในฉากเกาะกลางทะเล โดยเริ่มต้นจากส่วนกลาง เกาะในฉากเมือง มีครุฑแปลงกายเป็นมาณพเล่นสากกับพระเจ้าตัมพราช (ล่าง) จากนั้นลักพานางสุสันธิเหาะขึ้นไปยังวิมานในเกาะนาทวิปกลางทะเล (บน) พระเจ้าตัมพราชสั่งให้คนธรรพ์ที่ถืออศคะออกตามหานาง เมื่อพบนางแล้ว ก็ได้ลักลอบเป็นชู้กัน ต่อมาครุฑรู้ว่านางสุสันธิคบชู้ จึงพานางมาส่งคืนให้พระเจ้าตัมพราชและไม่เล่นสากด้วยกันอีก</p>
---------	---------	---------	-------	---

ภาพขยาย 6-N-ก.2

นักสิทธิ์ วิทยาธรแย่งไม้নারีผล

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฉบ. 10/ก : B (2ก)

(2ก) ป่าหิมพานต์ช่วงต้น (ก่อนถึงสระใหญ่และกลุ่มช้าง)

นักสิทธิ์ วิทยาธรแย่งไม้নারีผล (บน) ตำแหน่งก่อนถึงภาพราชสีห์ 4 ตระกูล, สระใหญ่ในหิมพานต์และกลุ่มช้าง -ทั้งนี้ ภาพดังกล่าวเป็นเพียงการหยิบนำองค์ประกอบในสมุดไตรภูมิมาเสริมภาพเสภาพระวิหาร เนื่องจากเมื่อเทียบกับในสมุดภาพแล้วพบว่าไม่ได้มีลำดับต่อเนื่องร้อยเรียงกัน

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B (2ก)

(2ก) ป่าหิมพานต์ช่วงต้น (ก่อนถึงสระใหญ่และกลุ่มช้าง)

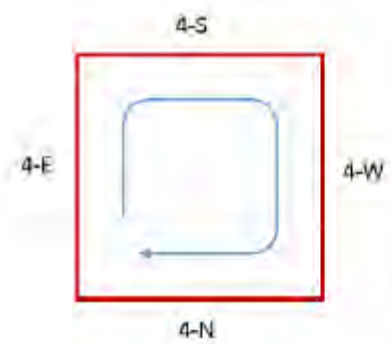
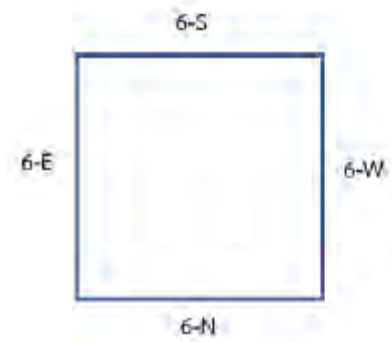
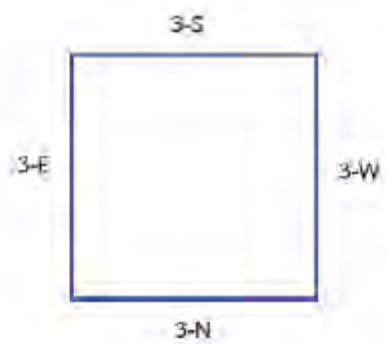
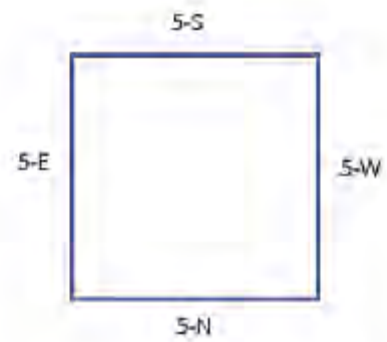
นักสิทธิ์ วิทยาธรแย่งไม้নারีผล (บน) ลักษณะเหมือนกับสมุด ฉบ.10/ก : B

แผนภาพที่ 2.6 สรุปรูปการจัดองค์ประกอบภาพเขาหิมพานต์ในเสาต้นที่ 6 : เขียนยอดเป็นวิมานเหมือนกันทั้งหมด

เขาสุทศนุกฎ (6-N-g)	เขาคันธมาถน์ (6-W-g)	เขาจิตรกฏ-ภาพกฏ (6-S-g)	เขาไกรลาส (6-E-g)
- เขียนสีภูเขาออกน้ำตาลอ่อน (แทนสีแร่ทองคำตามคติ?)	- เขียนสีภูเขาตามธรรมชาติ แต่ใกล้กับ วิมานเทวดาพบลานหินเรียบ? ซึ่งตามคติ เป็นสีฐานอีกแบบของภูเขาสูงนี้	- เขียนภูเขาสีน้ำตาลปนเขียว(ขวา) และคราม(บน) อาจแทนสีแก้วนิล-แก้วรัตนเจ็ดประการตามคติ?	- เขียนภูเขาสีเทา (แทนสีแร่เงินยวงตามคติ?)

เส้นที่ 4 : มีงูที่คดงอ (ซ้ายมือพระประธาน) ส่วนกลางและเชิงเสา (4-ก,ข)

เสาต้นที่ 4 เหลี่ยมทิศตะวันออก (4-E)

4-E-ก.1	4-E-ก.2	4-E-ข	<p>ส่วนเชิงเสา เขียนภาพเมืองโสฬสนครในชมพูทวีป(4-E-ก.2) โดยโนเหลียมเสานี้แบ่งเขียน 4 เมือง คือ พาราณสี สวรรค์ดี เวสาลี ราชคฤห์ โดยเขียนที่ริมเสา (กรอบสามเหลี่ยม) แต่ไม่สามารถระบุตำแหน่งเมืองได้แน่ชัด และมีแม่น้ำปัญจมหานทีไหลผ่าน 3 สาย (ลูกศร) อีก 2 สายไหลไปในหิมพานต์ บริเวณกลางฉากมีโพธิ์บัลลังก์ (สี่สปรูพี) ขนาบข้างเทวดากำลังสักการะ ส่วนล่างสุดเขียนเรื่องพญาลิงเสกคำอ้อเป็นปล้องตูดน้ำในสระของผีเสื้อน้ำ (นพพานชาดก 4-N-ก.1)</p> <p>ส่วนกลางเสา ภาพสิงหลทวีปหรือเกาะลังกาอยู่กลางฉากพื้นน้ำทะเล โดยมีพระพุทธรูปบาทบนเขาสมณภูฏ ขนาบข้างด้วยพระเจดีย์องค์สี่ขาวและปราสาท</p>
---------	---------	-------	---

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง : รข.1

รข.1 ภาพรวมจักรวาล

- รข.1.6 ภาพลึงส์กับยักษ์

สันนิษฐานว่าอาจเป็นเรื่องนพพานชาดก หรือตโยธรรมชาดก
เทียบกับเสาศระวิหาร 4-E-ก.1 (เชิงเสาส่วนล่างสุด)

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง : รข.2D

รข.2D ป่าหิมพานต์ช่วงหลังสระอโนดาต

- รข.2D.3 แม่น้ำปัญจมหานทีที่ปลายสุดของป่าหิมพานต์โดยลำน้ำกระทบเขาติรัจฉานบรรพต แดกออกเป็น 5 สาย (ในที่นี้ไม่ได้ระบุชื่อ เทียบกับสมุดไตรภูมิ อย.8, ธบ.10/ก : B (7))
- ภาพเสาศาพระวิหารปรากฏเฉพาะแม่น้ำที่ไหลเข้ามาในตัวเมืองแล้วไม่ได้ปรากฏจากแม่น้ำขณะแตกออกห้าสายในลักษณะดังกล่าว

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฉบ. 10/ก : B

(7)

(7) ปลายสุดป่าหิมพานต์ (ไตรฉานบรรพต)

แม่น้ำปัญจมหานที โดยลำน้ำกระทบเขาไตรฉานบรรพต (ซ้าย) แตกออกเป็น 5 สาย พร้อมกับสระประจำแม่น้ำเหล่านั้น ได้แก่ คงคา ยมนา อจิรวดี สรรภูมิตี (เรียงจากบนลงล่าง) ก่อจะไหลไปยังเมืองมนุษย์ (ในสมุดคั่นด้วยเรื่องเวสสันดรก่อน)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B

(7)

(7) ปลายสุดป่าหิมพานต์ (ไตรฉานบรรพต)

แม่น้ำปัญจมหานที ลักษณะเดียวกันกับสมุด ฉบ.10/ก : B

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฉบ. 10/ก : B

(8)

(8) เมืองในชมพูทวีป

- ภาพเมืองชมพูทวีป ปรากฏทั้งเมืองโสฬส(เมืองรอบในของมัชฌิมประเทศ) และเมืองชายแดนรอบนอก(ปัตจันตประเทศ) ปรากฏในรูปเรขาคณิตสี่เหลี่ยมและวงกลม ซึ่งล้อมรอบศูนย์กลางแผ่นดินมัชฌิมประเทศอันมีโพธิ์บัลลังก์และสัตตมหาสถาน
- แม่น้ำปัญจมาหนานที่ 5 สายไหลผ่านกลางเมือง ซึ่งต่อเนื่องมาจากป่าหิมพานต์ (หมายเลข (7) โดยคั่นก่อนหน้าด้วยเรื่องเวสสันดรชาดก 13 กัณฑ์) ทั้งนี้ ภาพแม่น้ำดังกล่าวปรากฏแตกต่างกับเสภาพระวิหาร โดยที่เสภาพระวิหารกำหนดให้แม่น้ำ 3 สาย ไหลผ่านเมือง (คงคา ยมนา อจิรวดี) แต่อีก 2 สาย ไหลไปในป่าหิมพานต์ (มหิ สรรภู)
- ทั้งนี้ลำดับชื่อเมืองในเสภาพระวิหารแต่ละเหลี่ยมไม่ได้เรียงตามสมุดภาพ เทียบภาพเสภาพระวิหารต้นที่ 4 ส่วนเชิงเสา (4-E,S,W,N-g)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B

(8)

(8) เมืองในชมพูทวีป

- ภาพเมืองชมพูทวีป ลักษณะเหมือนสมุด ฉบ. 10/ก : B ทั้งนี้ภาพโพธิบัลลังก์ขาดชำรุด แต่ยังมีภาพสถูปมหาสถานที่อยู่รวมกกลางแผ่นดินมัชฌิมประเทศ
- แม่น้ำปัญจมหานที 5 สายไหลผ่านกลางเมือง ซึ่งต่อเนื่องมาจากป่าหิมพานต์ และ เวสสันดรชาติกเช่นเดียวกับสมุด ฉบ.10/ก : B

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฉบ. 10/ก : B

(9)

(9) เกาะลังกา / สิงหลทวีป
- ภาพพุทธสถานต่างๆในเกาะลังกา โดยบริเวณกลางฉากมีภาพเขาสุมณกฎ และพระพุทธรูปประดิษฐานที่ยอดเขา

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B

(9)

(9) เกาะลังกา / สิงหลทวีป
- ภาพพุทธสถานต่างๆในเกาะลังกา โดยบริเวณกลางฉากมีภาพเขาสุมณกฎ และพระพุทธรูป (ภาพชำรุด)

เกาะลังกา / สิงหลทวีป
- ภาพพุทธสถานต่างๆในเกาะลังกา โดยบริเวณกลางฉากมีภาพเขาสุมณกฎ และพระพุทธรูปเหมือนสมุด ฉบ.10/ก : B

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 6 : B

เสาดินที่ 4 เหลี่ยมทิศใต้ (4-S)

ภาพขยาย 4-S-ข

4-S-ก.1	4-S-ก.2	4-S-ข	<p>ส่วนเชิงเสาดิน เขียนภาพเมืองโสฬสนครในชมพูทวีป (4-S-ก.1) โดยเหล็ยมเสานี้แบ่งเขียน 4 เมือง คือ มิถิลา อาหวิ โกสัมพี อุชเชนี โดยเขียนเรียงและเหลื่อมกันลงมา (กรอบเส้นประ) โดยเมืองที่อยู่ด้านล่างสุดจะมีขนาดใหญ่ที่สุด ทั้งนี้ไม่สามารถระบุตำแหน่งเมืองได้แน่ชัด นอกจากนี้มีแม่น้ำปัญจมหานทีไหลผ่านเมือง 3 สาย (ศรฟ้า) อีก 2 สายไหลผ่านหิมพานต์ (ศรเขียว) ซึ่งอยู่ด้านบนเชื่อมกับชาดก โดยเขียนเรื่องเทวธรรมชาดก(4-S-ก.2) พระมหิตสาสกุमारเทศนาผีเสื่อน้ำเจ้าของสระ และช่วยพี่น้องจันทรกุมารและสุริยกุมารที่ถูกจับตัวไป(วงซ้ายล่าง) ส่วนกลางเสาดิน เขียนเรื่องสมุททวาณิชชาดก กลุ่มช่างไม้บัณฑิตและกลุ่มช่างไม้วิชาต่อสำเภาไปอยู่เกาะ ต่อมากลุ่มช่างไม้วิชาทำสิ่งอุบาทว์สกปรก เทวดาในเกาะจึงสาปให้น้ำท่วมใน 15 วัน ช่างไม้บัณฑิตเมื่อรู้ภัยจึงวางแผนไว้รอบคอบแล้วพาพวกตนหนีภัยได้ (เรือล่าง) ส่วนอีกกลุ่มประมาทไม่หาทางหนีภัยจึงน้ำท่วมตายเสียหมด (เรือด้านบน)</p>
---------	---------	-------	---

เสาต้นที่ 4 เหลี่ยมทิศตะวันตก (4-W)

4-W-ก

4-W-ก (ขยาย)

4-W-ข

4-W-ข (ขยาย)

4-W-ก	4-W-ข	<p>ส่วนเชิงเสา เขียนภาพเมืองโสฬสนครในชมพูทวีป(4-W-ก) โดยในเหลี่ยมเสานี้แบ่งเขียน 4 เมือง คือ ตักสิลา จัมปาละ สาคระ สูงสูมารคิริ โดยเขียนเรียงและเหลื่อมกันลงมา (วงเส้นประ) โดยเมืองที่อยู่ด้านล่างสุดจะมีขนาดใหญ่ที่สุด ทั้งนี้ไม่สามารถระบุตำแหน่งเมืองได้แน่ชัด นอกจากนี้มีแม่น้ำปัญจมหานที่ไหลผ่านเมือง 3 สาย (ศรฟ้า) อีก 2 สายไหลผ่านหิมพานต์ (ศรเขียว)</p> <p>ส่วนกลางเสา ภาพนาคสี่ตระกูลกำเนิดในฉากน้ำทะเล มีเกาะอยู่กลางฉาก (เขียนแบ่งตระกูลไม่ชัดเจน)</p>
-------	-------	---

เสาดินที่ 4 เหลี่ยมทิศเหนือ (4-N)

4-N-ก.2 (ขยาย)

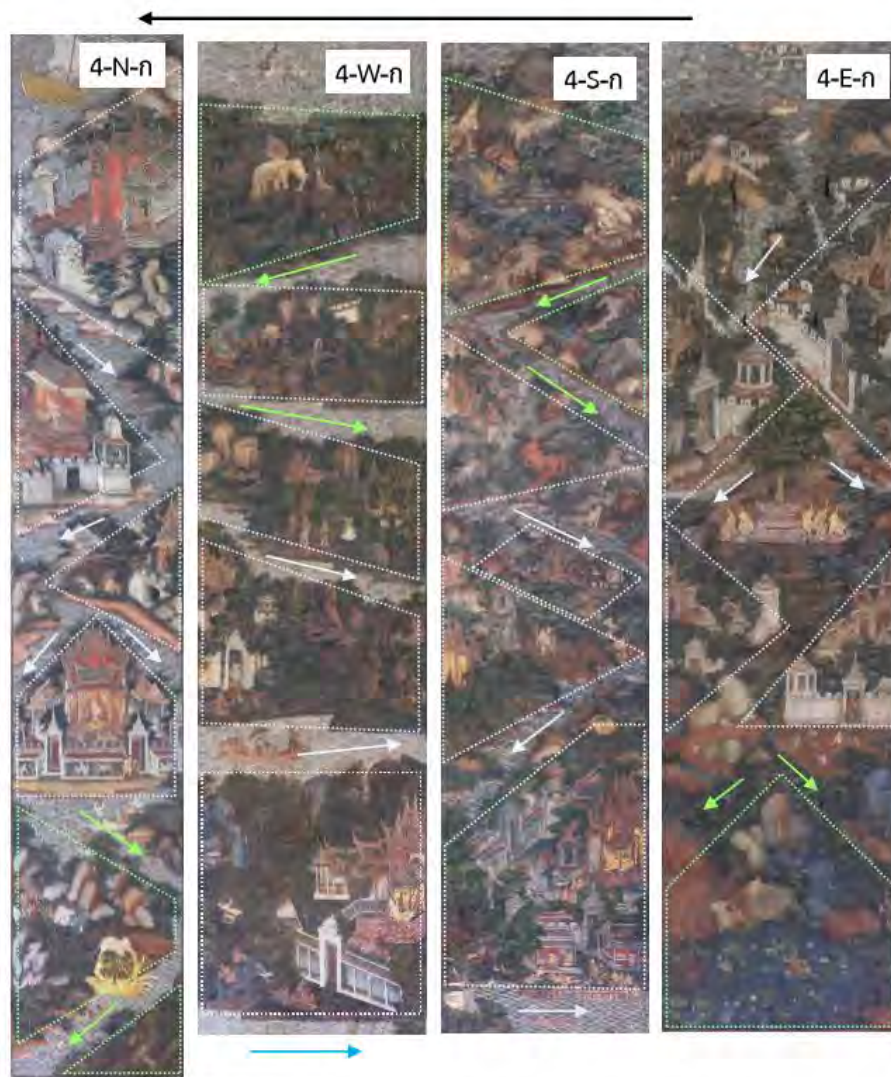
4-N-ก.1

4-N-ข (ขยาย)

4-N-ก.1	4-N-ก.2	4-N-ข	<p>ส่วนเชิงเสาดิน เขียนภาพเมืองโสฬสนครในชมพูทวีป (4-N-ก.2) โดยเหลี่ยมเสาดินแบ่งเขียน 4 เมือง คือ กบิลพัสดุ์ สาเกต มัททราช อินทปัตถ์ โดยเขียนเรียงและเหลื่อมกันลงมา (กรอบเส้นประ) โดยในเหลี่ยมนี้ ขนาดเมืองค่อนข้างใกล้เคียงกัน ทั้งนี้ไม่สามารถระบุตำแหน่งเมืองได้แน่ชัด นอกจากนี้มีแม่น้ำปัญจมหานที ไหลผ่านเมือง 3 สาย (ศรฟ้า) อีก 2 สายไหลผ่านหิมพานต์ (ศรเขียว) ด้านล่างสุดเขียนเรื่อง<u>ปูทอง</u> (สุวรรณกัถกภูชาดก) พญาคัททันต์ถูกปูทองในสระน้ำหนิบชา นาช่างพึงผู้เป็นภรรยาพูดร้องขอปูทองนั้น ด้วยคำหวาน ปูทองจึงใจอ่อนคลายก้ามออก พญาคัททันต์ได้ที่กระที่บปุนั้นแหลกเสียสิ้น (4-N-ก.1)</p> <p>ส่วนกลางเสาดิน เขียนเรื่องสุวรรณกัถปชาดก พระโพธิสัตว์เป็นพญาเต่าทองช่วยพ่อค้าจากเรือแตกกลาง ทะเลมาที่เกาะ และยอมสละชีพให้พ่อค้ากินเนื้อเป็นอาหารและเอากระดูกมาทำเรือ</p>
---------	---------	-------	--

แผนภาพที่ 2.4 สรุปการจัดองค์ประกอบภาพเมืองในเสาต้นที่ 4

- วางองค์ประกอบแต่ละเหลี่ยมเสาไม่ต่อเนื่องกัน
- เหลี่ยม 4-E-g วางเมืองชิดริมเสา เว้นที่เกาะกลางให้โพธิบัลลังก์ ส่วนเหลี่ยมที่เหลือวางเมืองแบบเหลี่ยมกัน โดยมีแม่น้ำตัดผ่านในแนวทแยง ขณะที่เหลี่ยม 4-W-g เขียนแม่น้ำค่อนข้างขนานกัน
- เหลี่ยม 4-W,S-g วางป่าหิมพานต์ไว้ตอนบน เมืองอยู่ตอนล่าง
- เหลี่ยม 4-E,N วางป่าหิมพานต์ไว้ตอนล่าง เมืองอยู่ตอนบน

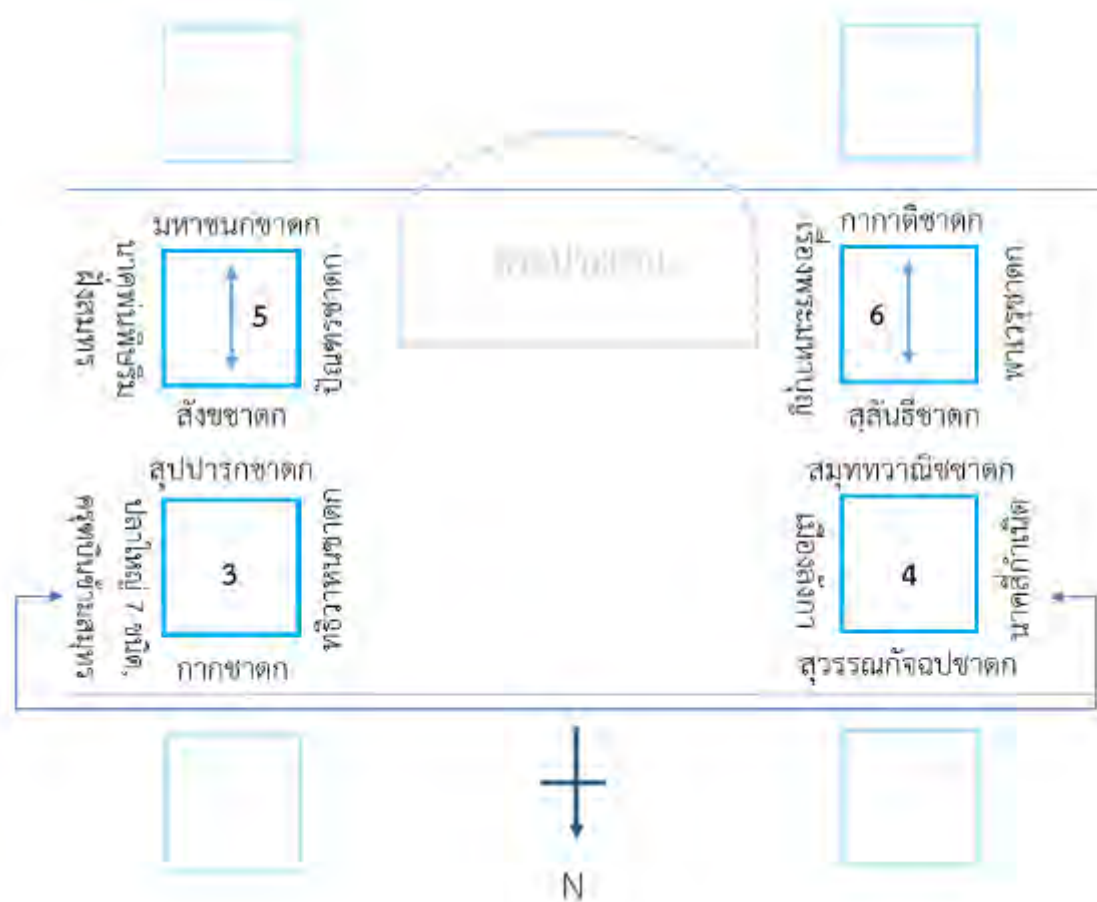
ตารางที่ 10 เปรียบเทียบลำดับเมืองในเสาพระวิหารและ

ลำดับเมืองในแผน ศิลาจารึกเสาพระ วิหาร	4-E-g : พาราณสี สาวัดดี เวสาลี ราชคฤห์ 4-S-g : มิถิลา อาฬวี โกลัมพี อุชเชนี 4-W-g : ตักสิลา จัมปากะ สาคละ สูงสูมารคิริ 4-N-g : กบิลพัสดุ์ สาเกต มัททราช อินทปัตถ์
ลำดับเมืองใน คัมภีร์ (ไตรภูมิ- โลกวินิจฉยกลา / โลกัณฐานโชต- รัตนคัณฐี) ⁴	พาราณสี, สาวัดดี, เวสาลี, มิถิลา, อาฬวี, โกลัมพี, อุชเชนี, ตักสิลา, จัมปากะ, สาคละ, สูงสูมารคิริ, ราชคฤห์, กบิลพัสดุ์, สาเกต, มัททราช, อินทปัตถ์ นอกจากนี้ยังมีเมืองอื่นๆ เพิ่มอีกเป็น 21 เมือง คือ กุกกุฏะ(อุกลาปะ), ปาตลีบุตร, เซตบุตร, สังกัสสะ, กุสินารา

⁴ กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจฉยกลา), 2535, หน้า 269. และ กรมศิลปากร, โลกัณฐานโชตรัตนคัณฐี แปลโดยนายบุญเลิศ เสนานนท์, 2543, หน้า 54.

แผนผังที่ 2.1 : สรุปลองค์ประกอบเสาชุดที่ 2 ส่วนกลางเสา (เสาต้นที่ 3,4,5,6-ช)

-ชาดกบางเรื่องมีเนื้อเรื่องที่ใกล้เคียงและนำมาจัดตำแหน่งที่อยู่ชานานกัน ได้แก่ มหาชนกชาดก-สังขชาดก (เสาที่ 5-N,S,ช) ซึ่งเกี่ยวกับเรือค้าขายล่มกลางทะเลและนางเมฆลามาช่วยเหลือพระโทสีสัตว์ นอกจากนี้มี กากาดิชาดก - สุลันธิชาดก (เสาที่ 6-N,S,ช) ซึ่งเกี่ยวกับศรุตลักพาชายาเจ้าเมืองไปเป็นเมีย และเรื่องการคบชู้หลายชาย นอกจากชาดกแล้วยังแสดงภาพสัตว์ในมหาสมุทร ได้แก่ปลาใหญ่ 7 ชนิด และนาคสี่ตระกูลกำเนิด ซึ่งวางองค์ประกอบไว้เป็นคู่ตรงข้ามที่ริมเสารอบนอก (เสาต้นที่ 3-E-ช,4-W-ช ในคู่ที่ 2) -ทั้งนี้ เนื้อหาภาพส่วนกลางเสาชุดนี้อาจเป็นการจัดองค์ประกอบของเสาพระวิหารเอง ไม่ได้เกี่ยวข้องกับลำดับในสมุดภาพหรือภาพหอไตรว่าดระซัง และไม่เชื่อมกับภาพส่วนยอดเสาและเชิงเสา

ภาพประกอบการวิเคราะห์กิจกรรมชุดที่ 3
แผนผังที่ 3 : เสาคู่ท้ายพระวิหาร
ส่วนเชิงเสา-กลางเสา (เสาที่ 7,8-ก,ข)
ว่าด้วยอบายภูมิ (เปรต นรก เตรีจฉานภูมิ)

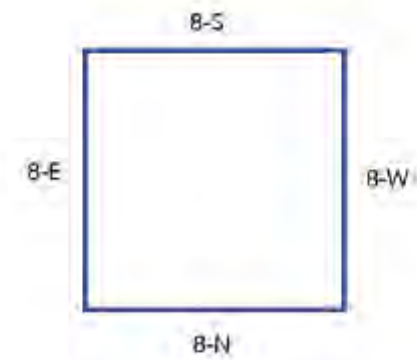
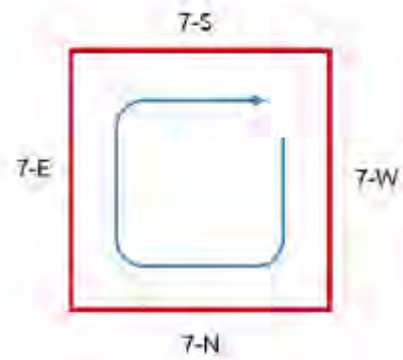
7-ก,ข

8-ก,ข

เสาดันที่ 7 : ฟังทิศตะวันออก (ขวามือพระประธาน) ส่วนกลางและเชิงเสา (7-ก, ข)

เสาต้นที่ 7 เหลี่ยมทิศตะวันตก (7-W)

7-W-ก

7-W-ก (ขยาย)

7-W-ข.1

7-W-ข.2 (ขยาย)

7-W-ข.1 (ขยาย)

7-W-ข.2

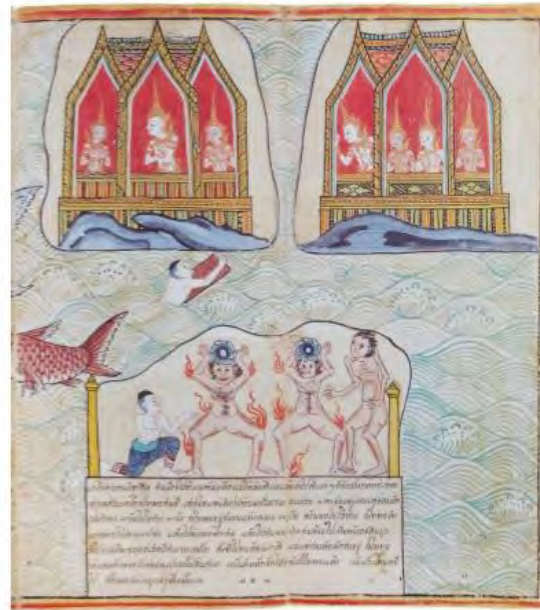
7-W-ก	7-W-ข.1	7-W-ข.2	<p>ส่วนเชิงเสา ฉากเมือง เขียนเรื่องมิตตวินทุกะ (จุดทวารชาดก-มิตตวินทุกชาดก) ลูกเศรษฐีอยากออกเรือไปค้าขาย แต่แม่ห้ามไว้ จึงผลักกับแม่ล้มลงแล้วออกจากเรือนไป ส่วนกลางเสา เรือมิตตวินทุกะหยุดอยู่กลางทะเลไปต่อไม่ได้ เหตุเพราะมีมิตตวินทุกะเป็นกาลกิณีหลังจากจับสลากเสี่ยงทายได้ถึงสาม ครั้ง จึงถูกคนเรือจับลงแพ (7-W-ข.1) ลอยไปติดยังเกาะแก่งต่างๆซึ่งได้นางวิมานิกเปรตโนวิมานมาเป็นภรรยา มาภายหลังได้ล่องแพไปเจอกับเปรตที่มีงจักรพัดบนศีรษะ แต่เพราะเห็นผิดเป็นชอบจึงมองเป็นดอกบัวและได้ขอเปรตตนนั้นมาใส่ มิตตวินทุกะ เลยได้ เสวยผลกรรมแทน (7-W-ข.2 เชื่อมกับส่วนยอดเสา) (หมายเหตุ : ลำดับภาพจากเชิงเสาขึ้นไปเกือบยอดเสา)</p>
-------	---------	---------	--

7-W-ข.2 (ขยาย)

เปรตจักรผ้นในภาพเสาศาพระวิหารแสดงเป็นนางเปรตซึ่งแตกต่างจากเนื้อหาชาดกที่เป็นเปรตบุรุษ

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฐบ. 10/ก : B (9ข)

(9ข) ทะเลช่วงต่อจากเกาะลังกา

- เวมานิกเปรตในวิมานบนเกาะ (บน) และเรื่องมิตตวินทุกะและเปรตจักรผ้น (ล่าง)

เทียบเสาศาพระวิหาร 7-W-ข.2

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B (9ข)

(9ข) ทะเลช่วงต่อจากเกาะลังกา

- เวมานิกเปรตในวิมานบนเกาะ (บน) และเรื่องมิตตวินทุกะและเปรตจักรผ้น (ล่าง)

ลักษณะเดียวกับสมุดภาพ ฐบ. 10/ก : B

เสาต้นที่ 7 เถลี่ยมทิศเหนือ (7-N)

7-N-ก.1
(ขยาย)

7-N-ก.2 (ขยาย)

7-N-ก.1	7-N-ก.2	7-N-ข	<p>ส่วนเชิงเสา เขียนเรื่องเปรตเฝ้าสวนมะม่วง (กิงฉันทชาดก) ว่าด้วยพราหมณ์ปุโรหิตแห่งพระเจ้าพรหมทัตผู้มักตัดสินบนลูกความในเวลากลางวัน และรักษาอุโบสถศีลเวลากลางคืน ครั้งหนึ่งเคยทำกุศลให้มะม่วงแก่หญิงที่กำลังสมานาศีล (7-N-ก.1) เมื่อสิ้นบุญไปแล้วจึงเกิดเป็นเปรตที่สวนมะม่วงในป่าหิมพานต์ กลางคืนเสวยทิพย์ในวิมาน กลางวันเป็นเปรตมือจอบคมถากหลังตนเองกินเป็นอาหาร ต่อมาเมืองไม้เทพธิดาพาพระเจ้าพาราณสีซึ่งออกบวชเป็นดาบสมาเก็บผลมะม่วงในสวนนี้แล้วได้พบเปรตอดีตพราหมณ์จึงได้สนทนากัน (7-N-ก.2)</p> <p>ส่วนกลางเสา ฉากน้ำทะเล เขียนเรื่องพญาปลาอานนท์จิตใจสะอาดปลาจึงแอบลอบกินปลาบริวารของตนทีละตัวจนบริวารปลาที่เหลือพากันหนีมาอยู่ที่เขาลูกหนึ่ง ปลาอานนท์เมื่อตามมาถึงได้เฝ้าทางกระหวัดเขาลูกนั้นหวังกินฝูงปลา แต่ด้วยความประมาทจึงได้ผลอกัดกินหางของตนเองจนได้รับทุกขเวทนาและสิ้นชีวิตในที่สุด</p>
---------	---------	-------	---

สมุดภาพไตรภูมิหน้าต้น ฐ. 10/ก : A

(7)

(7.2) เปรตประเภทต่างๆ

ในหน้านี้แสดงภาพพราหมณ์เป็นเปรตเฝ้าสวนมะม่วง โดยกลางคืนเป็นเทวดาประทับในวิมาน กลางวันเป็นเปรตมือจอบลากเนื้อหลังกิน เทียบภาพเสาวิหาร 7-N-ก.2 ทั้งนี้ คาดว่าการลำดับภาพเปรตดังกล่าวในเสาทำยพระวิหาร อาจอ้างอิงจากลำดับภาพในช่วงท้ายของสมุดส่วนนี้

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฐ. 10/ก : B (2ก)

(2ก) ป่าหิมพานต์ช่วงต้น (ก่อนถึงสระใหญ่และกลุ่มช้าง)

- เปรตเฝ้าสวนมะม่วง/กิงฉันทชาติก (ล่าง) ปรากฏภาพพราหมณ์เป็นทั้งเปรตมือจอบและเทวดาในวิมาน รวมทั้งพระดาบส(พระเจ้าพาราณสี)และนางเทพธิดาที่มาเก็บผลมะม่วง (ซ้าย) เทียบภาพเสาวิหาร 7-N-ก.2 ทั้งนี้ ลำดับภาพดังกล่าวไม่ได้อยู่ช่วงท้ายเล่มเนื่องจากมีเนื้อหาหลักอยู่ในป่าหิมพานต์ โดยอาจนำองค์ประกอบเฉพาะส่วนนี้ไปปรับใช้

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B (2ก)

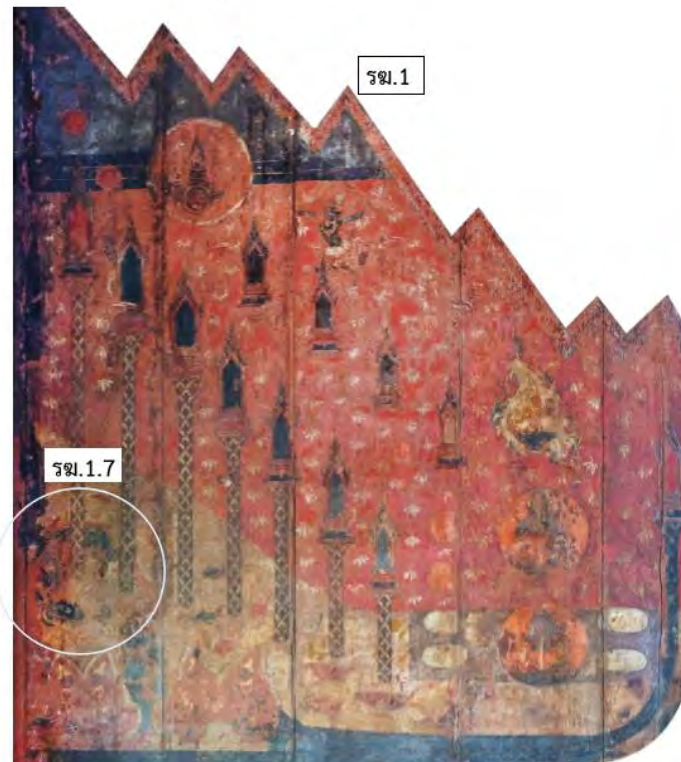

(2ก) ป่าหิมพานต์ช่วงต้น (ก่อนถึงสระใหญ่และกลุ่มช้าง)

กุ่มช้าง)

- เปรตเฝ้าสวนมะม่วง (ล่าง) ลักษณะเดียวกันกับสมุด ฐ.10/ก : B

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง : รณ.1

รณ.1 ภาพรวมจักรวาล

- รณ.1.7 ปลาอานนท์เกี่ยวกระหวัดภูเขา และฝูงปลาบริวาร โดยอยู่ในฉากมหาสมุทรและรวมกับพื้นที่เขาสัตตบริภัณฑ์ อาจเป็นนิทานปลาอานนท์กินปลาบริวารแบบในเสภาพระวิหารก็ได้ เทียบกับเสภาพระวิหาร 7-N-ข

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ธบ. 10/ก : B (9ก)

(9ก) มหาสมุทร(ต่อจากเกาะลังกา)

ภาพนิทานเรื่องเลือกปลาอานนท์เป็นพญาปลาทั้งหลายเมื่อครั้งปฐมกัป (เนื้อหาแตกต่างเล็กน้อยจากภาพเสาชะพระวิหาร) เทียบกับเสาชะพระวิหาร 7-N-ข

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B (9ก)

(9ก) มหาสมุทร(ต่อจากเกาะลังกา)

นิทานเรื่องเลือกปลาอานนท์ ลักษณะเดียวกับสมุด ธบ. 10/ก : B (ภาพชำรุด)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 6 : B

มหาสมุทร(ต่อจากเกาะลังกา)

นิทานเรื่องเลือกปลาอานนท์ ลักษณะเดียวกับสมุด ธบ. 10/ก : B เทียบกับเสาชะพระวิหาร 7-N-ข

เสาดินที่ 7 เหลี่ยมทิศตะวันออก (7-E)

7-E-ก

7-E-ก (ขยาย)

7-E-ข

7-E-ข (ขยาย)

7-E-ก	7-E-ข	<p>ส่วนเชิงเสา ฉากป่าหิมพานต์ ด้านบนสุดเขียนภาพกาลกัญชिकासูตฺรเปรต อสุรชั้นล่างหรือเปรตปากรุ้เข้มนอนกระหายน้ำที่ริมฝั่ง พระภิกษุได้บิณฑบาตผ่านมาจึงต่างช่วยกันเอาบาตรตักน้ำเทลงยังปากอสุร แต่ด้วยผลกรรมทำให้น้ำไหลเข้าปากไม่ได้</p> <p>ส่วนกลางเสา ฉากกลางทะเล เขียนเรื่องขัลลภุญะเปรต เวมานิกเปรตผู้อยู่ในวิมานกลางทะเล มีผมยาวและไมุ่่งผ้า (ในภาพแต่งชุดเทพธิดา) ครั้งหนึ่งมีเรือของพ่อค้าสาวัดถิโดนพายุพัดหลงมายังวิมานนี้ เหล่าพ่อค้าได้อุทิศเสื้อผ้าและแผ่นส่วนบุญกุศลแก่นางเปรต นางเปรตจึงช่วยชี้ทางเรือให้พ่อค้ากลับไปยังเมืองมนุษย์</p>
-------	-------	---

สมุดภาพไตรภูมิหน้าต้น ฐบ. 10/ก : A

(7)

(7.1) เปรตประเภทต่างๆ

ภาพกาลกัญชิกาสุร เป็นอสุรชั้นล่างกว่าพวกทิพยอสุรที่อยู่ใต้เขาพระสุเมรุ โดยอสุรประเภทนี้บ้างก็จัดว่าเป็นเปรต อาศัยร่วมกับโลกมนุษย์ตามป่า ภูเขา มหาสมุทร มี 2 พวก ได้แก่ พวกตาและปากอยู่เหนือกระหม่อมมีขนาดเท่ารูเข็ม อีกพวกหนึ่งปากใหญ่หน้าเบี้ยวมีอริผสมหยิกและหลังหัก

(7)

(7.3) เปรตประเภทต่างๆ

ภาพกาลกัญชิกาสุรเปรตและตันทาชิกาเปรต (ด้านล่างตามข้อความบรรยายได้ภาพ) แสดงทุกขเวทนาของเปรตที่หิวข้าวหิวน้ำจากกรรมเก่า โดยพระสงฆ์ใช้บาตรตักน้ำจากสระมาเทลงปากเปรตนั้น ทั้งนี้ภาพดังกล่าวลำดับต่อเนื่องมาจากภาพเปรตเฝ้าสวนมะม่วงเทียบกับเสาศพระวิหาร 7-E-ก

สมุดภาพไตรภูมิหน้าต้น อย. 8 : A

(7)

(7.1) เปรตประเภทต่างๆ
ภาพกาลัญชิกาสูร 2 พวก ลักษณะเดียวกับสมุด ฉบ. 10/ก : A

สมุดภาพไตรภูมิหน้าต้น อย. 6 : A

(7)

เปรตประเภทต่างๆ
ภาพกาลัญชิกาสูร 2 พวก ลักษณะเดียวกับสมุด ฉบ. 10/ก : A
อย่างไรก็ตาม ในเล่มนี้เขียนภาพและแบ่งประเภทได้ตรงตามคำบรรยาย

เสาด้านที่ 7 เหลี่ยมทิศใต้ (7-S)

7-S-ก.1	7-S-ก.2	7-S-ข	<p>ส่วนเชิงเสาด้าน เรื่องนางวิมานิกเปรตถูกสุนัขกัดกิน ว่าด้วยโอรสพระเจ้าพาราณสีประพาสาปาล่าเนื้อ (7-S-ก.1) แล้วพบนางวิมานิกเปรตจึงร่วมรักกัน เวลาค่านางเปรตจะลงจากวิมานมาให้สุนัขกัดกินทุกคืนด้วยบุญกรรมชาติก่อนที่นอกใจสามีตน เมื่อพระโอรสมาเห็นจึงเอาดาบฟันสุนัข แต่ยิงฟันสุนัขก็แบ่งตัวเพิ่มทวีคุณนางเปรตจึงทูลให้พระโอรสถมน้ำลายลงพื้นแล้วใช้พระบาทเหยียบฝูงสุนัขจึงหายไป (7-S-ก.2)</p> <p>ส่วนกลางเสาด้าน ฉากกลางทะเล เขียนเรื่องสามเณรลี้วงผอบพระบรมธาตุจากห้องพญาวาสสู่ที่ตนาคราช¹</p>
---------	---------	-------	--

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฉบ. 10/ก : B

(2ก)

(2ก) ป่าหิมพานต์ช่วงต้น (ก่อนถึงสระใหญ่และกลุ่มช้าง)

- เปรตถูกสุนัขกัดกิน แสดงภาพนางเวมานิกปรตเป็นหญิงงามอยู่กับพระเจ้าพาราณสีในวิมาน(ขวา) และกลายเป็นเปรตถูกสุนัขกัดกิน (ซ้าย) เหตุเพราะชาติก่อนนอกใจสามีตน แล้วสวดสาบานว่าหากทำเช่นนั้นจริงขอให้ถูกสุนัขกัดกิน (ภาพนี้ต่อจากภาพเปรตเผ่าสวนมะม่วง) เทียบกับเสภาพระวิหาร 7-5-ก

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B

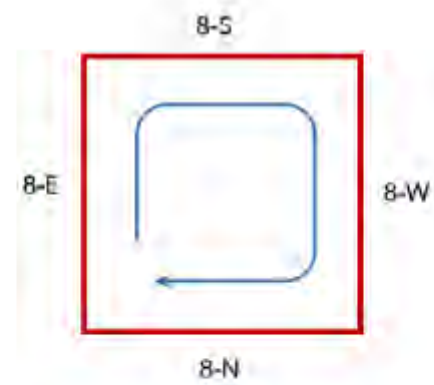
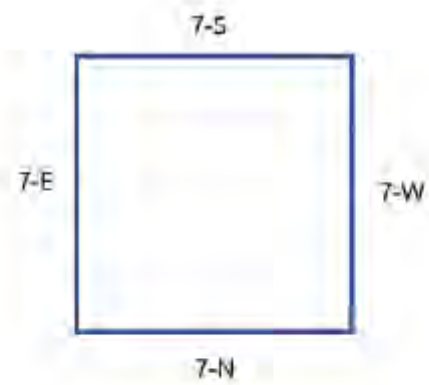
(2ก)

(2ก) ป่าหิมพานต์ช่วงต้น (ก่อนถึงสระใหญ่และกลุ่มช้าง)

- เปรตถูกสุนัขกัดกิน ลักษณะเดียวกับสมุด ฉบ. 10/ก : B

เสาด้านที่ 8 : ผังทิศตะวันตก (ซ้ายมือพระประธาน) ส่วนกลางและเชิงเสา (8-ก,ข)

เสาดินที่ 8 เหลี่ยมทิศตะวันออก (8-E)

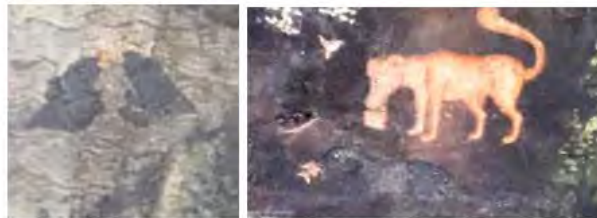

8-E-ข (ขยาย)

8-E-ก.1	8-E-ก.2	8-E-ข	<p>ส่วนเชิงเสา เติร์จฉานภูมิในรูปของนิทานชาดกจำนวน 7 เรื่อง² ในที่นี้ขอลงจากล่างขึ้นบน เริ่มด้วยเรื่อง ทัพพบุพผชาดก, กุมภิลชาดก, นิทานสุนัขจิ้งจอกลงข้าง?, มุสิกชาดก, ชัมพูชาดก? (เส้นประ ภาพไม่ชัดเจน), สุกรชาดก, คุณชาดก</p> <p>ส่วนกลางเสา ฉากกลางทะเล เขียนเรื่องพญาอังกระเดินเรือออกไปค้าขาย (ฆตบัณฑิตชาดก/อังกรเปตวัตถุ)</p>

8-E-ก.1 (ขยาย)

ทัพบุปผชาดก เรื่องนาก 2 ตัวแบ่งปลาตะเพียนกันไม่ได้ เลยไปให้สุนัขจิ้งจอกช่วยแบ่ง แต่สุนัขจิ้งจอกเอาท่อนกลางไป เหลือท่อนหัวและหางให้สองนากนั้น พระโพธิสัตว์เป็นรุกขเทวดาเห็นเหตุการณ์

กุมภิลชาดก / วานรินทชาดก เรื่องจระเข้ต้องการหัวใจพญาลิง แต่พญาลิงลวงแผนจะเข้จนเอาชีวิตรอดมาได้

นิทานสุนัขจิ้งจอกหลงช้าง? ผูกสุนัขจิ้งจอกหลงช้างตัวหนึ่งสร้างว่าจะให้เป็นนายฝูง แล้วพามายังเกาะกลางหนองน้ำซึ่งเป็นกับดักหล่ม เมื่อช้างติดหล่มแล้วสุนัขจิ้งจอกจึงรุมเอาเนื้อช้างกินเป็นอาหาร

มุสิกชาดก เรื่องสุนัขจิ้งจอกสร้างเป็นผู้ทรงศีลลวงกินหนูที่มาปรนนิบัติ พระโพธิสัตว์ผู้เป็นพญาหนูวางแผนกระโดดกัดคอสุนัขจิ้งจอกตาย

8-E-ก.2 (ขยาย)

ซ่มพุกขาดก? เรื่องสุนัซจั้งจอกไม่รู้ประมาณตน อยางจะล่าซ่างเอาเนื้อ แต่สุดท้ายโดนซ่างเหยียบตาย (ทั้งนี้ ในภาพปรากฏเป็นหมูมากกว่าสุนัซจั้งจอก)

สุกรขาดก เรื่องหมูทำประลองกับราชสีห์ จึงวางแผนโดยเอาตัวคลูกคราบ มูลสกปรกที่ราชสีห์ไม่ชอบ เมื่อถึงวันประลองราชสีห์ทนกลิ่นไม่ได้จึงแพ้ไป

คุณขาดก เรื่องราชสีห์(พระโพธิสัตว์)ติดหล่มโคลน สุนัซจั้งจอกมาช่วยไว้ได้ ตั้งแต่นั้นมาราชสีห์กับสุนัซจั้งจอกจึงเป็นมิตรและออกหากินด้วยกัน

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง : รชม.2D

รชม.2D ป่าหิมพานต์ช่วงหลังสระโหนดาด

- รชม.2D.3 ภาพนาค 2 ตัว กำลังกินปลา (สังเกตตัวขวา) จึงสันนิษฐานว่าเป็นเรื่อง ทัพพบุปผชาติก เทียบกับเสาศาพระวิหาร 8-E-ก

เสาด้านที่ 8 เหลี่ยมทิศใต้ (8-S)

8-S-ก

8-S-ก (ขยาย)

8-S-ข (ขยาย)

8-S-ข

8-S-ก	8-S-ข	<p>ส่วนเชิงเสาด้าน เขียนเรื่องนรกภูมิ พญายมราชประทับในปราสาทรัศมีตามบุพกรรมของสัตว์โลก เมื่อครั้งยังมีชีวิต (เทวทูต 5 ประการ คือ ทารก คนแก่ คนเจ็บ นักโทษ คนตาย) หากผู้ที่มีกุศลกรรมระลึกได้หรือพญายมพิจารณาเห็นกุศลนั้นก็ไปสุคติ หากผู้ที่มีอกุศลกรรมระลึกไม่ได้หรือพญายมพิจารณาเห็นแต่อกุศลนั้น ก็ตัดสินให้ลงไปรับโทษที่ขุมนรก</p> <p>ส่วนกลางเสาด้าน ฉากกลางทะเล อสุรินทรพายุ เทวดา ยักษ์ เที้ยวหาแก้วต่างๆในมหาสมุทร (ปหาราทสุต?)³</p>
-------	-------	---

สมุดภาพไตรภูมิหน้าต้น ธบ. 10/ก : A (6)

(6.1) นรกภูมิ (ยมโลก)
 - ยมโลก พญายมราชประทับบัลลังก์และกำลังตัดสินบุญกรรมของสัตว์โลก (ภาพบนและล่าง)
 - เทียบกับเสาพระวิหาร 8-5-ก

สมุดภาพไตรภูมิหน้าต้น อย. 8 : A (6)

(6.1) นรกภูมิ (ยมโลก)
 - ยมโลกพญายมราชประทับบัลลังก์กำลังตัดสินบุญกรรมของสัตว์โลก ลักษณะเดียวกับสมุด ธบ. 10/ก : A

สมุดภาพไตรภูมิหน้าดิน ฉบ. 10/ก : A (6)

(6.2) นรกภูมิ (ขุมนรก)

- ขุมนรก ที่ลงโทษของผู้ทำอกุศลกรรม (ในที่นี้ยกตัวอย่างภาพสัญชีพนรก ภาพต่อจากยมโลก) ลักษณะภาพเขียนขุมนรกหลักตรงกลาง และต่อปีกด้านข้างด้วยขุมนรกร้อย รอบกลุ่มขุมนรกนั้น เขียนภาพวิธีลงโทษสัตว์นรกรูปแบบต่างๆ คละปนกันคล้ายคลึงกับในภาพเสาศระวิหาร

- เทียบกับเสาศระวิหาร 8-5-ก

สมุดภาพไตรภูมิหน้าดิน อย. 8 : A

(6)

(6.2) นรกภูมิ (ขุมนรก)

- ขุมนรก ที่ลงโทษของผู้ทำอกุศลกรรม (ในที่นี้ยกตัวอย่างภาพสัญชีพนรก) ลักษณะคล้ายกับสมุด ฉบ. 10/ก : A แต่องค์ประกอบน้อยกว่า

8-S-ก (ขยาย)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าต้น อย. 6 : A

นรกภูมิ (ขุมนรก)

- ขุมนรก พบภาพพระภิกษุลงมาโปรดสัตว์ ซึ่งในเสาศพระวิหารคาดว่า เป็น “พระมาลัย” ตามความนิยมทั่วไปในจิตรกรรมฝาผนัง ใดๆก็ตาม ในสมุดภาพกลับระบุว่า เป็น “พระโมคคัลลานะ” (ภาพจากส่วนโรจวนรก)

เสาดินที่ 8 เหลี่ยมทิศตะวันตก (8-W)

8-W-ก.1 (ขยาย)

8-W-ก.1	8-W-ก.2	8-W-ข	<p>ส่วนเชิงเสาดิน เขียนนิทาน 2 เรื่อง ได้แก่ ลุภูภิกษาคดก (8-W-ก.1) นางนกไส้กฟองไข่วางอยู่บนทางเดิน พญาช้างโพธิสัตว์จึงช่วยยืนคร่อมไข่นกเพื่อกันให้บริวารเดินไปก่อน (รูปขยายล่าง) ต่อมาช้างอันธพาลเดินมาไม่สนใจเหยียบไข่ลูกนกแตกตาย นางนกแค้นใจจึงวานให้กามาช่วยจิกตาช้างจนบอดและเดินหลงทางไปตกเหวตาย(รูปขยายบน) ถัดไปด้านบนเขียนเรื่องสิลาชาคดก(8-W-ก.2) ราชสีห์พี่น้องทั้ง 6 ออกไปตามล่าสุนัขจิ้งจอก(วงกลม) ที่พุดลามกใส่ราชสีห์น้องสาว แต่ไม่พิจารณาถึงที่อยู่ของมันให้ดีจึงวิ่งชนถ้ำแก้วผลึกตาย สุดท้ายพญาราชสีห์แปลงเสียงสีหนาทใส่สุนัขจิ้งจอกจนออกแตกตายตาม</p> <p>ส่วนกลางเสาดิน ฉากกลางทะเล เขียนเรื่องนกนางแอ่นตกฟองที่หาดทราย ฝั้วเมียบนกนางแอ่นวางไข่ที่หาดทราย(วงบน) วันหนึ่งน้ำท่วมชายหาดแล้วกวาดเอาไข่ลงทะเลไป เรื่องร้อนถึงพญาครุฑและพระสมุทรให้ช่วยตามหา(วงล่าง) จนสุดท้ายมาเจออยู่ในท้องปลาช่อมหาตมิ่ง ปลาใหญ่นั้นได้สำรอกฟองไข่คืนให้</p>
---------	---------	-------	---

จิตรกรรมหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง : รณ.2D

รณ.2D.4

รณ.2D ป่าหิมพานต์ช่วงหลังสระอนาคต

- รณ.2D.4 ภาพช้างกายสีเข้ม (ซึ่งน่าจะเป็นช้างอันธพาลตามเนื้อเรื่อง) อยู่ในท่ายกขาบนภูเขา โดยเหนือช้างมีภาพนกกำลังลงมาจิกตาช้าง ซึ่งค่อนข้างสอดคล้องกับเนื้อเรื่อง ลมูกิกชาตก เทียบกับเสภาพระวิหาร 8-W-ก.1

รณ.2D

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฉบ. 10/ก : B

(6)

(6) ป่าหิมพานต์ช่วงปลาย (อุมังคคงคา-กาลศิรี)

- ลมุกกิกษาดก ปรากฏภาพช้าง (ซึ่งน่าจะเป็นช้างอันธพาลตามเนื้อเรื่อง) อยู่ในท่ายกขาบนภูเขา โดยปรากฏร่วมกับภาพกบด้วย(วงประ) ซึ่งตามเนื้อเรื่องคือหลังจากกาคิกตาช้างบอดแล้ว กบก็เปล่งเสียงร้องที่ขอบเหวเพื่อล่อช้างให้ตกลงไปตาย

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B

(6)

(6) ป่าหิมพานต์ช่วงปลาย (อุมังคคงคา-กาลศิรี)

- ลมุกกิกษาดก ปรากฏภาพช้างกำลังปีนเขา โดยมีภาพกบและนกออยู่บนยอดเขา (วงประ) ลักษณะคล้ายคลึงกับสมุด ฉบ. 10/ก : B

8-W-ก.1 (ขยาย)

ช้างอันธพาลโดนนกกาจิกตาใส่ (วงกลม) สังเกตลักษณะช้างในหลักฐานทั้งสามแห่ง พบว่ามีกายสีน้ำตาลเข้มคล้ายคลึงกัน และมีท่าทางเดียวกันคือยกขาหน้าข้างหนึ่ง นอกจากนี้ตำแหน่งการวางภาพระหว่างสมุดไตรภูมิ และหอพระไตรปิฎกล้วนอยู่ที่ช่วงท้ายป่าหิมพานต์ทั้งสิ้น เช่นเดียวกับจิตรกรรมวัดสุทัศน์ที่นำมาอยู่ในคู่มือท้ายพระวิหาร

เสาต้นที่ 8 เหลี่ยมทิศตะวันตก (8-N)

8-N-ก.1

8-N-ก.1 (ขยาย)

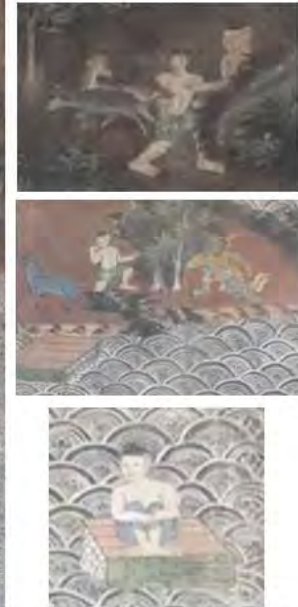
8-N-ก.2

8-N-ก.2 (ขยาย)

8-N-ข

8-N-ข (ขยาย)

8-N-ก.1	8-N-ก.2	8-N-ข	<p>ส่วนเชิงเสา เขียนนิทาน 2 เรื่อง ได้แก่ อุลูกขาดก (8-W-ก.1) ในฉากสระมูจลินท์ เรื่องนภประชุมแต่งตั้งพญาปกครอง ว่าด้วยกาไม่พอใจที่นกเค้าจะได้เป็นพญานกเลยจิกต่อกัน ภายหลังจึงเชิญสุวรรณราชหงส์เป็นพญาหมูนก ถัดไปด้านบนเขียนเรื่องนิทานดาบสตีแมงมุม (8-W-ก.2) หมูกินนรอกอาศัยอยู่หน้าถ้ำใกล้อาศรมดาบส มีแมงมุมชักใยที่หน้าถ้ำคอยดักกินหมูกินนร หมูกินนรจึงตกแต่งนางกินรีชื่อรัตนาวดีให้พระดาบสได้คู่ครองกัน แล้วไปปราบแมงมุมตายโดยใช้ค้อนทุบ ส่วนกลางเสา ฉากกลางทะเล เขียนเรื่องโลสกขาดก มิตตพินทุกะลูกยาจกรับจ้างเป็นลูกเรือออกทะเล แล้วถูกลอยแพเพราะเป็นกาลกิณีทำเรือไปไหนไม่ได้ จนไปเจอนางเวมานิกเปรตแล้วได้มาเป็นเมีย จากนั้นล่องแพต่อไปจนถึงเมืองยักษ์ เห็นแม่แพะตัวหนึ่ง (นางยักษ์แปลงกาย) แล้วอยากกินเป็นอาหารเลยจับที่ขาแพะ แม่แพะตกใจถีบกระเด็นกลับไปยังคูเมืองข้างพาราณสี</p>
---------	---------	-------	--

8-N-ก.1 (ขยาย) อุรุกษาดก

8-N-ก.2 (ขยาย) นิทานดาบตีแมงมุม

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย ฉบ. 10/ก : B

(6-7)

(6) ป่าหิมพานต์ช่วงปลาย (อุมังคคงคา-กาลศิรี)

- อุลูกชาติก ปรากฏภาพนกเค้ากับกาบินจิกตีกันด้านบน ส่วนด้านล่างมี นกทั้งหลายเชิญหงส์ทองขึ้นเป็นพญานก (ตำแหน่งอยู่ก่อนสลูกกีกชาติก)

สมุดภาพไตรภูมิหน้าปลาย อย. 8 : B

(6-7)

(6) ป่าหิมพานต์ช่วงปลาย (อุมังคคงคา-กาลศิรี)

- อุลูกชาติก ลักษณะเดียวกับกับสมุด ฉบ. 10/ก : B (ตำแหน่ง อยู่ก่อนสลูกกีกชาติก)

